1

1

गी॰भा॰टी॰
२

श्रीगणेशाय नमः ।। पूर्वोत्तराध्याययोः संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयन्नध्याये वृत्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति शास्त्रेति गीताशास्त्रस्यारंभोपेक्षितं हेतुभूतं
बुद्धिद्वयं भगवतो दिष्टमित्यर्थः मयुरर्जुनस्याभिप्रायं निर्दिश्य तृतीयाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति कथयतीति तेनेति अध्याये बुद्धिद्वयनिर्द्धारणे वास्तवमथ
र्थः पारमार्थिके तत्वे पर्यवसानं तन्निष्ठानामशेषकामत्यागीनां कामयुक्तानां कर्मिणामपि भक्तिर्वा कर्मैव स्यागं कर्त्तव्यत्वेन भगवानुक्तवानि
त्यर्थः तथापि मोक्षसाधने विकल्पसमुच्चययोरन्यतरस्य विवक्षितत्वबुद्ध्या समनंतरमध्यायप्रवृत्तिरित्याह उक्तेति अर्जुनस्य मनसि व्याकु
लत्वं प्रश्नबीजं दर्शयन्नुत्तरमध्यायावतारमत्र भाषते अर्जुनाय चेति सांख्यां बुद्धिमाश्रित्य स कर्मत्यागमुक्त्वा पुनस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वं कथंचिद्यो
विरुद्धं ब्रवीतीत्याशंक्याह योगेति यथा सांख्यबुद्धिमाश्रितानां तेषां सद्यो वा तन्निष्ठानां कृतार्थतोक्ता तथा योगबुद्धिमाश्रित्य सकर्मकृत
तोऽपि कृतार्थत्वमक्रमित्याशंक्याह नन्वत्रएवेति दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगादिति दर्शनादिति शेषः बुद्धिव्याकुलत्वं प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य प्रश्नं

श्रीगुरवे नमः शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च तत्र प्रजहाति यदा कामान्सर्वा — योग्ने
नित्याध्यायसमाप्तिः [illegible] पर्यंतं सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्त्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता एषा ब्राह्मी
स्थितिरिति अर्जुनाय च कर्मण्येवाधिकारस्ते मा ते संगोऽस्त्वकर्मणीति कर्मैव कर्त्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य न तत एव श्रेयः
प्राप्तिमुक्तवान् तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने यत्साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां
का — श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टादृष्टानेकानर्थयुक्ते पारंपर्येणाप्यनैकांतिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुंज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽ

करोतीत्याह तदेतदिति साक्षाच्छ्रेयःसाधनं ज्ञानमात्मभ्यो दर्शितं तदतिलंघ्यते तद्विपरीतं कर्म स्वस्यानुष्ठेयत्वेनोक्तमे (र्जुनस्य ।।
तथैतिनिर्दिश्यते भगवदुक्तेष्वर्थेषु संदिह्यमानस्य निर्णायकं शास्त्रमप्रवृत्तेरन्तिपूर्वोत्तराध्याययोः [illegible] पकलह एव संगतिरि — स्था स्था
त्यर्थः अर्जुनस्य प्रश्नानिमत्तं पूर्वकं पर्याकुलत्वं प्रपंचयति कथमित्यादिना यद्धि साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिं तत्परमार्थतत्वविषयबुद्धे
र्निष्ठारूपं तदस्मै श्रेयोर्थिने मह्यं भक्ताय श्रावयित्वा मां पुनरभक्तमश्रेयोर्थिनमिव कर्मणि दृष्टविपरीते कथं भगवान्नियोक्तुमर्हतीति
तस्यार्जुनस्य पर्याकुलीभावो युक्त इति संबंधः ज्ञाननिष्ठातो विपरीतं संस्कोऽपि तु कर्म विशिनष्टि दृष्टेति युद्धे हि स्वजनकर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्
हृष्टत्वं हिंसादित्वेन तत्वं देवं बुद्धिशुद्धिद्वारेणापि वर्त्तमाने जन्मन्येव फलमिति सनिपतनेम न भक्तस्य श्रेयोर्थिनो नियोगो भगवतो युक्तो न भवतीति — रान॰
शेषः — २

ननुयथाभगवताप्रतिपादितंतत्तथैववृत्तिकृताव्याख्यातमितितन्नतस्यापराधोऽलीसाशंकाहनन्वप्यमितिनहिहभगवान्विरुद्धमर्थमभिधत्तेतर्हि
स्वपरमात्मस्यविरुद्धार्थवादित्वायोगात्किंतुतदभिप्रायापरिज्ञानादेवव्याख्यातुर्विरुद्धार्थवादित्वेनमर्थःभगवतोविरुद्धार्थवादित्वाभावेपिव्याख्या
तुर्विरुद्धार्थप्रतिपत्तिंशतीसमाचक्षाणोऽहत्तिकारोनापुण्यतीसाशंकाह ज्यायसीचेति अर्जुनोहिव्याख्यातासोपिबुद्धिपूर्वकारिभगवदुक्तमेवा
वधारयन्नविरुद्धमर्थमवधारयितुमर्हति तथाचपरस्येवविरुद्धार्थवादित्वेसर्वःविरोधंपरिहरन्नाशंकते ज्यायसीति संबंधग्रंथेहिवृत्तिका
रस्यैतदभिप्रेतंगृहस्थानामेवसतांपरिपक्वत्तानुमतेनैरणपावृत्तीवस्मृतिविहितानिहोत्रादित्यागेनकेवलादेवात्मज्ञानात्मोक्षःप्रतिकाद
त्मज्ञानान्मोक्षःमयैत्तमाणानोयावृत्तोवादिप्रकास्तैरसौनिषिध्यतेननुसर्वपेरोवकर्मत्यागेज्ञानान्मोक्षोवानिवेद्वमिष्यतेननी

तत्कथमीदृशंविरुद्धमर्थमर्जुनायब्रूयाद्भगवान् ज्यायसीनावाकथंविरुद्धमर्थमवधारयेत् तत्रैवैतस्मात्गृहस्थानामेवश्रौतकर्म
परित्यागेनकेवलादेवज्ञानान्मोक्षःप्रतिषिध्यतेनत्वाश्रमान्तराणामितितदपिपूर्वोत्तरविरुद्धमेवकथंसर्वाश्रमिणांज्ञान
कर्मणोःसमुच्चयोगीताशास्त्रेनिश्चितोऽर्थइतिप्रतिज्ञायेकथंतद्विरुद्धंकेवलादेवज्ञानान्मोक्षंब्रूयात् आश्रमान्तराणांश्र
धमन्तेश्रौतकर्मायेरूयेतदुच्यते केवलादेवज्ञानात्श्रौतकर्मरहितात्गृहस्थानांमोक्षःप्रतिषिध्यतइतितत्रगृहस्थानां
विद्यमानमपिस्मार्तंकर्माविद्यमानवद्रूपेसत्तानादेवकेवलान्मोक्षःसमुच्चितइसेतदपिविरुद्धंकथंगृहस्थस्येवस्मार्तंकर्म
णासमुच्चितात्ज्ञानान्मोक्षःप्रतिषिध्यतेनत्वाश्रमान्तराणामितिकथंविवेकिभिःशक्यमवधारयितुं ॥ ॥ ॥

येपुनरध्यापेकर्मसागिनांगृहस्थेभ्योव्यतिरिक्तानामेवकेवलादात्मज्ञानान्मोक्षोविवक्षतेऽनतोभिन्नविषयत्वादिनाश्रौतंकर्म
गृहस्थानामवश्यमनुष्ठेयमितिसनेनाभिप्रायेणतेषांकेवलादात्मज्ञानान्मोक्षोनिषिध्यतेनतुगृहस्थानांतावन्मात्रापत्तेमोक्षम
तिषिद्धमेषांकेवलज्ञानाधीनोमोक्षोविवक्ष्यते आश्रमान्तराणामपिस्मार्तंकर्म [illegible]
[illegible] मणातत्वज्ञपापभ्रमाददितिवोरूपति अथेतिएत
सरूपरमूष्टवचनमेवाभिलपति केवलादिति ननुगृहस्थानांश्रौतकर्मणाहितेपिसतिस्मार्तेकर्मणिकृतेज्ञानस्यकेवलत्वंलभ्यते येननिषे
धोक्तिरर्थवतीतत्राह तत्त्वेति प्रकृतवचनमेवहप्रमाप्य यःप्रधानंहिश्रौतंकर्मतद्राहित्येसतिस्मार्तेनसकर्मणाःसतोप्यसद्भावमभिप्रेत्यज्ञानस्यकेव
लमिषेधोर्थेनतुज्ञानयोर्नविरोधाशंकेत्यर्थः विधांतरेणाविरोधंदर्शयन्नुत्तरमाह एतदपीति विरोधमेवाकांक्षाद्वारासाधयतिकथमित्या

न त्वकर्मेति प्रत्यानिषेधोक्तिरित्यर्थः

ह

द्विविध्या
निष्ठा

पर्योक्तनिर्भिन्नं प्रश्नस्य पुरुक्तं तदनुगुणत्वान्नास्येति द्योतकमाह तदनुरूपश्चेति ज्ञाननिष्ठानां कृतार्थता कर्मनिष्ठानां तु नेति यत्सूक्तं विभा
गभागि शास्त्रमिति स च लोकेस्मिन्निति साध्विकस्यापि द्योतकत्वं दर्शयति प्रश्नेति तस्माच्छ्रेयःसाधनमन्येभ्यो भगवतोक्तं न तु मन्यस्यामि
तिमत्वा व्याकुलीभूतः सन् पृच्छतीति स्वाभिप्रायेण संबंधमुक्त्वा वृत्तिकाराभिप्रायं दर्शयति केचित्त्विति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयमवधा
रयितुं प्रश्नांगीकारात्समुच्चयावधारणेनैव प्रतिवचनमुचितं न च तथा भगवता प्रतिवचनेनमुक्तं तथा च प्रश्नस्य समुच्चयविषयत्वावगम्या च आत
त्प्रश्नस्य सुसमुच्चयविषयत्वात्प्रयोर्मिथो विरोधो वृत्तिकारमते स्यादित्यर्थः किंच केवलं प्रश्नप्रतिवचनयोरेवं परमते परस्परविरो
धोप्रभवस्यपि तु परेषां स्वग्रंथेपि पूर्वापरविरोधोस्तीत्याह पश्चाच्चेति आत्मनात्वजितकारैरिति यावत् संबंधग्रंथो गीताशास्त्रा
रंभोपोद्घातरूहेति तृतीयाध्यायारंभ एव प्रश्नेति तदेव विवृण्वन्नाकांक्षामाह कथमिति पूर्वापरविरोधस्फोरयितुं संबंध त

तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः प्रश्नोपाकरणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे केचित्तु अर्जुनस्य
प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति यथा चात्मना संबंधग्रंथे गीतार्थो निरूपि वृतिका
तः तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति कथं तत्र तु संबंधे तावत्तैर्वर्णितं सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्म
णोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवं श्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञाना
न्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमिति इह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवं श्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग

ग्रंथोक्तमर्थमनुवदति तत्रेति परकीया वृत्तिः सप्तम्या परामृश्यते ते संबंधग्रंथे गीतायाश्च रूपमर्थ उक्त इति संबंधः तमेवार्थं विशदयति उक्तं
सर्वेषामिति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानादेव केवलान्मोक्षे तत्त्वमिमसमिन्नर्थे शास्त्रस्य पर्यवसानान्न समुच्चयो विवक्षित इति तत्राह र्थो
काह प्रतीति उक्तो गीतार्थो वृत्तिकारैरेव कर्मसागाप्यो गोनविशेषितत्वाद्वा विवक्षितोपलंभायितुमुक्तम् तेनेत्याच श्रौतानि कर्मा
णि सत्कात्ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिर्भवतीत्येतन्मतं निषेधेनैव यावज्जीवं श्रुतिविधिर्विप्रतिषिद्धत्वान्नात्र १० गं तनुमत्त्विनविसर्यः तथापि कथं
मिथो विरोधधीरित्याशंक्याह इहत्विति प्रथमतो हि संबंधग्रंथे समुच्चयो गीतार्थः प्रतिपाद्यत्वेन वृत्तिकृता प्रतिज्ञातः श्रौतकर्मपरित्यागस्य
श्रुतिविरोधादेव न संभवतीत्युक्तं तृतीयाध्यायारंभे पुनः संन्यासेन ज्ञाननिष्ठा अभिमतां कर्मनिष्ठेति आश्रमविभागमभिदधता प्रत्युक्तं प्रतिषिद्ध

कर्मत्यागाभ्युपगमान्मिथो विरोधो दर्शितः स्यादित्यर्थः ॥

गी०भा०टी०
३

प्रदिशत्वैव पाशुपतानां श्रुतिस्मृतिमूलत्वं तर्हि तत्तदाश्रमविहितकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयसिद्धिरिति शंकते सिद्धत्वे हीति यद्यपि ज्ञानोत्पत्तावाश्रमकर्म श्र
णां साधनत्वं तथापि ज्ञानप्रसन्नैव फले सहकारित्वेन तान्यपेक्षते अन्यथा संन्यासविध्यनुपपत्तेरित्ति दूषयति न प्रयुक्तेरिति संन्यासविधानमेव तावदुक्ता
र्मणि कृत्वा पसादिना शुद्धलाभो वेदमुख्येनोपायेन तत्त्वनिश्चिताग: आश्रमसंपन्नेनांतेन तत्र विहितधर्मकलापानुष्ठानमपि कर्तव्यमित्याह अथेति मागुक्ताना
त सम्साहीन्नामल्पफलत्वोन्यासस्य च ज्ञानद्वारमोक्षफलत्वादित्याह तस्मादिति अतिरिक्तमिति ध्रुवं तेन महाफलमिति यावत् प्रकृतकर्मभ्यः स्वकारण
न्यासस्य वातिशयवानासीदित्युक्ते पैरावर्तं पठति न्यासएवेति लोकत्रयहेतुसाधनत्रयपरिसंसारसंसारपरिहारात् संन्यासस्य पूर्वं कारान्मतानादेवमान
वंतो मोक्षमित्याह न कर्मणेति सति वैराग्ये नास्ति कर्मापेक्षा संन्यासिनो मोक्षकापापेक्षानुपपत्तेरित्याह ब्रह्मचर्यादेवेति इत्याद्याः सर्वकर्मसंन्यासविधि
यिन्यः श्रुतयः प्रवर्तंतीतिशेषः आत्मानमेव लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदं तत्रैव वस्त्वंतरमाह त्यजेति धर्माधर्मयोः ससानत

सिद्धः तर्हि सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो न मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति तस्मात्संन्यासमेषां
तपसामतिरिक्तमाहुः न्यास एवात्यरेचयदिति न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति च ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्याः त्यज ध
र्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज संसारमेव निःसा दिदृक्षया प्रव्रजंत्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः रं दृष्ट्वा सार
इति बृहस्पतिः कर्मणा बध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वंति यतयः पारदर्शिनः इति शुकः इहापि सर्वकर्माणि मनसा सं
न्यस्येत्यादि मोक्षस्य चाऽकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति चेत् नासंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेर्न ह्यग्नि त्वा
कार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणां ॥ ॥ ॥

योऽयं संसारारंभकत्वान्मुमुक्षूणां त्यागेऽपतितत्वमित्यर्थः सक्तत्वाभिमानस्यापि त्यक्तत्वात् स्वरूपसंबंधाभावात्साप्यस्त्वमविशिष्टमित्याह येनेति
अनुभवानुसारेण प्रमातृत्वाभ्युपगमस्य संसारस्य दुःखफलत्वात्तन्मोक्षहेतुसम्यक्ज्ञानसिद्ध्यर्थं ब्रह्मचर्यादेव परित्यागमनुष्ठेयमित्युक्तं सतित्रिविधस
पन्यस्यति संसारमिति तत्त्वज्ञानमुद्दिश्य मंत्रैर्वेदादेव कर्मसंन्यासे सामग्रीमभिदधानो विनियोगविधिं सूचयति परमिति ज्ञानकर्मणोरसमुच्चयार्थं फ कर्मणेति
लविभागं कथयति [illegible] उक्तफलविभागमनूद्य ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यत्वमाह तस्मादिति वाक्यशेषेऽपि सर्वकर्मसंन्यासो विवहितोस्तीत्याह इ
हापीति ज्ञानार्थिनो मुमुक्षोः संन्यासविध्यनुपपत्तिबाधितं समुच्चयवचनमित्युक्तमित्यर्थः मोक्षस्वभावालोचनयापि समुच्चयवचनमनुचितमित्याह मोक्षस्य चेति अकु
र्वन्विहितं कर्म निंदितं च समाचरन् प्रसज्जंश्चेंद्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छतीति स्मृतेः मुमुक्षुणामपि प्रत्यवायनिवृत्तये कर्तव्यं नित्यं कर्मेति शंकते नित्यानीति यो हि
कर्मण्यधिकृतस्तस्य तदकरणात्प्रत्यवायो भवति न तु कर्मानधिकारिणः संन्यासिनस्तदकरणात्प्रत्यवायः संभवतीति दूषयति असंन्यासीति तदेव स्पष्टयति नहीति राम०
समिद्धोमाध्ययनाद्यकरणात्प्रत्यवायः संन्यासिनो नास्तीत्यर्थः व्यतिरेकोदाहरणमाह यथेति अकरणात्प्रत्यवायोऽस्तीत्यभ्युपेयोऽक्रं ३

गृहस्थानामेव श्रौतेन कर्मणा समुच्चयो नान्येषामाश्रमिणां तु स्मार्त्तेनेति पूर्वपक्षे हेत्वाभावं मन्वानः स परिहरति एतदपीति तमेव हेत्वभावं प्रश्नहाराविद्व त्वादिति कथमित्यादिना गृहस्थानां श्रौतेन च कर्मसमुच्चितेन ज्ञानेन मुक्तिहेतुत्वमभ्युपगमात् केवलस्मार्त्तकर्मसमुच्चितज्ञानेनातो न मुक्तिरिति निषेधो युज्यते ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्त्तकर्ममात्रसमुच्चितज्ञानान्मुक्तिरिति विभागेनाविहेतुरित्यर्थः परस्पराकारणं नास्तीत्युक्ता पक्षपातपरित्यागकारणमतो सा हलिंचेति गृहस्थानामपि ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं मोक्षसाधनं ब्रह्मज्ञानं लाभूदूर्ध्वरेतःस्वपि तद्ब्रह्मज्ञानवदिति पक्षपातत्यागे हेतुमुपक्षिपति यद्वेत्यादिना यदि गृहस्थानां ब्रह्मज्ञानं स्मार्त्तैरेव कर्मभिः समुच्चितं तदा दीपं ज्ञानं मोक्षहेतुरिति विवक्षितं तं तदानीं सातिपाक्षजीवन्मुक्तिर्विरक्षेतं यदि स्मार्त्तैरपि कर्मभिः समुच्चितं तदा दीपं ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितं तदा सिद्धसाध्यतेति मा युक्तमभिप्रेत्य सर्वं दूषयति अपेति स्वाश्रमानुगुणो तर्हि केवलादेव ज्ञानान्मुक्तिरिति माग्रहं विरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः काह ऊर्ध्वरेतसोऽपीति यथोक्तविभागे गृहस्थस्य केवलस्य कर्मणा गृहस्थाद्द्व

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्त्तानां कर्मणामूर्ध्वरेतसां समुच्चयोऽपेक्षितस्तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्त्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः अथ श्रौतैः स्मार्त्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्त्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति तत्रैवं सति गृहस्थस्याप्यायासबाहुल्यात् श्रौतं स्मार्त्तं च बहुदुःखरूपं कर्मद्वितयमपि तस्य गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यान्न तत्कारणान्मोक्षः स्यात् आश्रमान्तराणां श्रौतनिसकर्मरहितत्वादिति तदप्यसत् सर्वोपनिषत्सु सेतिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानांगत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानात् आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः

पाक्षिकमापद्येतेति निरूपयति नचेति साधनसम्भूयत्वे फलसम्भूयत्वमिति न्यायमाश्रित्य शंकते अपेति॥ क्लेशबाहुल्यादेतच्छ्रौतं स्मार्त्तं च बहुकर्म तस्यानुष्ठानाद् गृहस्थस्य मोक्षः स्यादेवेत्यर्थः एवकारनिरस्यं दर्शयति नाश्रमान्तराणामिति तेषां नास्ति मुक्तिरिमं त्वपावत्वीचादि श्रुतिविहितत्वादपौरुषेयकर्मणां हि सहेतुं दूषयति श्रौतेनेति एतच्चाविरोधिस्मापवस्मि निरवकाशत्वमभिप्रेत्य दूषयति तदपीति एकाश्रमत्वस्यागार्हस्थ्यस्यैव प्राधान्यात्स्वविधिकृतोधातिति विधुपं कर्महमासंक्षिप्याशंक्याह ज्ञानांगत्वेनेति न खल्वत्र विधिकल्पनमात्रमधारीनां संन्यासः श्रवणायाद्व विधान ४ त्तिहायत्वाज्ज्ञानांगं भवितुमर्हति श्रवणाद्यभ्यासासम्भवादतः श्रुत्यादिविरोधे नास्ति गार्हस्थ्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः तस्य प्राधान्याभावे हेतुं तस्मादाह आश्रमेति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वेति श्रुतौ तस्याश्रमविकल्पमेके तु वनरति यमिच्छेत्तमावसेदित्यादिस्मृतौ चाश्रमाणां समुच्चयेन विकल्पेन वाश्रमान्तराणि छंतं प्रतिविधानाद्गार्हस्थ्यस्य प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

गी॰भा॰ ३०
४

कस्मिन्नस्येतर्हि मन्त्रसोपपत्तिरित्याशंक्याह यदीति भगवदुक्तेऽर्थे मन्दविवेकाग्रगण्यमन्यः स्यादित्याशंक्य पूर्वोक्तमेवाधिकविकल्पयन्नाशयति अविवेकतरत्ति भगवतो विमतिवचनमज्ञाननिमित्तमज्ञानं तु रूपकादित्याशंक्याधिकं दर्शयति न चेति भगवतः सर्वज्ञत्वप्रसिद्धिविरोधो द्रष्टा नाधीनप्रतिवचनाद्योगादित्यर्थः इतश्च समुच्चयपक्षात्स्वार्थो नाभक्तीत्याह अस्माच्चेति कस्तर्हि शास्त्रार्थो विवक्षितस्तत्राह केवलादिति ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तौ कारणं तत्राह ज्ञानेति वाक्यशेषवशात्तद्विसमुच्चयस्याशास्त्रीयत्वेनाह कर्मैवेति साधयमिके अर्थसंबन्धं येन समस्तशास्त्रार्थसंग्राहके शास्त्रेऽद्विवरेणात्मनो सर्वकर्मसंन्यासोक्तिर्येन न ऋणमिति महायति पदव्याख्यानं तु प्रश्नेकदेशस्य समुच्चयस्यापपत्ति ज्यायसी चेदिति वेदार्थे प्रमाणमितिवच्चेदित्यस निश्चयार्थं तं व्याचष्टे यदीति बुद्धिशब्दश्चान्तःकरणविषयत्वं अवच्छिनत्ति ज्ञानमिति एवं ह्यसाकूरयोजनां कृत्वास्मत्पक्षापमावेतासयं

पदिष्टुनेरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात् ततो यं प्रश्नेमयप्रश्नोऽस्याप्यसिद्धेर्हिंसादिरविवेकतः म[illegible]कल्पनापामप्यभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनभावतः प्रतिवचनं नोपपद्यते नवा ज्ञानवति मे नभगवत्प्रतिवचनकल्पे अस्मात्त्वभिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मो[illegible]रस्येवो यो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च ज्ञानकर्मणोरेकं वदनिश्चित्य सेतिचेत् कथमिव यथैवात्पार्थे नं उपप

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन तत्किं कर्मणि घोरे मां निजयसि केशव १ ॥ ॥ यो ॥

[illegible] श्रेयसः श्रेयः कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञानमिष्टार्थसंबन्धमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ज्यायसी इति ज्यायसी इति ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मणः सकाशात्ते तव मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे तदेकं श्रेयःसाधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरणं बुद्धेरनुपपन्नं अर्जुनेन कृतं स्यात् नहि तदेव तस्मात् फलतोऽतिरिक्तं स्यात् तदुत्थाच्च कर्मणां श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयति न किंतु कारणमिति भगवता नु पालंभमिव कुर्वत्तमाह यदीति इष्टे भगवतेति शेषः एकं ज्ञानं कर्म समुच्चितमिति ॥ किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च न थावत् ज्ञानकर्मणोरभीष्टसमुच्चये समुच्चितस्य श्रेयःसाधनत्वे केवलात्कर्मणः सकाशात्तु ज्ञानस्य पृथक्करणमयुक्तमित्यर्थः एकमपि साधनं फलतोऽतिरिक्तं किं न स्यादित्याशंक्याह नहीति न च केवलात्कर्मणो ज्ञानस्य केवलस्य फलतोऽतिरिक्तत्वं विवक्षितं तस्य पृथक्करणात् समुच्चयपक्षे मते एकं श्रेयःसाधनत्वेनाभ्युपगमादिति भावः पूर्वार्द्धस्येवोत्तरार्द्धस्यापि समुच्चयपक्षेऽनुपपत्तिरित्याह तथेति दूरेण ह्यवरं कर्म सत्त्वकर्मणः सकाशाद्बुद्धिः श्रेयस्करी भगवतोक्ता कर्म च बुद्धेः सकाशादश्रेयस्करमुक्तं तथापि तदेव कर्म कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषिविन्निश्चितं भक्तं च मां प्रतिकुर्वीति भगवान्प्रतिपादयति तत्र कारणं वपलंभादयुक्तमतिक्रूरे कर्मणि भगवतो मन्नियोजनमिति यदर्जुनो ब्रवीति तच्च समुच्चयपक्षेऽनुपपन्नं स्यादित्यर्थः २ ॥

४

ख हे

संप्रतिप्रतिषिद्धकरणाद्देवप्रत्यवायोनर्थकरणादंभाद्वा द्वावेतसत्तैलोके वेदविरुद्धत्वादित्याह नतावदिति ननु नित्यकर्मविधायी वेद इत्यकरणात्प्रत्यवा
योभवतीति ब्रवीति तत्कथमकरणात्प्रत्यवायो न भवतीति श्रुतिमाश्रित्य सोच्यते श्रुत्यंतरविरोधादित्यत्राह यदीति विहितस्याकरणेन तस्य नर्थप्राप्ते
र्नित्यकर्मविधायी वेदोऽनर्थकत्वेनाप्रमाणमित्याशंक्याह विहितस्येति निहितविहितस्याकरणेऽपि न लोकप्राप्तिलक्षणं फलं भवेत्तेष्वेते स्मादि
नां न पनपीडादिदुःखं तु प्रत्युत मेवाकरणे च प्रत्यवायो सत्तिरिह भपप्यापि ग्रहणस्मान्नर्थकरो वेदोऽप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः ननु भावस्यापि भावोत्पाद
साम [illegible] र्थं वेदः संपादयिष्यतीति तथा च विहिताकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह तथा चेति लोकप्रसिद्धपरा
यशः प्राप्य प्रेरणेन शास्त्रप्रवृत्तस्य गीकारादृष्टवशात् अंधान्तयोगात्तत्प्रक्रमे वचनात्स्वभिप्रायर्थः कारकत्वे च तत्साधनसाधनपप्रवृत्तिः इत्यादित्याह का

हि

ननावन्नित्यानां कर्मणामकरणादभावाद्भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथमसतः सज्जायेतेत्यसतः स
ज्जन्मासंभवश्रुतेः यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयात् वेदस्तदानर्थकरो वेदः अप्रमाणमित्युक्तं स्यात् विहितस्य
करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात् तथा च कारकं शास्त्रमनर्थायैव कल्पितमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात् न चैतदिष्टं तस्मात्संन्यासि
नां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥ ज्यायसी चेदित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म
च समुच्चयेन त्वयानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नः ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी त्वया नु
ष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साप्युक्तैवेति तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवेति प्रश्नो वा उपालंभो वा न कथंचनोपप
द्यते न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात् ॥ ॥ ॥

ति

एकस्मिन्भवतु तथा स्वसाधनाभावादधिकारिणामित्याशंक्यापोरूपेयत्नपापशोभ्यदोषाणां गंधिनत्वान्मैवमित्याह नचेति अनिर्वोध्यं प्रत्यवायं भवसंसंवेदनमप्यवृत्तानेको
रणसमीहितसाधनज्ञानं तु चरणमात्रादिप्रवृत्तिकारणमित्संगीकृत्सोपसंहरति तस्मादिति अकरणात्प्रत्यवायस्यासंभवत्तत्त्वदर्थः संन्यासिनो
ज्ञाननिष्ठानां कर्मसंन्यासित्वादेव कर्मासंभवे फलितमाह ज्ञानइति समुच्चयानुपपत्तौ हेत्वंतरमाह ज्यायसीति प्रश्नानुपपत्तिमेव प्रपंचयति यदि
हीति समुच्चयोपदेशे प्रश्नो करिष्यानुपपन्ने श्चानतदुपदेशोपपत्तिरित्याह अर्जुनायेति कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचनेति अर्जुनं प्रत्युपदेशा
न्नेति ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति युक्तं न किंचित्साधुपालंभं वेचन मित्याशंक्यानचेति येन कल्पनेन ज्यायसी चेदित्यारभ्य तत्किं कर्मणि स्यूपालंभः स्याम

त्ता

प्रश्नः स्यात्तथा न पुनरुक्तं कृत्स्नपितृगपानेऽभिहिता तोऽरखेयं बुद्धेरनिवचनवि
रोधादिति योजना

ज्ञा

गी·भा·टी· समुच्चयविरोधितया मूर्खमारभ्यापत्तहिरोधित्वेनैवं मतिवचनमुत्थापयति मश्नेतियेयं व्यवहारभूमिरुपलभ्यते तत्र ये त्रैवर्णिकास्तानं कर्म वा शास्त्री
५ यमनुष्ठानमधिक्रियन्ते तेषां द्विधा स्थितिर्मया प्रोक्तेति पूर्वोक्तं द्विधा योजयति लोकेस्मिन्निति स्थितिमेव व्याकरोति अनुष्ठेयेति पूर्वं प्रवचनं प्रसंगमद
शीयन्मुखेनारब्धिरिन इति सर्गादाविति सवचनस्यापव्यार्थान्त्रं कोवारयति सर्वज्ञेनेति अर्जुनस्य भगवदुपदेशयोग्यत्वं सूचयति अनघेति नि
ष्पापत्वात् तद्वेति सप्तमी ज्ञानं परमार्थवस्तु विषयं तदेव योगस्तद्धि तं युज्यते अनेन ब्रह्मणेति युत्पत्तेस्तेन निष्ठा तनुवर्तते उक्तं ज्ञानोपायमुपादिदि
क्षुः सांख्यशब्दार्थमाह आत्मेति तेषामेव कर्मनिष्ठत्वं व्यावर्तयति ब्रह्मचर्येति तेषां शमादिपारवश्येन श्रवणादिपरां मुख्यं परत्वं करोति वेदां ग्र
तेति उक्तविशेषणवतां मुख्यसंन्यासित्वेन फलावस्थत्वं दर्शयति परमहंसेति कर्मवर्णाश्रमविहितं धर्माख्यं तदेव युज्यते तेनाभ्युदये

मन्माज्ञरूपमेवमतिक्रन्तं भगवानुवाच लोकेस्मिन्निति लोकेऽस्मिन् शास्त्रार्थानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विःप्र
श कारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयता सर्वं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविःकुर्वता
प्रोक्ता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण अनघ अपाप तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मवि
षयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थिता

S श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ३ ॥ ॥

नां निष्ठा प्रोक्ता कर्मयोगेन कर्मैव योगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म
च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव
ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात् यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भग
वतः कल्प्येत तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितः स्यात् ॥

नेति योगस्तेन निष्ठा कर्मिणां प्रोक्तेत्यनुषंगं दर्शयन्नाह कर्मैवेत्यादिना ॥
एवं प्रतिवचनं व्याकृत्य समुच्चयस्यानिष्टत्वं भगवतो दर्शयति यदीति दृष्टस्यापि द्विविधत्वमाशंक्याह उक्तमिति ज्ञानस्यापि मूलविकलतया
विभ्रमत्वमाशंक्याह वेदेष्विति तस्य शिष्यत्वं प्रकाशयति उपसन्नायेति तथापि तस्मिन्नौदासीन्यमाशंक्याह प्रियायेति
प्रियायेति ब्रवीति च भिन्नपुरुषकर्तृके निष्ठे द्वये तेन समुच्चयो भगवदभीष्टः शास्त्रार्थो न भवतीति शेषः ननु अर्जुनस्य श्रेयः पूर्वकारित्वात् ज्ञानकर्मप्र ल० ५
वणां तत्समुच्चयनिर्देशो भवत्यपसमुच्चयानुष्ठानं संपत्स्यते तद्वति इतरेषां तु ज्ञानकर्मणोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं श्रुत्वा प्रसेकं न द्वयोरनुष्ठानं प्रवि
ष्यतीति भगवतो मतं कल्प्यते तस्मादर्जुनेनानुरागात् इतरेषु च द्वेषादिति तत्राह यदि पुनरिति

मांश्रोरेकःपाठोनि
योमंपलिः

यत्तु वृत्तिकारैरुक्तं श्रौतेन स्मार्तेन च कर्मणा समुच्चयो गृहस्थानां श्रेयःसाधनमितरेषां स्मार्तेनैवेति भगवतोक्तमर्जुनेन च निश्चितमिति तदेतदनुवदति ज्यायसी चेति तत्रापि तत्किमित्याद्युपालंभवचनमनुपपन्नं कर्ममात्रे समुच्चयवादिनो भगवतो नियोजनाभावादिति दूषयति तत्किमिति उक्तस्य समुच्चयानुसारी न भवतीत्याह किंचेति भगवतो विविक्तार्थवादित्वादयुक्तं व्यामिश्रेणेत्यादिवचनमित्याशंक्याह यद्यपीति यदि भगवद्वचनं संकीर्णमिव भाति तर्हि तेन त्वदीयबुद्धिव्यामोहनमेव तत्स्याद्विवक्षितमिति किमिति मोहयसीव इत्युच्यते तत्राह ममेति ज्ञानकर्मणोर्भिन्नयोर्विरोधात्पृथगुपदेशकरूपाननुष्ठेतयाभिन्नकर्तृकत्वे कथ्येते तथा च तयोरन्यतरस्मिन्नेव त्वं नियुक्तो न तु ते बुद्धिव्यामोहनमभिमतमिति भ

अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयः सर्वेषां भगवतोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत् तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं वचनं किंच व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथापि मम मंदबुद्धेर्मिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति तेन मम बुद्धिं मोहयसीव मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीवेति मे मते म वी म

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुयां २

त्वभिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानाभावं यदि मन्यसे तदैवं सति तत्र तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा इदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिश क्तिमहस्थानुरूपमिति निश्चित्य ब्रूहि वद येन ज्ञानेन कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोहमाप्नुयामिति यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तयोरेकं वदे[illegible]तिराकविषये वार्जुनस्य शुश्रूषा सा हि भगवतोक्तमन्यत्तदेव ज्ञानकर्मणोर्व्यामिश्रेणेव ह्य

गवतो मतमनुवदति त्वमिति तदेकमित्यादिश्लोकार्द्धेनोत्तरमाह तदेकमिति येनाभयप्राप्तसंभवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयते २ ति उक्तं भगवतो मतं सम्यगापादयते एवमित्युक्तप्रकारेण एकमित्युक्तमेव स्फुटयति बुद्धिमिति निश्चयप्रकारं प्रकटयति इदमिति योग्यत्वस्य स्फुटयति ब्रूहीति अस्य तन्निश्चयस्य सतो नः कारणस्य देहस्य शक्तेः समं समाभावस्यापाश्रयमेव ज्ञानं कर्म वानुगुणमिति निर्द्धार्य ब्रूहि सर्वथा निश्चित्य मां प्रतिपन्नं तेन श्रेयः श्रेयो वा प्रकृतिमाह येनेति तदेकमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमुक्तासमुच्चयस्य तद्व्याख्यानाभावे तामसेयमाह यदि हीति गुणभूतमपीत्यादि प्रधानभूतमपि वेति विवक्षितं ननु भयप्राप्तसंभवमात्मनो मन्यमानस्यार्जुनस्यान्तरविषया शुश्रूषा न भवितेत्याह नहीति यद्योक्तभगवद्वचनाभावे हि प्रश्नोपपत्तिसंभवतु ज्ञानान्न तदन्यथा नासंभवतीत्याह येनेति नहि तथाविधं भगवद्वचनमदति दृष्टं भगवतः समुच्चयवादित्वांगीकारे तस्मात्प्रश्नवादुक्तज्ञानयुक्तान्यतरप्रार्थनेसंभवः २

गी०भा०२०
६

यस्य चैतन्नकर्मेति श्रुताविव कर्मत्राहस्य क्रियमाणवस्तुविषयत्वं मात्रं समाचष्टे क्रियमाणामिति तापश्च नित्यनैमित्तिकत्वेन विभज
ते यज्ञादीनामिति अस्मिन्नेव जन्मन्यनुष्ठितानां कर्मणां बुद्धिशुद्धिद्वारेण ज्ञानकारणत्वे ब्रह्मचारिणां कुतो ज्ञानोत्पत्तिर्जन्मान्तर
कृतानां वा कर्मणां तत्पाले गृहस्थानामैहिकानि कर्माणि ज्ञानहेतवः स्युरित्याशंक्यानियमं दर्शयति इहेति नैमानि सत्वशुद्धिकरण
सुपात्तीति तिर्यगिति बंधादिसाध्यकारु उपात्तेति तर्हि तावतैव कृतार्थानां कुतो ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं तत्राह तत्कारणत्वेनेति कर्मणां चित्तशुद्धि
द्वारेण ज्ञानहेतुत्वेमानत्वाह तावमिति अनारंभात् स्वोपक्रमविपरीतविषयत्वं व्यावर्त्तयति अननुष्ठानादिति निष्कर्मणः संन्यासि

न कर्मेति न कर्मणामनारंभादारंभात्कर्मणां क्रियमाणानां यज्ञादीनामिहजन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहे
तुत्वेन सत्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्म
णः यथादर्शतले प्रख्ये पश्येदात्मानमात्मनि इत्यादिस्मरणादनारंभादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निःकर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञान
योगेन निष्ठां निःक्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत् पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वच

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते

श्लो

नात्तद्विपर्ययात्तत्कर्मारंभान्नैःकर्म्यमश्नुत इति गम्यते कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इत्युच्यते कर्मारंभस्य
नैःकर्म्योपायत्वात् नह्युपायमंतरेणोपेयप्राप्तिरस्ति कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपा
दनात् श्रुतौ तावत्प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेनेत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञान
योगोपायत्वं प्रतिपादितं इहापि च संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये यज्ञो दानं तपश्चैव

6

३

न कर्म ज्ञानं नैःकर्म तत्त्वं नैःकर्म ज्ञानं नैःकर्म्यमिति व्याचष्टे निःकर्मेति (पावनानि मनीषिणामित्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥
तिकर्माभावावस्था प्रवृत्तिर्ज्ञानयोगेनेति तस्याः साधनफलपात्वं व्यावर्त्तयति निष्क्रियेति कर्मानुष्ठानोपायलभ्या ज्ञाननिष्ठा स्वतंत्रा
उत नेत्याशंक्य हेतुहितिमकृतार्थसमर्थनार्थमतिरेकवचनस्यान्वये पर्यवसानमत्ताचष्टे कर्मणामिति तर्हि विपर्ययमेवमाचष्टे नपामिति उक्तेर्थे हेतुं प्र
ष्टुं तिकस्मादिति निःज्ञानसिद्धहेतुमाह उपायत्वादिति उपायत्वेपि तदभावे कुतो नैष्कर्म्यासिद्धिरित्याशंक्याह नहीति ज्ञानयोगं प्रति कर्मयोगस्योपायत्वे श्रु
तिस्मृती प्रमाणयति कर्मयोगेति श्रौतमुपायोपेयत्वं प्रतिपादनमकरणं प्रति श्रुताविति पठित्वा गीताशास्त्रे कर्मयोगस्य ज्ञानयोगं प्रत्युपायत्वोपपादने
तदिदानीमुदाहरति इहापि चेति ॥

जि

रा०
६

अप्रमाणभूतत्वमनाप्तत्वं च भगवतो रागादिमत्त्वेनानाप्तत्वं चोक्तं समं सर्वेषु भूतेषु तं मित्यादिविरोधाविस्राद् तद्वेति निष्ठाद्वयस्मि
न्नेव पुरुषानुष्ठेयत्वनिर्देशः फलमुपसंहरति तस्मादिति किमिति भगवता बुद्धेर्ज्यायस्त्वं ज्ञापितं चेदिसम्बोध्य ज्येष्ठे येरितमिति तमाह प
दानेति किंच ज्ञाननिष्ठायां संन्यासिनामेवाधिकारो भगवतोऽभिमतो यथा तृतीये विभागवचनविरोधात् इति विभागवचनतात्पर्यं वि
ग वं रूपमाह तस्माच्चेतीहि विभागवचनानुरोधादर्जुनस्यापि संन्यासपूर्विकायां ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो भविष्यतीति नेत्याह चेदिति मां
बुद्धेर्ज्यायस्त्वमपेक्षायां तीति च कारणं यतः अर्जुनमालक्ष्य भगवानाहेति संबंधः अन्येषामपि कर्मित्वमवधाराद्धिक्षितानां वासिनां विभ्यतीति प

तच्चापुरुषान्तरान्नरसमुच्चयो ज्ञानकर्मणोः पर्जुनेनोक्तः कर्मणोऽज्ञापकत्वं बुद्धेः तच्च स्थितप्रज्ञप्रकरणात् तस्माच्च ज्ञाननिष्ठायाः
संन्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं तद्वचनाच्च भगवतएवमेवानुमतमिति गम्यते न च बंधकारणे कर्मणि नि[illegible] केशव
[illegible] योजयसीति विषस्थत्वमनसं अर्जुनं कर्मनारम्भे इत्ये
वं मन्वानमालक्ष्याह भगवान्न कर्मणामनारम्भादिति न इतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठायाः ज्ञान
निष्ठायामिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातंत्र्येण ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुः
[illegible] स्मानपेक्षेसेतुमर्थं दर्शयिष्यन्नाह भगवान् ३

रः बुद्धिमन्तरुध्य द्विविधा निष्ठेति विभागवचनवशात् समुच्चयपक्षे उभयोरपि ज्ञानकर्मणोः स्वातंत्र्येण पुरुषार्थहेतुत्वमेन
ष्याकर्मवत्ज्ञानमपि न स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसाधनमित्यादिसारांशमसंबंधानन्तरमाह अन्यथेति तर्हि ज्ञाननिष्ठाप्ति कर्मनिष्ठावान्वे ज्ञाता
विरोधान्न स्यात्तं ज्ञेयं पुरुषार्थहेतुरिति समुच्चयसिद्धिरिसारांसमाह ज्ञाननिष्ठास्तितिनहिरज्ञानत ज्ञानमुत्पन्नं फलसिद्धौ
सहकारिसापेक्षात्तला तद्धेतस्थोदमपिचोत्सन्नांमोक्षाय नान्यदपेक्षतेतदाह अन्येति ३ श्री गणेशायः॥

अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सति १

गी०भा०टी०
७

आत्मसंवदंगात्मनःसाधितहिकर्मोऽकुर्वतोनप्रसवापःशारीरेंद्रियसंघातेनियंतुमसमर्थंसमूर्त्तस्यापिसंमात्मसंभवादित्याशंक्याह नहीति
नसंचोदितांकारणंतेह्युद्वेगंभगमदृश्यते ६ अनात्मज्ञस्यचोदितमकुर्वतोजाग्रतोविषयांतरस्वीनग्रोमात्मिथ्याचारत्वेनयसंवासितमस्तो
विहितमनुतिष्ठेत्तस्येवफलाभिलाषविकलस्यसदाचारत्वेनवैशिष्ट्यमाचष्टे यस्त्विंद्रियाणीति विहितमनुतिष्ठतो मूढात्मनःस
जनोवैशिष्ट्यमस्येत्येतज्ञानमासाद्ययति यस्त्विति ७ कर्मानुष्ठायिनोवैशिष्ट्यमुपदिश्यमनुद्यतेदेवुष्टभमधिकृतेनकर्त्तव्यमितिनिग

यस्त्वविज्ञातमसोदितंकर्मनारभतइति तदसद्देवैसाह कर्मेंद्रियेति कर्मेंद्रियाणिहस्तादीनिसंयम्यसंहृत्सयआस्ते तिष्ठति मनसास्मरन्निं
द्रियार्थान्विमूढांतःकरणोमिथ्याचारोमृषाचारःपापाचारःसउच्यते ६ यस्त्विति यस्तुपुनःकर्मण्यधिकृतोऽबोधुद्धींद्रिया
णिमनसानियम्यारभतेऽर्जुनकर्मेंद्रियैर्वाक्पाण्यादिभिःकिमारभतइत्याह कर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते इतरस्मान्मिथ्या

कर्मेंद्रियाणिसंयम्ययआस्तेमनसास्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मामिथ्याचारःसउच्यते ६ यस्त्विंद्रियाणिमनसा
नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैःकर्मयोगमसक्तःसविशिष्यते ७ नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः शरीरयात्रा
पिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः ८

चारात् ७ यस्मादेवमतोनियतमिति नियतंनित्यंयोयस्मिन्कर्मण्यधिकृतःफलायचाप्तुं
तंनियतंकर्मतत्कुरुत्वंयतःकर्मज्यायोधिकतरंफलतोहि यस्मादकर्मणोऽकरणात् अनारंभात् अकर्मणः शरीरयात्राशरीरस्थि
तिरपिचतेनप्रसिध्येत्प्रसिद्धिंनागच्छेदकर्मणोऽकरणादतोद्वेषःकर्माकर्मणोरर्थविशेषोलोके ८ यज्ञमप्यसेबंधार्थत्वा

मयत्नियत्तइति उक्तमेवहेतुंभगवदुक्तमतिकल्पनेवस्फुटयति कर्मेति ९ तच्चत्वयाकर्त्तव्यंकर्मेत्या कर्मनकर्त्तव्यमितितदयुक्त
हशारीरेति त्वंनियतंतस्याधिकृतस्येतिसंबंधःस्वर्गादिफलेदृष्टौदृष्टांमाभाभावबधिकृतस्यतदपिनित्यस्यादित्याशंक्याविशिनष्टि फ
लायेति नित्यंकर्मनियमेनकर्तव्यमित्यत्रहेतुमाह यतइति हिशब्दोपात्तमयुक्तमेवहेतुमनुवदति यस्मादिति कारणस्याकरणाज्जाप
स्त्वंमन्यपूर्वकंमकटयति कथमित्यादिना सर्वैवकर्मत्यागे शारीरचेष्टाशून्यशरीरस्यानुचारपतितदाप्यकर्मजीवनमेवदुर्लभंभवे
दितिफलितमाह अतइति ८ कर्मणाबध्यतेजंतुरितिस्मृतेर्वंधार्थंकर्मतन्नश्रेयोर्थिनाकर्त्तव्यमित्याशंकामनूद्यापवदतिपद्ये दु
त्यादिना ॥

7

एल०
७

नकर्मणामित्यादिना पूर्वार्द्धेनारुरुक्षोपायोक्तिरुत्तरार्द्धेनारूढस्यानुमा[illegible] कृपतिनान्निति आरिरुक्षादेर्न शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः संन्यासयोगापन्न पः शुद्धसत्त्वारस्यारिरुक्ष्यते तच्चैव लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति लोके चेति प्रसिद्धां तां पठति यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते निवर्त्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपीत्यादिरूपा स्थितिशेषः लौकिकवैदिकप्रसिद्धिभ्यां सिद्धमर्थमाह अतश्चेति तत्त्वोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धमवतार्य व्याकरोति श्रुतिस्मृत्योः साद्धिना एवकारार्थमाह केवलादिति तदेव स्पष्टयति कर्मेति उक्तमेवार्थं मनुवृत्त्य फलितमादेन तं गतिं दर्शयति नाप्नोतीति ४ उक्तेऽर्थे तु प्रसिद्धिं हेतुं वक्तुमुत्तरश्लोकमुत्थापयति कस्मादिति कस्मान्न कर्मसंन्यासादेव सिद्धिमधिगच्छतीत्येवं तत्त्वं धः कदा

नन्वभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैःकर्म्यमाचरेदित्यादौ कर्त्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैःकर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारंभान्नैःकर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैःकर्म्यार्थिनः किं कर्मारंभेणेति प्राप्तमत आह न च संन्यसनादेवेति नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैःकर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ४ कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैःकर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह नहीति न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु

न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५

कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् कस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्मयोगो न ज्ञानिनां ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ५ ॥ ॥

क्षणमात्रमपि न कश्चिदकर्मकृत्तिष्ठतीत्यत्र हेतुत्वेनोत्तरार्द्धं व्याचष्टे कस्मादिति सर्वेऽज्ञा इत्यज्ञानवानविगुणैरवशः सन् कर्म कार्यते ततश्च ज्ञानवतः संन्यासश्चेन्न मनवकाशोऽस्याशिक्षां सुक्त्वाह अज्ञ इतीति लब्धे वाक्यशेषं वाक्यशेषोपादानेन स्पष्टयति यत इति ज्ञानवतो गुणैरविचाल्यत्वं गुणातीतलक्षणवचनादस्तीत्यवगतमज्ञस्य हि गुणैरितरेतरस्य कार्यकारणसंघाते प्रवृत्तिरित्यभ्युपगमादस्माज्जितकार्यकारणसंघातस्य क्रियायां प्रवर्त्तमानत्वाभिमानः ज्ञानयोगेनैसार्गिका ऊर्ध्वमापास्त्वासक्त्वाषोपपत्तिरित्याह सांख्यानामिति ज्ञानिनां गुणैरप्रकंचलनाभावेऽपि स्वभाविकं चलनाऽकर्मयोगो भविष्यतीत्याशंक्याह ज्ञानिनां त्विति प्रसंगमभिं स्वाभाविकचलनासंभवं प्राग्युक्त्या पसंहरति तथा चेति ५

ती

अ

छाभे

स्

न् न् २
इष्टाँभोगाँहि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२ मूलं ॥

सम्मुखत्वं ध्रुसत्वं विभागेनं श्रेयपहिं विकल्पः इते श्राधि क्षतेनकमेकर्तव्यमिसाह किंचेति कथमस्माभिर्भावितैः संतो देवा भावपं स्मानितित्तदाह इष्टानिति यज्ञाद्रिष्टामेन पूर्वीकरीसा स्वर्गापवर्गयोभावे पिकपंक्तीपशुपुत्रादिसिद्धिरिसाद्रांक पूर्वाईआकरोति इष्टानभिप्रेतानिति पश्चादि भिश्चयज्ञानुष्ठानद्वारा भोगानिवर्त्तनीयोम्पपार्प्रसगाय ब्रतादिस्तुतरांदुआचष्टेनैरिति आनृण्यमकृत्वेतथमर्थः देवानामनृणो गोपितृणांच पं तेनब्रह्मस्वं वैर्यमृणमपावेसंतो [illegible] नोपापञ्चकीपंकार्थकारणसंघातमेव यो भुंभुंजानस्तस्करो भवतीति १२ देवादिभ्यः संविभागमकृत्वा भुंजानानां प्रत्यवायित्वमुक्त्वा तस्मैषां सर्वदोषराहित्यं दर्शयन्ति ये यज्ञेति यज्ञशिष्टाशिनो ये यज्ञलिताइत्याः संतः सर्वकिल्विषैर्मुच्यंत इति योजना ते देवानिसारिनो किं निगमयति भुंजत इति देवयज्ञादीनि सार्धेन पित्र्यज्ञो मनुष्ययज्ञो भूतयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चेति वक्ताराेपयज्ञाग्रत्यंते तुली शब्देन पिठरं धारयणार्थं किंवा कुर्वतो विन्मासविशेषवंतस्त्रयो यायाणो विकसंते आदिशब्देन कंडणीपेषणीमार्जन्युदकुंभम्प्रसेतेहिं साहेतवो गृहीतास्तान्येतानि

किंच इष्टानभोगानिति इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यंते वितरिष्यंति स्त्रीपशुपुत्रादीन् यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिताः सर्वथः तैर्देवैर्दत्तान्भोगानप्रदायैतान् एषणमकृत्वेसर्थः एभ्यो देवेभ्यो यो भुंक्ते स्वदेहेंद्रियाण्येव तर्पयति स्तेनश्चौरस्तस्कर एव सदेवादिस्वापहारी १२ ये पुनः देवयज्ञादीनि वर्तयित्वा शेषमन्नमश्नंतास्त्वमृतशिनं इतीलयेवकांते यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्विषैः

यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्विषैः भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् १३

पापैः वत्स्यादिपंचसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः पापैः मुच्यंते ये तु आत्मभरणाये भुंजते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचंति पाकं निर्वर्तयंति आत्मकारणादात्मदेहतो रितश्चाधिकृतेन कर्मकर्तव्यं १३ ((पूर्वज्ञानिनां सूनाख्यानानि हिंसाकारणानि तन्न दुःखैः सर्वैरपि पुष्टि

पूर्वकैर्हरितैर्मुच्यंत इति संबंधः प्रमादो विचारव्यतिरेकेणाबुद्धिपूर्वकमुपपन्नं तं पादपातादिकर्म तेन प्राणिनां हिंसा संभाव्यते आदिशब्देनाबुद्धिसंस्पर्शादि गृहीतं तद्दुःखैश्च पापैर्महापातककारिणो मुच्यंते उक्तं हि कंडनं पेषणं चुल्ली उदकुंभः प्रमार्जनं पंचसूना गृहस्थस्य पंचयज्ञात्प्रणश्यतीति पंचसूना गृहस्थस्य सूनापापो वाहयज्ञात् पापदपत्यनुवर्तितेनेल प्राणिनो बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं च वध्यंते तत्प्रयुक्तं सर्वमपि पापं महायज्ञानुष्ठानान्नश्यतीति महायज्ञानुष्ठानस्यमर्थ्यं तद्व्यष्टानविशिष्टानिर्दिशति येति आत्मभरित्वमेव स्फोरयति ये पचंतो निजदेहेंद्रियपोषणार्थमेव पाकं कुर्वंतो देवयज्ञादिपराङ्मुखा नोपार्भूय स्वदेहैपति भुंजंत इति [illegible] २ ॥

चुल्ली पेषण्युपस्करः कंडनी चोदकुंभश्च बध्यंते यास्तु वाहयन्निति चत्स्यापमर्थः पापयोक्ता पंचसूना गृहस्थस्य २

प्राणिनां सूनास्था- निहिंसाका- नितन्नु दुःखैः वैरपि पुष्टि १

पतप

४ घ

प घी

राम॰ ८

कर्माधिकृतस्य तदकरणमयुक्तमिति निगमयति नियतमित्या तं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति कथमित्यादिना फलाभिसंधिमंतरेण यज्ञार्थं कर्म कुर्वाणस्य बंधाभावमा-
त दृष्टेन कर्म कर्त्तव्यमित्याह तदर्थमिति यज्ञार्थं कर्म सुकृतं नहि कर्माधर्ममेव कर्मसाध्यं कर्म आचरेत् यज्ञो वै विष्णुरिति कथं तर्हि कर्मणा बध्यते जं-
तुरिति स्मृतिस्तत्राह तस्मादिति २ फलाकांक्षया कृतस्य कर्मणो बंधकत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति ३ नित्यस्य कर्मणो नैमित्तिकस्य हि तेषामधिकृते
हेतु न कर्त्तव्यं केवलं तत्र च स्तोकमवतारयति स्रष्टेति कथं पुनरनेन यतेनष्टसिद्धिरस्माभिः साधयितव्या साकल्येनेत्याशंकाह सहेति ९ कथं पुनरभीष्टफलवि-
[illegible] तुः तद [illegible]
[illegible] कथं यज्ञार्थादिति यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेरीश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म तस्मा-
त्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबंधनः कर्मबंधनयुक्तः सोयं कर्मबंधनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्त-
दर्थं यज्ञार्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः कर्मफलसंगवर्जितः सन्समाचर निर्वर्त्तय ९ २ अन्याधिकृतेन कर्त्तव्यमस्तहेति सहयज्ञा इति

तं यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबंधनः तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ९ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजाप-
तिः अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः परस्परं भावयंतः श्रेयः
परमवाप्स्यथ ११

[illegible] सहिताः यज्ञाधिकारिणो वर्णास्ताः सृष्ट्वा सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा अनेन यज्ञेन प्र-
सविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्तरोत्तरां कुरुध्वमेष वो यज्ञो युष्माकमयमस्तु भवतु इष्टकामधुक् इष्टानभिप्रेतान्कामान्फलवि- प
६ शेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् १० कथं देवानिति देवानिंद्रादीन्भावयत वर्द्धयत अनेन यज्ञेन ते देवा भावयंतु आप्याययंतु वृष्ट्यादिना वः
युष्मानेवं परस्परं संभावयंतः श्रेयः परमपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेण वा स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ११ ॥ ॥

यज शिवकेनं स [illegible] वित्तापहतेन हि देवतानामसादाद्दृष्टेषु
ने गोहिरण्यद्रव्योलब्धेनापि सम्यगहरोत्कर्षं नरोऽत्यंतनिःश्रेयसं सेद्धुं पारयतीति शंकते नयमिति तत्र श्लोकेनोत्तरमाह देवानिति ११ ॥

गी॰ भा॰ २॰ टी॰
६

पद्यपि कृते न कर्त्तव्यमेव कर्मेत्तर्हि किंचित् स्वतो नेति विरोधो ज्ञाने ज्ञाननिष्ठेनापि न कर्त्तव्यमेवाधिकृतत्वाविरोधादित्याशंक्य पूर्वोक्तमनुवदति प्रागिति
न हि तावत् कर्मणो विरोधात् ज्ञाननिष्ठेन कर्म कर्तुं शक्यमतो न याचितात्मतत्त्वेनैव विविदिषुमुमुक्षुणा आदिपदं परम्परया ज्ञानार्थं कर्मानुष्ठेयमिति प्रतिपादितमिदं पदं तर्हि
यज्ञार्थाद्विसादि किमर्थं न हि तत्त्वज्ञाननिष्ठां प्रति पद्यते कर्मनिष्ठानुपूर्वं मे वो फलाभावात्र दृष्टमेसा शङ्का वृत्तमर्थान्तरमनुद्रवति प्रतिपाद्येति आसंगि
कर्मतत्त्वस्य कर्मकर्तृत्वमतो क्षिप्रसंगाभाव सिद्धिमिति प्रावृत्तवृक्षकारणमीश्वरस्य मसारेरे वृत्तामीति श्लोकादिरेषु कुर्वीरन्निति दृष्टान्तप्रयोगेसारिह न अर्थमेवं विभज्य
न्यूषानन्तरश्लोकमात्रं कोऽन्तरले नावतारयति एवमिति अर्जुनस्य प्रश्नमिसेवमथमाशङ्काह भगवानितिसंबंधः नन्वेषा शंका नावकाशमासादयति सर्वात्मले
न कर्तव्यं कर्मेति वदतो विरोधाभिनत्वादिसाशंक्याह सपन्नेवेति किमर्थं मुमुक्षुसर्वस्यमेव भगवानत्र प्रतिपादयतीत्याशङ्क्याह व्याख्यातार्थसेति गीताख्य

श्रुतं ज्ञाननिष्ठापेक्षया तावत्प्रस्तादर्थेन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमित्येतत् कर्मणामनारंभादित्यत्र आरभ्य शरीरया
त्रापि च तेन प्रसिद्धेत्कर्मणा इत्येतदन्तेन प्रतिपाद्य यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रेत्यादिनापि मोघं पार्थ स जीवतीत्येवमन्तेन तस्यापि ग्रन्थेन प्रासंगिकमधि
कृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतं सर्वस्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहो
स्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायमप्राप्यैव यात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनेवेत्येवमर्थमर्जुनस

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः

प्रश्नमाशंक्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं क
र्त्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत
र्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपादयिषितमाविःकुर्वन्नाह भगवान् यस्त्विति यस्तु सांख्यः आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आ
त्मरतिरेव स्याद्भवेत् ॥

स्वस्य संस्थासं ज्ञानेनैव मुक्तिसाधनमर्थो नार्थान्तरमिति विवेकार्थमिह मुमुक्षुसर्वेकीर्तयतीत्यर्थः तमेव मुमुक्षुसर्वं संक्षिपति य((
तमिति सिद्धं चेदात्मवेदनमनर्थकं तर्हि मुमुक्षानाशंसार्थं पातिकविज्ञानफलमाह निवृत्तेति ब्राह्मणानां ग्रहणं तु बामे व मुमुक्षाने स्वस्यमधिकारि
त्वमिति ज्ञापनार्थं ब्राह्मणग्रहणं कर्तव्यादेषणानां नाभ्यो मुमुक्षानं सर्वेषां स्वाभाविकत्वादविधित्वमित्याशंक्याह भिक्षेति भिक्षाचर्यं चरन्तीति वचनं मुमुक्षानवि
हृदमित्याशंक्याह शरीरेति न हि तद् देवतेषामग्निहोत्राद्यपि कर्तव्यमापद्येतेत्याशंक्य मुमुक्षापि नाप्यमप्रधर्मवदग्निहोत्रादेरनुष्ठापकाभावान्नैवमित्याह
न्नेतषामिति यथोक्तश्रुत्यर्थमसिद्धं गीतासूपपत्तिपूर्वकं प्रपंचेन प्रतिपादयितुमिच्छेत्यकर्त्तव्यं कर्तव्यमेव कर्म जीवतेति तत्र यमेतानयोगेन
सांख्यानामिति कथमुक्तमिति तत्परिचोद्यपरिहारमुपदर्शयतीत्याह इत्येवमिति आत्मनिष्ठस्य विषयेष्वगरासहितं दृष्टान्तदानात्मजेन जितात्मना कर्तव्यमिति

१७ म

राम॰
६

पाकक्रमस्त्वर्थे क्रमात्पवाधनीयः देवयज्ञादिकं कर्माधिकृतेन कर्तुमसिसन्नहे त्वं ततस्मितः चाशेषात्स्मेवोपदर्शयति जगदिति वक्तुमुक्तमन्त्रं रेतोलोहितपरिण
तिक्रमेण प्रजारूपेण जायते तच्चान्नं वृष्टिसंभवं प्रसरु दृष्टं तत्कार्यं कर्मणो जगच्चक्रप्रवर्तकत्वमितित्रयाके ते कर्मत्रिति पारंपर्येण कर्मणस्तद्धेतुत्वं साधय
ति उक्तमन्तरङ्गति उक्तेर्थे स्मरसंततरं संवादयति अन्नादिति तत्र हि देवतमिध्यानपूर्वकं तन्तुदेवतेन प्रहिताहुतिरपूर्वं तां गतां रश्मिद्वारेणादित्यमधिरूढ्यद
ष्ट्रात्मना पृथिवीमागम्य व्रीहियवादि[illegible]भावमापद्यते स्कतोपद्भुक्ता शुक्रशोणितरूपेण परिणतां प्रजाभावं प्राप्नोतीत्यर्थः पद्यः
कर्मसमुद्भव इत्युक्तं तस्यैव ब्रह्मोद्भवो वीरगत्वा योगादिसाशंक्याह कर्मेति इति द्वयस्यैव तयोः संग्राहकत्वकारः १४ यदपूर्वं हेतुत्वेन कर्मोक्तं तत्किंचे
सर्वं दत्तादिकं वाग्निहोत्रादि प्रत्यक्षेणैव सर्वं दत्तादीति संदिहानं प्रसाह कर्मेति किमिति कर्म लोकब्रह्मोद्भवत्वमुच्यते सर्वस्य तद्धवता विशेषादिसाशंक्या

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्मैव पमित्युच्यते अन्नाद्भवंतीति अन्नाद्भुक्ताद्धि रेतः परिणतान्यस्त्रूणभवंति जायंते भूतानि पर्जन्यात् तु वृष्टेरन्नसंभवः विवे
भवोन्नसंभव यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः स च यज्ञः कर्मस
मुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म तेन समुद्भवो यस्य तस्मात्पूर्वस्य यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ तच्चैवंविधं कर्म कुतो यातमित्याह क
र्मेति कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स समुद्भवो यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि ब्रह्म पुनः वेदाख्यमक्षरसमुद्भवं अक्षरं पुनः परमात्मा समुद्भवो

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं मो
ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ ॥ ॥ ॥

यस्मादक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः [illegible] नपित
[illegible] त्मात्स्य परमात्माख्यादक्षरादुत्पन्नत्वात् सर्वस्य समुद्भवं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतमपि सन्नित्यं स
दा यज्ञे विधिप्रधानत्वात् प्रतिष्ठितं १५ एवमिति एवमीश्वरेण वेदयज्ञमुखेन प्रवर्तितं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः स अघायु
रघायुः पापमस्यायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवनमिति यावत् इंद्रियारामः इंद्रियैर्विषयेषु रमते यस्य तद्दिंद्रियारामो मोघं व्याहेयार्थं स ५
हे ब्रह्म ज्ञानवेद इति ब्रह्मत्वर्हि वेदाख्यमनादिनिधनमिति तत्राह ब्रह्माक्षरेति अ जीवति व्याप्त्वेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः १६
र क्षरात्मनो वेदस्य पुनरक्षरमात्मनः सकाशादेव समुद्भवो न भवति साशंक्याह अक्षराणि नित्यत्वे सह सामेवोक्तं तत्स्वरूपं तस्मादेवोद्भवतीसाशंक्याह ब्रह्मणश्चाक्षरार्थस्य क्रमे व्यसार
पात्वे वेदितत्त्वब्रह्मणाहि तस्य वेदस्याविपरीतस्वेयज्ञात्मानं परमसंदेहालक्ष्यं तदक्षरमग्निहोत्रादिकं कर्म निर्धारयेति तदाह तेत्राह पुरुषस्थिति कर्मसंहितस्य संगमाविशे
गतं सर्वगतं विशेषायोगारहिताशंक्याह सर्वगतमपीति १५ अधिकृतेनाप्यनादिकालं जगच्चक्रमनुवर्तनीयमन्यथा स्यात्प्रत्यवायित्वमसदाचारः प्रायः सादितात्
गिति न कर्मणामनारंभादिसादितो रुचपलं हरति तस्यादिति जगच्चक्रस्य प्रागुक्तप्रकारेणानुवर्तने वधामोस्त्रम साधनं यत्स्य जीवतानिपतं कर्मकर्तुं

वे नं २

गी॰भा॰३
१०

सम्यग्ज्ञाननिष्ठत्वाभावे कर्मानुष्ठानमावश्यकमित्याह यत इति तस्माज्ज्ञाननिष्ठाराहित्यादिति यावत् मोक्षमेवोपेक्षमाणस्य कथं कर्मणि फलान्त-
रवति नियोगः स्यादित्याशंक्याह असक्तो हीति यद्यपि जितेन्द्रियो विविवेकी श्रवणादिभिरज्ञेसंबलनिनिष्ठां तुरीं ति तथापि क्षत्रिये
णत्वाद्याविहितं कर्म न त्याज्यमित्याह यस्माच्चेति तस्मात्त्वमपि कर्म कर्तुमर्हसीति संबंधः इतोपि त्वया विहितं कर्म कर्त्तव्यमित्याह लोकेति पूर्वा-
र्द्धं विभजते कर्मणैवेति कथं जनकादीनां कर्मणा संसिद्धिप्राप्तिरुच्यते कर्मसंन्यासाहितस्य ग्दर्शोरेवतां प्रसिद्धा संसिद्धिरिति तत्र किं जनकादयो
पि प्राप्तसम्यग्दर्शनाः स्युः उत अप्राप्तसम्यग्दर्शना भवेयुरिति विकल्प्य प्रथमं पक्षमाह यदीति लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सहैव संसिद्धि-

70 न

यत एवं तस्मादिति तस्मादसक्तः संगवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्त्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय असक्तो हि यस्मात् समाचरन्नी-
श्वरार्थं कर्म कुर्वन् परं मोक्षमाप्नोति पूरुषः सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः १९ यस्माच्च कर्मणैवेति कर्मणैव हि पूर्वे क्षत्रियाः वि-
द्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गंतुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततो लोकसंग्रहार्थं
प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना ज-

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनका-

नकास्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इ ॥ दयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्त्तुमर्हसि २ व
ति व्याख्येयः श्लोकः अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृता-
र्थेनेति तथापि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्

र मास्थिता इति संबंधः कर्मणा सहैवेत्येतद्व्याकरोति असंन्यस्यैव कर्मेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति जनकादीनांसमपि ॥ कर्तुमर्हसि २०
ज्ञानित्वे प्रारब्धकर्मवशात्कर्मापरित्यज्यैव लोकसंग्रहार्थं प्रवर्त्तमानानां ज्ञानमाहात्म्यादुपपन्ना संसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयमनूद्य पूर्ववद्दे
नैवोत्तरमाह अथेत्यादिना द्वितीयार्द्धमावर्त्तमाशंकामुत्थापयति अथेति अन्येनाकृतार्थेन कृतं कर्म इसे तावता ज्ञानवता कृतकृत्ये
नैव तत्कर्तव्यमित्यज्ञेनमपी करोति तथापीति तर्हि मयापि ज्ञानवता कृतार्थेन कर्म न कर्त्तव्यमित्याशंक्यार्जुनस्य कर्त्तव्यमेव कर्मेत्युत्तरार्द्धं व्या

न्को
५
प्र
व
राम
१०

किंच आत्मज्ञस्य ज्ञानेनात्मन्येव परितृप्तत्वाच्चान्नपानादिसाध्यां तृप्तिरिष्टा तेन विद्यार्थिनां संन्यासिनां पिनान्नरसादावासक्तिर्न कार्या कर्त्त
मित्याह आत्मतृप्तश्चेति किंच आत्मविदः सर्वतोऽपि न संग्रहः तस्मादात्मविदा विद्यार्थिना कर्त्तव्यमित्याह आत्मन्येवेति रतितृप्तिसंतोषा
णामोदप्रमोदानंदवदवांतरभेदः अथवा रतिर्विषयासक्तिः तृप्तिर्विषयाविनाभूसंपर्कजं सुखं संतोषो भोग्यविषयमात्रलाभाधीनं सुखसा
मान्यमिति भेदः तथा चात्मरतेरात्मतृप्तस्यात्मन्येव संतुष्टस्यापि किंचित्कर्त्तव्यं मुक्तये भविष्यतीत्यत आह यस्त्वात्मरतिरिति १७ इतश्चात्मविदो न किंचि
त्कर्त्तव्यमित्याह किंचेति अभ्युदयनिःश्रेयसयोरन्यतरप्रयोजनं कृतेन सुकृतेनात्मविदो भविष्यतीत्याशंक्याह नैवेति यस्या

आत्मतृप्तश्च आत्मन्येव तृप्तो नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः संन्यासी आत्मन्येव च संतुष्टः संतोषो हि बाह्यार्थलाभेन सर्वस्य भवति तं
मनपेक्ष्यात्मन्येव वर्त्तते तुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्यर्थः यः ईदृशः आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः १७ किंच नैवेति नैव
तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणार्थः प्रयोजनमस्ति न चाकृतेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवा
स्या आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते १७ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपा
यश्चानिरूपः आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयो((जनाश्रयः १८
जननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयणं किंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य सन्न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति येन तदर्था क्रियानुष्ठेया स्यात् नत्वेतस्मि
न्सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्त्तते १८ ॥ ॥ ॥

यतिवृत्तये लघुप्रवृत्तिमसाध्योऽनायं वा कर्मस्यादित्याशं(
काह नेत्यादिना ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु किंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य सकश्चिदर्थोऽविद्यपः साध्यो भविष्यति तदर्थं तेन कर्त्तव्यं कर्मेत्याशंक्या
ह नचेति नचास्य वृत्तस्येति आत्मविदः स्वर्गाद्यभ्युदयार्थिनेति श्रेयसस्य प्राप्तस्य लाभः कृतेन कर्मणा यद्यर्थः आत्मविदश्चेत्कर्म न क्रियते तर्हि
तेनाकृतेन तस्यानर्थो भविष्यतीति तत्प्रसाध्यानार्थं तस्य कर्त्तव्यं कर्मेति शंका कृते तद्दोषे द्वितीयपादेनोत्तरमाह नेत्यादिना अतो न तन्निवृत्तये कृतन
र्थं वदिति विशेषः द्वितीयभागं विभजते न चास्येति व्यपाश्रयणमालंबनं न चेति संबंधः पदार्थमूलको वा कार्यमाह कंचिदिति भूतविशेष
माश्रित्य साधिक्रियाद्वारा प्रयोजनं प्रसवदेहतत्वमिति किमसाहयेति नहि कश्चिदपि प्रयोजनं तत्ज्ञानमाश्रित्य साध्यमेवकर्मेत्यर्जुनस्य मत
माशंक्याहमेतमिति १८

तस्यापादस्मा इत्ते नैवेति ८

गी०भा०३
११ त

श्रेष्ठस्य तव मार्गानुवर्त्तित्वं मनुष्याणामुचितमेवेत्याशंक्य दूषयति तथा चेत्यादिना ईश्वरस्य कर्मण्यप्रवृत्तौ तदनुवर्त्तिनामपि कर्मानुपप
त्तेरिति हेतुमाह लोकस्थितीति ईश्वरेण कर्म कर्त्तव्यमित्याह किंचेति यदि कर्म न कुर्यामिति शेषः संकरकारणस्य कार्यं कथयति तेनेति प्र
जोपहतिरपि प्राप्नोति चेत्किं तथा तत्वस्यादिति तत्राह प्रजानामिति त्वामनाचरंतमनुवर्त्तितां सर्वेषां को दोषः स्यादित्यपेक्षायामीश्वरस्य
कृतार्थतया कर्मानुष्ठानाभावे तदनुवर्त्तिनामपि तदभावादेव स्थितिहेत्वभावात्स्थित्यादिभूतानां विनाशप्रसंगात् दूषणं श्रमधर्मप्र

तथा च को दोष इत्याह उत्सीदेयुरिति उत्सीदेयुः विनश्येयुरिमे सर्वे लोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां क
र्म चेदहं किंच संकरस्य च कर्त्ता स्यां तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहन्नं कुर्यामि

21

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहं संकरस्य च कर्त्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ ॥ प

त्यर्थः ममेश्वरस्यानुग्रहमापद्येत यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्त्तव्याभावेऽपि परानु
ग्रहणं व कर्त्तव्यमित्ति २५

वस्यानुपपत्तेश्चाधिकृतानां प्राणभृतां पापोपहतत्वप्रसंगात् प्रजानुग्रहार्थं प्रवृत्तिरीश्वरस्येत्युक्तं संप्रति लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वाणस्य
कर्त्तृत्वाभिमानेन ज्ञानाभिभवे प्राप्ते मसात्तह यदि पुनरिति कृतार्थबुद्धित्वे हेतुमाह आत्मविदिति यथावदात्मानमवगच्छन् कर्त्तृत्वाद्य
भिमानाभावात्कृतार्थो भवेत्सेवेत्यर्थः अर्जुनादन्य ज्ञापि तान्वति कृतार्थबुद्धित्वं कर्त्तव्यताद्यभिमानहीनेनत्वमित्याह अन्यो वेति त
स्य तर्हि कर्मानुष्ठानं निष्फलत्वादनवकाशमित्याशंक्याह तस्यापीति कर्त्तव्य इत्यात्मविदापि परानुग्रहार्थं कर्त्तव्यमेवेदं कर्मेत्याहेति शेषः २४

राम०
११

ज्ञानवताकृतार्थेनलोकसंग्रहार्थमपिप्रवर्त्तितव्यमित्याशंकामुत्थाप्यपरिहरति लोकेत्यादिना श्रुताध्ययनसंपन्नत्वेनाभिमतो
यद्यद्विहितंप्रतिषिद्धंवाकर्मानुतिष्ठति तत्तदेवप्राकृतोजनोनुवर्त्तते तेनविधावतापिलोकसंग्रहस्यापनार्थं विहितंकर्म
यमित्यर्थः श्रेष्ठानुसारित्वमितरेषामाचारदर्शीयितामतिप ज्ञापयितुंदर्शयति किंचेति २१ कृतार्थस्यापिलोकसंग्रहार्थं विहितंक
र्मकर्त्तव्यमित्युक्तंतत्रैवभगवन्तमुदाहरणत्वेनोपन्यस्यति पदीत्यादिना अप्राप्तस्यप्राप्तयेतवापिकर्त्तव्यमस्तिभवानन्तु किंचि

लोकसंग्रहःकिमर्थंअपेक्षते कथंचेति यदीति यद्यत्कर्माचरति येषुयेषुश्रेष्ठःप्रधानस्तत्तदेवकर्माचरतीतरोन्योजनस्तदनुगतः
किंचसश्रेष्ठोयत्प्रमाणंकुरुतेलौकिकंवैदिकंवालोकस्तदनुवर्त्ततेतदेवप्रमाणीकरोतीत्यर्थः २१ यद्यत्लोकसंग्रह त

यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत्प्रमाणंकुरुतेलोकस्तदनुवर्त्तते २१ नमेपार्थास्तिकर्त्तव्यंत्रिषुलोकेषु
किंचननानवाप्तमवाप्तव्यंवर्त्तएवचकर्मणि २२ यदिह्यहंनवर्त्तेयंजातुकर्मण्यतन्द्रितः ममवर्त्मानुवर्त्तन्तेम
नुष्याःपार्थसर्वशः २३

कर्त्तव्यतायांविप्रतिपत्तिः नहिमांकिंनष्टमपसिनेति नमेमम पार्थनास्तिनविद्यतेकर्त्तव्यंत्रिष्वपिलो
केषुकिंचन किंचिदपि कस्मात्तु अनवाप्तमवाप्तव्यंमायत्प्राप्तंतथापिवर्त्तएवचकर्मण्यहं २२ यदीति यदिह्यहंन
वर्त्तेयंजातुकदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोनलसः सन्ममश्रेष्ठस्यसतोवर्त्ममार्गमनुवर्त्तन्तेमनुष्याः हेपार्थसर्वशःसर्वप्रकारैः

इपिविद्यतेकर्त्तव्यमितिकथ्यस्तत्कमित्याशंक्याह नानवाप्तमिति प्रतीकंउपादायव्याख्यानह्याःविधावतोपिकर्ममहत्त्वंसंभावयति
नेत्यादिना अन्वयार्थंपुनर्नञोनुवादः भगवतोनास्तिकर्त्तव्यमित्येतत्साकांक्षाद्वारस्फोरयति कस्मादित्यादिना प्रयोजनाभावे
लयपिनानुष्ठेयंकर्मेत्याशंक्यलोकसंग्रहार्थमत्रकर्मानुष्ठानमितिमत्वाह तथापीति २२ लोकसंग्रहोपिनेकर्त्तव्योविफल
त्वादित्याशंक्याह यदीहीति २३

12

ति

विद्वान्विद्वानिस्तु भावपि प्रकृते विद्वान्ना विदुषो बुद्धिभेदं कुर्यादित्युपसंहरति ये पुनरिति प्रकृतेस्त्वात्मा गुणैर्देहादिभिर्विकारैः संमूढास्तानेवात्मत्वेनम
न्यमाना ये ते गुणानां तेषामेव देहादीनां कर्मसु व्यापारेषु सज्जन्ते तान्किं दृष्ट्वा मात्मीयबुद्धिं कुर्वंतीत्याह प्रकृतेरित्यादिना तेषामनात्मविदां स्वयमात्मवि
द्बुद्धिभेदं नापादयेदित्याह तानित्यादिना २९ यद्यपि कर्मण्यहं बोधित्क्षिपते तथापि मोक्षमाणेनैनं कर्मसक्तयं मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वान्न तु तेन कर्मकर्त्तृ तें।
त्वाकं कर्मणः स्वापेक्षितविरोधित्वादिति शङ्कते कथमिति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यत इति यथोक्ते परस्मिन्नात्मनि सर्वकर्मणां समर्पयतो कारणमाह श्री

ये पुनः प्रकृतेरिति प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः संतः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु एवंविधं कर्म कुर्मः फलायेति तान्कर्मसंगिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्र
दर्शिनो मन्दान्मंदप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेत् बुद्धिभेदकरणेन स्वचालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः २९ कथं पुनः कर्मणे
धिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्त्तव्यमित्युच्यते मयीति मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ति

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्या
ध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः श्रद्धावंतोऽनसूयंतो स्ते
मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ३१ ते

~~[illegible] विवेकबुद्धिं वाकरोति अहमिति दर्शितरी [illegible] किं चेति [illegible]~~\\
नित्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याहं कर्त्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनेन बुद्ध्या किं च निराशीस्त्यक्ताशीः निर्ममो ममभावेन निर्गतो यस्य तव
सत्त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो विगतशोकः सन्नित्यर्थः ३० यदेतन्मम मतं कर्मकर्त्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा ये न
इति ये मदीयमिदं मतमनुतिष्ठंते अनुवर्त्तंते मानवा मनुष्याः श्रद्धावंतः श्रद्दधानाः अनसूयंतोऽसूयामपि परमगुरौ वासुदेवे कुर्वंतो मु
च्यात्मेति विवेकबुद्धिमेव व्याकरोति अहमिति दर्शितरीत्या कर्मसु प्रवृत्तस्य कर्त्तव्यांतरमाह किं चेति\\ च्यंते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिः धर्माधर्माख्यैः ३१
सक्ताशीः फलप्रार्थनाहीनः सन्नित्यर्थः निर्ममो भूत्वा पुत्रभ्रात्रादिविषयनिःशेषः ननु युद्धे नियोगेनोपपद्यते पुत्रभ्रात्रादिहिंसात्मनः तस्य संतापहेतोर्नियो
गविषयत्वायोगादित्यत्राह विगतेति ३० प्रकृतं भगवतो मतमुक्तप्रकारमनुसरैवानुतिष्ठतां कर्मबुद्धिं फलं कथयति यदेतदिति ज्ञानस्याचार्योपदि
ष्टेऽर्थे श्रद्धावत्त्वं विश्वासवत्त्वं श्रद्धानत्वं गुणे दोषाविष्करणमसूया अविपर्ययोक्ताप्युक्तेरसूयालघोतनार्थः ३१ ॥ श्री गणेश ॥

दृष्टांतदार्ष्टांतिकरूपं श्लोकं व्याकरोति सक्ता इत्यादिना असक्तः सन् कर्तृत्वाभिमानं फलाभिसंधिं वा अकुर्वन्नित्यर्थः २५ इत्थमनूद्योत्तरश्लोकमव
तारयति एवमिति कर्त्तव्यं कर्मेति शेषः पूर्वार्द्धमेवं व्याख्याय उत्तरार्द्धमप्येवं कं अवतार्य व्याचष्टे किं तु कुर्यादिति सर्वकर्माणि कारयेत्प्रेप्रीति
कुर्वन्निति शेषः कथं कारयेदित्याकांक्षायामाह तदेवेति २६ अज्ञानां कर्मसंगिनामित्युक्तं तेनोत्तरश्लोकस्य संगतिमाह अविद्वानिति कर्तृत्वा
त्मनो वास्तवमसंभवमपश्यन्नादिति हृष्यन् कथं कुर्वन्नेव तस्याभावं पश्यतीत्याकांक्षायामाह प्रकृतेरिति कर्मण्येवमविदुषः सक्तिमकारणं कर्तृत्वं व्याकरोति सक्ता
चिद सक्ता इति सक्ताः कर्मण्येवं सकर्मणः फलं मम भविष्यतीति के विद्वांसो यथा कुर्वंति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथात्मवित्तया असक्तः सन् तत्कृत्य
मर्थं करोतीति तच्छृणु चिकीर्षुर्यथा कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहं एवं लोकसंग्रहे [illegible] चिकीर्षोर्न ममात्मविदः कर्तव्यमस्त्यस्य वा
लोकसंग्रहमुक्तात्मतत्त्वस्यात्मविदः इत्यमुपदिश्यते नेति बुद्धिभेदो बुद्धिभेदः मया इदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चितरू
पा या बुद्धिर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेत् नोत्पादयेत् अज्ञानामविवेकिनां कर्मसंगिनां कर्मण्यासक्तानां किं तु कुर्यात् जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्मा
णि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् २६ अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जते तदाह प्रकृतेरिति प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं स

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहं २५ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां जोषयेत्सर्व ज
कर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७

त्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैः ।। तत्त्वविन्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्त्तंत इति मत्वा न सज्जते २८
विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकारणसंघातात्मप्रत्य धर्म
मोहंकारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा अंतःकरणं यस्य सः कार्यकारणधर्माणि कार्यकरणाभिमानी विषयाकर्माण्यहमित्यभिमन्यमानस्तत्
कर्मणामहं कर्तेति मन्यते २७ यः पुनर्विद्वान् तत्त्वविदिति तत्त्ववित्तु महाबाहो यस्तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोर्गुणविभागस्य कर्मविभाग
स्य च तत्त्ववित् स एवं गुणाः करणात्मका गुणेषु विषयात्मकेषु वर्त्तंते न त्वहमिति मत्वा न सज्जते आसक्तिं न करोति २८ ।। ।। ।।
तैरित्यादिना प्रधानशब्देन मायाशक्तिरुच्यते अविद्यया समभयतः संबध्यते २७ अतस्य कर्मसु सक्तिमुक्त्वा विदुषस्तदभावमभिदधाति यः पुनरिति तत्त्वया
ध्या थात्म्यं वेत्तीति तत्त्वसंख्या तत्त्वविदिति शुद्धदेहादीनां भिन्नो ह्याहं निर्दिष्टे प्रश्न एवं कुर्वन्निति पदमवतार्य व्याचष्टे करणेत्यादिना गुणानामेव गुणेषु
वर्त्तमानत्वमयुक्तं निर्गुणत्वात्तेषामित्याशंक्य विभजते गुणा इति कार्यकारणानामेव विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मनस्तु कूटस्थत्वात्तैर्वमिति ज्ञात्वा तत्त्ववित् ते
मैमुह इह तत्र कर्तृत्वाभिमानेन करोतीत्यर्थः २८ २८

योर्वशं नगच्छेद्याहि पुरुषस्य प्रवृत्तिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति यदा पुनः रागद्वेषौ ऽ भाष्य

गी०भा०टी० २३

शंकितं दोषं श्लोकेन परिहरति इंद्रियस्येत्यादिना वीप्सा पासर्वकारणगोचरत्वं द्योतयति सर्वेति प्रत्यर्थं रागद्वेषयोरवस्थापामाप्तौ प्रसारयति इष्ट इति प्रतिविषयं विभागेन तयोरवस्थाने तत्र स्वाभाविकत्वेऽपि पुरुषकारविषयाभावप्रयुक्ता शास्त्रानर्थक्यशंका कथं समाधेयमित्याशंक्याह तत्रेति तयोरित्याद्यवतारितं भागं विभजते शास्त्रार्थ इति प्रकृतिवशत्वाज्ज्ञानेनैव [illegible] योऽन्यत्वमित्याशंक्याह याहीति रागद्वेषद्वारा प्रकृतिवशवर्तित्वे स्वधर्मत्यागादि दुर्वारमित्युक्तमिदानीं विवेकविज्ञानेन रागादिनिवारणे शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकृतिपारवश्यं परिहर्तुं शक्यमित्याह यदेति मिथ्याज्ञाननिबंधनौ हि रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षत्वं विवेकविज्ञानस्य मिथ्याज्ञानविरोधित्वादवधेयं रागद्वेषयोर्मूलनिरासान्निवृत्तौ प्रतिबंधध्वंसे

73

शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते इंद्रियस्येति इंद्रियस्यार्थे सर्वेंद्रिया[illegible]णामर्थे शब्दादिविषये इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतींद्रियार्थे रागद्वेषावश्यंभाविनौ तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव [illegible] त्यागः परधर्मा[illegible]

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४

[illegible] पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशस्तस्मात्तयोः रागद्वेषयोर्वशं नगच्छेद्यतस्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविव पथीत्यर्थः ३४ तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत

कार्यसिद्धिमभिसंधायोक्तं तदेति एवकारस्याभिप्रायमबुद्धेरकर्तृत्वं द्योतयितुं नेति पूर्वो\\क्तमुपयोगमुपसंहरति तस्मादिति तत्र हेतुमाह यत इति शास्त्रीयमार्गो हेतुर्येन तद्गतिमकटेतः सच पूर्वेरागच्छ्रद्धेन संबंधनीयः पुरुषं परिपंथित्वमेव तयोः सोदाहरणं स्फोरयति श्रेयोमार्गस्येति ३४ रागद्वेषयोः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं प्रकटयितुं परमतोपन्यासद्वारा समनंतरश्लोकमवतारयति तत्रेत्यादिना व्यवहारभूमिरित्यपार्थः शास्त्रार्थस्यान्यथा प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति परधर्मोऽपीति स्वधर्मवदित्यपेरर्थः अनुमानं दूषयन्नुत्तरत्वेन श्लोकमुपस्थापयति तदसदिति ॥

ति

परि

रा

राम० १३

येत्विति येतु तद्विपरीता राततममममतमभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति नानुवर्त्तंते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्नाशं गतानचेतसो
विवेकिनः ३२ कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयमतं नानुतिष्ठंते परधर्ममनुतिष्ठंति स्वधर्मं च नानुवर्त्तंते त्वत्प्रतिकूलाः दंडं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमे दोषात्तेन हि १ त

त भगवन्मतानन्वर्त्तिनां प्रत्यवायित्वं प्रसाधयति येत्विति तद्विपरीतत्वं भगवन्मतानुवर्त्तिभ्यो वैपरीत्यं तद्दर्शयति एतदित्यादिना अभ्य
सूयंतस्तत्रासंतमपि दोषमुद्भावयंतस्तद्दूषयंतः ३२ सर्वज्ञानानि सगुणनिर्गुणविषयाणि प्रमाणप्रमेयप्रयोजनं विभागतो विविधं त्व
भगवन्मतानुवर्त्तित्वमंतरेण परधर्मानुष्ठाने स्वधर्माननुष्ठाने च कारणं पृच्छति कस्मादिति भगवत्प्रतिकूलत्वमेव तत्र कारणमित्याशं
क्याह त्वत्प्रतिकूला इति एतानुशासनातिक्रमे दोषदर्शीनात भगवदनुशासनातिक्रमेऽपि दोषसंभवात्तत्प्रतिकूलत्वं भयकारणमित्य
पीः ३२ उत्तरत्वेनत्तं श्लोकमवतारयति सदृशमिति सर्वस्य प्राणिवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे कैमुत्यन्यायं सूचयति ज्ञानवानपी
ति सर्वाण्यपि भूतान्यनिष्टं स्यपि प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छंतीति निगमयति प्रकृतिमिति भूतानां प्रकृत्यधीनत्वेऽपि प्रकृतिर्भगव

४ सदृशमिति सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्त्तमा
नजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जंतुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खस्तस्मात्प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्य ति

येत्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ३२ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवान
पि प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३

ति सम्यक् वा मस्य वा ३३ यदि सर्वो जंतुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते \\
न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः ॥ ॥॥

तानि यान्ये सा शंक्याह निग्रह इति का पुनरियं प्रकृतिर्यदनुसारिणी भूतानां चेष्टेत्य पृच्छति प्रकृतिर्नामेति भगवदभिप्रेतां प्रकृतिं प्रकटय
ति पूर्वेति आदिशब्देन ज्ञानेच्छादि संगृह्यते प्रयोक्तृः संस्कारः स सन्नयामे वर्त्तते कथं त्वेकलयेऽपि प्रवृत्तिः साहिसा शंका विशिनष्टि वर्त्तमाने
ति सर्वो जंतुरित्ययुक्तं विवेकिप्रवृत्तेरन्यथात्वादित्याशंक्य पश्चादिभिश्चाविशेषादिति न्यायमनुस्मरन्नाह ज्ञानवानिति ज्ञानवतामज्ञानवता
च प्रकृत्यधीनत्वाविशेषे फलितमाह तस्मादिति प्रकृतिं यांति प्रकृतिसदृशीं चेष्टां गच्छंत्यनिष्टमपि सर्वाणि भूतानीत्यर्थः प्रकृतेर्भगवतानतु
ल्पत्वेन वा केनचिन्निग्रहमाशंक्यावतारितं चतुर्थपादस्यार्थमपेक्षितं पूरयति न भवतीति ३३ सर्वस्य भूतवर्गस्य प्रकृतिवशवर्त्तित्वे लौकिकवै
दिकपुरुषकारविषयाभावाद्विधिनिषेधानर्थक्यमिति शंकते यदीति न तु यस्य न प्रकृतिरस्ति तस्य पुरुषकारसंभवाद्यर्थवत्त्वं नहि

षपे विधिनिषेधयोर्भविष्यति नैष्फल्याद नवेति

गी॰भा॰२
२५

संप्रतिप्रतिवचनंप्रतीतोऽति ऋषिवृत्ति तस्यैवैरित्वस्फोरयति सर्वैरिति अमस्तु तं किमिति मत्स्वएतेनत्राह यं त्वमिति भगवच्छब्दार्थं निर्द्धारयितुं योग
रिणिकं वचनमुदाहरति ऐश्वर्यस्येति समग्रस्येत्येतत्प्रत्येकं विशेषणैः संवध्यते अथ यशसस्तथाश्रियश्चपिपः समुच्चयार्थः मोक्ष[illegible]ष्टेनतत्तु ना श्री
पायोक्तानं विवक्षितेउदाहृत वचसस्तात्पर्यमाह ऐश्वर्यादीति स वाच्यो भगवानिति संवंधः तत्रैव पौराणिकं वाक्यांतरं पठति उत्पत्तिमिति भूताना
मिति प्रत्येकमुत्पत्त्यादिभिः संवध्यते कारणीभूतो उत्पत्तिप्रलयशब्दौ कियामास्वयमुपहृष्णात गोचरत्वेन भवाद्यागतिगतिश्च सागामित्योऽहंपदासंप

शृणु त्वं त्वं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि भगवानुवाच ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इति स
गनां ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिवंधेन समस्तेन च वर्त्तते उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामवि त्वं
द्यां च स वाच्यो भगवानिति उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति काम इति काम एष सर्वलोकवैरी

24

श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।। ।।

रहरात्त्वर्पत्तिमित्ताद्यवीनर्थप्राप्तिःप्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमतेऽतः क्रोधोऽप्येष एव रजोगुणसमुद्भ
वो रजश्चासौ गुणश्च रजोगुणः समुद्भवो यस्य सः कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्त्तयन्पुरु
स षं प्रवर्त्तयतीति दुःखप्राप्त्यहंकारित्तः इतिदुःखितानां रजः कार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते ।। ।। ।।

दौर्बल्यैते वा वाक्यांतरस्यापि तात्पर्यमाह उत्पत्त्यादीति वेत्तीत्युक्तः साक्षात्कारो विज्ञानमित्युच्यते समग्रैश्वर्यादिसंपत्तिसमुच्चयार्थश्चकारः उ
क्तलक्षणो भगवान् किमुक्तवानिति तत्राह काम इति कामस्य सर्वलोकशत्रुत्वं विशदयति यन्निमित्तेति तथापि क्रुध्यंतस्यैव क्रोधत्वं तदा
ह स एष इति कामक्रोधयोरेव हेयत्वद्योतनार्थं कारणं कथयति रजोगुण इति कारणद्वारा कामादेरेव हेयत्वमुक्त्वा कार्यद्वारापि तस्यैव हे
यत्वं सूचयति रजोगुणस्येति कामस्य पुरुषप्रवर्त्तकत्वमेव न रजोगुणजनकत्वमित्याशंक्याह कामो हीति तत्रैवानुभवानुसारिणं लोकमपि दर्शयति

[illegible]

राम॰
२६

स्वधर्माद्युद्धाद्दुरनुष्ठानात्परिव्राड्धर्मस्य भिक्षाशनादिलक्षणस्य स्वनुष्ठेयतया ममापि कर्त्तव्यत्वं प्राप्तमित्याशंकां व्याचष्टे श्रेयानिति उ
क्तेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह कस्मादित्यादिना स्वधर्मे मे चैव परधर्मे ममवतिष्ठतः स्वधर्मातिक्रमकृतदोषस्य दुःपरिहारत्वान्न तत्त्यागः साधीया
नित्यर्थः ३५ प्रागेवानर्थमूलस्योक्तत्वात्सुज्ञत्वजिज्ञासया प्राप्तमनुपपत्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति विहितत्वं विविधे प्रदेशे प्रसिद्धं दर्शितमि

श्रेयानिति श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वकीयो धर्मः विगुणोऽपि विगतगुणोऽपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साङ्गरूपेण स्वे
यादिना तद्रूपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् कस्मात् परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं
भयमावहतीति यतः ३५ यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपंथिनाविति चोक्तं विहितमनवधारितं

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुनः अथ केन प्रयुक्तोऽयं पा
पं चरति पूरुषः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६

च यदुक्तं तत्संहितत्वं निश्चितं चेदमेवेति तान्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच तानेहि हि तस्मिन्नतदुच्छेदाय त्वं कुर्यामिति अथेति अथ केन हेतु प
भूतेन प्रयुक्तः सन् एतेवम्रस्तोऽयं पापं कर्माचरसौ चरति पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय बलादिव नियोजितो एवेवे सुक्तो दृष्टा
तः ३६

तियावत् अनवधारितमनेकत्वोक्तत्वादनेकधा विवेकं कामादिभिर्विकल्पितत्वादित्यर्थः नन्वनर्थमूलं परिहर्त्तव्यं तत्किमिति तत्र ॥
उमिष्यते तत्राह तानेहीति कुर्यामिति तज्ज्ञानमर्थेवदिति शेषः वाक्यार्थं भार्यत्वमप्यशङ्कास्य गृहीत्वा प्रश्नवाक्यं व्याकरोति अथेत्या
दिना अनिच्छतोऽपि बलादिव दुश्चरितप्रेरितत्वे दृष्टान्तमाचष्टे एवेवेति विनियोज्यत्वस्येच्छातो ये कृत्वान्नरभावेन दृसिद्धिमाशंक्य समय
क्तं स्मारयति एवेवेत्युक्तमिति ३६

कामस्य संनिरोधश्च यस्य कार्यकारकत्वाभावं मत्वा पूर्वकमाश्रयं दर्शयति किमधिष्ठान इति कामस्य नित्यवैरित्वेन युधिष्ठिरोऽपि तस्य कि-
मस्य धिष्ठानं ज्ञातव्यं तेन तत्राह ज्ञाते हीति इन्द्रियादीनां कामाधिष्ठानत्वं समुकल्पयति एतैरिति ननु ते ताभिरिति वक्तव्ये कथमेतैरित्युच्यते तत्राह
इन्द्रियाद्भिरिति ४० तेषां कामाश्रयत्वे सिद्धे तस्याश्रयस्य तस्य परित्यागमाह यत इति तस्मादिन्द्रियादीनां कामाश्रयत्वादित्यर्थात् पूर्वं का-
मनिरोधासामर्थ्यावस्थायामित्यर्थः तेषु नैयमिते मनसो बुद्ध्योर्नियमः सिध्यति तं महत्त्वेरिति मेवं हि व्यतिरेकेणापि फलवत्त्वादिति भावः पाप्मनम् इन्द्रिय-

काम ॥

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुर्निबर्हणं कर्तुं शक्यत इति इन्द्रियाणीति इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयै विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्य देहिनं ४० यत एवं तस्मादिति तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नि-

IS

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४० तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य
भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानंनाशनं ४१ विज्ञान

यस्य वशीकृतं भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहि ह्येनं परित्यज एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रत आचा-
र्यतश्च आत्मादीनामवबोधः ज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहि आत्मनः परित्यजे-
त्यर्थः ४१

वि

लतया कामस्य तद्बद्धत्वमुन्नेयं कामस्य परित्याज्यत्वे वैरित्वं हेतुमहे तुं तमेव साधयति ज्ञानेति ज्ञानविज्ञानशब्द\\
योरर्थभेदमावेदयति ज्ञानमित्यादिना ४२ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योग्या

तत्संयोगप्रविभागमंतरेणा बहुविषयत्वं दर्शयति महाशन इति बहुविषयप्रक्रमं कार्यं निर्दिशति अतइति सर्वविषयत्वेपि कुतोस्य पापीत्वमित्याशं
क्याह कामेनेति कामस्योक्तविशेषणत्वे फलितमाह अतइति ३७ उत्तरश्लोकमवतारयति वाक्यमिति अनेकदृष्टांतोपादानमतिपत्तिसौकर्या
र्थं सहजस्य धर्मस्य प्रकाशात्मकवह्निं प्रति आवारकत्वसिध्यर्थं विशिनष्टि अप्रकाशात्मकेनेति ३८ सामान्यतो निर्दिष्टं विशेषतो निर्दिष्टुमा
कांक्षापूर्वकमनंतरश्लोकमवतारयति किंपुनरिति कामस्य ज्ञानप्रसावरणत्वसिद्ध्यर्थं ज्ञानिनो नित्यवैरिणेत्यादिविशेषणं प्रतीकमादाय व्या
चष्टे आवृतमित्यादिना ज्ञानिनं प्रति वैरित्वेपि नित्यवैरित्वं कामस्य कथमित्याशंक्याह ज्ञानी हीति अनयोपाधिभेदेन कामस्य संगाव

महाशनो महदशनमस्येति महाशनो अतएव महापाप्मा कामेन हि प्रेरितो जंतुः पापं करोति अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरि
णं ३७ कथं वैरीति दृष्टांतैः प्रतिपादयति धूमेनेति धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो
मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा आवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ३८ किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेना

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणं ३७ धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेद
मावृतं ३८ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौंतेय दुःपूरेणानले
नच ३९

वृतमित्युच्यते आवृतमिति आवृतमेतेन॥

कामेनः

ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति दुःखी च भवति नित्यमेव अतो ज्ञानिनो नित्यवै॥
री न तु मूर्खस्य स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाहं दुःखित्वं प्रापित इति न पूर्वमेव अतो ज्ञानिन एव नित्यवै
री किंरूपेण कामरूपेण कामः इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुःपूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुःपूरस्तेन अनलेनालं नास्यालं पर्याप्ति
र्विद्यत इत्यनलस्तेन ३९

स

ता

स्यापूर्वमेव सूच्यते अतः शब्देन काममनसक्तिरेव परमश्रेयते नित्यमेवे सुससत्वस्याकापीवस्याः कामस्य॥
प्यते ननु सर्वस्यापि कामात्मज्ञानप्रशंसेति कामो नित्यवैरी भवतीति कुतो ज्ञानविशेषणमित्याशंक्याह ज्ञानीति अज्ञस्य नासौ नित्यवैरीत्येतदुप
पादयति स हीति कार्यप्राप्तिप्रागवस्थापूर्वमित्युक्ता अज्ञं प्रति वैरित्वेपि कामस्य नित्यवैरित्वाभावे फलितमाह अत इति स्वरूपतो नित्य
वैरित्वाविशेषेपि ज्ञानाज्ञानाभ्यामवांतरभेदसिद्धिरित्यर्थः आकांक्षापूर्वकं वैरिणमेव स्फोरयति किंरूपेणेत्यादिना ३९ ॥

युक्ति

पूर्वोक्तमनूद्य कामस्यापगमस्य दुष्करत्वं मन्वानो रसोऽप्यस्येत्यत्रोक्तमेव स्पष्टीकर्तुं प्रश्नपूर्वकं श्लोकमवतारयति इंद्रियाणीत्यादिना पंचेति ज्ञानेंद्रियवर्गमेंद्रियाण्यपरिच्छिन्नानीति गृह्यंते किमपेक्ष्यैषां परत्वं तत्राह देहमिति तथापि केन प्रकारेण परत्वं तत्राह सौक्ष्म्येति आदिशब्देन कारणत्वादि गृह्यते इंद्रियापेक्षया तस्य तारतम्यं मनसः स्वरूपोक्तिपूर्वकं परत्वं कथयति तथेति मनसि दर्शितं न्यायं बुद्धावतिदिशति तथा मनस्त्विति यो बुद्धिरित्यादिग्रंथवद्धे तथेत्यादिना आत्मनोपयोक्तविशेषणसामर्थ्यकृतत्वमाशंक्याह यं देहिनमिति ४२ इंद्रियादिसमाधा

इंद्रियाणि आहुरिति यस्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः काम इत्यादिरुच्यते इंद्रियाणीति इंद्रियाणि श्रोत्रादीनि पंच देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यांतरत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पंडितास्तथेंद्रियेभ्यः परं मनः संकल्पात्मकं तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यंतेभ्योऽभ्यंतरो यं देहिनमिंद्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२ एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं
महाबाहो कामरूपं दुरासदं ४३

कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयन्देहिनमित्युक्तः स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ४२ एवमिति एवं बुद्धेः परमात्मानं बुध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तंभनं कृत्वा स्वेनैवात्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थः जह्येनं शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेन आसदः आसादनं यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ४३ इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ भाष्ये संमानयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

76

नंतरं वक्ष्यमाणमात्मज्ञानात्काममजयो भवतीत्युपसंहरति एवमित्यादिना संस्कृतं मनो मनःसमाधानहेतुरिति स्फुटयति संस्तभ्येति प्रकृतं शत्रुमेव विशिनष्टि कामरूपमिति तस्य दुरासदत्वे हेतुमाह दुर्विज्ञेयेति अनेकविशेषो तादृशो महाशनत्वादिस्तद्वत्त्वो नो पापभूतः काममिति प्राधान्येनोक्तः उपायानुष्ठाननिष्ठा गुणत्वेनेति विवेकः ४३ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानेकृतायां श्रीशंकरभगवत्कृतभगवद्गीताभाष्यटीकायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तिमगमत् ३ श्रीरामायनमः ।

गी॰
टी॰
२६

श्रीगणेशाय नमः॥ पूर्वाध्यायाभ्यां निष्ठाद्वयात्मनो योगस्य गीतत्वात् वेदार्थस्य समाप्तत्वात् वंशकथनावशेषाभावात् उक्तयोगस्य कृत्रि
मत्वशंकां निरस्यन्नेव वंशकथनपूर्विकां स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति तदेतद्भगवद्वचनं वृत्तानुवादद्वारेणावतारयति योयमिति
उक्तमेव योगं विभज्यानुवदति ज्ञानेति संन्यासेनेति कर्तृत्वतासहितस्य ज्ञानात्मनो योगस्य कर्मात्मको योगो हेतुरुक्तश्चोपायोपेयभूतं निष्ठाद्वय
मिति ज्ञापितमित्यर्थः उक्तं योगद्वयं प्रमाणमुपन्यस्यति यस्मिन्निति अथवा ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वमेव स्फुटयति यस्मिन्निति प्रवृ
२२ त्तिलक्षणो ज्ञापकः कर्मयोगो निवृत्तिलक्षणस्तु ज्ञानयोग इति विभागः यद्यपि पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये यथोक्तं निष्ठाद्वयं व्याख्यातं तथापि व
क्ष्यमाणाध्यायेष्वपि क्रमेणानुस्मर्तव्यमित्याशंक्याह गीतासु चेति कथं तर्हि समनन्तराध्यायस्य प्रवृत्तिरित्यत आह अत इति वंशकथनं संप्रदायोप
न्यासः संप्रदायोपदेशश्च कृत्रिमत्वशंकां निरस्य योगस्तुतौ पर्यवस्यति गुरुशिष्यपरंपरेयमासमेवानुक्रामति इममिति इममित्यस
श्रीभगवानुवाच योयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायः यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो
निवृत्तिल क्षणश्च गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवता अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति भगवान् इममिति

श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ ॥ ॥ ॥ ॥

अ इमं अध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलानाय तेन योगबलेन युक्ताः धा
जगत्परिपाल यितु समर्था भवंति ब्रह्म परिरक्षितुं ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलं अव्ययं अव्ययफलत्वात् न ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं
ससन्निहितं विषयं दर्शयति अध्यायेति योगं ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यं व्येति स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदि
मित्यर्थः स्वयमकृतार्थानां प्रयोजनमप्राप्तानां परार्थप्रवृत्त्यसंभवाद्भगवतस्तथाविधप्रवृत्तिदर्शनात्कृतार्थता कस्मान्नीयेत्याह विवस्वत इति अथयं
घ वेदमूलत्वादव्ययत्वं योगस्यावगमयितव्यं किमिति भगवता केनापि योगप्रवचनं कृतमिति तत्राह जगदिति कथं यथोक्तेन योगेन क्षत्रियाणां बलाधानं तत्र
आह तेनेति युक्ताः क्षत्रिया इति शेषः ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिः क्षत्रं क्षत्रियत्वजातिरुच्यते यद्यपि योगप्रवचनेन क्षत्रं रक्षितं तथापि कथं रक्षणीयं जग
दर्शं रक्षितमित्याशंक्याह ब्रह्मेति तात्कालिकं फलमुक्तं जगदनुष्ठानद्वारा रक्षितं ज्ञाकमित्यर्थः योगस्याव्ययत्वे हेतुमाह अव्ययफलत्वादिति
न तु कर्मफलवदुक्तयोगफलस्यापि साध्यत्वेन क्षयिष्णुत्वमनुमीयते नेत्याह नहीति अपुनरावृत्तिश्रुतिहतमनुमानेन प्रमाणीभवतीति भावः भगव ८
ता विवस्वते प्रोक्तो योगस्तत्रैव पर्यवस्यतीत्याशंक्याह स चेति स्वपुत्राय सुभगप्रसंबध्येत आदिराजायेतीक्ष्वाकोः सूर्यवंशप्रवर्त्तकत्वेन वैशिष्ट्यमुप

भगवति लोकस्यानीश्वरत्वशंकां निवर्तयितुं चोद्यमुद्भावयति भगवत इति २ परिहारार्थं १ भगवतो मनुष्यवद्व्यवस्थितस्यानीश्वरत्वमुपेत्य तद्वच
नेशंकितविप्रतिषेधस्येति शेषः भगवतो निजरूपमुपेत्य नेदं चोद्यं किंतु लीलाविग्रहं गृहीत्वेति वक्तुं चोद्यमित्येतत् एतद्द्वारा यं मे वसु
उपत्तिं परस्तमिति ४ भगवत्सत्तानात्मनुष्यत्वशंकां वारयितुं प्रतिवचनमवतारयति यो वासुदेव इति अन्यथा ह्येक यमार्थशंकां तां प
रिहर्तुं भगवद्वचनमित्यार्थशंकामप्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वमाह यद्यपीति यस्य शंकितस्य विरोधस्य परिहारार्थः तस्य प्रश्नस्य मे
भगवताविप्रतिषिद्धमुक्तमित्तिमामूत्तकस्य चित्तबुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन् अर्जुन उवाच अपरमिति अपरमर्वा
क् वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वतः आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थं तथा यस्त्वमेवादौ
प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ४ या वासुदेवेऽनीश्वरत्वासर्वज्ञत्वाशंका मूर्खाणां तां परिहरन् भग

न अर्जुन उवाच अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४ श्रीभगवानुवाच बहूनि मे व्यति
त्य तानि जन्मानि तव चार्जुन तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ॥
वानुवाच यद्यपीत्यर्जुनस्य प्रश्नः बहूनीति बहूनि मे मम व्यतीतानि व्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हे अर्जुन तान्यहं वेद जाने स
र्वाणि न त्वं वेत्थ न जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरि

बपरिहारं वक्तुं भगवद्वचनमित्यर्थः अतीतानेकजन्मत्वं ममैव नासाधारणं किंतु सर्वप्राणिसाधा॥ति वेदाहं हे परंतप ५ ॥
रणमित्याह तव चेति तानि प्रमाणाभावान्न प्रतिभान्तीत्याशंक्याह तानीति ईश्वरस्यानावृतज्ञानत्वादित्यर्थः किमिति तर्हि तानि न मन
मतीयं तेन वा हन्त ज्ञानत्वादित्याह न त्वमिति परस्परिकल्पितप्रतिहारार्थं प्रहृत्तत्वात् ज्ञानावरणं विशेषयितुमित्याह परंतपेति अर्जु
नस्य भगवता सहातीतानेकजन्मवत्त्वे तुल्येपि ज्ञानवैषम्ये हेतुमाह धर्मेति आदिशब्देन रागलोभादयो गृह्यन्ते ईश्वरस्यातीतानाग
तवर्तमानसर्वार्थविषयज्ञानवत्त्वे हेतुमाह अहमिति ५

78

शंका वासुदेवे

स्म०
२

यथोक्तयोगे परंपरागते विशिष्टजनसंमतिमुदाहरति एवमिति तस्य कथं संप्रति वक्तव्यत्वं तदाह स कालेनेति पूर्वार्धं व्याकरोति एवमि-
साधिकारोऽप्येवं पवित्रराजलोपेक्षामेव स्वस्त्रायो निरीक्षणस्थलमखिलमिहेति भगवतोऽर्जुनेन सह संव्यवहारकाले गृह्यते परंतपेति
संबोधनं विभजते आत्मन इति २ किमिति वर्तमाने काले प्रकृतो योगः संप्रदायरहितोऽभूदित्याशंक्याधिकार्यभावादित्याह दुर्बलानि-
ति तदेव दौर्बल्यं प्रकृतोपयोगित्वेन व्याकरोति अजितेन्द्रियानिति यद्यपि कामक्रोधादीन्द्रियप्रधानास्तु स्वान्यतिलभ्यकामक्रोधा।
दिभिरभिभूयमानो योगो नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संजातस्तथापि योगादृते पुरुषार्थो लोकस्य लभ्यते वेति किमनेन योगोपदेशेनेत्याशंक्याप

एवमिति एवं क्षत्रियपरंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगं स योगः कालेनेह महता दी-
र्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तो हे परंतप आत्मनो विपक्षभूताः परा उच्यन्ते तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव ता-

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः । स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥ स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

पयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः २ दुर्बलान् अजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योग-
मिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबंधिनं स एवायमिति स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः भक्तोऽसि मे
सखा चासीति रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः २ श्री

थोक्तयोगाभावे परस्य पुरुषार्थाप्राप्तेर्मैवमित्याह लोकं चेति ॥
ति पूर्वो योगो विच्छिन्नसंप्रदायोऽधुनातनस्त्वन्यो योगोऽस्मदीयमुच्यते भगवतेत्याशंक्याह स एवेति कस्मादस्मै यस्मै कस्मैचित्पुरातनो
योगो नोक्तो भगवतेत्याशंक्याह भक्तोऽसीति उक्तमधिकारिणं प्रति योगस्य वक्तव्यत्वे हेतुमाह रहस्यं हीति अनादिवेदमूलत्वा-
त् योगस्य पुरातनत्वं भक्तिः शरणबुद्ध्या प्रीतिस्तया युक्तो निजरूपमपेक्ष्य भक्तो विवक्षितः समानवयाः स्निग्धः सहायः सखेत्यु-
च्यते एतदिति कथं योगो विशेष्यते तत्राह ज्ञानमिति ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ॥

राम

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुः
कृतां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सो मूल ८
ऽर्जुन ९

गी० भा० ५ ३ यदीश्वरस्य मायानिबंधनं जन्मेत्युक्तं तस्य प्रश्नपूर्वकं कालं कथयति यदेत्यादिना चातुर्वर्ण्ये चातुराश्रम्ये च यथावदनुष्ठीयमाने नास्ति धर्म
हानिरिति मन्वानो विशिनष्टि वर्णेति वर्णाश्रमेतराचारैश्च लक्ष्यते ज्ञाप्यते धर्मस्तस्येति यावत् धर्महानौ समस्तपुरुषार्थभंगो भवतीत्य
भिप्रेत्याह प्राणिनामिति न च यथोक्तस्य धर्मस्य हानिं सोढुं शक्तो भवामि साहं भारतेति ॥ न केवलं प्राणिनां धर्महानिरेव भगवतो मा
याविग्रहस्य परिग्रहे हेतुरपि तु तेषामधर्मप्रवृत्तिरपीत्याह अभ्युत्थानमिति यदा यदेति पूर्वेण तत्कृतस्य भगवतो मायाकृते जन्मनि रासंबंधः १ यथोक्तकालदृ ति

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृ
तां धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सो
ऽर्जुन ९

79

तर्हि जन्म कदा किमर्थं चेत्यत आह यदेति यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदय
निःश्रेयससाधनस्याभावो भवति भारत ॥ अभ्युत्थानं समुद्भवोऽधर्मस्य मलिनीकरणं तदात्मानं सृजाम्यहं मायया ७
किमर्थं परित्राणायेति परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणां किंच ध
र्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् संस्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगं ८ तदिति जन्म मायारूपं कर्म च साधुप
रित्राणादि मे मम दिव्यमप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्वतः तत्वेन यथावत्स त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति
न प्राप्नोति मामेवागच्छति स मुच्यतेऽर्जुन ९ ॥

प्रश्नपूर्वकं प्रयोजनमाह किमर्थमित्यादिना पृथ्या साधूनां रक्षणमसाधूनां
रक्षणमसाधूनां निग्रहश्च भगवदवतारफलं तथा फलांतरमपि तस्याहोसाह किंचेति धर्मे हि स्थापिते जगदेव स्थापितं भवत्य
न्यथा भिन्नमर्यादं जगदेव संतमापद्येतेत्यर्थः मायामयमीश्वरस्य जन्म न वास्तवं तस्यैव च जगत्परिपालनं कर्म नान्यस्येति ना
नतः श्रेयोवाप्तिं दर्शयन् विपक्षे भवापं सूचयति ९ तत्जन्मेत्यादिना यथोक्तं मायामयं कल्पितमिति यावत् वेदनस्य यथा
वत्त्वे वेद्यस्य जन्मादेरकारणात्तन्निवर्तत्वयादि पुनर्भगवतो वास्तवं जन्म साधुजनपरिपालनादि चान्यस्यैव रूपं सेति विवक्षेणेतत
ज्ञाततापरिज्ञानप्रयुक्तो जन्मादिः संसारो दुर्वारः स्यादिति भावः ९ रान० ३

ईश्वरस्य कारणाभावान्न जन्मैवापुनरतीतानेकजन्मवत्त्वंतु दूरोत्सारितमिति शंकते कथमिति वस्तुतो जन्माभावेपि मायावशाज्ज
न्मसंभवतीत्युत्तरमाह उच्यत इति पारमार्थिकजन्मायोगे कारणं पूर्वोक्तं हेतुं नानूद्य प्रातिभासिकजन्मसंभवे कारणमाह प्रकृति
त्म मिति प्रकृतिशब्दस्य स्वरूपविषयत्वं प्रसादेषुमा माययेत्युक्तं वस्तुतो जन्माभावे कारणानुवादभागं विवृणोति अजोपीत्यादिना
प्रातिभासिकजन्मसंभवे कारणकथनपरमुत्तरं द्विविभजते प्रकृतिमित्यादिना प्रकृतिशब्दस्य स्वभावपर्यायत्वं वारयति मायामि व्या
ति तस्याः स्वातंत्र्यनिराकरणं भगवदधीनत्वमाह ममेति तस्याश्चाधिकारणाद्वारेणानवच्छिन्नत्वं सूचयति वैष्णवीमिति मायाश

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेपि जन्मेत्युच्यते अजोपीति अजोपि जन्मरहितोपि संस्तथाव्ययात्मा अ
क्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोपि सन्स्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानामीश्वर ईशनशीलोपि सन् प्रकृतिं मायां स्वां मम वै

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६

ष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामात्म
मायामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवात्ममायया आत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत ६

ब्दस्यापि प्रज्ञानामनुपादानाद्विज्ञानशक्तिविषयत्वमाशंक्याह त्रिगुणात्मिकामिति तस्याः कार्यलिंगकमनुमानं सूचयति यस्या इ
ति जगतो मायावशवर्तित्वमेव स्फुटयति ययेति यथा लोके कश्चिज्जातो देहवानात्मा तेनैवमहमपि मायामाश्रित्य तया स्ववशय
या संभवामि जन्मव्यवहारं भजामि तेन मायामयमीश्वरस्य जन्मेत्याह तां प्रकृतिमित्यादिना संभवामीत्युक्तमेव विभजते
देहवानिति आत्मा शरीरवत्तयापि पारमार्थिकत्वाभिमानो जन्मादिविषये स्यादित्याशंक्य प्रागुक्तं स्वरूपपरिज्ञानवत्त्वादीश्वरस्यमेवमिमा
ह न परमार्थत इति आह न तावद्यतो लोकस्य जन्मादिविषये पारमार्थिकत्वाभिमानः संभवतीत्याह लोकवदिति ६ ॥ ॥

स्वज्ञानप्रदानेन भजामीत्युक्तमत्र संबंधः संति केचित्सकामाः सर्वकर्माणोज्ञानिनोपि क्रमेणैवाप्येस्यमाणास्ते च तदनुग्रहप्रकारं प्रकटयति ये ज्ञानिन इति केचिदार्ताः संतोज्ञानादिसाधनांतररहिता भगवंतमेवाश्रित्य परं तु मनुवर्तंते तेषु भगवतोनुग्रहविशेषं दर्शयति तथेति पूर्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति इत्येवमिति ॰॰ भगवतोनुग्रहे निमित्तांतरं वारयति न पुनरिति फलार्थित्वे मुमुक्षुत्वे च जंतूनां भगवदनुसरणमावश्यकमित्युत्तरार्द्धं विभजते सर्वथापीति सर्वावस्थत्वं तेन तेनात्मना परमेश्वरस्यावस्थानं मार्गो ज्ञानकर्मलक्षणः मनुष्यग्रहणादितरेषामीश्वरमार्गानुवर्तित्वं पर्युदासः स्यादितिशंकाह यत्फलेति सर्वप्रकारैरित्यस्मन्मार्गमनुवर्तंत इति पूर्वेण संबंधः ११ अनुग्राह्याणां ज्ञानकर्मानुरोधेन भगवता तेषत्रय

ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान् मोक्षप्रदानेन तथा आर्तान् आर्तिहरणेनैवं यथा प्रपद्यंते ये तांस्तथैव भजाम्यनुगृह्णामीत्यर्थः न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि सर्वव्यापिसर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तंते मनुष्याः फलार्थित्वेन यस्मिन्कर्मण्यधिकृताः ये प्रयतंते ते मनुष्या उच्यंते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ११ ननु किं त्वेश्वरस्य रागादिदोषाभावात्तदा सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः संतः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यंत इति ॰

20

ह विधानात्तस्य रागद्वेषौ यद्यपि न भवतस्तर्हि तस्य रागाद्यभावादेव सर्वेषु प्राणिषु अनुग्रहेच्छायां तुल्यायां प्राप्तायां तस्यां सत्यामेव फलस्यालिप्सः संपादने सामर्थ्ये न तु भगवतो महतो मोक्षाख्यस्य फलस्य प्रतिपादने शक्तिरिति युक्तमप्रतिहतज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिमतस्त्वं सर्वफलप्रदानसामर्थ्यान्नयाचपयोक्तानुजिघृक्षायां तस्यां त्वयि यथोक्तसामर्थ्यवति सर्वे फलमुमुक्षवस्तथा त्वां विमुच्यामोक्षमेवापेक्षमाणा ज्ञानेन त्वामेव किमिति न प्रतिपद्येरन्निति चोदयति परीति ॥ ॰

फला
एम॰
४

संप्रति यत्तु तमोऽस्मार्गस्य नूतनत्वे नानवस्थितं तत्समाक्षं परिहरति नैष मोऽस्तीति मन्मयत्वस्य मद्भावं गमनेनापौनरुक्त्यं दृष्टीपति व
विदस्ति आत्मनो भिन्नत्वेन भिन्नाभिन्नत्वेन वा ब्रह्मणो वेदनं भावत्वेऽपि ईश्वरेति अभेददर्शनेन समुच्चित्य कर्मानुष्ठानं प्रसाधयेत् मामे
वेति तत्तु पाक्षपातमेव निराकरोति केवलेति १० मामुपाश्रिता इति केवलज्ञाननिष्ठात्वमुक्तं ज्ञानतपसा पूता इति किमर्थं पुनरुच्यते तत्राह इ
तरेतरेश्वरस्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो मोक्षं प्रयच्छति चेत्तत्रागुक्तविशेषणवैयर्थ्यं परिहृत्य केभ्यश्चिदेव मोक्षं न प्रयच्छति हित स्वरागादिमत्तादनीश्वरत्वा
पत्तिरेति शंकते तवत्तेहीति ये तु मुमुक्षवस्तेभ्यो मोक्षमीश्वरो ज्ञानसंपादनद्वारेण प्रयच्छति फलांतरार्थिभ्यस्तु तत्तदुपायानुष्ठानेन
नैषमोऽस्मार्गस्येदानीं महत्त्वः किं तर्हि पूर्वमपि वीतरागेति वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते
वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः बहवोऽनेके
ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च यस्मात्सर्वविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः संतो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनु
प्राप्ता १० इतरेतरापेक्षानिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिंगं ज्ञानतपसेति विशेषणं तर्हि रागद्वेषौ स्तः येन [illegible]

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १०॥

नरेश्वरस्यानीतिना[illegible]स्य लिंगं ज्ञानतपसेति विशेषणं तर्हि रागद्वेषौ स्तः येन कश्चिदेवात्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इ
त्यपेक्षायां प्रसज्यते। ये यथेति ये यथा येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यंते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहं इसे तत्ते
षां मोक्षं प्रत्यर्थयित्वा न त्वेकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च संभवति अतो ये फलार्थिनः तान् फलप्रदानेन ये यथोक्तकारिणस्तु फलार्थि
तद्वदेवातीतिनास्य रागद्वेषाविति परिहरति उक्तमर्थं मुमुक्षूणामीश्वराराधनसारित्वेऽपि फलानां ये मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन॥
रर्थिनां कृतत्वस्तु सारित्वमिसाराधकफलमतउपपन्नेरिति न्यायेन तत्तत्फलस्येश्वरापन्नत्वान्न रखुदोर्हे तस्मादुपस्मानिसाह ममेति भगवद्वचन
भातिनां तेषां च कैवल्यमेकरूपं किमिति नानुगृह्यते तत्राह तेषामिति मुमुक्षुरपि निःश्रेयसार्थित्वं प्राप्येनावेविच्यार्थकस्येयं किं न साहित्यसारा श्रुप
र्थावेतानंतरज्ञप पत्तिं साधयति नहीति मुमुक्षूणां फलार्थिनां च विभागे स्थितेऽस्मत्यनुग्रहविभागफलितमाह अतएवेति फलप्रदानेनानुग्रहा
मीति संबंधः निःश्रेयसमिति कर्मानुष्ठायिनामेव फलार्थित्वाभावे सति च मुमुक्षुत्वे संकल्पते ब्रह्महं सादित्यतत्वो हृदयप्रद्योतेति ॥

ए

प्रकारेण

युगपत

व

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं मम वर्त्मानुवर्तंते
मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११

गी०भा०४
५

मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमित्यनेन द्वारेण कर्माधिकारनियमे कारणं पृच्छति मानुषएवेति आदिशब्देनावस्थाविशेषा विवक्ष्यंते
प्रकारांतरेण कृतानुवादपूर्वकं चोद्यमुत्थापयति अथवेत्यादिना प्रश्नद्वयं परिहरति उच्यत इति तर्हि तत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसंभवादस्मदा-
दितुल्यत्वेनानीश्वरत्वमित्याशंक्याह तस्येति ईश्वरस्य विषमां सृष्टिं विदधानस्य सृष्टिवैषम्यनिर्वाहकं कथयति गुणेति गुणविभा॰ गेन कर्मविभा

मानुषएवलोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः किंनिमित्त इति अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपे-
ता मनुष्या मम वर्त्मानुवर्त्तंते सर्वश इत्युक्तं कस्मात्पुनः कारणान्नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्त्तंते नान्यस्येत्युच्यते चातुर्वर्ण्यमिति
चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टमुत्पादितं ब्राह्मणोस्य मुखमासीदित्यादिश्रुतेः गुणकर्मविभाग

21

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ ॥ १३॥

शः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्या-
दीनि कर्माणि सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य
कृष्यादिकर्माणि रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्म इत्येवं गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः
गत्वेन चातुर्वर्ण्यसृष्टिमेवोपदिशन् स्पष्टयति तदेवेत्यादिना ॥ तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु अतो मानुषे लोके इति विशेषणं
मः अत्रप्रतिविधानं प्रकृतमुपसंहरति तदेवेदमिति मनुष्यलोके परं वर्णाश्रमादिपूर्वके कर्मण्यधिकारः तत्रैव वर्णादेरीश्व-
रेण सृष्टत्वान्न लोकांतरेषु तत्र वर्णाद्यभावादीश्वरमेव चातुर्वर्ण्याश्रमादिविभागभागिनोधिकारिणोनुवर्त्तंते तेनैव वर्णादेस्तथा-
पारस्य च सृष्टत्वान्न देववर्त्मनस्य प्रकृतत्वादित्यर्थः॥

ल०
५

मोक्षापेक्षाभावात्तदुपायभूतज्ञानादपि वैमुख्याद्भगवत्समाश्रयणाभावे हेतुमभिदधानः समाधत्ते कांक्षंतिति कर्मफलसिद्धिमिच्छंतां कि
मिति मानुषे लोके देवतायजनमिष्यते तत्राह क्षिप्रं हीति कर्मफलसंपत्त्यर्थिनां पृथक्पृथग्देवविभागदर्शिनां तद्दर्शने कारणमात्मानात्मानभिस
बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थमथशब्दः उपासनं भेददर्शनेन निसृष्टकारणमात्मानं तत्त्वेति
दर्शित्वमिति नेति यथा क्षुधादीनां हलवहनादीनां च अनुरूपकरोत्येवमसौ देवानां यागादिभिरुपकारी साहाय्य पश्वेति किमिति ते फलकांक्षि

अन एतत्प्रकारणं कांक्षंत इति कांक्षंतः अभिवांछंतः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयंतो यजंते इहास्मिन् लोके देवता इं
द्राग्न्याद्याः अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति श्रुतेः तेषां हि भिन्नदे

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२

वतायाजिनां फलकांक्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके हि शास्त्राधिकारः क्षिप्रं हि मानुषे लोके इति विशेषणात् अ
न्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिक
णो भिन्नदेवतायाजिनो ज्ञानमार्गेनापेक्षंते तत्रोत्तरार्द्धमुत्तरत्वेन \\ र्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता कर्मणा
योजयति तेषामिसादिनां यस्माद्योग्यानामधिकारिणां कर्मप्रयुक्ते फलं लोकविशेषे चेद्दृष्टिरिति सिध्यतितस्मात्तेषां मोक्षमार्गादपि
वैमुख्यमिति मर्थः मानुषलोकविशेषणं किमर्थमित्याशंक्याह मनुष्यलोके हीति लोकांतरेषु तर्हि कर्मफलसिद्धिर्नास्तीत्याशंक्याह क्षिप्र
विशेषणस्य तात्पर्यमाह क्षिप्रमिति क्वचित्कर्मफलसिद्धिः विलंबेन भवत्यत्र तु अविलंबेनेति विभागे को हेतुरित्याशंक्य शास्त्रानधिकाराभावा
भ्यामित्याह मानुषरति मनुष्यलोके कर्मफलसिद्धेः शैघ्र्यात्तद्भिमुखानां ज्ञानमार्गवैमुख्यं प्राप्तिकमित्युपसंहरति तेषामिति ४

गी॰ अ॰ ४
६६

तवकर्मतत्फलसंबंधाभावेन ध्यात्मानव तच्चतदृतंबंधेममापि किंकर्मणोतारो क्तकर्मणांकर्तृत्वाभिमाने तत्फलेस्पृहां चा इत्याशङ्
क्य तथा कर्मकर्तृत्वमेवेत्साह नाहमित्यादिना। नाहं कर्त्ता इत्येवमादिपरामर्शपूर्वं तेन पूर्वैर्मुमुक्षुभिरनुष्ठितत्वेन हेतुनेत्यर्थः कर्मैवेलेवकारणीयमा
ह नेत्यादिना त्वंशब्दस्य क्रियापदेन संबंधः तस्मादित्युत्तमेवस्फुटयति पूर्वैरिति यदुक्तं किंमम कर्मणेति तत्र त्वं न वातत्वविदूायघत्त
स्तत्स्ववित स्पष्टार्थं कुरु कर्मेत्याह यदीति द्वितीयं प्रस्ताह तत्त्वविदिति कुरु कर्मेति तेन संबंधः पूर्वैर्मूढैरप्याचरितमित्येतावता किमिति विवेकवता
मयात्तत्कर्तव्यमित्याशंक्याह जनकादिभिरिति तेन देवं संपाद्य कर्मकृतवन्तो न तद्विनी मम मानाणिकत्वाद्रतुष्टयमित्याशंक्याह पूर्वतरमि

नाहं कर्त्ता न मे कर्मफले स्पृहेत्येवमिति एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः कुरुत्वेन कर्मैव त्वं नतुष्णीमासनं नापि
संन्यासः कर्त्तव्य इत्यर्थः तस्मात्त्वं पूर्वैरनुष्ठितत्वादघनात्मतत्त्वज्ञ तदात्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित्त्वं लोकसंग्रहार्थं। पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वं
जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना तनं कृतमिति निर्वन्धितं १५ तत्र कर्म चेत्कर्तव्यं तदह्वनादेव करोम्यहं किंविशेषितेन पूर्वैः पूर्वत

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहि

रं कृतमिति उच्यते यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि कथ्यं किं कर्मेति किंकर्म किंवा ॥ ताः तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६
कर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन् कर्मादिविषये मोहिता मोहं गताः अतस्तेतुभ्यं महं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा
कर्मादिमोक्ष्यसेऽशुभात्संसारात् नचैवं त्वयामंतव्यं कर्मनामदेहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रियातूष्णीमासनं किंत

ति १५ कर्मविशेषणमाक्षिपति तवेति मनुष्यलोकसमर्थ्यः कर्मणो महतो वैषम्यस्य विद्यमानत्वात्तस ॥ चबोद्धव्यमिति १६
पूर्वैरनुष्ठितत्वेन पूर्वतरत्वेन च विशेषितत्वेतस्मिन्नप्यवृत्तिस्तवसुकरेति पूर्वोक्तं विशेषणमिति परिहरति उच्यतइति कर्मणि देहादिचेष्टारूपे
लोकप्रसिद्धेनास्तिवैषम्यमिति शंकनेकथमिति विज्ञानवतामपि कर्मादिविषयेऽव्यामोहोपपत्तेः सुतरामेवतत्वतद्वेषये व्यामोहसंभवा
पोहार्थमाप्रवाक्यायेरुणा इति कर्मणो वैषम्यमित्युत्तरस्माह किं कर्मेति तत्ते कर्मसत्राकाराणुबंधेनापि पदं छेत अकर्मादिम वचनस्य नपो
जनमाह यद्ज्ञात्वेति तत्कर्माकर्म चेति संबंधः अतो मेधाविनामपि पयोक्ते विषयेव्यामोहस्संसारिसर्पः कर्मणोऽकर्मणश्च प्रसिद्धत्वात्

22

श्री

हिषयेनकिंचिद्बोद्धव्यमिति तीयोधमन्यधनिरस्यानि नवेति १६

राम॰
६६

व

तस्ये सारिहिती पंभाणों योधं वो ह्यमनोरूति हंतेति यदि चातुर्वर्ण्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य आगुक्तो नियमो ऽभिमतस्तर्हि तद्विषयस्य व्यादेस्त

त्रिष्टमायायास्य च धर्मादेर्निर्वर्त्तकत्वात्तत्फलस्य कर्तृगामित्वात्कर्तृत्वभोक्तृत्वयोस्त्वयि प्रसंगान्नित्यमुक्तत्वादि तेन स्यादित्यर्थः

मायया कर्तृत्वं परमार्थतश्चाकर्तृत्वमित्युभयमभ्युपगमान्नित्यमुक्तत्वादिसिद्धातीतत्वमाह उच्यत इति मायामयव्यवहारेण

ची ·· तुर्वर्ण्यादेस्तत्कर्मणश्च यद्यपि कर्ताहं तथापि तथाविधं मां परमार्थतोऽकर्तारं विद्धीति योजना अकर्तृत्वादेवाभोक्तृत्व

सिद्धिरित्याह अत एवेति १२ ईश्वरस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वस्तुतोऽभावे कर्मतत्फलसंबंधवैधुर्यं फलतीत्याह येषामिति क

स्य हंतत्र हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात्तत्फलेषु प्रसज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वरस्तु उच्यते यद्यपि मायया संव्यवहा

रेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि हंतेत्यादि परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाव्ययमसंसारिणं च मां विद्धि १३ येषां तु कर्म

णां कर्तारं मां मन्यसे यस्माद्यं तेषामकर्तैवाहं यतः नेति न मां तानि कर्माणि लिंपंति देहाद्यारंभकत्वेनाहंकाराभावा

तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययं १३ न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां योऽभिजानाति कर्मभि

न्न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा न स्याद्येषां तु संसारिणां अहं कर्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्\\ र्न स बध्यते १४

न् कर्माणि लिंपंतीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिंपंतीत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफ

लेस्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते तस्यापि न देहाद्यारंभकाणि कर्माणि भवंतीत्यर्थः १४

मैतत्फलतं स्पर्शमस्मीश्वरं पश्यतो दृशी\\

नमामिति नात्र रूपं फलं दर्शयति स्यादिति तानि कर्माणीति येषां कर्मणामहं कर्तेत्यवाभिमतस्तानीति यावत् देहेंद्रियाद्यारंभकत्वेन तेषां क

र्मणामीश्वरे संस्पर्शाभावे तस्य तत्कारणावस्थायामहंकाराभावं हेतुं करोति अहंकाराभावादेति कर्मफलतत्स्वभावाद्वेश्वरं कर्मा

णि न लिंपंतीत्याह नेति उक्तमेव प्रपंचयति येषामिति तदभावात् कर्मसु अहं कर्तेत्यभिमानस्य तत्फलेषु स्पृहायाश्चाभावादित्यर्थः

ईश्वरस्य कर्मनिर्लेपेऽपि स्वेन तस्य किमायातमित्याशंक्यानंतरं ग्रंथमाचष्टे एवमिति अभिहितानुप्रकारमभिनयति नाहमिति ना

ष्ठ न फलं करोति यदि स कर्मभिरिति कर्मासंबंधो विद्वद्विशेषयति तस्यापीति १५

गी॰भा॰४
७

कथमिदं विरुद्धमित्याशंक्याह कर्मणीति विषयसप्तमी वाऽस्मादधिकरणसप्तमी वेति विकल्पाद्येऽन्याकारं ज्ञानमप्रमाणं चनमिति स्पष्टो
विरोधः स्यादित्याह नहीति अन्यस्यान्यात्मतायोगात् कर्माकर्मणोर्भेदासंभवात् कर्माकाराकर्मालंबनं ज्ञानमयुक्तमित्यर्थः द्वितीयं दूषयति न
चेति कर्मण्यधिकरणे ततो विरुद्धमकर्म कथमाधेयं द्रष्टा इष्टमीष्टेन हि कर्माकर्मणोर्मिथो विरुद्धयोराधाराधेयभावः संभवतीत्यर्थः वि
षयसप्तमीमुपेत्य सिद्धान्ती परिहरति नन्वकर्मेवेति लोकस्य मूढदृष्टेर्विवेकवर्जितस्य परमार्थतो ब्रह्माकर्माक्रियमेव सद्भासात्कर्म
सहितं क्रियावदिव प्रतिभातीत्यर्थः परस्य दृष्ट्याऽसमुपेत्योक्तं तथेति यथा खल्वकर्म सत्कर्मवदुपलभ्यते तथा कर्मैव सत्क्रियमे
वेदं अक्रिये ब्रह्मण्यधिष्ठाने संसृष्टं तद्भातीत्येवंरूपयोजना कर्माकर्मणोरितरेतराध्यासे सिद्धे सम्यग्दर्शनसिद्ध्यर्थं भगवतो वच
नमुचितमित्याह नचेति यथा परिदृश्यमानमिति प्रतिपत्त्रेन हि हानोपादानशुक्तिशकलं पश्येति प्रमाणिनं रजतरूपविषयानुवादेन तदधि

कर्मण्यकर्म यः पश्येदिसकर्मणि चकर्मेति नहि कर्माकर्म स्यात् कर्म वाऽकर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येत् द्रष्टा न चाकर्मैव परमा
र्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत् तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्या
दि। अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि। अतो नावि
रुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्श[illegible]न्यच्च तेन च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्ष्यतेऽस्मात् ०

ष्ठानं शुक्तिमात्रमपरिदृश्यमानं तथाऽप्रसिद्धकर्माद्यात्मकविषयानुवादेन तदधिष्ठानं कर्मादिरहितं कूटस्थं ब्रह्म भगवताऽत्र परिदृश्यते॥
तथा च भगवद्वचनमविरुद्धमित्याह अत इति इत्थं स्वाध्यारोपितं कर्माद्यनवारुह्य एवं कं तदधिष्ठानस्य कर्मादिरहितस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो
भगवता बोध्यमानत्वान्न तत्र विरोधाशंकावकाशो भवतीत्याह बुद्धिमत्त्वादीति कूटस्थाद्ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्य मायामात्रत्वात् अन्यस्या
नाद्बुद्धिमत्त्वं युक्तत्वं सर्वकर्मकर्तृत्वानामनुपपत्तेरन्वयस्य बुद्धिमानित्यादिना बुद्धिमत्त्वादि निर्दिश्यते ब्रह्मज्ञानादेव न तदुपपत्तेः तदेवेति
पारहितब्रह्मज्ञानमेव विवक्षितमित्यर्थः बोधशब्दस्य सम्यग्ज्ञाने प्रसिद्धत्वात् कर्माकर्मविकर्मणां स्वरूपं बोद्धव्यमस्तीति वक्तुं नास्य
ज्ञानोपदेशस्य विवक्षितत्वात् कूटस्थब्रह्मज्ञानाभिप्रेतमित्याह बोद्धव्यमिति चेति फलवचनमपीत्यालोचनाप

अपि कूटस्थं ब्रह्माऽभिप्रेतमिति भातीत्याह नचेति ॥ ० ॥

23

तत्रहेत्वाकांक्षांपूर्ववदनंतरश्लोकमवतारयति कस्मादिति त्रिष्वपि कर्माकर्मविकर्मसु बोद्धव्यमस्तीति यस्मादध्याहारस्तस्मान्ममापि प्रवच
नमर्थवदिति योजना बोद्धव्यमस्त्यत्र हेतुमाह यस्मादिति त्रितयं प्रकृतं सांप्रतमस्य गहनत्वं वचनमप्रक्रमितस्याशंकाम्नतमग्रेणस्यो ह
मलक्षणार्थत्वमुपेत्य विवक्षितं तमर्थमाह कर्मादीनामिति १७ उत्तरश्लोकमाकांक्षापूर्वकमुपादत्ते किं पुनरिति प्रथमपादस्याक्षे
रोत्थमर्थं कथयति कर्मणीत्यादिना द्वितीयपादस्यापि एवं प्रकाशितमर्थं निर्दिशति अकर्मणि चेति कर्माभावे यः कर्म पश्य
तीति संबंधः प्रवृत्तेरेव कर्मत्वान्निवृत्तेस्तदभावत्वात्तत्राकर्मणि कर्मदर्शनमित्याशंक्य द्वयोरपि कारकाधीनत्वेनाविशेषमभिप्रेत्याह

कस्मात्तदुच्यते कर्मण इति कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मात्तत्त्वमप्यस्ति बोधव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य कर्मणा
तथा अकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कुतो यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना कर्मण इत्युप
लक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः १७ किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्र

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७ कर्मण्यकर्म यः पश्येदक

तिज्ञातमुच्यते कर्मणीति कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापा\\ र्मणि च कर्म यः स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत १८
रस्तत्र तस्मिन्कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतंत्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्त्यैव हि सर्वं
एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत्स पश्यतीति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्स

कर्तृतंत्रत्वादिति प्रवृत्तौ निवृत्तौ वापि क\\ मस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनं ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते
र्मदर्शनमविरुद्धमिति शेषः ननु निवृत्तेर्वस्त्वधीनत्वात्कारकनिबंधनाभावात्तत्र कर्मदर्शनं युज्यते तत्राह वस्त्विति क्रियाकारकफल
व्यवहारस्य सर्वस्याविद्यावस्थायामेव प्रवृत्तत्वाद्वस्तुसंस्पर्शाभावात्प्रवृत्तिवन्निवृत्तावपि यः कर्म पश्यति स मनुष्येषु बुद्धिमानिति सं
बंधः॥ कर्मण्यकर्म अकर्मणि च कर्म पश्यतो बुद्धिमत्त्वं युक्तत्वं समस्तकर्मकृत्त्वं च कथमित्याह इति स्तूयत इति श्लोकस्य शब्दार्थेऽपि द
र्शितेनास्य पर्यायेण परिहारान्तराभावाद्विरोधं शंकते नन्विति॥

यत्वमसत्कर्तृत्वमतिवचनमपि निर्विकारात्मवस्तुविषये सम्यग्ज्ञाने तद्विपरीतदर्शनं मिथ्याज्ञानं तेन भावितत्वं तत्संस्कारश्च प्रबलं ततोतिशयेन मोह
मापद्यमानो लोकः श्रुतमपि तत्त्वं विस्मरेत्पुनर्धि किंचित्संशयमापाद्य संक्षिप्यते मे वात्मन आह यतोतिप्रनः पुनस्तत्त्वमूलं तदुत्तरं भगवान्
अभिधत्ते वस्तुनश्च दुर्विज्ञेयत्वात्पुनः पुनः प्रतिपादनं तत्तद्भ्रमनिराकरणार्थमुपपन्नं तेन तथा च नास्ति पुनरुक्तिरित्यर्थः॥ अहं कर्तृत्वमति
वचनमेवाग्रे वदति अथाक्रोपमिति कर्माभावस्य कर्मेति संबन्धः उक्तो [illegible] जाता
स्ननायते म्रियते वा वि पश्चिदित्यादिश्रुतौ प्रकृतस्य तावसंगत्वादिरूपेण च प्रसिद्धस्तलोसाहश्रुतौति न केवलं मुक्तः कर्माभावः किंतु स
र्वकर्माणि मनसा संन्यस्यैत्यादौ च स्मरणाच्चेत्याह वक्ष्यमाणश्चेति नन्वकर्मणो देहादिनिर्वर्त्यत्वेन त्रैविध्यात्कूटस्थस्वभावस्यात्मनोऽसं

अथ अक्रोपमर्दितो पि न जायते म्रियते इत्यादिनात्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च तस्मिन्नात्मनि क
र्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यंतनिरूढं यतः किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः देहाद्याश्रयं कर्मात्मन्यध्या
रोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मयास्य फलं भोक्तव्यमिति च तथाहं तूष्णीं भवामि येनाहं निरायासो कर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्र
यव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमासमिति अभिमन्यते लोकस्तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शं
गतत्वात्तन्न व्यापाररूपस्य कर्मणोऽप्रतिद्वद्वात्तं न तस्मिन्नकर्मणि विपरीतस्य॥ नोपपद्यत इत्यभिप्रेत्याह भगवान् कर्मण्यकर्मेत्यादि ० ॥ ॥
कर्मणो दर्शनं सिध्यतीत्याशंक्याह तस्मिन्निति कर्मैव विपरीते तस्य दर्शनमिति यावत् अहं कर्तास्मीत्यात्मनाधिकारस्य व्यापारस्यानुध
वात्कर्मधर्मत्वावगत्यस्यसंतरूढो लीसर्थः आत्मनि कर्मविभ्रमो लीनवहेतुरपपत्तरिति आत्मनो निष्क्रियत्वे कुतस्तस्मिन्नध्यारोपितो विभ्र
मः संभवेदित्याशंक्याह देहेति इदानीमात्मन्यकर्मभ्रममुदाहरति तथेत्यादिना यथा शुक्तौ स्वाभाविकमरूप्यत्वं रूप्यत्वमारोपितं तद्वदा
त्मन्यारोप्यमाणवत्वाद्धारोपणहृदयातीतया आत्मनोपि स्वाभाविकमक्रियत्वं सक्रियत्वं पुनरध्यस्तं तद्भावत्वात्कर्माभावोप्यध्यस्त एवे
तिमन्वानः सन्नुपसंहरति तच्चेदमिति आत्मनि कर्मादिविभ्रमे लौकिकैः सिद्धे सति इदं कर्मणीत्यादिवचनं तस्य हानार्थं भगवान् कृतवानित्यर्थः॥

24

रामः

सम्यग्ज्ञानाधीनं फलमँत्रनश्रुतमित्याशङ्क्याह यज्ज्ञात्वेति अथारोपापवादाभ्यां भगवद्वचनविरुद्धमित्युपपादितमुपसंहरति तस्मादिति ६
तो हि वपि येसच्चतत्त्वद्वैन प्राणिनो गत्स्यं तेविषयसत्तमो परिग्रहेण परिहारमभिधायाधिकारणत्वतमीपरेरु दर्शितं । यत्त्वमनेनीकारणप
हि हारेति नचेति व्यवहारभूमिरत्रेसुचातेपोपलेसमनुपलब्धेरित्यर्थः अकर्माधिकारणं कर्म न संभवतीत्यत्र हेतुं तस्माह कर्माभावत्वादिति नहिव
श्री ७ त्वसाधिकरणं क्वचिदुपलभिष्वंचेत्यर्थः निरूप्यमाणे कर्माकर्मणोरधिकरणाधिकर्त्त भावात्संभवे फलितमाह यत इति अणुत्व परित्वएविर
हिणमध्यारोपमुदाहरति यथेति कर्माकर्मणोरारोपितत्वमप्रत्यक्षाभ्युपगतेन निवृतिकर्मकर्मैवेत्यत्रोकर्मचाकर्मैवेति द्रष्टव्यं विमतं सस
मव्यभिचारित्वाद्रूतवदित्यर्थः तत्र कर्मतत्त्वतो नाव्यभिचारिकर्मत्वात्रोस्यस्तदस्य वृक्ष्यमनवदित्य व्यभिचारित्वं कर्मणो सिद्धमिति परि

यत्तात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तं तस्मात्कर्माकर्मणोर्विपर्ययेण गृहीतेः प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं कर्मण्य
कर्मयः पश्येदित्यादि अन्यथा त्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुंडे वदरवीवदाप्य कर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणोऽतो विपरी
तग्रहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैः यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतं ननु कर्मकर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति
तत्र नौस्थस्य नाविगच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात् दूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शना
देवमिहाप्यकर्मणि अहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदि
त्यादि तदुक्तं प्रतिवचनमप्युक्तं त्वसंत विपरीतदर्शनभावितत्वात्पामोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य मिथ्या
प्रसंगमवतार्यावतार्य चोदयतीति गुणं दृष्ट्वा नहन्तस्मादाह भगवान् दुर्विज्ञेयत्वं चालक्ष्य वस्तुनः ॥ १८ ॥
हीति तस्मेति अकर्मचं तत्त्वतो

देठे ठे २ पा/ ७ नाव्यभिचारिकर्माभावत्वात् इयं च चैत्र मैत्रादिषु गच्छत्स्वेवं चलत्स्वपि संनिधामविधुरेषु दृश्यमानगत्यभाववदित्याह दूर इति दूरत्वादेवावि
ज्ञेयतः सूक्ष्मे कर्मविरहितेषु स्वरूपेण चक्षुः संनिकृष्टेषु चलत्सु गतिसभावदर्शनादित्ति योजना गतिरहितेषु तरुषु गतिदर्शनवन्नकर्तेव स्तएवावि
क्रियेव कर्मदर्शनं सक्रियेषु चक्षुतमप्येवं गतिमत्सु चैत्रादिषु गत्यभावदर्शनवदकर्माभावस्य विपरीतस्य दर्शनं येन हेतुना न संभवतीति तेन तस्य विपरी
तदर्शनस्येत्तिरस्कारार्थं भगवद्वचनमितिदार्ष्टान्तिकं निगमयति कर्मणि चाकर्मदर्शनं ननु कर्मेतदभावयोरारोपितत्वादविक्रियस्य वस्तुनो ता
त्मनो नाभिप्रेतं चेदर्थं योऽपमर्चितं सोयं नाप्यते किंतु तेसादृश्यापीने तत्समानंतं चैव यस्तामनोनिर्विकारसोक्तत्वादिति तत्राह तदेवेति

[illegible]

तमितिमत्वार्त्त

गी.अ।०४ ईश्वरार्थेनानुष्ठानेफलाभावश्चेत्यतआह किंचेति नित्यानांकर्मत्वमेवमप्रसिद्धमितिसार्थकंफलरहितस्यतद्योगात्तेषुकर्मत्वव्यवहारः सिध्यतीत्या
२ हगौणेति नित्यानामकरणेप्रत्यवायहेतुत्वेनवाकर्मत्वव्यवहारइत्याहतेषांचेति तत्रकर्मशब्दस्यप्रत्यवायाख्यफलहेतुत्वगुणयोगाद्गौणेव
हूंसामवृत्तिरित्याह तत्त्वेति पातनिकामेवंकृत्वाश्लोकार्थमाचष्टे तत्रेत्यादिना अकर्मणोवेत्यादिव्याकरोतितद्येति सत्त्वशुद्धिमानित्यादिपू
र्ववत्परकीयव्याख्यानंदूषयति नैतदिति नित्यकर्मणांकर्मनित्याकरणंकर्मेतिज्ञानाद्दुरितनिवृत्त्यनुपपत्तेर्भगवद्वचनेवृत्तिकारमतेवाधितं
स्यादित्यर्थः धर्मेणपापमपनुदतीतिश्रुतेर्नित्यानुष्ठानाद्दुरितनिवर्हणमसिद्धेत्वेन्तुष्ठानस्यफलाभावात्तेदकर्मेतिज्ञानान्नित्यानु

किलकर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानांनतत्फलाभावात्कर्माणितान्युच्यंतेगौणावृत्त्यातेषांचाकरणंअकर्मतत्प्रत्यवाय
फलत्वात्कर्मोच्यतेगौण्यैववृत्त्यातत्रनित्येकर्मणिअकर्मयःपश्येत्फलाभावाद्यथाधेनुरपिगौरगौरुच्यतेतद्वत् एवं
फलंनप्रसूतीतितद्वन्नित्याकरणेत्वकर्मणिकर्मयःपश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलंप्रसूतीति नैतद्युक्तंव्याख्यान
मेवंज्ञानादशुभात्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभादितिभगवतोक्तंवाध्येत कथंनित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्मो
क्षोहरणंनतुतेषांफलाभावज्ञानान्नहिनित्यानांफलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेनचोदितंनित्याकरणंकर्मज्ञानंवा ॥

25

ष्ठानेक्षिपमाणोकथमशुभहपोनेतिशंकते कथमितिरेवनतस्येश्वरस्तानाहिशुद्धिःपरमाप्यतेतिस्मरणात्कर्मणासंतिकोऽशुभक्षया
भावियगीकृत्यपरिहरति नित्यानामिति नित्यानुष्ठानादशुभक्षयेपिनात्मनःकरणेनहिबद्धितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभादितिज्ञानादशुभक्ष
त्र यस्यप्रतिज्ञातत्वात्नचतद्ज्ञानंफलाभावविषयमेषितव्यमित्याहनचेति अशुभस्यफलाभावज्ञानेकार्यत्वाभावात्नफलाभावज्ञानान्मोक्षः वा
सिध्यतीत्यर्थः किंचातीन्द्रियोऽर्थः [illegible]
[illegible] शास्त्रात्प्रतिपत्तेनचनित्यकर्मणांफलाभावज्ञानादशुभनिवृत्तिरितिशास्त्रमस्तीत्याहनहीतिनित्याकरणं एम्
कर्मेतिज्ञानमपिनाशुभनिवृत्तिफलत्वेनचोदितमस्तीत्याहनित्याकरणंकर्मेति २

संप्रत्युक्तेर्थे श्लोकाक्षरसमन्वयं दर्शयितुं कर्मणीत्यादि व्याचिख्यासुः भूमिकां करोति अत्र चेति व्यवहारभूमौ कार्यकरणाधिकरणं कर्म स्वेनै
व रूपेणावस्थितं सदात्मनि विक्रिये कार्यकरणारोपणद्वारेण सर्वैरारोपितमित्यत्र हेतुमाह यतइति अविवेकिनां तु कर्तृत्वाभिमानः सुत
रामिति वक्तुमपिशब्दः आत्मनि कर्मरहिते कर्माध्यारोपे दृष्टान्तमाह नदीति एवमात्मनि कर्मारोपमुपपाद्य प्रथमपादं व्याचष्टे अतइति
आरोपवशादात्मनि स्थितेन कर्मणि सर्वलोकप्रसिद्धे कर्माभावं यः पश्येत्स बुद्धिमानिति संबंधः अकर्मदर्शनस्य यथाभूतत्वे सम्मते त
त्र दृष्टान्तमाह गत्यभावमिवेति द्वितीयपादं व्याकरोति अकर्मणि चेति अध्यारोपमभिनयति तूष्णीमिति अकर्मणि कर्मदर्शने

कर्म च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहिते विक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पंडितोप्यहं करोमीति मन्यते अत आत्म त
समवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थितेष्विव वृक्षेषु गतिः प्रतिलोम्येन अकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभाव
मिव वृक्षेषु यः पश्येत् अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन् सुखमासं इत्यहंका
राभिसंधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान् पंडितो मनुष्येषु स युक्तो योगी
कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीसर्थः अयं श्लोकोन्यथा व्याख्यातः कैश्चित् कथं नित्यानां ॥

युक्तिमाह अहंकारेति पूर्वार्द्धेनोक्तमनूद्योत्तरार्द्धं विभजते य एवमिति आत्मनि कार्यकरणसंघातसमारोपद्वारेण तद्व्यापारमात्रे कर्म
णि शुक्तिकायामिव रजतमारोपितं विवेकेन तद्भावमकर्म वस्तुतो पश्यन् तदभाववद्द्रष्टा भवति अकर्मणि च संघातव्यापारोपरमे तद्द्वारेणा
त्मन्यहं तूष्णीमासे सुखमित्यारोपितेऽतो चेरकर्माहंकारहेतुकं यत्तत्त्वतो मन्यते स दृष्टान्तरभावविभागविहीनत्वाद्बुद्धिमान्व्यवहारेऽप्यात्मा च
कर्मतदभावविभागज्ञः कूटस्थं परमार्थतोऽवगच्छन्नबुद्धिमानित्यादि स्तुतियोग्यतां गच्छतीत्येवं स्वाभिप्रायेण श्लोकं व्याख्याय परकृत
वृत्तिकाव्याख्यानमनुस्थापयति अन्यमिति अन्यथा व्याख्यानमेवमस्फुटं प्रकटयति नित्यानामित्यादिना ॥ ॥ ॥

आत्मसात्

कर्म कर्मेति दर्शने फलाभावो गुणः अकर्म कर्मेति दर्शने तु फलभावो गुणालङ्कृतिः त्विमिदं ज्ञानं गौणमित्याह फलेति यथोक्तज्ञानस्य गौणत्वेऽपि
प्रामाणिकफलाभावान्न तद्गौणत्वेनोपचितेति दूषयति नेत्यादिना कर्माकर्मेत्यादिगौणविज्ञानोपन्यासव्याजेन नित्यकर्मकर्तव्यमत्र तयाऽविवक्षि-
तत्वाद्गौणज्ञानस्य फलवत्त्वमदूषणमित्याशङ्क्याह नापीति ज्ञानादशुभमोक्षणस्य श्रुतस्य हानिरश्रुतस्य नित्यानुष्ठानकल्पनेन प्राप्ता
स्यौ स्वेन न कश्चिद्धेतुर्बुधः सिध्यती सर्वः उक्तमेवमुपपञ्चयति स्वशब्देनेति नरकपातः स्यादतो विधिरेवानुष्ठेयामिता नीति शेषः य-
थोक्तवाचकशब्दप्रयोगादेवापेक्षितार्थसिद्धिं तं भवे भगवतो व्याजवचनेन कल्पनमनुचितमित्याह तत्त्वेति प्रकृते श्लोके वृत्तिकृता व्या-

कर्म

फलाभावो भावनिमित्तं न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्य श्रवणाभावादपि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनपाकश्चिद्धेतो

96

र्मोक्षप्रत्ययशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणात्तेषां नरकपातः स्यादिति न तु व्याजेन परव्यामोहरू-
पेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किं तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात् =

स्य

न चैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं वस्तु सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं कर्मण्येवा-
वाधिकारस्ते इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्योऽभ

ख्यानेन परमाप्तस्यैव भगवतो विप्रलम्भकत्वमापादितमिति तदीयं व्या\\
ख्यानमुपेक्षितव्यमिति फलितमाह तत्रैवमिति नित्यकर्मानुष्ठानसिद्ध्यर्थं व्याजरूपमपि भगवतो वचनमुचितमित्याशङ्क्याह स्वश-
ब्देनापीत्यादिनाग्रुक्तपरिपाट्य तदनुष्ठानबोधनसंभवान्नैवमित्याह न चैतदिति वस्तुशब्देन नित्यकर्मानुष्ठानमुच्यते यथा त्वम-
तिपादनं बोधत्वसिद्ध्यर्थं यत्नः पुनरन्येन क्रियते तथा नित्यानामपि कर्मणां अनुष्ठानं कर्मण्यकर्मेत्यादिशब्दान्तरेणाभ्यमाणं सुबो-
धं स्यादिति भगवतः शब्दान्तरं युक्तमित्याशङ्क्य तस्य नित्यानुष्ठानवाचकत्वाभावान्नैवमित्याह नापीति किंच पूर्वमेव नित्यानुष्ठानस्य स्प-
ष्टोदितत्वान्न तस्य सुबोधतार्थं शब्दान्तरमपेक्षितमित्याह कर्मण्येवेति ॥

दपि

सु

भगवद्वचनमेवात्रप्रमाणमि...त्याशंक्याह नचेतिसाधारणमेवपद्धत्तेसर्दिभगवतोक्तवचनं नतुनिसानांफलाभावंज्ञात्वेतिविशेषविषयमिस
र्थः अथभमोक्षणसंभवदर्शनेनकर्मण्यकर्मदर्शी ननिराकरणान्यापेक्षाकर्मणिकर्मदर्शनेनिराकरोति दर्शनेतिनामादिषुफलापत्रसत्वदृष्टि
वत्कर्मण्यपिफलार्थंकर्मदृष्टिविधानान्नाशुभमोक्षणानुपपत्तिरिसाशंक्याह नहीति अत्रहिश्लोकेनिसस्यकर्त्तव्यताभावं परमतेविव
क्षितमतस्याकर्मणिकर्मदर्शी नविधीयते तत्फलापेक्षिफलनापरस्यसिद्धांतविरुद्धसाह निसस्येति परमतेपिनिसस्यकर्त्तव्यताभा
वंश्लोकेनविवक्षितंकिंतुनिसानुष्ठानेप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थंनिसाकरणात्प्रत्यवायोभवतीतिज्ञानमपिकर्त्तव्यत्वेनात्रविवक्षितमेवेसाशं
क्याह नचेति नतावत्प्रवृत्तिरस्यविज्ञानस्यफलंनियोगादेवतदुपपत्तेर्नापिफलांतरमनुपलंभात् ० फललाभकरणात्प्रत्यवायो

ल

नचभगवतैवेहोक्तं एतेनाकर्मणिकर्मदर्शनंप्रयुक्तंनह्यकर्मणिकर्मेतिदर्शनंकर्त्तव्यतयेहचोद्यते निसस्यतुकर्त्तव्यताभा
वेनचाकरणान्निसस्यप्रत्यवायोभवतीतिविज्ञानात्किंचित्फलंस्यान्नापिनिसाकरणंज्ञेयत्वेनचोदितंनापिकर्माकर्मेतिमिथ्या
दर्शनादशुभान्मोक्षणंनच बुद्धिमत्त्वंयुक्तताकृत्स्नकर्मकृदिसादिचफलमुपपद्यतेस्तुतिर्वामिथ्याज्ञानमेवहि [illegible]
साक्षादशुभरूपंकुतोन्यस्मादशुभान्मोक्षणंनाहितमस्तमसोनिवर्त्तकंभवतिननुकर्मणिचाकर्मदर्शनमकर्मणिवाकर्मद
र्शनंनतत्रमिथ्याज्ञानंकिंतर्हिगौणं ॥ ॥

मे

भवतीतिज्ञानंनात्रकर्तव्यत्वेनविवक्षितमिसर्थः किंचाकरणेकर्मदृष्टिवि
धावकरणस्यालंबनत्वेनप्रधानत्वात्फलवत्त्वंतत्रतुउद्देशादनुपपन्नमिसाह नापीति अकरणस्यातत्त्वेनादिविदाश्रयत्वेनदर्शना
संभवेपिसामानाधिकरण्येनेदंरजतमितिवद्दर्शनंभविष्यतीसाशंक्याह नापिकर्मेति आदिशब्देनसर्वोकर्मदोषोगृह्यते फलवत्त्वंस्तुतिर्वी
सम्यग्ज्ञानस्ययुक्तंनमिथ्याज्ञानस्यानुपलब्धेरिसर्थः स्तुतेर्मिथ्याज्ञानमपिफलवदुपलब्धमिसाशंक्य मिथ्याज्ञानस्याशुभाविरोधित्वान्नत
स्मात्तन्निवृत्तिरिसाह मिथ्याज्ञानमेवेति अशुभादेवाशुभानिवृत्तौदृष्टांतमाह नहीति अविवेकपूर्वकमिदंरजतमितिसंहसतोः सामा
नाधिकरण्यान्मिथ्याज्ञानंयुक्तंकर्माकर्मणोस्तुविवेकेनप्रसक्तोसामानाधिकरण्याधीनंज्ञानंसिंहदेवदत्तयोरिवगौणंनमिथ्याज्ञानमि
तिशंकतेनन्विति ०

...ज्ञानबलेन
छ
र
सा

फलांतराभावेपि मोक्षसाधनत्वान्मुमुक्षुणा नित्यानि कर्माण्यनुष्ठेयानीत्याशंक्याह स्वाभ्युपगमेति वृत्तिकारव्याख्यानासंभवे फलितमु
पसंहरति तस्मादिति कोसौ यथाश्रुतोर्थः श्लोकस्येत्याशंक्याह तथा चेति १८ कर्मण्यकर्मदर्शिनं पूर्वोक्तं स्तोतुमुत्तरश्लोकं प्रस्तौति त
देतदिति यथोक्तदर्शित्वं पूर्वोक्तदर्शनसंपन्नत्वं समारंभशब्दस्य कर्मविषयत्वं न यौगिकं किंतु रूढसंज्ञेत्याह समारभ्यंत इति कामसंक ६
ल्पवर्जितत्वे कथं कर्मणामनुष्ठानमित्याशंक्याह मुधैवेति उद्देश्यफलाभावे तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशंक्य प्रवृत्तेन निवृत्ते
न वा तेषामनुष्ठानं यादृच्छिकं स्यादित्याशंक्य प्रवृत्तेन निवृत्तेन वा तेषामनुष्ठानमिति विकल्प्य क्रमेण निरस्यति प्रवृत्तेनेत्यादिना ज्ञाना

ते स्वाभ्युपगमविरोधश्च नित्यानि:फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः तस्माद्यथाश्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म यः
27 इत्यादिस्य यथाव्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः १८ तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते यस्येति यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे
यावंतः समारंभाः कर्माणि समारभ्यंत इति समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः १९
कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयंते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवनमा ता

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥ ॥ ॥

त्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन यथोक्तज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि
कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पंडितं बुधाः ब्रह्मविदः १९ यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमा
त्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्त्तते यद्यपि प्राक् विवेकतः प्रवृत्तः यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्या

लोकसंग्रहार्थं

=प्रभुं तावदत्तत
प्रभुं=

न्नीत्यादि विभजते कर्मादाविति यथोक्तं ज्ञानमग्नेर्योग्यमेव दहतीति नायोग्यं विवक्षितत्वात्तस्मिन्नग्निपदस्य॥ स्वकर्मणि प्रयोजनमपश्यन्सत्या
योक्तविज्ञानविरहितानामपि वैशेषिकादीनां पंडितत्वप्रसिद्धिमाशंक्य तेषां पंडिताभासत्वं विवक्षित्वा विशिनष्टि परमार्थत इति १९
विवेकात्पूर्वं कर्मणि प्रवृत्तावपि सति विवेके तत्र न प्रवृत्तिरित्याशंक्यांगीकरोति यत्त्विति विवेकात्पूर्वमभिनिवेशेन प्रवृत्तस्य विवेकानंतरम एन०
भिनिवेशाभावात्प्रवृत्त्यसंभवेपि जीवनमात्रमुद्दिश्य प्रवृत्त्याभासः संभवतीत्यर्थः सत्यपि विवेके तत्त्वसाक्षात्कारानुत्पत्त्या कर्मणि प्रवृत्तस्य क २३
थं तत्त्यागः स्यादित्याशंक्याह यस्तु प्रारब्धेति ॥

कर्म्माकर्म्मादिविज्ञानमाजेनंनिसकर्म्मानुष्ठानकर्त्तृत्वतापत्तात्सर्पमितिचेत्तन्निराकुरुसकर्म्माकर्म्मादिदर्शनंगौणमितिपक्षेदूषणंतस्माह
सर्वत्रचेति लोकेवेदेचपयाप्रशस्तंदेवतादितत्वंपञ्चकर्त्तृत्वमनुष्ठानार्हमग्निहोत्रादितदेवबोद्धव्यमिस्युच्यते ननिष्फलंस्फाकंद
तादिकर्म्मशाँकमदर्शनमकर्म्मणिचकर्म्मदर्शनंगौणत्वादेवाप्रशस्तमकर्त्तव्यंचनात्तत्त्वहोद्धव्यवचनमर्हतीसर्थःकिंचकर्म्मादेर्म्मापामा फतामयांमी
त्रत्वात्गौणमपितद्बुद्धपंज्ञानंमिथ्याज्ञानमितिनतस्यबोद्धव्यत्वसिद्धिरिसाह नचेति मिथ्याज्ञानस्यबोद्धव्यत्वाभावेपितद्विषय
स्यबोद्धव्यतासिद्धेः हिंसाशंकायस्त्वाभासत्वमेवमिसाह तस्यानुपस्थापितत्वेचेति यस्तुनस्फुरणस्यप्रसङ्गवापहेतुत्वंअकरणे
गौणपापहेतुत्वसाकर्म्मशहृप्रयोगेनिमित्तमितितत्रूषयति नापीति अकरणात्मम वापोभवस्तत्रश्रुतिस्मृतिविरोधमविधा

सर्वत्रचप्रशस्तंबोद्धव्यंचकर्त्तव्यमेवंननिःप्रयोजनंबोद्धव्यमिसुच्यते नचमिथ्याज्ञानंबोद्धव्यंभवति तस्यानुपस्थापितत्वा
चतत्त्वाभासंनापिनित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावोत्पत्तिर्नासतोविद्यतेभावइतिवचनात्कथमसतःसज्जा
येतेतिचरत्रितं असतःसज्जन्मप्रतिषेधात् असतःसदुत्पत्तिंब्रुवगास्सदेवसद्भवेत्सच्चासदेवेदित्युक्तत्वात् तच्चापल
क्तंसर्वप्रमाणविरोधाच्चनित्यफलंविरुद्धात्कर्म्मशास्त्रंदुःखरूपत्वात्दुःखस्यचबुद्धिपूर्वकतयाकार्य्यत्वानुपपत्तेः तदकर हि
णेचानरकपाताभ्युपगमेअनर्थायैवोभयथापिकरणेअकरणेचशास्त्रंकस्मि न्
मयुक्तिविरोधमभिदधाति असन्नरति असतः ॥
सद्रूपेणभवनंसंभवनंचनिःस्वरूपत्वादनुपपन्नंनिरस्तसमस्तलंत्वस्यंकिंचित्तत्साभ्युपगमेसर्वप्रमाणानांअप्रामाण्यप्रसंगादि
साह तत्वेति यत्तुनित्यानांफलशाहिसंतत्वांकर्म्मशास्त्रप्रयोगेनिमित्तमितितन्निरस्यति नचेति नकेवलंविशुद्धशास्त्रफलाभावान्नि
सानांविध्यनुपपत्तिरपितुधात्वर्थस्यक्लेशात्मकत्वात्तेनश्रुतफलाभावेनैवविधिरवकाशमासादयेदिसाह दुःखेति दुःखरूपस्या
पिधात्वर्थस्यसाध्यत्वेनकार्यत्वात्तद्विषयोविधिःस्यादितिचेन्नेसाह दुःखस्यचेति स्वर्गादिफलाभावेपिनित्यानामकरणानिमित्तत
निरयनिरासार्थंदुःखरूपाणामपिसादनुष्ठेयत्वमिसाशंकाहतचकरणेवेति ॥ ॥ ॥ ॥

कूटस्थे ब्रह्मणि

=

गी॰भा॰४ १२

सत्यपि विक्षेपके कर्मणि कूटस्थात्मानुसंधानस्य सिद्धेः केवलस्य हेतुत्वेन विक्षेपाभावे सुतरां तस्य तद्धेतुत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह यः पुनरिति पूर्वोक्तविपरीतत्वं लोकसंग्रहादिनिरपेक्षत्वं तदेव विपरीतं स्फोरयति प्रागेवेति ससाधनं सर्वकर्मसंन्यासे शरीरस्थितिरपि कथमित्याशंक्याह शरीरेति तर्हि तथाविधचेष्टाविशिष्टत्वेन तस्य सम्यग्ज्ञानबहिर्भूतत्वं स्यात् कुतो मुक्तिरित्याशंक्याह यथोपदिष्टचेष्टायामनादरत्वमित्याह ज्ञाननिष्ठ इति इति दर्शयितुमिमं श्लोकमाहेति पूर्ववत् आशिषः प्रार्थनाभेदास्तस्या विशेषाः आशिषां विदुषो निर्गतत्वे हेतुमाह यते

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद् ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निराशीरिति निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ येन स यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारी रा

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं २१ ॥ ॥ ॥

28

रं शरीरस्थितिमात्रं प्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् किं च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं कर्म शारीरमिति किं चातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति ॥ ॥

ति चित्तवदात्मनः संयमनं कथमित्याशंक्याह आत्मा बाह्य इति द्वयोः संयमने समर्थे सिद्धमर्थमाह त्यक्तेति सर्वपरिग्रहपरित्यागे देहस्थितिरपि दुःस्था स्यादित्याशंक्याह शारीरमिति मात्रशब्देन यौनहत्यादेर्न पंकं केवलंपदमित्याशंक्याह तत्रापीति शारीरं केवलमित्यादौ शारीरपदार्थस्फुटीकर्तुमुभयथा संभवन्तं विकल्पयति २ शारीरमिति शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमिति पक्षे किं दूषणं शरीरस्थित्यर्थं शारीरमिति पक्षे चापरे किं फलमिति पूर्ववादी पृच्छति किं चात इति ॥ ॥ ॥

एम० २२

कथं तर्हि कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्राह लोकेति प्रवृत्तेरपि क्रियाकारित्वाभावं पश्यादि भिक्षाविशेषादिति तिति न्यायेनाव्यावर्त्तयति पूर्ववदिति २

सक्तेत्यादि समनन्तरश्लोकमवतारयितुं भूमिकां करोति तत्र ब्रह्मज्ञानप्रकारं दर्शयति सकृत्तस्मिन्निति लोकसंग्रहादिनिमित्ते विवक्षिते तं कर्मपरित्यागासंभवे सति तस्मिन्प्रवृत्तोपि नैव करोति किंचिदिति संबंधः कर्मणि प्रवृत्तो न करोतीति कर्मेति कथमुच्यते तत्राह स्वप्रयोजनाभावादिति कथं तर्हि विवेकि नाम विवेकिनां च विशेषः स्यादित्याशंक्य कर्मादौ संगासंगाभ्यामित्याह कर्मणीति उक्तेर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति ज्ञानेत्यादि एतमर्थं दर्शयितुमनन्तरं श्लोकमाहेति योजना यथोक्तं ज्ञानं कूटस्थात्मदर्शनं तेन स्वरूपभूतं सुखं साक्षाद

सकृत्तस्मिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च संगरहितं तथा स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् दीपे कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतदर्थं दर्शयन्नाह त्यक्त्वेति त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासंगं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकांक्षो विषयेष्विति यावत् निराश्रय आश्रयरहितः

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः २० ॥ ॥

आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति दृष्टादृष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमस्यासंभवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि निःक्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किंचित्करोति सः २० ॥ ॥

तथाभूतकर्मणि तत्फले चासंगस्य स्वविषयेषु निःस्पृहत्वे ज्ञाने च एतेविद्वानित्याह त्यक्त्वेत्यादिना दृष्टसाधनसापेक्षत्वं सकृत्तो निरपेक्षत्वमित्याशंक्य विशिनष्टि निराश्रय इति यदाश्रित्येति यत्नलक्षणेन फलसाधनमुच्यते आश्रयरहित इत्यस्यार्थं स्पष्टयति दृष्टेति तेन संपन्नतापकर्षेणैवंभूतेन त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यादिना विशेषितेनेत्यर्थः ततः साधनात्कर्मणः सकाशादिति यावत् निर्गमासंभवे हेतुमाह लोकेत्यादिना पूर्ववदित्ययोगनिर्गमासंभवस्यापामिवेत्यर्थः अभिप्रवृत्तोपि लोकदृष्ट्येति शेषः नैव करोति किंचिदिति स्वदृष्ट्येति दृष्ट्य २० ॥

त्यागे

दिं

पूर्वश्लोकेन संगतिं दर्शयन्नुत्तरश्लोकमुत्थापयति त्यक्तेति अन्नादेरित्यादिशब्देन पादुकाच्छादनादि गृह्यते याचनादीत्यादिपदेन सेवाकृ
ष्याद्युपादीयते भिक्षाटनार्थमुद्योगात्प्राक्कालेकेनापि योग्येनानिवेदितं तस्मै स्वयमयाचितं अभिशस्तं पतितं च वर्जयित्वा संकल्पमं
तरेण पंचभ्यः सप्तभ्यो वाऽगारेभ्यः समानीतं भैक्ष्यमसंक्लृप्तं सिद्धमन्नं भक्तजनैः स्वसमीपमुपनीतं तदुपपन्नं यदृच्छयोपस्थितं प्रयत्न
व्यतिरेकेणेति यावत् आदिशब्देन माधुकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितं तात्कालिकोपपन्नं चेति भैक्ष्यं पंचविधं स्मृतमित्यादि गृह्य
ते आविष्कुर्वन्निदं वाक्यमाहेति योजना यं परोत्कर्षामर्षपूर्विका स्वोत्कर्षवांछा विगता यस्मादिति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमर्थं

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायामयाचितम
मसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छयेत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह यदृच्छेति यदृच्छा
लाभसंतुष्टो अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययः द्वंद्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानोऽप्य
विषण्णचित्तो द्वंद्वातीत उच्यते विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च य एवंभूतो यतिरन्ना
देः शरीरस्थितिहेतोः लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थि

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते २२ ॥

तिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादौ कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किंचित्करोम्यहं गुणा गुणेषु वर्तन्त इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः
कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्म
णि कर्ता भवति स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तैव स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षा
टनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बंधहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः २२ ॥ ॥

माह निर्वैरेति संक्षेपतो दर्शितमर्थं विशदयति य एवंभूत इति तथापि प्रकृतस्य यतेर्भिक्षाटनादौ कर्तृत्वं प्रतिभाति तदभावे भिक्षाटनाद्य
भावेन जीवनाभावप्रसंगादित्याशंक्याह लोकेति लौकिकैरविवेकिभिः सह व्यवहारस्य स्नानाचमनभोजनादिलक्षणस्य विदुषोऽपि सामान्येन दर्शना
त्तेषु च स्वारोपणाल्लौकिकैरध्यारोपितकर्तृत्वभाक्त्वाद्विद्वानपि लोकदृष्ट्या भिक्षाटनादौ कर्तृत्वमनुभवतीत्यर्थः कथं तर्हि तस्याकर्तृत्वं तत्राह स्वानुभ
वेनेति प्रत्यक्षेत्यादिपदेनात्र पंचम्या स्वापरोक्षत्वापीत्यादि चतुर्थपादं व्याचष्टे स एवमिति भिक्षाटनादिना प्राप्तिं भाति केन कर्मणा विदुषो बंधाभावेऽपि
कर्मान्तरेण निबद्धत्वं भविष्यतीत्याशंक्याह बंधेति ज्ञानाग्निदग्धत्वादित्येवं शारीरं केवलमित्यादावुक्तस्यायमनुवाद इति योजना पर्योक्तस्य क

वा
मनुस्मृति

किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरमित्यस्मिन्पक्षे सिद्धांती दूषणमाह उच्यत इति शरीरेण यन्निर्वर्त्यं तत्किं प्रतिषिद्धं विहितं वा प्रथमे विरोधः स्यादित्याह यदेति प्रतिषिद्धचरणेऽपि नानिष्टप्राप्तिरित्युक्ते प्रतिषिद्धशास्त्रविरोधः स्यादित्यर्थः द्वितीये विहितकरणे सत्यनिष्टप्राप्त्यभावादप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याह शास्त्रीयं चेति दृष्टप्रयोजनं का[illegible]दिकं कर्म अदृष्टप्रयोजनं स्वर्गसाधनं ज्योतिष्टोमादिकं कर्मेति विभागः शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिमतमित्यस्मिन्पक्षे दूषणांतरमाह शारीरमिति वाचा मनसा वा कर्मणोऽनुष्ठाने संन्यासिनो भवत्येव किल्बि

ब

उच्यते यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत· शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगः शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनोनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमेवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबंधेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एषः एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति २१ ॥ ॥ ॥

पु

षप्राप्तिरित्याशंक्याह तत्रापीति वाङ्मनोभ्यां विहितानुष्ठाने वा प्रतिषिद्धकरणे वा किल्बिषप्राप्तिः संन्यासिनः स्यादिति विकल्प्याद्ये न[illegible] न विधिविरोधः स्यादित्युक्त्वा द्वितीयं दूषयति प्रतिषिद्धेति शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमिति पक्षमेवं प्रतिक्षिप्य द्वितीयपक्षे लाभं दर्शयति यदेति अन्यदेहस्थितिप्रयोजनात्कर्मणः सकाशादिति शेषः तत्रापि विदुषः स्वदृष्ट्या न प्रवृत्तिरिति सूचयति लोकेति विद्वानहंकारोऽसावर्त्तमानो नाप्नोति किल्बिषमित्यत्र विवक्षितमर्थमाह एवंभूतस्येति विधिनिषेधगम्यं कर्म देहस्थितिहेतुव्यतिरिक्तमकुर्वत इत्यर्थः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यस्योक्तेन प्रकारेण परिग्रहे शारीरं केवलमित्यत्र विशेषणद्वयं निर्दोषं सिद्धमिति फलितमाह एवमिति २१

स्म

पाद्ये

फलतामु

यद्रजतं सा शुक्तिरितिवत् बाधायामिदं सामानाधिकरण्यमित्याह तस्येति तत्र दृष्टांतमाह यथेति उक्तेऽर्थे पदद्वयमवतारयति तद्वदत्रेति उक्तमे
वार्थं स्पष्टयति यथापदिति समासशंकां वारयति ब्रह्मेति पदद्वयस्य विवक्षितमर्थं कथयति यद्रूपेणेति ब्रह्महविरिति पदद्वयम
वतार्य व्याचष्टे ब्रह्मेत्यादिना यद्रूपेण जुह्वाद्युच्यते तत् ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेति यथोक्तं तथेहापीत्याह तथेति अस्येति षष्ठी ब्रह्मविदमधिक
रोति पूर्ववदसमासमाशंकामावर्त्तयन्पदांतरमवतार्य व्याकरोति तथेति मात्रा समासवदिति व्यतिरेकः तत्र विवक्षितमर्थमाह अ

तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति
ब्रह्म अर्पणमित्यसमस्ते पदे यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तद्ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्य
माणं तद्ब्रह्मैवास्य तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदं ब्रह्माग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्त्रेत्यर्थः यत्ते
न हुतं हवनक्रिया तत् ब्रह्मैव यत्तेन गंतव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म [illegible] तस्मिन्समाधि

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना २४ ॥ ॥ ॥

ना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मैव गंतव्यमेवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म प
रमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं ज्ञान
स्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

ब्रह्मकर्मसमाधिना

ग्निरपीति ब्रह्मणेति पदस्याभिमतमर्थमाह ब्रह्मणेति कर्त्रेति यत इति संबंधः कर्त्ता ब्रह्मणः सकाशाद्व्यतिरिक्तो नास्तीत्येतदभिप्रेतमि
त्याह ब्रह्मैवेति हुतमित्यस्य विवक्षितमर्थमाह यत्तेनेति ब्रह्मैव तेनेत्यादिभागं विभजते ब्रह्मैवेत्यादिना ब्रह्मकर्मेत्याद्यवतार्य व्याकरोति ब्र
ह्मेति कर्मत्वं ब्रह्मणस्तेन प्राप्यत्वाच्च प्रतिपत्तव्यं एवं ब्रह्मार्पणमंत्रस्यार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह एवमिति निवृत्तकर्मणः संन्या
सिनं प्रति कथमस्य मंत्रस्य प्रवृत्तिरित्याशंक्याह निवृत्तेति यथा वाक्ययज्ञानुष्ठानासमर्थस्यात्मसंकल्पात्मको यज्ञो दृष्टस्तथा ज्ञानस्य
यज्ञत्वसंपादनं स्तुत्यर्थं सुतरामुपपद्यते तेन स्तुतिलाभात् कल्पनायाः स्वाधीनत्वाच्चेत्यर्थः ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनमभिनयति यदर्पणादी

तौ
=
ज्ञ
एत°
२५

गतसंगस्येत्यादिश्लोकस्य व्यवहितेन संबंधं वक्तुं वृत्तं कीर्त्तयति त्यक्त्वेति अनेन श्लोकेन नैव किंचित्करोतीति सद्रत्र कर्माभावो दर्शित इति संबंधः कस्य कर्माभावश्च दर्शित इत्याशंक्याह यः प्रारब्धेति प्रारब्धकर्मा सम्यग्वतिष्ठते तस्य कर्माभावः प्रदर्शितः तस्यैव हि रोधः स्यादित्याशंक्यावस्थाविशेषेण त्वदर्शितानैवमित्याह यदेति न तु तान वतः क्रियाकारकफलाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागश्चात्र कर्माभाववचनमयुक्तं समतिषेधः स्यादित्याशंक्याह आत्मन इति लोकसंग्रहार्थमिति तं मार्गे वोक्तमविधावस्थायामिव पूर्ववदित्युक्ता एवं वृत्तमनूद्य गतेत्यादिश्लोकमवतारयति यस्येति येषां त्यक्त्वापि विधावतोऽनुक्रमस्य भगवत्प्रीत्यर्थं कर्मानुष्ठानोपलंभात्तद्वंधारंभः [illegible]ः संभावितेत्याशं

त्यक्त्वा कर्मफलासंगमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निःक्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तस्यापि नैव किंचित्करोति सः इति कर्माभावः प्रदर्शितो यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसंगस्येति गतसंगस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य नि

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

वृत्तधर्माधर्मादिबंधनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञाने एव अवस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्त्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः २३ कस्मात्पुनः कारणात्क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यतः ब्रह्मेति ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्‌ \\ विरग्नावर्पयतीति ब्रह्मैवेति पश्यति

काह यज्ञायेति धर्माधर्मादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिसंग्रहः तस्य बंधनत्वं करणत्वं सु संसारस्येति यज्ञं यत्तन्निर्वृत्त्यर्थं यज्ञशब्दे तस्य भगवतो विष्णोर्नारायणस्य प्रीतिरुद्दिश्य यद्यपि यावत्तावन्मेवेदानीं तु लोकस्य प्रतिबंधकं कर्म परिसंकेतं परिहरति कर्मेति समग्रेणेति संचितस्य व्याचष्टे सहेत्यादिना २३ नाधुक्रियमाणं पते कर्म विलयमेति तस्मात्किमित्याशंक्यते कस्मादिति समस्तक्रियाकारकफलात्मकस्य द्वैतस्य ब्रह्ममात्रत्वेन बाधितत्वात्तद्ब्रह्मविदो विद्वल्लभा तस्य कर्म प्रविलीयते सर्वमिति युक्तमित्याह उच्यत इति यस्य विशेषब्रह्मैव सर्वं क्रियाकारकफलजातं द्वैतमित्यत्र हेतुत्वेनानंतरश्लोकमवतारयति यत इति अर्पणशब्दस्य करणविषयत्वं दर्शयन्नर्प

णं ब्रह्मेति पदद्वयस्य सामानाधिकरण्यं साधयति येनेति

गी॰भा॰४ विद्वत्कर्मापि कर्मत्वाविशेषादितरकर्मवत्फलारंभकमित्याशंक्यानंतरश्लोकमाह तथेति इदं कर्मैवं कर्त्तव्यमस्य च फलं भोक्तव्यमिति
२५ तत्र समस्तस्य पूर्वकारणं तत्सर्वं कारकं च तेषामवांतरभेदस्य ग्रहार्थमादिपदं दार्ष्टान्तिकमाह तथेति तत्सम्यग्विद्वत्प्रकरणपरमस्य च श्लोकस्य सा-
मानाधिकरण्येऽत्रैक्ये पूर्ववाक्यमनुकूलयति अत इति ब्रह्मार्पणमंत्रस्य व्याख्यानमुक्त्वा स्वयूथ्यव्याख्यानमनुवदति अन्ये त्विति प्रसि-
द्धोद्देशेनाप्रसिद्धविधानसंभाव्यत्वादप्रसिद्धोद्देशेन प्रसिद्धविधानं कथमित्याशंक्याह ब्रह्मैव [illegible]
वेति किं तस्मिन्व्याख्याने सिद्धं तन्नो संप्रतिपत्तिस्त्वयति कर्तृकर्मकरणसंप्रदानाधिकरणरूपेण पंचविधेन ब्रह्मैव व्य-

तत्रेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमर्दितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते ॥ अत
31 उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति अत्र केचिदाहुः यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि ब्रह्मैव किलार्पणादिना पंचविधेन कारकात्मना
व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते किंत्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते यथा प्रतिमादौ वि-
ष्ण्वादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात् अत्र तु सम्यग्द-
र्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान्यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषानुपन्यस्य श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ [illegible]

वस्थितं कर्म करोतीत्यंगीकारेणुक्तप्रसिद्ध्यभावात्तदनुवादेनार्पणादिषु विरुद्धत्वं ॥ [illegible]व इति ज्ञानं स्तौति ॥
दृष्टिविधिरित्यस्यार्थः दृष्टिविधिपक्षे सिद्धांताद्विशेषं दर्शयति तत्रेति अर्पणादिषु कर्त्रर्थं ब्रह्मबुद्धिं दृष्टांताभ्यां स्पष्ट-
यति यथेत्यादिना दृष्टिविधाने विधेयदृष्टेर्मानसक्रियात्वेन सम्यग्ज्ञानत्वाभावान्न प्रकरणभंगः स्यादित्यभिप्रेत्य परिहरति
सत्यमेवमपीति विधित्सितं दृष्टिस्तुतिपरमेवं प्रकरणं न ज्ञानस्तुतिपरमित्याशंक्य प्रकरणपर्यालोचनया ज्ञानस्तुतिरेवात्र
प्रतिभातीति प्रतिपादयति अत्र त्विति ॥ ॥

राम॰
२५

केनाप्यारोपेणाऽऽत्मतत्वसंपादनमवगतमित्याशंक्य अर्पणादीनां विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानात्तदुपपद्यत इत्याह अन्यथेति तेषां ब्रह्मत्वे संपादिते फलितमाह तस्मादिति आत्मैवेदं सर्वमित्यात्मातिरेकेण सर्वस्यावस्तुत्वं प्रतिपद्यमानस्य कर्माभावे हेत्वंतरमाह कारकेति कारकबुद्धेस्तदभिमानस्याभावेऽपि किमिति कर्मणो नाश इत्याशंक्याह नहीति उक्तमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयति सर्वमेवेति इंद्रायेत्यादिना शब्देन समर्पितो देवताविशेषः संप्रदानकारकमादिशब्दाद्व्रीह्यादि कारणकारकं तद्विषयबुद्धिमत्कर्म कर्त्ता सोऽभिमानपूर्वकं भोक्ष्ये फलमस्येति फलाभिसंधिमच्च कर्म दृष्टमिति योजना अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह नेत्यादिना उपमृदितक्रियादिभेदविषया

अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात् तस्मात् १ [illegible] ब्रह्मैवेदं सर्वमभिजानतो विदुषः कर्माभावः कारकबुद्ध्यभावाच्च नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकर्मफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धिकर्म अतोऽकर्मैव तत् तथा च दर्शितं कर्मण्यकर्म यः पश्येत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः गुणा गुणेषु वर्तंते नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यादिभिस्तथा च दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्दे काम्याग्निहोत्रादिहानिस्तथा मतिपूर्वकाऽमतिपूर्वकत्वादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्यारंभकत्वं दृष्टं ॥

बुद्धिर्यस्य तथा कर्म तथा कर्तृत्वाभिमानपूर्वको भोक्ष्ये फलमस्येति योऽभिसंधिस्तेन रहितं च कर्म दृष्टमिति संबंधः तथापि ब्रह्मविदो भासमानं कर्माभावे किमायातमित्याशंक्याह इदमिति यदिदं ब्रह्मविदो दृश्यमानं कर्म तदिदं ब्रह्मैवेति बुद्ध्या निराकृतकारकादिभेदविषयबुद्धिमतस्तस्य कर्मैव न भवति तत्त्वज्ञाने सति व्यापकं कारकादि व्यावर्तमानं व्याप्यं कर्मापि व्यावर्तयतीति तत्त्वविदः शरीरादिचेष्टा कर्माभासः कर्मव्यापकरहितत्वात् सुषुप्तचेष्टावदित्यर्थः ज्ञानवतो दृश्यमानं कर्माकर्मैवेत्यत्र भगवदनुमतिमाह तथा चेति ब्रह्मविदो दृष्टं कर्म नास्तीत्युक्ते पितृकारणाऽनुपदीप्सुर्न भविष्यतीत्याशंक्याह तथा च दर्शयन्निति अविद्वानिव विद्वानपि कर्मणि प्रवर्तमानो दृश्यते तथापि तस्य कर्माकर्मैवेत्यत्र दृष्टांतमाह दृष्टा चेति ॥

म

वाच्य आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्द ११

गी. भा. ४
२६

ज्ञानस्य फलत्वं संपाद्य पूर्वश्लोके स्थिते तत्संप्रति तस्यैव ज्ञानस्य स्तुत्यर्थं यज्ञान्तरनिर्देशार्थमुत्तरग्रंथप्रवृत्तिरित्याह तत्रेति सर्वस्मिन्ने
पः साधनसमुदायगोचरब्रह्मभावापन्नत्वं दर्शयन्नारोपरूपमादर्शयति दैवमेवेत्यादिना दैवमेवेति प्रतीकमादाय दैवपदं व्या
चष्टे देवा इति सम्यक्कृतान्तात्म्यं यज्ञं कि मजंते ब्रह्माग्नाविति तत्र ब्रह्मणोऽग्नित्वं सर्वपृथं भेन स्पष्टयति सत्यमिति यदुक्तमनं
तविपरीतमपरिच्छिन्नं ब्रह्म तस्य परमानंदत्वेन परमपुरुषार्थत्वमाह विज्ञानमिति तस्य ज्ञानाधिकरणत्वे ज्ञानमौपचारिकमि
त्याशंक्याह यत्साक्षादिति जीवब्रह्मविभागकल्पनया परिच्छिन्नत्वमित्याशंक्य विशिनष्टि य आत्मेति परस्यैवात्मत्वं सर्वस्माद्देहादेरान्तर

श्र

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येपि यज्ञा उपक्षिप्यंते दैवमेवेत्यादिना दैवमिति दैवमेव देवा इज्यंते येन य
ज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वंतीत्यर्थः ब्रह्माग्नौ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म
यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतर इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशे
षं ब्रह्मशब्देनोच्यते ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्द

32

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५

॥ स्य पाठात् तमात्मानं परमार्थतः परमेव ब्रह्म संतं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनै
वोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपंति सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वं
तोनांतरत्वेन साधयति सर्वांतर इति विधिमुखेन सर्वमेवोपनिषद्वाक्यं ब्र\\ति ब्रह्मात्मैकदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इति २५॥
त्वविषयमादिशब्दार्थं निषेधमुखेन ब्रह्मविषयमुपनिषद्वाक्यं शेषमेवार्थतो निर्दिशति अशनायेति ब्रह्मण्यग्निशब्दप्रयोगे निमित्तमा
ह स होमेति तुल्यारूढतया सर्वस्य होतृकल्पितत्वाद्यस्य चाहेतुत्वादिति द्रष्टव्यं यज्ञशब्दस्यात्मनि लक्षणार्थे प्रयोगे हेतुमाह आत्मना
मस्विति आधाराधेयभावेन वास्तवभेदस्यात्मनो व्यावर्तयति परमार्थत इति कथं तर्हि होमो नहि तस्यैव तत्र होमः संभवतीत्याशंक्याह बुद्ध्यादी
ति उपाधिसंयोगफलं कथयति अध्यस्तेति उपाध्यंशं सहोपाध्यस्तेनात्मना विशिनष्टि आहुतीति इत्थंभूतत्वे हेतुमाह तस्योपाधेर्ब्रह्माकारेति
उक्तेति अशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितेन निर्विशेषेण स्वरूपेणेत्यावत् आत्मनो ब्रह्मणि होममेव प्रकटयति सोपाधिकस्येति अपरस्मा

रुद्धभावेन
तृतीया

गी. भा. टी.

स्पू°
१६

किंच ब्रह्मार्पणमंत्रस्यापि सम्यग्ज्ञानस्तुतौ तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह अन्यथेति ननु अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिं कुर्वतामपि ब्रह्मविद्यैवात्र विवक्षितेति पक्षे भेदासिद्धिरिति चेत्तत्राह येषामिति यथा ब्रह्मदृष्टिर्नामादिकमुपास्यं तथार्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिकरणे तत्समर्पणादिकमेव प्राधान्येन ज्ञेयमिति ब्रह्मविद्याप्रयोजकेन वाक्येन विवक्षितानस्यास्तीत्यर्थः किंच ब्रह्मैव तेन गंतव्यमिति ब्रह्मप्राप्तिफलाभिधानादपि दृष्टि- प्राप्ति
अनुपपन्न विधानमश्लिष्टमित्याह नचेति नचार्पणाद्यालंबना दृष्टिर्ब्रह्मप्राप्यपक्षे अप्रतीकालंबनान्नयतीतिन्यायविरोधादिति भावः दृष्टिविधानेपि नियोगबलादेव स्वर्गवददृष्टमोक्षो भविष्यतीत्याशंक्याह विरुद्धं चेति ज्ञानादेव कैवल्यमुक्त्वा मार्गांतरोपवादिन्या श्रुत्या विरोधं मोक्ष-

न त्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादि ज्ञानस्य प्रतत्त्वसंपादने अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वा- भिधानमनर्थकं स्यात् येत्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्णुदृष्टिवत् ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवंते तेन तेषां ब्रह्मवि- द्योक्तेह विवक्षिता स्यादर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य न च दृष्टिसंपादनं ज्ञानेन मोक्षफलं प्राप्यते ब्रह्मैव तेन गंतव्यमिति चो- द्यते विरुद्धं च सम्यग्दर्शनं मंत्रेण मोक्षफलं प्राप्यत इति प्रकृतविरोधश्च स्यात् सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्य- त्रांते च सम्यग्दर्शनेनैवोपसंहारात् श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञो ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमित्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुति- मेव कुर्वन्नुपरमत्यध्यायस्य अकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः प्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यते इत्यनुपपन्नं तस्माद्यथा- व्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः २४

सत्यविद्यानिवृत्तिलक्षणस्य दृष्टस्य नैयोगिकत्ववचनमित्यर्थः दृष्टिनियोगान्मोक्षो भवति॥ इत्येतत्प्रकरणविरुद्धं चेत्याह प्रकृतेति तदेव प्रपंचयति सम्यग्दर्शनं चेति अंते च सम्यग्दर्शनेन प्रकृतमिति संबंधः तत्र हेतुः तस्यैवेति सम्यग्ज्ञानेनोपक्रम्यते नैवोपसंहारेपि मध्ये किंचिद्दृष्टक्रममिति प्रकरणस्यांते हि वपत्वमित्याशंक्याह श्रेयानिति प्रकरणे समाप्तानो विषये सत्त्वेव यज्ञो दर्शनविधिरिति फले तमाह तेनेति ब्रह्मार्पणमंत्रे परकीयव्याख्यानासंभवे स्वकीयव्याख्यानं व्यवस्थि- तमित्युपसंहरति तस्मादिति २४

गी॰भा॰४
२७

यज्ञषट्कमवतारयति द्रव्ययज्ञा इति तत्र द्रव्ययज्ञान् पृथगुपादाय विभजते तीर्थेष्विति तपस्विनो यज्ञबुद्धीं तपोनुतिष्ठंतो नियममेवं
तदर्थः प्रत्याहारादीनां दिशेष्ठेन यमनियमासनध्यानधारणासमाधियोगः स्यैते यथाविधि प्राप्नु खलु पवित्रपाणिस्ताद्योगविधि
मनतिक्रम्येति यावत् २८ व्रतानां तीक्ष्णीकरणमत्ति [illegible] प्राणायामाख्यं यज्ञमुदाहरति किंचेति प्राणायामपरायणाः संतो रेचकंपूर
कंच कृत्वा कुंभकं कुर्वंतीत्याह प्राणेति २९ प्राणापानयोर्गती श्वासोश्वासौ निरुध्य किं कुर्वंतीत्यपेक्षायामाह [illegible]

४

द्रव्येति द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वंतीति ये ते द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञा ये तपस्विनः ते तपोयज्ञा योगयज्ञाः प्राणायामप्र
त्याहारादिलक्षणो योगो येषां ते योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्या
ययज्ञा ज्ञानयज्ञाः शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रयत्नशीलाः संशितव्रताः सम्यक् शितानि तीक्ष्णीकृतानि ती
क्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः २८ किंच अपाने इत्यपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपंति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकारं प्राणपा

33

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेपानं तथापरे
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः २९ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितक
ल्मषाः ३०

मं कुर्वंतीत्यर्थः प्राणेऽपानं तथापरे जुह्वति रेचककाले च प्राणायामं कुर्वंतीत्येतत् प्राणापानगतीर्मुखनासिकाभ्यां वा
योर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती ते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणापानगतीर्मुखनासिकाभ्यां वायो
र्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य ते प्राणापानगती ते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यं
प्राणायामं कुर्वंतीत्यर्थः २९ किंच अपर इति अपरे नियताहारा नियतः परिमितः आहारो येषां ते नियताहाराः संतः प्राणान् वायुभेदान् प्रा
णेष्वेव जुह्वति यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियते इतरान् वायुभेदांस्तस्मिंस्तस्मिन् जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवंति सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितक
[illegible] ल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ३० ॥ ॥
[illegible] २९ प्राणापानयोर्गती श्वासोश्वासौ निरुध्य किं कुर्वंतीत्यपेक्षायामाह किंचेति प्राणापानगतिनिरोधरूपं कुंभकं कृत्वा पुनः पुनर्वायु
जयं कुर्वंतीत्यर्थः आहारस्य परिमितत्वं हि तद्वशमध्यपलोपलक्षणार्थं प्राणानां प्राणेषु होममेव विभजते यस्येति जितेष्ववायुभेदेषु जितानां तेषां हो
मप्रकारं प्रकटयति ते तत्रेति प्रकृतमनुसंहरति सर्वेपीति ३०

रुद्ध्वा

उक्तसंतानपक्षस्य दैवयज्ञादिषु ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः स्पष्टिप्रमाणत्वं दर्शयति सोयमिति उपक्षेपप्रयोजनमाह ओपानिति संप्रति
यज्ञद्वयमुपन्यस्यति श्रोत्रादीनीति बाह्यानां करणानां मनसि संयमस्यैकत्वात्कथं संयमाग्निष्विति बहुवचनमित्याशंक्याह प्रतींद्रियमिति स
यमानां प्रत्याहाराधिकरणत्वेन व्यवस्थितानां मनोरूपाणां होमाधारत्वादग्नित्वमध्यवस्यति संयमा एवेति विषयेभ्यो तद्बाह्यानींद्रियाणि
प्रत्याहरतीति संयमयज्ञं संक्षिप्य दर्शयति इंद्रियेति श्रोत्रादींद्रियाग्निषु शब्दादिविषयहोमस्य तत्तदिंद्रियैस्तद्विषयोपयोगलक्षण

सोयं सम्यक्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः प्रानद्रव्यमयान यज्ञान
ज्ञानयज्ञे सारिनालुसंधेयं श्रोत्रादीनीति श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतींद्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवच
नं संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वति इंद्रियसंयममेव कुर्वंतीत्यर्थः शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुह्वति इंद्रियाण्येवाग्न
यस्तेष्विंद्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यते २६ किंचैवं सर्वाणींद्रियकर्माणि इंद्रियाणां कर्माणि ति

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जुह्वति २६ सर्वाणींद्रियकर्माणि प्रा
णकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते

इंद्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणकर्माणि च प्राणो वायुरा
त्म ध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुंचनप्रसारणादीनि तानि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयमः आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्त
जुह्व स्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपंति ज्ञानाग्निदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविला
यंतीत्यर्थः २७

स्य सर्वसाधारणत्वमाशंक्य प्रतिषिद्धान्वर्जयित्वा रागद्वेषरहितो भूत्वा प्राप्तान्विषयानुपभुंजते ते तैरिंद्रियै
रिति विवक्षितं होमं विशदयति श्रोत्रादिभिरिति २६ यज्ञांतरं कथयति किंचेति इंद्रियाणां कर्माणि श्रवणवदनादीनि आत्मनि
संयमो धारणा ध्यानं समाधिलक्षणः सर्वमपि व्यापारं निरुध्य आत्मनि चित्तसमाधानं कुर्वंतीत्याह विवेकेति २७ ॥ ॥ ॥

गी॰आ॰४
१८

जै

कर्मयोगोऽनेकधाभिहितः सर्वस्य श्रेयःसाधनस्य कर्मणः फलप्रतिपत्त्याकेवलं ज्ञानमन्तरङ्गं प्रमाणमं नमालसवृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकस
तात्पर्यमाह श्रेयानित्यादिना सिद्धेति सिद्धं पुरुषार्थभूतं प्रकृष्टं येहि तल्लक्षणं प्रयोजनं येषां यज्ञानां तैर्ज्ञानं स्तूयते यदि वेदितिः यावत् प्रश्नपूर्वकमुत्तरमि
कारं प्रकटयति यज्ञमित्यादिना ज्ञानयज्ञस्य द्रव्यमयज्ञात्प्रशस्ततरत्वे हेतुमाह श्रेयानिति द्रव्यसाधनसाध्यात् सुखलक्षणसाध्यादपि ततोऽपि
लयज्ञस्य श्रेयस्त्वाविशेषात् द्रव्यमयाद्यज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञस्य प्रशस्यतरत्वं प्रपञ्चयति द्रव्यमयो हीति फलस्यारम्भकः ज्ञानयज्ञो नफलारम्भको न कस्यचि
त्फलस्योत्पादकः किंतु ज्ञानसिद्धस्य मोक्षस्य अभिव्यंजकः इत्यर्थः तस्य प्रशस्यतरत्वे हेत्वन्तरमाह यस्मादिति समस्तं कर्माग्निहोत्रादिकमु
च्यते अखिलमविद्यमानं खिलं शेषोऽस्येति नञ्समासः साकल्यमिति यावत् सर्वमखिलमिति पदद्वयोपादानमसंकोचार्थं सर्वं कर्म ज्ञाने तर्भव

34

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्च अनेके उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते कथं
श्रेयानिति श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भको ज्ञानयज्ञो न फलसा
रम्भकोऽतः श्रेयान् प्रशस्यतरः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः यथा कृता

प्रशस्यतरः॥ ष्ठ

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३ ॥

यविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति श्रुतेः ३३ ॥ ॥

हीसत्र छान्दोग्यश्रुतिं प्रमाणयति यथेति चतुरायकेहि घृते कश्चिद्दायः चतुरंकः सन् कृतशब्देनोच्यते तस्मै विजेताय कृताय तादर्थ्ये
चतुर्थी
नाधरेयास्तस्मात् अधस्ताद्भावेन त्रिद्व्येकांकास्त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्त्याः संगच्छन्ति चतुरंके हि त्र्यादेश्चिद्व्येकांकानामन्तर्भावात्
वो भवन्ति महासंख्यायामवान्तरसंख्यायास्तर्भावावश्यंभावादेवमेनं विधावन्तं पुरुषं सर्वं तदभिमुख्येन समेति संगच्छतीति किं तत्सर्वं यदि दुबिपुरु
षेण भवति तदाह यत्किंचिदिति प्रजाः सर्वा यत्किमपि साधुकर्म कुर्वन्ति तत्सर्वमित्यर्थः एनमभिसमेतीत्युक्तं तमेव विधिनं तं पुरुषं विशिन
ष्टि यस्तदिति किं तदित्युक्ते तदेव विशिनष्टि यत्स इति स रैक्वो यत्तत्वं वेद तत्तत्त्वं योऽन्योऽपि जानाति तमेनं सर्वं साधुकर्माभिसमेतीति योजना
३३

॥ ॥ ॥

फ

न

गीता॰
१८

यथोक्तयज्ञनिर्वर्त्तनानंतरं क्षीणेकल्मषे किंस्यादित्याशंक्याह एवमिति यथोक्तानां यज्ञानां मध्ये केनचिदपि यज्ञेनाविशेषितस्य प्रत्यवायं दर्शयति पुरुषस्य
नायमिति कथं यथोक्तयज्ञानुष्ठायिनामवशिष्टेन कालेन विहितान्नभुजां ब्रह्मप्राप्तिरित्याशंक्य मुमुक्षुत्वे सति चित्तशुद्धिद्वारेत्याह मुमुक्षवश्चे
दिति तर्हि किमिदानीं साक्षादेव मोक्षो विवक्षितः तथा च गतिश्रुतिविरोधः स्यादित्याशंक्य गतिनिर्देशसामर्थ्यात्क्रममुक्तिरत्राभिमतेत्याह काला
दीति ततोऽपवादं व्याचष्टे नायमिति विवक्षितं कैमुतिकन्यायमाह कुत इति साधारणलोकाभावे पुनरसाधारणलोकप्राप्तिर्दूरनिरस्तेत्यर्थः यथो
क्तैर्वैबुद्धिसमाधानं कुरुकुलप्रधानस्यार्जुनस्य अनायासलभ्यमिति युक्तं कुरुसत्तमेत्युक्तं ३१ उक्तानां यज्ञानां वेदमूलत्वेनोत्सा

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्स्यत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुंत इति यज्ञशिष्टा ज
मृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितमन्नममृताख्यं भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्मेति ब्र
ह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्गम्यते नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्ता
नां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ३१ एवमिति एवं यथोक्ता बहु

मू यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं। नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मु

प्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमानाः॥ खे कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे
ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यंते तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः कर्मजान्कायिकं वाचिकं मानसं च कर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्म
जान्निर्व्यापारो ह्यात्मा अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे अशुभात् न मद्व्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येवं ज्ञात्वा अस्मात्सम्यग्दर्शनात्
निबंधनत्वं निरस्यति एवमिति आत्मव्यापारसाध्यत्वमुक्तकर्मधारणामाशंकां दूषयति कर्मजानिति॥ मोक्ष्यसे संसारबंधनादित्यर्थः ३२॥

आत्मनो निर्व्यापारत्वज्ञाने फलमाह एवमिति कथं यथोक्तानां यज्ञानां वेदस्य मुखे विस्तीर्णत्वमित्याशंक्याह वेदद्वारेणेति तेनावगम्यमा
नत्वमेवोदाहरति तद्यथेति एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांस आहुरित्युपक्रम्याध्ययेनाथाहिस्य हेवाकांक्षायामुक्तं वाचि हीति ज्ञानशक्तिमद्बुद्धे शक्ति
क्रियाशक्तिमद्वृत्त्युपसंहारो विवक्षितः प्राणो वा वाचं यो ध्येयमध्ययः तरवाप्यय इति वाक्यादिसिद्धार्थः ज्ञानशक्तिमतोऽन्यात्मोत्पत्तिमत्त्वप क्रियोमतां
त्वात्तदभावेनाध्ययनादिसिद्धिरित्यर्थः कर्मणामात्मजन्यत्वाभावे हेतुमाह निर्व्यापारो हीति तस्यैव निर्व्यापारत्वे फलत्वाद्गूढत्वमित्याह अत
इति एवं ज्ञानमेव ज्ञापयन्नुक्तं यज्ञान्कैनेसाहिता ३२

विशिष्टैराचार्यैरुपदिष्टज्ञाने कार्यक्षमे प्राप्ते सति समनंतरवचनमपि योगपविषयमर्थवद्भवतीत्याह तथा चेति अतस्तस्मिन्विशिष्टज्ञाने तद्दी
पकोहापोहहेतौ निष्ठावतो भवितव्यमिति शेषः तत्र निष्ठाप्रतिष्ठायै तदेव ज्ञानं पुनर्विशिनष्टि येनेति यज्ज्ञात्वेत्युक्तं ज्ञानं स्वनायोगादिसा
रं कथमाप्स्यर्थं तमधिकृत्य सर्वसंगमेरंगीकृत्य आकरोति अधिगम्येति इतश्चाचार्योपदेशलब्धज्ञाने फलवति प्रतिष्ठावता भवितव्यमित्याह किंचे
ति जीवेश्वरयोरुभयत्र भूतानां प्रतिष्ठितत्वप्रतिनिर्देशाभेदवादानुमतिः स्यादित्याशंक्याह स्वेनेति मूलप्रमाणाभावे कथं तदेकत्वदर्शनं स्यादित्याशं

तथा च सतीदमपि समर्थं वचनं येनेति यज्ज्ञात्वा ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न या
स्यसि हे पाण्डव किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यंतानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूता
नीति अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्याज्ञादात्मनि पश्यसीत्यर्थः ३५

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पा
पकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ३६

किं चैतस्य ज्ञानस्य महात्म्यं अपीति अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः स॥
र्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापसमुद्रं संतरिष्यसि धर्मोऽपीह मुमु
क्षोः पापमुच्यते ३६॥

काह सर्वेति ३५ ज्ञानस्य प्रकारांतरेण प्रशंसां प्रस्तौति किं चेति पापकारिभ्यः सर्वेभ्यः सकाशादतिशयेन॥
पापकारित्वमेकस्मिन्नसंभावितमपि ज्ञानमाहात्म्यप्रसिद्ध्यर्थमंगीकृत्य ब्रवीति अपि चेदिति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य सर्वपापनिवर्त्तक
त्वेन माहात्म्यमिदानीं प्रकटयति सर्वमिति अधर्मनिवृत्तावपि धर्मे प्रतिबंधात् ज्ञानवतोऽपि मोक्षः संभवतीत्याशंक्याह धर्मोऽपीति इ
हेत्यध्यात्मशास्त्रं गृह्यते ३६॥

टी

प्रति

यद्येवं प्रशस्तमस्मिंस्तज्ज्ञानं तर्हि केनोपायेन तत्प्राप्तिरिति पृच्छति तदेतदिति ज्ञानप्राप्तौ प्रत्यासन्नतमोपायमुपदिशति उच्यत इति तद्विद्धि ज्ञानं गुरुभ्यो
वि विद्धि गुरवश्च प्रणिपातादिभिरुपायैरावर्जितचेतसोऽवदिष्यन्तीत्याह तद्विद्धीति उपदेष्टृत्वमुपदेशकर्तृत्वं परोक्षज्ञानमात्रेण न भवतीत्याह उप
देक्ष्यन्तीति तदिति प्रेक्षितं ज्ञानसाधनं गृह्यते येन विधिनेति शेषदर्शनात् यद्वा येनाचार्योपवर्णनप्रकारेण तदुपदेशवशाद्यदि तज्ज्ञानं लभ्यते तत
प्रात तज्ज्ञानमाचार्येभ्यो लभस्वेत्यर्थः तदेव स्फुटयति आचार्यानिति एवमादिना सादृश्यहेतुना शमादयो गृह्यन्ते एवमादिना विद्धीति पूर्वेण संबंधः
वं तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्यत आह तद्विद्धीति तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यते तदाचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्र
कर्षेण नीचैः पतनं च प्रणिपातो दीर्घनमस्कारः तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति. परिप्रश्नेन सेवया गुरुशु
श्रूषयेवमादिना प्रश्रयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोपि केचि

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

द्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला ज्ञानं भवन्ति अपरे तु न एवं अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति
नेतरदिति भगवतो मतं ३४ [illegible] मर्थं वचनं प्रवर्तते यज्ज्ञात्वा [illegible] मोहमेवं पथ्येदानीं मोहं
नोः यि पुनरेवं यास्यसि हे पाण्डव किंच येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण [illegible] पर्यन्तानि [illegible] नः
[illegible] नीमानि भूतानीति अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसि " " "

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे प्रश्रयेणेति प्रश्रयो भक्तिश्रद्धापूर्वको निरतिशयो विनतिविशेषः यथोक्तविशेषणं पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रशस्ततममित्यर्थः
विशेषणस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थमर्थभेदं कथयति ज्ञानवन्तोपीति ज्ञानिन इत्युक्त्वा पुनस्तत्त्वदर्शिन इति ब्रुवतो भगवतोभिप्रायमाह ये
सम्यगिति वक्तृवचनं चैतदाचार्यविषयं बहुत्वं श्रोतव्यं बहुधा चेति शास्त्रमाम्नायाभ्यासज्ञानार्थेन तात्त्वज्ञानमधिकृत्य स आचार्य एव हस्ते वि
वक्ति न तस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदाचार्यमात्रोपदेशादेवोदयसंभवात् ३४

नन्वेवमेनेवपरमपरिशुद्धिकरेण केनचिदश्वमेधादिनापरमपुरुषार्थसिद्धेरलमात्मज्ञानेनेत्याशंक्याह नहसति पूर्वोक्तेनप्रकारेण ज्ञान
माहात्म्यं यतः सिद्धमतस्तेन ज्ञानेन तुल्यं परिशुद्धिकरं परमपुरुषार्थोपायि किमिह ब्रह्मवहारभूमौ नास्तीत्यर्थः तन्नुनात्मविषयं ज्ञानं सर्वे कांकि
मिति कदेति नो सद्यते तत्राह तत्स्वयमिति महता कालेन यथोक्तेन साधनेन योग्यतामापन्नः तदधिकृतः स्वयं तदात्मनि ज्ञानं विन्दतीति यो
जना सर्वेषां झटिति ज्ञानानुदयो योग्यतावैधुर्यादिति भावः ३८ कर्मयोगेन समाधियोगेन च संस्कृतस्य ज्ञानोत्पत्तावन्तरंगसाधनमुपदिश
ति येनेति ज्ञानलाभप्रयोजनमाह ज्ञानमिति न केवलं श्रद्धालुत्वमेव ज्ञानहेतुः किन्तु तात्पर्यमपीत्याह श्रद्धालुत्वेपी
ति मंदत्वस्यानर्थतामर्थविधुरत्वं न च तस्यो यदिष्टमपि ज्ञानमुत्पन्नमीष्टे तेन नास्य यमपि ज्ञानकारणं भवतीत्याह अत आहेति अभियुक्तो

यत एवमतः नहीति न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो येन कर्मयोगे
न समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ३८ येनैकां
तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते श्रद्धावानिति श्रद्धावान् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानं श्रद्धालुत्वेपि भवति कश्चिन्मन्दप्र

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ३८ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः

यत्नोऽस्तत आह तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानं लब्ध्वा पापि श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि
निविषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियो य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते प्रणिपाता
दिस्तु बाह्योनैकान्तिकोपि भवति मायाविलादिसंभवात् न तु तथा श्रद्धावत्त्वादिरित्यैकान्तिकं ज्ञानलब्ध्युपायः ॥ ॥ ॥

निष्ठावान् उपासनादाविभिसादिशब्देन श्रवणादिग्रहणं तेन च श्रद्धा तात्पर्ये च सुभयमेव ज्ञानकारणं किन्तु संयतेन्द्रियत्वमपि तदभावे श्रद्धादेरकिं
चित्करत्वादित्याशयेनाह श्रद्धावानिति उक्तसाधनानां ज्ञानेन सहैकान्तिकत्वमाह य एवंभूत इति तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादौ प्रागेव प्रणिपातादे
रुक्तत्वात् किमिति पुनरिहोक्तं तरमुच्यते तत्राह प्रणिपातादिस्त्विति तद्धि बहिरंगमिदं पुनरन्तरंगमत्र तत्र ज्ञानेन प्रति नियमो न तस्य या
कत्वा बहिरस्य व्याज दर्शनात्मनो मायाविनस्य संभवात् हि प्रलंभकत्वादेरपि संभावनोपनीतत्वादित्यर्थः मायाविलादेः श्रद्धावत्तत्तात्पर्यादावपि
संभवादनैकान्तिकत्वमविशिष्टमित्याशंक्याह नत्विति न हि मायया विमलं येन वा श्रद्धातात्पर्यसंयमानियोगतो निष्ठातुमर्हतीत्यर्थः॥

ज्ञानेसत्यपिधर्माधर्मयोरुपलंभात्कुतस्तन्निवृत्तिरित्याशंक्यज्ञानस्यधर्माधर्मनिवर्त्तकत्वंदृष्टांतेनदर्शयितुमनंतरश्लोकमवतारयति ज्ञानमिति योऽल्पोऽल्पविभागेननिवर्त्तकत्वाभिव्यक्तेः कर्त्तव्यविभागमुदाहरति यथेति दृष्टांतानुरूपंदार्ष्टांतिकमाचष्टेज्ञानाग्निरिति योग्यविषये प्रदाहकत्वमग्नेरभतिवद्दाघेरूपेतिविवक्षितंविशिनष्टि सम्यगिति दार्ष्टांतिकंव्याचष्टे ज्ञानमेवेति ननुज्ञानंसाक्षादेवकर्मदाहकंकिमितिनोच्यते निर्बीजीकरोतिकर्मेति किमितिव्याख्यानमित्याशंक्याह नहीति ज्ञानस्यस्वयमेवपावित्र्यात् ज्ञानापाकरणे सामर्थ्यस्यलोकेदृष्टत्वाद्विक्रियाश्रयस्यात्मज्ञानमपितद्वज्ज्ञानंनिवर्त्तयेत्तज्जन्मकृतंसर्वमेवकर्मबीजभूतंनिवर्त्तयतितन्निवृत्तौचकर्माणिनस्प्रष्टुंपारयंति ननुज्ञानात्कर्मणांनिवर्त्तकंज्ञानंश्रेष्ठेनतस्यैवनिवर्त्तकमितिव्यासेनसदृष्टांतोपुनरपिकर्मोद्भवसंभवादित्यर्थः ज्ञानस्यसाक्षात्कर्मनिवर्त्तकत्वाभावेफलितमाह

जी

अज्ञानोत्ति
वृत्तौ

ज्ञानंकथंनाशयतिपापमितिदृष्टांतमुच्यते यथेति यथैधांसिकाष्ठानिसमिद्धःसम्यक्प्रकर्षेण दीप्तोऽग्निर्भस्मसात्भस्मीभावंकुरुतेहेऽर्जुनएवंज्ञानमग्निरिवज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथानिर्बीजीकरोतीत्यर्थः नहिसाक्षादेवज्ञानाग्निःक

यथैधांसिसमिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेतथा ३७ ॥ ॥

र्माणीन्धनवद्भस्मीकर्त्तुंशक्नोति तस्मात्सम्यग्दर्शनंसर्वकर्मणांनिर्बीजत्वकारणमित्यभिप्रायः सामर्थ्यात्तुयेनकर्मणाशरीरमारब्धंतत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैवक्षीयते।अतोयान्यप्रवृत्तफलानिज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानिज्ञानसहभावीनिचातीतानेकजन्मकृतानिचतान्येवसर्वाणिभस्मसात्कुरुते ३७ ॥

दा

तस्मादितिसम्यग्ज्ञानंमूलभूताज्ञाननिवर्त्तनेनकर्मनिवर्त्तकमिष्टंचेदारब्धफलस्यापिकर्मणोनिवृत्तिप्रसंगात्ज्ञानोदयसमकालमेवशरीरपातःस्यादित्याशंक्याह सामर्थ्यादिति ज्ञानोदयसमयसमयमेवदेहापोहेतत्त्वदर्शिनउपदिष्टज्ञानंफलवदितिभगवदभिप्रायस्यप्रबाधितत्वप्रसंगादाचार्यलाभाभावात्तुप्रवृत्तफलकर्मसंपादकमज्ञानलेशंननाशयति ज्ञानमित्यर्थः कथंतर्हिप्रारब्धफलंकर्मनक्षपयतीत्याशंक्याह येनेति तर्हिकथंज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्करोतीत्युक्तंतत्राह अतइति ज्ञानादारब्धफलानांकर्मणांनिवृत्त्यनुपपत्तेरनारब्धफलानियानिकर्माणिपूर्वंज्ञानोत्पादादस्मिन्नेवजन्मनिकृतानिज्ञानेनचसहवर्त्तमानानिप्राचीनेषुचानेकेषुजन्मस्वर्जितानिसर्वाणिज्ञानंकारणनिवर्त्तनेननिवर्त्तयतीत्यर्थः ३७ ॥ ॥ ॥

यद्यपिसंशयः सर्वानर्थहेतुत्वाच्छेत्तव्यो भवति तथापि निवर्त्तकाभावे तत्करणमस्वाधीनमिति शंकते कस्मादिति श्रुतियुक्तिभ्यमेवा
त्मज्ञानं तन्निवर्त्तकमित्युत्तरमाह ज्ञानेति संशयरहितस्यापि कर्माण्यनर्थहेतुर्भवंतीत्याशंक्याह योगेति विषयपरवशस्य युक्तो योग योग
कुतो योगसंन्यस्तकर्मत्वमित्याशंक्याह आत्मवंतमिति परमार्थदर्शनतः संशयोच्छित्तौ तदुच्छेदकज्ञानमाहात्म्यादेवकर्मणां च निवृत्तौ
यप्रमत्तस्य प्रातिभासिकानि कर्माणि वंधहेतवो न भवंतीत्याह न कर्माणीति कर्मयोगादेवकर्मसंन्यासस्यानुपपत्तिमाशंक्याद्यं पादं

कस्मात् योगेति योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्या
नि तं योगसंन्यस्तकर्माणं कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसं

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति [illegible] ध
नंजय ४१

छिन्नसंशयः यएवं योगसंन्यस्तकर्माणं तमात्मवंतमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि न कर्माणि निबध्नंति अनिष्टादि
रूपं फलं नारंभते हे धनंजये ४१ ॥

विभज्यते परमार्थेति तत्त्वं वैधसंन्यासपदद्वयरोहे फलसंन्यासपदे हे अपरोहमिति विवेकः॥
यथोक्तज्ञानेन संन्यस्तकर्मत्वमेवं सति संशयेन सिद्धमिति संशयवतः तद्योगादिहि शंकते कथमिति द्वितीयपादं व्याकु
र्वन्परिहरति आहेत्यादिना पाठक्रमादर्थक्रमबलीयस्त्वाद्द्वितीयं पादं व्याकरोति अप्रमत्तमिति न कर्माणीत्यादि फलोक्तिं
व्याचष्टे गुणचेष्टेति अनिष्टादीत्यादिशब्देन इष्टंमिश्रंचगृह्यंते ४१ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥

व्याख्यायपश्चाद्यंपादंव्याचष्टेत्याह एवमिति सर्वमिदं प्रमादवत्तो विषयपरवशस्य न सिध्यतीत्यभिसंधायाह आत्मवंतं २

रोति साक्षात्कृत

उत्तरार्द्धं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याकरोति किंपुनरित्यादिना सम्यग्ज्ञानाभ्याससाधनायेत्यन्यो हेतो भवतीत्यत्र प्रमाणमाह सम्यग्दर्शनादिति शास्त्र श्रद्धेनं तमेव विदित्वा ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिश्रुतिविवक्षितं तन्मात्रफलस्यान्यत्वनिवृत्तेः स्वारोपसिद्धत्वात् आत्मज्ञानादपि निःश्रेयसं ज्ञानतो मोक्षे ऽपवर्गलक्षणो मोक्षः स्यादित्येवंलक्षणः ३९ उत्तरश्लोकस्य पातनिकां करोति अज्ञेति यथोक्तसाधनवानुपदेशमपेक्ष्य चिरेण ब्रह्म साक्षात्कर्तुं ब्रह्मत्वे चिरेण च मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः सम्यग्ज्ञानमप्राप्य संशयस्याकर्त्तव्यत्वे हेतुमाह पापिष्ठो हीति उक्तं हेतुं प्रश्नपूर्वकमुत्तरश्लो

किंपुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शांतिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति सम्यक्दर्शनात् क्षिप्रमेव मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः अत्र संशयो हि न कर्त्तव्यः पापिष्ठो हि संशयः कथमुच्यते अज्ञश्चेति अ

ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४०

ज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतो [illegible] न तथा यथा संशयात्मा तु पा॰ पिष्ठः सर्वेषां कथं नायं साधारणोपि लोकोस्ति न यान परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य तस्मात्संशयो न कर्त्त

तश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति अज्ञाश्रद्द[illegible] ॥ संशयात्मा [illegible] सर्वेषां कथं नायं साधारणो [illegible] केन साधयति कथमित्यादिना अज्ञानादश्रद्दधानाच्च संशयस्य विशेषमादर्शयति नायमिति द्वितीयभागं [illegible] विभजनार्थं भूमिकां करोति अ

ञा

रेति अज्ञादीनां मध्ये संशयात्मनो येत्पापिष्ठत्वं तत्त्र श्रद्धाराम कल्पयति कथमिति लोकद्वयस्य तत्प्रयुक्तसुखस्य चाभावे हेतुमाह तत्रापीति संशयचित्तस्य सर्वत्र संशयप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वादित्यर्थः संशयस्यानर्थमूलत्वे स्थिते फलितमाह तस्मादिति ४० ॥ १ ।

गी.भा.४
२२

संशयमुच्छिन्नं तं कर्तव्यमुपदिशति छित्त्वेनमिति अग्निहोत्रादिकं कर्म भवद्वात्तपाकर्मेण करिष्यामि युद्धादिपुनरहं परिरंसैवेत्या
शंक्याह ४३ तिष्ठेति भरतान्वये महति क्षत्रियवंशे प्रसूतस्य तस्य युद्धप्रस्थितस्य पुरविमुखत्वमनुचितमिति मत्वाऽनः सन्नाह भारतेति
तदनेन योगस्य कृत्रिमत्वं भगवतो नीश्वरत्वं च निराकृत्य कर्मादावकर्मादिदर्शिनामात्मनः सम्यग्ज्ञानानामपि तादर्थ्यं हिरंगत्वं तदंतरं

38

छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यक्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः उत्तिष्ठेदानीं युद्धाय भारते
ति ४२ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवता

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२

भाष्ये शंकरभगवता कृतौ मैलपसमश्रंसानाम चतुर्थोऽध्यायः ४ ॥ छ ॥ छ ॥॥

गम्यश्रद्धादेरुक्तार्थस्यैवानर्थनिहन्तृत्वाद्ब्रह्मभावमभिदधता सर्वस्मादुत्कृष्टे तस्मिन्नसंशयवानस्याधिकार इति शेषः एवं तं
संक्षेपं हित्वोक्त्वमस्य ज्ञाननिष्ठाऽपरस्य कर्मनिष्ठेति स्थापितं ४२ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री शिष्यभगवदानंदज्ञा ताम०
नविरचितायां गीताटीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ४ ॥ शुद्धानंदपूज्यपा

तस्माद्धिंसादिमिन्नं तं श्लोकगतं तच्छब्दापेक्षितमर्थमाह यस्मादिति सतां कर्मणामनुष्ठानादिषु फलारंभकत्वोपलंभात् विरुध्यते तेषां तद्भावमनप
वेधमित्याशंक्याह ज्ञानाग्नीति ननु संदेहान्नस्य तत्प्रतिबंधान्न कर्मयोगानुष्ठानेनापि तद्दृढं तु कं ज्ञानं तत्रापि संशयो वा तारादित्याशंक्याह यस्मा
च्चेति श्लोकारूणाणिमाचष्टे तस्मादित्यादिना पापिष्ठमिति तं स्यपस्सस्वानर्थमूलत्वेन साज्ञस्वे सूच्यते विवेकाग्रहमस्तु तत्त्वादपि तस्य हेयत्व
मविवेकस्यानर्थकरत्वमसिद्धिरेरेत्याह अविवेकादिति न च तस्य चैतन्यवदात्मनिष्ठत्वा हंसाम्यत्वं शंकितव्यमित्याह हृदीति शोकमोहाभ्या

तस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानु
ष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति तस्मादिति तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतं अज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासि

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ॥ ॥ ॥

ना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिस्तेन ज्ञानासिनात्मनः स्वस्य आत्मविषयत्वात्संशयस्य न हि परस्य संश
यः परस्य छेत्तव्यतां प्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यते अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति ॥ ४ ॥ ॥ ॥

मभिभूतस्य पुंसो मनसि प्रादुर्भवतः संशयस्य प्रबलमतिवंधकाभावे नैवमप्रशंसं सिद्धेदित्याशंक्याह ज्ञानासिनेति स्वाश्रयस्य संशयः
स्वाश्रये परगोचरज्ञानेन समुच्छेदसंभवात् किमिति स्वस्येति विशेषणमित्याशंक्याह आत्मविषयत्वादिति स्यादेवादिविषयः संशयः तद्धि
विषयेण ज्ञानेन स्वरूपनिष्ठेन तद्विशेषाववर्णिते प्रकृते त्वात्मविषयत्वस्याश्रयश्च संशयः तथाविधेन ज्ञानेन अपनीयते तेन विशेषण
मर्थवदित्यर्थः तदेव प्रपंचयति नहीति आत्माश्रयत्वस्य प्रकृते संशये सिद्धत्वेनाविवक्षितत्वात्तन्नहि विषयस्य तद्विषयेणैव तस्यैतेन नि
वृत्तिर्विवक्षितेत्युपसंहरति अत इति ॥

गी भा ४
१
प्रबंध

श्रीगणेशाय नमः ॐ सर्वैर्ज्ञानाध्याययोः संबंधमभिदधानो वृत्तानुवादपूर्वं कर्मार्जुनप्रश्नस्याभिप्रायं दर्शयितुं प्रक्रमते कर्मणीत्यादिना हि सारम्भं कर्म एव कर्म दर्शनमुक्तं तस्य शंकामपसारितेत्याह यस्य सर्व इति ज्ञानवतः सर्वाणि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं कुर्वतो ज्ञानलवलेशोऽपि नास्येति सर्वकर्मणां कर्मत्वयुक्तं बंधविधुरत्वं येनैकेवं ज्ञो वदंतीति ज्ञानवतो ज्ञानैकफलभूतसंन्यासं विवक्षन्विविदिषोः साधनरूपमपि संन्यासं भगवान्विवक्षितवानित्याह ज्ञानाग्नीति निराशीरित्यारभ्य शारीरं स्थितिमात्रकारणं कर्म शरीरस्थितिमात्रमपि तु परिग्रहितः सकामचरन् धर्माधर्मफलभागी न भवतीत्यपि सर्वोत्तराभ्यामर्द्धाभ्यां द्विविधं संन्यासं सूचितवानित्याह शारीरमिति यदृच्छेत्यादावपि संन्यासः सूचितः तदुक्तं कल्लापोपदेशादित्याह यदृच्छेति ज्ञानस्य पर्यवसानपादेन पूर्वकं प्रशंसावचनादपि कर्मसंन्यासोद

कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यारभ्य यस्य सर्वे कृत्स्नकर्मकृत् ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् यदृच्छालाभसंतुष्टो ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान् एवं कर्माखिलं पार्थ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि योगसंन्यस्तकर्माणमि

३७

शितो ज्ञाननिष्ठस्येत्याह ब्रह्मार्पणमिति ज्ञानयज्ञस्तु सर्वकल्पितो ॥ संनैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान् ॥ ॥

ज्ञानाविधान्यज्ञानरूपतेषां देहादिव्यापारजन्यत्ववचनेनात्मनो निर्व्यापारत्वविज्ञानफलाभिलापादपि पर्यैः क्रमात्ने विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासेऽधिकारो ध्वनित इत्याह कर्मजानिति समस्तस्यैव विशेषवर्जितस्य कर्मणो ज्ञानेन पर्यवसानाभिधानाद्विजिज्ञासोः सर्वकर्मसंन्यासः सूचित इत्याह सर्वमिति तद्विद्धीत्यादिना ज्ञानमात्मपायं प्रणिपातादिमद्दर्शमात्मेन ज्ञानेनाऽतिशयमात्रात्म्यवतां सर्वकर्मणां निवृत्तिरेवेति वदता च ज्ञानार्थिनः संन्यासेऽधिकारो दर्शितो भगवतेत्याह ज्ञानाग्निरिति ज्ञानेन समूलं छिन्नसंशयं तस्मादेव ज्ञानात्कर्माणि संन्यस्य अवस्थितमप्रमत्तं वशीकृतकार्यकारणसंघातं वेदं माभिभासि कानि कर्माणि न बध्नन्तीत्यपि द्विविधः संन्यासो भगवतोक्त इत्याह योगेति कर्मणीत्यारभ्य योगसंन्यस्तकर्माणमित्यन्तैर्हातैर्वचनैः क्रमसंन्यासमुपसंहरति इत्यन्तैरिति

सेजत्ते

प्रारंभो

स्पो

राम०
१

वीह शास्त्रहिं प्रष्टुरभिप्रायो येन प्रश्नप्रवृत्तिरिति एकमिति यदेकमिति साकल्येनानुष्ठेयं कर्मत्यागयोरन्यतमत्तिरिति प्रष्टुरभिप्रायं श्रुति
निर्देष्टुमारभ्यते पूर्वोत्तरहेतैरिति यथा स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गकामोद्देशेन यागो विधीयते न तु तस्मै वाधिकारो नामस्ते सपिश्रुति
पाद्येत वाक्यभेदप्रसंगात्तथानात्मविल्कर्तृसंन्यासपक्षे प्राप्तोऽनूद्यते न चात्मविल्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य नियम्यते वैराग्यमात्रेणापि
स्यापि संन्यासविधिदर्शनात् तस्मात्कर्मत्यागयोरविद्वत्कर्तृकत्वमस्तीति मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्नः संभवतीति भावः भवतु संन्या प
सस्य कर्तृव्यवस्था तथापि कथं प्रशासनं तु भक्त्या प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंक्याह प्राधान्यमिति तथापि किं तत्त्वमेकस्मिन्वत्वेनयो
रथामाबुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवचनं प्रकल्प्यते तत्राह अनात्मविदिति आत्मविदो विद्यासामर्थ्यात्कर्मत्यागधौमादितरस्य
कथं पूर्वोत्तरत्वे तैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तृव्यवस्था विवक्षिता तत्त्वात्प्राधान्यमेतेरण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वात्संभ
न वाद्यनात्मविदधिकारोपक्षेऽप्राप्तोऽनूद्यत एव पुनरात्मविल्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमित्येवं मन्वानस्यार्जु
40 नस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वदुभयकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधात् ॥ ॥
पि सति वैराग्ये तत्त्यागस्यावश्यकत्वात् तत्र कर्तृसंन्यासो प्राप्तोऽनूद्यते तथा च कर्मयोगात्त्यागयोरेकस्मिन्नविद्वद्विषये
सिद्धत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिविरुद्धेत्यर्थः संन्यासस्यात्मविल्कर्तृत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशंक्य कर्तृत्वे
रा रपर्युसंस्य संन्यासविधिश्रव्ये सर्वभेदेवाक्यभेदप्रसंगान्नैवमित्याह नतुनरिति इतिशब्दो वाक्यभेदप्रसंगहेतुद्योतना
र्थः ततः किमित्याशंक्य फलितमाह एवमिति कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्कर्तृकत्वमप्यस्तीत्येवं मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्न
स्तराविविदिषया प्रश्नोनानुपपन्न इति संबंधः ॥ तयोः समुच्चित्यानुष्ठानसंभवे कथं प्रसस्य तरविविदिषेत्याशंक्याह पूर्वोक्तेनेति
उभयोश्चैव साक्षात्कृतप्रकारेण कर्मतत्त्यागयोर्मिथो विरोधात्समुच्चित्यानुष्ठानेनावकाश इत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

असंपादनं

तर्हि किं कर्मसंन्यास एवैव जितात्मनो ज्ञानवतां चा द्वारेणोपलक्षिता कर्मानुष्ठानमनादेयमापन्नमिति साशंको ऽर्जुनः प्रश्नांतरमनुवदति छित्त्वैनमिति कर्मतत्त्यागयोरुक्तयोरेकैकेनैव पुरुषेणानुष्ठेयत्वसंभवान्न विरोधो ऽतो साशंकं पृष्टपद्धक्रमेणैवानुष्ठानमिति विकल्प्याद्यं दूषयति उभयोश्चेति द्वितीयं प्रत्याह कालभेदेनेति उक्तयोर्द्वयोरेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वासंभवे कर्त्तव्यमवसिद्धिरित्याशंक्याह अर्थादिति द्वयोरुक्तयोरेकेनाक्रमाक्रमाभ्यामनुष्ठानानुपपत्तौ सिद्धोऽर्थः अन्यतरस्य कर्त्तव्यत्वे कतरस्येति कुतो निर्णयो द्वयोः

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठेत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठस्वेत्युक्तवान् उभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्त्तव्यतायां प्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदिति मन्यमानः प्रशस्यतरं बुभुत्सयार्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् सर्वकर्मसंन्यासमवोचत् न त्वनात्मज्ञस्य अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्ततरत्वबुभुत्सयायं प्रश्नोऽनुपपन्नः सत्यमेवं त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति व\\दामः॥

सन्निधानाविशेषादित्याशंक्याह यत्प्रशस्यतरमिति भगवता कर्मणां संन्यासो योगश्चोक्तो न च तयोः समुच्चितानुष्ठानं तेनान्यतरस्य श्रेष्ठत्वानुरोधेन तद्बुभुत्सया प्रश्नोपपत्तिरित्युपसंहरति इत्येवमिति नायं प्रष्टुरभिप्रायः कर्मसंन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं सोक्तत्वादेकस्मिन्पुरुषे प्रसक्त्यभावादिति शंकते ननु चेति चोद्यमंगीकृत्य परिहरति सत्यमेवेति॥

गी॰भा॰ ५
३

तदेवानुपपन्नं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति यदीत्यादिना निःश्रेयसकरत्वोक्तिरिमत्र पारंपर्येणेति द्रष्टव्यं विशिष्टत्वाभिधानमिति
शक्तियोगिनोः पापसहायत्वाद्दस्य च बुद्धिद्वारा ज्ञानार्थत्वादित्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मसंन्यासकर्मयोगयोरसंभवे दर्शिते चोदय
ति अत्राहेति चोदयिता निर्द्धारणार्थं विमृशति किमित्यादिना अन्यतरासंभवेपि संदेहात्प्रश्नोऽवतरतीत्याह यदा चेति य
स्य कस्यचिदन्यतरस्यासंभवो भवेद्विवक्षितोसा शंक कारणमन्तरेणासंभवो भवत्वेनेति प्रसंगात्स्यादिति मन्वानः सन्नाह अतंभवेति

41

यद्यात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलत्वाच्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेयातां तर्हि तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः
कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमिति तदुभयमुपपद्येत आत्मवित्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभव २
त्वात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नमित्याह किमात्मविदः कर्मसंन्यासकर्मयो
गयोरसंभवः आहोस्विदन्यतरस्यासंभवः यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे का
रणं च वक्तव्यमिति अत्रोच्यते आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्यात् ज
न्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निःक्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निः
क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रि
यात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्रात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यवि

आत्मविदः सकारणं कर्मयोगासंभवं सिद्धान्ती दर्शयति अवेति संग्रहवाक्यं विवृणोत्यात्म॥ रोधादभावः प्रतिपाद्यते ॥
विस्तरं विवृणोति जन्मादीति तस्य यदुक्तं निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वं तद्दिशनोऽयनक्ति सम्यगिति विपर्ययज्ञानमूलस्येत्यादिनोक्तं प्रपंचय
ति निःक्रियस्येत्यादिना यथोक्तसंन्यासमुक्त्वा ततो विपरीतस्य कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति संबंधः वैपरीत्यं स्फोरयन् कर्मयोगमेव विशि
नष्टि मिथ्याज्ञानेति मिथ्याज्ञानवत्त्वं च समाद्यनिर्वाच्यमभ्रान्तमूलोऽहंकर्तेत्यात्मनि कर्तृत्वाभिमानस्तन्मूलत्वमस्येति यावत् यथोक्तसं
न्यासमुक्त्वा यथोक्तकर्मयोगस्यासंभवप्रतिपादने हेतुमाह सम्यग्ज्ञानेति कुत्र तदभावप्रतिपादनं तदाह इहेति ॥ ॥ ॥ ॥

राम॰
३

भवतु तर्हि यस्य कस्यचिदन्यतरस्यानुष्ठेयत्वमिति कुतो यथोक्ताभिप्रायेण प्रश्नप्रवृत्तिरित्याशंक्याह अन्यतरस्येति उभयमा-
त्रोत्सर्गस्यानुपपत्तावन्यतरपरिग्रहे विशेषस्यानेष्यत्वादुक्ताभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः इतरथाविशिष्टैककर्तृकयोः सं-
न्यासकर्मयोगयोः कतरं श्रेय इति मधुरभिप्रायो भातीत्याह प्रतिवचनेति किं तत्प्रतिवचनं कथं वा तन्निरूपणमिति प्र-

अन्यतरस्य कर्तव्यत्वेऽभिप्रेते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरं विविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः प्रतिवचन-
वाक्यार्थनिरूपणेनाभिप्राय एवेति गम्यते कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयस्करौ तयोस्तु कर्म-
योगो विशिष्यत इति प्रतिवचनं तन्निरूप्यं किमेतेनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्र-
योजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते आहोस्विदनात्मवित्-
कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति किं चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयस-
करत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वानात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमु-
च्यत इति अत्रोच्यते आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्म-
संन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नं ॥

च्छति कथमिति तत्र प्रतिवचनं दर्शयति संन्या-
सेति तन्निरूपणं कथयति ज्ञानहीनं तदुभयमिति निःश्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य श्रेष्ठत्वं चेत्यर्थः गुणदोषविभागविवेकार्थं
पृच्छति किं चेति अतोऽस्मिन्नाक्षेपे किं दूषणं प्रसज्यत इति चेद्यदि किं फलमिति प्रश्नार्थः तत्रात्मज्ञे प्रथमपक्षे दोषमा-
दर्शयति आत्मविद इत्यादिना ॥

त्वं

तर्हि ज्ञानवतामपि ज्ञानफलोपकारित्वेन कर्मयोगो मृग्यतामित्याशंक्याह योगारूढस्येति उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य कर्माभावे शरीरस्थितिहेतोरपि क
र्मणोऽसंभवात्तस्य शरीरस्थितिस्तदस्थितौ च कुतो जीवन्मुक्तिस्तदभावे च कस्योपदेष्टृत्वमुपदेशाभावे च कुतो ज्ञानोदयः स्यादित्याशंक्याह
शारीरमिति विदुषोऽपि शरीरस्थितिरास्थिता चेत्तन्मात्रप्रयुक्तेषु दर्शनश्रवणादिषु कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादित्याशंक्याह नैवेति तत्त्ववि
दित्यनेन च समाहितचेतस्तया करोमीति प्रत्ययस्य सदैवाकर्तृत्वस्योपदेशादिति संबन्धः यत्तु विदुषः शरीरस्थितिनिमित्तकर्माभ्यनु
ज्ञाने तस्मिन्कर्तृत्वाभिमानोऽपि स्यादिति तत्राह शारीरेति आत्मयाथात्म्यविज्ञेष्वपि नाहं करोमीति प्रत्ययस्य नैव किंचित्करोमीत्यादेव

योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात् शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्निति च
शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो वारणात् नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्र
युक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तृत्वोपदेशात्
त्तत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि संभावयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मवित्कर्तृक न
योरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासकर्मयोग
योर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासं वैलक्षण्यात् सत्येव कर्तृत्ववि

कर्तृत्वोपदेशान्न कर्तृत्वाभिमानसंभावनेत्यर्थः यथोक्तोपदेशानुसंधानाभावे विदुषोऽपि क॥ने कर्मैकदेशविषयात् ॥ ॥
रोमीति स्वाभाविकप्रत्ययप्रसरात् कर्मयोगः स्यादित्याशंक्याह आत्मतत्त्वेति यद्यपि विद्वान्यथोक्तमुपदेशं कदाचिन्नानुसंधत्ते तथापि
तत्त्वविद्याविरोधान्मिथ्याज्ञाननिमित्तं कर्म वा तस्य संभावयितुमशक्यमित्यर्थः आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरयोगान्न
योर्निःश्रेयसकरत्वस्य विशिष्टत्वमित्येतदयुक्तमिति सिद्धत्वाद्द्वितीयं पक्षमंगीकरोति यस्मादित्यादिना तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयो
गस्य विशिष्टत्वाभिधानमिति संबन्धः ननु कर्मयोगेन शुद्धबुद्धेः संन्यासो जायमानस्तस्मादुत्कृष्यते कथं तस्मात्कर्मयोगस्योत्कृष्टत्ववाचो
युक्तिर्युक्तेति तत्राह पूर्वोक्तेति वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति तस्यैवेति॰

उक्तं हेतुं कृत्वात्मज्ञस्य कर्मयोगासंभवे फलितमाह यस्मादिति इह शास्त्रे तत्र तत्रेमा दावु कर्मेव मुक्तो कर्त्तुं एव वक्ष्यति के चके छिपि

तानेव प्रदेशान्दर्शयति अत्रेति आत्मतत्त्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु संन्यासप्रतिपादनादात्मविदः संन्यासो विवक्षितश्चेत्तर्हि कर्मयोगो

६ पि तस्य कस्मान्न भवति प्रकरणाविशेषादिति शंकते नन्विति आत्मविद्याप्रकरणे कर्मयोगप्रतिपादनमुदाहरति तद्यथेति प्रकर

णात्मविदोऽपि कर्मयोगस्य संभवे फलितमाह अतश्चेति आत्मज्ञानोपायत्वेनापि प्रकरणपाठसिद्धौ ज्ञानानाकृष्टत्वाप्यविरुद्धं कर्मक

र्त्तव्यमित्युपलक्षकमिति परिहरति अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोस्तत्कार्ययोश्च युगपदनिवृत्तिभ्रम सद्भावयोर्मिथो विरोधा

यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात्तथैव केषुकेषु प्रकरणे

स्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति अत्रोच्यते अविनाशिनं तं हि श्लोकमित्यक्रमसप्रपञ्चं वेत्तीत्यात्मवे

दाविनाशिनं नित्यमित्यादौ तत्र तत्रात्मविदः कर्माभाव उच्यते ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रति

पाद्यत एव तत्र यातनं स्यात् तथा स्वभावकृतस्वधर्ममपि चावेक्ष्य कर्मण्येवाधिकारस्तेत्यादावित्यत आह कथमात्मविदः कर्मयो

गस्यासंभवः स्यादिति अत्रोच्यते सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति सांख्यानामात्मतत्त्व

विदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणा ज्ञानयोगनिष्ठा पृथक् एव च कारणगत

त लक्ष्यते हसते नात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणा ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्कारणात्वे

त कृतकृत्यत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्तस्य कार्यं न विद्यत इति कर्त्तव्याभाववचनाच्च नाद्यं कर्मणामनारम्भात्तस्मा

स खलु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः इत्यादिवचनाच्च नात्मज्ञानं प्रत्येवेन कर्मयोगस्य विधानात्

कर्तृत्वादिभ्रममूलं कर्म सम्यग्ज्ञाना॥

दूर्ध्वं न संभवतीत्यर्थः आत्मज्ञस्य कर्मयोगासंभवे हेत्वंतरमाह ज्ञानयोगेति इतश्चात्मविदो ज्ञानादूर्ध्वं कर्मयोगेन फलमित्याह तत

कृतकृत्यत्वेनेति ज्ञानवतो नास्ति कर्मसु कारणं तस्माह तदेति तद्धि ज्ञानवतो कर्मयोगस्य हेयत्वदर्शिना मुनापि तत्संन्यस्य ज्ञानमाश्रयितव्यमात सा

पि तु रूपार्थं हि दूरतः शंकमाना सो रस्ति कर्मयोगाये से साह न कर्मणामिति स्वरूपोपकार्यंगमंतरंगाणि स्वरूपानिष्पत्तेर्नानार्थिनाक

र्मयोगस्य शुद्ध्यादिद्वारात्मज्ञानहेतोरोहेयत्वमित्यर्थः॥

केनाभिप्रायेण तर्हि प्रश्नः स्यादित्याशंक्य ज्ञानरहितं संन्यासं कर्मयोगस्य प्रशस्यतरत्वबुद्ध्येत्याह ज्ञानरहितस्येति प्रष्टुरभिप्रायमेवं प्र
दर्श्य प्रश्नोपपत्तिमुक्त्वा प्रश्नमुपस्थापयति संन्यासमिति तर्हि द्वयं त्वयानुष्ठेयमित्याशंक्य तद्दशायां केवलत्वात्प्रशस्यतरस्यानुष्ठानं
येत्यत आह तदिदमिति निश्चितमवक्तव्यमित्याह यच्छ्रेय इति काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां परित्यागो योऽभ्युच्यते न सर्वेषामित्याशंक्याह कर्मणाम्
कर्मणां दैवि(?) विशेषाः दर्शितान्येवमित्याह शास्त्रीयाणामिति अस्तु तर्हि शास्त्रीयोऽशास्त्रीयो यथा रज्जो(?)ब योरधिकर्मतो त्यागो नेत्याह

ज्ञानरहितः संन्यासः श्रेयान् किं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया संन्यासमिति संन्यासं परित्यागं कर्मणां
शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि प्रशंससि कृष्ण पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यं शंस(स्या
सि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरं

अर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् १

तयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरं सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासं
पुनरिति तर्हि कर्मत्यागस्वेष्टमुभयमाह तेऽभिलाषं सविरोधान्नैवमित्य॥ भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति १॥
भिप्रेत्याह अतइति द्वयोरेकेनानुष्ठानायोगमुक्त्वा कर्तव्यतोक्तेश्च संशयो ज्ञायते तमेव संशयं विशदयति किं कर्मेति प्र
शस्यतरत्वबुभुत्सा किमर्थेत्याशंक्याह प्रशस्यतरं चेति तस्यैवानुष्ठेयत्वे प्रश्नस्यावकाशत्वमाह अतश्चेति तदेव प्रश
स्यतरं विशिनष्टि यदनुष्ठानादिति तदेकमन्यतरं मे ब्रूहीति संबंधः उभयोरुक्तत्वे सति किमित्येकं वक्तव्यमिति तत्राह
ह सहेति कर्मानुष्ठानत्यागयोर्मिथो विरोधादित्यर्थः १ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः

स्वाश्रमविहितं त्वश्रवणादौ कर्तृत्वविज्ञाने सत्येव पूर्वाश्रमोपात्तकर्मैकदेशविषयसंन्यासात्कर्मयोगस्य श्रेयस्त्ववचनं नैतादृशं ब्राह्मणस्याखिलवित्तमित्यादिस्मृतिविरुद्धमित्याशंक्याह यमनियमादिति आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवं प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश: दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश: इत्युक्तेषु यमनियमेष्वेवाश्रमधर्मे विशिष्टत्वेनानुष्ठानमपेक्षितत्वादुक्तसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वोक्तिरित्युक्तेरर्थः नहि कश्चिदिति न्यायेनैवकर्मयोगस्येतरापेक्षया सुकरत्वात्तस्य विशिष्टत्ववचनं श्लिष्टमित्याह सुकरत्वेन चेति प्रतिवचनवाक्यपर्यालोचनातः सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादेवमिति संन्यासकर्मयोगयोर्मिथो विरुद्धयोः समुच्चित्यानुष्ठानमशक्यं योरन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्रयासतरस्य तद्भावात्तेज्या

यमनियमसहितत्वेन चेदनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थं निरूपयति नापि पूर्वोक्तमपुरभिमानो निःश्रौयते इति स्थितं ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे पक्षे परतयोः तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सांख्यानां संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णीतवांश्चकारं नच संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य चाविधानात् ॥

वस्तुतो निर्णीतत्वान्न त्रिर्द्विर्धारयितव्यः प्रश्नः स्यादिति प्रश्नवाक्यार्थपर्यालोचनया प्रगु रभिप्रायोपन्यासपूर्वमुपदिष्टत्वात्प्रतिवचनार्थनिरूपणे नापि तस्यानिश्चितत्वात्प्रश्नोपपत्तिः सिद्धमर्थः ननु तृतीये पञ्चोक्तप्रश्नस्य भगवद्भुतानिर्णीतत्वात्पञ्चमप्रश्नप्रतिवचनयोः सावकाशत्वमित्याशंक्य विस्तरेणोक्तमेव संबंधः पुनः संक्षेपतो दर्शयति ज्यायसी चेदिति सांख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वान्न पुनः प्रश्नयोग्यत्वमित्यर्थः इतोऽपि न तयोः प्रश्नविषयत्वमित्याह नचेति एवकारविशेषणाज्ज्ञानसहितं संन्यासस्य सिद्धिसाधनत्वं भगवतोऽभिमतं छिद्धेनं स्पर्शयोग्यमाति छेति च कर्मयोगस्य विधानात्तस्यापि सिद्धिसाधनत्वमिष्टं तत्र श्च निर्णीतत्वान्न प्रश्नस्तद्विषयः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

गी॰भा॰५
६

यदुक्तं संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तत्राक्षिपति संन्यासेति तच्चोत्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इति प्राप्त इति विवेकिनस्तु हि किं वदंतीत्याकांक्षायामाह एकमिति संख्यात्मतत्त्वधीस्तामर्हतीति सांख्यः संन्यासः योगस्तु कर्मयोगस्तावुभावपि पृथगित्यस्यार्थमाह विरुद्धेति शास्त्रार्थविवेकशून्यत्वं बालत्वं उत्तरार्द्धमवतारयितुं भूमिकां करोति पंडितास्त्विति ज्ञानिनो योगिनश्चेति शेषः द्वयोरविरुद्धफलत्वमेवमभ्युपेत्यैकमेकरूपयति कथमित्यादिना एकसाधनमनुष्ठितवतो द्वयोरपि फलं भवतीति विरुद्धमित्याशंक्याह उभयोरिति सांख्ययोगयोः संन्यासकर्मानुष्ठानयोस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसफलत्वान्न विरुद्धफलत्वशंकेत्यर्थः सांख्ययोगयो

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते सांख्ययोगाविति सांख्ययोगौ पृथक् विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदंति न पंडिताः पंडितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छंति कथमेकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः उभयोर्विंदते फलमुभयोस्तदेव हि निः

44

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ४ ॥ ॥

श्रेयसं फलमतो न फले विरोधो ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति नैष दोषः यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दांतरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति । ॥ ॥

रेकफलत्ववचनमप्रकृतमिति शंकते नन्विति अप्रकृतत्वमसिद्धमिति परिहरति नैष दोष इति संन्यासकर्मणामित्यादिना संन्यासं कर्मयोगं चांगीकृत्य प्रश्ने संन्यासः कर्मयोगश्चेत्यादिना तथैव प्रतिवचने कथं सांख्ययोगयोरेकफलत्वमप्रकृतं न भवतीत्युच्यते तत्राह यद्यपीति प्रतिवचनमपि तदनुरूपमेव भगवता निरूपितमिति विशेषानुपपत्तिरित्याशंक्याह भगवांस्त्विति तदपरित्यागेनेत्यत्र तच्छब्देन प्रष्ट्रा प्रतिनिर्दिष्टौ कर्मसंन्यासकर्मयोगावुच्येते सांख्ययोगाविति शब्दांतरवाच्यतया तयोरेव संन्यासकर्मयोरत्यागेन स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य भगवान्प्रतिवचनं ददाविति योजना ॥

मस्त्रमेव सुस्थाप्यप्रतिवचनप्रस्तावयति स्वाभिप्रायमिति निर्णयायं तद्द्वारेण परस्परसंशयनिवृत्यर्थमित्यर्थः एवंप्रश्ने प्रहृते कर्म
योगस्य लोकपक्षमभिप्रेत्य प्रशस्यतरमभिधित्सुर्भगवान्प्रतिवक्ष्यन् किं मुक्तेर्वा निस्साशंकामाह संन्यासमिति उभयोरपि तुल्यत्व शंकावा
रयति तयोस्त्विति कथं तर्हि ज्ञानसेवकोऽसौ पापमलविवक्ष्यते तत्राह ज्ञानेत्सतीति तर्हि द्वयोरपि प्रशस्यत्वे प्रशस्यत्वं यातुल्यत्वमिसा ति
शंकाह उभाविति ज्ञानसहायस्य कर्मसंन्यासात्स्वकर्मयोगायेहयाविशिष्टत्वविवक्षया विशिनष्टि केवलादिति २ कर्मबंधकारणत्वप्र

स्वाभिप्रायमावेदयन्निर्णयाय संन्यासइति संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निः
श्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथापि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः क त
र्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति २ कस्मादित्याह ज्ञेयो ज्ञातव्यः स कर्मयोगी नित्यसंन्या

श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २ ज्ञे
यः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३ ॥ ॥ ॥
सीति यो न द्वेष्टि किंचिन्न कांक्षति दुःखसुखेन साधने वेदविधोपः कर्मणि च वर्तमानोपि स नित्यसंन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः वि
निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितो हि यस्मात् महाबाहो सुखं बंधात् नायासेन प्रमुच्यते ३ ॥ ॥ ॥ ॥

तम सिद्धं तत्कथं निःश्रेयसकरं स्यादिति शंकते कस्मादिति अकर्तात्मविज्ञानात्त्यागविशेषादसौ संन्यासी ज्ञेयो रागद्वेषौ क्वचिद
पिन करोतीत्याह ज्ञेय इति यथानुष्ठीयमानानि कर्माणि संन्यासिनं न बध्नंति कृतानि चैव रागद्वेषादिप्रसंगादिना निवर्तन्ते तथैवान
भिसंहितफलानि नित्यनैमित्तिकानि योगिनमपि न बध्नंति निवर्तयन्ति संचितं दुरितमित्यभिप्रेत्याह निर्द्वन्द्वो हीति कर्मयोगिनो नित्यसं
न्यासित्वज्ञानमन्यथा ज्ञानलाभेप्यज्ञानमित्याशंक्याह सर्वविधमिति कर्मरतोपि रागद्वेषाभावेन संन्यासित्वज्ञानानुचितमित्यर्थः ।
रागद्वेषरहितस्तेनायासेन बंधमध्येऽस्तीति द्वेष्वप्युक्तेषु संन्यासित्वेऽविलाह निर्द्वन्द्व इति ३ श्रीगणेशायनमः ॥

गी॰भा॰५
७

ज्ञानरहित

45

गु॰श

पूर्वोक्तमेवाभिप्रायं स्मारयन्परिहरति भवतीति कर्मयोगस्य विशिष्टत्ववचनं तत्रेति परामृष्टं तदेव कारणं कथयति त्वयेत्यादिना केवलविज्ञानासहितमिति यावत् तयोरन्यतरः कः श्रेयानिती तिशब्दोऽध्याहर्तव्यः त्वदीयप्रश्नमनूद्य तदनुगुणं प्रतिवचनं ज्ञानमनपेक्ष्य तर्हि ज्ञानकेवलादेव संन्यासाद्योगस्य विशिष्टत्वमिति मयोक्तमित्याह तदनुरूपमिति ज्ञानापेक्षः संन्यासस्तु हि कीदृगित्याशंक्याह सांख्यमिति तर्हि कर्मयोगे कथं योगशब्दः संन्यासशब्दो वा प्रयुज्यते तत्राह यस्त्विति तादर्थ्यात्परमार्थज्ञानशेषत्वादिति यावत् तदेव तादर्थ्यं मध्य एवं कर्म साधयति कथमित्यादिना कर्मानुष्ठानाभावे बुद्धिशुद्ध्यभावात्परमार्थसंन्यासस्य तत्त्वज्ञानात्मनोऽनवाप्तुं तत्र कारणं त्वया पृष्टे केवले कर्मसंन्यासे कर्मयोगे चाभिप्रेते तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति ज्ञानमनपेक्ष्य ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाभिप्रेतः परमार्थयोगस्तु स एव प्र कर्मयोगो वैदिकः तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते कथं तादर्थ्यमित्युच्यते संन्यास इति संन्यासस्तु पारमार्थिको

ता संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ६ ॥ ॥ ॥

हे महाबाहो दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतः योगेन विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेनेश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृतः संन्यासो ब्रह्मोच्यते न्यास इति ब्रह्म ब्रह्मा हि परः इति श्रुतेः ब्रह्म परमार्थसंन्यासं परमार्थज्ञाननिष्ठालक्षणं नचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोति अतो मयोक्तं कर्मयोगो विशिष्यते इति ६

प्राप्तिरिति अतिरेकमुपन्यस्यान्वयमुपन्यस्यति योगेति पारमार्थिकः सम्यग्ज्ञानात्मकः तस्याभावे कार्ये प्राप्तिरशक्येति मत्वाह दुःखमिति योगयुक्तत्वं व्याचष्टे वैदिकेनेति ईश्वरस्वरूपस्य सविशेषस्येति शेषः ब्रह्मेत्यादि पदद्वयमुपादाय व्याचष्टे प्रकृत इति तत्र ब्रह्मत्वे हेतुमाह परमात्मेति लक्षणशब्दो गमकविषयः संन्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगे तैत्तिरीयकश्रुतिं प्रमाणयति न्यास इति कथं संन्यासे हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते द्वयोरपि परत्वाविशेषादित्याह ब्रह्मा हीति ब्रह्मशब्दस्य संन्यासविषयत्वे फलितं वाक्यार्थमाह ब्रह्मेत्यादिना नघाः होतासीवनि ह्यमवगणानि कर्मभिरभितरां परिपक्वकषायस्य करणानि तत्त्वेनोपाहृतानि तिरस्कृताशेषविशेषकूटस्थप्रत्यगात्मान्वेषणप्रवणानि भवंतीति कर्मयोगस्य पारमार्थिकसंन्यासप्राप्त्युपायत्वे फलितमाह अत इति ६

ग

रम॰
७

यदुक्तं स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्येति तदेव व्यक्तीकरोति तावेवेति समबुद्धित्वादीत्यादिशब्देन ज्ञानोपायभूतः शमादिर्गृह्यते प्रकृ
तयोरेव संन्यासकर्मयोगयोरुपादाने फलितमाह अत इति सांख्ययोगावित्यादिश्लोकव्याख्यानस्याप्रक्रियेति शब्दार्थः ४ अत्र
रूपैकं श्लोकान्तरमवतारयति एकस्यापीति केचिदेव तयोरेकफलत्वं पश्यंतीत्याशंक्य तेषामेव सम्यग्दर्शित्वं नेतरेषामित्याह
एकमिति तिष्ठतस्मिन्नव्यवेतपुनरितिशुसन्निमाश्रित्याह मोक्षाख्यमिति योगशब्दार्थमाह ज्ञानप्राप्तीति ये हि जिज्ञासवः सर्वा
णि कर्माणि भगवत्यसमर्प्य तेषां फलाभिलाषमकृत्वा ज्ञानप्राप्तौ बुद्धिशुद्धिद्वारेणोपायत्वेनानुतिष्ठंति तेऽत्र योगा विवसं

तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो ना
प्रकृतप्रक्रियेति ४ एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विंदत इत्युच्यते यदिति यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः सं
न्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माणि आत्मनः फलमनभिसं
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५ अोगाशेत्यपाः
धायानुतिष्ठंते ये ते योगिनः तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायः अत एकं सांख्यं च योगं च यः
पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ५ एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु
कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते इति॥

तेष्वसमप्यसमत्वयं गृहीत्वोक्तं योगिन इति सर्वोपि हेतुमपंचोनवक्लृप्त॥
तेमापाविलाससत्वारात्माले शंवृक्लियोः हितो योबलुतान्निति प्रयोजकाज्ञानं परमार्थज्ञानं तत्पूर्वकं संन्यासद्वारेण कर्मभिरपि
तैरेव स्थानं प्राप्यमित्येकफलत्वं संन्यासकर्मयोगयोरविरुद्धमित्याह तैरपीति फलैक्ये फलितमाह अत इति ५ यदि प्रयो
गाज्ज्ञाननिष्ठं संन्यासद्वारा कर्मिणामपि ज्ञेयो मोक्षः प्रतिपद्यते तर्हि संन्यासस्यैव श्रेयस्त्वं प्राप्तमिति चोद्यते एवमिति संन्यास
स्य श्रेष्ठत्वे कर्मयोगस्य प्रशस्ततरत्ववचनमनुचितमित्याह कथं तर्हीति

गी॰ अ॰ ५
८

46

साईसमनंतरश्लोकमाकांक्षापूर्वकमुत्थापयति यदेसादिना वस्तुराद्दिस्तानेद्वियैर्वा गाहिकर्मेद्वियैः श्रालमादिवायुभेदैः ततः कार
एणत्वेनचुद्धपेनव तत्त्वज्ञोऽहमिति निर्वर्तनावस्थापांतनहर्ये शुनश्रोत्रत्वगिंद्रियागामेवेसतु तं हृधानोनैव किंचित्करोमीति विद्वा
ज्ञतिपद्येतेसमर्थः ८ यथोक्तस्यविदुषोविष्णुश्वेविद्यासामर्थ्यान्मतिपन्नि कर्मभूतकर्मसंन्यासफलात्मकमभिलषति
यस्येति अत्तस्येवविदुषोपिकर्मप्रवृत्तिसंभवात्कुतः संन्यासेऽधिकारः स्यादिसाशंक्याह नहीति ९ तर्हि विद्यावानिवाविद्वा

न्कथंकर्मबंधात्तत्त्वमेवधारयन्नात्मनेतेस्तु अते यस्यष्टिति मन्येतेतिपूर्वेणसंबंधः ८ यस्यैवंतत्त्वविदः सर्वकार्यकरण
वेष्टासुकर्मस्वकर्मैवपश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्यसर्वकर्मसंन्यासएवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् नहि मृगतृष्णिका
यामुदकबुद्ध्यापानायप्रवृत्तउदकाभावज्ञानेपि तत्रैवपानप्रयोजनायप्रवर्तते ९ यस्तुपुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च

पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि इंद्रिया
णींद्रियार्थेषुवर्तंतइतिधारयन् ९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगंत्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मप
त्रमिवांभसा १० ॥ ॥

कर्मयोगे ब्रह्मणीति ब्रह्मणीश्वरे आधायनिहित्य तदर्थं करोमीति मत्तएव स्वाम्यर्थं स॥
र्वाणि कर्माणि मोक्षेपि फलेसंगंत्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवांभसोद

नपि कर्माणि न प्रवर्तंते पापोपहतिसंभवादित्याशं\\केन १० केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य तत्कर्मणः स्यात् ॥
क्याह यदीति यथांभसः स्वाम्यर्थं कर्माणि करोति न स्वफलमपेक्षते तथैव योऽविद्वान्मोक्षेपि संगं मत्वा भगवदर्थमेव स
र्वाणि कर्माणि करोति न स कर्मणा बध्यते न हि पद्मपत्रमंभसा संबध्यते तद्वदित्यर्थः १० अविदुषस्तर्हि तेन कर्मणा किं
स्यादित्याशंक्याह केवलमिति ०॥

राम॰
८

नत्र पारिव्राज्यं परित्यज्य श्रवणादि साधनमसकृदनुतिष्ठतो लब्धसम्यग्बोधस्यापि प्रपाएवं कर्माण्युपलभ्यंते तानि बंधहेतूनि भविष्यंतीत्याशंक्य श्लोकांतरमवतारयति योगयुक्त इति सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन पराङ्नरवं प्रत्योगयुक्तत्वादिविशेषणः सम्यग्दर्शी संपद्यते तदा प्रातिभासिकीं प्रवृत्तिमनुसरन् कुर्वन्नपि न लिप्यते इति योजना योगेन नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनेति यावत् आदौ नित्यानुष्ठानवतो रजस्तमोमलाभ्यामकलुषितं सत्वमित्याह विशुद्धेति विशुद्धेति विशुद्धं कार्यकरणसंघातस्यापि वा

स पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेति योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेंद्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तंबपर्यंतानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्ववित् ॥ ॥

सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः स तत्रैवं वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ७ न चासौ परमार्थतः करोत्यत आह नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सन् मन्येत चिंतयेत तत्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्वं वेत्तीति तत्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥ ॥

हीनत्वं भवतीत्याह विजितेति तस्य यथोक्तविशेषणवतो जायते सम्यग्दर्शित्वमित्याह सर्वभूतेति सम्यग्दर्शिनस्तर्हि कर्मानुष्ठानं कुतस्तदनुष्ठाने वा कुतो बंधविश्लेषणमित्याशंक्याह स तत्रेति सम्यग्दर्शनं स तत्रेत्यर्थः ७ कर्माण्यंगीकृत्यैतस्य विदुषो बंधो नास्तीत्युक्तमिदानीं वस्तुतस्तस्य कर्माण्येव न संतीत्याह नचेति लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्माण्येव न संतीत्याह नचेति लोकदृष्ट्या विदुषोऽपि कर्मास्तीत्याशंक्य

47

तर्हि फलेप्सक्तिं त्यक्त्वा सर्वैरपि कर्म कर्तव्यमिति कर्मसंन्यासस्य निरवकाशत्वमित्याशंक्याविदुषः सकाशाद्विदुषो विशे-
षं दर्शयति यस्त्विति सर्वकर्मपरित्यागे प्राप्तमरणं प्रावर्तयति आस्ते इति वृत्तिं लभमानोपि शरीरतापेनाध्यात्मिकादि-
नाक्लिश्यमानस्तिष्ठतीति चेत्तत्राह सुखमिति कार्यकरणसंघातव्यापारवशंवदत्वं पर्युदस्यति वशीति आसनस्यापेक्षितमधिकरणं ता
निर्दिशति नवेति देहसंबंधाभिमानाभासवत्त्वमाह देहीति मनसा सर्वकर्मसंन्यासेपि लोकसंग्रहार्थं बहिः सर्वं कर्म कर्त्त-

यस्तु परमार्थदर्शी सः सर्वेति सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि संन्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वं
कर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संन्यस्येत्यर्थः आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकाय- य
चेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते वशी यतेन्द्रि-

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही

यः क्वास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराण्यर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुर-
मुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौं छ
रैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वकर्मसंन्यासो

मिति प्राप्तं मत्वाह नैवेति तान्येव सर्वाणि कर्माणि परित्यज्यानिवि॥
शिनष्टि नित्येति तेषां परित्यागे हेतुमाह तानीति यदुक्तं सुखमास्त इति तदुपपादयति सत्त्वेति जितेन्द्रियत्वं कायवशीकारस्तमुप-
लक्षणं द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके वागेकेति सप्त शीर्षण्यानि श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिद्वाराणि तथापि कथं नवद्वारत्वमत
अधोगताभ्यां पायूपस्थाभ्यां सहेत्याह अर्वागिति शरीरस्य पुरसाम्यं स्वामिना पौरैश्चाधिष्ठितत्वेन दर्शयति आत्मेत्यादिना यद्य- त्म॰
पि देहे जीवनतादेहसंबंधाभिमानाभासवानवतिष्ठते तथापि प्रवासीव परगेहे तत्पूजापरिभवादिभिरसंस्पृष्टस्तद्वेषी दन्यामो- र
हादिरहितस्तिष्ठतीति मत्वाह तस्मिन्निति॰

अतस्सेश्वरार्पणेनानुष्ठितं कर्म बुद्धिशुद्धिफलमित्यं सन्नेव हेतुमाह यस्मादिति केवलशब्दस्य प्रत्येकं संबंधेन योजनमाह सर्वे
व्यापारेष्विति ११ कर्मणश्चित्तशुद्धिफलत्वेनाद्यैन कर्मानुष्ठानमेव त्वकर्तव्यमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं वदन् फलितमाह
तस्मादिति इतश्च संगं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानं त्वया कर्तव्यमित्याह यस्माच्चेति युक्तः सफलं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन् मोक्षं शास्त्रादेशा तिं

यस्मात् कायेनेति कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या केवलैर्ममत्ववर्जितैरिन्द्रियैरीश्वरायैव कर्म करोमीति न मम फलायेति म
मत्वबुद्धिशून्यैरिंद्रियैरपि केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं संबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जिता योगिनः कर्म कुर्व
न्ति संगं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्वशुद्धये इत्यर्थः ११ तस्मात्त्वं चैवं तवाधिकार इति कुरु कर्मैव यस्माच्च युक्त इति

कोमिराः

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा
शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२

युक्त ईश्वरायैव कर्माणि न मम फलायेति एवं समाहितः सन् कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शांतिं मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकी
निष्ठायां भवां सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः काम
कारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरितत्वेनेत्यर्थः मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले स

यस्मादाप्नोति तस्मात्त्वं त्वया संगं त्यक्त्वा कर्म कर्तव्यमिति योजना विपक्षे दोषमाह ॥ क्तो निबध्यते अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः १२
अयुक्त इति युक्तश्चाकरोति ईश्वरेति फलं परित्यज्य कर्म कुर्वन्नित्तिशेषः नैष्ठिकीं शांतिमित्येतदेव विशदयति सर्वेति द्वि
तीयमर्द्धं विभजते यस्त्विति असमाधाने दोषं दर्शयन्नस्य योगं दर्शयति अतस्त्विति ० ॥ . ॥

48

देहेस्थावस्थानविषयो विद्वत्प्रत्ययो तद्विशिष्टस्या विदुषस्तु संन्यासिनोरेवं भेदे विद्वत्संन्यासापेक्षत्वादुपपन्नं विशेषणमित्युक्त
मेव हेतुं विशदयति विद्वदिति आरोपितकर्तृत्वाद्यभावेऽपि स्वगतकर्तृत्वादि दुर्वारमित्याशङ्कामनूद्य दूषयति यद्यपीत्यादिना
क्रियासु प्रवर्त्तयन्नास्त इति पूर्वेण संबंधः पूर्वस्यापि शङ्कोत्तरत्वमेव संबंधः कर्तृत्वं कारयितृत्वं चात्मनो नेत्यत्र विचारयति किमिति
यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च तत्किं देहिनः स्वात्मसमवायि सदेव संन्यासान्न भवतीत्युच्यते यथा गच्छतो स्वहेतुसत्स्वगतेर्वगतिस्ततः स्थि

विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् यद्यपि कार्यकरणकर्माणि अविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि संन्यस्यास्त इत्युक्तं तथापि आत्म
समवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह नैव कुर्वन्स्वयं न च कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु प्रवर्त्तयन्

नैव कुर्वन्न कारयन् १३ ॥ ॥ ॥

किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्संन्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिः गमनव्यापारपरित्यागे
न स्यात्तद्वत्किं वा स्वत एवात्मनो नास्तीत्युच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं चोक्तं ह्यविकार्योऽयमुच्यते शरीर
स्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते इति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः १३

त्यागान्न भवति अथवा न्यासेन कर्त्तृत्वंका
रयितृत्वं चात्मनो नास्तीति वक्तुकामाद्यं संक्षिपति द्वितीये कूटस्थत्वमित्यर्थः द्वितीयं पक्षमाश्रित्योत्तरमाह नास्तीति ॥ उक्तेऽर्थे वा
क्योपक्रममनुकूलयति उक्तं हीति तत्रैव वाक्यशेषमपि संवादयति शरीरस्थोऽपीति स्मृत्युक्तेऽर्थे श्रुतिमपि दर्शयति ध्यायती
वेति उपाधिगतैव सर्वा विक्रियात्मनि स्वतो नास्तीति सोऽर्थः १३ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय न

राम॰
१०

विशेषणमाक्षिपति किमिति तदनुपपत्तिमेवोपपादयति सर्वो हीति सर्वसाधारणे देहावस्थाने संन्यस्य देहे तिष्ठतीति विद्वानिति विशेषणमकिंचित्करमिति फलितमाह तत्रेति विशेषणफलं दर्शयन्नुत्तरमाह उच्यत इति किमविवेकिनं प्रति विशेषणानर्थक्यं चोद्यते किं वा विवेकिनं प्रतीति विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति यस्त्विति अज्ञत्वं देहित्वे हेतुः तदेव देहित्वं स्फुटयति देहीति संघातात्मदर्शिनोपि देहे स्थितिप्रतिभासः स्यादिति चेन्नेत्याह नहीति द्वितीयं दूषयति देहादीति भिन्नदृष्टुर्देहस्यावस्थाने नात्मावस्थानभ्रमो न तु यद्देहे विद्वानास्त इति विशेषणमुपपद्यते विवेकवतो देहावस्थानप्रतिभानसंभवादित्यर्थः ननु विवेकिनो देहावस्थानप्रतिभानेऽपि वा

किं विशेषणेन सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवास्ते तत्रानर्थकं विशेषणमुच्यते यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमौ वासने वासे इति मन्यते नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देहे आसे इति प्रत्ययः संभवति देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देहे आसे इति प्रत्यय उपपद्यते परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं ॥ ॥

अतो देहस्यापरमात्मनां कर्मणां तस्मिन्नसंगाभावान्न त्यागेन कृतत्वात्तस्य देहेऽवस्थानमनुपपन्नमत आह परकर्मणां चेति ननु विवेकिनो हि त्यागे न वस्तुतस्त्यागाभ्युपगमादविक्रियत्वात्मनो मन्यमानस्य कुतो देहेऽवस्थानमास्थानं तदा स्यात्तत्राह उत्पन्नेति तत्र हेतुमाह प्रारब्धेति यद्धि प्रारब्धफलं धर्माधर्मात्मकं कर्म तस्योपभुक्तस्य शेषात्तदनुपभुक्ता देहादिसंस्कारेणानुवर्तनेन दग्धरज्जुवत्तस्यैव देहे विशेषविज्ञानमवस्थानविषयमुपपद्यते अतो विवेकवतः संन्यासिनो देहेऽवस्थानव्यपदेशः संभवतीत्यर्थः अविदुषस्तु सर्वत्रासंभवात्तद्विशेषणासंभवेऽपि विदुषः संभवाद्विशेषणमर्थवदिति सिद्धमुपपन्नं इत्यन्तं देहस्थेति ॥

गी०अ०५
११

एर्वोईगतान्म्तराणिभ्याणायापञ्चाकांसाहूर्वेकमजराईमवतायेमावष्टे किमर्थमिति सादिना ॥ तर्हीश्वरे वैषम्यनायत्ता नाहन्त
ज्ञानत्वात् आमोहाणो हाभावावृक्कतः संसार निवृत्तिरिति तत्राह ज्ञानेनेति सर्वमिति पूर्णत्वमुच्यते स्वे पसेव वस्तु न्मतस्य र
मिति विशेषणं तथा वष्टे यामार्थ्यं तत्वमिति १६ विहुषां ग्रविवृधा एणांतरंगाणि विद्यावरिपाक साधनानि स्तुपदि
हिस्तु तत्र श्लोकस्यापेक्षितं तत्र पति परमिति तस्मिन्स्मार्थ्यं तत्वे परस्मिन्ब्रह्मणि वा त्थं विषयमयोग्यगता महृतात्रव

हृदेभी

किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिच सुकृतं भयुक्तमतस्तत्राह अज्ञानेनावृते विवेकज्ञानं तेन मु
ह्यंति करोमि कारयामि भोजयामि भोवेमोहंगच्छंति सविवेकितः संसारिणो जंतवः १५ ज्ञानेनेति ज्ञानेन तु येनात्म

49

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यंति जंतवः १५ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रका
शयति तत्परं १६ तद्बुद्धयस्तदात्मानः ॥ ॥

टी

नेनावृतं मुह्यंति जंतवः तदज्ञानं येषां जंतूनां विवेकज्ञानेनात्मवि\\
जं
षयेण नाशितमात्मनो भवति तेषां तज्ज्ञानमादित्यवद्यथादित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वत् ज्ञानं स्वेपेववस्तु
सर्वं प्रकाशयति तत्परमार्थं तत्वं १६ परं ज्ञानं प्रकाशितं तद्बुद्धय इति तस्मिन्ब्रह्मा नबुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः तदात्मा
नः तदेव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तथा

वी
श्रवणमननिदिध्यासनैरसकृदनुष्ठितैर्बुद्धिः साक्षात्कारलक्षणा येषां ते तथेति भाव\\
मविशेषणं विभजते तन्निष्ठा इति तर्हि वोह्रजीवोऽहं ब्रह्मेति जीवब्रह्माभेदाभ्युपगमो नेत्याह तदात्मान इति कल्पितं वो
ऽहं त्वं तं वस्तु न तु न भेदोऽस्तीत्यंगीकृत्य व्याचष्टे तदेवेति'

एम०
२१

आत्मनो यदुक्तं कारयितृत्वं नास्तीति तत्प्रपंचयति नेत्यादिना यद्यपि लोकस्य कर्तृत्वं न सृजतीति नास्ति कारयितृत्वं तथापि रथ
शकटादीनि कुर्वन्न भवति कर्तेत्याशंक्याह न कर्माणीति तथापि भोजयितृत्वेन विक्रियावत्त्वं दुःपरिहारमित्याशंक्याह न क
र्मेति कस्य तर्हि प्रवर्तकत्वं तदाह स्वभावस्त्विति कुर्वितिकर्तृत्वं लोकस्य न सृजत्यात्मेति संबंधः रथादीनां कर्मत्वं साधयति
ईप्सिततमेति आत्मनो देहादिस्वामित्वेन प्रभुत्वं रथादिकृतवतो लोकस्य रथादिफलेन संबंधमपि न सृजत्यात्मेत्यात्मनो भोज
पितृत्वमप्याचष्टे नापीति चतुर्थपादं शंकोत्तरत्वेनावतारयति यदीत्यादिना स्वभाववादस्तर्हीत्याशंकां व्याकरोति अवि

न कर्तृत्वमिति न कर्तृत्वं स्वतः कुर्वीतेति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्र
भुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोगं न कर्मफलसंयोगं यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च दे

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ नादत्ते कस्यचित्पापं न चै

ही कस्तर्हि कुर्वन्कारयंश्च प्रवर्तते इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भावोऽविद्यालक्षणा प्र \\ व सुकृतं विभुः ॥ ॥
कृतिर्माया प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना समाप्ता १४ परमार्थतस्तु नादत्ते न च भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चै
व सुकृतं विभुः न चैवादत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः ॥ ॥ ॥

द्यालक्षणेति प्रकृतेरविद्याभावत्वं स्फुटयितुं मायेत्युक्तं \\
सा च सत्त्वप्रधाना प्रधानविलक्षणेत्याह दैवी हीति १४ कर्तृत्वभोक्तृत्वैश्वर्याण्यात्मनोऽविद्याकृतानीत्युक्तमिदानी
मीश्वरे संन्यस्तसमस्तव्यापारस्य तदेकशरणस्य हरिर्नतु कृतं वा तदनुग्रहार्थं भगवान्नादत्ते मदेकशरणोऽप्यसौ सर्वकर्मकृ
दोषो दुःकृताद्यनुमोदनेनानुग्राह्योऽप्ययमिति प्रसक्तभक्ताद्यर्थतां कां सोपि परमार्थतो नास्त्यात्मविक्रियत्वादित्याह परमार्थ
नास्तीति कथं तर्हि भक्तानामनुग्राह्यत्वमीश्वरस्यानुग्रहोन्नत्वमिति प्रसिद्धिस्तत्राह अज्ञानेनेति ॥ ॥

यद्दृष्टं पुनरावृत्तिसाधनं तत्त्वज्ञानं तद्देवमज्ञेहारेण विहन्यतेति येषामित्यादिना विद्यावेदार्थविज्ञानमित्यसंगीकृत्य विनयं व्या
चष्टे विनय इति उपशमो निरहंकारत्वमनौद्धत्यं पदार्थमेव मुख्यवाक्यार्थं दर्शयति विद्वानिति गवीत्यादिना पूर्ववाक्यार्थं
कथयति विद्येति हस्त्यादौ पंडिताः समदृष्टिनेऽस्यान्तरत्रसंबंधः तत्र तत्रमात्रे भेदेऽपि तत्त्वतः गौणत्वं तन्निमित्तसंस्कारैश्च संस्प

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पंडिताः कथं तत्त्वं पश्यंतीत्युच्यते विद्येति विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनय
श्च विद्याविनयौ विद्यात्मबोधो विनयश्चोपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्
विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंप

50 विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः १८ ॥ ॥

न्नो विद्वान् उत्तमसंपन्नो उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्विके मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यंतमेव केवल
तामसे हस्त्यादौ सत्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यंतमेवास्पृष्टं सममेकमवि
क्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पंडिताः समदर्शि

उत्तमसंभवान्ब्राह्मणः समत्वमित्यर्थमाह सत्वादीति तज्जैश्चेत्यत्र \\
उत्कृष्टेन सत्वेनैव गम्यते सात्विकसंस्कारैरिव राजससंस्कारैरपि मध्यमैर्वा संस्पृष्टं ब्रह्मेत्याह तथेति राजसैरिव तामसैरपि
संस्कारैरत्यंतमेवास्पृष्टमित्याह॥ तथा तामसैरिति ब्राह्मणो हितीयत्वं कूटस्थत्वमसंगत्वं चोक्तेऽर्थे हेतुरित्यमलात्सम
शब्दार्थमाह सममिति समदर्शित्वमेव पांडित्यं तस्याच एवं ब्रह्मेति १८

ननु देहाद्यात्माभिमानमपनीय ब्रह्मरूपेणाहमस्मीत्यवस्थानं न तत्तदुच्छीपमानकर्मप्रतिवंधात्सिध्यतीत्याशंक्य विशेषणांत
रमाह द्वे तन्निष्ठा इति तत्र निष्ठाशब्दार्थं दर्शयन्विवक्षितमर्थमाह निष्ठेत्यादिना तथापि प्रारब्धांतरापेक्षाप्रतिवंधात्कथं
यथोक्ते ब्रह्मरूपेणावस्थाने सेद्धुं पारयंतीत्यत्राह तत्परायणा इति यथोक्तानामधिकारिणां परमपुरुषार्थसौक्तब्रह्मज्ञानेतिरे

तन्निष्ठा इति तन्निष्ठां निष्ठाभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्पराय
न णाश्च तदेव परमयनं परागतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः ते गच्छंत्येवंविधा अपुनरावृ

तन्निष्ठास्तत्परायणाः गछंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ ॥ ॥ १८ ॥ १८

त्तिं पुनर्देहसंबंधं न गच्छंति ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकार
णहेतुर्येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यतय इत्यर्थः १

कात्मज्ञानासक्तिरिति तात्पर्यार्थमाह केवलेति ननु यथोक्त
वेह विशेषणवतां वर्तमानदेहपातेपि देहांतरपरिग्रहस्यावश्यंतया कुतो यथोक्ते ब्रह्मरूपेणावस्थानमास्थातुं शक्यते तत्राह ते गच्छं
तीति सति संसारकारणे दुरितादौ संसारस्य दुर्वारत्वान्नापुनरावृत्तिसिद्धिरित्याशंक्याह ज्ञानेति उक्तविशेषणानां प्रसाद
र्शितफलश्रुतिसमाश्रमोत्तरे छतं भावितमिति मन्वानो विशिनष्टि यतय इति १७

गी·भा·प· १२

51

ब्रह्मणो गुणभेदवत्त्वाद्धीनपात्रदोषोपि स्यादित्याशंक्याह नापीति चैतन्यस्य स्वगुणविशेषविशिष्टत्वमनिष्टं निर्गुणत्वश्रवणा
दित्युक्तमिच्छादीनां परिशेषादात्मधर्मत्व स्यक्षेत्रि त्रिक्षेत्रि तत्वादित्याशंक्याह वक्ष्यतीति आत्मनो निर्गुणत्वे वाक्यशे
षं प्रमाणयति अनादित्वादिति चकारो वक्ष्यतीत्यनेन संबंधार्थः गुणदोषवत्त्वादात्मनो भेदाभावेपि भेदो सविशेषेभ्यो भविष्य
तीत्यतिप्रसंगाद्वैशेषिकं दूषयति नापीति प्रतिशरीरमात्मभेदसिद्धौ तद्धेतुत्वेन तेषां सत्वे तेषां च सत्वे प्रतिशरीरमात्मनो भेदसि
द्धिरिति परस्पराश्रयत्वमभिप्रेत्याह प्रतिशरीरमिति आत्मनो भेदकाभावे फलितमाह अत इति समत्वमेव व्याक
रोति एकं चेति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे नैकत्वाज्जीवानां च भेदकाभावे नैकत्वसोक्तत्वादेकलक्षणत्वादेकत्वं जीवब्रह्मणोः

हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुण
त्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्र
ह्मण्येव ते स्थिताः तस्मान्न दोषगंधमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषां देहादि घ

हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९

संघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्रं समासमाभ्यां विषमसमे पूजात इति पूजाविषयत्वविशेषणात् दृश्यते हि ब्रह्मवित्षडंग
वित्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबंधः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबंधवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति यु
क्ष्यमित्याह तस्मादिति जीवब्रह्मणोरेकत्वे जीवानां ब्रह्मवन्निर्दोषत्वं सिध्यतीत्याह तस्मान्नेति न दुष्टार्थमेव स्पृशेय ॥ क्तं १९
ति देहादीति यदि सर्वसत्वेषु समत्वदर्शनमदुष्टमिष्टं तर्हि किं पक्षे तन्म सूत्रमित्याशंक्याह देहादिसंघातेति सूत्रस्य यथोक्ताभिमानवद्वि
षयत्वे गमकमाह पूजेति यदि चतुर्वेदानामेव सतां पूजया वैषम्यं परिवाचानुवेदानां षडंगविदां ब्रह्मविदां च पूजया साम्यं तदा तेषां
मुक्त पूजाविषमाणां केषांचिन्मनोविकारसंभवे कर्तोपमत्ये नासविहद्विषयत्वं सूत्रस्य मतिभातीत्यर्थः तत्रैव चाद्भवमनुकूलत्वेनोदाह
रति दृश्यते हीति देहादिसंघाताभिमानवतां गुणदोषसंबंधसंभवात्तद्विषयं सूत्रमित्युक्तमिदानीं ब्रह्मात्मदर्शनाभिमानवतां गुणदो
षां संबंधात्तद्विषयं सूत्रमित्यभिप्रेत्याह ब्रह्मणीति १९

शि

राम १२

सात्विकेषु राजसेषु तामसेषु च सत्वेषु समत्वदर्शनमनुचितमिति शंकते नन्विति सर्वत्र समदर्शिनः तत्कृतेन पापेन स्पृश्यं
ते तेषां दोषवत्त्वाद्भोज्यान्नत्वमित्यत्र प्रमाणमाह समासमाभ्यामिति समानामध्ययनादिभिः समानधर्मकाणां वस्त्रा
लंकारादिपूजनया विषमे प्रतिपत्तिविशेषे क्रियमाणे समसंपत्तिमानो चासमानधर्मकाणां कस्मिंश्चिदेकदेवेदत्वेन परस्मै हि वेद
त्वमित्यादि धर्मवत्तामात्रयुक्ततया पूजया समे प्रतिपत्तिविशेषे पूजनपिता पुरुषविशेषं तादात्म्यप्रतिपत्तिमकुर्वन्धनादन्नाद्व
हीयते तेन सात्विके राजसतामसयोश्च समबुद्धिं कुर्वन्नेव सर्वेभ्यो स्पर्धः युतारत्वेनो नरश्लोकमवतारयति नन्विति स्मृते

नन्वधो यान्त्यास्ते दोषवंतः समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः इति स्मृतेः न ते दोषवंतः कथं इहेति इहैव जीवद्दि
रेवतैः समदर्शिभिः पंडितैर्जितो वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलं

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । निर्दोषं

भूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु स्थितं तद्दोषैर्दोषवदिव भाव्यते तत्तथापि तद्दोषैरस्पृष्ट
मिति निर्दोषं दोषवर्जितं ॥

सा वषंभेन सर्वसत्वेषु समत्वदर्शिनां दोषवत्त्वं तु शंकयन्नास्तीति प्रतिज्ञामात्रेणासिध्य
तीति शंकते कथमिति स्मृतेर्गतिमप्येवं द्रष्टव्यं निर्दोषत्वे समत्वदर्शिनां विशदयति इहैवेति सर्वेषु वर्तमानानां साम्ये समवस्थाग षां
मनसां ब्रह्मलोकगमनमंतरेणाप्यस्मिन्नेव देहे परिभूतजन्मनाम दोषपदोषराहित्ये हेतुमाह निर्दोषं हीति वर्तमानो देहस्त
त्सप्तापारंगतत्वात्तानेव समदर्शिनो विशिनष्टि येषामिति ननु ब्रह्मणो निर्दोषत्वमसिद्धं दोषवत्सु श्वपाकादिषु तद्दो
व षैर्दोषवत्त्वोपलंभसंभवादित्यत आह यद्यपीति यस्मात्तन्निर्दोषं तस्मात्ते मिथ्या ब्रह्मणि स्थितेर्निर्दोषैः सर्गो जित इति संबंधः १

शब्दादिविषयप्रीतिप्रतिबंधात्कस्यचिदपि ब्रह्मणि स्थितिः सिद्ध्येदित्याशंक्याह किंचेति न केवलं पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणि स्थितो हर्षविषादरहितः किंतु विधोतेरणावीसर्धः यावद्यावद्विषयेषु रागरूपमावरणं निवर्त्तते तावत्तावदात्मस्वरूपसुखमभिव्यक्तं भवतीत्याह बाह्येति न केवलमसक्तात्मा शमदमवत्त्वादेव सुखं विंदते किंतु ब्रह्मसमाधिनासमाहितांतःकरणः सुखमनंतमाप्नोतीत्याह

किंच ब्रह्मणि स्थितः बाह्येति बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्चते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यंत इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेषु असक्त आत्मांतःकरणं यस्य सोयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः स विंदति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्धि

52

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१ ॥ ॥ ॥

ईदृशेन ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितः तस्मिन्व्यापृत आत्मांतःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते प्राप्नोति तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकायाः इंद्रियाणि निवर्त्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः २१ ॥

मलेति तत्र पूर्वार्द्धं व्याचष्टे बाह्याश्चेति समाधानाधीनसम्यग्ज्ञान॥ द्वारेण निरतिशयसुखप्राप्तिमुत्तरार्द्धं व्याख्यानेन कथयति ब्रह्मणीत्यादिना शब्दादिविषयविमुखस्यानंतसुखस्यानंतसुखाप्तिसंभवात्तदर्थिना प्रयत्नेन विषयवैमुख्यं कर्त्तव्यमिति शिष्यशिक्षार्थमाह तस्मादिति २१ ॥ ॥ ॥

इतश्चानेदंसक्तं ब्रह्मविषयमित्याह ब्रह्मणीति तदेव स्वज्ञानपरिपाकसंभवादित्यर्थः ननु यत्र समत्वदर्शनं तत्रैव स्थितिरिदंतत्त्वेन गुणकर्मरूपकर्मणि चेति विभागोऽस्तीत्यत्राह दर्देति समत्वदर्शनस्य संन्यासविषयत्वे हेतुमाह सर्वकर्माणीति अध्यायपरिसमाप्तेः सर्वकर्माणि सारम्भ तत्र तत्र सर्वकर्मसंन्यासाभिमानात् हि विषयमिदं समत्वदर्शनं नाम्युपेतं च निरहंकारे निरवकाशं स्वत्वमित्यर्थः नन्विष्टानिष्टप्राप्तिप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषोऽपि न विरुध्येते निर्दोषे ब्रह्मणि कथं स्थितिर्लभ्यते इत्याशङ्क्याह हर्षप्रतीतेरसो कमुत्थापयति यस्मादिति आत्मतत्त्वनिष्ठस्य विदुषो हर्षविषादनिमित्ताभावाच्च तावुचितावित्याह स्थिरबुद्धिरिति ननु ति

कर्मविषयं च समासव्यासाभ्यामित्यादीदं तु सर्वकर्मसंन्यासविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्मात्मा तस्मान्नेति न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात् प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनो हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादौ कुर्वाते न केवलात्मदर्शिनः तस्य प्रिया

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २० ॥ ॥ ॥

प्रियप्राप्त्यसंभवात् किं च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत् सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः २० ॥ ॥ ॥

हर्षविषादनिमित्तत्वं प्रियाप्रिययोः सिद्धमिति कथं तत्प्राप्त्यो हर्षोद्वेगौ न कर्तव्यावित्याकाङ्क्षायामाह देहेति विदुषोऽपि प्रियाप्रियप्राप्तिसामर्थ्यादेव हर्षविषादौ दुर्वाराविति शङ्कामाह नहि बलेनेति अद्वितीयात्मदर्शनशीलस्य व्याप्तिरूपप्रियाप्रियप्रसङ्गो नास्ति तन्निमित्तो हर्षविषादाविमौ स्तः इत्यपि विदुषो हर्षविषादावसंभाविताविताह स्थितेति निर्दोषे ब्रह्मणि मग्नस्य हर्षविषादनिमित्तमोहेन हर्षविषादहेतुर्नारहितो यथोक्ते सर्वदोषरहिते ब्रह्मण्यहमस्मीति विद्यावान् अदोषप्रयत्नेनास्मिन्नेव ब्रह्मणि स्थितस्तद्धेतोर्भ्रान्तेर्मोहप्रसक्त्यभावान्नैव हर्षविषादभागी भवितुमर्हतीत्यर्थः २०

उक्तश्लोकस्य तात्पर्यमाह अयं चेति श्रेयोमार्गप्रतिपक्षत्वं कष्टतमत्वे हेतुस्तत्रैव हेत्वन्तरमाह सर्वेति प्रयत्नाधिक्यस्य कर्त्तव्यत्वे हेतुं सूचयति दुर्निवारश्चेति प्रसिद्धं हि कामक्रोधोद्भवस्य वेगस्य दुर्निवारत्वं येन मातरमप्यधिरोहति ~~पितरम~~ पितरमपि हंति तमेव स्वपरिहर्त्तुं दर्शयति शक्नोतीति यथोक्तं वेगं बाह्यान्तर्यत्नेन परित्यागमात्रयोगे वेरे ह्रात [illegible] हस त्रं यः सोढुं समर्त्ते त स्तोतित्वभुक्तरति मारणसीमाकारणस्य तात्पर्यमाह मरणेति प्रतिक्षणं हि शरीरं तत्र हेतुमाह अनंतेति आध्युपहतानां हृष्टानां च कामादिविवेगेन भवतीत्याशंक्याह यावदिति कामक्रोधोद्भवे वेगं यावत्प्राणमात्रौ कामं मनोविकारविशेषत्वेन आचष्टे कामइति

श्री

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवारश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्त्तव्यमित्याह भगवान् शक्नोतीति शक्नोति उत्सहते इहैव जीवन्नेव यः सोढुं प्रसहितुं प्राक् पूर्वं शरीरविमोक्षणात् आमरणात् मरणसीमाकरणं जीवतोऽवश्यंभावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः अनंतनिमित्तवान्हि सरति यावन्मरणं तावद्धि अप्रमत्तो परस्य

८३

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः २३ ॥ ॥ ॥

कामः इंद्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वानुभूते सुखहेतौ या गर्द्धिस्तृष्णा स कामः क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु यो द्वेषः स क्रोधस्तौ कामक्रोधौ उद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः रोमांचनहृष्टनेत्रवदनलिंगोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिंगः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेहलोके नरः २३ ॥ ॥

गु

कामस्य मनोविकारविशेषत्वं तदाह इंद्रियेति कामो गर्द्धिस्तृष्णेति पर्यायाः संतः शब्दा मनोविकारविशेषपर्यवसन्ना इत्यर्थः क्रोधश्च मनोविकारविशेषस्तदाह द्वेष इति क्रोधश्चेति तमेव क्रोधं स्फुटयति आत्मन इति एवं पर्यायाः संतः शब्दा मनोविकारविशेषपर्यवसन्ना इत्यर्थः एवं कामक्रोधौ व्याख्याय तयोरुत्कटत्वावस्थापन्नयोर्वेगस्य ताभ्यां उत्पत्तिं चयस्यतिनाविवितिपद्योक्तवेगावन्तमे पापप्रद्योतयति रोमांचनहृष्टनेत्रादिना उभयविधवेगं यो जीवन्नेव सोढुं शक्नोति तं उत्कर्षधीरेयत्वेन स्तौति तमित्यादिना

२२

तत्रैव हेतुं तत्परत्वेनोत्तरश्लोकमुदाहरति इतश्चेति विषयेभ्यः सकाशादिंद्रियाणीतिशेषः वैराग्यार्थमेव वैषयिकानि सुखानि दूष यति येहीति ननु विषयेंद्रियसंयोगसमुत्पन्नेषु भोगेषु जंतूनामभिरुचिर्दृश्यते कुतस्तेषां दुःखयोनित्वमित्याशंक्याविवेकिनां तेषु संगेपि न विवेकिनामित्याह आद्यंतवंत इति यस्मादाधिव्याधिजरामरणादिसहितेभ्यः समागमनादिक्लेशरूपभागिभ्यश्च विषयेंद्रियसंबंधेभ्यो भोगाः सुखलवानुभवा जायंते तस्मात्ते दुःखहेतवो भवंतीति योजना अविद्येति भोगानां दुःखयोनित्वं कुतो भोगजन्यत्वमित्याशंक्य भोगानामविद्यामयत्वात्तन्निबंधनत्वं दुःखानां युक्तमित्यभिप्रेत्याह अविद्येति भोगानां दुःखयोनित्वे मान

स्तश्च निवर्त्तयेत येहीति ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेंद्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते विद्याकृ तत्वात् तद्दर्शयते आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेहलोके तथा परलोके पीति गम्यते एवशब्दात् न संसारे सु खस्य गंधमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकायाः इंद्रियाणि निवर्त्तयेत् न केवलं दुःखयोनय एवाद्यंतवंतः

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते आद्यंतवंतः कौंतेय न तेषु रमते बुधः २२ ॥ ॥ ॥ ॥

च आदिर्विषयेंद्रियसंयोगो भोगानामंतश्च तद्वियोग एव अत आद्यंतवंतोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः हे कौंतेय न तेषु रमते बुधो भोगेषु विवेकी अवगतपरमार्थतत्वोऽसंततमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां २२

मनुभवानुपपत्तिरित्यंग्रेहीति ऐहिकानां भोगानां दुःखनिमित्तत्वेपि नामुष्मिकाणां तथात्वमनुभवाभावादित्याशंक्यावधारणात्तमर्थं सिद्धमर्थमाह एवेति पूर्वोक्तस्यार्थस्योत्तरश्लोकार्थमाह नेत्यादिना इतश्च विषयेभ्यः सकाशादिंद्रियाणि निवर्तयितव्यानीत्याह न केवलमिति आद्यंतवत्वे मध्यक्षणावस्थितत्वेन स्वरूपेणास्थिरत्वात् दुःखयोनित्वं भोगानामित्याह आदिरिति हितेषां क्षणभंगुरत्वेन तृष्णिकाविषयाकारमनोवृत्तिरूपत्वाद्धितत्वमपि नास्तीति मन्वानः सन्नाह अवगतेति बुधेर्विवेककारितां विवेकिभोगेष्वप्रवृत्तौ उपलब्धेश्चतेषामाभासत्वमतिभातीत्याह नतेष्विति यतः कोपि ज्ञानमार्गीत्यमिदं पुनरौत्यानभि। तत्र पुनरुक्तिः ननु केषांचिद्विदुषां योगिनामपि विवि

पा

८ पञ्चमानंदगिरि- अ कं ति ११

अ

यवतां ६

दी

गी०भा०५
२६

एवंकामक्रोधयोर्वेगः सोढव्यो दर्शितः संप्रति तावेव तावाविशाह किंचेति ननु दर्शिनविशेषणवतो मृतानामेव मोक्षो न तु जीवतामिति
चेन्नेत्याह अभित इति असम्यग्दर्शिनामपि तर्हि प्रभूतकामादिप्रभावविधुराणां किमिति मोक्षो न भवतीत्याशंक्य सम्यग्दर्शनवैशेष्या
भावादित्याह विदितेति उक्तेऽर्थे श्लोकाक्षराणामन्वयमाचष्टे कामक्रोधेत्यादिना २६ इत्तमनूद्योत्तरश्लोकत्रयस्य तात्पर्यमा

किंच कामेति कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतांतः
कारणानां अभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्त्तते विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदिता
त्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्व
रार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्त्तते विदितात्मनाम् २६ स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यां

पदेपदे ब्रवीति स्मेति च २६ अथेदानीं ॥ श्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ २७ ॥ दि

ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यांतरंगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकानुपदिशति स्म स्पर्शानिति स्पर्शान् श
ब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्यान् श्रोत्रादिद्वारेणांतर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिंतयतो बाह्या बहिरेव कृता भव
ति तानेवं बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः कृत्वेति संबध्यते तथा प्राणापानौ नासाभ्यंतरचारिणौ समौ कृत्वा २७ ५

ह सम्यग्दर्शनमिति ईश्वरार्पितसर्वभावेनेति भगवति परस्मिन्नीश्वरे समर्पितः सर्वैर्बाह्यैर्देहेन्द्रियमनसां भावश्चेष्टाविशेषो न क्व
चिदपि बहिस्तेनायमास्तेनेत्यर्थः कर्मयोगस्य तत्फलस्य चाभिधानानंतरमिति यावत् शब्दार्थः स्वतो बाह्यानां विषयाणां कुतो बाह्
करणमित्याशंक्याह श्रोत्रादीति तेषां बहिष्करणं कीदृगित्याशंक्याह तानिति २७ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

स०
२६

तरं

अन्तानसौसंतमंतरंगमात्ममात्रनिरंतरं तं दर्शयन्नाह तं ब्रह्मविदमेव विशिनष्टि कथंभूतश्चेति यथांतरेव सुखं न बाह्यैर्विषयैस्त
थाः तेरेव मोति नेश्रोत्रादिभिरतो विषयांतरविहारहितरसाह तथेति यथोक्तविशेषणसमाधिमान् जीवन्नेव वस्तुर्कि न विग
च्छ । तीसाह सयोगीति आत्मन्यंतःसुखमिति । बाह्यविषयनिरपेक्षं स्वं विवक्षितमंतरारामे त्वं च स्त्रियादिविषयापेक्षामंतरेण
क्रीडापयुक्तफलभाक्त्वमपि मतमिंद्रियादिजन्यप्रकाशाभ्यमात्मज्योतिरित्युक्तं यथोक्तविशेषणसंपन्नः समाहितः सन् जीवन्नेव
कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह भगवान् योंतरिति योंतरात्मनि सुखं यस्य सोंऽतःसुखस्तथांतरेवात्म
न्यारामः । क्रीडा यस्य सोंतरारामस्तथैवात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोंऽतर्ज्योतिरेव यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्म
णि निवृत्तिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति २४ किंच लभंत इति लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः मोचं

योंऽतःसुखोंऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेव यः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ लभंते ब्रह्मनि
र्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ।। २५ ।। ।। ।।

सम्यग्दर्शिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाः छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानः संयतेंद्रियचित्ताः सर्वभू ४
तहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रता अहिंसकाः सर्व
२

ब्रह्मभावं प्राप्नोति ब्रह्मणि वा स्थितो निर्दिष्टं सर्वानर्थनिर्हं \\
स्वपालनहितास्थितामनतिशयानंदाविर्भावलक्षणं प्राप्नोतीत्याह ईदृशा इति २४ मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य साधनांतरमाह किंचेति
यज्ञादिनिसकर्मानुष्ठानात् पापादिलक्षणं कल्मषं क्षीयते ततश्च श्रवणादौ प्रवृत्तेः सम्यग्दर्शनं जायते ततो मुक्तिरवयत्नेन भवतीत्याह ल
भंत इति ज्ञानप्राप्त्युपायांतरं दर्शयति छिन्नेति श्रवणादिना संशयनिरसने कार्यकारणानि यमनेंद्रियाणु ते वाहिंसकत्वमिते
नरेपि तत्त्वज्ञानप्राप्तौ कारणमिति सर्वः अहिंसाख्यानं स्पष्टतात्पर्यमात्मायते २५

गी॰भा॰५
१७

ईश्वरस्य ताटस्थ्यं स्फुटयति सर्वभूतानामिति तर्हि तत्कृतत्वाद्व्यवस्थितं कर्मतत्फलसंसर्गित्वं स्यादित्याशंक्याह सर्वकर्मेति न च तस्य बुद्धितद्वृत्तिसंबंधोपि वस्तुतोस्तीत्याह सर्वप्रत्ययेति यथोक्तेश्वरपरिज्ञानफलमभिदधाति नारायणमिति तदेवं कर्मयोगस्यानु

सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां ज्ञात्वा शांतिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नो

दं सर्व सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति २९ ॥ ॥

55

ति २९ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ प्रकृतिगर्भो नाम पंचमोध्यायः ५ श्रीगणेशाय नमः

ख्यसंन्यासापेक्षया प्रशस्तत्वेपि ततो मुख्यसंन्यासस्याधिक्यान्नहतो बुद्धिशुद्ध्यादिमुक्तस्य कामक्रोधोद्भववेगमिहैव सोढुं शक्तस्य शमदमादिमतो योगाधिकृतस्य त्वंपदार्थाधिगतस्य परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन जानतो मुक्तिरिति सिद्धम् २९ इति श्री परमहंसपरिव्राजकशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां गीताभाष्यटीकायां पंचमोऽध्यायः समाप्तः ५ ॥ ॥

राम॰
१०

विषयप्रावण्यं परित्यज्य चक्षुषी अपि भ्रुवोर्मध्ये विक्षेपपरिहारार्थं कृत्वा प्राणापानौ च नासाभ्यंतरचरणशीलौ समौ न्यूनाधिकं व र्जितौ कुंभकेन निरुद्धौ कृत्वा करणानि सर्वाण्येवं संयम्य प्राणायामपरो भूत्वा किं कुर्यादित्यपेक्षायामाह यतेंद्रियेति इंद्रियादि संयम्य कृत्वा मोक्षमेवापेक्षमाणो मननशीलः स्यादित्यर्थः ज्ञानानिश्चयनिष्ठस्य सर्वदेहादिष्वभिमानसंन्यासिनो मुक्तेरनायासेन सिद्धत्वा त्तस्य किंचिदपि कर्तव्यमस्तीत्याह विगतेति द्वितीयार्द्धं व्याकरोति यतेत्यादिना द्वितीयार्द्धं चरणानि आच ष्टे विगतेत्यादि

यतेंद्रिय इति यतेंद्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानि इंद्रियाणि मनोबुद्धिश्च यस्य स यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मननात् मुनिः संसा री मोक्षपरायणः एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परागतिर्यस्य सोयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् वि गतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधो य एवं वर्तते स सदा संसा

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः २८ भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व
लोकमहेश्वरम् ॥ ॥

रान्मुक्त एव स न तस्य मोक्षोन्यः कर्तव्योस्ति २८ एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमिति चोद्य ते भोक्तारमिति भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वलोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकम हेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणम् ॥ ॥ ॥

नाऽधिकारिणो यथोक्तस्य कर्तव्याभावे तात्पर्यमपि गताशीलासंगं परिहरति एवमित्यादिना २८ यत्सिद्धे भोक्तारं यज्ञवद्विनति सर्वलोकेति ततो यज्ञसंबंधविषयं याविन्निभ्यापेन सर्वफलशतं तेहन्ते यति सुहृदमिति उक्तेश्वरस्तानेफलं कथयति तातेति य ज्ञेषु तपःसु च द्विधा भोक्तृत्वमस्ति कर्तृरूपेणेति हिरण्यगर्भादिरूपत्वेन विशिनष्टि महान्तमिति स्वपरिकरोपकारि णामेतावन्तं याति मनुष्यः करोति ॥

जो

गी॰ भौ॰ ६
१

श्रीगणेशाय नमः ध्यानयोगप्रस्तावानंतरं तद्योग्यताहेतुकर्मणः स्तुतिं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति पूर्वोत्तराध्या
ययोः संगतिमभिदधानो वृत्तमनूद्याध्यायांतरमवतारयति अतीतेति सम्यग्दर्शनप्रकरणे ध्यानयोगस्य प्रसंगाभावं व्युदस्य
ति सम्यगिति संग्रहविवरणयोरतीतानंतराध्याययोरुक्तं हेतुहेतुमत्त्वमिति भावः अध्यायसंबंधमभिधायानाश्रितः कर्मफ
लमित्यादिश्लोकद्वयस्य तात्पर्यमाह तत्रेति कर्मयोगस्य संन्यासहेतोर्मर्यादां दर्शयितुं सांगं च योगं विचारयितुमध्याये प्रवृत्ते सती
तिसमर्थः संन्यासिना कर्त्तव्यं कर्म सेवं प्रतिभासमुदस्यति गृहस्थेनेति कर्त्तव्यत्वस्तुतियोग्यत्वमतः शब्दार्थः समुच्च

श्रीभगवानुवाच अतीतानंतराध्यायांते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यंतरंगस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृ
त्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते तत्र ध्यानयोगस्य बहिरंगं कर्मेति याव
द्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्त्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्स्तौति ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहण
सीमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं नारुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते इति विशेषणादारूढ
स्य च शम एवेति च संबंधकरणादारूढस्य शमः कर्म चोभयं कर्त्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदारुरुक्षोरारूढस्येति शमः
कर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात्

86

यवादी सीमाकरणमाक्षिपति नन्विति यावज्जीवश्रुतिवशाद्ध्यानारोह॥
णासामर्थ्येऽसत्यपि कर्मानुष्ठानस्य दुर्वारत्वादिति हेतुमाह यावतेति भार्याविद्योगादिमति वंधा यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मानु
विशेष्य ष्ठानं वैराग्यप्रतिबंधादपि तदविशेषेणानुष्ठानं संभवात्प्रागवतौ विशेषणवचनाच्च न यावज्जीवं कर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति परिहरति
नारुरुक्षोरित्युक्तमेवार्थं व्यतिरेकद्वारेण विवृणोति आरुरुक्षोरित्यादिना आरोढुमिच्छतीत्यारुरुक्षुरसत्यारोहणेच्छाविशेषणमा
रोहणं कृतवानित्याह ढेस्य न पुनरिच्छाविषयभूतमारोहणं विशेषणमेवं शमस्य कर्मविषयोर्भेदेन विशेषणमयोगात्करणानंगी शम॰
कारे विरुद्धमापद्येतेतयोरेव विभागकरणमार्गवत सीमानंगीकारेनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ १

गी०भा०
२

सिद्धत्वान्नैष्कर्म्यफलवत्त्वमतो मोक्षातिरिक्तस्यैव फलस्य कर्मारंभकमिति कर्मिणो योगभ्रष्टेऽपि कर्मगतिं गच्छतीति निर्वकाशाशंकेत्यर्थः नन्वमुमुक्षूणां काम्यप्रतिषिद्धयोरकरणात् तयोश्च नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वात्कथं तदीयस्य कर्मणो नियमेन फलारंभकत्वं तत्राह नित्यस्य चेति चकारेणानैमित्तिककर्मानुष्ठानं गृह्यते वेदप्रमाणकत्वेऽपि नित्यनैमित्तिकयोरफलत्वे दोषमाह अन्यथेति इति कर्मणोऽनुष्ठितस्य फलारंभकत्वध्रौव्यात् गृहस्थो योगभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं गच्छतीति न तस्य नाशाशंकेति शेषः इतोऽपि गृहस्थो योगभ्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीत्याह नचेति तस्मिन्कर्म चेत्तुभयं ततो विभ्रष्टोऽयं नश्यतीति वचनं गृहस्थे कर्मणि सति नार्थवद्भवितुमर्हति न स्यकर्मनिष्ठस्य कर्मणो विभ्रंशो हेत्वभावात् तत्फलस्यावश्यकत्वादित्यर्थः कृतस्य कर्मणो मुमुक्षुणा भगवति समर्पणात्कर्तरि फलानारंभकत्वादिति

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचाम अन्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसंगादिति नच कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत् कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः कर्मकृतमीश्वरे संन्यस्यत्यतः कर्तुरि कर्मफलं नारभत इति चेन्नेश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेर्मोक्षायैवेति चेत् स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे संन्यासो मोक्षायैव न फलांतराय योगसहितः योगाच्च विभ्रष्ट इत्यसन्तं मतिनाशाशंका युक्तैवेति चेन्नैकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहो ब्रह्मचारिव्रते स्थित इति कर्मसंन्यासविधानात् ॥ ॥

विभ्रंशकारणमिति शंकते कर्मेति राजाराधनबुद्ध्या धनधान्यादिसम॥ र्पणस्याधिकफलहेतुत्वोपलंभादीश्वरसमर्पणेन भ्रंशकारणमिति दूषयति नेत्यादिना अधिकफलहेतुत्वेऽपि मोक्षहेतुत्वमिष्यतामिति शंकते मोक्षायेति तदेव वचो विवृणोति स्वकर्मणामिति सहकारिसामर्थ्यात्तस्य फलानारंभसुपापत्त्वाऽसिद्धिरिति हेतुं दूषयति योगेति ध्यानसहितस्य संन्यासस्य मोक्षोपयिकत्वे कुतो योगभ्रष्टमधिकृत्य नाशाशंकेत्याशंक्याह योगाच्चेति सहकार्यभावे सामर्थ्याभावात्फलानुपपत्तेर्युक्ता नाशाशंकेत्यर्थः ध्यानसहितमीश्वरे कर्मसमर्पणं मोक्षापेक्षं प्रमाणाभावात् गृहस्थो योगभ्रष्टशब्दवाच्यो न भवतीति दूषयति नेति गृहस्थस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यत्वाभावे हेतुमाह एकाकीति अत्र त्वेतानि विशेषणानि गृहस्थसमवायीनि संभवंति तेन तस्य ध्यानयोगविध्यभावात्तं प्रति योगभ्रष्टवचनमनुचितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥

57

न

राम
२

रुरुक्षोरारूढस्य च भिन्नत्वात्तदुभयपरामर्शिनः तच्छब्दस्यानुपपत्तेर्न युक्तमिदं विशेषणद्वयोपपादनमित्यर्थः ॥ किं च योगमारुरुक्षोस्तदा ५

विशेषणविभागकरणयोरन्यथोपपत्तिमाशंकते नन्वेति व्यवहारक्रमेः सप्तम्यर्थः षष्ठी निर्द्धारणे भवत्वधिकारिणां द्वैविध्यं तथापि प्रकृते विशेषणद्वैकिमायात्तमित्याशंक्य ततो यायेह्यानुपपत्तिरित्याह तस्यैवेति आरुरुक्षोरारूढस्य च भेदे तस्यैवेति प्रकृते परामर्शानुपपत्तिरिति दूषयति नतस्येति यद्यनारुरुक्षुं पुरुषमपेक्ष्यारुरुक्षोरिति विशेषणं तस्य च कर्मारोहणकारणमनारूढं च पुरुषमपेक्ष्यारूढस्येति विशेषणं तस्य च शमः संन्यासो योगफलप्राप्तौ कारणमिति विशेषणविभागकरणयोरुपपत्तिस्तदारुरुक्षोस्तदारोहणे कारणं कर्मेत्युक्त्वा पुनर्योगारूढस्येति योगशब्दप्रयोगात् योगं पूर्वमारुरुक्षुरासीत्तस्यैवारोहितयोगमारूढस्य तत्फलप्राप्तौ कर्मसंन्यासः शमशब्दवाच्यो हेतुत्वेन कर्तव्य इति वचनादारुरुक्षोरारूढस्य चाभिन्नत्वप्रसिद्धानान्न तयो

यो तत्राश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये वारुरुक्षवो ये चारूढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति ने
न विशेषणविभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेन्न तस्यैवेति वचनात्तत्र योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति यश्चासीत्पूर्वं योग
मारुरुक्षुस्तस्यैवारूढस्य शम एव च कर्तव्यं कारणं योगफलप्राप्तेरुक्ततो न यावज्जीवं कर्तव्यप्राप्तिः कस्यचिदपि
कर्मणो योगविभ्रष्टवचनाद्गृहस्थस्य चैकाग्निणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं ना
प्राप्नोतीति तस्य नाशशंकाऽनुपपन्नास्यात् एवं यदि हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वेप्यस्य फल
मारभत एव प्य ॥

र्भिन्नत्वं शंकितुं प्रकाममित्याह पुनरिति यत्तु यावज्जीवश्रुतिविरोधाद्योगारोहणसीमाकरणं कर्मणो नुचितमिति तत्राह उच्यत इति पूर्वोक्तरीत्या कर्मतत्त्यागयोर्विभागोपपत्तेः श्रुतेरन्यविषयत्वात् योगारूढस्य मुमुक्षोर्जितात्मनस्य नित्यनैमित्तिककर्मस्वपि परित्यागसिद्धिरित्यर्थः इतश्च यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं न भवतीत्याह योगेति संन्यासिनो योगभ्रष्टस्य विनाशशंकावचनान्न यावज्जीवं कर्म कर्तव्यं प्रतिभातीत्यर्थः ननु योगभ्रष्टशब्देन गृहस्थस्यैवाभिधानात्तस्यैवास्मिन्नध्याये योगविधानाद्योगारोहणयोग्यत्वेऽसत्यपि यावज्जीवं कर्म कर्तव्यमिति नेत्याह गृहस्थस्येति तेनापि समुच्चयाकृतस्य कर्मणो मोक्षातिरिक्तफलाऽनारंभकत्वाद्योगभ्रष्टस्योछिन्नाश्रमिवन्नश्यतीति शंका सावकाशेत्याशंक्याह अवस्यं हीति अपोहयेन्निर्दोषाद्धेहात्फलदापिनीक या
र्मणः सामग्रीकीर्त्तिरवगता ब्रह्मभावस्य सूतः ॥

ने

इतोपिभगवतःसंन्यासाश्रमप्रतिषेधोऽभिप्रेतोनभवतीत्याह नचप्रतिसिद्धमिति तस्यप्रसिद्धंसंन्यासित्वंयोगित्वंचेति सर्वं ध्वः
प्रसिद्धत्वमेवव्याकरोतिश्रुतीति इतोपिसंन्यासाश्रमंभगवान्नप्रतिषेधतीत्याहस्ववचनेति विरोधमेवंसाधयति सर्वकर्मा
नचप्रसिद्धंनिरग्नेरक्रियस्यपरमार्थसंन्यासिनःश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रेषुविहितंसंन्यासित्वंयोगित्वंचप्रति-
षेधतिभगवान्स्ववचनविरोधात्सर्वकर्माणिमनसासंन्यस्यनैवकुर्वन्नकारयन्नास्तेमौनीसंतुष्टोयेनकेनचिदनि-
केतःस्थिरमतिर्विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिस्पृहः सर्वारंभपरित्यागीत्यत्रतत्रभगवतास्ववचनानि दर्शि-
तानि। तैर्विरुध्येतनचेतुर्थाश्रमप्रतिषेधस्तस्मात मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिफलनिर-

पेक्षमनुष्ठीयमा
नंकर्म

श्रीभगवानुवाच अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः

पेक्षमनुष्ठीयमानंध्यानयोगारोहणसाधनत्वंसत्त्वशुद्धिद्वारेणप्रतिपद्यतइतिससंन्यासीचयोगीचेतिस्तूयते अनाश्रितइ-
ति अनाश्रितोनआश्रितःकिंकर्मफलंकर्मणांफलंकर्मफलंयत्तदनाश्रितःकर्मफलतृष्णारहितइत्यर्थः योहिकर्मफले
तृष्णावान्सकर्मफलमाश्रितोभवति अयंतुतद्विपरीतोऽतोऽनाश्रितःकर्मफलमेवंभूतःसन्कार्यंकर्तव्यंनित्यंका-
म्यविपरीतमग्निहोत्रादिकंकरोतिनिर्वर्तयतियःकश्चित् ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥

स्तु

णीत्यादिना अनाश्रितइत्यादिवाक्यस्ययथाश्रुतार्थत्वानुपपत्तेःस्तुतिपरत्वमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति कर्मफल-
संन्यासित्वमःचस्तुतिरित्यर्थःस्तुतिपरंवाक्यमन्तरयोजनार्थमुदाहरति अनाश्रितइति कर्मफलेऽभिलाषोनास्तीत्येतावताक-
थंनतदनाश्रितत्ववाचोयुक्तिरित्याशंक्यव्यतिरेकमुखेनविशदयति योहीति कार्यमित्यादिव्याकरोति एवंभूतःसन्निति ॥

एकाकित्ववचनं गृहस्थस्यापि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाऽभावाभिप्रायेण भविष्यतीत्याशंक्याग्निहोत्रादिवद्ध्यानस्य पत्नीसाध्यत्वाऽभावाद्ध्यानप्रतिषेधान्मैवमित्याह नचात्रेति विशेषणांतरपर्यालोचनायामपि नायमेकाकित्वादेर्गृहस्थपरो भवितुमर्हतीत्याह नचेति किंच गृहस्थस्यैवैकाकित्वादिविवक्षितायां ध्यानयोगविधौ तं प्रस्तुमप्यष्टमश्लोको नोपपद्यत इत्याह उभयेति नहि गृहस्थं प्रति उभयस्मात्ज्ञानात्कर्मणश्च विभ्रष्टत्वरूपे संप्रश्नं प्रयुंक्ते तस्य ज्ञानात्त्वंशेपि कर्मणस्तदभावादनुष्ठीयमानकर्मांशेपि भाग

नचात्रध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशंकायेनैकाकित्वं विधीयते न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रहइत्यादिकं च न संभवत्युक्तं उभयभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च अनाश्रितइत्यस्मिन्नेन कर्मण एव संन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरग्नेरक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं चेति चेन्न ध्यानयोगं प्रति बहिरंगस्य स्तुतः कर्मणः फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वान्न केवलं निरग्निरक्रियएव संन्यासी योगी च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासंगं संन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सन् स्तुत्यर्थं संन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते न चैकेन वाक्येन कर्मफलासंगसंन्यासस्तुतिश्च तुर्याश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते ॥ ॥

उषितकर्मवशात्फलप्रतिलंभात्ततो यथोक्तप्रश्नालोचनया न गृहस्थे अत्र ध्यानविधानोपपत्तिरित्यर्थः ननु भगवता संन्यासस्य प्रतिषिद्धत्वात् गृहस्थस्यैव योगविधानात् तस्यैव योगश्रेष्ठत्वाद्युक्तमिति शंकते अनाश्रितइत्यस्मिन्नेनेति भगवदुक्तं न प्रतिषेधपरमिति परिहरति न ध्यानेति स्तुतिपरत्वमेव स्फोरयति न केवलमिति सत्यस्तुत्यार्थमनुतिष्ठन्निति संबंधः वाक्यस्योभयपरत्वमाशंक्य वाक्यभेदप्रसंगान्मैवमित्याह न चेति ॥ ॥ ॥

गी॰भा॰६ संभवतेमुख्येसंन्यासित्वादौकिमितिगौणमुभयमभिष्टमित्याशंक्यमुख्यस्यकर्मिण्यसंभवात्गौणमेवस्तुतिसिद्ध्यर्थंतदिष्ट
४ मित्यभिप्रेत्याह नत्वनीति चित्तव्याकुलत्वहेतुकामनात्यागाच्चित्तसमाधानसिद्धेर्योगित्वंकर्मिणोपिमुख्यंसंन्यासित्वंतुतस्यविरु
द्धमितिशंकमानंप्रत्युक्तेऽर्थेश्लोकमवतारयति इत्येतमिति परमार्थसंन्यासंप्राहुरितिसंबंधः इतीत्थंसंन्यासस्यप्रामाणिकाभ्यु
परित्य पगतत्वादितीतिशब्दोयोगोयोगंफलत्वसाम्यसमाहितत्वचेतसायेतिशेषः यदुक्तंसंन्यासित्वंयोगित्वंचगृहस्थ

गौणमुभयंनपुनर्मुख्यंसंन्यासित्वंयोगित्वंचाभिप्रेतंइत्येतमर्थंदर्शयितुमाह यंसंन्यासमिति यंसर्वकर्मत
त्फलपरित्यागलक्षणंपरमार्थसंन्यासमितिप्राहुःश्रुतिस्मृतिविदोयोगंकर्मानुष्ठानलक्षणंतंपरमार्थसंन्यासं

यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव

59

विद्धिजानीहिहेपांडवकर्मयोगस्यप्रवृत्तिलक्षणस्यतद्विपरीतेननिवृत्तिलक्षणेनपरमार्थसंन्यासेनकीदृशं
सामान्यमंगीकृत्यतद्भावउच्यतेइत्यपेक्षायांतद्विपरीतेननिवृत्तिलक्षणेनपरमार्थसंन्यासेनकीदृशंसामा
न्यमंगीकृत्यतद्भावउच्यतेइत्यपेक्षायामिदमुच्यते अस्तिपरमार्थसंन्यासेनसादृश्यंकर्तृद्वारकंकर्मयोगस्य
योहिपरमार्थसंन्यासीसत्यक्तसर्वकर्मसाधनतयासर्वकर्मतत्फलविषयंसंकल्पंप्रवृत्तिहेतुंकामकारणंसंन्य

रा सगौणमितितदुत्तरार्द्धयोजनयाप्रकटयितुमुत्तरार्द्धंसुस्थापयति कर्मयोगस्येति कर्मयोगस्यपरमार्थसंन्यासेति ॥
सेनकर्तृद्वारकंसाम्यमुक्तंव्यक्तीकरोति योहीति सत्यक्तानिसर्वाणिकर्माणिसाधनानिचयेनसतथोक्तस्तस्यभावस्त
प४ त्तातयासर्वकर्मविषयंतत्फलविषयंचसंकल्पंसंन्यस्यतीत्यर्थः संकल्पत्यागेतत्कार्यकामत्यागस्तत्त्यागेतज्जन्यप्रवृत्तित्या रा॰ ४
गश्चेतिध्यातीत्यभिसंधायविशिनष्टि प्रवृत्तीति ।७॥

कथं कर्मिणः संन्यासित्वं योगित्वं च कर्मित्वविरोधादित्याशंक्याह यदीदृशा इति स्तुतेस्त्व विवक्षितत्वान्नोऽनुपपत्तिश्चोदनीयेति मत्वा
नः सत्त्वाह इत्येवमिति न निरग्निरित्यादेरर्थमाह न केवलमिति अग्नयो गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनसभ्यतपः न त्वनग्नि
त्वे सिद्धमक्रियत्वमग्निसाध्यत्वाद्विमार्गाणां तेषां चानिरग्निरित्येतावतैवाऽपेक्षितसिद्धेर्न चाक्रिय इत्यनर्थकमर्थपुनरु

यदीदृशः कर्मी स कर्मत्यागिभ्यो विशिष्यत इत्येवमर्थमाह स संन्यासी च योगी चेति संन्यासः परित्यागः स यस्यास्ति
स संन्यासी च योगी च योगश्चित्तसमाधानं स यस्यास्ति स योगी चेत्येवंगुणसंपन्नो मन्तव्यो न केवलं निरग्निरक्रि
य एव संन्यासी योगी चेति मन्तव्यः निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निरक्रियश्च अनग्निसाधना अपि

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः १ ॥ श्रीगणे ॥

विद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगि
त्वं च प्रसिद्धं कथमिह साग्नेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यते नैष दोषः कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपि
पादयिषितत्वात् कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तवि
क्षेरिति तत्राह अनग्नीति उत्तरश्लोकस्यैतानयोर्दर्शयितुं व्यावर्त्यमाशंक्याह \\ क्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति १ ॥
शयति न त्वेवेति प्रसिद्धं परित्यज्याप्रसिद्धरूपादीयमानाप्रसिद्धिर्विरुद्धेति चोद्यं दूषयति नैष दोष इति उभयस्य संन्यासयोगित्वस्य सक्रि
ये च संन्यासित्वस्य योगित्वस्य चेत्यर्थः गुणवृत्त्योभयसंपादनं प्रकारपूर्वकं प्रकटयति कथमित्यादिना १ ॥ ॥

गी॰भा॰६॰ ५ परमार्थसंन्यासस्य कर्मयोगांतर्भावे कर्मयोगस्यैव सदाकर्तव्यत्वमापद्येत तेनेतरस्याधिकृतत्वसिद्धेरित्याशंक्योक्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह ध्यानयोगस्येति आविन्याकृत्सा मुनेर्योगमारोढुमिच्छोरिच्छामात्रस्य योगेरोहणस्य कर्महेतुश्चेदपेक्षितं योगमारूढस्यापि तत्फलप्राप्तौ तदेव कारणं भविष्यति तस्य कारणत्वेनोक्तमशक्तित्वादित्याशंक्याह योगारूढस्येति अनारूढस्येत्यस्यैवार्थं स्फुटयति ध्यानेति मुनित्वं कर्मफलसंन्यासित्वमौपचारिकमित्याह कर्मफलेति साधनं चित्तशुद्धिद्वारा ध्यानयोगमारोढुमिति शेषः तस्येति महतस्य कर्मिणो ग्रहणं स्वकारे भिन्नक्रमेण शब्देन संबध्यते कस्मात् योगव्यवच्छेदेन शमो हेतुरिति तत्राह योगारूढत्वस्येति सर्वव्यापारोपरमरूपोपशमस्य यो- ७

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरंगं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति आरुरुक्षोरिति आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतः अनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः तस्यारुरुक्षोः मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्त-

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ३

स्यैव शमः उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेंद्रियस्य चित्तं समाधीयते तेनासन्नवति स योगारूढो भवति तथा चोक्तं व्यासेन नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च शीलं स्थितिर्दंडनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य इति ३ ॥ ॥ ॥

60

गारूढत्वे कारणत्वं विवृणोति यावद्यावदिति सर्वकर्मनिवृत्त्या व्यापाराभावाद्दृढीकृतस्येंद्रियग्रामस्यापि तत्समाधाने योगारूढत्वं सिध्यतीत्यर्थः सर्वकर्मोपरमस्य उक्तार्थे साधनत्वे पौराणिकीं संमतिमाह तथा चेति एकता सर्वेषु भूतेषु वस्तुनो द्वैताभावोपलक्षितत्वमिति प्रतिपत्तिः समता तेष्वेवोपाधिकविशेषेऽपि स्वतो निर्विशेषत्वधीः सत्यता तेषामेव हितवचनं शीलं स्वभावसंपत्तिः स्थितिः स्थैर्यं दंडनिधानमहिंसनं आर्जवमवक्रत्वं क्रियाभ्यः सकाशादुपरतिश्चेत्येतदुक्तं सर्वं यथा पारश्नैतादृशं नाम ब्राह्मणस्यावि रामः ५

कर्मिणःपियथोक्तसंकल्पसंन्यासित्वमस्तीत्याह यमिति तद्धिपरित्यागेव्याकुलत्वेतत्तयाकर्मानुष्ठानस्यैवदुःशकत्वादित्यर्थः
उक्तमेवंसाम्यंप्रकटीकुर्वन्व्यतिरेकेदर्शयति नह्यसंन्यस्तेति फलसंकल्पःपरित्यागेकिमितिसमाधानवत्ताऽभावेत्यत्राह फलेति।

अयमपिकर्मयोगीकर्मकुर्वाणएवफलविषयसंकल्पसंन्यासात्संन्यासीत्येतमर्थंदर्शयन्नाह नहि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयसंकल्पोऽभिसंधिर्येनसोऽसंन्यस्तसंकल्पःकश्चनकश्चिदपिकर्मीयोगी समाधानवान्नभवतिनसंभवतीत्यर्थः फलसंकल्पस्यचित्तविक्षेपहेतुत्वात्तस्माद्यःकश्चनकर्मीसंन्यस्त

नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ ॥ ॥

फलसंकल्पोभवेत्तस्ययोगीसमाधानवान्नभवतिनविक्षिप्तचित्तोभवतिचित्तविक्षेपहेतोःफलसंकल्पस्यसंन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः एवंपरमार्थसंन्यासकर्मयोगयोःकर्तृद्वारकंसंन्याससामान्यमपेक्ष्य यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपाण्डवेतिकर्मयोगस्तुत्यर्थंसंन्यासत्वमुक्तम् २

व्यतिरेकमुखेनोक्तमर्थमन्वयमुखेनोपसंहरति तस्मादिति हिशब्दार्थंसंयस्मादित्यस्यतस्मादित्यनेनसंबंधःकर्त्रं संप्रतियथोक्तविधौहेतुहेतुमद्भावमभिप्रेत्यद्वितीयविधौहेतुमाह चित्तविक्षेपेति पूर्वश्लोकेपूर्वोत्तरार्द्धाभ्यामुक्तमनुवदति एवमिति २

गी॰भा॰६
६

योगारूढस्य किं स्यादित्यपेक्षायामाह यदैवमिति योगारोहे स्वहृष्टादृष्टोपायैः स्वप्रयत्नकर्त्तव्ये अन्तार्थे मुक्तिहेतुत्वं तद्धि यदर्थं च साधः पतनहेतुत्वं
च दर्शयति अत इति तत्र हेतुमाह आत्मैव हीति उद्धरणीये ह्यात्मनः स्वत्वं पति संसारेति संसाराद्दुद्धरणं कीदृगित्याशंक्या
ह योगारूढतामिति योगश्रासाबनास्यानुनकर्षो साह नात्मानमिति योगमास्थाय पापश्चेन्नानुष्ठीयते तदा योगाभावे संसा

61

यदैवं योगारूढस्तदा तेनात्मनात्मा उद्धृतो भवति संसारादनर्थजातादतः उद्धरेदिति उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मना
त्मानं ततः उत् ऊर्द्धं हरेत् उद्धरेत् योगारूढतामापादयेदित्यर्थः नात्मानमवसादयेन्नाऽधो नयेदात्मैव हि यस्मा

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ५

द्ध्यात्मनो बंधुर्न ह्यन्यः कश्चिद्बंधुर्यः संसारमुक्तये भवति बंधुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबंधनायतनत्वा
त्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बंधुरिति आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त
एवेति युक्तमवधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ५॥

रपरिहारासंभवादात्माधोनीतः स्यादित्यर्थः नन्वात्मानं संसारे निम॥
ग्नं तस्य यो बंधुस्तस्मादुद्धरिष्यतीत्याशंक्याह आत्मैव हीति कुतोऽवधारणमन्यस्यापि प्रसिद्धस्य बंधोः संभवात्तत्राह न हीति अन्यो
बंधुः सन्नपि संसारमुक्त्यर्थं न भवतीत्येतदुपपादयति बंधुरपीति स्नेहादीत्यादिशब्दात्तदनुगुणप्रवृत्तिविषयत्वं गृ
ह्यते आत्मातिरिक्तस्यापि शत्रोरपकारिणः सुप्रसिद्धत्वादवधारणमनुचितमित्याशंक्याह योऽन्य इति ५

एकं॰
६

योगारूढप्राप्तौ कारणकथनानंतरं तत्प्राप्तिकालं दर्शयितुं श्लोकांतरमवतारयति अथेति समाधानावस्था यदेत्युच्यते अतएवोक्तं समा
धीयमानचित्तो योगीति शब्दादिष्वकर्मसु चानुषंगस्य योगारोहणप्रतिबंधकत्वात्तदभावस्य तदुपायत्वं प्रसिद्धमिति द्योतयितुं हीत्युक्तं
सर्वेषामपि संकल्पानां योगारोहणप्रतिबंधकत्वमभिप्रेत्य सर्वसंकल्पसंन्यासीत्यत्र विवक्षितमर्थमाह सर्वानिति सर्वसंकल्प
संन्यासेपि सर्वेषां कामानां कर्मणां च प्रतिबंधकत्वसंभवे कुतो योगप्राप्तिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वसंकल्पसंन्यासे परित्यागे प्रयोज
विधयत्वच्छिन्नमयत्नसिद्धमिति मन्वानः सन्नाह संकल्पेति मूलोन्मूलने च तत्कार्यस्यापि निवृत्तिरयत्नलभ्येति भावः तत्र प्रमाणमाह

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते यदेति यदा समाधीयमानचित्तो भवति योगी हि इंद्रियार्थेषु इंद्रियाणामर्थाः शब्दा
दयस्तेष्विंद्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते अनुषंगं कर्तव्यताबुद्धिं न क
रोतीत्यर्थः सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्तदा त
स्मिन्काले योगारूढ उच्यते सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः संकल्पमूला हि सर्वे

यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ४ ॥ ॥

कामाः संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसी
र्म त्यादिस्मृतेः सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुत इत्यादि
श्रुतिभ्यो यद्यद्धि कुरुते जंतुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमित्यादिस्मृतिभ्यश्च न्यायाच्च न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्पंदितुमपि शक्तः तस्मात्सर्
वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भग वान्

संकल्पमूल इति तच्चान्वयव्यतिरेकावभिप्रेत्योक्तमुपपादय\\
ति कामेति सर्वसंकल्पाभावे कामाभाववत्कर्माभावस्य सिद्धत्वेपि कर्मणां कामकार्यत्वात्तन्निवृत्तिप्रयुक्तमपि निवृत्तिमुपन्यस्यति
सर्वकामेति यदुक्तं कर्मणां कामकार्यत्वं तत्र श्रुतिस्मृती प्रमाणयति स यथेति स पुरुषः स हृत्पद्मज्ञानरूपस्फलकामो भवति तत्सो ध
नमनुष्ठेयतया बुद्धौ धारयतीति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति यत्तदनुष्ठेयतया ह्लोति तत्तदेव कर्म बहिरपि करोतीति कामाधीनं कर्मेत्युक्तमिति श्रुत्यर्थः कामजन्मं
कर्मसन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति द्योतयितुं हि शब्दः न्यायमेव दर्शयति न हि सर्वसंकल्पेति स्वापादाववस्थायां दर्शनादित्यर्थः नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं हरति
रत्वमिति विवक्षायामपि शब्दः श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति ४

चित्तसमाधानमेवं विशिष्टफलं चेदिष्टं तर्हि कथंभूतः समाहितो ऽवतिष्ठतेत्याह ज्ञानेति परोक्षापरोक्षाभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां संजाता-
लंप्रत्ययो ऽस्मिन्नंतःकरणे सो ऽविक्रियो हर्षविषादकामक्रोधादिरहितो योगी युक्तः समाहित इति व्यवहारभागी भवतीति पादत्र-
यस्यार्थो ऽनेन दर्शयति तानभिसाद्दिता स च योगी परमहंसपरिव्राजकः सर्वत्रोपेक्षाबुद्धिरनतिशयवैराग्यभागीति कथयति स योगी-
ति ८ योगारूढस्य प्रशस्तत्वमभ्युपेत्य योगस्यांगांतरं दर्शयति किं चेति पदच्छेदपदार्थोक्तिरिति व्याख्यानांगं संपादयति सुह-

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मेति ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदपदार्थानां विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानु-
भवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्ययः आत्मांतःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो ऽप्रकं-
प्यो भवतीत्यर्थः विजितेंद्रियश्च य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते स योगी समलोष्टाश्मकांचनः लोष्टाश्मकांचनानि समा-

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ८ सुहृन्मि-
त्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९ ॥ ॥

सुहृदिति

नि यस्य सः समलोष्टाश्मकांचनः ८ किं च सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकारकर्त्ता सुहृत् मित्रं स्नेहवान् अरिः शत्रुः उदा-
सीनो न कस्यचित्पक्षं भजते मध्यस्थो यो विरुद्धयो रुभयोर्हितैषी द्वेष्यः आत्मनः अप्रियः बंधुः संबंधी इत्येतेषु साधुषु शास्त्रा-
नुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किंकर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः विशिष्यते विमुच्यत इ-
तीति अरिर्नाम परो ऽस्य अपकारकः असंतमपि यो द्वेष्टि विवेति \\ ति पाठांतरं योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ९
पदच्छेदः पदार्थो [illegible] व्याख्यानांगं संपादयति सुहृदिति [illegible] परोऽस्य [illegible] असंतमपि यो द्वेष्टि विभागः समबु-
द्धिरिति व्याचष्टे कः किंमिति प्रथमो हि [illegible] जातिगोत्रादिविषयः द्वितीयो आचारविषयः उत्तमकोरगः आह तत्र बुद्धिं त्यक्त्वा सर्वो-
त्कर्षो वा सर्वपापविमोक्षो वा सिध्यतीत्याह विशिष्यत इति पाठद्वयो पि सिद्धमर्थं संगृह्य कथयति योगारूढानामिति ९ ॥ ॥

उक्तमनूद्यप्रश्नपूर्वकं श्लोकांतरमवतारयति आत्मैवेत्यादिना एकस्यैवात्मनो मिथो विरुद्धं बंधुत्वं रिपुत्वं चालक्षणभेदमंतरेणानुपपन्नमि-
ति चोदिते वशीकृतसंघातस्यात्मानं प्रति बंधुत्वमितरस्य शत्रुत्वमिति सविरोधं दर्शयति बंधुरित्यादिना वशीकृतसंघातस्य विक्षेपाभावादात्म-
निःसमाधानेन मंगलभावाद्युपपत्तेरात्मानं प्रति बंधुत्वमिति साधयति तस्येति अवशीकृतसंघातस्य पुनर्विक्षेपप्रपत्तेरात्मनि समाधानायोगादा-
त्मानं प्रति शत्रुभावमित्याह शत्रुवदिति शत्रुत्वेन वर्तते स्वस्यानिष्टमाचरतीति अनात्मन इति दृष्टांते व्याचष्टे यथेति उक्तदृष्टांतवशाद्वयोर्क

आत्मैव बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मात्मनो बंधुः किंलक्षणो वा आत्मात्मनो रिपुरुच्यते बंधु-
रिति बंधुरात्मात्मनस्तस्यात्मनः स आत्मा बंधुर्येनात्मनात्मैव जितः आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेंद्रि-
य इत्यर्थः अनात्मनो अजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेत आत्मैव शत्रुवद्यथानात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथात्मा

बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ जितात्मनः
प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ७ ॥ ॥ ७॥

त्मनोऽपकारे वर्तेत इत्यर्थः ६ जितात्मन इति जितात्मनो विजितकार्यकरणसंघातस्यात्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जि-
तात्मनः प्रशांतस्य उपशांतस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः किं च शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मा-
मानेऽपमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोः समस्यातरस्याध्याहारः ७

तसंघातस्यात्मस्य हितानाचरणादात्मानं प्रति
शत्रुरेवेति दार्ष्टान्तिकमाह तथेति ६ कथं संयतकार्यकरणस्य बंधुरात्मेतित्याह जितात्मन इति जितकार्यकरणसंघातस्य प्रक-
र्षेणोपरतत्वाद्यावन्तःकरणस्य परमात्माविक्षेपेण पुनः पुनरनभिभूयमानो निरंतरं चित्ते भावित इत्यर्थः जितात्मानं द्वंद्वस्य
समत्वकर्मोऽणमधिकारिणमुद्दिश्य योगांगानि दर्शयति शीतेति समः स्यादित्यध्याहारः पूर्वार्द्धं व्याचष्टे जितेत्यादिना न केवलं
तस्य परमात्मा साक्षादात्मभावेन वर्तते किंतु शीतोष्णादिभिरपि नासौ चाल्यते तेषु लाभालाभादिषु जनार्दनं विभजते किंचेति तेषु समः स्या-
दिति संबंधः ७

गी०भा०स०
२

कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रोपदेशमाश्रित्य तत्प्रमाणमेतदिति विशेषनिष्ठमुत्तरं सामान्येन वक्तुं न शक्यमित्याशयेन परिहरति सामान्येति किमिति श्रद्धात्रैविध्यं प्रस्ता
नुपपन्नमुच्यते तत्राह यस्मादिति श्रद्धापदविकारोक्तियापामितियावत् श्रद्धात्रैविध्ये हेतुमाह सा स्वभावजेति स्वभावशब्दार्थं प्रश्नोपयोगितया कथय
ति जन्मान्तरेति कथं त्रिविधेत्यपेक्षायामाह सात्त्विकीत्यादिना कथमुक्ता श्रद्धा स्वभावजेति जन्माहतामिति २ प्राचीनकर्मोद्बोधितात्त्रैविध्याद्वासनास्व

म

एतदुक्तं भवति या तेषां देवतादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकी आहोस्विद्राजसी उत तामसी सामान्यविशेषविषयोऽयं प्रश्नो नापृष्टं भक्ष्यप्रतिवच
नमर्हतीति श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति त्रिविधा त्रिःप्रकारा भवति श्रद्धा यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां तु सा स्वभावजा जन्मान्तरकृतो धर्मादिसं
स्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षः २

63

श्रीभगवानुवाच त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वानुरूपा स
र्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥ १७

जादिविषया तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया एवं त्रिविधां तामुच्यमानां श्रद्धां भवति शृणु १ सैवं त्रिविधा भवति सत्त्वेति सत्त्वानु
रूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति हे भारत यद्येवं ततः किं स्यादित्यत आह श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायः अयं पुरुषः संसारी
जीवः कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स तथाविधः स एव श्रद्धानुरूप एव स एव जीवः ३

भावशब्दितां त्रिविधायां श्रद्धायां निमित्तमित्युक्तमिदानीमुपादानं दर्शयति सैवमिति त्रिविधिष्टवित्तोपादाना श्रद्धात्रैविध्ये त्रिविधेति पूर्वोक्तं स्यात्पूर्वः कथं निष्ठ
याः सत्त्वादिप्रकारप्रश्नद्वारा श्रद्धायास्त्रैविध्यनिरूपणमुपयुक्तमिति मन्वानः शङ्कते यद्येवमिति श्रद्धेयं विषयमभिधाय पुनस्तेनैव प्रवर्जनेत्यत इति मन्वानः परि
हरति उच्यत इति श्रद्धामयत्वेप्रश्नपर्यवसितं कथयति कथमिति श्रद्धावल्लब्धिजनेष प्राचुर्येण प्रवृत्तेरिति तस्य श्रद्धामयत्वसिद्धिरित्यर्थः ३

एन०
२

श्रीगणेशाय नमः ॐ आस्तिकानां नास्तिकानां च शास्त्रैकचक्षुषां गतिरुक्ता संप्रत्यास्तिकानामेव शास्त्रानभिज्ञानां गतिं जिज्ञासया पृच्छतीत्याह तस्मादिति प्रश्नं तरंति याग्रहणं शास्त्रादेः फलं भ्रंश यदि वेदोक्तं विधिमपश्यंतस्तमुत्सृजंति केवलं हि श्रद्धानाया यागादिकुर्वंतीति न हि मानं विना श्रद्धया यागादिकं युक्तमित्याशंक्याह श्रुतीति ननु शास्त्रीयं विधिं पश्यंतोऽपि केचित्तमुपेक्ष्य स्वेच्छया यागादिकुर्वंतो दृश्यंते तेषामिह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येति ग्रहो भविष्यतीत्यत आह

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्यानंतरं अर्जुन उवाच ये शास्त्रेति ये केचित् अविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजंते देवादीन् पूजयंति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्यान्विताः संयुक्ताः संतः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचित् शास्त्रविधिमपश्यंतो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया ये देवादीन् पूजयंतीति ते इह शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विता इत्येवं गृह्यंते तेषामेवंभूतानां पुनः कंचित् शा

अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः १

स्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयंति ते इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंत इति न परिगृह्यंते कस्मात् श्रद्धयान्वितत्वविशेषणात् देवादिपूजाविधिपरं किंचिन् शास्त्रं पश्यंत एव तदुत्सृज्य अश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयान्विताः प्रवर्तंत इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्रद्धयान्विता इत्यत्र गृह्यंते तेषामेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठा अवस्थानमाहोस्वित् रजो अथवा तम इति १ ॥ ७ ०

ये तु नास्तिकास्तेषामश्रद्धापरिग्रहे प्रश्न एव कथं तत्राह शास्त्रेति शास्त्रज्ञानां तदुपेक्षणं संभवतीति विशेषणमविततं निःसारं व्याख्यातान्मैवमित्याह देवादीति अश्रद्दधानतया तदुत्सर्जने संबंधः शास्त्रोक्तं विधिमधिगच्छतामपि तमवधीर्य स्वेच्छया देवपूजादिप्रवृत्तानां आसुरेष्वेवांतर्भावो यस्मादनंतराध्याये प्रतिपादितस्तस्माद्यास्तिकाधिकारे तेषां प्रसंगो नास्तीत्युपसंहरति यस्मादिति पूर्वोक्ताः शास्त्रानभिज्ञा वृद्धव्यवहारानुसारिण इति यावत् तैः श्रद्धया क्रियमाणे कर्मणि कुत्र पर्यवस्यतीति पृच्छति तेषामिति का निष्ठा स्थितिस्त्रिगुणेति सत्त्वमिति १ ॥

वित्तैके

सात्त्वि

गीभास

२
पु

उक्ता। श्लोकपूर्वार्द्धतात्पर्यमाह आहाराणामिति रसादिवर्गस्य सात्त्विकपुरुषप्रियत्वं कट्वादिवर्गस्य राजसप्रियत्वं यातयामादिवर्गस्य तामसप्रियत्वमिति दर्शनेन कुत्रोपयुज्यते तत्राह रसेति श्लोकोत्तरार्द्धतात्पर्यमाह नयेति आहारत्रैविध्यवदिति पावत्त कथमेतेषां प्रत्येकं त्रैविध्यं तत्राह तेषामिति ॥ सात्त्विकप्रीतिविषयमाहारविशेषमुदाहरति आयुरिति आजीवनं सत्त्वं चित्तस्थैर्यं वा वीर्यं बलं कार्यकरणसामर्थ्यमारोग्यं निरोगता सुखं मनआह्लादः प्रीतिः परेषामपि संपन्ना

आहाराणां च रसस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते यत् स्निग्धादिष्वाहारविशेषेषु आत्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्वा राजसतामसलिङ्गानाम् आहाराणां परिवर्जनाय सत्त्वलिङ्गानां चोपादानाय यज्ञाय त्तादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसान् बुद्ध्वा कथं नु नाम परित्यज्य सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्यर्थः एवमर्थमाह प

आहारस्त्विति आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुस्त्रिविधो भवति प्रियः यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां आहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ आयुरिति

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ७ आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः ८

64

स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः

आयुश्च सत्त्वं च बलं चारोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विवर्धनाः आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः रस्याः स्निग्धास्ते च रस्या रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः ८ कट्विति कटुरम्लो लवणोऽत्युष्णोऽतिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्यो अतिकटु विदाहि अतितीक्ष्णास्त्येवं कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन एवंविधा आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः दुःखं च शोकं चामयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥ ॥

दुः

पा २ नां दर्शनात्परं मोहः येषां तासां विवर्धनाः विवर्धयन्तीति रसोपेता सपित्वाः स्निग्धाः स्थिरा देहे चिरकालस्थायित्वं चिरशरीरोपकारहेतुत्वं ८ राजसप्रीतिविषयमाहारविशेषं दर्शयति कट्विति कटुः कटुरसः तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात् रूक्षो निःस्नेहः विदाही संतापकः अतिशब्दस्य सर्वत्र योजनामेवाभिनयति अतिकटु रिति दुःखं तात्कालिकी पीडा दौर्मनस्यं वियोगजं दुःखं शोकः आमयो रोगः ९

ध्व०
२

तथापि कथं सत्त्वादिनिष्ठापयोक्तस्य पुरुषस्य तत्तज्ज्ञातुं शक्येत्याशंक्याह तमाश्रेति अविज्ञातस्य पुरुषस्य श्रद्धाप्रधानत्वादिति यावत् देवाद्युपास्याद्योपपत्त्यां कुवेरादयो रक्षांसि नैरृताद्यः स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो देहपाताद्वायुदेहमापन्नाः प्रेताः एभ्यश्चापयायपमारा अदेवादयः सात्त्विकराजसतामसानुप्रकारान्पृच्छतीति सान श्रद्धावगन्तव्यं ॥३॥ ननु सत्त्वादिनिष्ठा शास्त्रज्ञानानुशक्तेन कथं तत्कार्यलिङ्गकानुमानेन निर्णेया इत्याशंक्य इति सत्त्वादिनिष्ठानां जनानामवान्तरविशेषं प्रचुरत्वाय तांतश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाननुमेयेत्याह यजन्त इति पूजयन्ते पूजयंति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥ एवं कार्येण लिङ्गेन सत्त्वादिनिष्ठाः शास्त्रविधिमुत्सृज्य कश्चिद्देवतादेवद्विजादिपरं सत्त्वनिष्ठोऽभवति बाहुल्येन तु रजोनिष्ठाः तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्तीत्याह अशास्त्रेति अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितं घोरं परपीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जनास्ते च दम्भाहंकारसंयुक्ताः दम्भश्चाहंकारश्च दम्भाहंकारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः कामश्च

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ४ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६

रागश्च कामरागौ ताभ्यां कृतं बलं कामरागबलं तेनान्विताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयन्त इति कर्षयन्तः कृशीकुर्वन्तः शरीरस्थं भूतग्राममेकादशसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो मां चैवान्तस्थमेव बुद्धिसाक्षिभूतमंतःशरीरस्थं कर्षयन्तो मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्षणं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयास्तान्परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ६ ॥

चतुरस्रूपे दर्शयति तदेवमाहारेण राजसानां तामसानां च प्राणिनां घातुर्यं प्रयुक्तानि विरणोति कामसिताद्दिना काम्यकास्तमानविषयोरागश्चनहि षयभोगाभिलाषस्तत्कृतं तन्न निमित्तं इति यावत् यतो निष्ठान्तरापाध्ये नुपदर्शितमोहिच्छान्ताधान्येनदर्शयति कर्षयन्त इति कथं शरीरादिसाक्षिणं मे श्चेत्प्रतिकृशीकृतं प्राणिनोऽप्रकल्पनेन आह मदनुशासनेति ये तेषां वीपरीतस्य अपवर्तापरिहारार्थं कृत्वोपदर्शनेन तत्र परिहरणार्थमिति ६

नामसंयज्ञंहानार्थमेवोदाहरति विधीति १३ सात्विकादिभावंनिरूपयितुंसर्वेस्यतपसः स्वरूपंत्रिविधंनिरूपयति अथेति तत्र शारीरंतपोनिर्दिशति देवेति देवाब्र ह्मविष्णुशिवादयः द्विजाः पूज्यापूज्यत्वात्द्विजोत्तमाः गुरवः पित्रादयः प्राज्ञाःपंडिता विदितवेदितव्यास्तेषांपूजनंप्रणामशुश्रूषादि शौचंमृज्जलाभ्यां

विधिहीनमिति विधिहीनेयथाचोदितविधिविपरीतं असृष्टान्नंब्राह्मणेभ्योनसृष्टमन्नंयस्मिन्यज्ञेसोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नंमंत्रहीनंमं त्रतः स्वरतोवर्णतश्चविप्रयुक्तंमंत्रहीनं अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितंश्रद्धारहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते तमोनिर्वृत्तंकथयंति १३ अ

विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसाचशारीरंतपउच्यते १४

थेदानींतपस्त्रिविधंउच्यते देवेति देवाश्चद्विजाश्चगुरवश्चप्राज्ञाश्चदेवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषांपूजनंशौचमार्जवंऋजुत्वंब्रह्मचर्यमहिं साचशरीरनिर्वर्त्यंशारीरंशरीरप्रधानैः सर्वैरेवकार्यकरणैःकर्त्रादिभिःसाध्यंशारीरंतपउच्यते १४ पंचैतेतस्यहेतवइतिहिवक्ष्यति

शरीरशोधनंआर्जवमृजुत्वंविहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्वं ब्रह्मचर्यंमैथुनासमाचरणं अहिंसाप्राणिनामपीडनंशरीरमात्रनिर्वर्त्य मस्यतपसोनसंभवतीतिमत्वाविशिनष्टिशारीरेति १४ कथंकर्त्रादिसाध्यत्वेतपसःशारीरत्वेशारीरत्वेनाकर्त्रादिसाध्यत्वमित्याशंक्याह पंचेति

तामसप्रियमाहारमुदाहरति यातयाममिति ननु निर्वीर्ययातयाममुच्यते न पुनः सामिपक्वमिति तत्राह निर्वीर्यस्येति १० हानादानार्थं स्वाहारत्रैविध्यमेव
विभज्य प्रक्रमप्राप्तं यज्ञत्रैविध्यं कथयति अथेति तत्र सात्त्विकं यज्ञं तावदाह अफलेति फलाभिसंधिं विना यज्ञरूपमेव भाव्यमिति उपासनाह्नतोऽनुष्ठीयमा

यातयाममिति यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसेनोक्तत्वात् गतरसं रसविमुक्तं पूति दुर्गन्धि पर्युषितं च पक्वं सद्रात्र्यन्तरितं च यत् उच्छिष्ट
मपि भुक्तशिष्टममेध्यमयज्ञार्हं भोजनमीदृशं तामसप्रियं १० अथेदानीं यज्ञस्य त्रैविध्यमुच्यते अफलेति अफलाकांक्षिभिरफलाभिसंधिभिर्यज्ञो

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो
विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ११ अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् १२

विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निवर्तितस्तेन यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य
इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ११ अभिसंधायेति अभिसंधायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि च यद्यज्ञ इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं चैव

नोपयज्ञः सात्त्विक इत्यर्थः ११ राजसं यज्ञं तावन्निर्दिशति अभिसंधायेति स्वर्गाद्युद्दिश्य धार्मिकख्यापनार्थं च यद्यजनं क्रियते तं यज्ञं रजसा निर्वृत्तं राजस
मवगच्छेत्यर्थः १२

म

गी॰भा॰ ४ मानसं तपः संक्षिपति मनःप्रसाद इति प्रशांतिमेव्यमनस्कं स्वच्छत्वेति मनसः स्वास्थ्यं मुख्याकुलतां नैश्चिंत्यमित्यर्थः सौमनस्यं सर्वेभ्यो हितैषित्वं मुदितासिंतनं च त
त्कथं गम्यते तत्र आह मुखादीति तस्य स्वरूपमाह, अतःकरणस्येति ननु मौनं वाङ्संयमं न वाग्व्यपेतपस्तर्भवति तत्कथं मानसे तपसि व्यपदिश्यते तत्र वाचः सं
संयमस्य कार्यत्वात् मनःसंयमस्य कारणत्वात् कार्येण कारणग्रहणात् मानसे तपसि मौनमुक्तमित्याह वाग्विजि पद्मौनं मुनिभावो मननं आत्मनो मन
सो विनिग्रहो निरोधः नन्वेवं मौनस्य मनोनिग्रहस्य च मनःसंयमत्वेनैकत्वात्पौनरुक्त्यं नेत्याह सर्वत इति भावस्य हृदयस्य संशुद्धिः रागादिमलविकलतेति व्या

मनः इति मनः प्रसादो मनसः प्रशांतिः स्वच्छतापादनं मनसः संप्रसादः सौम्यत्वं यत्सौमनस्यं प्राहुर्मुखादिप्रसादकार्यानुमेयांतःकरणस्य वृत्तिः मौनं वाक्सं स्व
यमोपि मनःसंयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनःसंयमो मौनमिति आत्मविनिग्रहो मनोनिरोधः सर्वतः सामान्यरूप आत्मवि
निग्रहो वाग्विषयस्यैव मनसः संयमो मौनमिति विशेषः भावसंशुद्धिः परैः व्यवहारकाले मायाविवर्जितत्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६
यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्वादिभेदेन कथं त्रिविधं भवतीत्युच्यते श्रद्धयेति श्रद्धया ॥ आस्तिकबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तत्पू

66

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६ श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः अफ
लाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवं १८

मनुष्ठितं तपस्तत् त्रिविधं त्रिःप्रकारं अधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलकांक्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तपस्तत्सात्विकं सत्वनि
र्वृत्तं परिचक्षते कथयंति शिष्टाः १७ सत्कारेति सत्कारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं पूजा
पादप्रक्षालनार्चना ॥ अपि तत्वादित्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दंभेनैव च यत् क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वेन

प चष्टे पौरीति मानसं मनः संप्रधानेन निर्वेशमित्यर्थः १६ त्रिविधस्य तपसो यथासंभवं सात्विकादिभावेन त्रैविध्यमाकांक्षा साहाय्यानि क्षिपति पयोक्तमि
ति अधिष्ठाने देहे वाग्मनो निवेशे मित्यर्थः सामाहितैः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारैरित्यावत् १७ राजसं तपो निर्दिशति सत्कारेति सत्कारेति साधुकारमेव
स्कारः पुति साधुरिति दंभेन चैव नास्तिकेन न केवलं धर्मध्वजित्वेन यत्ये तदिह प्रोक्तमस्मिन्नेव लोके फलप्रदमित्यर्थः कादाचित्कफलत्वं क्षणिकफल स्व॰
त्वमध्रुवमनियतमनैकांतिकफलमित्यावत् १८ ४

संप्रति वाङ्मयं तपोऽपदिशति अनुद्वेगकरमिति सत्यं यथादृष्टार्थवचनं प्रियं श्रुतिसुखं हितं परिणामपथ्यं प्रियहितयोर्विधान्तरेण विभागमाह प्रियेति कथमत्र विशेषणविशेष्यत्वं तदाह अनुद्वेगेति विशेषणानां धर्माणामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेषणवाक्येन समुच्चितानां वाक्यस्यापि समुच्चये पर्यवसानमित्याह विशेषणेति किमिति वाक्यमेव विशेष्यते किमिति वा तेषां विधेयः समुच्चयस्तत्राह परेति पदं प्रति विधायकवाक्यमात्रस्य विशेषणत्वस्य वाऽऽप्रयत्नप्रस्तावानुपपत्तिस्तथापि स

अनुद्वेग

अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरं प्राणिनां अदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्च शब्दः परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्यात् यदि न तद्वाङ्मयं तपः तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाङ्मयं तपस्त्वं तथा प्रियवाक्यस्याप्यन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वं

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५ ॥ श्रीरामचन्द्राय नमः

गी१

तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं किं पुनस्तत्तपो यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो वाङ्मयं यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते १५

सत्यवाक्ये विशेषणान्तराभावेऽपि वाङ्मयतपस्त्वमित्याशङ्क्याह तथेति तथापि प्रियवाक्यमात्रस्य तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याह तथेति तथापि परिणामपथ्यं वाक्यमात्रं तथा भविष्यतीत्याह तथा हितेति कीदृक् तर्हि तपो वाङ्मयमिति प्रश्नपूर्वकं विशदयति किं पुनरिति विशिष्टे वाङ्मये तपसि दृष्टान्तमाह यथेति प्रासङ्गिकत्वे पवित्रपाणित्वमित्यादिविधानमनतिक्रम्य स्वाध्यायस्यावर्तनं यथाविधि वाङ्मये तपस्यन्तर्भवतीत्याह स्वाध्यायेति वाक्प्रायुपेता प्रस्तुता
स्मिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधानमित्यर्थः १५ ॥

गी॰भा॰स॰ कथं निर्देशेनैषां विधानमित्याशंक्याह निर्दिश्यते इति यज्ञादीनां वैगुण्ये प्रतीतिकाले यथोक्तनाम्नामन्यतमोच्चारणे वैगुण्यं तिष्ठतीति भावः कर्मसाद्गुण्यकार
५ णं त्रिविधं नामस्तौति ब्राह्मणा इति २३ पूर्वं सर्गादौ निर्माणं च प्रजापतिकर्तृकं यस्मात् ब्राह्मणादीनां कारणं यस्माच्च ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादित्युपसंहरति

निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणः स्मृतश्चिंतितो वेदांतेषु ब्रह्मविद्भिर्ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहितानि निर्मि
ताः पुरा पूर्वमिति २३ निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते तस्मादिति तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाः यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानो
क्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानां २४ तदिति तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य चानभिसंधाय फलं कर्मणः
फलं यज्ञतपःक्रियाः यज्ञक्रियाः तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकांक्षिभि

ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः प्रवर्तन्ते विधानो
67 क्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः २५ सद्भा
वे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६

र्मोक्षकांक्षिभिर्मुमुक्षुभिः २५ ॐ तच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोगः कथ्यते सद्भाव इति सद्भावे असतः सद्भावे यथाविद्यमान
स्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावे असद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यते तथोच्यते
अभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते प्रयुज्यते इत्येतत् २६

तस्मादिति ब्रह्मवादिनामित्यत्र ब्रह्म वेदः २४ ॐ शब्दस्य विनियोगमुक्त्वा तच्छब्दस्य विनियोगमाह तदित्यादिना २५ उक्तमनूद्यानेन श्लोकत्रयस्यार्थमाह
ॐ तच्छब्दयोरिति २६ ॥ श्रीरामद्वापनमः

एम॰
५

तामसं तपं संगच्छति मूढेति मूढोऽसंततविवेकी तस्य ग्रहो मोहो ग्रहोऽभिनिवेशस्तेनेत्याह अविवेकेति आत्मनः स्वस्य देहादेरित्यर्थः १९ क्रमप्राप्तं दानस्य गु
णनिमित्तभेदमाह इदानीमिति दातव्यमित्येवमनः कृत्वा दानमेवमपाभाव्येन फलमित्यभिधायेत्यर्थः २० एतत्तन्नामसदानमभिजतेत्यर्थः २१ २२

मूढेति मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया क्रियते यत्तपः परस्य उच्छादनार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतं १९ इदानीं दानभेद उच्यते दातव्यमिति
दातव्यमिति एवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय पात्रासमर्थायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्यक्षेत्रे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पा
त्रे चैव षडंगविद् वेदपारगाय आचारनिष्ठायेत्यर्थः तद्दानं सात्त्विकं स्मृतं २० यत्त्विति यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं कालेन मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवम
र्थं फलं वा स्वर्गादिकमस्य भविष्यतीत्युद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खिन्नेन चेतसा तद्दानं राजसं स्मृतं २१ अदेशेति अदेशकाले अपुण्यदेशे म्ले

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् १९ दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे देशेका
ले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् २० यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसमुदाहृतम् २१ अदे
शकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् २२ ॐ तत्सदिति निर्देशो

च्छाशुच्यादिसंकीर्णे अकाले उपरागहेतुत्वेनाप्रशस्ते काले संक्रान्त्यादिविशेषरहिते अपात्रेभ्यश्च मूर्खनटादिभ्यो देशादिसंपत्तौ वाऽसत्कृतं प्रियवच
नं पादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं तत्तामसमुदाहृतं २२ यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणोपायमुपदेष्टुमुच्यते ॐ
तदिति ॐ तत्सदित्येष निर्देशः
विहितानां कर्मणां प्रमादप्रयुक्तवैगुण्ये कथं परिहारः स्यादित्याशंक्याह ॐ तदिति ॐमिति ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॐमिति तावद्ब्रह्मणो नामनिर्देशः तत्त्वमसीति श्रु
तिप्रसिद्ध्यापि ब्रह्मणो नामनिर्देशः सदेव सोम्येदमिति श्रुतेः सदित्यपि तत्स्वनामेति मतमाह ॐमिति ७ ॥ ॥ ५

धर्माधर्मद्वयोः

नन्वेवंसाध्यसाधनभूतंनिष्ठाद्वयमत्रभगवताप्रतिपाद्यते भूमिप्रार्थितेनब्रह्मणाभ्यर्थितस्यभगवतोभूमिभारापहारार्थंवसु
देवेनदेवक्यामाविर्भूतस्यावतारस्यैनमध्यमंपृथासुतंप्रतितन्महिमानंप्रेरयितुंधर्मद्वयोपरिहारानूद्यमानत्वादतोनास्यशास्त्रस्य
निष्ठाद्वयंप्रतिविषयभावमनुभवितुमलमिति तत्रभगवतोधर्मसंस्थापनत्वाभ्युपगमाद्धर्मद्वयस्थापनार्थमेवप्रादुर्भावाभ्युप
गमाद्भूभारपरिहारस्यचार्थिकत्वादर्जुनंनिमित्तीकृत्यसाधिकारिणंस्वधर्मप्रवृत्तेनहारयतानेनिष्ठापामवृतारपितुंगीताशास्त्रस्यप्रणी
ततादुचितमस्यनिष्ठाद्वयविषयत्वमितिपरिहरति सभगवानित्यादिनाधर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेत्येतेनभाष्येण तत्रेदंगीता
त शास्त्रंव्याख्यातुमुचितमारभणीयत्वान्निर्दिष्टप्रयोजनत्वात्शास्त्रान्तरवदित्याशंक्यमंगलाचरणस्योद्देश्यंदर्शयन्नादौ शास्त्रप्रणे
तुरमहत्त्वनिर्द्धारणार्थंसर्वज्ञत्वादिप्रतिज्ञापूर्वकंसर्वजगज्जनयितृत्वमाह सभगवानिति प्रकृतोनारायणाख्योदेवः तवेदःस

68 सभगवान्सृष्ट्वेदंजगत्तस्यचस्थितिंचिकीर्षुः ॥ मरीच्यादीनग्रेसृष्ट्वाप्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणंधर्मंग्राहयामास

वैश्वरः समस्तमपिप्रपंचमुत्पाद्य अवस्थितोऽन्यच्चतस्यानामनामीश्वरानुगृहीतानामात्मत्वप्रतिज्ञानंतस्यपरमात्मत्वसिद्धिरि त
त्यर्थः नतुभगवतासृष्टमपिचातुर्वर्ण्यादिविशिष्टंहिरण्यगर्भादिलक्षणंजगन्नव्यवस्थितिमास्थातुंशक्नोतिव्यवस्थापकाभा
वाच्चपरस्यैवेश्वरस्यव्यवस्थापकत्वंवैषम्यादिप्रसंगात्तत्राह तस्येति सृष्टस्यजगतोमर्यादाविरहितत्वेशंकितेतदीयांव्यव
स्थांकर्त्तुमिच्छन्व्यवस्थापकमालोच्यतत्रसापितत्त्वेनप्रसिद्धंधर्म्मंतथाविधमधिगम्यसृष्टवानित्यर्थः ॥ सृष्टस्यधर्म्मस्यसाध्यत्व
सैवत भावतयासाधयितारमेतेरणसभवान्नेदनुष्ठानापैवतदनुष्ठातृत्वाभ्युपगमात्प्राणिप्रभेदानामधर्म्मप्रापाण्यांतदुपयोगाकुत्तलहरी
पास्तद्विरित्याशंक्याह मरीच्यादीनिति तेषांभगवतासृष्टानांप्रजासृष्टिहेतूनांपागदानादिमहत्त्वात्साध्यंधर्मंतत्रत्वानुमधिकृतानांसर्वी
प्रत्वेनतद्ग्राहणमनुपपन्नमित्यर्थः ॥

कार्यत्वाद्घटवदण्डस्य कारणाकं एवं विराडपि न चानन्तिकमनुमानसंचारः तस्याकार्यत्वे तत्रहेत्वभा
वात् = १

हिरण्यगर्भे श्रुतिस्मृतिसमधिगतेऽपि कार्यलिंगकमनुमानमस्तीति मन्वानो विराट्सत्त्वमुपदर्शयति अण्डस्येति उक्तस्याण्डस्य हिरण्यग
र्भाभिधानीयस्यान्तरिमे भूरादयो लोका विराडात्मका वर्तन्ते कार्यं हि कारणस्यान्तर्भवति तेन हिरण्यगर्भान्तर्भूरादयो लोका विराडात्मान न
स्तेन सृष्टा इति तल्लिंगाद्धिरण्यगर्भसिद्धिरित्यर्थः लोकानेव पंचीकृतपंचमहाभूतात्मकं विराडात्मत्वेन प्रसादयति सप्तद्वीपेति साएवि
ध्यभवदिति श्रुतौ विराण्णोऽन्नसंकीर्तनमिसंगीकारणदेशवद्वीपोपेता पृथिवी सनेन सर्वलोकात्मको विराडेवोच्यते च शब्देन विराजो हि
रण्यगर्भे पूर्वोक्तोऽण्डात्मत्वं तथोवान्ततः संभवोऽनुरुध्यते परमात्मा हि स्वात्मान द्वारा जगदशेषमसाधात्मन्येवान्तर्भाव्य स्वैदैकरससच्चिदानं

अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी १ ॥

दा त्मनास्वे महिम्नि तिष्ठतीत्यर्थः अत्र च नारायणशब्देनाभिधेयमुक्तं नराएव नाराजीवास्तं पदवाच्यास्तेषामयनमधिष्ठानं
तत्सद्वाच्यं परं ब्रह्म तथा च कस्मिंस्तस्याधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्वाच्यस्य कल्पितत्वेऽपि लक्ष्यस्य ब्रह्ममात्रत्वाद्धात्मै
कविषयोऽवसूच्यते तेनाथो द्विषयाविषयिभावः संबंधोऽपि ध्वनितः परोऽव्यक्तादित्यनेन मायायास्तत्स्पर्शाभावोक्त्यास्तवानयोनि
पि रूपापरमानंदाविर्भावलक्षणो मोक्षो विवक्षितस्तेन च तत्कामस्याधिकारो द्योतितः परिशिष्टेन तु वस्तुनो वास्तवमद्वितीयत्व शब्देन
मावेदितं तेन च वस्तुद्वारा परमविषयत्वं तज्ज्ञाननिष्ठायास्तदुपायभूतकर्मनिष्ठायाश्चावान्तरविषयत्वमित्यर्थात्सिद्धमिति संबंधे
यम् ॥ २ ॥

गी॰भा॰
३

69

अनुष्ठातॄणामिति

अथवा यथोक्तरूपं कापां दीर्घेणसारम्भोत्तरं महता कालेन कृतत्रेतासंध्ये द्वापरावसाने साधकानां कामक्रोधादिदुर्वर्दं कोऽविवेक धर्मबाहुल्याद्धर्माभिभवादधर्माभिवृद्धेश्च जगतो मर्यादाभेदेन दीर्णां मर्यादामात्मनिर्मितां पालयितुमिच्छुः कृती भगवानित्यर्थेन चानुवर्णपरिरक्षणार्थं लीलामयं मायामाश्रित्य कृष्णस्वेच्छाविग्रहं जग्राहेत्यर्थः ॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवाद्देवकीजनादिति संगतिमनुसृत्य पदद्वयमनूद्य व्याचष्टे भौमस्येति अंशेनेति स्वेच्छानिर्मितेन मायामयेन रूपेणेत्यर्थः किलेत्यस्मिन्नर्थे पौराणिकप्रसिद्धिरनूद्यते न हि भगवतो व्यतिरिक्तस्येदं जन्मेष्यते बहुविधागमविरोधादिति भावः ननु वैदिकधर्मसंरक्षणार्थं भगवतो जन्म यदा यदा हि धर्मस्येत्यादिदर्शनात् किमिदं ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थमित्युच्यते तत्राह ब्राह्मणत्वस्य हीति तथापि वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनं विनापि यथोक्तधर्मरक्षणमित्याशंक्याह तदधीनत्वादिति ब्राह्मणं हि वरो धावत्त्ववादिमति छां भति पद्यते याजनाध्यापनयोस्तद्धर्मत्वा

अनुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्द्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपालयिषुः स आदिकर्त्ता नारायणाख्यो विष्णुः । भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मः तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानां स च भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां ॥ ॥

त्तद्द्वारा वर्णाश्रमभेदव्यवस्थापनाद्दतो ब्राह्मण्ये रक्षिते सर्वमपि सुरक्षितं भवतीत्यर्थः ननु एवमपि भगवतो नारायणस्य शरीरादिमत्वेऽस्मदादिविशेषाद् नीश्वरत्वप्रसक्तेरित्याशंक्याह ज्ञानादिकं तद्विशेषमाह स चेति ज्ञानं सर्वविषयं परिच्छित्तिरैश्वर्यमीश्वरत्वं स्वातंत्र्यं शक्तिः सत्कर्तृत्वं निर्वर्त्तितुं सामर्थ्यं बलं सहायसंपत्तिः वीर्यं वशित्वं तेजः प्रागल्भ्यमप्रधृष्यत्वं च एतैः षड्गुणैः सर्वविषयाः सर्वदा भगवति वर्त्तन्ते तेन यावत्तस्य शरीरादिमत्वेऽपि नास्मदादिनोऽम्बिनिस र्थः अथैवमपि कथमीश्वरस्यानादिनिधनस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य स्वभावविपरीतं जन्मादि संभवति न हि भूतानामीशिता सन्ते त्रैष्वात्मनो नष्टस्वयमेव संपादयितुमर्हति नचास्य देहपरिग्रहे किमपि फलमुपलभ्यते तत्राह त्रिगुणात्मिकामिति । त्रिगुणान् तेहादिगतवैरूप्य लिख्यमिदं विशेषणं तस्याप्रकत्वं वैष्णवीमित्यनेन ईश्वरपारवश्यं तस्या दर्शयति स्वामिति तस्या अप्रतिभातमात्रशरीरत्वमेवेन

क्रम

[illegible]

तम

स

तम
३

चैत्यवंदनादिभ्योविशेषार्थं धर्म्मंविशिनष्टि वेदोक्तमिति ननुनैतावताजगदशेषमपिव्यवस्थापयितुंशक्यते प्रवृत्तिमार्गस्यपूर्वो
क्तधर्म्मप्रतिनियतत्वेपिनिवृत्तिमार्गस्यतेनव्यवस्थापनायोग्यत्वात्तत्राह ततोन्यांश्चेति निवृत्तिरूपस्यधर्मस्यशमदमाद्या
निवृत्तिरूपस्य त्मनोंगमकमाह ज्ञानेति विवेकवैराग्यातिशयेनशमाद्यतिशयोगम्यते ततोविवेकादिरेतस्यांगमकमित्यर्थः द्वाभ्यांबहुविदां वि
दर्शनान्तर्गतःस्येक्षेकारणीभूतधर्म्मोनरूपयितव्यमसौसार्धंश्चाह द्विविधोहीति अतिप्रसंगाप्रसंगनिवृत्त्यैप्रकृतं
धर्म्मंलक्षयति प्राणिनामिति प्रवृत्तिलक्षणोधर्मोभ्युदयार्थिनांसाक्षादभ्युदयहेतुर्निःश्रेयसार्थिनांपरंपरयानिःश्रेयसहे
तुःनिवृत्तिलक्षणस्तुधर्म्मःसाक्षादेवनिःश्रेयसहेतुरितिविभागःज्ञानस्यैवनिःश्रेयसहेतुत्वेपिशमादीनांज्ञानद्वारामोक्षहेतुत्वे

तवैकं: वेदोक्तंततोन्यांश्चसनकसनंदनादीनुत्पाद्यनिवृत्तिधर्म्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणंग्राहयामास द्विविधोहिवेदोक्तोधर्म्मः
प्रवृत्तिलक्षणोनिवृत्तिलक्षणश्च जगतःस्थितिकारणं प्राणिनांसाक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यःसधर्म्मः ॥ ब्राह्मणा
द्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठीयमानः दीर्घेणकालेन॥

ज्ञानातिरिक्तव्यवधानाभावात्तुसाक्षादित्युक्तं॥ यद्येवंधर्म्मोलं\
स्तेनहिवर्णिभिराश्रमिभिश्चोपेयःसर्वैरेवपुरुषार्थार्थिभिर्हिविधिधर्मोयथायोग्यमनुष्ठेयाविप्रतुष्ठानंनियमासिद्धिरित्याशंक्या
ह ब्राह्मणाद्यैरिति अर्थित्वाविशेषेपिअधिकारिस्वरूपपर्यालोचनयानुष्ठाननियमसिद्धिरित्यर्थः निवृत्तेर्निमित्तेकुवायुक्तोयमनुष्ठानेका
म्यकरणांशमदमादीनांप्रवृत्तिरितिकर्त्तव्यतांशेवधीतिविभागेपिकर्वाधिदेवानुष्ठानमितिविभागमभिप्रेत्याह दीर्घेणेति अथयथो
क्तधर्म्मवशादेवजगतोविवक्षितंस्थितिसिद्धेर्भगवतोनारायणस्यादिकर्तुरनेकानर्थकलुषितशरीरपरिग्रहासंभवाद्रूपस्यैवंकुसचि
दानंदस्यवैषम्यनैर्घृण्यवतोविग्रहपरिग्रहद्वारेणगीताशास्त्रप्रणयनमितिकुतोस्यापमपीत्यतआह [illegible]ामिति॥ ॥

पौर्वापरपर्य्यालोचनया शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वेन निर्द्धारितमित्याशंक्याह ज्ञापकं चेति न केवलं ज्ञानं मुक्तिहेतुः अपि तु समुच्चितमित्यस्यार्थस्य स्वधर्म्मानुष्ठाने पापश्रावि वचनसामर्थ्यलक्षणं लिंगं गमकमित्यर्थः शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वे लिंगं वक्ष्यमाणमपि प्रमाणमित्याशंक्याह कर्म्मण्येवेति न चैव वाक्यान्तरमुदाहरति कुरु कर्म्मैवेति ननु न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यादिना प्रतिषिद्धत्वेन हिंसादेरनर्थहेतुत्वावगमात्तद्रूपेत्ते वैदिकं कर्म्माधर्म्मो यन्नानुष्ठातुं शक्यते तथा च तस्मिन्नोहेतानेन समुच्चयो न सिध्यतीति सांख्यमतमाशंक्य परिहरति हिंसादीति आदिपदाद्बुद्धिस्थभक्षणं ग्रह्यते यथोक्ताशंकानकर्त्तव्येत्याकांक्षापूर्वकं हेतुमाह कथमित्यादिना स्वशास्त्रेन सचिवेचा

प्रामण्य
वाद

संख्या

ज्ञापकं चाह रस्यार्थे स्मत्र्य यथेत्थमिमं धर्म्मं संग्रामं न करिष्यसि कर्म्मण्येवाधिकारस्ते कुरु कर्म्मैव तस्मात्त्वमित्यादि हिं

क

सादिप्रक्रमात् वैदिकर्म्माऽधर्म्मो येनोपमम्याशंकान् कार्य्या कथं तत्र कर्म्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रात्रपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरतरमपि स्वधर्म्म इति कृत्वा नाधर्म्माय तदकरणे च ततः स्वधर्म्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसीति ब्रुवतो यादृशो वादिक्तिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्म्मणां प्रागेव नाधर्म्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति तदसत् ॥ ॥ ॥

70

नरायणेन

विवक्ष्यते युद्धाकरणे क्षत्रियस्य प्रत्यवायश्रवणात्तस्य तं प्रति नित्यत्वेनावश्यकर्त्तव्यत्वप्रतीतेर्गुर्वादिहिंसात्मकमतिक्रूरमपि कर्म्म नाधर्म्मायेति हेतुं न रम्याह तदकरणे चेति आचार्य्यादिहिंसात्मकमतिक्रूरमपि युद्धं नाधर्म्मायेति ब्रुवता भगवता [illegible] श्रौतानां हिंसादियुक्तानामपि कर्म्मणां दूरतो नाधर्म्मत्वमिति स्पष्टमुपदिष्टं भवति सामान्यशास्त्रस्यार्थहिंसानिषेधार्थत्वात्क्रतुविषये चोदितहिंसायास्तद्विषयत्वात् कुतो वैदिककर्म्मानुष्ठानानुपपत्तिरित्यर्थः ज्ञानकर्म्मसमुच्चयपक्षे कस्य सिद्धिरित्युपसंहर्त्तुमिति शंक्यः यत्तावदुक्तं ज्ञाने सतीति कर्त्तव्यताकं स्वफलसाधकं कारणत्वादिति अनुमानं न दूषयति तदसदिति न हि शुक्तिकादिज्ञानं प्रमाणं स्वफले सहकारि किंचिदपेक्षते तथा च व्यभिचारादस्य साधकं कारणत्वमित्यर्थः ॥

अर्जुनस्यामेषां च शोकमोहरूपयोः संसारबीजत्वमुपपादितमुपसंहरति अत इति तदेवं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्या
त्मज्ञानोत्थनिवर्त्तनीयशोकमोहाख्यसंसारबीजप्रदर्शनपरत्वं दर्शयित्वा वक्ष्यमाणसंदर्भस्य सहेतुसंसारनिवर्त्तकतत्त्वज्ञानोपदेशे
तात्पर्यं दर्शयति तयोश्चेति तद्धयोर्ज्ञानमुपदिदिक्षुरुपदेष्टुमिच्छन्भगवानाहेति संबंधः सर्वलोकानुग्रहार्थं यथोक्तं ज्ञानं भग
वानुपदिदिक्षतीति संबंधमर्जुनं प्रत्येवोपदेशादित्याशंक्याह अर्जुनमिति नहि तस्यामवस्थायामर्जुनस्य भगवता यथोक्तं ज्ञानमुप
देष्टुमिष्टं किंतु स्वधर्मानुष्ठानाद्बुद्धिशुद्ध्युत्तरकालमित्यभिप्रेत्योक्तं निमित्तीकृत्येति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानादे
व केवलात्कैवल्यप्राप्तिरिति गीताशास्त्रार्थश्चाभिप्रेत आख्यातः संप्रति वृत्तिकृतामभिप्रेतं मतं निरसितुमनुवदति तत्रेति नि

अतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थं
अर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान्वासुदेवः अशोच्यानित्यादि तत्र केचिदाहुः सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननि
ष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्हि अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्त्तकर्मसहितात्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गी
तासु निश्चितोऽर्थ इति ॥

र्द्धारितः शास्त्रार्थः सप्तम्या परामृश्यते तेषां युक्तिमेव विवृण्वन्वादी सैद्धांतिकाभ्युपगमं प्रत्याह
इति सर्वकर्मेति वैदिकेन कर्मणा समुच्चयं व्युदसितुं मात्रपदं तस्मात्तेन कर्मणा समुच्चयं निरसितुमवधारणमभ्यासस्तेवंधंधुनीते
केवलादिति नैवेत्येवकारः संबध्यते केन तर्हि प्रकारेण ज्ञानं कैवल्यप्राप्तिकारणमित्याशंक्याह किं तर्हीति किं तत्र प्रमाणमित्याशंक्य वेदमेव
शास्त्रमित्याह इति सर्वास्विति यथा प्रयाजानुयाजाद्युपकृतं दर्शपूर्णमासादि स्वर्गसाधनं तथा श्रौतस्मार्तकर्मोपकृतमेवात्म
ज्ञानं कैवल्यं साधयति विमतं सेतिकर्तव्यताकमेव स्वफलसाधकं करणत्वाद्दर्शपूर्णमासादिवदित्येवं ज्ञानकर्मसमुच्चय
परं शास्त्रमित्यर्थः इति यदाहुस्तदनेन पूर्वेण संबध्यते ∴ श्रीकृष्णाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

गी॰भा॰
५

सांख्यं बुद्ध्याश्रयं ज्ञाननिष्ठेसेतदपि भगवतोभिमतमित्याह तयोश्चेति ज्ञानमेवयोगोज्ञानयोगस्तेन हि ब्रह्मणा युज्यते तादात्म्यमापद्यते ते
न संन्यासिनां निष्ठा निश्चयेन स्थितिस्तासंपूर्णा परिसमाप्तिलां कर्म्मनिष्ठातो व्यतिरिक्तां निश्चयोमश्वेनिः कृष्ण भगवानवदन्नीति योजना
।उत्तमोक्षाभयाज्ञयज्ञानयोगेन सांख्यानामित्येतद्व्याख्यातुं क्रमात्पर्यविषयमर्थं तोनुवदति पुरेति योगबुद्ध्याश्रयाकर्म्मनिष्ठेसचापिभगवद
नुमतमित्यादर्शयति तथाचेति कर्म्मैवयोगः कर्मयोगस्तेन हि बुद्धिशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुज्ञानायोपमावयुज्यते तेन निष्ठां कर्म्मिणां ज्ञा
ननिष्ठातो विलक्षणां कर्मयोगेनेत्यादिनावदतिभगवानिति योजना॥ निष्ठाद्वयं बुद्धिद्वया[illegible]यं भगवताविभज्योक्तमुपसंहरति एव श्र

तयोश्चसांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन नि[illegible] सांख्यानां विभक्तां। वक्ष्यति पुरा वेदात्मना मया प्रोक्तेति तथाच योग
बुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां विभक्तां च वक्ष्यति कर्मयोगेन योगिनामिति एवं सांख्यबुद्धिं योग।बुद्धिं चाश्रित्य द्वे
निष्ठे विभक्ते भगवतोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्य
ता यथेतद्धि भागवचनं तथैव दर्शितं शतपथीये ब्राह्मणे एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो प्रव्रजन्तीति सर्वकर्मसं
न्यासं विधाय तच्छेषेण किं प्रजया करिष्यामो

मिति कृपा पुनरनुपपत्त्या भगवता निष्ठाद्वयं विभज्योक्तमित्याशंक्याह ज्ञानकर्मणोरिति कर्म हि कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्या[illegible]यं ज्ञानं पुन श्र
रकर्तृत्वैकत्वबुद्ध्याश्रयं तदुभयमपि स्यादिति विरुद्धसाधनसाध्ययोरेकावस्थस्यैवपुरुषस्यासंभवस्ततो युक्तमेव तयोर्विभागवचनमित्य
र्थः भगवदुक्तविभागवचनस्य मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति यथेति तच्च ज्ञाननिष्ठाविषयं वाक्यं पठति एतमेवेति प्रकृतमात्मानं नित्यवि
ज्ञप्तिस्वभावं वेदितुमिच्छन्तो विविधेपि कर्मफले वैराग्यभाजः सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य ज्ञाननिष्ठा भवंतीति पंचमलकारस्वीकारेण संन्यासं
न्यासविधिं विवक्षित्वा तस्यैव विधेः शेषेणार्थवादेन किं प्रजयेत्यादिना मोक्षफलं ज्ञानमुक्तमित्यर्थः ॥ ॥ श्रीगणेशरामचंद्र॥

श्रं
७१

रान॰
५

यन्नुगीतायास्त्वे समुच्चयस्यैव प्रतिपाद्यत्वे तिभ्रतिस्यात् तदपि विभागवचनविरुद्धमित्याह एषेति सांख्यबुद्धिर्योगबुद्धिश्चेति
बुद्धिद्वयं तत्र सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञाननिष्ठां व्याख्यातुं सांख्यशब्दार्थमाह अशोच्यानित्यादिना स्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्येतदंतं
वाक्यं यावद्भिर्व्यतीतानि तावता ग्रंथेन यत्परमार्थभूतं तत्त्वं भगवता निरूपितं तद्यथा सम्यक् संख्यायते प्रकाश्यते सा वैदि
की सम्यक्बुद्धिः संख्या तया प्रकाश्यत्वेन संबंधि वस्तु तत्त्वं सांख्यमित्यर्थः सांख्यशब्दार्थमुक्त्वा तत्प्रकाशिकां बुद्धिं हंत
श्च सांख्यानुव्याकरोति तद्विषयेति तद्विषया बुद्धिः सांख्यबुद्धिरिति संबंधः तामेव प्रकटयति आत्मन इति न जायते म्रिय

ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोः अशोच्यानित्यादिना ग्रंथेन भगवता यावत्स्वधर्ममपि चावे ८
क्ष्येत्येतदंतेन ग्रंथेन परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत् सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावाक
र्त्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाज्जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः एतस्या बुद्धेर्जन्मनः
घ प्राग् आत्मनो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वापेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो
योगः तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिः सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिनः तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे एषा
तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु। एषेति

नेत्यादिप्रकरणार्थनिरूपणद्वारेणात्मनः षड्भावविक्रियाऽसंभवात्कूट॥
स्थोऽसावितिपर्यवसन्नो विरोधादेवानुष्ठानायोगात्तत्साक्षात्तन्निवर्त्तकत्वात्स्वतंत्रमेवैतदुक्तेनात्मनश्च यद्देहादिव्यतिरिक्तत्वाद्यपेक्षो
धर्माधर्मनिरूप्यतेनेश्वराराधनरूपेण कर्मणा पुरुषो मोक्षाय युज्यते योग्यः संपद्यते तेन मोक्षे ज्ञप्तिद्वारे परंपरया साधनीभूतं तथा
गुरूक्तधर्मानुष्ठानात्मको योग इत्यर्थः अथ योगबुद्धिं विभजन् योगिनो विभजते तद्विषयेति उक्ते बुद्धिद्वये भगवतोऽभिमतिं दर्शयति तथा
चेति ॥ ॥

बुद्धिरुत्पद्यते सा सांख्यबुद्धिः तत्पराः संन्यासिनः सांख्या इत्यर्थः संप्रति योगबुद्ध्याश्रयां कर्मनिष्ठां व्याख्यातुकामो योगशब्दार्थमा
ह एतस्या इति यथोक्त ३

अन्येपिमितपराक्रमभाजो बहवः संतीत्यनुपेक्षणीयत्वं परपक्षस्य विवक्षन्नाह अन्ये चेति अस्यां हि मत्प्रतिपक्षभूतायां सेनायां शूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रकुशला भीमार्जुनाभ्यां सर्वेऽति पत्त्रवीर्याभ्यां तुल्या युद्धभूमावुपलभ्यंते तेषां युद्धशौंडीर्यं विशदीकर्तुं विशिनष्टि महेष्वासा इति इषुरस्यतेऽस्मिन्निति इष्वासो धनुस्तदुच्यते तच्च महदेषामस्मिन्मध्ये तद्वेषां ते राजानस्तथा विवक्षिते तानेव परसेनान्तर्गतानुदासीनान्परपक्षानुरागिणो राज्ञो विज्ञापयति युयुधान इत्यादिना ४ सौभद्रो द्रौपदेयाश्चेत्यंतेन ५ तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्त्वादनुपेक्षत्वं पुनर्विवक्षति सर्व एवेति यद्येवं परकीयं बलमतिप्रभूतं मतोऽस्मानतिभीतवदभिदधासि हंत संधिरेव परैरिष्यतामलं विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्रायमाशंक्य ब्रवीति अस्माकमिति तुशब्देनान्तस्थमपि स्वकीयं भयं तिरोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति ये खल्वस्मत्स

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ५ युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव
महारथाः ६ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७ भवान्भीष्मश्च
कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ८ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः नाना
शस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ९

न्ये व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः समुत्कर्षवन्तस्तान्मयोच्यमानान्निबोध निश्चयेन मद्वचनादवधारयेत्यर्थः यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु विद्याहेतुश्च प्रधानत्वाज्ज्ञातुमतिपटुरसि तथापि मदीयसैन्यस्य ये मु[illegible]ख्यास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थमसंख्येषु तेषु मध्ये कतिचिन्नामभिर्गृहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करोमि न त्वज्ञातं किंचित्तव ज्ञापयामीति मत्वाह द्विजोत्तमेति ७ तानेव स्वसेनानिविष्टान्पुरुषधौरेयानात्मीयप्रथमपरिहारेण परिगणयति भवानित्यादिना ८ द्रोणादिपरिगणनजन्यनिषेधशिष्टपरिसंख्यार्थत्वं व्यावर्त्तयति अन्ये चेति सर्वेपि भवंतस्तत्स्थमदीयप्रतानापाश्रविष्टास्त्यक्तजीविता अपि मत्प्रयोजने स्पृहयन्तीत्याह मदर्थ इति यद्यपि तेषां शूरत्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति नानेति नानाविधान्यनेकप्रकाराणि शस्त्राण्यायुधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते तथा बहुविधायुधसंपन्ना अपि तत्प्रयोगे नैपुण्याभावे तदफ

[illegible]

निकटवर्तिना

ति

धृतराष्ट्रो हिमन्ताचक्षुर्वास्यवक्त्राभावाद्धर्मर्थमसत्यपितुमनीशः सत्वंभ्या सौवर्ह्निनेसंजयमात्मनो हितोयदेष्टारं पृच्छति धर्मक्षेत्र ईधर्म्मसत
तुहेच्युक्षेत्रमभिवृद्धिकारणं पठ्यते कुरुक्षेत्रं वदन्ति तत्र समवेताः संगताः युयुत्सवो योद्धुकामास्तेच केचिन्मदीया दुर्योधनप्रभृतयः पांडवा
छ श्चापरे युधिष्ठिरादयस्ते च सर्वे पुण्यभूमौ संगता भूत्वा किं कृतवंतः १ किमस्मदीयं प्रबलमपि तिलमधीरपुरुषैर्भीष्मादिभिरधिष्ठितं परेषां भयमाविरभू
त् यद्वा पक्षद्वयेपि हिंसाभिभिन्नाः धर्मभयमासीदनेनेत्युपरमेरन्निति एवं पृच्छतः स्वशास्त्राभिनिविष्टस्य ५ तत्र पृष्टस्य प्रश्ने संजयस्य प्रतिवचनं न
दृष्ट्वेत्यादि पांडवानां धर्मप्रसंगो नास्तीत्येतत्तु शब्देन द्योत्यते यस्तु दुर्योधनस्य सर्वतो भयं प्रादुर्बभूव यत्पांडवानां पांडुसुतानां युधिष्ठिरादी
नामनीकं सैन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरतिधृष्टैर्व्यूहाधिष्ठितं दृष्ट्वा प्रसह्य सेनापतीमत्रस्तहृदयो रणात् दातं सांसंख्यानां द्योगवत्यायामा

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय १ संजय उवाच दृष्ट्वा तु
पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् २ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३

चार्यं द्रोणनामानमात्मनः शिक्षितारं रक्षितारं च भ्रात्रा युधपत्नुपसंगम्य तदीयं समीपं ((
विनयेन प्राप्यं भयोद्दिग्नत्स्तपप्रवेपितेजस्विलादेव वचनमर्थसहितं वाक्यमुक्तवानित्यर्थः तदेव वचनमुदाहरति पश्येति एतामस्म
=राभिये दभ्यासे महापुरुषानपि भव तन्मुखानपरिगणय्य भयलेशमप्यसमवस्थितां च भूमिमां सेनां पांडुपुत्रैर्युधिष्ठिरादिभिरानीतां महद
तीमनेकाक्षौहिणीत्वहि नाम च्चोभ्यां पश्येसाचार्य्य दुर्योधनो निपुणे नियोगद्वारा चतस्मिन्परे भीमवज्ञां दितापपर्वे क्रोधातिरेकनु
सास्यपि नमुक्तहते परकीयपक्षे नायावैशिष्याभिधान द्वारपरपक्षेपि तदीयमेव बलमिति सूचयन्नाचार्यस्यत्रिरस्न नेत्र कर मितिम
त्वारः सन्नाह व्यूढामिति राज्ञा द्रुपदस्य पुत्रस्तव च शिष्यो धृष्टद्युम्नो लोके ख्यातिमुपगतः स च शस्त्रास्त्रविद्यासंपन्नो महामहिमानं
न व्यूहमापाद्याधिष्ठितामिमां चमूं किमिति न पश्यसि किमिति वा न पश्यसीत्यर्थः ३॥

गी०भा०
७

एवंदुर्योधनंप्रसन्नमहत्त्विमालक्ष्यपरिसरवर्त्तिनौ केशवार्जुनौ श्वेतैरश्वैरतिबलवद्रथक्रमैर्युक्ते महत्यन्धेरथेऽवस्थितावसाधारणौ शंखौ पू
रितवन्तावित्याह ततः श्वेतैरिति १४ तयोः शंखयोर्दिव्यत्वमेवावेदयति पाञ्चजन्यमिति केशवार्जुनयोर्युद्धाभिमुख्यं दृष्ट्वा संहृष्टः तारसे
नसमररसिको भीमसेनोऽपियुद्धाभिमुखोऽभूदित्याह पौण्ड्रमिति १५ एतेषामपीत्थं महत्त्विमतीसपरिपालनावकाशमासाद्य राज्ञो युधिष्ठिरस्या
पि महत्त्विदर्पापति अनंतेति आपत्साक्षाद्रणमनुसरणमावश्यकमिति मत्वा तयोर्वेलीपसो वीरपि महत्त्विमाह नकुलइति १६ अ श्री
न्येषामपि सहर्षपाणोगराज्ञामैकमत्यं संविज्ञापयन्धृतराष्ट्रस्य पुरतः संजयो युद्धस्मृति काश्यश्चेत्यादिना १७ १८ परमेष्वासादिविशेषणानि

श्री

73

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंत विजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघो
षमणिपुष्पकौ १६ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौप
देयाश्च सर्वशः पृथिवीपते सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् १८ स घोषो धार्त्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदार
यत् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्त्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ ॥ ॥

तुष्टपर्वसेकंसंबध्यते तैस्तैरर्जुनादिभिः शंखानां पूरयद्भिरापादितो महान्घोषस्तुमुलोऽतिभैरवो नभश्चान्तरिक्षं पृथिवीं च भुवं लोकत्रयं पूर्व
मेवं विशेषेणानुक्रमेणानादयन्नास्तुकं कुर्वन्धार्त्तराष्ट्राणां दुर्योधनादीनां हृदयान्यंतःकरणानि व्यदारयद्विदारितवान् युध्यते हि स्म
न्तैरितशंखघोषश्रवणात्त्रैलोक्याक्रोशेतमुपश्रावतां तेषां हृदयेषु दोधूयमानत्वं तदाह स घोष इति १९ दुर्योधनादीनां धार्त्तराष्ट्राणा
मेवं भयप्राप्तिमदर्शयपार्थादीनां तद्वैपरीत्यमिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रस्तुपस्थितेरनंतरं पलायने प्राप्तेऽपि ये भीष्मादीनां
वैपरीत्यादव्यवस्थितानप्रचलितानेवपराक्रमस्य त्रेणोपलभ्य हनूमन्तं वानरं वरं ध्वजे यस्य सकलार्जुनो द्रायावस्थितौ अर्जुनो भगवंतमाहेति

॥ श्रीः ॥

राम

राजा पुनरपि स्वकीयं भयाभावे हेतुं तत्राचार्यं प्रसादयन्नपि अपर्याप्तमिति अस्माकं खल्विदमेकादशसंख्याकाक्षौहिणी परिमितं न परिमितं च लं भीष्मेणाप्यधिष्ठितं महामहिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं एतेषां पुनस्तद्बलं सप्तसंख्याकाक्षौहिणी परिमितं बलं भीमेन चपलबुद्धिना कुशलतांविकलेन परिपालितं न पर्याप्तमस्मानभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः अथवा तदिदमस्माकं बलं भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमप्यधृष्यमक्षोभ्यमेतेषां तु पाण्डवानां बलं भीमेन रक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोढुं शक्यमित्यर्थः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्माकमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्मोऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनिवृत्त्यर्थमिति तदेव तथोच्यते इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पाण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीमाभिरक्षितं भीमो दुर्बलहृदयो यस्मात्सो परबलनिवृत्त्यर्थमभिरक्षितस्तस्मादस्माकं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः १० स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्त्वा भीष्मशेषत्वेन तदनुगुणत्वं द्रोणादीनामार्थयते अयनेष्विति कर्त्तव्यविशेषद्योती तु शब्दः समरसमारंभसमये योद्धृणां यथाप्रधानं युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानि नियम्यंते तान्यत्रायनान्युच्यंते सेनापतिश्च सर्वसैन्य\\

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं १० अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान्
१२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३

मधिष्ठाप्य मध्ये तिष्ठति इति तेषु सर्वेषु प्रस्थेषु प्रविभागमप्रसाख्याय यथाभवान्स्वस्थामाकरीश्च सेवमाद्यो भवंतः सर्वे व्यवस्थिताः संतो भीष्ममेव सेनापतिं सर्वतो रक्षंतु तस्य हि रक्षणेन सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं तस्मात्परबलनिवृत्त्यर्थं खलेन तस्मात्स्वामी रक्षितव्य इत्यर्थः ११ तमेवमाचार्यं प्रति सवादं कुर्वंतं भयाविष्टमानं दृष्ट्वा तदभ्यासावर्ती पितामहस्तद्दुःखानुरोधार्थमित्युक्तवानित्याह तस्येति राज्ञो दुर्योधनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परिभवहारास्वकीयविजयहारकं तस्यानुसारादपन्नयंतदीयमर्थं विनिनोदुरुच्चैः सिंहनादं कृत्वा शंखमाहारित्तवान्किमिति दुर्योधनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो भवते कुरुवृद्धस्तस्य कुरुराजस्य पितामहत्वात्स्वदुर्योधनस्य पापनयापायप्रवृत्तिं तु चिंता तदुपजीवित्वात्तदुःशलाद्युतस्य च सिंहनादं शंखशब्दं च परेषां हृदयव्यथासंभाव्यंतं दृष्ट्वा रिणि बहुमतिभयजननं त्वेतत्प्रतापवत्त्वादित्यर्थः १२ राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रहसनंतरं तस्य सैन्ये राजभिः शंखादयो वाद्यविशेषाः युगपदेव शब्दवंतः संपादिताः स च शंखादिसमुत्कटशब्दस्तुमुलो व्याकुलो बहुलभयं परेषामरित्योनयच्चासीत्याह तत इति १३

पं
त
भ

मध्ये र्षे

गी॰भा॰ ८ भीष्मद्रोणादीनामग्रेषां च राज्ञां मतिके रथं स्थापयित्वा भावात्किं कृतवानित्तदाह उवाचेति एतान् आशेवृत्ते मानान्कुरूनकुरुवंशप्र
सूतानभवद्भिः सार्द्धं युद्धार्थं संगतान्पश्यद्दृष्ट्वा वर्षैः सहाप्यपुत्रतान्त वा वा पावर्तते तैः सार्कं युद्धं करणेऽसन्स्वेतेषां शस्त्रास्त्रादि सावतां
महीक्षितामुपेतो पपद्यते सारथ्ये तु न मनः खेदनीयमित्यर्थः २५ एवं स्थितो महानधर्मोऽयं स्वीतिविपरीतबुद्ध्या युद्धादुपरिरंसा [illegible] यो
पार्थसम्बद्धेति कथयति तत्रेत्यादिना सम्यगाभगवद्भक्तानेतसमरसमारंभायसंनद्धानसतीसे तद्दृच्यते सेनयोरुभयोरपि स्थितान्स्य
[illegible]

74 भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृ
न् अथ पितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ता
न्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् अर्जुन उ॰ दृष्ट्वेमं स्वजनं
कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं २८ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९

र्थो पश्यदिति संबंधः २६ अथ शब्दस्तथाशब्दपर्यायः [illegible] श्वशुरान्भार्याणां जनयितॄन् सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृतयस्ते अ
नाहवे अवस्थितान् यो कांन्ति तु पितामहादीनालोच्य परमकृपयापरवशः सन् अर्जुनो भगवंतमुक्तवानित्याह तानिति २७ विषी
दन्नयो क्तेकं पित्रादीनां हिंसासंरंभनिबंधनं विषादमुपतापं कुर्वन्नित्यर्थः तदेवं दर्शयन्वाक्यं वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति २८ आत्मीयं बंधु
वर्गं युद्धेच्छया युद्धभूमावुपस्थितमुपलभ्य शोकमहत्त्वं दर्शयति सीदंतीति देहात्मेवान्ये नस्थाना नाम विदः स्वपरदेहेष्वात्मीयाभिमान सस
वतां तत्क्षिपस्पष्टहारं येन तत्स्व समसंगदर्शिनि शोको महानासीदित्यर्थः अंगेषु यस्यांमुखे शोषश्चेत्युभयं शोकलिंगमुक्तं संप्रति क्षिप्रघुंघवतो ख्या
निर्भीतिलिंगमुपन्यस्यति वेपथुश्चेति २९ राम॰
८

तोयाव

मेह

किमाहेत्यपेक्षायामिदंवक्ष्यमाणंहेतुमद्वचनमित्याह वाक्यमिदमिति कस्मामवस्थायामिदमुक्तवानित्यत्राह प्रवृत्त इति शस्त्राणा
मिषुमासप्रभृतीनां संपातः समुदायस्तस्मिन्प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सतीति यावत् किं कृत्वा भगवंतमुक्तवानित्यत्राह धनुरि
ति २० महीपतिशब्देन राजा धृतराष्ट्रः संजयेन संबोध्यते तदेवमर्जुनवचनं वाक्यमनुक्रामति सेनयोरिति उभयोरपि सेनयोः
सन्निहितयोर्मध्ये मदीयं रथं स्थापय प्रेरितेन सारथ्ये सदैव व्यापृतो नियुज्यते किं हि भक्तो नाम प्राकृतवद्भगवान् नियंत्रितो यो गमनं तिष्ठ
तीयुक्तं हि भगवतो भक्तपारवश्यमुच्यते तिसंबोधनेन तथा भगवतः स्वरूपं न कदाचिदपि च्युतिं प्राप्नोतीत्युच्यते २१ मध्ये रथं स्थापयेत्य
त्युक्तं तदेव रथस्थापनस्थानं निर्धारयति यावदिति एतान्प्रति पक्षे प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणादीन्स्थापितान्निरीक्षे योद्धुमपेक्षायां
वस्थितान्निरीक्षितुमहं समर्थः स्यां तावति प्रदेशे रथस्थापनं कर्तव्यमित्यर्थः किं वस्तुतो युद्धमारंभे बहवो राजानो युद्धाय प्रवृत्ता

प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः २० हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते अर्जुन उ० सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मे
च्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामानवस्थितान् कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेहं
य एतेत्र समागताः धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः २३ संजय उ० एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत सेन
योरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४

नुपलभ्यंते तेषां मध्ये कैः सह मया योद्धव्यं न हि कश्चिदपि मया ज्ञातोस्तीति हरति तत्ती साह कैरि ॥
ति २२ प्रतियोगिनामभावे कथं त्वं च युद्धोत्सुकः फलवद्वदेति तत्राह योत्स्यमानानिति ये केचिदेते राजानो नानादेशेभ्यो युक्तास्ते तै
सम्यगवेक्षे तानहं योत्स्यमानानभिरहितं तमहं रणोपायानन्तरं संग्रामस्य सुष्ठुत्वमुपलभे तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमित्यर्थः ते चान
न्याभिः सह एवं वैरभावे कथं प्रतियोगित्वं प्रकृतमेतत्राह धार्तराष्ट्रस्येति धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स्वरसतस्तेषां प्रियमतिप्रय
मानस्य युद्धे प्रसंरंभं कुर्वते [illegible] युद्धभूमौ स्थितानामिमपकर्तुमिच्छवो राजानः समागता दृश्यंते तेन तेषां मनोबाधि
कमस्य प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः २३ एवमुक्तेन तेन प्रेरितो भगवान् हिंसारूपं धर्मं साधयितुमपयोद्धात्रि विद्वत्तमपि न तीति धृतराष्ट्रस्य मनोषा
हृषयितुं संजय राजानं प्रत्युक्तवानित्याह संजय इति भगवतो विष्णु भारतं हारथं प्रवृत्तं साक्षान्नाभिमानपमतिपत्ति द्रोणस्याभिसंधिं प्रतिक्रमानसप

आ

युद्धा

ना

यु

रोक्तिं मम्रुस सस्वाभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमाद्रियति एवमिति २८

गी॰भा॰
९

फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसा न कर्त्तव्येत्युपसंहरति तस्मादिति किंच राज्यसुखार्थं हि स्वधर्मयुद्धमुपक्रम्यते न च स्वजनपरिक्षये सुखमुपप-
द्यते तेन न कर्त्तव्यमिदं युद्धमित्याह स्वजनं हीति ३७ कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह यद्यपीति लोभोपहतबुद्धित्वात्ते-
षां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्यभावात्प्रवृत्तिर्विभ्रमः संभवतीत्यर्थः ३८ परेषामिवास्माकमपि प्रवृत्तिर्विभ्रमः संभवेदिति चेत्तत्रा-
ह कथमिति कुलक्षये मित्रद्रोहे च दोषं प्रपश्यद्भिरस्माभिस्तद्दोषप्राप्तिपापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञाने तत्परिहारासंभवादतोस्मात्पापा-
न्निवृत्त्यर्थं तज्ज्ञानमपेक्षितमिति पापपरिहारार्थिनास्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ३९ कोसौ कुलक्षये दोषो यद्दर्शनादस्मा-
म कं प्रवृत्त्युपरतिरपेक्ष्यते तत्राह कुलेति कुलक्षये कुलसंबंधिनश्चिरंतना धर्मा नश्यंत्यग्निहोत्रादिक्रियासाध्यानामनुपपत्तिक-

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्त्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपह-
75 तचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ३८ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं प्र-
ला पश्यद्भिर्जनार्दन ३९ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ४० अ-
धर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां
कुलस्य च पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः

र्त्तुरभावादित्यर्थः धर्मनाशे किं स्यादिति तत्राह धर्म इति कुलप्रयुक्ते धर्मे ॥
कुलनाशादेव नष्टे कुलक्षयकर्तुः कुलं परिशिष्टमखिलमपि तदीयोधर्मोभिभवति अधर्मभूयिष्ठं तत्कुलं भवतीत्यर्थः ४०
कुलक्षयकर्त्तोवशिष्टकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादिति तत्राह अधर्मेति पापप्रवृत्तेः कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्टत्वे किं
स्यादिति तत्राह स्त्रीष्विति ४१ वर्णसंकरस्य दोषपर्य्यवसायितामादर्शयति संकर इति कुलक्षयकारिणां दोषांतरं समुच्चिनोति पतंती-
ति कुलक्षयकर्त्तॄणां पितरो निरयगामिनो भवंतीत्यत्र हेतुमाह लुप्तेति पुत्रादीनां कर्त्तॄणामभावाल्लुप्तपिंडस्योदकस्य च क्रिया येषां ते त-
था ततश्च प्रेतत्वपरावृत्तिकारणाभावान्नरकपतनमेवावश्यकमापतेदित्यर्थः ४२ ॥ श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेश

रा॰म॰
९
२

रोमहर्षो रोमांचः गात्रे पुलकितत्वं किंचाधैर्यमपि संवृत्तमित्याह नचेति मोहोपि महान्भवतीत्याह भ्रमतीवेति ३० विपरीतनिमित्तमतीतेरपि मो
हो भवतीत्याह निमित्तानीति तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्फुरणादीनि युद्धे स्वजनं हि सया फलानुपलंभादपि तस्माद्युपरिरंसा
जायत इत्याह नचेति ३१ प्रासानां प्रयत्नो हि सया विजयो राज्यं सुखानि च लप्स्यन्त इति कुतो युद्धादुपरतिरित्याशंक्याह नकांक्ष इति
किमिति राज्यादिकं सर्वाकांक्षितं चेत्कांक्षसे तेन हि पुत्रभ्रात्रादीनां स्वास्थ्यमाधातुं शक्यमित्याह किमिति ३२ राज्यादीनामाक्षेपे हेतुमाह येषा
मिति ३३ तानेव विशिनष्टि आचार्या इति श्यालाभार्याभ्रातरो [illegible] ३४ वधेष्वपि स्वस्मात्परिपंथिषु वा तेनापि [illegible]
स्वधर्माद्युद्धान्नः पूर्वोक्तमोहादिवशाच्च्युतिमदर्शयति एतानिति जिघांसंतं जिघांसीयादिति यादेतत्तेषां हिंसा न दोषायेत्याह घ्न

घ्नो
तुं

गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते नच शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केश
व न च श्रेयोनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जी
वितेन वा ३२ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३ आचार्याः
पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ३४ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि म
धुसूदन अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ३५ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन पापमेवाश्रयेदस्मा
न्हत्वैतानाततायिनः ३६ ॥

तोपीति पृथिवीमात्रप्राप्तये हि हननमेतेषामिष्टं तेन च तत्प्राप्तिः समीहितेति कैमुत्यन्यायेन दर्शयति
अपीति नहि महदपि त्रैलोक्यलक्षणं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायेक्रोमदीयं स्यादिति पृथिवीमात्रार्थं पुनर्बंधुवधं न करिष्यामीति किंवक्तव्य
मित्यर्थः ३५ दुर्योधनादीनां शत्रूणां निग्रहे मात्रमात्रसंभवाय हुंकृते अभिसाशंक्याह निहत्येति यदि तु जनार्दन दुर्योधनादयोननिर्हतेर
न भवंतस्तर्हि तैर्निगृहीता दुःखिनः स्युरित्याशंक्याह पापमेवेति यदि त्वमेदुर्योधनादीनां पापित्वेनैवास्माकं कस्मात्तद्वधो हस्तस्तदेतानपि हो
गरदत्वे साहित्यादिलक्षणोपेताना ततापिनो निर्दोषब्राह्मणं नहि साधुपुरुषाणां पापमेव पापिनः सम्यगाश्रयेदित्यर्थः अथ वा पापमप्येतेषां वधे सा ततापि
नत्वं पापमेवातिशोचा दुर्योधनादीन्हिंसितान्हि सा कृतं पापमस्मानेवाश्रयेदतोनास्माभिरेते हंतव्या इत्यर्थः अपुत्रा गुरुभ्रातसुहृत्प्रभृतीनेना
न्हत्वा पवमानाततायिनः स्वामार्थं तदैतानहत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोस्मानेवसंस्पृशेदिति पुत्रादयस्तरसामस्मान्कंक्षेप तदेपतामिसत्यर्थः ३६

८
८

सा

गी०भा० कुलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैर्वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्तावर्णाश्रमप्रयुक्ताश्चसर्वेधर्मास्समुत्साद्यंते तेनकुलक्षयकार
१० णाद्युद्धादुपरतिरेवश्रेयसीत्याह दोषैरिति किंचजातिधर्मेषुकुलधर्मेषुचोत्सन्नेषुतत्तद्धर्मवर्जितानांमनुष्याणा
कु मस्थितानांनरकपतनध्रौव्यादनर्थकरमिदमेवहेयमित्याह उत्सन्नेति यथोक्तानांमनुष्याणांनरकपातस्यावश्य
कत्वेप्रमाणमाह इत्यनुशुश्रुमइति राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलुब्धतयास्वजनहिंसायांप्रवृत्तिरस्माकंगुण
दोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेतिपरिम्लानहृदयःसन्नाह अहोवतेति यद्येवंयुद्धविमुखःसन्मरंपरिभवप्रती

76 दोषैरेतैःकुलघ्नानांवर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंतेजातिधर्माःकुलधर्माश्चशाश्वताः ४२ उत्सन्नकुलधर्माणां
मनुष्याणांजनार्दन नरकेनियतंवासोभवतीत्यनुशुश्रुमः ४३ अहोवतमहत्पापंकर्तुंव्यवसितावयं यद्रा=
ज्यसुखलोभेनहंतुंस्वजनमुद्यताः ४४ यदिमामप्रतीकारमशस्त्रंशस्त्रपाणयः धार्त्तराष्ट्रारणेहन्युस्तन्मेक्षेमत=
रंभवेत् ४५ संजयउवाच एवमुक्त्वार्जुनःसंख्येरथोपस्थउपाविशत् विसृज्यसशरंचापंशोकसंविग्नमान=
सः ४६ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेअर्जुनविषादोनामप्रथमोध्यायः

काररहितोवर्त्तेयास्तर्हितंमांशस्त्रपरिग्रहरहितंशस्त्रपाणयोधार्त्तराष्ट्रानिघ्नीयुरित्याशंक्याह यदीति प्राणत्रा
णादपिप्रकृष्टोधर्मःप्राणभृतामहिंसेतिभावः ४६ यथोक्तमर्जुनस्यवृत्तांतंसंजयोधृतराष्ट्रंराजानंप्रतिवेदितवान्तमेवप्रवे
दनप्रकारंप्रवेदयति एवमिति प्रदर्शितेनप्रकारेणभगवंतंप्रतिविज्ञापनंकृत्वाशोकमोहाभ्यांपरिभूतमानसःसन्नर्जुनः
संख्येयुद्धमध्येशरेणसहितंगांडीवंसत्यक्त्वानयोत्स्येहमितिब्रुवन्मध्येरथस्यसंन्यासमेवश्रेयस्करंमत्वोपविष्टवानित्यर्थः १०
प्रथमोध्यायसमाप्ता ॐ तत्सत्

गी०भा०
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अहिंसा परमो धर्म्मो भिक्षाशनं चैवेसेवं लक्षणया तु व्याप्तद्वैतख्य मर्ज्जुन संस्कृत्य ज्ञानाग्निं ज्ञेय स्वधर्म्म
मप्रचलितमवधार्य्य तस्य हृदयग्रंथि तत्र द्रष्टुं तस्य च रणान्मुपनेष्यामीति मनीषयां संजयस्तं प्रसंसक्तवानिसाह, संजय इति परमेश्वरे
णास्माद्ध्यमारोपितकृत्स्नक्लेशसहसानार्ज्जुनः संसारं विपर्य्ययं प्रवृत्तस्य शोकस्य दृढतरमोहहेतुत्वान्नु यापि तं भगवान्नोपेक्षि
तवानिसाह, तं तथेति तं मकृतं पार्थं तथा स्वजनमरणमसंगदर्शनेन कृपयाकुलमाविष्टमधिष्ठितमश्रुभिः पूर्णं समा
कुले चेक्षणे यस्य तमश्रुव्याप्ततरं लाते विषीदंतं शोचंतमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं सोपपत्तिकं वचनं मधुसूदनाममानमत्तरसदिति वा पुत्ति कं
न्भगवानुक्तवान्नु यथोक्तमर्ज्जुनमुपहितवानिसर्थः १ किं तदुक्तमित्यपेक्षायामाह भगवानिति कुतो हेतोः त्वा त्वास

७७

संजय उवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ श्रीभ
गवानुवाच कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं अनार्य्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्त्तिकरमर्ज्जुन २ क्लै
व्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ३

निंदितं

वेत्त्रियमवरं कश्मलं मलिनं शिष्टगर्हितं युद्धासरणाद्युत्तवं विषमे सभयस्थाने समुपस्थितं प्राप्तं मनार्य्यैः शास्त्रार्थमवि
दद्भिर्जुष्टं सेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गानर्हमस्य वा पकारणमिह चाकीर्त्तिकरमयशस्करमर्ज्जुन नान्यैर्व्याप्तस्तनवेनेन फलमिस प्र
र्थः २ पुनरपि भगवानर्ज्जुनं प्रसाह क्लैब्यमिति क्लैब्यं क्लीवभावमधैर्य्यं मास्म गमः मा गाः पार्थ पृथातनय नहि त्वपिमद्हे स्वरेण
पिकृताहवेमर्व्यातं यौहि षे माहामहि अस्मेतदुपपद्यते क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यकारणं हृदयदौ. र्बल्यं मनसो दुर्बलत्वमधैर्य्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ
युद्धायोपक्रमं कुरु परंतप परं शत्रुं तापयतीति तथा संबोध्यते ३ श्रीकृष्णार्ज्जुनाभ्यां नमो नमः श्रीरामायनमः ॥ राम०
२

निवृत्तस्य

समधिगतसंसारदोषजातस्यातितरांनिर्विण्णस्यसम्यमुमुक्षोरुपसन्नस्यांतेपदेशसंग्रहणेधिकारं सूचयति कार्प्पण्येत्यादि योल्पांस्वल्पामपि
स्वक्षतिंनक्षमतेसकृपणत्वात्तद्धर्माद्धिविलोऽनात्मविद्भान्नपरमपुरुषार्थः तथाकृपणोभवति योहवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मा
ल्लोकात्प्रैतिसकृपणइतिश्रुतेः तस्यभावःकार्प्पण्यंदैन्यंतेनदोषेणोपहतोदूषितःस्वभावश्चित्तमस्येतिविग्रहः सोहंपृच्छाम्यु
जेत्वांत्वांधर्म्मसंमूढचेताः धर्म्मोधारयतीतिपरंब्रह्मतस्मिन्नपिसंमूढमविवेकतांगतंचेतोयस्यममेतितथाहंयुक्तःकिंपृच्छामि
यन्निश्चितमैकांतिकमनापेक्षिकंश्रेयःस्यान्नरोगनिवृत्तिवदनैकांतिकमनात्यंतिकंस्वर्गादिवदैहिकंवातन्निःश्रेयसंमेमह्यंब्रू व
हिनापुत्रादिशिष्यायेतिनिषेधात्तेनमेवक्तव्यमितिमामंस्थाः यतःशिष्यस्तेहंभवामिशाध्यनुशाधिमांनिःश्रेयसंत्वामहंप्रप

कार्प्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वांधर्म्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितंब्रूहितन्मे शिष्यस्तेहंशाधिमांत्वांप्रप
न्नं ७ नहिप्रपश्यामिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धंराज्यंसुराणामपिचाधि श
पत्यम् ८ संजयउवाच एवमुक्त्वाहृषीकेशंगुडाकेशः परंतपः नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवह ९॥

न्नोस्मि ७ ननुनिश्चेयस्तमेवेत्सितत्राह नहीति यस्मान्नप्रपश्यामि किंनपश्यसिममापनुद्यादपनयेद्यच्छोकमुच्छोषणमत
मनुमिंद्रियाणांतंनप्रपश्यामि ननुशत्रून्निहत्यराज्यप्राप्तिःशोकनिवृत्तिस्तेभविष्यतीतिनेत्याह अवाप्येति अविद्यमानःसपत्नःशत्रुर्यस्मि
नतदृद्धंराज्यंराज्ञःकर्म्मप्रजारक्षणप्रशासनादितदिदमसांभूमावावाप्यापिशोकापनयकारणंनपश्यामीत्यर्थः नहिदेवेंद्रादिमास्याशोकाप
नयस्तेभविष्यतीत्येतदाहसुराणामपीति तेषामाधिपत्यंआधिपतित्वंस्वाम्यमिंद्रत्वंब्रह्मत्वंवातदवाप्यापिममशोकोनापगच्छतीत्यर्थः ८
एवमर्ज्जुनेनस्वाभिप्रायंभगवंतंप्रतिप्रकाशितंसंजयोराजानंश्रावेदितवानित्याह संजयइति एवंप्रागुक्तप्रकारेणभगवंतमप्युक्त्वापरं
तपोर्ज्जुनोनयोत्स्येनसंग्रहृष्ये असंतानस्त्वशोकमसंगादिति गोविंदमुक्त्वातूष्णीमभूवन्नेवकिलेत्यर्थः ९॥ ॥ ॥

२रो

प्र ॥

एवंभगवताप्रतिबोध्यमानोपिशोकाभिभूतचेतस्त्वादप्रतिबुध्यमानःसन्नर्जुनःस्वाभिप्रायमेवप्रकटंभगवंतंप्रत्युक्तवान् कथमि
त्यादिना भीष्मंपितामहंद्रोणंचाचार्यंसंख्येयुद्धेहेमधुसूदन इषुभिःसायकैःलौककथंप्रतियोत्स्यामिप्रतियोत्स्येपत्रंवावापियोत्स्यामी
तिवक्तुमुचितंनतत्रकथंबाणैर्योत्स्यइत्यभिप्रायः तौहिपूजार्हौकुसुमादिभिरर्चनयोग्यौसर्वानेवारीनपत्नेनस्तूदितवानितिभगवा
नेवंसंबोध्यते ४ एतांधर्मेपियुद्धेगुर्वादिवधेवृत्तिमात्रफलत्वंहीतापापमारेण्यब्रूते गुरूनिति गुरून्भीष्मद्रोणादीनहत्वा
त्वादीक्ष्यात्रमामानहिंसित्वामहानुभावान्महामाहात्म्यान्श्रुताध्ययनसंपन्नान्श्रेयःप्रशस्ततरंप्रवृत्तंभोक्तुमन्नंवहंतुभैक्षं
भिक्षाणांसमूहंभिक्षाशनेनृपादीनांनिषिद्धमपिइहलोकेव्यवहारभूमौनहिगुर्वादिहिंसयाराज्यभोगोयेह्यते ।किंचहत्वागु

अर्ज्जुनउवाच कथंभीष्ममहंसंख्येद्रोणंचमधुसूदन इषुभिःप्रतियोत्स्यामिपूजार्हावरिसूदन ४ गुरूनह
त्वाहिमहानुभावांच्छ्रेयोभोक्तुंभैक्ष्यमपीहलोके हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान्रुधिरप्रदिग्धान्
५ नचैतद्विद्मःकतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमयदिवानोजयेयुः यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेवस्थिताःप्रमुखेधार्त्त
राष्ट्राः ६

र्वादीनर्थकामानेवंभुंजीयनमोक्षमनुभवेयमिहैवचभोगेनस्वर्गेअर्थकामानेवविशिनष्टि भोगानिति भुंजंत
इतिभोगस्तान्रुधिरप्रदिग्धान्लोहितलिप्तानिवासंनगर्हितानतोभोगान्गुरुवधादिनाप्राप्यान्स्मारिसभिक्षाशनमेवयुक्तमित्यर्थः त्वा
५ क्षत्रियाणांस्वधर्म्मलाघवादहमेवश्रेयस्करमितिसाशंकआह नचैतदिति एतदपिनजानीमोभैक्ष्ययुद्धयोःकतरन्नोस्माकं
गरीयःश्रेष्ठंकिंभैक्षंहिंसाशून्यत्वादुतयुद्धंस्वधर्मत्वादितितथाद्विधाचजयस्थितिःकिंवास्मभेवोभयेषांयद्वावयंजयेमातिशयेमहि
यदिवानोस्मान्आधार्त्तराष्ट्राद्दुर्योधनादयोजयेयुःजातौपिजयोनफलवान्यतोयानेवबंधून्हत्वानजिजीविषामोजीवितुंनेच्छा
मस्तेएवावस्थिताप्रमुखेसंमुखेधार्त्तराष्ट्राःधृतराष्ट्रस्यापत्यानितस्मादेषामस्माकंस्वरूपश्रेष्ठत्वंनतिरूप्यमित्यर्थः ६ ॥ ॥ ॥ द्धे

शोकमोहौ

गी॰भा॰ २

कथं पुनस्तयोः संसारबीजयोरर्जुने संभावनोपपद्यते नहि प्रयत्निनो महामहिम्नो विवेकविज्ञानवतः स्वधर्मे प्रवृत्तस्य शोकमोहावनर्थहेतू संभावितावित्याशंक्य विवेकतिरस्कारेण तयोर्विहिताकरणप्रतिषिद्धाचरणकारणत्वादनर्थोत्पादकयोरस्ति संभावनेत्याह शोकमोहाभ्यामिति भिक्षयाजीवनं प्राणधारणमादिशब्दाद्द्वेषकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमात्माभिधानमित्यादि गृह्यते किंचार्जुने दृश्यमानौ शोकमोहौ संसारबीजं शोकमोहत्वादस्मदादिनिष्ठशोकमोहवदित्युपलब्धौ शोकमोहौ प्रसेकंपक्षे कृत्वानुमानमित्याह तथा चेति मोहशीलादिशब्देन मिथ्याभिमानस्याहंकारादेर्ग्रहणं ते स्वभावतश्चित्तदोषत्वेनानाद्यादिसर्थः अस्मदादीनामपि स्वधर्मप्रवृत्ता-

शोक

शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम परधर्मं च भिक्षाजीवनादि कर्तुं प्रववृते तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्ममरणसुखदुःखादिप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवतीति ॥ ॥ ॥ ॥

.79

नां विहिताकरणस्य संभवात् शोकादेः संसारबीजत्वमिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति चेत्तत्राह स्वधर्मे इति कायादीनामित्यादिशब्दादवशिष्टानीन्द्रियाणि प्राणादीनि ते फलाभिसंधिस्तद्विषयोऽभिलाषः कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानोऽहंकारः प्रागुक्तप्रकारेण वागादिव्यापारे सति किं सिध्यतीत्यत्राह तत्रेति शुभकर्मानुष्ठानेन धर्मोपचयादिष्टदेवादिजन्म ततः सुखप्राप्तिः अशुभकर्मानुष्ठानेनाधर्मोपचयादनिष्टतिर्यगादिजन्म ततो दुःखप्राप्तिः व्यामिश्रकर्मानुष्ठानादुभाभ्यां धर्माधर्माभ्यां मानुष्यं जन्म ततः [redacted] जन्म ततः सुखदुःखे भवतः एवमात्मकः संसारः संततोऽवर्त्तत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

टी॰ २

तमर्जुनंसेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतंविषादंकुर्वंतमतिदुःखितंशोकमोहाभ्यामभिभूतंस्वधर्माच्च्युतंप्रायंप्रतीत्प्रहसन्निवो
पहासंकुर्वन्निवतदाश्वासार्थंभरतान्वयस्यैवंसंबोधयन्भगवानिदंप्रश्नोत्तरंनिःश्रेयसाधिगमसाधनंवचनमूचिवानित्याह तमुवा
भगवानिति चेति १० तदेववचनमुदाहरन्ति' अतीतसंदर्भस्येत्थमक्षरोत्थमर्थंविवृहितात्तस्मिन्नेववाक्यविभागमनुगमयति दृष्ट्वेति धर्मक्षेत्रे
कुरुक्षेत्रेइत्याद्यारभ्याद्यश्लोकस्तावदेकंवाक्यंशास्त्रस्यकथासंबंधपरत्वेनपर्यवसानात्दृष्ट्वेत्यारभ्ययावत्तूष्णींबभूवेतितावद्वैकंवाक्यं हे
इतआरभ्यइदंवचइत्येतदंतोग्रंथोभवत्सपरंवाक्यमितिविभागः नन्वाद्यश्लोकस्यपृथगेकवाक्यत्वेसंग्रहत्वंशास्त्रस्यमहाभारतेचतत्रएवद्यो
तितत्वादितिमस्यापिसंभवत्येकवाक्यत्वमर्जुनाश्वासार्थत्वप्रामहत्त्वात्तन्नमध्यमस्यैकवमेकवाक्यत्वमित्याशंक्याद्यैकवाक्यादित्याह आदि तु

तमुवाचहृषीकेशःप्रहसन्निवभारत सेनयोरुभयोर्मध्येविषीदंतमिदंवचः १० श्रीभगवानुवाच दृष्ट्वातुपांडवानीकमि
त्यारभ्ययावन्नयोत्स्यइतिगोविंदमुक्त्वातूष्णींबभूवहेत्येतदंतःप्राणिनांशोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणहे भूत
तुप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयोग्रंथस्तथाह्यर्जुनेनराज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसंबंधिबांधवेष्वहमेतेषांममैतइत्ये
वंभ्रमप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनःशोकमोहौप्रदर्शितौ कथंभीष्ममहंसंख्यइत्यादिना ॥ ॥ ॥

नामिति शोकोमानसस्तापोमोहोविवेकाभावो आदिशब्दस्तदवांतरभेदार्थःसएवसंसारस्यदुःखात्मनोबीजभूतोदोषस्तस्योद्भवेकारणमहंकारो
ममकारश्चेत्तदविद्याकार्यत्वप्रदर्शनार्थत्वेनेतियोजनासंगृहीतमर्थंविवृणोति तथाहीतिराज्यशब्दःकर्मपरिपालनादिरूपनार्हगुरवोभी
ष्मद्रोणादयःपुत्राःस्वपक्षमुख्यादिकाःसौभद्रादयःसंबंधांतरमंतरेणस्नेहगोचरागुरुपुत्रमध्यतयामित्रशब्देनोच्यंतेयन्निमित्तोहस्तउपका
स्तु रंनिपेक्ष्यैवपोष्यउपकारिणोहृदयाःवत्पक्षभाजोभगवत्प्रभृतयःसुहृदःस्वजनामातुलादयःसंबंधिनःश्वसुरश्यालादयोनप्तृपौत्रदु
पदध्रष्टद्युम्नादयःपरंपरापितृपितामहादिसंबंधेनराज्यभाजोराजानोबांधवास्तेषुयथोक्तंममसर्वंनिमित्तीकृत्ययःस्नेहोयश्चतैःसहविच्छेदोप
चतेषामुपघातकेपातकंसावद्यलोकगर्हासर्वंतन्निमित्तीकृत्यपार्थेनात्मनःशोकमोहयोर्ज्ञापितावेतौसंसारबीजभूतौकथमित्यादिनादर्शिताविसर्थः।

गी॰भा॰ २ ४

पदच्छेदःपदार्थोक्तिर्विग्रहोवाक्ययोजना आक्षेपस्यसमाधानंव्याख्यानंपंचलक्षणमितिक्रमेणास्यशास्त्रस्यपूर्वाचार्यैर्व्याख्यातत्वात्किमर्थमिदमारभ्यतेगतार्थत्वादित्याह तदर्थेति गीताशास्त्रस्यप्रकटीकरणार्थंपदविभागस्तदर्थोक्तिःसमासोसंग्रहोवाक्यार्थनिर्देशःन्यायोयुक्तिःसाचाक्षेपसमाधानलक्षणोवृत्तिकारैर्दर्शितस्तथापितथाविधमेवशास्त्रंशास्त्रपरिचयशून्यैःसमुच्चयपात्रमुच्चयवादिभिर्विरुद्धार्थत्वेनानेकार्थत्वेनचगृहीतमालक्ष्यतद्बुद्धिभ्रमोद्धुमिदमारब्धमित्यर्थः येषांप्राचीनेव्याख्यानेबुद्धिरभिनिविष्टातेषांसंभवतितन्नेत्तस्मिन्नसौप्रवृत्तिरितिकुतोपिनियमस्तत्राह विवेकतइति पूर्वव्याख्यानेनतत्तदर्थनिर्धारणार्थोन्यायःसंकीर्णवद्भातीतिनतत्त्वकेषांचिन्मतौवासमुल्लिखतिप्रकृतेत्वसंप्रकीर्णतयातत्तत्सदार्थनिर्णयोयथायोगमापोविविच्यते तेनात्रमंदमध्यमयोरपिबुद्धिरवतरतीत्यर्थः किंचानपेक्षिताधिकप्रपंचप्रसङ्गादावान्त्यप्राचीनेव्याख्यानेश्रोतॄणाग्रहणंनिरस्यतुविवृतिर्नास्मद्ग्रंथविवरणेऽप्यर्सर्वेषांप्रतिपत्तिःस्यादितिमत्वाहसंक्षेपतइति ननुनामगृहीततत्वाभावेपिनेदंशास्त्रंव्याख्येयंविव

त तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यंतविरुद्धानेकार्थत्वेनलौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहंविवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थंसंक्षेपतोविवरणंकरिष्यामितस्यास्यगीताशास्त्रस्यसंक्षेपतःप्रयोजनंपरंनिःश्रेयसंसहेतुकस्यसंसारस्यात्यंतोपरमलक्षणंतच्चसर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री ॥

प्रायेणानुबंधस्यानभिहितत्वेनाभावादिहसाधुंकस्तद्व्यापारारंभप्रयोजनार्थत्वादादौप्रयोजनमाह तस्येति प्रसाधितप्रमाणप्रसंख्याख्यापत्वेनप्रसिद्धस्येहितस्यगीताशास्त्रस्यसंक्षेपतःसंग्रहेसंक्षेपेप्युक्तत्वमेकवाक्यत्वं तेनेदंपरमंफलंपरिच्छिन्नंश्रेयोनिःश्रेयसंकैवल्यमवांतरफलंतुतत्रतत्रावांतरवाक्यभेदेनमनोनिग्रहादिविवक्षते निःश्रेयसंचद्विविधंनिरतिशयसुखाविर्भावोनिःशेषानर्थोच्छित्तिश्चतत्राद्यमुदाहरति परमिति द्वितीयंदर्शयति सहेतुकस्येति संसारोपरमस्यासंभावितकत्वंप्रतियोगिनःसंसारस्यभ्रमनष्टत्वसयोग्यत्वंनत्वत्यापमूर्च्छादिवद्वच्छेदार्थंविशेषणं तदेवसाधयतिसहेतुकस्येत्युक्तंउक्तंफलंसमुच्चितादेकाकिनोवाकर्मणःस्यादितितत्संबंधस्वमतिपादयतेसाशंकाभिधेयमभिधित्समानःसमाधत्ते तच्चेति आत्मज्ञाननिष्ठाशेषत्वेनकर्मनिष्ठावोच्यतेप्राधान्येनज्ञाननिष्ठैवाभिप्रेयायतइत्यर्थः नचशेषिणीनिष्ठाक्रतोभवतिनसंन्यासात्कर्मनिष्ठायाःशेषत्वात्तत्राह सर्वेतिसंन्याससंहारेणसकृदनुष्ठितस्यज्ञानादेःशेषिणीनिष्ठासिध्यतिशेषत्वंचकर्मणस्तत्रपरंपरयातन्निमित्तमित्यर्थः

शाः

भा

80

शं॰ व्या॰

राद॰ ४ २

नन्वावि धिकार्याकारेण परिणामित्वं सत्त्वयति प्रकृतिमिति ईश्वरस्य प्रकृत्यधीनत्वं वारयति वशीकृत्येति नित्यत्वं कार्याकारविरहितं शुद्धत्वमकारण
त्वं बुद्धत्वमज्ञत्वं मुक्तत्वमविद्याकामकर्मपाशत्वं अरहितत्वं न च निमित्ताद्यपः संसारावस्थायामसन्तोमो ज्ञावस्थायां संभवतीति युक्तमित्याह स्वमायये
भा ति देहग्रहे प्राधान्यं मायायाः प्रदर्शयितुं पुनः स्वमाययेत्युक्तं सर्वाश्रयं पुरुषोत्तमापमानः शरीरमधिसंपद्यमान इति स्मृतिमाश्रित्याह देहवानिति
श्चकारणं भोदेहादेरवस्तुत्वेन कस्मिन्नसंयोगसत्त्वे धर्मरूपोपदेशार्हप्राणिवर्गस्याभ्युदयनिःश्रेयसे संततमरक्षायादन लोकानुग्रहः च यदिकू
टस्थः स्वतंत्रो नित्यसत्त्वादिलक्षणस्त्राणमीश्वरः स्वतो दृश्यतेन तथापि प्रयोक्तुमायाशक्तो देहादिग्रहीत्वा प्राणिनामनुग्रहमादधातीति स्वभाव
वि त्रयं पश्यन्नीसर्वः न तु प्रयोजनमनुदिश्य न मंदोपि प्रवर्तते इति न्यायादीश्वरस्याप्तकामस्य तथाकृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावादनुग्रहाद्यसंभवा
देन वा देवातिरिक्तानामस्वतान्त्र्यधर्मरूपमुपदेष्टुमुचितमितित्याह स्वप्रयोजनेति कस्मिन्नभेदर्थ्यातिभूतानुपादाय तदन्यहेतुपायैवं ता

प्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्
गी लक्ष्यते स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गु
णाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्त
भिः श्लोकशतैः उपनिबबंध तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं

[illegible]
नन्दवान

द्वादिविलक्षणं धर्मद्वयमर्जुनं निमित्तीकृत्यास्मिका॥
किंपि भगवानुपदिष्टवानित्यर्थः अर्जुनेन स्वोपदेशापेक्षास्तीति दर्शयितुं विशिनष्टि शोकेति ननु भूतानुग्रहे कर्त्तव्ये किमित्यर्जुनाय धर्मद्वयं भ
गवतोपदिश्यते तत्राह गुणाधिकैरिति प्रचयं गमिष्यतीति मत्वा धर्मद्वयमर्जुनायोपदिदेशेति संबंधः अथ सुगतोपदिष्टधर्मवदप्यनपि भग
वदुपदिष्टो धर्मो नप्रमाणिकोपादेयतामुपगच्छेदित्याशंक्याह वेदेति वेदव्यासस्तत्तुल्यस्तथापि तु कथमिदं सर्वशिष्टपरिगृहीतत्वात्त्वमेवमित्याह तथ
र्ममिति अधर्मे [illegible] धर्मबुद्धिर्वेदव्यासस्य जातेत्याशंक्याह सर्वज्ञ इति कुतः सर्वज्ञत्वं विशिष्टसंतानत्वमित्याह भगवानिति तस्य अनेनोपकारकत्वं
गवद्वक्तारत्वाच्च व्यासस्य नाम प्रामाण्यमित्याह भगवानिति गीताशास्त्रस्य नानाप्रणीतत्वमप्रामाणिकत्वमाशंक्य गुणरूपाद्वितयस्य लक्षणं स्मितरिति
पौरुषेयस्यापि वचसो मूलप्रमाणाभावेनाप्रामाण्यमितिमत्वा विशिनष्टि समस्तेति शास्त्रान्तरैरेव नतदर्थप्रतिपत्तिसंभवे किमित्यारंभणमित्याशंक्या

[illegible]

गी॰भा॰२
५

प्रवृत्तिलक्षणधर्म्मस्योक्तरीत्या चित्तशुद्धिहेतुत्वेपि मोक्षाहेतुत्वेन कुतो मोक्षाधिकारे निर्द्देशः स्यादित्याशंक्याह शुद्धेति प्रतिपद्यते प्रागुक्तधर्म्मे
इति शेषः यदुक्तफलाभिसंधिवर्ज्जितं ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितं कर्म्म बुद्धिशुद्ध्युपयोगि भवतीति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति तथा चेति ॥ शास्त्र
स्य प्रयोजनं ससाधनमुक्तमनूद्य विषयं दर्शयति इममिति दर्शितेन फलेन शास्त्रस्य निष्ठाद्वयद्वारा साध्यसाधनभावसंबंधो विशेषेणावि
षयविषयित्वमिति विवक्षित्वाह विशेषत इति एवमनुबंधत्रयविशिष्टं शास्त्रं व्याख्यानार्हमित्युपसंहरति विशिष्टेति सिद्धे व्याख्यानयोग्यत्वे

शुद्धसत्वस्य तु ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते तथा च वक्ष्यति ब्रह्म
ण्याधाय कर्म्माणि योगिनः कर्म्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धय इति इमं द्विःप्रकारं धर्म्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्वं
च वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यंजयत् विशिष्टप्रयोजनसंबंधाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थवि
ज्ञाने समस्तपुरुषार्थसिद्धिरिति अतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया अत्र च श्रीरामचंद्राय ॥ ॥ ॥

निष्ठावत

81

व्याख्येयत्वे फलितमाह यत इति एवं गीताशास्त्रस्य साध्यसाधनभूतनिष्ठाद्वयविषयस्य परापराभिधेयप्रयोजनवतो व्याख्येयत्वं
प्रतिपाद्य व्याख्यानुकामः शास्त्रं तदेकदेशस्य प्रथमाध्यायस्य द्वितीयाध्यायैकदेशसहितस्य तात्पर्यमाह अत्रेति गीताशास्त्रे प्र
थमेध्याये प्रथमश्लोके कथार्तं ॥ श्री ॥ श्री ॥ श्री श्री बंधप्रदर्शनप्रयोस्थिते सतीतिप्रभावात् तत्रैषा स्वप्रयोजना

रम॰
५
2

श्रीरामयनम

म

यज्ञदानतपःकर्म्मनत्याज्यंकार्यमेवतदितिवाक्यशेषादसमुच्चितमात्मज्ञानमत्रवचनमप्रतिपाद्यतेनेत्याह तथेति सर्वकर्मसंन्यासे वैकर्म स्वात्मनिष्ठारूपंधर्म्मंनिःश्रेयससाधनमपीजनेनगुरुक्तंपरामृशति इममेवेति वक्तृभेदादभिप्रायभेदाशंकांवारयति भगवतैवेति उक्तमनुगीतास्विति संबंधः ब्रह्मणः पदस्यवेदने निःश्रेयसं तत्संवेदनंलाभस्तत्रविशिष्टोत्मनिष्ठारूपोधर्म्मः समर्थोभवतीत्यर्थः पत्रदानादिवाक्यस्य श्रुतस्याख्यानावसरेता सर्वंवस्तुते कर्म्मसांगंसभागवतोभिप्रेतस्तेवाक्यांतरमनुगीतागतमेवोदाहरति तथैवेति धर्म्मोधर्म्मौ सर्वासंसर्गित्वेहेतुमाह नचेति क्रियाहृपसंबंधाभावात्तद्विहृसार्थत्वाभ्याससंबंधेमात्रमर्थमाह यःस्यादितिवाग्गादिवाह्यकरणव्यापारविरहित्वं सुप्तौ मिसुच्यते किंचिदचिंतयन्निति तः करणव्यापाराभावोभिप्रेतः द्विविधकरणव्यापारविरहीसन्नासुक्तोयोधिकारीकेवलमेकस्मिन्नद्वितीयेब्रह्मण्यास्त

इममेवगीतार्थंधर्म्मंशुद्धरूपभगवतैवोक्तं सहिधर्म्मःसुपर्याप्तोब्रह्मणःपदवेदने उक्तमनुगीतासु तथैवचोक्तं नैवधर्म्मी नचाधर्म्मीनचापिस्याच्छुभाशुभी यःस्यादेकासनेलीनस्तूष्णींकिंचिदचिंतयन् ज्ञानंसंन्यासलक्षणमितिच इहापिचोक्तंक्रमभ्रष्टेनापूर्वसर्वधर्म्मान्परित्यज्यमामेकंशरणंव्रजेति अनुदर्शिनोपियःप्रवृत्तिलक्षणोधर्म्मोवर्णाश्रमो हिश्यविहितः सदेवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपिसन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानःसत्त्वशुद्ध्येभवतिफलाभिसंधिवर्जितः ॥ ॥

नमवस्थानंतत्रलीनस्तस्मिन्नेवसमाप्तिभागीस्यान्नेत्यर्थः अंतज्ञानसमाधिनिष्ठस्यसर्वकर्मत्यागहेतुकंज्ञानंमुक्तिहेतुर्भवतीत्यर्थः नकेवलमनुगीतास्वेवमुक्तंत्वामनुशक्तंकिंत्विहापि अस्मिन्नवसरेदर्शितमित्याह सर्वधर्मानिति नन्वत्रनिवृत्तिलक्षणधर्म्मात्मकस्यसंन्यासमात्रस्यनमेवनमप्रतिपाद्यते कुरुधर्म्मैवतस्मात्त्वमित्यादौप्रवृत्तिलक्षणस्यापिधर्म्मस्यवर्णाश्रमागतादृशस्यापिप्रकृतत्वाविशेषान्नेत्याह अनुदर्शिनो वीतिन तुवर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठेयत्वेनाम्नायविहितस्यापिनेत्यन्वयुक्तंमोक्षसाधनत्वाधिकारेविधानंदेवादिस्थानप्राप्तिहेतुत्वेनमोक्षप्रतिपन्नत्वा त्सत्संतत्वापिफलाभिसंधिपरित्यागेनेश्वरार्पणतयाधिपाक्रतमस्यशुद्धिहेतुत्वाज्जन्मसेहवचनमित्याह ईश्वरेति फलाभिसंधिहानादतः संतितिशेषः

सहतस्य

गा

स्था

त्ता

सृ

प्य

तामेवानुपपत्तिं प्रकटयति एकपुरुषेति यदि समुच्चयः शास्त्रार्थो भगवतो विवक्षितस्तदा ज्ञानकर्मणोस्त्वेकेन पुरुषेणानुष्ठेयत्वमेवं तेनोक्तमर्जुनेन श्रुतं न कथं तदसंभवमनुक्तमश्रुतं मिथ्यैव श्रोता भगवत्यारोपयेन्न च तदारोपादृते किंनिमित्तं कर्मण्येवातिक्रूरे बहुलक्लेशे नियोजयसीति प्रश्नोऽवकल्प्यते तेन पार्थप्रश्नालोचनयापि ष्टमतिवक्तोः शास्त्रार्थतया समुच्चयोऽभिमतो न भवतीति भातीत्यर्थः किंच समुच्चयपक्षे कर्मापेक्षया बुद्धेर्ज्यायस्त्वं भगवता पूर्वमनुक्तमर्जुनेन चाश्रुतं कथमसौ तस्मिन्नारोपयितुमर्हति ततश्चानुवादवचनं श्रुतानुरञ्जितमित्याह बुद्धेश्चेति [illegible]तेश्च समुच्चयशास्त्रार्थो न भवसम्म त्यापंच माशावर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेरित्याह किंचेति

एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनो[illegible]ऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यात् अर्जुनस्यापि स उक्त एवेति यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितमिति उभयोरुपदेशे कथमन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतलं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत् पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति ॥

ननु सर्वान्प्रत्युक्तेऽपि समुच्चये नार्जुनं प्रत्युक्तोऽसाविति तदीयप्रश्नोपपत्तिरित्याशंक्याह यदीति एतयोः कर्मसंन्यासयोरिति यावत् ननु कर्मापेक्षया कर्मसंन्यासपूर्वकज्ञानस्य प्राधान्यात्तस्य श्रेयस्त्वात्तद्विषयप्रश्नोपपत्तिरिति चेन्नेत्याह नहीति तथैव समुच्चये पुरुषार्थसाधने भगवतादर्शिते सत्यन्यतरगोचरेण प्रश्नेनाङ्गीकृसापि प्रत्याचष्टे तथापीति भगवतो भ्रान्त्यभावेन पूर्वापरानुसंधानसंभवादित्यर्थः प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनस्य वक्तव्यत्वादिति

भवतीति शेषः समुच्चये भगवतोक्तेऽपि तदज्ञानादर्जुनस्य प्रश्नोपपत्तिरिति शंकते अथेति अज्ञाननिमित्तं प्रश्नम्२

ननु फलंभावात्मज्ञस्याक्षेपो नोपपद्यते पुत्रेणैव तल्लोकजयस्य वाक्यांतरसिद्धत्वादित्याशंक्याविदुषां प्रजासाध्यमनुष्यलोकस्यात्मव्यतिरेकेणाभावाद्वात्मन्यध्यस्तत्वादाक्षेपो युक्तिमानिति विवक्षित्वाह येषामिति इति ज्ञानं दर्शितमिति शेषः तस्मिन्नेव ब्राह्मणे कर्मनिष्ठाविषयं वाक्यं दर्शयति तत्रैव चेति प्राकृतत्वमज्ञत्वं दर्शितं तेनाज्ञत्वं स च ब्रह्मचारी सन् गुरुसमीपे यथाविधि वेदमधीत्याधिगतार्थो धर्मजिज्ञासां कृत्वा तदुत्तरकालं लोकत्रयप्राप्तिसाधनं पत्न्यादित्रयं सोऽकामयत जाया मे स्यादित्यादिना कामितवानिति श्रुतमित्यर्थः वित्तं विभजते द्विःप्रकारमिति तदेव प्रकारद्वैरूप्यमाह मानुषमिति मानुषं वित्तमाचष्टे कर्मरूपमिति

येषां नोऽयमात्मायं लोक इति तत्रैव च प्राग्दारपरिग्रहात् पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विःप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयतेति अविद्याकामवत एव कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजंतीति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितं तदेतद्धि भागवचनमनुपपन्नं स्यात् यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः भगवतः न च अर्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते इत्यादिः ॥ ॥

तस्य फलपर्यवसायित्वमाह पितृलोकेति दैवं वित्तं विभजते विद्यां चेति तस्यापि फलनिष्ठत्वमाह देवेति कर्मनिष्ठत्वेनोदाहृतश्रुतिस्तात्पर्यमाह अविद्येति अस्य कामनाविशिष्टस्यैव कर्माणि सोऽकामयतेत्यादिना दर्शितानीत्यर्थः ज्ञाननिष्ठाविषयत्वेन दर्शितश्रुतेरपि तात्पर्यं दर्शयति तेभ्य इति कर्मसु विरक्तस्यैव संन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा प्रागुदाहृतश्रुत्या दर्शितेत्यर्थः अवस्थाभेदेन ज्ञानकर्मणोर्भिन्नाधिकारित्वस्य श्रुतत्वात्तन्मूलेन भगवतो विभागवचनेन शास्त्रस्य समुच्चयपरत्वमतिज्ञातमपवाधितमिति साधिते किंच समुच्चयो ज्ञानस्य श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा विवक्षिते यदि प्रथमस्तत्राह तदेतदिति समुच्चयेऽभिप्रेते प्रश्नानुपपत्तिर्दोषांतरमाह न चेति ॥

गी॰भा॰ ७ किंच ज्ञानिनो वागादिप्रवृत्तिर्न ज्ञानेन फलसमुच्चीयते फलाभिसंबंधिविकलमहंकृतित्वादहंकारविधुरप्रवृत्तित्वाद्भगवत्प्रवृत्तिवदि
त्याह यथेति हेतुदृष्टांतस्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति तत्त्वविदिति कूटस्थब्रह्मैवाहमिति मत्वा ज्ञानी विद्वान्प्रवृत्तिं तत्फलं वा नैव स्वगतत्वेन
त पश्यति रूपादिवत् दृश्यस्य दृग्धर्मत्वायोगात् किंतु कार्यकरणसंघातस्यैवैवमहंत्वादिप्रतिपद्यते तत्र तत्त्वविदो व्याख्यानमिहाटना
हावहंकारस्य तत्स्यादिफलाभिसंधेश्चाभासत्वान्नासिद्धो हेतुदृष्टांतावित्यर्थः ननु ज्ञानोदयात्प्रागवस्थायामिवोत्तरकाले विमतिनिपत

यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वा
ल द्विदुषः तत्त्ववित्त्वाहं करोमीति मन्यते नच तत्फलमभिसंधत्ते यथा च स्वर्गादिकामार्थिनो ग्निहोत्रादिकर्मलक्षणो धर्मा
४३ नुष्ठानायाहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य स्वर्गकामो कृते विनष्टेपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुष्ठितोपि न तत्काम्य
मग्निहोत्रादि भवति तथा च दर्शयति भगवान् कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यते इति तत्र । कृतत्र यच्च पूर्वैः पूर्वतरं कृ
सं तं कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति तत्तत्प्रविभक्तविषयं ० ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

महत्त्वादिदर्शनात्तत्र तत्त्वदर्शिनिष्ठप्रवृत्तादेरण्याभासत्वमिति तत्राह यथा वेति स्वर्गादिरेव काम्यमानत्वात्कामस्तदर्थिनः स्वर्गादिका
मस्याग्निहोत्रादेरपि सिद्धिस्तत्स्वर्गादिसाधनस्यानुष्ठानार्थमग्निमाधाय पश्चद्वस्थितस्य तस्मिन्नेव काम्ये कर्मणि प्रवृत्तस्याहृते केनापि
हेतुना कामे विनष्टे तदेवाग्निहोत्रादि निर्वर्त्यं यतो ऽनतत्काम्यं भवतीति स काम्यविभागस्य स्वाभाविकत्वाभावात्कामोपबंधानुपबंधकृतत्वा कर्म
त्तथा विदुषोपि विधाधिकाराभावाद्वागादिप्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यर्थः विद्वत्प्रवृत्तीनां कर्माभासत्वमित्यत्र भगवद्वचनमपि प्रमाणयति तथा
ध्यो चेति ननु विदुषोऽपारोपितकर्मशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्व्यापारस्य कर्माभासत्वानुपपत्तेः समुच्चयसिद्धिरिति तत्राह यज्ञेति ॥ ॥ ॥ एन॰

व्यावर्त्यमंशमादर्शयति नत्विति प्रतिवचनस्य प्रश्नाननुरूपत्वमेवास्य स्पष्टयति पृष्टादिति श्रौतेनकर्मणासमुच्चयो ज्ञानस्येति यदुक्तं
प्रतिक्षिप्य पक्षान्तरं प्रतिक्षिपति नापीति श्रुतिस्मृत्योर्ज्ञानकर्मणोर्विभागवचनमादिशब्दगृहीतं बुद्धेर्ज्यायस्त्वं पंचमादौ प्रश्नो
भगवत्प्रतिवचनं सर्वमिदं श्रौतेनैवस्मार्तेनापि कर्मणा बुद्धेः समुच्चये विरुद्धमित्यादिरर्थः द्वितीयपक्षासंभवे हेत्वंतरमाह किंचेति
समुच्चयपक्षे प्रश्नप्रतिवचनयोरसंभवान्नेदं गीताशास्त्रे तत्समर्थितमुपसंहरति तस्मादिति विशुद्धब्रह्मात्मज्ञानस्य फलसिद्धौ न सह
सं कारिसापेक्षमज्ञाननिवृत्तिफलत्वाद्रज्ज्वादितत्त्वज्ञानवत् अथवा बंधः सहायानपेक्षेण ज्ञानेन निवर्त्तते अज्ञानात्मकत्वाद्रज्जुसर्पा

ननुपुनः प्रतिवचनमननुरूपं पृष्टादन्यदेवं द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तं नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्च
योऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नं किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्त्तं कर्म स्वधर्म [illegible] इति जानतस्तत् किं कर्मणि घोरे मा
नियोजयसीति उपालंभोऽनुपपन्नस्तस्माद्गीताशास्त्रे ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न
केनचिद्दर्शयितुं शक्यो यस्य त्वज्ञा[illegible]नाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञा
नमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपू
र्वं यथाप्रवृत्तिस्तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ॥ ॥ ॥ ॥

दिवदिति भावः ॥ ननु कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति वक्ष्यमाणत्वात्कथं गीताशास्त्रे समुच्चयो नास्तीत्यत आह यस्त्विति
ज्ञात्वं ...धर्मः स्य चीर्नासक्त्यानुसारेण विधितोऽनुष्ठेयं कर्मणो धर्मत्वाज्ज्ञापारमार्थस्य तथात्वाभावात्तत्त्वविदश्च वर्णाश्रमाभिमानशून्यस्याधिकाराप्रतिपत्ते
भावाद्रागादिप्रवृत्तीनामविद्यालेशतो जायमानानां कार्याभासत्वात्कुर्याद्विद्वानित्यादिवाक्यं न समुच्चयसाधकमिति भावः वाशब्दश्चार्थे द्वि
ह्य तीयस्तु विविदिषावाक्याप्रसाधनानां तत्संग्रहार्थः सांसारिकं ज्ञानं व्यावर्त्तयति परमार्थेति तदेवाभिनयति एकमिति यत्प्रवृत्तिरूपमितिरूपग्रह
स णमाभासत्वप्रदर्शनार्थं कर्मणां समुच्चयपरत्वाद्दृष्टिकत्वान्न मोक्षफलपतीति शेषः श्रीगतेशायनमः ॥ ॥

गी.भा.२७ संप्रत्यशोच्यानित्यस्मात्प्राक्तनग्रंथसंदर्भस्य प्रागुक्तं तात्पर्यार्थमनूद्याशोच्यानित्यादेः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदंतस्य समुदायस्य ता-
८ त्पर्यमाह तत्रेति अत्र हि शास्त्रे त्रीणि कांडान्यष्टादशसंख्याकानामध्यायानां षट्कत्रितयमुपादाय त्रैविध्यात्तत्र पूर्वषट्कात्म-
कं पूर्वकांडं त्वंपदार्थं विषयीकरोति मध्यमषट्करूपं मध्यमं कांडं तत्पदार्थं गोचरयतीत्यर्थः । अंतिमषट्कलक्षणमंतिमं कांडं
पदार्थयोरैक्यं वाक्यार्थमधिकरोतीति तत्र ज्ञानसाधनानि च तत्र तत्र प्रसंगादुपन्यस्तं तेन ज्ञानस्य तदधीनत्वात् ज्ञानमेव केवलं
निश्चितं कैवलसाधनमिति च सर्वत्रावगीतं - एवं पूर्वोक्तरीत्या शास्त्रार्थे परिनिश्चिते सतीति यावत् धर्मसंमूढकर्तव्याकर्तव्यविवेक

न्य

तत्र धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यात्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्तं ततो
84 अर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाहाऽशोच्यानित्यादिना ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विकलं चेतो यस्य तस्य मिथ्याज्ञानवतोऽहंकारममकारवतः शोकाख्ये सागरे दुरुत्तरे प्रविश्य क्लिश्यतो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षण-
वाक्यार्थज्ञानमात्मज्ञानं तद्व्यतिरेकेणोद्धरणासिद्धेरुत्तमतिभक्तमतिस्निग्धं शोकादुद्धर्तुमिच्छन्भगवानुपयोक्तज्ञानार्थं त-
मर्जुनमवतारयन्पदार्थपरिशोधने प्रवर्त्तयन्नादौ त्वंपदार्थं शोधयितुमशोच्यानित्यादिवाक्यमाहेति योजना यस्मात्ता-
नं तस्य भ्रमो यस्य भ्रमस्तस्य पदार्थपरिशोधनपूर्वकं सम्यग्ज्ञानं वा समुदेतीति ज्ञानाधिकारिणमभिप्रेत्याह अशोच्यानि-
ति श्रीगणेशाय नमः - श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय एम०
८

ज्ञानकर्मणोः समुच्चित्यैवं संसिद्धिहेतुत्वे प्रतिपन्ने कुतो विभज्यार्थं ज्ञानमिति पृच्छति तत्कथमिति तत्र हि जनकादयोपि तत्त्वविदः वे
प्रवृत्तकर्माणः सुराहो लिरस्तत्त्वविद इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह पारीति तत्त्वविदः रूपं प्रवृत्तकर्मत्वं कर्मणामकिंचित्करत्वादि
साशंक्याह लोकेति तेषां मुक्तप्रयोजनार्थमपि नेपहानि प्रकाशसर्वेवोदासीनत्वादित्याशंक्याह गुणा इति इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तिह
राण तत्त्वविदां प्रवृत्तकर्मत्वेपि ज्ञानेनैव तेषां मुक्तिरित्याह ज्ञानेनेति उक्तमेवार्थं संक्षिप्य दर्शयति कर्मेति कर्मणो साहो वाधितानुवृ
प्र.ब्रा.सा साभासो गृह्यते द्वितीयमनुवदति अन्यथेति तत्रवाकार्यं कथयति ईश्वरेति विभज्य विशेषलं वाक्यार्थस्योक्तमुपसंहरति इति
वाक्येपमिति कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुत्वमित्युक्तेर्थे वाक्यशेषं प्रमाणयति एतमेवेति योगेन्द्रः कर्म कुर्वन्तीत्यादि वाक्यम्

तत्कथं यदि तावत्पूर्वे जनकादयः तत्त्वविदोपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं गुणा गुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेन संसिद्धिमा
स्थिताः कर्मसंन्यासमप्राप्यापि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता ज्ञानकर्मसंन्यासं कृतवंतरस्यार्थः अथ यन्ते तत्त्वविद ईश्व
रसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयं ए
तमेवार्थं वदति भगवान्स्वस्वबुद्ध्ये कर्म कुर्वेति स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इस्तु क्वासिद्धिं प्राप्तस्य पुनस्तोनमे मं
ह्यं वदति सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मेत्यादिनात स्मादीनामुके वलादेव ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिर्न तु कर्मपुरस्कृताहिति निश्चितोर्थः यद्द स
र्थतोनुवदति स्वेति स्वकर्मणा इत्यादेरस्यास्वादेव मोक्षहेतुत्वं कर्मणां ब्रह्मणो ॥ यच्चापमर्थस्त्यात्मकरणेणो विभज्य तत्र तत्र दर्शि ए
साशंक्याह स्वकर्मणेति स्वकर्मानुष्ठानादीश्वरप्रसादद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता लभ्यते ततो ज्ञानान्मुक्तिरिति तेन न साक्षात्कर्मणां
मुक्तिहेतुत्वे सप्रेस्फुटी भविष्यतीत्यर्थः तत्त्वज्ञानोत्तरकाले कर्मासंभवं फलितमुपसंहरति तस्मादिति ननु यद्यपि गीताशास्त्रे तत्त्वज्ञा
नप्रधानमेकं वाक्यं तथापि तन्मध्ये स्वरूपमाणं कर्म तदंगमंगी कर्मेषु प्रकरणप्रमाणादिति तत्त्वमुद्ध्यपसिद्धित्याह यावेति अ
र्थशब्देनात्मज्ञानमेव केवलं कैवल्यहेतुरिति गम्यते इति तिलकनामभिप्रायं प्रसारं संक्षेपतोभिप्रेतः शास्त्रार्थः समर्पितः ॥ ॥

नित्यत्वमशोच्यत्वे कारणमिति सूचितं विवेचयितुमश्लोकपूर्वकं प्रतिजानीते कुत इत्यादिना नित्यत्वमसिद्धं प्रमाणाभावादिति चोदयति कुत इति आत्मा न जायते प्रागभाववत्त्वासत्वात्खरविषाणवदिति परिहरति न त्वेवेति किंचात्मा नित्यो भावत्वे सत्यजन्मत्वाद्व्यतिरेकेण घटवदित्यनुमानांतरमाह नचैवेति यत्तु केचिदात्मयाथात्म्यं जिज्ञासितं भगवानुपदिशति तन्नित्यत्वादिना श्लोकचतुष्टयेनेत्याहुस्तत्र संहिते प्रवचने हेत्वभावात् सर्वत्रैवात्मयाथात्म्यप्रतिपादनाविशेषादित्याशयेन पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजनेति भूतमपि व्याख्यानांगं संपादयति अतो नित्यत्वसाधनेनात्मनो देहोत्पत्तिविनाशयोरुत्पत्तिविनाशप्रसिद्धेरुक्तमनुमानद्वयं प्रसिद्धिविरुद्धत्वात्कालात्ययापदिष्टमिति नेत्याह अ

कुतस्ते अशोच्या यतो नित्याः कथं न त्वेवाहं जातु कदाचिदहं नासं किंत्वासमेव अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः तथा न त्वं नासीः किंत्वासीरेव तथा नेमे जनाधिपाः नासन् किंत्वासन्नेव तथा न चैव न भविष्यामः किंतु भविष्याम

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् १२ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरकालेपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः १२ श्रीगणेशायः

तीतेष्विति चराचरव्यपाश्रयत्वादिति न्यायेनात्मनो जन्मविनाशप्रसिद्धेरौपाधिकजन्मविनाशविषयत्वान्निरुपाधिकस्य तस्य जन्मादिसिद्धिरिति भावः यद्यपि त्वेश्वरस्य जन्माद्यहि संतथापि कथं ममेत्याशंक्याह तथेति तथापि भीष्मादीनां कथं जन्माभावस्तत्राह तथा नेमे इति द्वितीयमनुमानं प्रपंचयन्नुत्तरार्द्धं व्याचष्टे तथेत्यादिना अनु देहोत्पत्तिविनाशयोरात्मनो जन्मनाशाभावेपि विमहासर्गमहाप्रलययोस्तस्याग्निविस्फुलिंगदृष्टांतश्रुत्या जन्मविनाशावेष्टव्यावित्याशंक्य नात्मा श्रुतेरिति न्यायेन परिहरति त्रिष्वपीति त्रिष्वपीति यावद्विकारं तु विभागो लोकवदिति न्यायेन भिन्नत्वाद्विकारित्वमात्मनो नानुमीयते १२ ॥ ॥

यत्तु कैश्चिदात्मावबोधरूपश्चरमसाधनात्मपाथात्मदर्शनं विधिवाक्यार्थमनेन श्लोकेन व्याचष्टे: स्वयं हरिरित्युक्तं तदयुक्तं कृतिपो

मर गर्यत्वैकार्थसंबंधेन तच्छ्रेयःसाधनतापार्वापराभिमतं नियोगस्य वा विध्यर्थस्यात्मावगती प्रमाणस्य कल्पनाहेतुभावात् नच दर्शनेषु

ततरभूतश्च रूपतत्फलरहितं विधेयं यागादिवित्तत्रयो विधिरुपपद्यते कृतांतरभूतश्चाहार्यत्वान्नयो न विधिमधिकरोतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टेन शो

पमत्तपपश्च२ च्यानिति कथं तेषामशोच्यत्वमस्तु केभीष्मादिशब्दवाच्यानां वा शोच्यत्वं तत्संबंधस्य वा णांवेति विकल्प्याद्यं दूषयति सद्वृत्तत्वादिति पे

भीष्मादिरादेह चं तेन्ने श्रुतिस्मृत्युदीरिताविगीताचारवत्वान्न शोच्यतामर्हन्तीत्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह नित्याविति अर्जुनेनेत्थं

नचैते आत्मशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेणाचनित्यत्वात् तानशोच्यानन्वशोचो अनुशोचितवानसि दैन्यमीयं तेम

न्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे तदिदं तन्मौ पां

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११ श्रीगणेशायनमः ॥

नगतासू डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयसुन्मत्त इवेत्यभिप्रायः यस्मात् गतासून् गतप्राणान् तान् अगतासून् अगतप्राणान् जीवतश्च नानु

नुशोचंति पंडिता आत्मज्ञाः ते हि पंडिताः पांडित्यं निर्विद्येति श्रुतेः परमार्थतत्वं जिज्ञासान् शोच्यानन्वशोचस्त्वं तो मूढोसीत्यभिप्रायः

डिवदशोच्येषु शोच्यत्वभ्रमाधांतोसीत्याह तानिति अनुशोचनप्रकारमभिनयन्न्यायांतिमेवमकठपतिते भीष्मादय इति पुत्रभार्यादिमप्रसक्तेषु

स्वमादिशब्देन गृहीते ससनुशोचितवानसीति संबंधः विरुद्धार्थाभिधायित्वेनाप्यांतत्वमर्जुनस्य साधयति त्वं प्रज्ञावतामिति उत्तम

कुलधर्माणामित्यादीनि वचनानि किमेतावताफलितमित्यत आह तदेतदिति तत्मादत्रमशोच्येषु शोच्यदृष्टिरसमेतत्वादिसंबुद्धिमतां वचनं

भाषितमितियावत् अर्जुनस्य हर्षोक्तभ्रांतिं प्राप्तेनिमित्तमात्मतत्वानभिज्ञत्वं साह यस्मादिति ननु स्वस्य बुद्धिमात्रं केमेवपांडित्यं न ते त्वं संदेहेत

भावादित्याशंक्याह तेहीति पांडित्यं पंडितभावमात्मतत्वं निर्विद्य निश्चयेन तत्त्वज्ञानमास्मिन्नतिष्ठासेदिति बृहदारण्यकश्रुतिमुक्तार्थमुदाहरति

पांडित्यमिति यथोक्तं पांडित्यं शरीरहितं कथमगावगतमित्याशंक्य कार्यदर्शनादित्याह परमार्थतत्त्वमिति यस्मादित्यस्यापेक्षितं दर्शयति आत्मज्ञा इति
११

कृतिसाध्येष्ट
धनतायाः (

द

ठं

पि
त्यं
न

संप्रतिशब्दस्पर्शसंक्रमेणसुखमात्राशब्दादिविषयत्वमुपेत्यसमासांतरंदर्शयन्विषयाणांकार्यंकथयतिअथवेतिननुशीतोष्णमद्वन्द्वेसुखदुःखत्व
दर्शनस्पर्शदुःखात्किमितिशीतोष्णयोःसुखदुःखाभ्यांपृथक्ग्रहणमितितत्राहप्रीतिमितिविषयेभ्यस्तुपृथक्करणंतत्रहतभूतयोरेवतयोः
सुखदुःखहेतोरनुकूलप्रातिकूल्ययोःस्वल्पलक्षणार्थमध्याक्षेहिशीतमुष्णंवानुकूलंप्रतिकूलंवासंपाद्यवात्याविषयाःसुखादिजनयंतीतिननु
विषयेंद्रियसंयोगस्यात्मनिसदासत्त्वात्नत्वमयुक्तंशीतादेरपितथात्वात्त्रिमिनोहर्षविषादौतथैवतस्मिन्नापन्नाविसाशंक्योत्तरंदूमाचष्टे

86

अथवास्पृश्यन्तइतिस्पर्शाविषयाःमात्राश्चस्पर्शाश्चशीतोष्णसुखदुःखदाःशीतंकदाचित्सुखंकदाचित्दुःखंतथोष्णमप्यनि
यतरूपंसुखदुःखेपुनर्नियतरूपेयतोनव्यभिचरतःतत्ताभ्यांपृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणंयस्मात्तेमात्रास्पर्शादयःआगमापायि
नःआगमापायशीलाःतस्मादनित्याःउत्पत्तिलयरूपत्वात्अतस्तान्शीतोष्णादीन्तितिक्षस्वप्रसहस्वतेषुहर्षंविषादंमाका

आगमापायिनोनित्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत १४ यंहिनव्यथयंत्येतेपुरुषंपुरुषर्षभसमदुःखसुखंधीरंसोमृतत्वायकल्प य

र्षीरित्यर्थः १४ शीतोष्णादीन्सहतःकिंस्यादितिश्रृणुयंहीतियंपुरुषंसमदुःखसुखंसमेदुःखसुखेयस्यतंसमदुःखं॥ते १५ तुल्ये
खसुखंसुखदुःखप्राप्तौहर्षविषादरहितंधीरंधीमंतंनव्यथयंतिनचालयंतिनित्यात्मदर्शनादेतेयथोक्ताःशीतोष्णादयःसनित्या सुखदुःखे
सु त्मदर्शननिष्ठोद्वंद्वसहिष्णुरमृतत्वायअमृतभावायमोक्षायेत्यर्थःकल्पतेसमर्थोभवति १५ ॥ ॥ ॥

स्यादिसाहिना अत्रचकौंतेयभारतेतिसंबोधनाभ्यामुभयकुलप्रसूतस्यैवविद्याधिकारित्वमितिएतदेवद्योत्यते १४ अधिकारिविशेषणानिति कु
तितिक्षत्वनोपयुक्तंकेवलस्यतस्यपुमर्थहेतुत्वादितिशंकतेप्रीतेतिविवेकवैराग्यादिसहितंतन्मोक्षहेतुस्तान्महारतदर्थमितिपरिहरति अ
गतितितिक्षमाणस्यविवक्षितंलाभमुपलंभयतियंहीतिविषादहर्षरहितमित्यत्रशमादिसाधनसंपन्नत्वमुच्यतेधीमंतमितिनित्या
त्मविवेकभागित्वमेतच्चोभयंवैराग्यहेतूपलक्षणंनित्यात्मदर्शनंत्वमर्थज्ञानंसाधनचतुष्टयवंतमधिकारिणमत्रयुपदार्थज्ञानंतत्त्वमसीतिवा ख्य०
कोपपिकवाक्यार्थज्ञानयोग्यतमाहसनित्येति १५ १०

च भिन्नत्वं बहुवचनप्रयोगप्रमितमित्याशंक्याह देहेति ननु पूर्वदेहं विहायाऽपूर्वं देहमुपाददानस्य विक्रियावत्त्वेनोत्पत्तिविनाशवत्त्वविभ्रमः
स्यमुष्य वेदिति शंकते तत्रेति अशोच्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यत्वे हेतूकृते सतीति यावत् अवस्थाभेदे सत्यपि वस्तुतो विक्रियाभावादात्म
नो नित्यत्वमुपपन्नमित्युत्तरश्लोकेन दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रतिपादयतीत्याह दृष्टान्तमिति न केवलमागमादेवात्मनो नित्यत्वं किं त्ववस्थान्तरव
ज्जन्मान्तरे पूर्वसंस्कारानुवृत्तेश्चेत्याह देहिन इति देहवत्त्वं तस्मिन्नहंममाभिमानधारकत्वं तासामिति निर्धारणे षष्ठी आत्मनस्तु इति स्म
स्तुपपत्तिभिर्भिन्नसत्त्वतानं धीमानित्यत्र धीर्विवक्ष्यते एवं सतीति तत्त्वतो विक्रियाभावान्नित्यत्वे समर्थे गते सतीत्यर्थः १२ आत्मनः श्रुत्या

देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह देहिन इति देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहव
त आत्मनः अस्मिन्वर्त्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था जरा
वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नो
आम पजननं किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्त

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३ मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुख
दुःखदाः ॥

रं तत्प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते १३ यद्यप्यात्मविना॥
वि शनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति जानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनि
मित्तो मोहो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रा
दीनि इन्द्रियाणि मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति ॥ ॥

दिप्रमिते नित्यत्वे तदुत्पत्तिविनाशप्रयुक्तशोकमोहाभावेऽपि प्रकारान्तरेण शोकमोहौ स्यातामित्याशंक्यानन्तरश्लोकमवतारयति य
दीत्यादिना शीतोष्णयोस्ताभ्यां सुखदुःखयोश्च प्राप्तिनिमित्तौ रूसयो मोहाविह गृहीतौ तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां दृश्यमानत्वमाश्रित्य लौकिकविशे
षणमशोच्यानित्यत्र योऽविद्याधिकारी सूचितस्तस्येति तितिक्षुः समाहितो भूत्वेति श्रुतेः तितिक्षुत्वविशेषणमिहोपदिश्यते आत्मोपलब्ध्युपाय
करणमुत्सानस्येन्द्रियविषयत्वं दर्शयति मात्रा शब्दादिनामा इति षष्ठीसमासं दर्शयन्नेव व्युत्पत्त्या स्पर्शशब्दार्थमाह मात्राणामिति तेषामर्थक्रि

याकारं दर्शयति ते शीतेति ॥

इति

गी॰भा॰
११ वि
नु

87

कार्यकारणविभागविहीनं वस्त्वेव नास्तीति मन्वानश्चोदयति तदसत्त्व इति अनुवृत्तव्यावृत्तबुद्धिद्वयदर्शनादनुवृत्तेचं व्याव
र्त्तीनां कल्पितत्वादकल्पितं तस्य वैभेदकल्पनाधिष्ठानम् कार्यकारणं वस्तु सिध्यतीति परिहरति। न सर्वं चेति उपपत्तिसतो वस्तु
त्वे प्रमाणमनुमानमुपन्यस्यति यद्विषयेति यद्यासक्तेर्षं हन्तं तत्सत्साधित्वं यथा घटपटाधारादिष्वनुगतोऽस्तीत्यंशः विमतं सद
सद्व्यभिचारित्वात्संमतिपन्नवदित्यर्थः आहृतस्य कल्पितत्वे प्रमाणमाह यद्विषयेत्यादिना यद्व्यावृत्तं तन्मिथ्या यथा सर्पधारा
दिविमतं मिथ्या व्यभिचारित्वात्संमतिपन्नवदित्यर्थः इति अनुमानद्वयमनुसृत्य सतोऽकल्पितत्वमसतश्च कल्पितत्वं स्थित
मिति शेषः ननु नेदमनुमानद्वयमुपपद्यते समस्तं द्वैतं चेतव्यवादिनो विभागाभावादनुमानादिव्यवहारानुपपत्तेस्तत्राह
तदसदिति उक्ते विभागे बुद्धिद्वयाधीने स्थिते सत्यनुमानादिव्यवहारो निर्वहति प्रातिभासिकविभागेनैव तद्योगासमर्थसै

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंग इति चेन्न सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्स
त् यद्विषया व्यभिचरति तदसत् इति सदसद्विभागे बुद्धितंत्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे

वर्तद्वैतत्वे केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः कुतः सदसद्विभा न नीलोत्पलवत् सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र ॥
गस्य बुद्ध्यधीनत्वं बुद्धिविभागस्यापि तत्त्वाभावात्तत्राह सर्वत्रेति व्यवहारभूमिः सप्तम्यर्थः बुद्धिविभागस्यापि कल्पितस्यैव वो
ध्यविभागप्रतिभासहेतुत्वेनेति भावः बुद्धिद्वयमनुरुध्य सदसद्विभागे सतः सामान्यरूपत्वमविशेषाकांक्षायां सामान्यविशेषौ
द्वे वस्तुनी वस्तुभूते स्यातामिति चेन्नेत्याह समानाधिकरणे इति पदयोः सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते सोऽयमिति सामानाधिक
रण्यवद्घटः सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठं वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थः नीलमुत्पलमिति वद्गुणधर्मिवि
षयत्वात्सामानाधिकरण्यमस्तु वस्तुनानैव स्वैकविषयत्वमिति चेन्नेत्याह न नीलेति न हि सामान्यविशेषयोर्भेदः भेदे च तस्या
वो भेदाभेदौ च विरुद्धौ वस्तुनो जातिव्यक्त्योः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलयोरिव न गौणं किं तु व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमिति सैकाभिष्टमिसे
येः सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायेन गुणगुण्यादावपि दिशति एवमिति तुल्यो हि तत्रापि विकल्पदोषाविति भावः ॥

राम॰
११

अधिकारिविशेषणे तितिक्षुत्वे हेत्वन्तरत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति इतश्चेति इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति यस्मादिति यतःशीतादेः शोकादिहेतोरनात्मनो नास्ति वस्तुत्वं वस्तुनश्चात्मनो निर्विकारत्वेनैकरूपत्वं अतो मुमुक्षोर्विशेषणं तितिक्षुत्वं युक्तमित्याह नेत्यादिना कार्यस्यासत्त्वेऽपि कारणस्य सत्त्वेनाऽसत्त्वं ताऽसत्त्वासिद्धिरित्याशंक्य विशिनष्टि सकारणस्येति नासत इत्युपादाय पुनर्नकारानुकर्षणमन्वयार्थं असतः शून्यस्यास्तित्वप्रसंगाभावादप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्याशंक्याह नहीति विमतमतात्त्विकमप्रमाणिकत्वाद्रज्जुसर्पवत् नहि धर्मिग्राहकस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं प्रकल्प्यते विषयस्य तु निरूपता

६

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात् नासत इति नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता नहि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु संभवति विकारो

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ ॥

हि सः विकारश्च व्यभिचरति यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत् तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन् जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेर्मृदादिकारणस्य च तत्कारणव्यतिरेके कार्यस्य घटादे ॥ णानुपलब्धेरसत्त्वं ॥

दस्तोऽनिर्वाच्यं द्वैतमित्यर्थः कथं पुनरध्यक्षादिविषयस्य शीतोष्णादिद्वैतस्य दुर्निरूपत्वेनानिर्वाच्यत्वं तत्राह विकारो हीति ततश्च विगतं मिथ्याऽऽगमापायित्वात्संप्रतिपन्नवदिति कल्पितमाह विकारश्चेति वाचारं धरणानुनः द्वैतमिथ्यात्वेन ग्राहकत्वं दर्शयितुं चकारः किंच कार्यं कारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति यथेति निरूप्यमाणं मंतव्यं हि चक्षुषेति शेषः विमतं कारणाद्भेनसत्त्वतो द्यते कार्यत्वाद्घटवदित्यर्थः इतोऽपि कारणाद्भेदेन नास्ति कार्यं आद्यन्तयोश्चेत्यवस्तित्वं वर्तमानेऽपि तत्तथेति मोपादिसाह जन्मेति यद्धि कार्यं कारणाद्भिन्नं तदा तस्य भेदेनासत्त्वं पूर्वस्मादविशेषः तादात्म्ये नावस्थानं तु न युक्तं तस्यापि कारणव्यतिरेकेणाभावात्कार्यकारणविभागविधुरं वस्तु निकार्यकारणं परं परमाविश्रमादिसमिमेसाह नत्वसदीति

भि

न्या

घटसत्ता:

नी॰भा॰२ घटादिनाशदेशे तदुपरक्ताकारेण सत्त्वाभानेऽपि नाशित्वं घटाद्यभावावच्छिन्नत्वाभावान्नादिसाह न विरोधेति यथा सर्वेषां ज्ञाताज्ञातेरि
१२ सत्त्वखेऽनुभूयदिअन्यभावे देशे गोत्वं व्यंजकाभावान्न भासते न गोत्वाभावात्तथा सत्त्वमपि घटादिनाशे व्यंजकाभावान्न भातीति न सत्त्व सत्त्वबुद्धि
भासत्वादिप्रयुक्तमेतत्प्रपंचयति तदिदं सादित्वा सम्प्रतिपन्नोपाधिकविशेषणत्वं व्यभिचारेऽपि स्वरूपाव्यभिचारादिप्रयुक्तं सत्तः सत्त्वमिति
ष भावः द्वयोः सतोरेव विशेषणविशेष्यभावदर्शनान्न घटसत्तोरपि विशेषणविशेष्यत्वे द्वयोः सत्त्वध्रौव्यात् घटादिकल्पितत्वानुमा
नं सामानाधिकरण्यधीबाधितमिति चोदयति एकेति अनुभवस्य तु सत्त्वबाधितविषयत्वमुक्तानुमानस्य च निरस्यति नेत्यादिना घटा
देः सतिकल्पितत्वानुमानस्य दोषराहित्ये फलितमुपसंहरति तस्मादिति प्रथमपादव्याख्यानपरिसमाप्ताविति शब्दः नन्वनेदं व्या

ति न विशेष्याभावात्सद्बुद्धिविशेषणविषयासत्तौ विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषयास्यान्न तु पुनः सद्बुद्धिवि
४४ षयाभावात्तदेकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेन्न उदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि स
सामानाधिकरण्य[illegible] दर्शनात् तस्माद्देहादेर्दृश्यस्य चैतत्कारणस्यासतो न विद्यते भाव इति तथा सत
श्चात्मनः अभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

ख्यानं भाष्यकाराभिप्रेतं सर्वद्वैतमसत्त्वविवक्षायां शास्त्रतस्य व्याविरोधात्केनापि पुनर्दुर्विदग्धेनेत्यसमनीषिकयोत्प्रे
क्षितमेतदिति चेन्नैवं किमिदं द्वैतमपंचमसत्त्वं किं तुच्छत्वं किं वा सद्भिन्नत्वं नाद्योऽनभ्युपगमात् द्वितीयोऽप्यभ्यु
पगमे तु तत्त्वेन शास्त्रविरोधो भाष्यविरोधश्च तत्त्वे हि शास्त्रं तस्य प्रपंचस्य प्रत्येकांशे कासेमरायपरिचयपरिचयाभावादिति द्व
सा वैत्यं नामन्तीनस्य कल्पितत्वेनावस्तुत्वप्रतिपादनपरतया प्रथमपादे व्याख्याय द्वितीयपादस्यात्मनः सर्वकल्पनाधिष्ठानस्या
कल्पितत्वेन वस्तुत्वमसाधनपरतया व्याकरोति तथेति न चात्मनः सदात्मना विशेषणविनाशिषु तदुपरक्तस्य विनाशः स्यादि वस्त्वादिपदार्थेषु
त्याशंक्य विशिष्टनाशेऽपि स्वरूपानाशस्योक्तत्वान्नैवमित्याह सर्वत्रेति गम॰
द्वैतस्य सत्त्वानधिकरणत्वसाधनेनाऽद्वैतस्य सत्त्वपर्यवसितमिति त्रैविध्ये द्वैतं तत्र तत्त्वं प्रतिष्ठापितं तेषां च ७ १२

सा

सामानाधिकरण्यमनुपपन्नं हि वस्तुनोः सामान्यविशेषाविति पक्षं प्रतिक्षिप्य विशेषा एव वस्तु इति पक्षं प्रतिक्षिपति तयोरिति बुद्धिव्यभि
चाराद्धि धर्म्यव्यभिचारेपि कथं स्यादित्याह तन्नां विशेषाणामेव वस्तुत्वमिति शंकामाह तथा चेति विकारो हि संदृशा द्वावित्तिशेषः नत्वेकं व
स्तु समान्यविशेषात्मकमेकस्पृहं रूपविरोधादिति भिन्नेसु सामान्यमेकमेव वस्तु तद्धेतुः अभिचारात्तद्बोधस्यापि सत्तत्तथात्वादि शतद्देः
त्याह नत्विति व्यभिचरतीति पूर्वेणो संबंधः विशेषाणां [illegible]
[illegible] व्यभिचारे सति धर्म्यव्यभिचारित्वे फलितमुपसंहरति तस्मादिति असत्त्वं कल्पितत्वं तच्छब्दार्थमे
वस्फोरयति व्यभिचारादिति सद्बुद्धिविषयस्य सतोः कल्पितत्वे तच्छब्दोपात्तमेव हेतुमाह अव्यभिचारादिति बुद्धिव्यभिचारा
श। द्वयोर्धर्म्योरपि व्यभिचारान्नव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धिरिति शंकते घटे विनष्ट इति सद्बुद्धेर्घटबुद्धिवद्घटविषयत्वाभावान्न घटनाशे नाशानुत्पन्नावा
घटशरावादि तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति तथा च दर्शितं न तु सद्बुद्धिः तस्मात् घटादिबुद्धिविषययोः सतत्वमभिचारात्तन्न तु सद्बु
द्धिविषययोः अभिचारात् घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरंत्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरति इति चेन्न पटादावपि सद्बुद्धिदर्श
नात् विशेषणविषये वस्तु सद्बुद्धिरतोपि न विनश्यति सद्बुद्धिवन्न घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यमाने इति चेन्न पटादावद
((र्शनात् सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् ॥ ॥
ट। व्यभिचारोस्तीति परिहरति न पटादाविति सद्बुद्धेर्घटविषयत्वे((
शावकृत्वा नित्यत्वं वा व्यापो गाहि विषयान्तरं वक्तुं व्यभिसाशंकामाह विशेषणेति सतोः कल्पितत्वे हेतोर्व्यभिचारस्यासिद्धत्वमद्दृशा विशेषाणां
कल्पितत्वे हेतोर्व्यभिचारस्यासिद्धिं शंकते यदिति यथा सद्बुद्धिर्घटे नष्टे पटादौ दृष्टत्वाद्व्यभिचारिणी सत्य व्यभिचारः सतोदर्शि
थ तः तथा घटबुद्धिरपि घटे नष्टे घटान्तरे दृष्टेव्यभिचारात् घटव्यभिचारासिद्धौ विशेषान्तरे व्यपि कल्पितत्वहेतुव्यभिचारो न सिध्यतीत्य
र्थः घटबुद्धेर्घटान्तरे दृष्टत्वेपि पटादावदृष्टत्वेन व्यभिचारात् घटादिविशेषे व्यपि व्यभिचारित्वासिद्धिरित्युत्तरमाह न पटादाविति विशेषाणा
मेवं व्यभिचारित्वे सतोपि तदुपपत्तेर्व्यभिचारित्वहेत्वसिद्धिर्लाघवस्थ मितिशंकते सद्बुद्धिरिति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सामान्यविशेषभावशून्यमखण्डैकरसं सदेवेत्यादिश्रुतिप्रमितं सर्वविक्रियारहितं वस्तु प्रकृतं तद्धि वस्त्वित्तमित्युत्तरमाह तुश्य
त इति आत्मनः सदात्मनो नाशराहित्ये संविज्ञाते सर्वजगद्व्यापकत्वं हेतुमाह येनेति। आत्मनो विनाशाभावे युक्तिमाह विना
शमिति आत्मनो नाशमिच्छता स्वतो वा परतो वा नाशस्तस्येष्यते नाद्य इत्याह अविनाशीति देहादिर्हि तमसत्त्वमुच्यते ततः सतो विशेषणं स
ना तोशराहित्यं तस्य द्योतको निपात इत्याह तुशब्द इति आकांक्षापूर्वकं विशेष्यं दर्शयति किमित्यादिना विमतमविनाशि ज्ञापकत्वादा
काशवत् न हि प्रमितमेवोदाहरणं किं तु प्रसिद्धमपीति भावः न द्वितीय इत्याह विनाशमिति न खल्वस्य विनाशं कर्तुं कश्चिदर्हे

उच्यते अविनाशीति अविनाशि न विनष्टुं शीलं यस्येति तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि किं येन सर्व
मिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशेनेवं घटादयः विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येतीत्युपचयापचय यथा
यौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य [illegible]

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७ ॥ ॥

[illegible] नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति निरवयवत्वात् देहादिव न व्यभिचरति
त्नाप्यात्मीयेनात्मीयाभावाद्यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न क न
श्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽप्यात्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् १७ ॥ ॥

तीति संबंधः विनाशस्याशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां द्वैरूप्यमाश्रित्य व्याकरोति अदर्शनमभावमिति न कश्चिदस्याभावं कर्तुं शक्नोतीत्यत्र द
हेतुमाह अव्ययस्येति ब्रह्म हि स्वरूपेण व्येति स्वसंबंधिना वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नैतदिति न हि निरवयवस्यावयवापचयरूपव्य
यः संभवतीत्यत्रैव धर्म्यदृष्टान्तमाह देहादिवदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति द्विविधेऽपि व्ययायो
गे फलितमाह अत इति किं च ब्रह्मपरमार्थेनान्यस्य स्वात्मत्वाद्द्वैतादित्याह न कश्चिदिति आत्मत्वहेतोरसिद्धिमुद्धरति आत्मा हीति ना = एनं०
स्वा शस्य प्रतिरत्र हीति हेतुं क्षिपते अस्तु तर्हि स्वयमेव ब्रह्मात्मनो नाशकर्तृ ईश्वरादिदर्शनान्नेत्याह स्वात्मनीति १७ फा स्यादिनी २३

ननु कदाचिदसदेव घटः सत्वमापद्यते प्रागसतो घटस्य जन्मनो सत्वाभ्युपगमात् सच्च कदाचिदसत्वं प्रतिपद्यते स्थितिकाले स
तो घटस्य पुनर्नाशेनासत्वांगीकारादेवं सदसतोरव्यवस्थिताः विशेषादुभयोरपि हेयत्वमुपादेयत्वं तुल्यं स्यादिति तत्राह
एवमिति तु शब्दो दृष्टशब्देन संबध्यमानो दृष्टिमवधारयति नहि प्रागसतो घटस्य सत्वमसत्वे स्थितेः सत्वप्राप्ति विरोधाद्
सत्वनिवृत्तिश्च सत्वप्राप्त्या चेन्नासन्निति तरेतराश्रयत्वमंतरेणैव सत्ताप्रतिपत्तिमसत्वनिवृत्त्यावसत्वमनवकाशी भवेत् एतेन
सतोः सत्वापत्तिरपि प्रतिनीतेति भावः कथं तर्हि सतोः सत्वमसतश्चासत्वं प्रतिभातीत्याशंक्यानवदर्शनाभावादित्याह त

एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्टः उपलब्धोंऽतो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति तु त्वनयोर्यथोक्त
योस्तत्वदर्शिभिस्तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावो तत्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं ये

उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः १६ ॥

षां ते तत्वदर्शिनस्तैस्तत्वदर्शिभिः त्वमपि तत्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि
द्वन्द्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्यावभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः १६ किं पुनस्तद्यत्स
देव सर्वदास्तीति ॥ ॥ ॥

त्वेति तस्य भावस्तत्वं नच तच्छब्देन परामर्शयोग्यं किंचिदस्ति प्रकृतं प्रति निपातमित्याशंक्य
व्याचष्टे तदित्यादिना ननु सदसतोरन्यथात्वं केचिन्मन्यंते केचित्तु तयोरुक्तनिर्णयम नु सत्वतथात्वमेवाधिगच्छंति तत्र के
षां मतमेषितव्यमिति तत्राह त्वमपीति १६ ननु सदिति सामान्यं स्वरूपं वा प्रथमे तस्य विशेषसापेक्षत्वात्पारतंत्र्यं द्वितीये नामशेषवि
शेषविनाशे विनाशः स्यान्नाचात्मादृश्यो विशेषास्तु दृश्यन्ते सतीति वाच्यं आत्मातिरिक्तानां विशेषाणां कार्यत्वांगीकारान्न प्रथमपक्षावु
स्यायं प्रत्यनवस्थानादात्मनस्तु सामान्यात्मनोऽधर्मित्वादुक्तदोषा तर्हि तोपेतु सदूपस्यात्मा दृश्यत्वे कल्पितत्वादविनाशित्वमवदंतस्ये
ति तस्यैव सामान्यतया प्रागुक्तदोषानुषक्तिरिंमन्वानश्चोदयति किं पुनरिति ॥

नाशासं निरवशेषत्वेन सावशेषत्वेन च सिद्धे द्वैविध्ये कलितमाह यथेति विशेषणाभ्यां कूटस्थनित्यत्वमात्मनो विवक्षितमित्यर्थः अनन्तरविशेषणमात्मोपादाने परिणामित्वनिरसनमात्मनः शंकते संनिहितापत्तिमाशंक्याह अन्यथेति औपनिषदत्वविशेषणमाश्रित्याप्रमेयत्वमाक्षिपति नन्विति इतश्चात्मनोऽनागमप्रमेयत्वमित्याह प्रत्यक्षादिनेति तेन चागमप्रवृत्तेरपेक्षया पूर्वावस्थायामात्मैव परिच्छिद्यते तस्मिन्नेवाज्ञातत्वसंभवात्तज्ज्ञापकं प्रमाणमिति च प्रमाणलक्षणादित्यर्थः एतदप्रमेयं ध्रुवमित्यादिश्रुतिमनुसृत्य परिहरति नेत्यादिना कथं मानमनपेक्ष्यात्मनः सिद्धत्वमित्याशंक्योक्तं विवृणोति सिद्धे हीति प्रमित्सोः प्रमेयप्रमितिशेषः तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति नहीति आत्मनः सर्वलोकप्रसिद्धत्वाच्च तस्मिन्न प्रमाणमन्वेषणीयमि

तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबंधोऽस्येत्यर्थः अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः ननु आगमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वं न आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति नहि पूर्वमित्थमहमिति आत्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्त्तते न ह्यात्मा नाम कस्यचि

त्याह नह्यात्मेति [illegible] ॥ दप्रसिद्धो भवति शास्त्रं त्वन्त्यं प्रमाणं

प्रत्यक्षादेरनात्मविषयत्वात्तद्द्वारा तत्ता नात्मव्यवहारे संभवात्तत्प्रमाणस्य व्यावहारिकत्वाद्विशिष्टे तत्त्वदृष्टावपि केवले तदसंभवेऽपि विनात्मनि तत्प्रामाण्यं तथापि तद्धितश्रुतसाशास्त्रस्य तत्र प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्याशंक्याह शास्त्रं त्विति शास्त्रेणाप्रमगतेरवसानमिति पाठे प्रमात्रादिविभागसंव्यावृत्तत्वाल्लाघुक्रमसांसत्वमपौरुषेयत्वान्निर्दोषत्वाच्चागमस्य प्रामाण्यमित्यर्थः तथापि कथमस्य प्रमाणात्मनि प्रमाणत्वं तस्य स्वतःसिद्धत्वेनाविषयत्वाद्दृष्टान्तज्ञापनायोगादित्याशंक्य स्वतो भानेऽपि प्रतीचो मनुष्योऽहं कर्ताहमित्यादिना मनुष्यत्वकर्तृत्वादीनामतद्धर्माणामध्यारोपात्तेनात्मनि प्रतीयमानत्वात्तन्मात्रनिवर्त्तकत्वेनात्मनो विषयत्वमनापाद्यैव शास्त्रं प्रामाण्यं प्रतिपद्यते ॥ ति

उक्षत्वंभाव
तं

सदसतोरंतरमकृतयोः सत्यम्भिन्नत्वादिलेन परमार्थतत्वासन्निर्धारितमिदानीमसन्निहितोरपि एवाहस्तीति किंपुनरिति असद्
सदेवेति निर्द्धारितत्वात्प्रसनिरवकाशत्वमापंकर्ष्यं नं आवर्ती विवक्षितम् सन्निहितोरपि तुं तस्य सावकाशत्वमाह यत्वाले
ति देहादेरनात्मवर्गस्य सकृतोऽसत्त्वविषयत्वेनाह उच्यते इति ते चांत्वात्तत्वं जुदस्यति नित्यस्येति आकाशादिमाहस्य
र्थेविभिनष्टि शरीरिण इति परिणामिभिन्नत्वमवच्छिनत्ति अनाशिन इति तस्य प्रसक्तापविषयत्वमाह अप्रमेयस्येति देहा
देर्वस्तुत्वाहात्मनश्चैकरूप्याद्युदेस्वधर्मं सह तस्यापि तद्वत् हिंसादिदोषसंभावनेत्याह तस्मादिति ननु देहादिषु सद्बुद्

किंपुनस्तत्र सदसत्त्वात्मसत्तामभिचरतीत्युच्यते अंतवंत इति अंतो विनाशो येषां ते अंतवंतोपयामगतु स्मिके
दकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणं निरूपणंगतैर्विविच्यते सत्तस्य अंतस्थेमे देहाः स्वप्नमायादेहादिवच्चांतवंतो नि

वंत

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य ॥

त्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनोऽतवंतस्तु उक्ता विवेकिभिरित्यर्थः नित्यस्यानाशिन इति न पुनरु
क्तिः सत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च यथा देहो भस्मीभूतो दृष्टो नष्ट उच्यते विद्यमानोपि अन्यथा परि
णतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते

रन्तुहृन्ने सत्ता विच्छेदाभावात्कथमंतवत्त्वं तेषां इत्यत आह यथेति न चैमे देहाः
सद्बुद्धिभाजोपि प्रमाणतो निरूपणाभावस्थाने विच्छेदात् एतेंतवंतो भवंतीति शेषः देहत्वादिना च जाग्रद्देहादेरंतवत्त्वं स्वप्न
वदनुमानं तु शक्यमित्याह स्वप्नेति शरीरादेरंतवत्त्वेपि प्रमाणाह स्वप्नेणात्मनस्तु तत्संबंधस्यानंतवत्त्वमाशंक्याह नित्यस्येति सदा
ह्यस्य मवाहि व्यतिरेकेणानिरूपणान्नेतरो मिथ्यादेहादात्माभावे संबंधसिद्धिरित्यपि तद्धयोक्तं विवेकिभिरिति पदद्वय
स्यैकार्थत्वमाशंक्य निरस्यति नित्यस्येत्यादिना नित्यत्वस्य द्वैविध्यमिति स्पष्टयन्नाह द्विविधं प्रतिज्ञातं प्रकटयति यथेत्यादिना ॥ ॥

गी॰भा॰२
२५

तत्रप्रथममंत्रस्यसंगतिमाह यत्त्विति मयाहन्तिवंधनत्वादमुष्माद्युद्धेनबालस्मपुरुषमिसाहियपति कथमितिमयाहतस्यादेहानन्तरस तत्त्वेनाभासत्वान्नतत्त्वतावुद्धिर्नेष्यमितिपरिहरति यएनमिति हंतारंचेन्मन्यतेहंतुमिसाघातत्वमर्थंतोद्रष्टुमिसाआवष्टेयएनं हतमितिहंतारंहंतव्यत्वात्मानंमन्यमानस्यकथमतानभिज्ञत्वंमिसाशंक्याह हंताहमिति हंतत्वादिज्ञानमतानभिज्ञत्वेहेतुमाह स्यादिति आत्मनोहननंप्रतिकर्तृत्वकर्मत्वयोरभावेहेतुंदर्शयति॥ अविक्रियत्वादिति १९ तदेवसाधयितुंनजायत

यत्तुमन्यसेयुद्धेभीष्मादयोमयाहन्यन्तेअहमेवतेषांहन्तेतिएषाबुद्धिर्मृषैवते कथं यएनमिति यएनंप्रकृतंदेहिनंवेत्ति
तिविजानातिहंतारंहननक्रियायाःकर्तारंयश्चैनमन्योमन्यतेहतंदेहंहननेनहतोहमितिहननक्रियायाः
कर्मभूतंतावुभौनविजानीतोनज्ञातवन्तौअविवेकेनात्मानमहंप्रत्ययविषयंहंताहंहतोहमितिदे
यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं उभौतौनविजानीतोनायंहंतिनहन्यते १९ नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्ना
यंभूत्वाभविताबानभूयः अजोनित्यःशाश्वतोयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे २० ॥ ॥ ॥ ॥

हंप्रत्ययवि
षयंयौ

हहननेनआत्मानंयौविजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः यस्मान्नायंआत्माहंतिनहननक्रियायाःकर्तानहन्यतेनचकर्मभवति
तेनचकर्मभवतीत्यर्थः अविक्रियत्वात् १९ कथमविक्रियआत्मेतिद्वितीयोमंत्रः नजायतेनोत्पद्यते ॥ ॥ ॥

म्रियतेवाविपश्चिदित्यादिमंत्रांतरमवतारयति कथमितिसर्वविक्रियाराहित्यंमद्दर्शितेनहेतुंविशदयन्मंत्रमेवपठति नजायतइति
जन्ममरणविक्रियाद्वयप्रतिषेधंसाधयति नायमिति अयमात्माभूत्वानभवितानवाभूत्वाभूयोभवितेतियोजना [illegible]
या [illegible] नकेवलंविक्रियाद्वयमेवात्र
निषेध्यतेकिंतुसर्वमेवविक्रियाजातमित्याह अजइति श्रीभगवानुभ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ २५

91
कृ॰ढ
एम॰

सिद्धशास्त्रस्यप्रमाणत्वकृतः

= ।= अतद्धर्मि

सिद्धंतुनिवर्तकत्वादितिमापादितस्याह अतद्धर्मीति घटादिविवस्फुरणमितिप्रपञ्चनकत्वेनकिमिसात्मनिश्शास्त्रप्रामाण्यंनेत्यभि
साक्षात्फलजनकत्वा ऽजनकत्वाभ्यांविशेषादितिमत्वाह नेतीति ब्रह्मात्मनोमानापेक्षामंतरेण स्वतःस्फुरणेप्रमाणमाह तथा
चेति साक्षात्मानापेक्षामंतरेणपरोक्षात्परोक्षस्फुरणात्मकंप्रद्युम्नचतस्यात्मनोऽप्रतीतत्वंसर्वान्तरत्वेनसर्वेषुसुखारूढा
नात्मात्मानंमात्रया चतिस्रेति योजना अप्रमेयत्वेनाविनाशित्वेप्रतिपाद्य घकलितंनिगमयति यस्मादिति स्वधर्मे
निवृत्तिहेतुनिषेधेनासपर्दर्शयति युद्धादिति आत्मनोनित्यत्वादिहेतुत्वप्रयुक्तप्रायुद्धकर्तृत्वविधानात्तज्ज्ञानकर्मेह

शास्त्रस्य अतद्धर्मोऽध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेनप्रमाणत्वमात्मनःप्रतिपद्यते नवाक्यातार्थज्ञापकत्वेनतथाचश्रुति

मि मेस्ताहारपरोक्षाद्दूरस्थयस्मात्सर्वान्तरेतियस्मादेवंनित्योऽविक्रियश्चात्मातस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमंमाकी ॥

षीरित्यर्थः नह्ययंयुद्धकर्तव्यताविधीयतियुद्धेप्रवृत्तएववर्तमानःशोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीमास्ते ऽ तस्तस्य

तस्माद्युध्यस्वभारत १८

प्रतिबंधापनयनमात्रंभगवताक्रियतेतस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रंनविधिः १८ शोकमोहादिसंसारकारणनिवृ

नयुद्धकर्तव्यतां त्त्यर्थंगीताशास्त्रंनप्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्यसाक्षीभूतेऋचावानिनायभगवान् ॥ ॥ ॥

मुख्यपोत्वमातीत्याशंक्याह नहीतिमुद्ध्यस्वेतिवचनान्नतत्कर्तव्यविधिरत्रेत्याशंक्याह युद्धइतिकथंतर्हिकर्तव्यंभीष्मादिस्यघञ्
त्यस्य युद्धोपरमपरंवचनमितितत्राह शोकेति प्रदितिस्तोत्रुद्धप्रवृत्तिस्तर्हिभगवद्वचनंस्वकागतिरित्याशंक्याह तत्रेति भगवद्
त न वा स्यप्रतिबंधनिवर्तकत्वेनसार्जुनप्रवृत्तिताभावकत्वेकालेमाह तत्रादिति १८ अविनाशित्वंतर्हिदेहीसत्त्वदृष्टोंईश्वनंतस्त्वदेह
मर्थंमनुतरेईर्नित्यैश्चरवादस्यपरिणामवादस्यवाविलक्षणमात्मनिजन्मादिप्रतिभानस्यो पचारिकत्वमदर्शनार्थंमेतंचतरसो
दिवचनमितिकेचित् असत्तुनामापभिपिपयार्थोऽस्यगीताशास्त्रस्यसोमासामान्यमूलत्वंनिरूकर्तुंमंत्रद्वयंभगवानानीतवानि

पू

ति श्लोकद्वयस्य संगतिं दर्शयति शोकमोहादीति॥ ॥

गी॰भा॰२॰
१६

निरासार्थेनं शाश्वतशब्दस्य पौनरुक्त्यं परिहरन्व्याकरोति शाश्वत इत्यादिना अपक्षयो हि स्वरूपेण वा स्याद् गुणापचयो वेति विकल्प्य
क्रमेण दूषयति नेत्यादिना पुराणपदस्यागतार्थत्वं कथयति अपक्षयेति तदेव स्फुटयति यो हीति न म्रियते वेत्यनेन चतुर्थपाद
स्य पौनरुक्त्यमाशंक्याचष्टे तथेत्यादिना ननु हिंसार्थो हंतिः कथं तेन परिणामो निषिध्यते तत्राह हंतिरिति हिंसार्थत्वसंभवे वि

१२

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतो नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वा
न्निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणाऽपक्षयः तद्विपरीतापि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति
यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वृद्धोऽभिनव इति चोच्यते अयं त्वात्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पु
राणो न वर्द्धत इत्यर्थः तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमाने शरीरे हंतिरत्र विपरिणामार्थो पिछ
द्रष्टव्योऽपुनरुक्ततायै न विपरिणमत इत्यर्थः अस्मिन्मंत्रे षड्भावविकाराः लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रति
षिध्यंते सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मंत्रे
णास्य संबंधः २०॥

वे किमित्यर्थांतरं हंतेरिष्यते तत्राह अपुनरुक्ततायै इति हिंसार्थत्वे प्रतिनिषेधेन पौनरुक्त्यं
स्यात् तन्निषेधार्थं विपरिणामार्थत्वमेष्टव्यमित्यर्थः पूर्वावस्थायास्त्यागेनावस्थांतरापत्तिर्विपरिणामः तदर्थत्वे द्रष्टव्ये हंतिरि
ष्यते तदा निष्पन्नमर्थमाह नेति न जायत इत्यादिमंत्रार्थमुपसंहरति अस्मिन्निति षण्णां विकाराणामात्मनि प्रतिषेधे फलित
माह सर्वेति आत्मनः सर्वविक्रियाराहित्येऽपि किमायातमित्याशंक्याह यस्मादिति २०

राम॰
१६

वाच्यमर्थमुक्त्वा विवक्षितमर्थमाह जनिलक्षणेति विकल्पार्थत्वं व्यावर्त्तयति वेति निष्पन्नमर्थं निर्दिशति नेत्यादिना संबंध
मेवाभिनयति न कदाचिदिति अस्य विक्रियाभावहेतुत्वेन नायमित्यादि व्याचष्टे यस्मादिति उक्तमेव व्यनक्ति यो हीति आत्म
नि तु भूत्वा पुनरभवनाभावान्नास्ति मृतिरित्यर्थः आत्मनो जन्माभावे ऽपि हेतुरिहैव विवक्षित इत्याह वाशब्दादिति अभूत्वेति छेदः
देहवदिति व्यतिरेकोदाहरणमुक्तमेवार्थं साधयति यो हीति जन्माभावे तस्य कास्तित्वविक्रियापि नात्मनो ऽस्तीत्याह यस्मादि

३ जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः तथा न म्रियते वा इति वाशब्दश्चार्थे न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा वि
क्रिया प्रतिषिध्यते कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियते इत्येवं य
स्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते यो हि भूत्वा न भ
विता स म्रियत इत्युच्यते लोके वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माभूत्वा भविता देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते यो ह्यभू
त्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्मा ऽतो न जायते यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च यद्यप्याद्य
न्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थैः शब्दैरेव स्वशब्दैरेव
प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादि ॥ ॥

दा ति मारणां वियोगात्मनो मृतेरभावे ऽसावशेषनाशाभाववन्निरवशेषनाशाभावो ऽपि सिध्यतीत्याह यस्मादिति ननु जन्मनाशयोर्नि वि
षेधे तदन्तर्गतानां विक्रियान्तराणामपि निषेधसिद्धेस्तन्निषेधार्थेन पृथक्प्रयतितव्यमिति तत्राह यद्यपीति तदर्थमेव व्यनक्ति
निषेध क्रियानिषेधवाचकैरिति यावत् आर्थिके ऽपि निषेधे ऽस्य सिद्धत्वात् शाब्दो निषेधो न पृथगर्थवानित्याशंक्याह अनुक्तानामिति

व

गी·भा·टी·
१७

विडषो विज्ञातात्मनो ब्रह्मण एवम्भवे घस्यो विरुद्धधर्मैस्तेन हननं तु हिनवद्भिन्नस्ताद्विदुषः सर्वकर्मत्यागेनासौ कारणविशेषः स्यादित्याह अमलादिति अविक्रियादितिच्छेदः तथापि कूटस्थमविक्रियं ब्रह्मप्रतिपद्यमानस्य कुतो विक्रियासंभवे ब्रह्मप्रतिपत्तिविरोधादित्याशंक्याह महीति अपमानमावहते। स्यादिश्रुत्या समाधत्ते न विदुष इति किंच विदुषो विशिष्टस्य वाक्येकत्वस वानाद्यो विशिष्टस्य विद्वत्तायां विशेषणस्यापि तत्प्रसंगात्रं च विशेषणीभूतसंघातस्यापि चेतनत्वाद्विद्वत्ता युक्तेत्याह नदेहादीति हितीये तु जीवब्रह्मविभागासिद्धिरित्याह अत इति किंच प्रमाणिकविरुद्धधर्मवत्त्वस्यासिद्धत्वान्नातिभासिकस्य चाविंवंप्रतिविंबयोरैक्यासम्भवेऽनुमानायोगाज्जीवब्रह्मणोरभेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्य फलितमाह इति तस्येति नन्वविक्रियस्य ब्रह्मस्वरूपत्वमात्मसर्वकर्मासंभवे विदुषो विद्वत्तापि कथं संभवति न हि ब्रह्मणोऽविक्रियस्य विद्यालक्षणा विक्रियास्तीत्याशंक्याह

स्या

अमलाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति नह्यविक्रियं [illegible]णं विदितवतः कर्म न संभवतीति चेत्र विदुष आत्मत्वात्तन्न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता अतः पारिशेष्यात्संहतस्यात्मा विद्वान्न विक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपोऽनुपपन्न एव प्रकृत्य इति यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलभ्य आत्मा कल्प्यते एवमेवात्मानात्मविवेकविज्ञानेन बुद्धिवृत्त्याविद्ययाऽसत्स्वरूपमेव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेणाविधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयो गम्यते

ति तत्राह यथेति अदृष्टेंद्रियादिसहकृतमंतः करणं प्रदीपप्रभावद्विषयपर्यंतं परिणतं तद्बुद्धिवृत्तिरुच्यते न च मतिविंविंतच्चैतन्यं अभिव्यंजकबुद्धिवृत्त्यविवेकाद्विषयत्वानमितिव्यवह्रियते तेनात्मोपलभ्य आकल्प्यते तच्चाविद्याप्रयुक्तमिथ्यासंबंधनिबंधनं तथैवाध्यासिकसंबंधेन ब्रह्मात्माभिव्यंजकवाक्योत्थबुद्धिवृत्तिद्वारा विद्वानात्माऽभिवदिष्यते न च मिथ्यासंबंधेन पारमार्थिकाविक्रियत्वविहतिरस्तीत्यर्थः अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्मोक्षावस्थायामपि भावादात्मनः सविशेषत्वमाशंक्य तस्याप्यावद्यकाधितत्वमेवेत्याह असत्येति ननु कूटस्थस्यात्मनो मिथ्यैव विद्यावत्त्वे अपि तस्य कर्माधिकारनिवृत्तौ कस्य कर्माणि विधीयन्ते नहि निरधिका

कर्माणि

=
ति
=
=
भवी
यमंगोकासंविधिविशांकिविष्ठिक

९३

व

१२

नि २

पूर्वश्लोकार्थस्यैवोत्तरत्रापि प्रतिभानात्पौनरुक्त्यमाशंक्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकमवतारयति य एनमित्यादिना कर्तृत्वा
द्यभिमानविरोधात् हेतकूटस्थात्मनिश्चयसामर्थ्यात्तं विदुषः संन्यासं विद्यापरिपाकार्थमभ्यनुजानातीति वेदेति पदद्व
यस्य पूर्वमेव पौनरुक्त्यपरिहारेऽपि प्रकारान्तरेण पौनरुक्त्यमाह अविनाशिनमित्यादिना मन्त्रेऽपि संभवति किमिति तन्नत्र उक्ते ले
त सत्व नेत्याख्यायते तत्राह उभयत्रेति उभयत्र प्रतिवचनादर्शनात्त्रयमर्थः संभवतीत्यर्थः विवक्षितं प्रकरणार्थं निगमयति हेत्वपेस

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मंत्रेण हननक्रियायाः कर्त्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञायते न जायत इत्यनेनाविक्रि
यत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति वेदाविनाशिनमिति वेद विजानात्यविनाशिनं सर्वभावविकाररहि
आत्मानं तं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेत्यन्वयः एनं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं
वा कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हंति हननक्रियां करोति कथं घातयति हंतारं प्रयोजयति न कथंचित्हं

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥ ॥ ॥

[illegible] तेन कथंचित् [illegible] घातयतीत्युभयत्राक्षेप एवार्थः प्रश्नासंभवात् हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव
प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवतो हंतेस्त्वाक्षेप [illegible]
[illegible] उदाहरणार्थत्वेन विदुषः कं कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन् कर्माक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति
सिद्धांति एव ननु कं आत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः स मनुक्तो न तु सकारणविशेषो ॥ ॥ ॥
ति अविक्रियत्वं हेतत्वं तस्य विदुषः सर्वकर्मनिषेधे प्रमाणत्वादिति यावत् यदि विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेधोऽभिमतस्तर्हि किमिति हंत
र्थ एवाक्षिप्यते तत्राह हंतेरिति उक्तं हेतुमाक्षेप्तुमिच्छति विदुष इति अभिप्रायप्रमाणितयमानो हेतुविशेषं पूर्वोक्तं स्मारयति नेति

उक्तमंगीकृत्याक्षिपति सप्रमिति ॥

कंचि त

त्वावि
यत

सिद्धांति

कर्मासंभवे ब्रह्मविदो हेतुं तत्राह विशेषितस्येति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकोक्तेर्विशेषः यद्यपि विदुषो नास्ति कर्म तथापि विविदिषोः स्यादित्याशंक्याह तस्मादिति विषयाविरुद्धत्वादिष्टमारणमोहप्रवृत्तेस्तत्साध्वं कर्मणामित्यर्थः यद्यपि मुमुक्षोरस्य कर्माप्य पेक्षितानि तथापि विविदिषातत्फलाभ्यामविरुद्धान्येव तान्यनुपगतान्यस्य विविदिषासंन्यासविधिविरोधादित्यभिप्रेत्योक्तेऽर्थे भगवतोऽनुमतिमाह आरादेवेति विदुषो विविदिषोश्च संन्यासेऽधिकारो विदुषस्तु कर्मणीति विभागस्येष्टत्वादित्यर्थः अधिकारिभेदेन निष्ठाद्वयं भगवता वेदव्यासेनापि दर्शितमित्याह तथा चेति अध्ययनविधिना साध्या यथा पाठे त्रैवर्णिकस्य भवन्ति तत्र क्रियामार्गो ज्ञानमार्गश्चेति द्वौ मार्गाववधिकारिभेदेनावेदितावित्यर्थः आदिशब्दाद्यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे सादिग्रहणे

५ विशेषितस्य च विदुषः कर्मासंभववचनात् कथं स पुरुष इति तस्माद्विशेषितस्य विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः तदेव भगवान्नारायणः सांख्यानविदुषो विदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे आह यदिति ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति तथा च पुत्रायाह भगवान्व्यासो द्वाविमावथ पन्थानावित्यादि तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति तमेव विभागं पुनः [illegible] पुनरुद्दिशति भगवान् अतत्त्ववित् देहकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते इत्यादि तत्र केचित्पंडितंमन्या वदंति जन्मादिषड्भावविक्रियारहितोऽविक्रियोऽकर्तैकोऽहमात्मेति न कस्यचित् ज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्स

यस्मिन्सज्ञानेस्ति

उक्तयोर्योगयोस्तुल्यतां परिहरन्नुदाहरणं तत्राह तथेति बुद्धिशुद्धिद्वारा कर्मत इति सर्वकर्मसंन्यास उपदिश्यते ॥ ॥ स्त्यपौर्वैराग्योदयात्पूर्वं कर्ममार्गो विहितो विरक्तस्य पुनः संन्यासपूर्वकज्ञानमार्गो दर्शितः स चेतरस्मादतिशयशालीति श्रुतमित्यर्थः उक्ते विभागे ऽनुऽपि वाक्यशेषादुक्तसमाहार्यपति एतमेवेति अहंकारविमूढात्मेत्यस्य व्याख्यानं अतत्त्ववित्तितत्त्ववित्त्विति श्लोकमवतारयतास्यार्थं गरहस्तोति नाहमिति पूर्वैरक्रियापदेनेति शब्दः संबध्यते विरक्तमधिकृत्य वाक्यांतरं पठति तथा चेति आदिशब्दस्तस्यैव श्लोकस्य शेषसंग्रहार्थः अविक्रियात्मज्ञानात्कर्मसंन्यासे दर्शिते मीमांसकमतमनूद्यापवदति तत्रेति [illegible] आत्मनो ज्ञानक्रियाश्रयत्वाधारत्वेनाविक्रियत्वाभावादविक्रियात्मज्ञानेन संन्यासकारणीभूतेन संभवतीत्यर्थः ॥ ॥

कर्माण्येव विदुषो विहितानीत्ति विशेषमाक्षिपति नन्विति कर्मविधानमविदुषो विदुषश्च विद्याविधानमिति विभागे कहानिरि
त्याशंक्याह विदितेति विद्याया विदितत्वं लब्धत्वं कर्मविधिरविदुषो विदुषो विद्याविधिरिति विभागासंभवे फलितमाह तेने
ति धर्मज्ञानानंतरमनुष्ठेयस्याभावात् ब्रह्मज्ञानोत्तरकालं च तदभावाद् ब्रह्मज्ञानहीनस्यैव कर्मविधिरिति समाधत्ते नानुष्ठे
यस्येति विशेषोपपत्तिमेव प्रपंचयति अग्निहोत्रादीति ननु देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानं विना पारलौकिकेषु कर्मसु प्रवृत्ते
रनुपपत्तेस्तथाविधज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति चेत्तत्राह कर्ताहमिति। आत्मनि कर्तृत्वाभिमाने सत्येव विज्ञानवत्त्वेपि तत्त्व
ज्ञानविहीनत्वेनाविदुषोनुष्ठेयं कर्मेत्यर्थः देहादिव्यतिरिक्तज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानमपि ज्ञानसाविशेषात्कर्मप्रवृत्त्युपकारि

ननु विद्याप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यात् तत्राविदुषः कर्मा
णि विधीयंते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः अग्निहोत्रादिविध्यर्थ
ज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानव
तः अविदुषो यथानुष्ठेयं भवति न तु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविषयं ज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनु
ष्ठेयं भवति किंतु नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानान्नान्यदुत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते यः पुनः
कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात् तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति क
॥ र्माणि संभवंति स चाविद्वान् उभौ तौ न विजानीत इति वचना

त्यनीत्याशंक्याह नन्विति अनुष्ठेयविरोधित्वादविक्रियात्मज्ञान
स्येति शेषः ननु ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानादुत्तरकालमपि कर्ताहमित्यभिमानसाहित्ये नोत्पत्तौ कर्मविधिः सावकाशः स्यादित्तिनेत्याह नाहमिति
कारणाभावादिति शेषः कर्तृत्वादिज्ञानमन्यदित्युक्तं अनुष्ठानानानुष्ठानयोरुक्तविशेषादविदुषोनुष्ठानेनेत्युपसंहरति स चे
ति ननु आत्मविदो न चेदनुष्ठेयं किंचिदस्ति कथं तर्हि विद्वान्यजेतेत्यादिशास्त्रात्तं प्रति कर्माणि विधीयंते तत्राह यः पुनरिति आत्मनि कर्तृ

त्वादिज्ञानोपि सत्या कर्मस्वधिकृतत्वात्तज्ज्ञानेन तथाविधं पुरुषं प्रति
कर्माणि विधीयंते स च यस्मात्प्राचीनवचनादविद्वानेवेति निश्ची

पत्तेन तत्त्वे कर्तृत्वादिज्ञानवतस्तद्विपरीतकर्तृत्वादिज्ञा
नहीनस्य कर्मसु प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

तत्र

अज्ञानं=

ननु यथोक्तं ज्ञानमुत्पन्नमपि हानोपादानाभावान्न भवतीति कुतोऽस्य फलवत्त्वं तत्राह ज्ञानं चेति अवश्यमिति प्रकाशप्रवृत्तेस्तमोनिवृत्तिव्यतिरेकेणानुपपत्तिवदात्माज्ञाननिवृत्तिमंतरेणात्मज्ञानोत्पत्तेरनुपपत्तेरित्यर्थः नन्वज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावत्वात्तन्निवृत्तिरेव ज्ञानं न तु निवर्त्तकमितिह तच्चेति कथं पुनर्भगवतापि ज्ञानाभावातिरिक्तमज्ञानं दर्शितमित्याशंक्याह अत्र चेति विमतं ज्ञानाभावो न भवति सुपादानत्वान्मदादिवदिति भावः ननु हननक्रियायाश्च न हिंस्यादिति निषिद्धत्वात्तत्कर्तृत्वादेरज्ञानफलत्वेपि विहितक्रियाकर्तृत्वादेर्न तथात्वमिति नेत्याह तच्चेति न तावदात्मनि कर्तृत्वादि निसत्वममुक्तिप्रसंगात्तच्चानिसमधिनि

ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यं तच्चाज्ञानं दर्शितं हन्ताहं हतोस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इत्यत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितं तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वात् आत्मनो हि विक्रियावान् कर्ता आत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान् विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष इत्यादिना क्व पुनर्विदुषोधिकार इत्येतत् ॥

ना

रूपादानं भावकार्यस्योपादाननियमात्तच्चात्मा तदुपादानं नात्मनि तत्प्रतिभानात्तच्चात्मैव तदुपादानं कूटस्थस्य तत्सोविद्यां विना तद्योगादित्याह अविक्रियत्वादिति कर्तृत्वाभावेपि कारयितृत्वं स्यादित्याशंक्याह विक्रियावानिति आत्मनि कर्तृत्वादिप्रतिभानस्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानमुपादानं तन्निवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानादित्युक्तमिदानीं कर्तृत्वकारयितृत्वयोरविद्याकृतत्वे भगवतोऽनुमतिं दर्शयति तदेतदिति विदुषो यदि कर्माधिकाराभावो भगवतोऽभिमतस्तर्हि क्व तस्य जीवतोऽधिकारः स्यादिति पृच्छति क्व पुनरिति ॥

तत्त्वज्ञानं वि,
रोधितत्त्वं भाव

नासंभवति

पर्योक्तज्ञानाभावो विषयाभावाद्वा ज्ञानाभावाद्वेति विकल्प्याद्यं दूषयति नेत्यादिना न तावदविक्रियात्मनोऽभावो न जायते म्रियते वेत्यादिशा स्त्रस्य वाक्यात्तथा प्रमाणसंभावेन कारणमानर्थक्यायोगादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह यथा चेति पारलौकिककर्मविधिसामर्थ्यसिद्धविज्ञा नमुसंहरति कर्तुश्चेति, कर्मफलोपदिष्टात्तेधर्मादौ विज्ञानोत्पत्तिवत्तज्ज्ञानकोशस्तादेव ब्रह्मात्मनि विज्ञानोत्पत्तिरविरुद्धा प्रमाणता विशेषादित्यर्थः। ज्ञानस्य मनःसंयोगजन्यत्वादात्मनश्च श्रुत्या मनोगोचरत्वनिरासान्नात्मज्ञाने साधनमस्तीति शंकते अकरणेति श्रु तिमात्रिसपरिहरति न मनसेति तत्वमस्यादिवाक्योत्थमनोवृत्तेर्वशास्त्राचार्योपदेशमनुसंस्कृतमंततत्वमिति श्रूय

सा

क

> नत्वापतत्त्वस्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहांतर
> संबंधविज्ञानं चोत्पद्यते तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनो विक्रियात्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इ
> ति प्रष्टव्योऽसि अकरणगोचरत्वादिति चेन्न मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशशमदमादि
> संस्कृतं मन आत्मदर्शने करणं तथा तदधिगमायानुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमेतत्

अविद्यारं

तेऽस्वरूपेणास्वप्रकाशमपि ब्रह्मात्मवस्तु वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं सविकल्पकव्यवहारालंबनं भवतीति मनोगोचरत्वोपचा रात्सिद्धं करणगोचरत्वमित्यर्थः। कथं तर्हि ब्रह्मात्मनो मनोविषयत्वनिषेधश्रुतिरित्याशंक्यासंस्कृतमनोवृत्त्यविषयत्वावि षयासेति मन्वानः सन्नाह शास्त्रेति सत्यपि श्रुत्यादौ तदनुग्राहकाभावान्नास्माकमविक्रियात्मज्ञानमुत्पत्तुमर्हतीत्याशं क्याह तथेति तस्माविक्रियस्यात्मनोऽधिगमसर्थ्ये विमतो विकारो नात्मधर्मो विकारत्वादुभयाभिमतविकारवदित्य नुमाने पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिरूपागमे च सत्येव तस्मिन्नोत्पद्यते ज्ञानमिति वचः साहसमात्रं सत्येव मानेमेयं न भातीति व दित्यर्थः॥

अभिन्न

र

गाभा०
देहेहोते २० सोते

अन्वयविपर्योभान्त्याख्यानेनलिंगाहिसिद्धिंचोदयति अकुर्वतइति विवेकवशाद्देशेनाप्य विकर्माणिदेहेपर्योक्ते निश्चि
प्याकुर्वन्नकारयंश्च विद्वानवतिष्ठते तथाचदेहेकर्माणिसंन्यस्याकुर्वतोऽकारयतश्चसुखमासनमिति संबंधस
भवाद्विशेषणतासंगतिर्देहेकर्मसागविषयताभावाज्जीवतः सर्वकर्मसागोनास्तीसर्थः अथवाकुर्वतइसादिपूर्ववे त
वसंबंधनीयलिंगासिद्धिचोद्यंतुदेहेसंन्यस्येसारभ्येसुत्रेपं आत्मनःसर्वत्राविक्रियत्वसिद्धौरणादेहेसंबंधमंतरेणक
र्तृत्वकारयितृत्वाभावस्याप्रतिबंधप्रसंगपरिहारार्थमस्माद्रूक एवसंबंधः साधीयानितिसमाधत्ते नसर्वेचेति श्रुतिवस्य
तिष्ठचेसर्थः किंचसंबंधस्याकांक्षासंनिधियोग्यताधीनत्वादाकांक्षावशादस्मदभिमतसंबंधसिद्धिरित्याह आसनेतिभव

अकुर्वतोऽकारयतश्चदेहेसंन्यस्येतिसंबंधोनदेहेआसइतिचेन्नसर्वत्रात्मनोऽविक्रियत्वावधारणात्आसन
क्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्चसंन्यासस्यसंपूर्वस्यन्यासशब्दस्यागायोनेनिक्षेपार्थोनत के · सं२
स्मात्गीताशास्त्रेआत्मज्ञानवतःसंन्यासएवाधिकारोनकर्मणि इतितत्रतत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणेवद

श्रीपियामः २१

दिष्टत्वसंबंधोनसिध्यत्याकांक्षाभावादित्याह तदनपेक्षत्वाच्चेतिसंन्यासशब्दस्यनिक्षेपार्थत्वात्तस्यचाधिकरणापेक्षा
पेक्षत्वादस्मदिष्टसंबंधसिद्धिरित्याशंक्याहसंपूर्वस्येति अन्यथोपसर्गवैयर्थ्यादित्यर्थः मनसाविवेकविज्ञानेनसर्वक
र्माणिपरित्यज्यास्तेदेहेविद्वानित्यस्यैवसंबंधस्यसाधुत्वमत्वोपसंहरतितस्मादितिसर्वत्रापारोपरमात्मनः संन्यासस्याविक्रिया
त्मज्ञानाविरोधित्वात्प्रयोजकज्ञानवतोवैधेसंन्यासेधिकारः सम्यग्ज्ञानवतस्त्ववैधेस्वाभाविकेफलात्मनीतिविभागमभ्युपु एन०
सोक्तेर्थेवाकेशेषान्त्रएवंदर्शयति इतितत्रेति २१ २०

96

ज्ञनयोगशंगभूते

ज्ञाननिष्ठापाप्तिसुखं स्मारयति उक्तमिति तदंगभूते सर्वकर्मसंन्यासे चतस्याधिकारोऽस्तीत्याह तथेति वक्ष्यमाणो वाक्ये सर्वकर्म
संन्यासो न प्रतिभाति मानसानामेव कर्मणां विशेषणाद्बाह्यानामवगमादिति शंकते नन्विति विशेषणांतरमाश्रित्य संदूषय
ति न सर्वेति मनसेति विशेषणान्मानसेष्वेव कर्मसु सर्वशब्दः संकुचितः स्यादिति शंकते मानसानामिति सर्वात्मना मनो
व्यापारत्यागे व्यापारांतराणामनुपपत्तेः सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यतीति परिहरति नेत्यादिना मानसेष्वपि कर्मसु संन्यासे
संकोचान्नेव वागादिव्यापारानुपपत्तिरिति शंकते शास्त्रीयाणामिति अन्यानीय शास्त्रीयवाक्कायकर्मकारणानां शास्त्री

उक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ननु मनसे
ति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् मानसानामेव सर्वकर्मणा
मिति चेन्न मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे कर्मानुपपत्तेः शास्त्रीयाणां वाक्काय
कर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येति चेन्न नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशे
षणात् सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो मरिष्यतो न जीवत इति चेन्न नवद्वारे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेर्न ९२
हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति

याणि मानसानि तानि च सर्वाणि कर्माणीत्यर्थः वाक्यशेषमाह ।।
पदूषयति नन्वेवेति न हि विवेकबुद्ध्या सर्वाणि कर्माणि अशास्त्रीयाणि संन्यस्य तिष्ठतीत्युक्तं नैव कुर्वन्नित्यादिविशेष स्या
णास्य विवेकबुद्धेः स्वत्यागे हेतोरस्तु स्यात् तादृशमर्थः भगवदभिमतसर्वकर्मसंन्यासस्यावश्यंभाविविशेषे संकोचं दर्शयन्नाशंकते म
रिष्यत इति संन्यासो जीवदवस्थायामेवात्र विवक्षितः तत्र लिंगं दर्शयन्नुत्तरमाह न नवेति अनुपपत्तिमेव स्फोरयति न हीति ।।

गी॰भा॰२
२१ च
न

पृथिव्यादिभूतप्रयुक्तछेदनाद्यर्थक्रियाभावे योग्यताभावं कारणमाह एतदिति पूर्वोक्तमूलत एवं हेतुत्वेन योजयति यस्मादि
ति नित्यत्वादविनाशमोमं हेतुहेतुमद्भावं सूचयति नित्यत्वादित्यादिना न च नित्यत्वं परमाणुषु व्यभिचारादसाधकं सर्वगतत्वसे
तिवाच्यं तेषामेवाप्रामाणिकत्वेन व्यभिचारानवतारात् न सर्वगतत्वेपि विक्रियाशक्तिमत्त्वमात्मनोस्तीतिवक्तुं विभुत्वेना
भिमतैर्नभसि तदनुपलंभाच्च विक्रियाशक्तिमत्त्वस्थैर्यमाश्यातुं शक्यं तथाविधस्य मृदादेरस्थिरत्वदर्शनादित्याश
येनाह स्थिरत्वादिति स्थाणोर्नित्यत्वेपि कारणान्तराशंसंभवादुपसर्जनापि संभावितेति कुतस्थिरं त्वचलत्वमित्याशंक्याह न का

यत एवं तस्मात् अच्छेद्योयमिति यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्यात्मानं नाशयितुं नोत्सहंते तेतस्मान्नित्यो
नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुरिव स्थिरः स्थिरत्वादचलोयमात्मातः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कु
तश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयं यत एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्व

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः २४ ॥ ॥

मविक्रियत्वं चोक्तं न जायते म्रियते वेत्यादिना तत्र यदेवात्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्मात् श्लोकार्थान्नातिरिच्य
ते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति सत्यं दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसंगमापाद्य शब्दान्तरेण त
देव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नं सदव्यक्ततत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यादि ति

कोऽऽप्रका
रेण:

९७

स्यादिति आत्मनोऽविक्रियत्वस्य न जायते म्रियते वेत्यादिना साधितत्वात्तस्यैव पुनः पुनरभिधाने पुनरुक्तिरित्याशंक्याह नैतेषा
मिति अनाशंकनीयस्य चोद्यस्य प्रसंगं दर्शयति यत इति अतो वेदाविनाशिनमित्यादौ शंकते पौनरुक्त्यमिति शेषः कथं तत्र
पौनरुक्त्याशंकास्तु निषिध्यते तत्राह न चेति वेदाविनाशिनमित्यादिश्लोकः समनन्तरमपठ्यते श्लोक एवेदं न जायते म्रियते वेत्या
दिरुच्यते न च विरुद्धश्लोके जन्ममरणाद्यभावोभिलष्यते वेदेत्यादौ पुनरपक्षयाद्यभावो विवक्ष्यते तत्र कथमर्थातिरेकाभावमाशंक्य पौ
नरुक्त्यं चोद्यते तत्राह किंचिदिति कथं तर्हि पौनरुक्त्यं न चोदनीयमित्याशंक्य तत्राह दुर्बोधत्वादिति पुनः पुनर्विधानमेदेन वस्तु निरूपते

भगवतोभिप्रायमाह कथंन्विति २४

राम०
२१

आत्मनोऽविक्रियत्वेन कर्मासंभवं प्रतिपाद्याऽविक्रियत्वहेतुं समर्थयन्नार्थमेवोत्तरग्रंथमवतारयति प्रकृतं त्विति किं तत्प्रकृतमि
तिशंकमानं प्रत्याह तत्रेति अविनाशित्वमित्युपलक्षणमविक्रियत्वमित्यर्थः तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयितुमुत्तरश्लोकमवता
रयति तदित्यादिना आत्मनः स्वतो विक्रियाभावेपि पुरातनदेहत्यागेनूतनदेहोपादानेन च विक्रियावत्त्वं ध्रौव्यादविक्रियत्व
मसिद्धमिति चेत्तत्राह वासांसीति शरीराणि जीर्णानि वयोहानिं गतानि वलीपलितादिसंगतानीत्यर्थः वाससां पुरा

तु

प्रकृतं वस्त्रामः तत्रात्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं न किंचिदेवमुच्यते वासांसीति वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बल
तां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा त
द्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः २२

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्या
नि संयाति नवानि देही २२ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषय
तिमारुतः २३ ॥

कस्मादविक्रिय एवेत्याह नैनं छिंदंतीति एनं प्रकृतं देहिनं न छिंदंति शस्त्राणि निरवयव
त्वादवयवविभागं कुर्वंति शस्त्राणि एवं असीनि तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोतीति तथा न चैनं क्लेदयंत्या
पोऽपां हि सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्निरवयवे आत्मनि संभव
ति तथा स्नेहवतद्रव्यस्य स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं त्वात्मानं न शोषयति मारुतो

षड्गादिति

तनानां परित्यागेन नवीनानां चो
पादाने सांगोपांगानर्कतृभूतलौकिकपुरुषस्यापि अविकारित्वेन कल्पत्ववदात्मनो देहत्यागोपादानयोरविरुद्धमविक्रियत्व
मिति वाक्यार्थमाह पुरुषवदिति २२ छेदिमारिभूतचतुष्टयप्रयुक्तविक्रियाभावादात्मनोऽसिद्धमविक्रियत्वमिति शंकते कस्मा

दिति एतैर्न भूतानामात्मानं गोचरयितुमर्हं सतो पुरुषा
काशवत्सादविक्रियत्वमित्याह आहेत्यादिना २३

न

आत्मनो नित्यत्वस्य प्रागेव सिद्धत्वादुत्तरश्लोकोऽनुपपन्न इत्याशंक्याह आत्मन इति अनित्यत्वमिति हेतुः शंसन्तो लोकायतानां
वा मतमिदमुपगम्यते अर्जुनस्य पूर्वोक्तमात्मयाथात्म्यमस्तु तथापि त्वमस्मिन्निर्द्धारणासिद्धे हेतुहेतुमतोरनन्तरम्
अभ्युपगमः शंकितत्वाद्यो निपातस्तद्ध्यपरोगस्याह अथ चेति प्रकृतस्यात्मनो नित्यत्वादिलक्षणस्य तत्त्वज्ञातत्वाभि
मानोऽज्ञानाभावादसंभवीत्याशंक्याह लोके नित्यसृजातत्वाभिनिवेशो यो नः प्रमत्तत्वाभिनिवेशो व्याहतः स्यादित्याशंक्याह तथे

ता

आत्मनो नित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते अथ चैनमिति अथ त्वे सम्भुपगमार्थः एवं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्र
सिद्धात्मसनैकशरीरोत्पत्तिजन्मो नो जात इति चेन्मन्यसे तथापि तद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति तथापि त्व
थाभाविन्यपि आत्मनित्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो नाशो नाशवतो जन्मच्चावश्यं भाविनाविति २६
तथा च सति जातस्येति जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारि मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मा

देहप्रति

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६ जातस्य हि ध्रुवो
मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २

दपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणो॥
ऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७ श्रीगणेशायनमः श्रीगणेशायनमः

तिपरकीयमतमनुभाषितमभ्युपेत्याहो वृत्तमहत्त्वापंककृत्स्नमवसितावयमित्यादेस्तहीयशोकस्य निरवकाशत्वमित्याह तथा
पीति एवमित्यर्जुनस्य दृश्यमानमत्र शोकप्रकारं दर्शयितुमात्य कर्तुमयोग्य हेतुमाह जन्मवत इति जन्मवतो नाशो ना
शवतश्च जन्मेत्येताववश्यं भाविनौ मिथो व्याप्तौ विनियोजना २६ तयोरवश्यं भाविनोस्त्वस्तु शोकस्याकर्त्तव्यत्वे हेतुं तमाह त
येति २

त्वंपदार्थपरिशोधनस्यप्रकृतत्वात्तत्रैवहेत्वंतरमाह किंचेति आत्मनोनित्यत्वादिलक्षणस्यतथैवप्रयाँकिमितिनभव
त्वंम्.द तितत्राह अव्यक्तइति मानहिंप्रसक्तमनुमेयंत्वंतस्यकिंनस्यादित्याशंक्याह अतएवेति तदेवप्रपंचयति यद्धीति अ
तीन्द्रियत्वेपिसामान्यतोदृष्टविषयत्वंभविष्यतीत्याशंक्याकूटस्थेनात्मनाव्याप्तिलिंगाभावान्मैवमित्याह अविकार्यइति
अविकार्यत्वेव्यतिरेकदृष्टांतमाह यथेति किंचात्मानविक्रियावान्निरवयवद्रव्यत्वाद्घटवदितिव्यतिरेकानुमानमाह निरव
यवत्वाच्चेति निरवयवत्वेपिविक्रियावत्त्वेकाहानिरित्याशंक्याह नहीति सावयवस्यैवविक्रियावत्त्वदर्शनान्नाहिक्रियाव

किंच अव्यक्तोयमिति अव्यक्तःसर्वकरणाविषयत्वान्नव्यज्यतइति अव्यक्तोयमात्माऽतएवाचिंत्योयं यद्धींद्रियगो
त्व चरंवस्तुतच्चिंताविषयमापद्यतेऽयंत्वात्मानिंद्रियगोचरत्वादचिंत्योयं अतएवाविकार्योयं यथाक्षीरंदध्नाऽ

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते तस्मादेवंविदित्वैनंनानुशोचितुमर्हसि २५ ॥ ॥ ॥

नतथायमात्मा ध्यातंचनादिनाविकारि नायं निरवयवत्वाच्चाविक्रियोनहिनिरवयवंकिंचिद्विक्रियात्मकंदृष्टमविक्रियत्वादविकार्यो
यमात्मोच्यतेतस्मादेवंयथोक्तप्रकारेणैनमात्मानंविदित्वात्वंनानुशोचितुमर्हसिहंताहमेषांमयैतेहन्यंतइति २५

वि त्वेनिरवयवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः यद्धिसावयवंसक्रियंक्षीरादितद्दध्यादिनाविकारमापद्यतेनचात्मनःश्रुतिप्रमितनिरवयवत्व
स्यसावयवत्वमतोविक्रियत्वाभावंविकार्योभवितुमलमितिचेत्तत्राह अविक्रियत्वादिति आत्मयाथात्म्योपदेशस्यशोच्यानन्वा
शोचस्त्वमित्युपक्रम्यव्याख्यानमुपसंहरति तस्मादिति अव्यक्तत्वाऽचिंत्यत्वाविकार्यत्वनित्यत्वसर्वगतत्वादिरूपोयस्मादात्मा
सिद्धस्तस्मात्तथैवतंज्ञात्वानुशोचितंतस्यज्ञानस्यफलवत्त्वादित्यर्थः अनिषेध्यमनुशोकमेवाभिनयति हंताहमिति २५ ॥ ॥

विशिष्टस्यात्मनोऽहंप्रत्ययदृष्टत्वेऽपि केवलस्य तस्य भावाऽस्ति दुर्विज्ञेयतेति श्लोकमवतारयति आहेति आश्चर्यवदिति आद्येन पादेनात्मविषयदर्शनस्य दुर्लभत्वं दर्शयता द्रष्टुर्दुर्लभत्वमुच्यते द्वितीयेन तद्विषयवदनस्य दुर्लभोक्त्या तदुपदेष्टुस्तथात्वकथने तृतीयेन तद्विषयश्रवणस्य दुर्लभत्वद्वारा श्रोतुर्विरलता विवक्षिता श्रवणदर्शनोक्तीनां भावेऽपि तद्विषयसाक्षात्कारस्यासंतोपासलभ्यत्वं चतुर्थेनाभिमतमिति विभागः आत्मगोचरदर्शनादिदुर्लभत्वद्वारा दुर्बोधत्वमात्मनः साधयति

आहाश्चर्यवदिति आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद्दृश्यमानं तत्तुल्यं आश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चिदाश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाप्यात्मानं वेद न चैव कश्चित् अथवा योऽयं आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेक माश्चर्यवदा

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९ देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

सत्सहस्रेषु कश्चिदेवमवगतो दुर्बोधश्चात्मेत्यभिप्रायः २९ अथ देहिनीप्रकरणार्थं उपसंहरन् ॥ भूते देहीति सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यो ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~

आश्चर्यवदिति संमतात्मनि द्रष्टुर्वक्तुः श्रोतुः साक्षा ॥ यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३०
त्कर्तुश्च दुर्लभत्वाभिधानेन तद्विषयं दुर्बोधत्वं कथयति अथवेति व्याख्यानद्वयेऽपि फलितमाह अतश्चेति २९ श्लोकोक्तमनुस्थापयति अयमिति आत्मनो दुर्विज्ञानमदर्शनेन तरमिति यावत् तत्त्वदृष्ट्यापेतस्य शोकमोहयोरकर्तव्यत्वं न कारणार्थः देहे वध्यमानेऽपि देहिनो वध्यत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति हे भारत विभागविभागते सर्वस्येति फलितमदर्शनपरं श्लोकाद्व्याचष्टे तस्माद्भीष्मादी

राम
२२

९९

आत्मानमुद्दिश्यावशोकस्य कर्त्तुमयोग्यत्वेपि भूतसंघातात्मकानि भूतान्युद्दिश्य तस्य कर्त्तव्यत्वमाशंक्याह कार्येति समनंतरश्लो
कस्य त्वहेतुमाह यत्तदिति चात्स्यपदर्शनमात्रव्यावृत्तिव्यावर्त्तयति अनुपलब्धिरिति न हि यथोक्तसंघातरूपाणि भूतानि पूर्वमुत्प
त्तेरुपलभ्यंते तेन तानि तथा व्यपदेशभांजि भवंतीत्यर्थः किं तन्मध्यं यदेषां व्यक्तमित्युच्यते तदाह ॥ उत्पन्नानीति उत्पत्तेरूर्ध्वं
मरणाच्च पूर्वं व्यावहारिकं सत्त्वं मध्यमेषां व्यक्तमि॰ति तथोच्यते जन्मानुसारित्वं विलयस्य युक्तमिति मत्वा तासयोर्थमाह

यद्यप्यात्मनि शोको न युक्तस्तथा कार्यकरणसंघातान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्त्तुं यतः अव्यक्तादीनीति अ
भूतानां व्यक्तादीनि अव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिः हि येषां पुत्रमित्रादिकार्यकारणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि
भूतानि प्रागुत्पत्तेरुत्पन्नानि च प्राङ् मरणात् व्यक्तमध्यान्यव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यदर्शनं धनं मरणं येषां तानि नि

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८ ॥ ॥ ॥

अव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वमव्यक्तान्येव भवंतीत्यर्थः तथा चोक्तमदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गत इति
प्र मध्ये किंचिद्दृश्यते तत्र का परिदेवना को वा प्रलापः अदृष्टदृष्टनष्टानि भूतेष्वित्यर्थः २८ दुर्विज्ञेयं प्रकृत आ प्रभूते
त्मा किं त्वामेवैकं उपालभे साधारणे भ्रांतिनिमित्ते कपं दुर्विज्ञेय आत्मेति ॥

मरणादिति उक्तेर्थे पौराणिकसंमतिमाह तथा चेति तत्रैव स्पष्टार्थमाह अदृष्टमिति पूर्वमदृष्टानि संति पुनर्दृष्टानि तान्येव पुनर्न ष्टा
नितरेवं भ्रांतिविषयतया घटीयंत्रवच्चक्रीभूतेषु भूतेषु शोकनिमित्तस्य प्रलापस्यानवकाशोस्तीत्यर्थः २८ अर्जुनं प्रत्युपालंभं
दर्शयित्वा प्रकृतस्यात्मनो दुर्विज्ञेयत्वात्तमसेवोपालंभो न संभवतीति मत्वान्यत्राह दुर्विज्ञेय इति तथा चात्माज्ञाननिमित्तविभ्रम
स्य साधारणत्वादसाधारणोपालंभस्य निरवकाशत्वेसाह किंत्वामिति अहंमसपवेद्यत्वादात्मनो दुर्विज्ञेयत्वमसिद्धमिति शंकते कथमिति
ति

गी॰भा॰२ स्वधर्मस्य युद्धस्य श्रद्धया करणे स्वर्गादिमहाफलप्राप्तिं प्रदर्श्य तदकरणे प्रत्यवायप्राप्तिं प्रदर्शयन्नुत्तरश्लोकं गतार्थं यच्छब्दार्थं कथयति स्ववृत्ति
२४ त्ति विहितत्वं फलवत्त्वमित्यनेन प्रकारेणोऽसर्थः अन्वयार्थं पुनश्चेदित्यनूद्यते महादेवादेशेनादिश्य देहेनाहं द्वारयोगस्यैतत्पुष्टोक
रणे त्वित्यस्य प्रत्यवायमात्रमिति कृपापापेशित्वगर्हालक्षणं दीर्घकालभाविनमैहिकमपि प्रत्यवायं प्रतिलंभयति ३३ नकेवलमिति
स्वं कर्त्तव्यतामात्रमपि अथ चेति अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं विहितं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत् ततस्तदकरणात् स्वध
र्मं कीर्त्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ३३ नकेवलं स्वधर्मकीर्त्तिवेरित्यागः अकीर्त्तिमि
ति अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेन तवायशः दीर्घकालं धर्मात्मा शूरः ईदृश एवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चा

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ अकीर्त्तिं चापि भूता
700 नि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययां संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४ भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते महारथाः ये त्वां
षां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ३५

कीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते संभावितस्य चाकीर्त्तिर्वैरं मरणमित्यर्थः ३४ किं च भयादिति भयात्कारणाद्धेतो रणाद्युद्धादु
परतं निवृत्तं मंस्यन्ते वितर्कयिष्यन्ति निकृष्टतयेति त्वां महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः के मंस्यन्त इत्याह येषां च बहु दुर्योधनादीनां
बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं मतो बहुमतो भूत्वा पुनस्त्वं यास्यसि लाघवं लघुभावं ३५ ॥ ॥ ॥

युद्धे स्वस्वरणं देहान्तप्राप्तिहारणार्थं मकीर्त्तिरपि सोढ[illegible]मा ला लम संरक्षणस्य श्रेयस्करत्वादित्याशंक्याह धर्म्येति मान्याना
मकीर्त्तिर्भवति मरणादपि दुःसहेति तास वर्णयमाह संभावितस्येति ३४ एतच्च त्वया युद्धं कर्त्तव्यमित्याह किं चेति प्राणिवक्र
यथा नाहं युद्धं करिष्यामीत्याशंक्याह भयादिति महारथानेव विशिनष्टि येषां चेति दुर्योधनादिभिस्त्वोपहास्यता निरसना एक॰
र्थं संग्रामे प्रवृत्तिरवश्यंभाविनीत्यर्थः ३५ श्रीगणेशाय नमः ॥ २४

श्लोकांतरमवतारयन् हंतं कीर्तिमपीति स्वेति पूर्वश्लोकसमन्वयार्थः यत्पारमार्थिकं तत्त्वं तदपेक्षायामेव केवलं शोकमोहयोरसंभ धर्मस
वो न भवति किंतु स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति संबंधः स्वकीयं क्षात्त्रं धर्ममनुसंधायापि तत्तत्त्वज्ञानं परिहर्तव्यमित्यर्थः । हि क्षत्रियस्य ध
र्मादनपेतं श्रेयःसाधनं तदेवमप्यनुवर्तितमित्याशंक्याह धर्म्यादिति जातिमपुरस्कृत्य स्वाभाविकं स्वधर्मेण विशिनष्टि क्षत्रिय
स्येति पुनर्नकारोपादानमन्वयार्थमचलत्वनु मर्योऽन्यत्वे प्रतियोगिनं दर्शयति स्वाभाविकादिति स्वाभाविकमस्य स्वोपतामिति
यं कं वारयितुं तास्वयेमाह आत्मेति आत्मनः स्वस्यार्जुनस्य साधारण्यं क्षत्रियस्वभावमयुक्तं वर्णाश्रमोचितं कर्म तस्मादित्यर्थः
धर्मार्थं प्रजापरिरक्षणार्थं च प्रवर्तमानस्य युद्धात् परिरक्षाश्रद्धा तथेत्याशंक्याह तथेति ततोऽपि श्रेयस्करं किंचिदन्यद्धो ऽ प

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकः मोहो वा न संभवतीत्युक्तं न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव स्वधर्ममिति स्वधर्म
मपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकंपितुं चलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्धर्मादात्मसाम्यादिति सभि
प्रायः तत्र युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्मात्तद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्य

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ यदृच्छया चोपपन्नं यो
स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ॥

त्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ३१ कुतश्चेत
युद्धं कर्तव्यमित्यत आह यदृच्छयेति यदृच्छया चाप्रार्थितमागतमुपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभं
ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ३२ ॥

ह्युपपत्तिरुचितेत्याशंक्याह तस्मादिति तस्माद्युद्धाच्चलनमनुचितमिति शेषः ॥
३१ युद्धस्य सर्वोपनेकप्राणिहिंसात्मकत्वात् हिंसायाश्च शास्त्रविरोधात्त्वाल्लि कतेऽकतेति यां कतेकूतस्येति अथवा सौमी यदि हि स्याद्युद्धम
पि क्षत्रियस्य विहितत्वादनुष्ठेयं सामान्यशास्त्रतो विशेषशास्त्रं बलीयस्त्वात् हिंसा हि उत्पाद इति तथापि युद्धे प्रवृत्तानां हि काम
भिकस्याधिसंभावादुपरतिरेव ततो युक्तेति भातीत्याशंक्याह यदृच्छयेति स्विरेणापि वितते रणांचपाणा यत्र तापि नः स्वर्गादिमा कालेन
रबा जो भवति यद्यमानास्तु क्षत्रियावहिर्मुखता विहीना सहसैव स्वर्गादिसुखभोक्तारस्तेन तदुक्तं तेषामेव युद्धमिति काम्येन सुखत्वमिति यह
छेदादिना इहामुत्रं च सुखभावित्सुखत्वमेव क्षत्रियाणां स्वधर्मभूतं युद्धं सिद्धं तस्मात् रणे योग्यानेशोकमोहौ हित्वा कर्तव्यमित्यर्थः ३२

गी॰भा॰२ २५ ननुस्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यादिश्लोकैर्मा भावत्भ्रमेन शोकमोहापनयस्य तात्पर्येणोक्तत्वात्तस्मिन्नुपसंहर्तव्ये किमिति परमार्थदर्शनमुपसं
ह्रियते तत्राह शोकेति स्वधर्ममपीत्यादिभिरतीतैःश्लोकैः शोकमोहयोः स्वजनमरणगुर्वादिवधाशङ्कानिमित्तयोः सम्यग्ज्ञानप्रतिबन्धक
योरपनयार्थं वर्णाश्रमकृतं धर्ममनुतिष्ठतः स्वर्गादि सिध्यति न्याय्ये सन्वयव्यतिरेकाभ्यां कौलौकिकसिद्धो न्यायोऽप्युपदर्शितस्तथा
पिनासौ तात्पर्येणोक्त इत्यर्थः किं तर्हि तात्पर्येणोक्तं तत्राह परमार्थेति न त्वेवाहं जातु नासमित्यादि तत्त्वमापातमुपपते उक्तं न जाय
म्रियते ते वेत्यादिनोपपादितमित्यर्थः उपसंहारस्य योजनमाह शास्त्रेति तस्य वस्तुद्वारा विषयो निष्ठाद्वयं तस्य विभक्तस्य तेनैव विभागेन प्र
दर्शनार्थं परमार्थदर्शनोपसंहार इत्यर्थः ननु किमत्र शास्त्रस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते उत्तरत्रैव तद्विभागप्रवृत्तिप्रति

७०२ शोकमोहापनयाय लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यैः श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृ
तं तच्चोक्तमुपसंह्रियते एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय इह हि ते दर्शिते ३८ शास्त्रविषयवि

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धि

भागे उपरिष्टात् ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्त्स्यते श्रोतारश्च वि
षयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह एषा त इति एषा ते तुभ्यं अभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धि

पत्तेः संभवादिति तत्राह इहेति ३९ शास्त्रप्रवृत्तेः || र्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम् ॥
श्रोतृप्रतिपत्तेश्च सौकर्यार्थमादौ विषयविभागसूचनमित्यर्थः उपसंहारस्य फलवत्त्वमेव मुक्त्वा तमेवोपसंहारमवतारयति अत
आहेति परमार्थतत्त्वविषयां ज्ञाननिष्ठामुक्त्वा उपसंहृत्य वक्ष्यमाणां संगृह्णाति योगे त्विति तामेव बुद्धिं विशिष्टफलवत्त्वेनाभिष्टौ
ज तिबुद्ध्येति तत्रोपसंहारभागे विभक्ते एषेत्यादिना बुद्धिरिह सान्तःकरणविषयत्वं आवर्तयति ज्ञानमिति तस्य सहकारिनिरपेक्षस्य वि
शिष्टफलवत्त्वमाचष्टे साक्षादिति शोकमोहौ रागद्वेषौ कर्तृत्वभोक्तृत्वादित्यादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुर्दोषः साक्षात् ज्ञानं तस्य निवृत्तौ निरपे राम॰ २५
क्षं कारणं ज्ञानमज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकसमधिगतसाधनत्वादिति भावः ॥

इतस्त्वलं युद्धादुपरमं माकार्षीरित्याह किंचेति ननु भीष्मद्रोणादिवधमयुक्तेकष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः स्वसामर्थ्यनिंदनादि
शत्रुकृतं सोढुं शक्ष्यामीत्याशंक्याह हतइति ३६ तर्हि युद्धेगुर्वादिवधवशात्मध्यस्यनिंदां तत्तोऽनिहत्त्वा शत्रुन्निंदेत्तुभयतः पाशेरज्जु
रित्याशंक्याह सुखेदुःखेइति जयेपराजयेचलाभमलाभंवायुद्धं धर्म्यस्यात् मात्रस्वपक्रमित्याह तस्मादिति नहिपरिशुद्धकुलस्य क्षत्रि
यस्ययुद्धं पुरुषकृत्समासुपरतः साधीयानित्याह कौंतेयेति जयेपराजयेचैसैतदुभयमपि सुखं तेजयादिनियमाभावेपि लाभनियमेफ
लितमाह ततइति कृतनिश्चयत्वमेवविशदयति नैष्यासीति ३७ सापभीरुतया युद्धायं निश्चयं कृत्वानो स्यात्तु राज्ञोमीसाध्य

पवा किंचअवाच्येति, अवाच्यान् अवक्तव्यान्वादान्चंबहून्नेकप्रकारान्वदिष्यंति तवाहिताः शत्रवो निंदंतः कुत्सयंतस्त्व दीप्यंसा तव
मर्थ्यंनिवातकवचवधादिषु दृष्टं निमित्तं तस्मात्ततोनिंदाप्राप्तेर्दुःखात्दुःखतरंकिंततः कष्टतरं दुःखंनास्तीत्यर्थः ३६ युद्धेउभयतो
क्षिपमाणोऽलोकरणादिभिः हतोवेति हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जीत्वा कर्णादीन्भोक्ष्यसे महीं उभयथापि लाभएवेत्यभिप्रा ते

न्व अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जी
त्वा वा भोक्ष्यसे महीं तस्मादुत्तिष्ठ कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ श्री गणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥

यः यतएवंतस्मादुत्तिष्ठकौंतेययुद्धायकृतनिश्चयः जेष्यामिशत्रून्मरिष्यामिवेतिनिश्चयंकृत्वेत्यर्थः ३७ ननुस्वध
र्मेऽपिसेव्युध्यमानस्योपदेशमित्रसंकलाप्सुखदुःखे इति सुखदुःखेतेनतुल्येकृत्वा रागद्वेषावप्यकृत्वेसेततत्तथा ...ला
भालाभौजयाजयौचसमौकृत्वाततोयुद्धाययुज्यस्वघटस्वनैवंयुद्धंकुर्वन्पापफलमवाप्स्यसीति ३८ एवमुपदेशः प्रासंगिकः

काह नन्वेतियुद्धस्वधर्मतपाकत्वेऽपिस्वेसतीतियावत् सुखदुःखजीवनमरणादिनिमित्तयोः सुखदुःखयोः समताकरणंकथमितितत्राह एषाते
भावितितंलाभः शत्रुकोस्याद्भिमानिः अलाभस्तुहिपर्यवसायाः तैनयुद्धेनापरिभूतेनपरस्य परिभवोजयस्त्वहिपर्ययस्त्वजयस्तयोलाभालाभयोर्ज
याजययोश्चसमता कारणंसमानमेवागहे दुःखस्तुल्लेसेनहर्षविषादंतत्वेऽसुकंयत्नोकोपदेशवशात्सरमोपदंशेनवकरणेयुद्धकर्तव्यता

तैः सकृच्चेपपरत्वे शास्त्रस्य भागमित्याशंक्याह यप इति ज्ञवि
यस्मात्तव धर्मे भूतउदे कृतोऽव्यनानुवादमसे ... तथा

गी॰भा॰२
२६

पर्युदस्तमनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवदनुष्ठानमिति तत्राह किंचेति इतोपि कर्मानुष्ठानमावश्यकमिति प्रतिज्ञापदे हेतुं तस्य स्फु
टयति नापीति चिकित्सायां हि क्रियमाणायां व्याधेरतिरेको वा मरणं वा प्रत्यवायोपि स्यात् मा भूत्ते कर्मविपाकस्पष्टविवेकत्वान्न
तथा कर्मानुष्ठाने दोषोस्ति विहितत्वादित्यर्थः संप्रति कर्मानुष्ठानस्य फलं पृच्छति किंचेति उत्तरं व्याकुर्वन्विवक्षितं फलं कथयति
स्वल्पमपीति सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण रक्षणं विवक्षितं सर्वपापप्रसक्तोपि ध्यायन्निमिषमच्युतं भूयस्तपस्वी भवति पं प

किंच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते किंतु भवति स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः सं
म सारभयात् जन्ममरणादिलक्षणात् ४० येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसाये

२०२

प्रत्यवायो न विद्यते स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ४० व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु
नंदन ॥
तिर्व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमा\\

क्तिपावनपावनः नेहइति स्मृतिरित्यर्थः ४० ननु बुद्धिद्वयातिरिक्ता\\ णजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनंदन ॥४१

नि बुद्ध्यन्तराण्यपि कामादिरूपाणि प्रसिद्धानि विद्यन्ते तथा च कथं बुद्धिद्वयमेव भगवतोपदिष्टमिति तत्राह येय
मिति सैवैका प्रमाणजन्या बुद्धिरित्याह व्यवसायात्मिकेति बहुत्वं जनयन्ति विवेकमूलानि प्रमाणानीत्याह बहुशाखा राप
हीति व्यवसायात्मिका या बुद्धिः श्रेयोमार्गे प्रवृत्ताया विवक्षितं फलमाह इतरेति प्रकृतबुद्धिद्वयापेक्षया इतरा विप
रीताश्चाप्रमाणजनिताः स्वकपोलकल्पिताः याः बुद्धयस्तासां शाखाभेदः संसारहेतुस्तस्य बाधिकेति यावत् तत्र हेतुः सम्यगिति रान्
निर्दोषवेदवाक्यसमुत्थत्वादुक्तमुपायोपेयभूतं बुद्धिद्वयं सा ह्यसारं पर्यायं संसारहेतुबाधकमित्यर्थः ॥ २६

श्री

योगेत्विमामित्यादिप्यां कुर्वन्योगशब्दस्य प्रकृते चित्तवृत्तिनिरोधविषयत्वं व्यवच्छि नत्ति तन्नीतिप्रकृतं तदुपयुक्तं ज्ञानं तत्स्वे नपरमश्यते ज्ञानोदयोपायमेव प्रकटयति निःसंगतयेति फलाभिसंधिवैधुर्यं निःसंगत्वं बुद्धिस्तुतिप्रयोजनमाह यथोव नार्थमिति आभिषु नाहि बुद्धिः प्रख्यातव्यासत्वनुष्ठानमधिकरोति तेनस्तुतिरर्थवतीत्यर्थः कर्मानुष्ठानविषयबुद्ध्या कर्मबंधस्यकुतोनिवृत्तिर्नेहितत्वज्ञानमंतरेण समुत्वं कर्महातुं शक्यमित्याशंक्याह ईश्वरेति ३९ ननुकर्मानुष्ठानस्यानैकांतिकफलत्वेनाकिंचित्कारत्वादनेकानर्थकलुषितत्वेन दोषवत्वाच्च योगबुद्धिः श्रेयिनस्त्वदुपेतितत्राह किंचेति अत्रचाकिंचिद्

योगेतुनत्वासुपायेनिःसंगतयाद्वंद्वसहारागपूर्वंकमीश्वराराधनार्थंकर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चद् मामनंतरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु तां च बुद्धिं स्तौति यरेचनायेव बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ क ये

योगेत्विमां शृणु बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ३९ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति ॥ ॥ ॥

र्मबंधं कर्मैव धर्माधर्माख्यं बंधः कर्मबंधः तं प्रहास्यसी ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरिति भावः ३९ किंचान्यत्नेहाभी शाह्यति तिनेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो नास्ति यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारंभस्य नानैकां तिकफलत्वमित्यर्थः ॥

यत्ते कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्वेकारणमिति यावत्कर्मणां बहुसमाधेरनुष्ठातुमशक्यत्वादनेकां के तरायसंभवात्फलस्य ज्ञाकारस्य दीर्घकालाभ्याससाध्यत्वे कस्मिन्जन्मन्यसंभवाद्योगीभ्रंशे तान यैचनिपतेदित्या शंकाहनेहेति प्रतीकत्वेनोपात्तस्य नकारस्य पुनरन्वयागुणत्वेन नाशोऽस्तीत्यनुवादः ननु कर्मानुष्ठानस्यानैकांतिकफलत्वेनाकिंचित्करत्वमुक्तं नत्तद्दूषयति यथेति कृषिवाणिज्यादिरारंभस्यानियतं फलं भवति नात्रायं नियमो तथा कर्मणि वैदिके आरंभ सं स्य फलं प्रति नियतं प्रत्यवाये शास्त्रविरोधादित्यर्थः

गी॰भा॰२
२७

203

परिसंख्येयोगरूपेणैव प्रमाणभूता बुद्धिस्तर्हि सैव सर्वेषां चित्ते किमिति स्थिरा न भवति तत्राह येषामिति तेषामिमां वाचं प्रवदंतीति न या ३ पहृतचेतसां कामिनां कामवशान्निश्चयात्मिका बुद्धिर्नापायः स्थिरा भवतीत्याह यामिति इमामिति संबध्यते न विध्युपात्तत्वेन प्रतिहतत्वं कर्मकांडरूपा या वाचो विवक्ष्यते वक्ष्यमाणत्वं क्रियाविशेषबहुलामित्यादौ द्रष्टव्यं किंभूतो हि पुष्पशाली शोभमानोऽनुभूयते तथैवत्रस्य भोग्यफलभागी लक्ष्यते तथेयमपि कर्मकांडात्मिका श्रूयमाणदशायां रमणीया वाग् उपलभ्यते साध्यसाधनसंबंधप

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते यामिति यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पित इव वृक्षः शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदंति के अविपश्चितः अल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः वेदवादरता इति वेदवाद

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२ ॥ ॥ ॥ ॥

स्तोः वेदवादरताः बहुर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः पार्थ नान्यत्स्वर्गपश्वादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येवंवादिनो वदनशीलाः ४२

तिभानात्तेषां निरतिशयफलभागिनी कर्मानुष्ठानफलस्यानित्यत्वादिति मां त्वाह पुष्पितामिति वाक्यत्वेन लक्ष्यते अर्थवत्त्वप्रतिभानाद्दृष्टत्वेन वाक्यमर्थाभासत्वादित्याह वाक्यलक्षणामिति प्रवक्ष्यमाणां वेदवाक्यतात्पर्यपरिज्ञानाभावं सूचयति अविपश्चित इति वेदवादा वेदवाक्यानि तानि च बहूनामर्थवादानां फलानां साधनानां च विशेषाणां प्रकाशकानि तेषु रतिरासक्तिस्तन्निष्ठत्वं तद्रूत्वं अपि तेषां विशेषणमित्याह वेदवादेति कर्मकांडनित्यफलं कल्पयति नान्यदिति ईश्वरो मोक्षो वा नास्तीत्येवं वदंतो नास्तिकाः संतः सम्यग्ज्ञानवंतो न भवंतीत्यर्थः ४२

धि

उत्तरार्द्धं व्याचष्टे याः पुनरिति मकृतबुद्धिद्वयापेक्षया परेषां तरत्वमितरत्वं तासामनर्थहेतुत्वं दर्शयति यासामिति अप्रमाणि
कबुद्धीनां मसत्कामसक्तानामपमाणानाम तीव्रबुद्धिपरिणामविशेषाः शाखाभेदास्तेषां प्रचारः प्रवृत्तिस्तद्वशादिसेततत्त्वं
नंतत्वसम्यग्ज्ञानं मंतरेण निवृत्तिरहितत्वं अपारत्वं कार्यस्यैव सतो वस्तुभूतकारणविरहितं अनुपरत्वं स्फोरयति निसेति कथं न
हि तन्निष्टसापुरुषार्थपरिसमाप्तिरत आह प्रमाणेति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नानुमानेनागमेन च पदार्थपरिशोधनपुरःसरं परि
निष्पन्नो विवेकात्मिका बुद्धिस्तां निमित्तीकृत्य तन्मूलसत्त्वसम्यग्बोधानुरोधात्मकृताविपरीतबुद्धयो व्यावर्त्तन्ते तास्वसंख्यासु

वि श्वतारे

प्रवारुणा

याः पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारो निसमन्ततो विस्तृतिरेकोऽविवेकबु
द्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तं भेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते ता बुद्धयो बहुशाखा बह्वः शाखा यासां ता बहुशा

भवति प्रमाण
जनितः १

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१

सावयव शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्यसे तत्र प्रति शाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः येषामव्यवसायिनां प्रमाणज
नितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः
आह तासु सतीषु निर्गुणत्वंवनतपासंसारोपि स्यात् नुप शङ्कुवच्च परजो भवतीत्यर्थः याः पुनरित्यत्र॥
पक्षांतास्तत्त्वज्ञानाप्रयोगाः संसारस्य दीर्घभूताविपरीतबुद्धीरनुक्रामति तावद्व्यति बुद्धीनां हसते वक्तो बहुशाखित्वं तत्रा
ह बहुभेदा इत्येतदिति एकैकां बुद्धिं प्रतिशाखाभेदेन व्याख्यानन्तरं निरोषतेन बुद्धीनाम संख्येत्वं प्रख्यातमित्याह बुद्धीनामानन्तपत्तिद्विन
द्योतनार्थो हि शब्दः सम्यग्ज्ञानवतां पथो कृबुद्धिभेदम्याक्रमप्रसिद्धमित्याशंक्यमत्याह वेदेषामित्यादिना ४१ ॥ ॥

गी॰भा॰२ न्तकर्मकांडनिष्ठानांकर्मानुष्ठायिनामपिबुद्धिशुद्धिद्वारेणांतःकरणेसाध्यसाधनभूतंबुद्धिद्वयंसमुच्चयसंभवादंतोमोक्षोभवि
२८ ष्यतीत्येसाह तेषांचेति तदात्मभूतानांतयोरेवभोगैश्वर्ययोरात्मकर्तृत्वमूलेनारोपितयोरभिनिविष्टचेतसांतादात्म्याध्या
सवतांबहिर्मुखानामित्यर्थः तथापिशास्त्रानुसारिणामविवेकमत्त्वाद्व्यवसायात्मिकाबुद्धिस्तेषामुत्पद्येष्यतीत्याशंक्या
ह नयेतिन तु समाधिः संभवतानःसंभवतानेभेदेनदूर्योऽस्मिन्ते तत्रबुद्धिद्वयविधिरसक्तः सन्कथंनिषिध्यतेतत्राह समाधीयत
अंते अविवेकिनामपिवेदाभ्यासवतांविवेकबुद्धिरुदेष्यतीत्याशंक्याह एवमिति तर्हिवेदार्थंतयाकामात्मता
104 तेषांच भोगैश्वर्यैति भोगैश्वर्यप्रसक्तानांभोगःकर्तव्यमैश्वर्यंचेतिभोगैश्वर्ययोरेवप्रणयवतां तदात्मभू
तानांतयाक्रियाविशेषबहुलयावाचा अपहृतचेतसामाच्छादितविवेकप्रज्ञानांव्यवसायात्मिकासा
ख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौसमाधीयतेऽस्मिन्पुरुषोपभोगायसर्वमितिसमाधिरंतःकरणंबुद्धिस्तस्मिन्नसा

भोगैश्वर्यप्रसक्तानांतयापहृतचेतसाम्व्यवसायात्मिकाबुद्धिःसमाधौनविधीयते ४४ त्रैगुण्य

माधौनविधीयतनभवतीत्यर्थः ४४ एवंविवेकबुद्धिरहितानांतेषांका॥ विषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुन
यत्प्र लंतदाह मात्मनांत्रैगुण्येति त्रैगुण्यविषयाःत्रैगुण्यंसंसारोविषयःप्रकाशितव्योयेषांतेषांतेवेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वंतु
मस्यात्तेत्याशंक्याह निस्त्रैगुण्यइति भवेतिपदंनिर्द्वन्द्वादिविशेषणेषु॥ निस्त्रैगुण्योभवार्जुननिःकामोभवेत्यर्थः
गराणां पिपसेकेसंबध्यते त्रयाणांसत्त्वादीनांगुण्यपापयोमिश्रकर्मतत्फलसंबंधलक्षणसमाहारस्त्रैगुण्यमिस्पृणीहृलव्याचष्टे
संसारइतिवेदशब्देनात्रकर्मकांडमेवाच्यतेतदभ्यासवतांतदर्थानुष्ठानद्वारासंसारयोग्यानांविवेकावसरोनास्तीत्यर्थःतर्हि
संसारपरिवर्जनार्थंविवेकसिद्धयेकिंकर्तव्यमित्याशंक्याह तेविति कथंनिस्त्रैगुण्योभवेतिगुणत्रयराहित्यंविधीयतेनित्यसत्त्व

स्योभवेतिवाक्यशेषविरोधादित्याशंक्याह निःकाम इतिः

श्री

रा॰
२८

प्रकृतानेवाकृतविवेकिनो व्यवसायात्मिकबुद्धिमाकांक्षासंभवसिद्ध्यर्थं विध्यन्तरेण विशिनष्टि तेचेति तेषां संसारपरिवर्तनपरिदर्शनार्थं प्रकृतां वाचमेव विशिनष्टि जन्मेति ननु पुंसां कामस्वभावत्वमयुक्तं चेतनस्येच्छावतस्तदात्मत्वानुपपत्तेरिति तत्राह कामपरा इति न सरलं नन्तु फलार्थित्वेन तत्तदुपायेषु कर्मस्वेव प्रवृत्ततया कर्मसंन्यासपूर्वकात्तान्नानुद्दिष्टं मुख्यत्वं ननु कर्मनिष्ठानामपि परमपुरुषार्थो येच्छया मोक्षोपाये ज्ञाने प्रवृत्तमभिमुख्यमितिनेत्याह स्वर्गेति तत्र सरलं तस्मिन्नेवासक्ततया तदतिरिक्त

तेचकामात्मेति कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः स्वर्गेति स्वर्गपराः स्वर्गपरः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदां वाचं प्रवदंतीत्यनुषज्यते क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः तैर्बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशु

कामात्मनः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३ ॥ ॥

पुत्राद्यर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ४३

पुरुषार्थरहितत्वनिष्ठपरत्वं तत्त्वावचमध्यमदेहप्रभेदग्रहणं जन्मवाचो यथोक्तफलप्रदत्वप्रमाणादिकमित्याशंक्यानुष्ठानद्वारेणतदुपपत्तिरित्याह क्रियेति क्रियाणामनुष्ठानानां यागदानादीनां विशेषा देशकालाधिकारिप्रयुक्ताः तत्राहीनैकाहलक्षणास्ते स्वल्पसां वाचि प्राचुर्येण प्रतिभांतीत्यर्थः कथं यथोक्तायां वाचि क्रियाविशेषाणां बाहुल्येनावस्थानमित्याशंक्य प्रकाश्यत्वेने से तद्विषयपतिसर्गेतितथापि तेषां मोक्षोपायत्वोपपत्तेस्तन्निष्ठानां मोक्षाभिमुख्यं भविष्यतीतिनेत्याह भोगेति यथोक्तां वाचमभिवदतां यथावस्थानं दर्शयति तद्बहुलामिति ४३

गी॰भा॰२
२९

105

किंतत्फलमित्युक्ते तद्दृष्टांतश्लोकमवतारयति यावानिति यथोदपाने कूपादावपरिच्छिन्नोदके स्नानाचमनादिर्यो यावानुत्पद्यते एतावान्ऽपरिच्छिन्नेसर्वतः संप्लुतोदके समुद्रे तत्र भवति परिच्छिन्नोदकानामपरिच्छिन्नोदकांशत्वात् यथा सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावानर्थो विषयविशेषोपरक्तः सुखविशेषो जायते स तावानात्मविदः स्वरूपभूते सुखेऽन्तर्भवति परिच्छिन्नानंदानामपरिच्छिन्नानंदांतर्भावाभ्युपगमात् एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंतीति श्रुतेः तथाचापरिच्छिन्नात्मानंदप्राप्तिपर्यवसायिनो योगमार्गस्य नास्ति वैफल्यमित्याह यावानिति उक्तमर्थं दृष्टांतयोजनया प्रकटयति यथेति उदकं पीयतेऽस्मिन्निति उद

पानं यावानिति यथा लोके कूपतडागादिष्वनेकेऽस्मिन्नपरिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादि

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके॥ ॥ ॥

रर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संप्लुतोदके योऽर्थस्तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः   श्रीगणेशाय

साकूपादिपरिच्छिन्नोदकविषयत्वमुपादाय तं शब्दं संदर्शयति कूपेति कूपादिगतस्याभिधेयस्य समुद्रेंऽतर्भावाऽसंभवात् कथमिदमित्याशंक्यार्थशब्दस्य प्रयोजनविषयत्वं प्रसाधयति फलमिति यत्फलत्वेन लीयते तत्फलमित्युच्यते तत्कथं तडागादिक्तं स्नानपानादि तत्रैवेत्याशंक्य तस्याल्पीयसोऽनंशोपपत्तेरित्याह प्रयोजनमिति तडागादिप्रयुक्तप्रयोजनस्य समुद्रनिमित्तप्रयोजनमात्रं तत्प्रयुक्तमनन्यसाध्यात्मलाभानुपपत्तेरित्याशंक्याह तत्रेति घटाकाशादेरिव महाकाशे परिच्छिन्नोदककार्यस्य परिच्छिन्नोदककार्येंऽतर्भावः संभवतितमां तावितरापेक्षाभावादित्यर्थः॥

राम॰

संप्रतिफलं परस्परविरोधिनं पदार्थौ शीतोष्णादिलक्षणौ निःकामत्वेहं द्वन्द्वनिर्गतत्वं शीतोष्णादिसहिष्णुत्वं हेतुमुत्कानन्वापि हेत्वपेक्षा
पासहासत्वगुणाश्रितत्वं हेतुमाह नित्येति योगक्षेमव्यापृतचेतसो रजस्तमोभ्यामस्पृष्टसत्त्वमात्रे समाश्रितत्वमशक्यमित्याशं
याह तथेति योगक्षेमयोर्जीवनहेतुत्वात् पुरुषार्थसाधनत्वान्निर्योगक्षेमो भवेत्कुतो विधिरित्याशंकाह योगेति योगक्षेम

सुखदुःखहेतू सम्प्रति पन्नौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वन्द्वो भव नित्यसत्त्वस्थः सदा सत्त्वगुणाश्रितो भ
व तथा निर्योगक्षेमो ऽनुपात्तस्योपार्जनं योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः योगक्षेम [illegible] प्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्ति

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५ ॥ ॥

दुष्करइतिसंतो निर्योगक्षेमो भवात्मवान् अप्रमत्तश्च भव एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ४५ सर्वेषु वे
दोक्तेषु कर्मसु यान्यनंतानि फलानि तानि नापेक्ष्यंते चेत्तर्हि किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयंतइत्युच्यते ॥ ॥ ॥

प्रधानत्वं सर्वस्य स्वारसिकमिति ततो निर्गमनमशक्यमित्याशंक्याह आत्मवानिति अप्रमादो मनसो विषयपारवश्यमूल
त्वं तस्य योऽत्रोपदिश्यमनुष्ठेयविषयत्वादर्जुनस्य मुमुक्षुत्वमिति विवक्षितमित्याह एषइति ४५ ईश्वरार्पणधियास्व
धर्मानुष्ठानेपि फलकामनाभावाद्वै फलं योगमार्गस्येति मन्वानः शंकते सर्वेष्विति कर्ममार्गस्य फलवत्त्वं प्रतिजानीते उच्यते इति

गी.भा.२
३०

तर्हि परंपरया पुरुषार्थसाधनं योगमार्गं परित्यज्य सांख्यादेव पुरुषार्थकारणमात्मज्ञानं तदर्थमुपदेष्टव्यं तस्मै हि स्पृहयति मनो मदीयमित्याशंक्याह तवचेति तर्हि तत्फलाभिलाषोपि स्यादिति नेत्याह माफलेष्विति पूर्वोक्तमेवार्थं प्रपंचयति माकर्मेति फलाभिसंधिसंभवे कर्मकारणमेव प्रहास्यामीत्याशंक्याह माते इति ज्ञानानधिकारिणोपि कर्मत्यागप्रसक्तिं निवारयति कर्मण्येवेति एवकारार्थमाह नत्वनेति नहि तेत्राज्ञानस्यापरिपक्वकषायस्य मुमुक्षोऽधिकारः सिध्यतीत्यर्थः फलैस्तर्हि बंधो दुर्वारः स्या

तवच कर्मणीति कर्मण्येवाऽधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां तेन त्वात्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत् कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः

206

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोस्त्वकर्मणि ४७ ॥ ॥ ॥

स्यात् एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत् यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव संगोऽस्त्वकर्मणि अकरणे प्रीतिर्मा भूत् ४७ ॥ ॥ ॥

दित्याशंक्याह तत्रेति कर्मण्येवाधिकारस्ते इति सम्बन्ध्यर्थः फलेष्वधिकाराभावं स्फोरयति कर्मेति कर्मानुष्ठानात् प्रागूर्ध्वं तत्कालेषु सत्सु कदाचनेति विवक्षितमित्याह कस्यांचिदिति फलाभिसंधाने दोषमाह यदेति एवं फलतृष्णाद्वारेणेत्यर्थः कर्मफलहेतुत्वं विवृणोति यदाहीति तर्हि विफलत्वेनानर्थात्मकं कर्म न कर्तव्यमिति शंकामनुभाष्य दूषयति यदीत्यादिना अकर्मणि ते संगो मा भूदित्युक्तमेव स्पष्टयति अकरण इति ४७

एम°
३०

पूर्वार्द्धंदृष्टांतभूतमेवंव्याख्यायदार्ष्टांतिकमुत्तरार्द्धंव्याकरोति एवमित्यादिना कर्मसुयोऽर्थइत्युक्तंव्यनक्ति यत्कर्मफलमिति। सोऽर्थो
विजानतोब्राह्मणस्ययोऽर्थस्तावानेवसंपद्यतइतिसंबंधः तदेवस्पष्टयति विज्ञानेति तस्मिन्नंतर्भवतीतिशेषः सर्वंकर्मफलंज्ञान — ती
तत — फलेऽन्तर्भवतीत्यत्रप्रमाणमाह सर्वमिति यत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतिसर्वंपुरुषोऽभिसमेतिप्राप्नोतियःपुरुषस्तद्वेदविज्ञा

एवंतावान्स्तावत्परिमाणएवसंपद्यते सर्वेषुवेदेषुवेदोक्तेषुकर्मसुयोऽर्थोयत्कर्मफलंसोऽर्थोब्राह्मणस्यसंन्या
सिनःपरमार्थतत्त्वंविजानतोयोऽर्थोविज्ञानफलंसर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयंतस्मिंस्तावानेवसंपद्यतेतत्रैवां

तावान्सर्वेषुवेदेषुब्राह्मणस्यविजानतः ४६ ॥ ॥

यतरंकोयमवति — न्तर्भवतीत्यर्थः यथाकृतायविजितायाधरेयाःसंयंत्येवमेनंसर्वंतदभिसमेतियत्किंचप्रजाःसाधुकुर्वंतिय — कृ
स्तद्वेदयत्सवेदेतिश्रुतेः सर्वंकर्माखिलमितिचवक्ष्यतितस्मात्प्राक्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृते
नकूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपिकर्मकर्तव्यम् ४६

कर्मफलं — नातियद्वस्तुसरैक्वोवेदतद्वेद्यमितिश्रुतेरर्थः कर्मफलस्यसगुणज्ञानफलेऽन्तर्भावःसंवर्गविद्यायांश्रूयतेकथमेतावता — घ
निर्गुणज्ञानफलेऽन्तर्भावःसंभवतीत्याशंक्याह सर्वमिति [illegible]
[illegible]ज्ञानमेव[illegible]इत्याशंक्याह सर्वमिति तर्हिज्ञाननिष्ठेनैवकर्त्तव्योतावतैवकर्मफलस्यलब्धत्वात्कर्मानुष्ठानानपेक्षणा
दित्याशंक्याह [redacted] तस्मादिति योगमार्गस्यनिष्फलत्वाभावा[illegible] ४६

107

किमिति योगस्थेन तत्वज्ञानमुद्दिश्य कर्म कर्त्तव्यं फलाभिलाषेणापि तदनुष्ठानस्य सुलभत्वादित्याशंक्य पद्योक्तं योगयुक्तं कर्म
लब्धमनंतरश्लोकमवतारयति यस्तु नरिति अवरं कर्म बुद्धिसंबंधविधुरमिति शेषः बुद्धियुक्तस्य बुद्धियोगाद्धीनं प्रकर्षेण सू
चयति बुद्धीति बुद्धिसंबंधासंबंधाभ्यां कर्मणोः प्रकर्षनिकर्षयोर्भावे कारणीमन्विच्छेति बुद्धाविति यत्तु फले ह्यपि कर्मानु
ष्ठानं सुकरमिति तत्राह कृपणा इति निकृष्टं कर्म विशिनष्टि फलार्थिनेति कस्मात्तर्हि योगिनः सकाशादिदं निकृष्टमित्या
शंक्य प्रतीकमुपादाय व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना फलाभिलाषेण क्रियमाणस्य कर्मणो निकृष्टे हेतुमाह जन्मेति समत्वबुद्धियु त्वे

यस्तु नः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मोक्तमेतस्मात्कर्मण दूरेणेति दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं अधमं।
निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वात् धनंजय

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४९ ॥ ॥ ॥

ततः तत एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमा
र्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तो यो वा एतदक्ष
रं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ४९ ॥ ॥

क्तात्कर्मणस्तद्धीनस्य कर्मणो जन्मादिहेतुत्वेन निकृष्ट
त्वे फलितमाह यत इति योगविषया बुद्धिः समत्वबुद्धिः बुद्धिशब्दस्यार्थांतरमाह तत्परिपाकेति तच्छब्देन समत्वबुद्धिसमन्वितं
कर्म गृह्यते तस्य परिपाकस्तत्फलभूता बुद्धिशुद्धिः शरणशब्दस्य पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह अभयेति सप्तमीन
विवक्षितां द्वितीयपक्षं गृहीत्वा वाक्यार्थमाह परमार्थेति तथाविधज्ञानशरणत्वे हेतुमाह यत इति फलहेतुत्वं विवृणोति फ
लेति तेन परमार्थज्ञानशरणतैव युक्तेति शेषः परमार्थज्ञानवहिर्मुखानां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति यो वा इति अस्थूलादिवि

[illegible]

राम

३१

आसक्तिरकरणे न युक्ता चेत्तर्हि केनात्मकं कर्म किंतु हि रूपकर्तव्यमभिलाषं कामं रूपश्लोकांतरमवतारयति यदीत्यादिना वस्मा
रं योगमुद्दिश्य तन्निष्ठो भूत्वा कर्माणि केशात्मकान्यपि विहितत्वादनुतिष्ठेत्साह योगस्थः सन्निति कर्मानुष्ठानसौहृद्यं प्रदर्शयति
केवलमिति फलांतरापेक्षामंतरेणेश्वरार्पणेन त्वमसाध्यार्थमनुष्ठानमित्यर्थः तर्हि ईश्वरसंतोषोऽभिलाषगोचरीभूतो भविष्यतीति

कर्म

यदि फलमयुक्तेनेन कर्तव्यं कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते योगस्थ इति योगस्थः सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं
तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति संगं त्यक्त्वा धनंजय फलं तत्सा भूतेन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजांतानमाप्तिल

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८

संगत्यागि सिद्धिस्तद्विपर्ययजा असिद्धिलयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समतुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि कौंतेय योगी यत्नस्थः
कुर्वि मुक्तमिदमेव नत सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ४८

साह तत्रापीति ईश्वरमत्साधनार्थैककर्मानुष्ठाने स्थितेपीत्यर्थः संगं त्यक्त्वा कुर्वीतित्यैर्वसंबंधः आकांक्षितं फलमपि ज्ञानसिद्धि
रूपसाध्यमाह फलेति तद्विपर्ययजासात्त्वशुद्धिजन्मा ज्ञानमात्रिलक्षणे तासाविपावत् कर्माण्यनुतिष्ठतो योगमुद्दिश्य स्थितस्य
पाप कृतमाकांक्षा एवं कर्म करणपति कौत्साविसादिना ४८

समत्वबुद्धियुक्तस्य सुकृतदुःकृततत्फलपरित्यागे विकथं मोक्षः स्यादित्याशंक्याह यस्मादिति समत्वबुद्ध्या यस्मात्कर्मानुष्ठीयमानं दुरितादित्याजपतितस्मात्संपर्यासोच्छ्रितेत्वित्यर्थः मनीषिणो हित्वा नातिशयवंतो बुद्धियुक्ताः संतः स्वधर्मोरूप्यकर्माउतिरूवं तस्ततो जातं फलं देहमभेदं हित्वा जन्मलक्षणाद्बंधाद्विनिर्मुक्ता वैष्णवं पदं सर्वसंसारस्पर्शशून्यं प्राप्नुवंतीति श्लोकोक्तमर्थं श्लोकयोजनया दर्शयति कर्मजमित्यादिना इहो देहो देवादिलक्षणो निष्ठो देहत्ति योगादिलक्षणस्तत्स्वामिरेवकर्मणोजातं फलं तद्यथोक्तबुद्धियुक्ता हित्वा निर्लोभभूत्वा तद्दूरादेव परित्यज्य बंधविनिर्मोकपूर्वकं जीवन्मुक्ताः संतो विदेहके

यस्मात् कर्मजमिति कर्मजं फलं त्यक्त्वेति अवहितेन संबंधः इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मणोजातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्फलं त्यक्त्वापरित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबंधविनिर्मुक्ताः जन्मैव बंधो जन्मबंधस्तेन विनिर्मुक्ताः जीवंत एव जन्मबंधाद्विनिर्मुक्ताः संतः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छं

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ५२ ।

अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजा सत्वशुद्धिजा बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुःकृतप्रहाणहेतुत्वादिश्रवणात् ५१ ॥ ॥

वत्स्माज्ञोभवंतीत्यर्थः बुद्धियोगाद्धीत्यादौ बुद्धियोगशब्दस्य समत्वबुद्धिरर्थो व्याख्यातः संप्रति परंपरया परीत्यस्य सुकृतदुःकृतप्रहाणहेतुत्वस्य समत्वबुद्धावसिद्धेः बुद्धिशब्दस्य योग्यमर्थांतरं कथयति अथवेति अनवच्छिन्नवस्तुगोचरत्वेनानवच्छिन्नत्वं तस्याः सूचयन्बुद्धिं तद्विशिष्टं दर्शयति सर्वतइति असाधारणं निमित्तं तत्स्यानिर्दिशति कर्मेति यथोक्तबुद्धेर्बुद्धिशब्दार्थहेतुत्वे हेतुमाह साक्षादिति जन्मबंधविनिर्मोकादित्यादिशब्दार्थः ५१ ॥ ॥ ॥

पूर्वोक्तसमत्वबुद्धियुक्तस्य स्वधर्मानुष्ठाने प्रवृत्तस्य किं स्यादित्याशंक्याह समत्वेति बुद्धियुक्तः स्वधर्माख्यं कर्मानुतिष्ठन्निति शेषः बुद्धियोगस्य फलवत्त्वे फलितमाह तस्मादिति पूर्वार्द्धं व्याचष्टे बुद्धीत्यादिना ननु समत्वबुद्धिमात्रान्न पुण्यपापनिवृत्तिर्युक्ता यस्मार्थदर्शनवत्तन्निवृत्तिप्रसिद्धेरिति तत्राह सत्वेति उत्तरार्द्धं व्याचष्टे तस्मादिति स्वधर्ममनुतिष्ठतो यथोक्तयोगार्थं किमर्थं [illegible]मनो योजनीयमित्याशंक्याह योगो हीति तर्हि यथोक्तयोगस्याप्यपरेव दर्शितफलसिद्धेर्नास्य स्वकर्मानुष्ठाने मा व

समत्वबुद्धियुक्तः सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु बुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः स जहाति परित्यजति इहास्मिन् लोके उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण यतः तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्त्तमा केमे

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते तस्मा
द्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५०

नस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिरीश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावस्तद्धि कौशलं यद्बन्धनस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निव[illegible]र्तन्ते तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वं ५० ॥ ॥ ५० ॥

मेत्याशंक्याह स्वधर्माख्येष्विति ईश्वरार्पितचेतस्तया कर्मसु वर्त्तमानस्यानुष्ठाननिष्ठस्य यथोक्ता बुद्धिस्तत्रैव कौशलमिति योजना कर्मणां बन्धस्वभावत्वात्तदनुष्ठाने बन्धानुबन्धः स्यादित्याशंक्य कौशलमेव विशदयति तद्धीति समत्वबुद्धेरेवं फलवत्त्वे स्थिते फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५० श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ ॥

बुद्धिशुद्धिविवेकवैराग्यसिद्धावपि दर्शितं बुद्धिमान्निकालो दर्शितो न भवतीति शंकते मोहेति प्रागुक्तविवेकादियुक्तबुद्धेरात्मनि स्थैर्यं बु
स्थायंमकृतबुद्धेः सिद्धिरित्याह तच्छ्रुतीति एष कालविशेषाख्यं वस्तु तच्छब्देन गृह्यते बुद्धेः श्रुतिविप्रतिपन्नत्वं विशदयति अने
केति नानाप्रतिपन्नत्वमेव संक्षिपति विक्षिप्तेति उक्तं हेतुद्वयमनुरुध्य वैराग्यपरिपाकावस्थाकालशब्दार्थः नैश्चल्यं विक्षेपराहित्यं
अचलत्वं विकल्पशून्यत्वं विक्षेपो विपर्ययो विकल्पः संशय इति विवेकः विवेकद्वारा ज्ञाता प्रज्ञा प्रागुक्ता बुद्धिः तत्राधिकृतत्वैव नि

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु श्रुतिविप्रति
पन्नेति श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसंबंधप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रु
तिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता २
सती समाधौ समाधीयते चित्तम् अस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् बुद्धिरंतःकरणं

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ अर्जुन उ॰ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा
समाधिस्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ५४ ॥ ॥

तदा योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्रा\\
प्स्यसि ५३ प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया पृच्छति स्थितप्रज्ञस्येति स्थितप्रज्ञस्य स्थिता प्रति
ष्ठिताहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थि
तस्य केशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञश्च स्वयं वा किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किमासनं भाषणं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः ४
५३ संन्यासिनो ज्ञाननिष्ठस्य तत्त्वाभिव्यञ्जनमप्रश्नबीजं पृच्छतोऽर्जुनस्याभिप्रायमाह लब्धेति लब्धा समाधावात्मनि समाधाने ॥ ५४
नवा प्रज्ञा परमार्थदर्शनलक्षणा येन तस्येति यावत् ननु तस्य भाषादि न स्वरूपानुरोधिनी भविष्यति किमिति सौ जिज्ञास्यते तत्राह कथमि
ति ज्ञाननिष्ठस्य लक्षणविवक्षया प्रश्नमवतार्य तन्निष्ठासाधनमुपत्वया विशिनष्टि समाधिस्थस्येति तस्यैव प्रश्नान्तरं पृच्छति स्थि
तधीरिति ५४ प्रश्नादेरारभ्याध्यायवाक्यार्थमाह ॥ स्थितप्रज्ञस्येति ॥

अध्यात्मशास्त्र
रिक्तशास्त्रस्य

म

स्थितप्रज्ञस्य
केण मनेन
न एव अध्यते ॥

यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे परमार्थदर्शनलक्षणा बुद्धिरुद्दिश्यते तयापुज्यते तस्मात्कर्मणः सकाशादितरत्कर्म तथाविधोद्देश्यभू
तं बुद्धिसंबंधविधुरमतिशयेन निकृष्यते ततश्च परमार्थबुद्धिमुद्दिश्य तेनास्य सकर्मानुष्ठातव्यं परिछिन्नफलांतरबुद्धि
मा स्य न तदनुष्ठाने कार्पण्यप्रसंगात् किंच परमार्थबुद्धिमुद्दिश्यापि स कर्मानुतिष्ठंतं तत्करणशुद्धिद्वारा परमार्थदर्शनसि
द्धौ जीवन्नेव देहे सुकृतादि हित्वा मोक्षमधिगच्छति तथा च परमार्थदर्शनलक्षणयोगार्थं मनोधारयितव्यं योगशब्दितं हि पर
{श्रीपुराणः मार्थदर्शनमुद्दिश्य तथा कर्मस्वनुतिष्ठतो नैर्गुण्यमिष्यते यदि च परमार्थदर्शनमुद्दिश्य तथा युक्ताः संतः समारभेरन् कर्म

योगानुष्ठानजनितासत्त्वशुद्धिमां बुद्धिः क्रमप्राप्यंतः स्तुयते यदेति यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकम ते
विवेकरूपं कालुष्यं येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यंतःकरणं प्रवर्तते तत् ते तव बुद्धिर्व्यतितरिष्य

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ ॥ ॥ ॥

ति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावमापत्स्यते तदा तदा तस्मिन्काले गंतासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुत
स्य च श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायः ५२ ॥

एतत्तदा तदनुष्ठानजनितशुद्धात्मा निर्मूलाक
र्मजं फलं परित्यज्य तिर्मुक्तं बंधनाद्विमुक्तो भाजो भवतीत्येवमस्मिन्नपि ते श्लोके च यावत्तराणि आरभ्यात आनि यथोक्तबुद्धि
मापि कालं यत्र सर्वकं प्रकटयति योगेति श्रुतं श्रोतव्यं दृष्टं दृष्टव्यमित्यादौ फलाभिलाषप्रतिबंधनाद्योक्ताबुद्धिरदैव्य नीसारं शंकाह यदेति
विवेकपरिपाकावस्था कालशब्देनोच्यते कालुष्यस्य दोषपर्यवसायित्वं दर्शयन्विशिनष्टि येनेति तदत्र यद्रूपकालुष्यं तवेसत्त्वपापं पुनर्वच
नं बुद्धिशुद्धिफलस्य विवेकस्य प्राप्त्या वैराग्यप्राप्तिं दर्शयति तदेति अध्यात्मशास्त्रातिरिक्तं शास्त्रं श्रोतव्यादिशब्देन गृह्यते उक्तं वैराग्यमेव
स्फुरयति श्रोतव्यमिति यथोक्तविवेकसिद्धौ सर्वस्मिन्ननात्मविषये नैष्फल्यं प्रतिभातीत्यर्थः

आत्मन्येवात्मनेत्याद्युत्तरभागनिरस्यं चोद्यमनुवदति सर्वकामेति तर्हि प्रवर्तकाभावाद्दृष्टः सर्वप्रवृत्तेरुपशान्तिरिति नेत्याह शरीरेति उन्मादवानुन्मत्तो विवेकविरही बुद्धिभ्रमभागी प्रकर्षेणोमत्तनुभवन् विद्यमानमपि विवेकं निक्षिपन्भ्रान्तवद्व्यवहरन्प्रमत्त इति विभागः उत्तरार्द्धं अवतार्य व्याकरोति उच्यत इति आत्मन्येवेत्येवकारस्यात्मनेत्यत्रापि संबन्धं द्योतयति स्वेनैवेति बाह्यं

सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात्शरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्नोति तदुच्य म
ते आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवात्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेना

आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५ ॥ ॥

न्यस्मादलं प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठितात्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते सक्तपुत्र त
वित्तलोकैषणः संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ५५

लाभनिरपेक्षत्वेन तुष्टिमेव स्पष्टयति परमार्थेति स्थितप्रज्ञपदं विभजते स्थितेति प्रज्ञाप्रतिबंधकसर्वकामविगमावस्था निवृत्ति
तदेति निर्दिश्यते उक्तमेव प्रपंचयति सक्तेति आत्मानं जिहासमानो वैराग्यद्वारा सर्वैषणात्यागात्मकं संन्यासमापाद्य श्रवणा
द्यावृत्त्या तज्ज्ञानं प्राप्य तस्मिन्नेवासक्तया विषयैर्मुख्येन तत्फलभूतोपरतिष्ठितचैव प्रतिभासमानः स्थितप्रज्ञव्यपदेशभागीत्यर्थः रम
५५

प्रतिवचनमवतारयितुं पातनिकां करोति योहीति हिशब्देन कर्मसंन्यासकारणीभूतविरागतासंपत्तिः सूच्यते।
आदितो ब्रह्मचर्यावस्थायामिति यावत् तत्तानेमेव योगो ब्रह्मभावप्रापकत्वात् तस्मिन्निष्ठा परिसमाप्तिस्तस्यामित्यर्थः क-
र्मैव योगस्तेन कर्मणा एवं संन्यस्तं निष्ठायामेव प्रवृत्त इति शेषः ननु कथमेकेन वा केनार्थद्वयमुपदिश्यते द्वेधार्थे वा काम-
दात्रैवलक्षणमेव साधनं कृतार्थलक्षणस्य तत्स्वरूपत्वेन फलत्वेन साधनत्वानुपपत्तिरितित्त्राह सर्वत्रैवेति यद्यपि कृता-
र्थस्य ज्ञानिनो लक्षणं तद्रूपेण फलत्वात्तत्साधनत्वमपि गच्छति तथापि जिज्ञासोस्तदेव प्रयत्नसाध्यत्वात् साधनत्वं संपद्यते ल-

क्षणवाक्यादितत एव संन्यस्य कर्माणि तानि योगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याऽ-
ध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि या-

श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनोगतान्

नि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् यानि यत्नसाध्यानि साधनानि तिलक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानु-
वाच प्रजहातीति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा कामान् इच्छाभेदान् हे पार्थ मनोगतान् मनसि प्रविष्टान् हृदि
प्रविष्टान्॥

यस्मिन्काले

क्षणं चात्र तावत्सामर्थ्यलब्धमनूद्यते न विधीयते विदुषो विधिनिषेधागोचरत्वात् तेन जिज्ञासोः साधना-
नुष्ठानाय लक्षणानुवादादेकस्मिन्नेव साधनानुष्ठाने तात्पर्यमित्यर्थः उक्तं चैवं भगवद्भाष्ये मुख्याय यत्ति यानीति लक्षणा-
नि यत्नसामर्थ्यलभ्यानि यत्नसाध्यानीति शेषः स्थितप्रज्ञस्य कामाभावे प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्रजहातीति काम-
त्यागस्य प्रकर्षो वासनासहितं कामानामात्मनिष्ठत्वं केचिदिष्यते तदयुक्तं तेषां मनोनिष्ठत्वश्रुतेरित्याशयवा-
नाह मनोगतानिति॥

ज्ञा
लक्षणभेदान्न वा हारो विविदिषोरेव कर्तव्यांतरमुपदिशति किंचेति विवेकवतो विदुषो विवेकजन्या प्रज्ञा कथं प्रतिष्ठां प्रतिपद्यत इत्या-
मिसाशंक्याह यः सर्वत्रेति न च देहजीवनादावस्नेहाच्छुभाशुभप्राप्तौ हर्षविषादौ विदुषो विविदिषोश्चावर्जनीयाविति प्रज्ञास्थैर्यं कथं सि-
द्धिस्तत्राह यो मुनिरिति तत्तदिति शोभनत्वेनाऽशोभनत्वेन वा प्रसिद्धत्वं प्रतिनिर्दिश्यते तदेव विभजते शुभमिति विषये-
ष्वभिष्वंगाभावः शुभादिप्राप्तौ हर्षाद्यभावश्च प्रज्ञास्थैर्यकारणमित्याह तस्येति ५७ जिज्ञासोरेव कर्तव्यांतरं सूचयति किंचेति

ऽभि

किंच यः सर्वत्रेति यो मुनिः सर्वत्र देहजीवनादिष्वप्यनभिस्नेहोऽस्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा शु
लब्ध्वा नाभिनंदति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेक च

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ यदा संहरते चायं
कूर्मोऽंगानीव सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८

जा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ किंच यदा संहरत इति यदा संहरते सम्यक् उपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽंगानी-
व यथा कूर्मो भयात्स्वान्यंगान्युपसंहरति सर्वशः सर्वतः एवं ज्ञाननिष्ठः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते तस्य

इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यस्य प्रज्ञास्थैर्यकारणत्वादादौ जिज्ञासुना तदनुष्ठेयमि\\ प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यं ५८ ॥ ॥
त्याह यदेति मुमुक्षुणा मोक्षहेतुभूतां प्रार्थयमानेन सर्वेभ्यो विषयेभ्यः सर्वाणींद्रियाणि विमुखानि कर्तव्यानीति श्लोकव्याख्यानेन
कथयति यदेत्यादिना उपसंहारः स्ववशत्वापादानं तच्च सम्यक्त्वमिति द्रष्टव्यं अयमिति प्रकृतस्थितप्रज्ञग्रहणं व्यावर्तयति ज्ञाननिष्ठा-
यामिति इंद्रियोपसंहारस्य प्रसंगरूपत्वं प्राक्स्वसंकोचात्मत्वं दृष्टांतेन दर्शयति कूर्म इति दृष्टांतं व्याकरोति यथेति दार्ष्टांतिकं ज्ञाननि-
ष्ठ इत्यन्तं प्रवर्तयति एवमिति इंद्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्यकरणं प्रज्ञास्थैर्यहेतुरित्युक्तमुपसंहरति तस्येति ५८ ॥ ॥

लक्षणभेदानुवादद्वारा विविदिषोरेव कर्त्तव्यांतरमुपदिशति किंचेति ज्वरशिरोरोगादिकृतानि दुःखान्याध्यात्मिकानि आधि
न्मा शब्देनाधिभौतिकानि माघसर्पादिप्रयुक्तान्याधिदैविकानि चातिवातवर्षादिनिमित्तानि दुःखान्युच्यंते तेषूपनतेष्वपि नो
द्विग्नं मनो यस्य स तथेति संबंधः नोद्विग्नमित्येतद्व्याचष्टे नप्रक्षुभितमिति दुःखानामुक्तानां प्राप्तौ परिहाराक्षमस्य तदनुभव
परिभावितं दुःखमुद्वेगस्तेन सहितं मनो यस्य न भवति स तथेत्याह दुःखप्राप्ताविति मनो यस्य नोद्विग्नमिति पूर्वेणास्य
संबंधः सुखान्यपि दुःखवत्त्रिविधानीति मत्वा तान्यथेसक्तेषु प्राप्तेषु सत्सु तेभ्यो विगतास्पृहा तस्मा यस्य स विगतस्पृह इति योज्य

किंच दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः तथा सुखे
षु प्राप्तेषु विगतास्पृहा तृष्णा यस्य मनाग्निरिवेंधनाद्याधाने सुखान्यनुवर्द्धते स विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः ए

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ ॥

रागश्च भयं च क्रोधश्च विगता यस्मात् वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ५६ ॥ ॥

नाम्न तस्य हि प्राप्तानि सुखान्यनुवर्द्धते न स्पृहा विद्वत्तु नैवमिमतद्वैधर्म्यदृष्टांतमाह नाग्निरिवेति यथा हि हात्यसेंधनादेरभ्याधा
नेन वह्निरनुविवर्द्धते तथा ऽहत्यसुखान्युपनतान्यनुविवर्द्धमानापि तत्स्पृहा विदुषो न तामनुविवर्द्धते नहि वह्निरुद्दात्यमुपनतम
पि दृष्ट्वा विह्वलिं गच्छति तेन जितात्मना सुखदुःखयोस्तु स्पोहे योन कर्त्तव्यमाविसर्थः रागादयस्तु तेन कर्त्तव्या न भवंतीत्याह वीतेति
अनुभूताभिनिवेशो विषयेषु रंजनात्मकलस्पार्थे रागः पोत्राप्यक्षतस्य गात्रकंपाद्यादिविकारकारणं भयं क्रोधस्तु परवश
कस्यात्मानं स्वपरापकारसमर्थत्वाज्जिहेतुर्बुद्धिवृत्तिविशेषो भगवतो मुनिरन्यविदि संगोक्षसाहतस्मातीति सुखादिविषयत्वसारे
रागादेश्चाभावावस्थातदेसुच्यते २५६ ॥ ॥

गी भा २०
३६

श्लोकांतरमवतारयति सम्यग्दर्शनेति मनसः स्ववशत्वादेव प्रज्ञास्थैर्यसंभवे किमर्थमिंद्रियाणां स्ववशत्वापादनमित्याशंक्याह यत्नादि
ति ननु विवेकवतो विषयदोषदर्शिनो विषयेभ्यः स्वयमेवेंद्रियाणि आवर्त्तंते किं तत्र प्रज्ञास्थैर्यचिकीर्षता कर्त्तव्यमिति तत्रा
भपो ह यततो हीति विषये भूयोभूयो दोषदर्शनमेव प्रयत्नं हिशब्दस्य यस्मादर्थस्य समासेन संबंधं वक्ष्यति अपिशब्दस्य प्रयत्नं कुर्वतो
पीति संबंधं गृहीत्वा संबंधांतरमाह पुरुषस्येति प्रमथनशीलत्वं प्रकटयति विषयेति विक्षोभस्याकुलीकरणस्य फलमाह आकुली
कृत्येति प्रकाशमेवेत्युक्तं विशदयति पश्यत इति विपश्चितो विदुषोपि प्रकाशमेव प्रकाशशब्दितं विवेकाख्यं विज्ञाने नयुक्त

सम्यक्दर्शनलक्षणं प्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता देविंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमा
112 ह यतते इति यततः यत्नं कुर्वतोपि हि यस्मात् कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो पीति व्यवहितेन संबंधः इंद्रि
याणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं पुरुषं विक्षोभयंत्याकुलीं कुलीकृत्य च हरंति प्रसभं प्रसह्य प्रकाश कुर्वंत्या

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ६० तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आ
मेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः यतस्तस्मात् ६० ॥ सीत मत्परः वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ॥ ॥
तानीति तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स
मत्परः नान्योहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येंद्रियाणि वर्तंते अभ्यासवशात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ॥

मेवं मनो हरंतींद्रियाणीति संबंधः हिशब्दार्थमनूद्य तस्मादिंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानीति पूर्वेण संबंधमभिसंधायाह यतस्तस्मा
दिति ६० इंद्रियाणां स्ववशत्वसंपादनानंतरं कर्त्तव्यमर्थमाह तानीति एवमासीनस्य किं स्यादिति तदाह वशे हीति समाहितस्य विक्षेपवि
कलस्य कथमासनमित्यपेक्षायामाह मत्पर इति परमेश्वरात्मतया कृत्यासनमेव स्फोरयति नान्योहमिति उत्तरार्धं व्याकरोति एवमि एम°
ति हिशब्दार्थं स्फुटयति अभ्यासेति यस्मादात्मनो नाहमन्योस्मीति मायुक्तानुसंधानस्यादरेण नैरंतर्येण दीर्घकालानुसंधानसामर्थ्यादित्य ३६
र्थः अथवा विषयेषु दोषदर्शनाभ्याससामर्थ्यादिंद्रियाणि संयतानीत्यर्थः ६१

इंद्रियाणांविषयेभ्योवैमुख्येपितद्विषयरागानुवृत्तौकथंप्रज्ञालाभःस्यादितिशंकते तन्नेति अनाहारभूमिः तत्राप्यर्थः विषयाननाहरतस्तदुप
भोगविमुखस्येत्यर्थः रागशेषेणोपसंह्रियतेनतर्हिप्रज्ञालाभःसंभवति रागस्यतत्सद्भावेपिबाधितत्वादित्यतआह रसवर्जमिति रागनिवृत्त्यु
स्तनमुस्य व पायमुपदिशन्नुत्तरमाह उच्यतइति विषयोपभोगपराङ्मुखस्यकुतोविषयपरावृत्तिस्तस्यावृत्तिस्त्वभ्यस्तुतेत्याशंक्याह यद्यपी
ति निराहारस्येत्युक्तमाख्यानमनाह्रियमाणविषयस्येतियोविषयप्रवणोनभवतितस्यात्यंतिकेतपसिक्लेशात्मकेव्यवस्थि
तस्यविद्याहीनस्यापीन्द्रियाणिविषयेभ्यःसकाशाद्यद्यपिसंह्रियंतेतथापिरागोवर्द्धिष्यतेसचतत्त्वज्ञानादुद्धिद्यतेइत्यर्थः त

तत्रविषयाननाहरत आतुरस्यापिइंद्रियाणिनिवर्त्तंतेकूर्मोगानीवसंह्रियंतेनतुतद्विषयोरागः रसवर्जंसंह्रीयतइत्यु निवर्त्तते=
न्तेविषयाइति यद्यपिविषयोपलक्षितानिविषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणियथवा विषयाएवंअनाह्रियमाणवि देहिनः
षयस्यनिराहारस्यकष्टेतपसिस्थितस्यमूर्खस्यापिनिवर्त्तंते देहिनोदेहवतोरसवर्जंरसोरागोविषयेषुयः तंवर्जंय

विषयाविनिवर्त्तंतेनिराहारस्यदेहिनः रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्त्तते ५९ ५९ ॥ ॥

र्जयित्वारसशब्दोरागेप्रसिद्धः स्वरसेनप्रवृत्तोरसिकोरसज्ञइत्यादिदर्शनात् सोपिरसोरंजनात्मकःसूक्ष्मोस्ययतेःपरंपरमार्थ
तत्त्वंब्रह्मदृष्ट्वाउपलभ्याहमेवतदितिवर्तमानस्यनिवर्त्तते निर्वीजंविषयविज्ञानंसंपद्यतेइत्यर्थःनासतिसम्यग्दर्शनेरस
स्योच्छेदइत्यतःसम्यग्दर्शनात्मिकायाःप्रज्ञायाःस्थैर्यंकर्त्तव्यमित्यभिप्रायः ५९ ॥ ॥ ॥

शब्दस्पर्शादिविषयद्विधारसविषयत्वंनिषेधतिरसशब्दइति तुच्छमपोनायंततोरागकथंप्रसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरसेनेति स्वेच्छयेतियाव
तरसिकःस्वेच्छावशवर्तीरसज्ञोविवक्षितज्ञातेत्यर्थः कथंतर्हितस्यनिवृत्तिरतआह सोपीति दृष्ट्वेत्येवोपलक्षिपर्यायोपास्पष्टयति
अहमेवेतिरागापगमेसिद्धमर्थमाहनिर्वीजमितिननुसम्यग्ज्ञानमंतरेणरागोनापगच्छतिचेत्तदपगमाद्धेतोरागवतःसम्यग्ज्ञानोदयोपि
आदितरेतराश्रयतेतिनेत्याह नासतीति इंद्रियाणांविषयदुर्विकल्पेविवेकहारणीत्वेहतेस्थूलोरागोनावर्त्तते तत्सम्यग्ज्ञानोत्पत्तौरसापि त एम०
रागस्यसर्वात्मनानिवृत्त्युपपत्तेर्नेतरेतराश्रयतेत्यर्थः प्रज्ञास्थैर्यस्यसफलत्वेस्थितेफलितमाह तस्मादिति ५९ ॥ ॥ ॥

गी० अ० २ विषयाणांस्मरणमपिचेदनर्थकारणंतर्हिभोगस्तेनजीवनार्थंभुंजानोविषयाननर्थंकथंनप्रतिपद्यतइत्याशंक्याहन्ना
३० नुवादपूर्वकमुत्तरश्लोकतात्पर्यमाह सर्वानर्थस्येति अनर्थमूलकथनानंतर्यमथशब्दार्थः परिहर्तव्योनिर्दिश्यते तत्परि
हारोपायजिज्ञासांदर्शयति दुरन्तीमिति रागद्वेषपूर्वकाप्रवृत्तिरिमत्रानुभवदर्शनार्थोहि शब्दः शास्त्रीयप्रवृत्तिर्व्यासेधार्थं
स्वाभाविकीमुक्तं तत्रैसधिकृतानधिकृतसंप्रयोगोवर्जनीयानं शनपानादीन्देहस्थितेर्हेतूनिति यावत् इंद्रियाणां विषयेषु
सर्वानर्थस्यमूलमुक्तंविषयाभिध्यानमध्येहानोमोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति रागद्वेषवियुक्तैः रागश्चद्वे मु
षश्चरागद्वेषौतत्सरः सर्वेंद्रियाणांप्रवृत्तिःस्वाभाविकीतत्रयोमुमुक्षुर्भवतिसताभ्यांवियुक्तैःश्रोत्रादिभिरिंद्रि
वश्यैरात्म यैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमानः आत्मनैववश्यानिवशीकृतानितैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेज्ञातोविधेयमा स्ते
न्मान्तःकरणंयस्यसोयंप्रसादमधिगच्छतिप्रसादःप्रसन्नतास्वास्थ्यम् ६४ प्रसादेसतिकिंस्यादित्युच्यतेप्रसादेसर्व
रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादेसर्वदुःखानांहा
113 दुःखानामाध्यात्मिकादीनांहानिर्विनाशोस्योपजायते ह \\ निरस्योपजायतेप्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ६५ ॥ ॥
जायतेकिंचप्रसन्नचेतसःस्वस्थान्तःकरणस्यहियस्मादाशुशीघ्रंबुद्धिःपर्यवतिष्ठतेआकाशमिवपरिसमंतात्अ
वतिष्ठतेआत्मस्वरूपेणैवनिश्चलाभवतीत्यर्थः एवंप्रसन्नचेतसोस्थितबुद्धेःकृतकृत्यतापत्तस्माद्रागद्वेष ४
प्रवृत्तिश्चेन्नियमानुपपत्तौवर्जनीयेष्वपिस्यादित्या \\ वियुक्तैरिंद्रियैःशास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषुप्रवृत्तःसमाचरेदितिवाक्यार्थः
दित्याशंक्याह आत्मेति अंतःकरणाधीनत्वादिंद्रियाणांतदनियमात्तेषामपिनियमानुपपत्तिरित्याशंक्याह विधेयात्मेति
६४ तथापिनानाविधदुःखाभिभूतस्यान्तःस्वास्थ्यमास्यात्तुशक्यमित्याशयेनपृच्छतिप्रसादइतिश्लोकार्द्धेनोत्तरमाह उच्यतइति
सर्वदुःखहानावुद्धिस्थैर्यस्यापिप्रकृतेनमहास्थैर्यंकथंस्थिरबुद्धिमित्याशंक्याह प्रसन्नेति बुद्धिप्रसादस्यैवफलान्तरमाह किंचेति तस्मा
जतनकृत त्बुद्धिप्रसादार्थंभाति तमम्मिति शेषः श्लोकद्वयप्रसादस्यैवैतदर्थमुक्तातात्पर्यार्थमुपसंहरति एवमिति प्रकृतः सर्वहितोविष राम० ३०
यमात्मवश्यंमनःसन्निति यावत् ६५

समनंतरश्लोकद्वयमवतारयन्नाह अथेति पुरुषार्थोपायोपदेशानंतरमथशब्दार्थः तन्निरूढ्वा हिंसावस्थां दर्शयति इदानीमिति
पराभविष्यतो महात्मनः पंगमिष्यतो विवेकविज्ञानविहीनस्येति यावत् सर्वानर्थफलं विवक्षमाभिधानं तस्य तत्पात्रमनुभवसि
द्धमिति वक्तुमिदमिसुक्तं विषयेषु विशेषबलमारोपितरमणीयत्वं प्रीतिरिति साधारणासक्तिमात्रं उच्यते तेन तस्य सुखं कामस्तज्जनि
क्ता प्रतिबंधेन प्रणाशेन वा प्रतिहतिः ६२ क्रोधस्य संमोहहेतुत्वमनुभवेन दर्शयति क्रुद्धो हि साक्रोशस्य धिक्षिपति

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थफलमिदमुच्यते ध्यायतइति ध्यायतश्चिंतयतो विषयान् शब्दादिविषयविशेषा
न् आलोचयतः पुरुषस्य संगआसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते तेऽत्सद्यते संगात् प्रीतेः संजायते समुत्प
यस्मात् द्यते कामः तस्मात्कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात् क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहो विवेकः कार्या

ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति सं

कार्यविमर्षो क्रुद्धो हि संमूढः सन् गुरुमप्याक्रोशति // मोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणा श्यति
भवतीति संबं ध्यते स्मृतिसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्यादिभ्रंशो भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तस्या
सौ अनुत्पत्तिस्ततः स्मृतिभ्रंशात्बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता अंतःकरणस्य तद्बुद्धिनाश उच्यते बुद्धिना
शात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषो यावदंतःकरणं तदीयं कार्याकार्यविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्टएव पुरुषो भवत्य
तः तेनांतःकरणस्य बुद्धेर्नाशात् प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ६३

तद्योगपलम्भर्षः संमोहः कार्यत्वं
कथयति संमोहादिति स्मृतेर्निमित्तं निवेदं तद्द्वारस्वरूपं निरूपयति प्राप्नोतीति नोपितु एकदेवतस्याः स्वतो नाशं तं भवानं संमो
हाधीनत्वं तस्येत्याशंक्याह स्मृतेरिति स्मृतिभ्रंशोपि कथं बुद्धिनाशः स्वरूपतः शिष्यतीत्याह कार्येति ननु बुद्धेः पस्यत्तिस्स रा
न ति हृस्य बुद्धिनाशे विमर्शप्रकोनकल्प्यते तत्राह तावदेवेति कार्याकार्यविवेचनयोग्यांतःकरणाभावे सत्तोपि पुरुषस
कलं भवदृषूण तत्त्वाविवेकविवृत्तपानेन त्वसमर्थ दृष्टं तदेवाह पुरुषार्थेति ६३

आकांक्षाद्वाराश्लोकांतरमुत्थापयति अयुक्तस्येति विक्षिप्तचेतसो भावनाभावे साक्षात्कारलक्षणा बुद्धिर्न भवतीति हेत्वंतरेण साधयति इंद्रियाणामिति यस्मादेषां तन्मनस्तत्संगेनापि गृह्यते इंद्रियाणां श्रोत्रादीनां विषयाः शब्दादयस्तेषां विकल्पनं मिथ्या विभ्रमग्रहणं तेनेति यावत् स्थितं व्याकरोति उदकइतिकरोति यस्मादयुक्तस्य नो सद्यते बुद्धिरिति योजना ६७ यततो स्तस्मा

स्व

अयुक्तस्य कस्मात् बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां हि यस्मात् चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्त्तते तदिंद्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनो अस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां कथं वायुर्नावमिवांभस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्त्तयत्येवमात्मविषया

नैशयति

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ६७ तस्माद्यस्य महाबाहो
गृ निहीतानि सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८ ॥ ॥ ॥ ॥

114

मतां हित्वा मनो विषयविषमां करोति ६७ यततो ह्यपीत्युपक्रमस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थं उपपाद्योपसंहरति तस्मादिति इंद्रियाणां प्रवृत्तौ दोषउपपादितो यस्मात् तस्मादिति तस्माद्यस्य हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६८ ॥ ॥

स्यप

वार्थस्य

।हीत्यादिश्लोकाभ्यामुक्तस्यैव प्रकृतश्लोकाभ्यामपि कथ्यमानत्वात् पुनरुक्तिरित्याशंकां परिहरति यततो हीत्यादिनाध्यायतो विषयानित्यादीनामुपपत्तिवचनमुक्तप्रायं तच्छ्रद्धयोपहितार्थोक्तिद्वारा श्लोकमवतारयति इंद्रियाणामिति अप्रमादिने नमनस्ता यस्मादनुविधीयमानानींद्रियाणि प्रसह्य प्रज्ञामपहरंति तस्मादिति योजना ६८ ॥ ॥ ॥

एम
२८

किंपुनःसलक्षुद्धैवपर्योक्तबुद्धिःसिध्यतिनेत्याह सेयमिति असमाहितस्यापिबुद्धिमात्रमुत्पद्यमानं प्रतिभातीत्याशंक्यविशि नष्टि आत्मस्वरूपेति नहिविक्षिप्तचित्तस्यात्मविषयाबुद्धिरुदेतुमर्हतीत्यत्रहेतुमाह नचेति आत्मज्ञानेश्रद्धादिपाततो जातेस्मृतिसंततानानुकारणंसाक्षात्कारपर्यंतमभिनिवेशोभावनेतिचोच्यते नचासौविक्षिप्तस्यसिध्यतीतिहेत्वर्थविवक्षिता ह आत्मज्ञानेतिभावनाहानाताहानाकारणाभावेपिकास्त्वितिरिसांशंक्याह नचेति असमाहितस्यभावनाभावादितिपाचत आत्म स्वरूप

सेयंप्रसन्नतास्तूयते नास्तीतिनविद्यतेनभवतीत्यर्थः बुद्धिरात्मस्वरूपविषयाअयुक्तस्यासमाहितांतःकरणस्य नचा युक्तस्यभावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः तथाचनास्त्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शांतिरुपश

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ६६ ॥ ॥ श्री॥

मोऽशांतस्यकुतःसुखं इंद्रियाणांहिविषयसेवातृष्णातोनिवृत्तिस्तत्सुखंनविषयविषयातृष्णा दुःखमेवहिसान तृष्णायांहिसत्यांसुखस्यगंधमात्रमप्युपपद्यतइत्यर्थः ६६

न्यापाततोज्ञानेश्रवणाद्यावृत्तिरूपंस्मृतिमत्वानस्यापरोक्षत्वयुक्तभावेनात्वर्थेनिवृत्तिःसिध्यतीत्याह उपशमइति अनिवृत्ता नर्थस्यपरमानंदस्यागणद्वमितक्तस्यसंसारिवासिखंनिमग्नस्यसुखविभ्रमोवानसंभवतीत्याह अशांतस्येति तस्यापिविषयसेवि नोवैषयिकंसुखंसंभवतीत्याशंक्याह इंद्रियाणांहीति तस्यात्त्वपरस्यशास्त्रमतिद्रुमानुभवविकंचसुखत्वमितिवक्तुंहिशब्दः। विषयसेवातृष्णयापिविषयोपभोगहानासुखमुपलब्धमित्याशंक्याह दुःखमेवेतितत्राविहितश्रेष्ठोऽनुभवाचयोतीतिदेवस्य पतिनेत्याहिना ६६

गी.भा.२
३९

द्वितीयार्द्धं विभजते यस्यामिति सुप्तप्रसुप्तानां जागरणं विरुद्धमिति साशंकमाह प्रसुप्ता इवेति १ परमार्थतत्वमनुभवतो निवृत्ताविद्यास्तत्वज्ञा
स्येनैर्द्वैतावस्था निशेव सन्नेहेत्याह अविद्यारूपत्वादिति परमार्थावस्था निशा वा विदुषामविदुषां तु द्वैतावस्था तथेति स्थितेन फ
लितमाह अत इति अविद्यावस्थायामेव क्रियाकारकफलभेदप्रतिभानादित्यर्थः विद्योदयेपि तत्प्रतिभासाविशेषात् पूर्ववन्नि
वृत्कर्माणि विधीयेरन्निति साशंकमाह विद्या [illegible]
[illegible] यामिति अविद्यानिवृत्तौ बाधितानुवृत्त्या विभागभानेपि

725 प

यस्यामाहत्यमाह केभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तानामेव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते तस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्व
२१ मदृष्टयः सा निशाऽविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्वं पश्यतो मुनेरतः कर्माणि अविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां वि

यस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ६९

यायां हिसत्या
घते सर्वे १

५ तरिंशार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छति सविद्यामात्रेविनोसनेरविद्याप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणक्रियाकारकफलभेदरूपास
तीसर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते नाप्रमाणबुद्ध्या [illegible]
गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तेः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्त्ता प्रवर्त्तते ॥ ॥

नाविकर्मविधिविभागाभिनिवेशाभावादित्यर्थः अविद्यावस्थयात् याक्रियादिभेदप्रमापकप्रमाणानुरूपपाकुज्ञानाराद्यतं प्राप्य कर्महेतु
र्भवति क्रियादिभेदाभिमानसत्तद्धेतुत्वादित्यर्थः न विद्यावस्थायामित्युक्तं प्रपंचयति नाप्रमाणेति उभयत्रापि च विद्यायामविद्यायाःनि
हत्तत्वा क्रियादिभेदं मानमप्रमाणमिति ज्ञाकिरूपयते तत्प्रागवस्थाप्रमाणपयोक्तविभागभागिप्रपंचः विद्या न कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते बाधि
तत्वेनाभासत्वात्तद्धेतुत्वायोगादित्यर्थः विद्याविद्याविभागेनोक्तमेव विशेषं विवृणोति प्रमाणभूतेनेति प्रयोजनेन वेदेन कामनाजी
वनादिमतो मम कर्म विहितं तेन मया तत्कर्तव्यमिति मत्वा नः स्वकर्मणि प्रवृत्तेऽधिक्रियते तं प्रति साधनविशेषवादिनो वेदस्य प्रवर्तक
त्वादित्यर्थः ॥ [illegible] मेव कर्माणीत्युक्तं व्यक्तीकरोति प्रागिति विद्योदयात्पूर्वं बाध
कामावाद्याधिकाः [illegible] १

राम०
३९

आत्मविदः स्थितप्रज्ञस्य सर्वकर्मपरित्यागेऽधिकारस्तद्विपरीतस्य तस्य कर्मणीत्येतस्मिन्नर्थे समनन्तरश्लोकमवतारयति, योय
मिति अविद्यानिवृत्तौ सर्वकर्मनिवृत्तिश्चेत्तन्निवृत्तिरेव कथमित्याशंक्याह अविद्यायाश्चेति स्फुटीकुर्वन्नवान्तरकरण
नां प्रागुक्तस्य प्रवृत्तिवत्त्वविधेर्दर्शने च मिथ्याविरुद्धे ते पराग्दर्शिनस्याभ्यन्तरङ्गाऽविद्याकार्यत्वादात्मदर्शिनस्य च तन्निवृत्तेः कल्प
नात आत्मदर्शनार्थमिन्द्रियाण्यपि यमो निरुद्धानीत्याहेति योजना सर्वप्राणिनां निशा यद्यविवेककरी सत्र हेतुमाह तमः

अविद्या

योयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः समुत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्त्तते ऽविद्या
याश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह, यानीति या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमः स्व
भावत्वात सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानां किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयो यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा

श

उलूकादि

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥ ॥

भवति तद्वन्नक्तंचर
स्थानीयानामज्ञानि
नां सर्वभूतानां नि
शेव निशा १

परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनां तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवान् जि
तेन्द्रियो योगीत्यर्थः श्रीगणेशाय नमः श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

स्वभावत्वादिति सर्वप्राणिसाधारणी भवति हि निशां दर्शयित्वा तामेव प्रकृतावुपयोगेन प्रपञ्च्य पूर्वकं विशदयति किं तदित्यादिना स्थि
तप्रज्ञविषयस्य परमार्थतत्त्वस्य प्रकाशैकस्वभावस्य कथमज्ञानान्प्रति निशात्वमित्याशंक्याह यथेति तत्र हेतुमाह अगोचरत्वादिति
अतद्बुद्धीनां परमार्थतत्त्वातिरिक्तद्वैतप्रपञ्चप्रवृत्तबुद्धीनामप्रतिपन्नत्वात्परमार्थतत्त्वं निशेवाऽविद्यामित्यर्थः तस्यामित्यादि
व्याचष्टे तस्यामिति निशावद्दृश्यमानायामवस्थायामिति यावत् योगीति ज्ञानी कथ्यते ॥ ॥ ॥ ॥

गी॰ धा॰ २
४०

216

नन्वेवं संन्यासिनामपि विद्यावतां विद्याफलस्य मोक्षस्य लब्धुं शक्यत्वात्किमिति विदुषः संन्यासोऽपेक्ष्यते तत्राह विदुष इति आप
तत्त्वज्ञानवतो विवेकवैराग्यादिविशिष्टस्यैषणाभ्यः सर्वाभ्यो व्युत्थितस्य श्रवणादिहीनस्य मुमुक्षोः साक्षात्कारवतो मुख्यसंन्यासिनो
मोक्षो नान्यस्य विषयतृष्णापरिष्कृतस्येत्येतद्दृष्टान्तेन प्रतिपादयितुमनंतरश्लोकमवतारयतीत्यर्थः दृष्टान्तेनेत्यस्य प्रतिपादयितुमि
त्यनेन रागद्वेषवियुक्तैरित्यादिश्लोकोक्तमेवार्थं पुनराहेति योजना आपः समुद्रस्य समंतात्पूर्यमाणत्वे वृद्धिह्रासवर्जितो नदीमास्थि(

चलप्रतिष्ठम

विदुषस्तत्त्वज्ञानसंस्थितमनसस्सततैवमोक्षप्राप्तिर्न तु संन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्ना
ह आपूर्यमाणमिति आपूर्यमाणमद्भिरचलतया प्रतिष्ठा यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतो गताः प्रविशन्ति तथा तस्य

अवस्थिति

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ७०

मविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं समुद्रमिवापोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्ये
वप्रलीयन्ते न स्वात्मवशं विकुर्वन्तीति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य

मुनिं

तिरापत्तेरित्याशंक्याह अचलेति न हि समुद्रस्योद्रेकात्मकं प्रतिनियतं रूपं कदाचिदपि व्य॥ स कामकामी न प्राप्नोतीत्यर्थः ७०
द्रेकेऽसत्येव तेन तदीयापस्थितिरेकरूपैवेत्यर्थः नतन्नादेयाश्चेदापः समुद्रं गच्छन्ति तर्हि तस्याविक्रियावत्त्वादप्रतिष्ठत्वस्यादित्या
शंक्याह स्वात्मस्थमिति इच्छाविशेषा विषयाणां सन्निधौ विदुषि निर्विकारे प्रविशन्तोऽपि सन्निधाने तस्मिन्प्रविशन्तो विकारमापा
दयेयुरित्याशंक्याह विषयेति प्रवेशं विशदयति सर्वे तदिति यो कामादिस्संस्कृतेर्विषयविमुखस्स निष्कामस्समोऽसौ न कामका
मुक इत्याह सशान्तिमिति ७० ॥

टम्पु॰
४०

सर्वमिदमविद्यामात्रं द्वैतं निशैवेति मत्वा नस्तु न प्रवर्त्तते कर्मणीत्यावर्समाह नास्ति चेति विदुषो न कर्मण्यधिकारश्चेत् साधिकारस्तर्हि कुत्रे-
त्याशंक्याह यस्येति तस्यात्मज्ञस्य फलभूतसंन्यासाधिकारो वाक्यशेषं प्रमाणयति तथा चेति प्रवर्त्तकं प्रमाणं विधिस्तदभावे कर्मस्विव विदु-
षो ज्ञाननिष्ठायामपि प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपेक्षणीयो ज्ञानवतोऽपि विधिरिति शङ्कते तत्रापीति किमात्मज्ञानं विधिमपेक्षते किं वात्मा ना-
चक्षुरादि द्यः तस्य स्वरूपं विषयस्यपथ्या प्रमाणप्रमेयमुखेतैर्विध्यनपेक्षत्वादित्याह न स्वात्मेति नद्वितीयपक्षमाह नहीति प्रवर्त्तकप्रमा-
णशब्दितस्य विधेः साध्यविषयत्वादात्मनश्चासाध्यत्वादिति हेतुमाह आत्मत्वादेवेति आत्मतद्ज्ञानयोर्विध्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञा-
त्या निनो मानमेयव्यवहारं प्रति विधेयमर्थं विध्यपेक्षा स्यादित्याशंक्याह तदन्तत्वाच्चेति सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यस्यात्मज्ञानोदयाव-

नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशैवेति यस्य तु पुनर्निशैवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञानं तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्या-
स एवाधिकारो न प्रवृत्तौ तथा च दर्शयिष्यति तद्बुद्धयस्तदात्मान इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारः तत्राप्रव-
र्त्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न स्वात्मविषयत्वादात्मविज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्त्तकप्रमाणापे- दा
क्षता आत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्य-
वहारः संभवति प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्त्तयत्यन्त्यं प्रमाणं निवर्त्तयदेव चाप्रमाणीभवति स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे
लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्तस्मान्नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धं ६९ ॥ ॥

सानत्वात्तस्मिन्नुत्पन्ने व्यवहारस्य निरवकाशत्वान्न तत्प्रति नियमापेक्षा ज्ञानिनो विधिरित्यर्थः उक्तमेवार्थं स्फुटीकरोति नहीति धर्मा-
द्यधिगमवदात्माधिगमेऽपि किमिति प्रव्योक्तो व्यवहारो न भवतीत्याशंक्याह प्रमातृत्वं हीति तन्निवृत्तौ कथमद्वैतज्ञानस्य मामाण्य-
मित्याशंक्याह निवर्त्तयदेवेति प्रमातृत्वं निवर्त्तयदद्वैतज्ञानं स्वयं निवर्त्तते न प्रमाणमिति दृष्टान्तमाह स्वप्नेति आत्मज्ञानस्य विध्यनपेक्ष-
के त्वे हेतुं तस्माह लोके चेति व्यवहारभूमौ हि प्रमाणस्य वस्तुनिश्चयफलपर्यन्तत्वेऽपि प्रवर्त्तकं विधिसापेक्षत्वानुपलम्भादद्वैतज्ञानमपि
प्रमाणत्वान्न विधिमपेक्षते रज्ज्वादिज्ञानवदित्यर्थः आत्मज्ञानवतस्तन्निष्ठायां विधिमन्तरेण ज्ञानमाहात्म्येनैव सिद्धत्वात्तस्य कर्मसं-
न्यासेऽधिकारो न कर्मणीत्युपसंहरति तस्मादिति ६९

तत्रतत्रसंक्षेपविस्तराभ्यांप्रदर्शितांज्ञाननिष्ठामधिकारिसहसंगत्वेनस्तोतुमुत्तरश्लोकमवतारयति सैषेति गृहस्थःसंन्यासीत्युभा
वपिचेन्मुक्तिभागिनौकिंतर्हिकष्टेनसर्वथैवसंन्यासेनेत्याशंक्यसंन्यासिनोऽतिरिक्तानांमंत्रएवसंभवाद्वेष्टितःसंन्यासोमुमुक्षोरि
त्याह एषेति स्थितिमेवव्याचष्टे सर्वमिति नविमुह्यतीतिपुनर्ननंजंतुकर्षणमन्वयपार्थसंन्यासिनोविमोहाभावेपिगृहस्थोधनहा
दिनिमित्तंप्रायेणविमुह्यति विविक्तःसन्परमार्थविवेकरहितोभवतीत्यर्थः यथोक्ताब्राह्मीस्थितिःसर्वकर्मसंन्यासपूर्विका संन्यास= म

सैषाज्ञाननिष्ठास्तूयते एषाब्राह्मीति एषायथोक्ताब्राह्मीब्रह्मणिभवेयंस्थितिःसर्वकर्मसंन्यस्यब्रह्मरूपेणैवा
वस्थानमित्येतत् नैनांस्थितिंप्राप्यलब्ध्वानविमुह्यतिनमोहंप्राप्नोतिस्थित्वास्यांस्थितौब्राह्म्यांयथोक्तायामंत

117

एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति स्थित्वास्यामंतकालेपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ ॥ ॥

कालेप्यंतेवयस्यपिब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मनिर्वृतिंमोक्षमृच्छतिगच्छतिकिमुवक्तव्यंब्रह्मचर्यादेवसंन्यस्ययावज्जीवंयोब्रह्मण्ये
वावतिष्ठते सब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ७२ इतिभगवद्गीताशंकरभगवत्पादकृतौगीताभाष्येद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः२

ब्रह्मनिष्ठान्तसांस्थित्वाभ्यामिमामायुश्चतुर्थेपिविभागेकृत्वेत्यर्थः अपिशब्दःसूचितंकैमुतिकन्यायमाह किमुवक्तव्यमितितदे
वंतत्संपरार्थौतदेकंवासांख्यस्यज्ञानादेकाकिनोमुक्तिस्तदुपायश्चेत्येतेतेषामेकैकंश्लोकेप्राधान्येनप्रदर्शितमितिनिष्ठाद्वयमु कं एकैकं रामं
पायोपेयभूतमध्यायेनसिद्धम् ७२ इतिगीताभाष्यटीकानंदगिरौद्वितीयोऽध्यायःसमाप्तः २ ॥ ॥ ॥

परिग्रहस्येनापि मनसा समस्ताभिमानं हित्वा कूटस्थं ब्रह्मात्मानं परिभावयतां ब्रह्मनिर्वाणमाप्नोतेमामं तर्हि मो[illegible]र्थो द्विविधं वनमेवे साशंकाह यस्मादिति शब्दादिविषयप्रवणस्य तत्तदिच्छाभेदभागिनो नमुक्तिरिति व्यतिरेकस सिद्धत्वात् पूर्वोक्तमन्व पंक्तिगमपि तु मनंतरवाक्यमित्यर्थः अशेषविषयत्यागिजीवनमपि कथमित्याशंकाह जीवनेति संभवद्रागद्वेषादिके देशे निवासव्याहसंर्यच रतीत्येतद्व्याचष्टे पर्यटतीति विहायकामानित्यनेन पुनरुक्तिं परिहरति शरीरेति निःस्पृहत्वमुक्तं निर्ममत्वं पुनर्वदन्नक यंस

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति परित्यज्य कामान् यः संन्यासी पुमान् सर्वान् अशेषतश्चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः निःस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गतास्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन् निर्ममः रतिममत्ववर्जितः शरीरजीवनमात्रोचितपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जितः निर्ममः निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहितः इत्यर्थः स एवंभूतः प्रज्ञो ब्रह्मविच्छांतिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ७१ ॥

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः निर्ममो निर-
हंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१

नरुक्तिमार्थिकीं न पश्यतीत्याशंक्याह शरीरजीवनेति अहमहंकारो ममकारस्यावश्यकत्वान्निरहंकारत्वं व्याकरोति विद्यावत्त्वादीति सशांतिमाप्नोतीत्युक्तमुपसंहरति एवंभूत इति संन्यासिनो मोक्षमयेस्ममार्गस्य तद्वैकमिपरित्यागादीनि श्लोकोक्तानि विशेषणानि यत्नसाध्यानि तत्संपत्तिफलं तु कैवल्यमित्यर्थः ७१ ॥ ॥

अर्वांचो निकृष्टाः शाखा इव महदाद्या यस्य तं तथाभूतं संसारवृक्षं पुराणसंमतिमाह पुराणे चेति अव्यक्तमव्याहतं तदेव मूलं तस्मात्प्रभवं प्रभावो
यस्य तत्तथा तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संवर्द्धितः तस्य लौकिकवृक्षसाधर्म्यमाह बुद्धीत्यादिना वृक्षस्य हि शाखास्कंधादु
द्भवंति संसारस्य च बुद्धेः सकाशान्नानापरिणामा जायंते तेन बुद्धिरेव स्कंधस्तन्मयस्तत्प्रचुरः यं संसारतरोरिंद्रियाणामंतराणि छिद्राणि कोट
ता४ राणि यस्य स यथा महांति भूतानि वृद्धिव्याप्त्यादीन्याकाशादीनि विशाखा स्तंभा यस्य तथा आजीव्यमुपजीव्यं ब्रह्मणाधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्षस्तत्त
थापि तानं विनाश्ये तु मशक्यतया सनातनः चिरंतनः एतच्च ब्रह्मणः परस्यात्मनो वनं वननीयं संभजनीयमत्र हि ब्रह्मप्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य

ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख इति पुराणे चाव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः बुद्धिस्कंधमयश्चैवेंद्रियांतरकोटरः महाभूतवि
शाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः एतद्ब्रह्म
118 वनं चैव ब्रह्माचरति साक्षिवत् ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनरित्यादि
तमूर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्षमधःशाखं महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवंतीति सोयमधःशाखस्तमधःशा
खं न श्वोपि स्थातेति अश्वत्थस्तं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं प्राहुः कथयंति श्रुतिवादाः अव्ययं संसा.... मायाया अनादि
कालप्रवृत्तत्वात्सोयं संसारवृक्षोऽव्ययः अनाद्यंतदेहादिसंतानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययं तस्यैव संसारवृक्षस्य पर्णा
नीदमन्यद्विशेषणं तं छंदांसि ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य पर

[illegible]

साररक्षस्यगदेववृक्षसारभूतं अथवा स्ववृक्षस्य वृक्षस्यानवच्छिन्नस्य संसारमंडलस्य तदेतद्ब्रह्मवनमित्येव न [illegible] नीयं संभजनीयं न हि ब्रह्मातिरिक्तं सं
सारस्यास्तित्वमस्ति ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः अतः ब्रह्मतिदृढेनानेनोक्तं संसारवृक्षं छित्त्वा प्रतिबंधकाभावादात्मनिष्ठो भूत्वा पुन
रावृत्तिरहितकैवल्यं प्राप्नोतीत्याह एतदिति अधःशाखमित्येतद्व्याचष्टे महदिति आदिशब्देन इंद्रियादिसंग्रहः संसारवृक्षस्यानित्यत्वं चलत्वं प्रमाण
मालप्राहुरिति क्षणप्रध्वंसिनोऽव्ययत्वं विरुद्धमित्याशंक्याह संसारेति तदेवोपपादयति अनादीति स्वाद्वैतेर्ध्यावरणवाकमेकांशं निरस्त्वारोहावरो ता८ १
हफलाविनाभावविधायित्वादुक्तानि संसारवृक्षोत्तेजिन्निषेधशेषवाचावदवतितेन तानि छंदांसि पर्णानीव भवंतीत्यर्थः

श्रीगणेशायनमः ॐ ज्ञानेन गुणात्यये दर्शिते नाशित्वे तेषां विना ज्ञानेनासंपादनाशित्वेनापि तद्योगपत्त्वान्न ज्ञानं गुणात्ययहेतुरित्याशंकां निर
गुणा स्य साक्षादेव अनुरागादिहेतुसंन्यासं विधित्सुः ब्रह्मतत्त्वस्य परमपुरुषार्थत्वं ताच विविच्य अध्यायान्तरमारभते यस्मादिति कर्मिणां ज्ञानिनं स्वशास्त्रे विहिताः
तत्र कर्मिणां कर्मानुकूलं फलमीश्वरायत्तं फलमत उपपत्तेरितिन्यायात् ज्ञानिनामपि तत्फलमीश्वरायत्तमेव ततो ह्यसंशयविपर्ययादिसुक्तत्वात्तय
स्मादेवं तस्माद्यभक्ताख्येन योगेन मामेव सेवते मत्प्रसादलब्धज्ञानं प्राप्य गुणातीता मुक्ता भवंतीति स्थितमित्यर्थः ये चात्मतत्वमेवं संदेहापपोहेन जा
नंतितेन ज्ञानेन गुणातीताः संतो मुक्तिं गच्छंतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः सिद्धमर्थमाह किमुवक्तव्यमिति आत्मतत्वज्ञानयतः संसारहेतुज्ञानं मो

श्रीगुरवेनमः ॐ यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलम् अतो भक्तियोगेन मां ते सेवंते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता
मोक्षं गच्छंति किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वसम्यग्विज्ञाने तस्मात् भगवानर्जुनेनापृष्टोऽप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच ऊर्द्धमूलमित्यादिनाचतावह

श्रीभगवानुवाच ऊर्द्धमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १

रूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसारात् भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति ऊर्द्धमूलमिति ऊर्द्धमूलं का
लतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नादित्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्द्धमुच्यते ब्रह्माव्यक्तमायाशक्तिमन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्षः ऊर्द्धमूलः श्रुतेश्च

उक्तं वा ऊर्द्ध सानुकूलमतोऽर्जुनेन किंतद्वस्त्विति अपृष्टमपि तत्त्वं भगवान् पृष्टाभावेपि तस्यं तत्त्वसंपादनाभिमानादिस्माह अत्रेति तत्त्वे विवक्षितेऽनेकमिति संसारे व
र्णनेन तत्राह तत्रेति अध्यायादिः सप्रम्यर्थः वैराग्यमपि किमितिमय्यपेतन्नाह विरक्तस्येति रतिर्वैराग्यापत्तसंसारवर्णनमिति शेषः नाशसंभावना
येव रूपकं वेधहेतोर्दर्शयति ऊर्द्धमूलमिति कथं कालतः सूक्ष्मत्वं तदाह कारणत्वादिति तदेव कथं कार्यापेक्षं नियत रूवे भावित्वादित्याह या२
नित्यत्वादिति सर्वव्यापितत्त्वोत्कर्षं संभावयति महत्त्वाच्चेति ऊर्द्धमुच्छिन्नमुत्कृष्टमिति यावत् तेन स्यकू. स्य स्यकथं मूलत्वमित्याशंक्याह अव्यक्ते
ति मूलत्वेन श्रुतिमुदाहरति श्रुतेश्चेति ॥१

गी॰भा॰पु॰ कर्मेषु तस्य प्राणिनो कार्यो लोकः मनुष्यश्चासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मणादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकः पुनः पुनः रागादिना प्रवर्तित्वेनानादि-
२ त्वान्न संसारवृक्षः समुच्छिद्यते न चोच्छेत्तुं शक्योऽनेकेनापीत्याशंक्याह यस्त्विति यथापूर्ववर्णितं यथा च लोके प्रसिद्धं तथास्य रूपमिह शास्त्रे नमो-
ते यते यथा चास्य ज्ञानायनो प्रलमुक्तमित्याह यथेति तस्याप्रमितत्वे हेतुमाह स्वप्नेति जस्य स्वप्नादिसमत्वे दृष्टनष्टस्वरूपत्वं हेतुः करोति दृष्टेति २ स्यमे-
पजेति शेषः तमेवामेयं तं हेतुं हेत्वावसानमपि तस्य न भातीत्याह अन्तएवेति ज्ञानेन विना भ्रांतिवासनाकर्मणामन्योन्यनिमित्तत्वान्नावसा-
यत्वमेवारोपितः संसारवृक्षः नरूपेति नरूपमस्येह यथावर्णितं तथानैवोपलभ्यते स्वप्नमरीचिउदकमायागंधर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्ट-
स्वरूपो हि स इत्यत एव नान्तो न पर्यन्तो निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते तथा न चादिरिति आरभ्यात्यं प्रवृत्त इति न केनचित् गम्यते न च तं प्रतिष्ठा स्थि-

119

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा ३

तिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलम्
असंगशस्त्रेण असंगः पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्थानं तेनासंगेन शस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुखत्वनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्या-
साश्मनिशितेन छित्वा संसारवृक्षं सबीजमुद्धृत्य ३

नेमस्तीत्यर्थः इदं प्रथमत्वमपि नास्य परिच्छेत्तुं शक्यमित्याह तथेति आद्यन्तवत्त्वमध्यमपि नास्य प्रामाणिकमित्याह मध्यमिति संसारवृक्षस्याश्व-
त्थस्य शक्तितः क्षणभंगुरस्य स्वयमेवोच्छेदसंभवात् तं न उच्छेदार्थेन प्रयतितव्यमित्याशंक्याह अश्वत्थमिति मुमुक्षोर्वैराग्यपूर्वकं पारिव्राज्यं स्या-
द्दृढीकृतं तस्यैव विवेकपूर्वकत्वेन स्वोत्पत्तिः पुनः पुनरिति ३ ॥

१८०
२

त्मका

तदेवं प्रपंचयति तत्र्येति उक्ते र्थे हेतुमाह धर्मेति कर्मकांडोनां वेदानामिति शेषः कर्मवृत्तात्व सर्ववेदार्थस्य तत्त्वात्त भीवमुपेत्य व्याचष्टे वेदार्थेति १ समू
लं संसारवृक्षं तानेकुतूहलेहित्वा मूलमेव निःकृष्य त्वाचं शक्यमिति तत्त् तानाधयप्रपंति तव्यमितिमत्त्वा तत्र तानस्तु तिरश्च विवर्ज्जितत्वात् नहीति अव्यय
व संवेधिन्यं परप्रागुक्ता द्तिरिक्ताकल्पनेतियावत् आमनुष्यलोकादावीचेरित्यधःशब्दार्थमाह मनुष्यादिभ्यइति तस्मादेवारभ्य सत्यलोकादीत्यूर्ध्वशब्दा
र्थमाह यावदिति शाखाशब्दार्थं दर्शयति शाखेति तेषां हेतुत्वं गुणत्वेन वृद्धविधत्वस्य च पाति पर्वेति प्रसृतास्ताएां शब्दादिविषया एव प्रवालत्वं शाखासुप
त यावेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थो धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वाद्यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं युक्तं वेद स वेदविद्वेदार्थविदिति सर्थः १ नहि
संसारवृक्षादस्मात्समूलात्तु ज्ञेयोन्यो ऽणुमात्रोप्यवशिष्टोस्ति नतः सर्वज्ञः स यो वेद स वेदार्थविदितियस्मात्तस्मात्वं तद्वले सति ते पमंत भवतीति तस्मा से
त् समूलवृक्षं ज्ञानं स्तौति तस्यैव संसारवृक्षस्यापि रावपर्वव्यापारकल्पनोच्यते अधइति अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरं ईच यावद्ब्रह्मादिभ्यस्तजोधर्म
रस्येतं दतं प याकर्मयथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा रवशाखाः प्रसृताः प्राप्ता गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृता उपा

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २

दानभूतैर्विषयैः प्रवालाः विषयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवा देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अंकुरीभवंतीव ते न विषयैः प्रवालाः शाखाः संसारवृक्षस्य परमं
मूलमुपादानं पूर्वमुक्तं अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवांतरभावानि तान्यधश्चेदार्थयेत
पामूलान्यनुसंततानि अनुप्रविष्टानीति कर्मानुबंधीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबंधः पश्चाद्भावीयेषामनुभूतिमनुभवंतीति तानि कर्मानुबंधीनि म
पल्लवमंकुरत्वं स्फोरयति देहादीति ऊर्ध्वमूलमित्यत्र संसारवृक्षस्य मूलमुक्तं ((नुलोके विशेषतो ऽधिकार इति मनुष्याणां धर्माधिकारः प्रसिद्धः २ च्य
किमिदानीमधश्च मूलान्युच्यंते तत्राह संसारेति अनुप्रविष्टत्वं सर्वेषु लिंगेष्वनुगततया संततत्वमविच्छिन्नत्वं रागादीनां कर्मफलजन्यत्वं प्रकट
यति कर्मेति कर्म रागरागादीनामपि पोहेतुहेतुमत्त्वे तेषां तथात्वेनानवच्छिन्नतया प्रवृत्तेः विशेषतो मनुष्यलोके भवतीत्यत्र हेतुमाह अत्र हीति २

गी॰ भा॰
२

तंत्रप्राप्तिहेतुमार्गमाह यति संयोगादिति गमनस्यागमनान्तत्वप्रसिद्धेरयुक्तं पदत्वाद्दृष्टादिरस्तु पसंहरति कथमिति आक्षेपं परिहरति श्रृण्विति भागवत्प्राप्तेर्निवृ
त्तिं तत्त्वाभावं सप्रश्नमर्थः जीवस्य परांशत्वेपि कथमुक्तदोषसमाधिरित्याशंक्य प्रतिबिंबपक्षमाश्रित्य दृष्टांतेन प्रत्याचष्टे यथेति अवच्छेदपक्षमाश्रित्य
दृष्टांतांतरेणोक्तदोषसमाधिं दर्शयति यथावेति आक्षेपसमाधिमुपसंहरति अतइति परस्य निरवयवत्वात्तदंशत्वं जीवस्यायुक्तमितिशंकते
ननु सर्वा हि गतिरागमांता संयोगा वियोगांता इति प्रसिद्धेः कथमुच्यते तद्गतानां नास्ति निवृत्तिरिति शृणु तत्र कारणं ममैवेति ममैव पर
मात्मनोंऽशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थांतरं जीवलोके जीवानां लोकः संसारे जीवभूतः भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः सनातनः पुरातनः यथा ज
लसूर्यकः सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तेनात्मना संगच्छत एवमेव यथा घटाद्युपाधिपरिच्छि
न्नो घटाकाशः आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्तं यद्गत्वा न निवर्तंत इति ननु निरव

न२

120 ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७

यवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोंऽश इति सावयवत्वे च विनाशप्रसंगोऽवयवविभागादिति नैष दोषः अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एक धाया
देशोंऽश इव कल्पितो यथा दर्शितस्यायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः स च जीवो मदंशकत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामति चेत्युच्यते मनःष
ष्ठानींद्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षतीति ७

नन्विति तस्य निरवयवत्वे साधयति सावयवत्वेति वस्तुतो निरंशस्यापि परस्य कल्पनया जीवोंऽशो भविष्यतीति परिहरति नैष दोष इति वस्तुतस्तु जी
वस्य नांशत्वं परमात्मनस्तन्मात्रतापादर्शितत्वादित्याह दर्शितश्चेति यद्यपि परस्यांशत्वेन कल्पितो जीवो वस्तुतस्तु तदात्मैव न तावता तस्य संसारत्व न
मुक्तानि वेति शंकते कथमिति जीवस्य संसारमुत्क्रमणं चोपपादयितुमुत्क्रामत्युच्यत इति ॥ ७

प पा२ ॥ ७ ७

१२८
२

उद्धृत्य किं कर्त्तव्यं तदाह तत इति पश्चाद् अश्वत्थादीदृशस्य वस्तुनः परिमार्गितव्यं किं तत्पदं यत्प्रविष्टा न ते तदाह प्रविष्टेति येन सर्वं परं पृष्ठे वा शरणं पुरुषं प्रपद्ये
शरणं गतो भीत्यर्थः द्विविधेवादानुरोधेनेदृशं तमाह शरदिति ४ परिमार्गिणा पूर्वकेषु स्मृतं पदं गच्छंतामंगानां गत्या काश्यपवेदकं क्षयति कथमित्यादिना
मानो ऽहंकारः मोहस्त्वविवेकः जितसंगदोषाः शत्रुमित्रसन्निधावपि द्वेषप्रीतिवर्जिता इत्यर्थः तत्परत्वं श्रवणादिनिष्ठत्वं संन्यासिनो वैराग्यप्रधानत्वमुक्तं सर्वं
तत इति ततः पश्चात्तत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्त्तंति नावर्त्तंते भूयः पुनः सं-
सारे यथा च परिमार्गितव्यमित्याह तमेव चाद्यः पदशब्देनोक्तं चाद्यमादौ भवं पुरुषं प्रपद्ये शरणं परिमार्गितव्यं तच्छरणागत्येत्यर्थः कोसौ पुरुष इत्यत्र
ते यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरंतनी ४ कथंभूतास्तत्पदं गच्छंतीत्युच्यते निर्मा-
नेति निर्माननमोहाः मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्माननमोहाः मानमोहवर्जिताः जितसंगदोषाः संगरागद्वेषः संगदोषः जितसंग-

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्त्तंति भूयः तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ४ निर्माननमो-
हा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५ न तद्भासयते
सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्त्तंते तद्धाम परमं मम ६

दोषो यैस्ते जितसंगदोषाः अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्याः विनिवृत्तकामाः विशेषतो निःशेषेण निवृत्ताः कामा येषां ते विनि- शेषतो ५
वृत्तकामाः यतयः संन्यासिनो द्वंद्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छंत्यमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तं ५ तदेव पदं पुनर्वि-
म शिष्यते नेति तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना संबंधः धाम तेजोरूपं पदं न भासयते सूर्य आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेपि सति तथा न शशांकश्चंद्रो न
च पावको नाग्निरपि परमं वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्त्तंते यच्च सूर्यादिभिर्न भासयते तद्धाम पदं परमं विष्णोर्मम परं यत्र गत्वा न निवर्त्तंत इत्युक्तं ६
कर्मीणाः ५ आदिशब्देन तद्धेतुरहंमोहवर्जितत्वमुक्तं हेतुः ततः ज्ञानसंन्यासीत्वं ब्रह्मसंदेहे यत्कर्तुं त्यक्तमेतिह्नतापांतो वेद्यं वेदपुमर्थत्वानप्रे : तस्मा दिनि २
सिद्धिरित्साशंक्याह न तद्भासयते त्युक्तमनर्थाक्षिपत्ति यत्तगत्वेति ६ ॥ ॥ ०

गी॰ भा॰ पं॰
४

तर्हि केषामात्मदर्शनं तदाह ये तु पुनरिति १० ज्ञानचक्षुःशब्देन न्यायानुगृहीतेन शास्त्रं ज्ञानसाधनमुक्तं तत्किमिदानीं शास्त्रमात्रेण न्यायानुगृहीतेना-
त्मानं पश्यंतीत्याह केचित्त्विति प्रयत्नः श्रवणमननात्मकः शास्त्रादिप्रमाणैर्यतंतोपीति संबंधः असंस्कृतात्मत्वं प्रकटयति तपसेति दुश्चरितादविरतेः
फलं कथयति अशांतेति अप्रशमबुद्धीनामविवेकिनां सद्भिरश्रवणाच्छिद्रप्लववदिति मत्वाह प्रपंचमिति ११ अनंतरश्लोकचतुष्टयस्य वक्तव्यानुवाद-
ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्ते एनं पश्यंतीत्याह ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः १० केचित्तु यतंतः प्रयत्नं कुर्वंतो योगिनः समाहितचित्ता
एनं प्रकृतमात्मानं पश्यंत्ययमहमस्मीति उपलभंते आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थितं यतंतोपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मनोऽसंस्कृतात्मानस्त-
पसेंद्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशांतदर्पाः प्रयत्नं कुर्वंतोप्यैनं न पश्यंत्यचेतसोऽविवेकिनः ११ यत्पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं
ह्ला ज्योतिर्न विभासयते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखा न निवर्तंते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशांशा

यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं यतंतोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ११ यदादित्यगतं ते-
जो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं १२

121

स्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुः चतुर्भिः श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान् यदिति यदादित्यगतमादित्यसंगतमादित्याश्रयं
किं तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चंद्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि प्र
मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्यो-
तिः ननु स्थावरेषु जंगमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि १२

हारणात्स्यमाह यत्पदमिति जीवात्मत्वेन चिद्रूपत्वमुक्त्वा तदीयचैतन्येनादित्यादीनामवभासकत्वाच्च ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वमित्याह यदादित्येति चिद्रूपस्ये-
वद्ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वप्रतिपादकत्वेन श्लोकं व्याचष्टे यदित्यादिना आदित्यादौ तत्र तत्रावस्थितं ब्रह्मचैतन्यं ज्योतिः सर्वावभासकमित्यर्थः ब्रह्मणः सर्वगतत्वेन चि-
नां॰८ द्रूपत्वमत्र विवक्षितमिति व्याख्यांतरमाह अथवेति चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषादादित्यगतविशेषणमयुक्तमिति शंकते नन्विति ७ एम॰
४

६२

स्वस्थाने स्थितानामिंद्रियाणां जीवेनाकर्षणस्य कालं पृच्छति कस्मिन्निति जीवस्योत्क्रांतिर्नेश्वरस्येत्याशंक्येश्वरशब्दार्थमाह देहादीति ७ उत्क्रांत्यनंतर भाविनीं गतिरित्येतदर्थं वशादित्युक्तं अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे यदा चेति ८ मनःषष्ठानींद्रियाण्येव प्रग्रहणाति शेषतो दर्शयते कानीति ९

कस्मिन्काले शरीरमिति यच्चापि यदा वाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदाकर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादो ऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते यदा च पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरांतरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःषष्ठानींद्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति किमिवेत्याह वायुः पवनो गंधानिवाशयात्पुष्पादेः ८ कानीति पुनस्तानि श्रोत्रमिति श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिंद्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकमिंद्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ९ एवं देहगतं देहात् उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं परित्यजंतं देहं पू घ्रा

[३]शरीरं यद[४]वाप्नोति य[२]च्चाप्युत्क्रामतीश्व[१]रः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ९
उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं विमूढा नानुपश्यंति पश्यंति ज्ञानचक्षुषः १०

र्वोपात्ते स्थितं वा देहे तिष्ठंतं भुंजानं शब्दादीनुपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं संप्रयुक्तमित्यर्थः एवंभूतमप्येनमत्यंतदर्शनगोचरं प्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतसस्त्वनेकधा मूढा नानुपश्यंति अहो कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशति च टिक

शरीरमित्यादिश्लोके देहादात्मनो ऽतिरेकमुक्त्वा श्रोत्रं चक्षुरित्यादौ त्वाखिलविने विषयेपयोपयंकरणानां प्रवर्तकत्वात्ते भोक्तेति रिक्त्वात्मेश्वरं तदितमुत्क्रांत्यादि कुर्वतस्वरूपत्वात् किमिति सर्वैर्न पश्यंतीत्याशंक्याह एवमिति सन्निहितमपि तेन दर्शनयोग्यमपि विषयपरवशादात्मानं सर्वैर्न पश्यंतीति भगवतोनुक्रोशं दर्शयति एवंभूतमिति ॥ ॥ ॥

गी॰आ॰पं
५

122

भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति अहमेवेत्यहंशब्देन परो लक्ष्यते भूत्वा पचामीति संबंधः परस्यैव जाठरात्मना स्थितौ श्रुतिं प्रमाणयति अयमिति वाक्यशेषमम
ग्निर्वैश्वानरो पति योऽयमिति देहान्तरारंभकत्वेनाये भूतं व्यवच्छिनत्ति येनेति जाठरात्मनापरस्थितस्य देहाश्रितत्वं सिद्धमिति नच पचव्यक्तव्यमित्याह स पुरुषविधं पुरुषे
न वेदेति श्रुतिमाश्रित्याह प्रविष्ट इति परस्य जाठरात्मनो अन्नपाके सहकारिकारणमाह प्राणेति संयुक्तत्वं संक्षिपति तत्त्वमन्नस्य चातुर्विध्यं प्रकटयति भोज्यमिति भोक्ता

ति च्चय

किंच अहमिति अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा । अयमग्निर्वैश्वानरो यो । यं ...तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः प्राणिनां प्राणवतां दे
हमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतुर्विधं चतुःप्रकारमन्नं भक्षं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं
भोक्ताऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति १४ किंचान्यत् सर्वस्येति सर्वस्य प्राणिजातस्या

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधं १४ सर्वस्य चाहं हृ
दि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं १५

हमात्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टो ऽतो मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं च तदपोहनं च येषां पुण्यकर्मिणां च पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृ
ती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च ०

रो वैश्वानरदृष्टिः भोज्ये सोमदृष्टिरेवं भोक्तृभोज्यद्वयं सर्वं जगदग्नीषोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो भोक्तुरन्नकृतो दोषो नेति प्रासंगिकं सफलं ध्यानं दर्शय
ति भोक्तेति १४ इतश्च सर्वात्मत्वेन सर्वव्यवहारास्पदत्वमीश्वरस्येत्याह किंचेति प्राणिजातं बुद्ध्यादिप्रवृत्तिकं तमात्मत्वेन बुद्धौ सन्निविष्टत्वात् तद्गुणदोषाणा
मशेषाणां द्रष्टृत्वमतोऽहं मध्यस्थगुणदोषद्रष्टृत्वादिति यावत् मत्तः सर्वकर्माध्यक्षाज्जगदाधारादित्यर्थः प्राणिनां स्मृतिज्ञानयोस्तदपायस्य च भगवद
धीनत्वे भगवतो वैषम्यं स्यादित्याशंक्याह येषामिति स्मृतिर्जन्मान्तरानुभूतस्य स्मरणं देशकालस्वभावविप्रकृष्टस्यापि ज्ञानमनुभवः धर्माधर्माभ्यां
विचित्रकार्यं कुर्वतो नेश्वरस्य वैषम्यमिति भावः ०

एव॰
५

सर्वत्र सत्त्वेपि ह्यभिव्यक्तिविशेषाद्विशेषणमिति परिहरति नैष दोष इति तदेव प्रपंचयति आदित्यादिष्विति सर्वत्रैव तन्न ज्योतिषस्तुल्यत्वेपि ह्यभिव्यक्त्याविशेषणोपपत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथा हीति १२ इतश्च सर्वात्मत्वं प्रकृतपदस्य युक्तमित्याह किंचेति ईश्वरो हि पृथिवीदेवतारूपेण पृथिवीं प्रविश्य भूतग्रामं बिभर्ति जगदीश्वरेण बलेन विधृतेति ततो गुर्व्यपि पृथिवी विदीर्णा नाधो निपततीत्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति परस्यैव हिरण्यगर्भात्मनाव

नैष दोषः सत्त्वाधिक्यादाधिक्योपपत्तेः आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशकमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते न तु तत्रैवाधिकमिति यथा हि लोके तुल्येपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् १२
किंच गामिति गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्यते विशीर्यते तथा च मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति स दाधार पृथिवीमित्यादिश्चातो गामा

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३

विश्य भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तं किंच पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सन् सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसाननुप्रवेशेन पुष्णाति १३

एषा नात्र मन्त्रयोरन्यपरतेति भावः देवतात्मना द्यावापृथिव्योर्गुरुत्वमुद्धरणं तु सामर्थ्यं तथापीश्वरपतनमेव स्वरूपधारणं तदपेक्षं पाठवैलक्षण्यादिति इत्थं ईश्वरस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति रसात्मकः सोमरूपतापन्नावपि कथमोषधीरीश्वरः सर्वा उह्मातोसारं आह सर्वेति १३

पारांतरं

गी॰भा॰पं ६ कार्यकारणरूपौराशीदर्शयित्वाराश्यंतरंदर्शयति आभ्यामितिवैलक्षण्यफलमाहक्षरेति उपाधिरूपंकृतगुणदोषास्पर्शैःफलितमाह निरपेति आभ्यांक्ष
राक्षराभ्यामितियावत् उत्तमोऽन्यइतिपदद्वयंवस्तुतःसर्वथैवक्षराक्षराभ्यामत्यन्ताभावदृष्ट्यर्थंजडवर्गेसान्यत्वंस्वहृतंस्यात्तंअयंनिरस्यति परमेति लो परस्वपराम
कत्रयमित्युपलक्षणंसर्वजगदपिबिभर्तितन्मध्येतन्मध्येवर्तेतेनतच्छक्तिमीयात्पेतियावत् नगच्छतिनपरंस्यव्याप्यसंसारंवारयति स्वतत्त्वेनजिनचासा
आभ्यांक्षराक्षराभ्यांविलक्षणः क्षराक्षरोपाधिरूपदोषेणास्पृष्टोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः उत्तमइति उत्तमउत्कृष्टतमःपुरुषस्त्वन्यःअत्यं
तविलक्षणः आभ्यांपरमात्मेतिपरआसौदेहाद्यविद्याकृतात्मभ्यश्चान्नमयादिभ्यःपंचभ्यस्तेभ्यःआत्माचसर्वभूतानांप्रत्यक्चेतनःपरमात्मे
त्युदाहृतउक्तोवेदांतेषुसएवविशिष्यतेयोलोकत्रयंभूर्भुवःस्वराख्यंस्वकीययाचैतन्यबलशक्त्याविश्यप्रविश्यबिभर्तिस्वरूपसद्भावमात्रेणबि
123 भर्तिधारयति अव्ययोनास्यव्ययोविद्यतेइत्यव्ययईश्वरः सर्वज्ञोनारायणाख्यईशनशीलः यथाव्याख्यातस्येश्वरस्यपुरुषोत्तमस्येतन्ना

उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः १७
यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः १८

मप्रसिद्धं १७ तस्यनामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽर्थवत्त्वंनाम्नोदर्शयन्निरतिशयोहमीश्वरइत्यात्मानंदर्शयतिभगवान् यस्मादितियस्मात्क्षरम
स्या तीतोहंसंसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रांतोहमक्षरादपिसंसारबीजभूतादपिचोत्तमउत्कृष्टतमऊर्ध्वतमोवाऽतःताभ्यांक्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वा
दस्मिभवामिलोकेवेदेचप्रथितःप्रख्यातःपुरुषोत्तमइत्येवंमांभक्तजनाविदुःकवयःकाव्यादिषुवेदेनामनिर्बध्नंतिपुरुषोत्तमोऽयनेनाभिधानेनाभिग
त [illegible]न्योधारयितास्वतोबलत्वादित्याह अव्ययइतिसंपुटमेनतेक्षरमक्षरंचव्यक्ताव्यक्ते णेति १८
मरणेविभ्रमीश्वरइतिश्रुतस्येगृहीत्वात्ईश्वरइतिकिंचलोकवेदयोर्भगवतोनामप्रसिद्धमितिदृष्टप्रपंचत्वमित्याह यथेति १७ अश्वकर्णादिवदस्यनाम्नो
रूढत्वादर्थविशेषाभावाद्भगवतोपिलौकिकेश्वरवदीश्वरत्वंस्यादितिशंकांनिरस्यति तस्येतियस्मादस्यसापेक्षितंनिक्षिपति अतइतिउत्तमःपुरुषद्

विद्वेद्यं परं ब्रह्म भगवतोऽन्यदिति शंकां वारयति वेदैरिति वेदांतानां पौरुषेयत्वं परिहरति वेदेति तदर्थ संप्रदायप्रवर्तकत्वाद्यैर्न द्वैपायनात्मज्ञानवत्त्वमात्रे वेदा
र्थेति १५ उत्तरश्लोकानां तात्पर्यं वक्तुं शंकोत्थयति भगवत्तरेति विशिष्टोपाधिरहितस्यादिः सुषुप्त्याद्यवस्थाप्रोक्तास्तदर्थस्तत्त्वं स्वरूपमाह अथेति न केवलं निरु
त३ पाधिकात्मस्वरूपं निर्धारणार्थं योत्तरग्रंथः किंतु सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थं निर्णीय पर्यमाह तत्त्वेति स एव भगवान् परमात्मना व्यशिवपञ्जं न सर्वात्मत्वेना श्रुत्यादि
शेषप्रसक्तामुक्तं द्वाविमाविति पुरुषोपाधित्वात्पुरुषत्वं न साक्षादिति विवक्षितत्वात् पुरुषाविति परं पुरुषं व्याचक्षते भगवत्तरेति तत्र कार्यलिंगमनुमा

वेदैश्च सर्वैरहमेव च परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः वेदांतकृत् वेदांतार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः वेदविद्वार्थविदेव चाहं १५ भगवत्तरे ईश्वरस्य कारणत्वस्य सिद्धि
भूतिं सेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतः परादित्यगतेन तत्तरस्यादित्या अयाधुनातनस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य
स्वरूपनिर्दिधारयिषयोत्तरश्लोका आरभ्यंते तत्र सर्वमेवातीतानागतान्तरध्यायार्थं ज्ञानविधारणीकृत्याह द्वाविमाविति द्वौ इमौ पृथग्राशीकृ
तौ पुरुषौ पुरुषोपाधित्वेन लोके संसारे क्षरतीति क्षरः विनाशी राशिः अपरः पुरुषः तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुष

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६

ल सोऽयं जीवोत्पत्तिनिमित्तमनेकसंसारिजंतुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते कौ तौ पुरुषाविति आह स्वयमेव भगवान् क्षरः सर्वाणि भूता
नि समस्तविकारजातमित्यर्थः कूटस्थः कूटो राशिः राशिरिव स्थितः अथवा कूटो माया वंचना जिह्मता कुटिलेति पर्यायाः अनेकमायादिप्रकारे
ण स्थितः कूटस्थः संसारबीजानंत्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते १६ ॥ ७ ११८

नेरूपयति क्षराख्यस्येति मायाशक्तिं विना भोक्तृणां कर्मादिसंस्कारैर्वा क्व कार्योत्पत्तिरित्याशंक्यांतस्य निमित्तत्वेपि मायाशक्तिरूपकारणनिमित्तं मत्वा
ह अनेकेति कामकर्मादित्यादिशब्देन ज्ञानेन गृह्यते पुरुषेति पुरुषे चैवेति पूर्वजयोरिह ग्रहणमिति शंकामाकांक्षाद्वारेण वारयति कौ ताविति कूटस्थ
शब्दार्थमुक्त्वा तेन चिन्तनस्य कूटस्थत्वमिति तापि त्रिगम्यमाह अनेकेति तस्य कथमक्षरत्वं विना ब्रह्मज्ञानमनादित्यादित्याह संसारेति १६

तत्र गमकमाह यत्नमिति भगवत्तत्त्वज्ञाने कृतकृत्यतेत्येतदुपपादयति विशिष्टेति नान्यथेत्युक्तं प्रपंचयति न चेति सत्यपि तत्त्वज्ञाने कर्मणां कर्तव्यत्वान्न कर्तव्यसमाप्तिरित्याशंक्याह सर्वमिति तत्त्वज्ञाने कृतार्थत्वेऽत्र मनोरपि संमतिमाह एतद्धीति भारतेति संबोधनतात्पर्यमाह यत इति

यस्तं वेद स वेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति योक्तमिदमुक्तं कथितं मया हे अनघ एतत् शास्त्रं यथादर्शितार्थं बुध्वा बुद्धिमान् स्यात् भवेत् नान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते भवेत् कृतं भवेदित्यर्थः न चान्यथा कर्तव्यपरिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति चोक्तं एत-

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः समाप्तः

द्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा इति च मानवं वचः यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि अतः कृतार्थस्त्वं भारतेति २० इति भगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ पंचदशोऽध्यायः समाप्तः १५

तदनेनात्मनो हेत्वाद्यतिरिक्तत्वं चिद्रूपत्वं सर्वेशत्वं सर्वात्मत्वं कार्यकारणविनिर्मुक्तत्वेनाप्रपंचरूपत्वं तस्याद्वैतैकरसब्रह्मत्वं तज्ज्ञानादशेषपुरुषार्थपरिसमाप्तिरित्युक्तं २० सर्वेतत्वे इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानविरचितायां गीताभाष्यटीकायां पंचदशोऽध्यायः समाप्तः १५

आत्मनोऽप्रपंचत्वंज्ञानफलोक्त्या स्तौति एवमिति यथोक्तविशेषणं सर्वात्मत्वादिविशेषणोपेतमिति यावत् क्षराक्षरातीतत्वं यथोक्तप्रकारः संमोहवर्जितः
संमोहेन देहादिष्वात्मात्मीयत्वबुद्धिरहित इत्यर्थः भगवंतं जानतः सर्ववित्त्वं तस्यैव सर्वात्मना मेयत्वादित्याह स सर्वविदिति १९ सर्वात्मनि मय्येवा
ऽऽसक्तचित्तत्वेनेत्यर्थः अध्यायार्थमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अस्मिन्निति सर्वस्यां गीतायां शास्त्रशब्दे वक्तव्ये कथमस्मिन्नध्याये तत्प्रयोगः

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते यो मामिति यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोह
वर्जितः सन्जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे
भारत १९ अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वा अथेदानीं तत्स्तौति इति गुह्यतममिति इत्येतत् गुह्यतमं गोप्यतममत्यं

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २०

तंरहस्यमित्येतत् किं तत् शास्त्रं यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् सर्वो हि गीता
शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तो न केवलं सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तो ७

स्यादित्याशंक्याह यद्यपीति सन्निहितमध्यायं स्तोतुमपि कुतस्तत्र शास्त्रशब्दस्तदर्थाभावादत आह सर्वो हीति गीताशास्त्रार्थस्य सर्वस्यात्र संक्षिप् २
त्वादेव केवलं शास्त्रशब्दो न भवति किंतु वेदार्थस्यापि सर्वस्यात्र समाप्तेरुक्तं शास्त्रपदमित्याह नेति ७

योगिनामनिर्वाचोपदिश्योत्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमाह अथेति योगस्वरूपकथनपर्यन्तं सम्यग्दर्शनानन्तरं यमप्रथमः स्वार्थः विहारादीनामित्यादिशब्देन यथो-
क्तासनादीनामवान्तरभेदग्रहणं तत्फलादिर्वेत्यादिशब्देन योगफलसम्यग्ज्ञानं तत्फलं कैवल्यं तथोऽभ्युदयः सातिशयः कायविनष्टसुखमित्यादिग्र-
ह्यते एवं समग्रराय तात्पर्ये दर्शिते किमासीनः शयानस्तिष्ठन्वा ब्रजन्वा कुर्वन्वा युञ्जीतेत्यपेक्षायामनन्तरश्लोकतात्पर्यमाह तत्रेति निर्धारणे सप्त-
मी प्रथमं योगानुष्ठानस्य प्रधानमासीनः संभवादितिम्नापादितियावत् विविक्तदेशाविभजते सम्भवतः इति आसनस्य स्थैर्ये तत्रोपवि-
ष्टयोगमवतिष्ठतः समाधानाद्योगसिद्धिरित्यभिसंधाय विशिनष्टि अचलमिति आसतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्याह आसनमि-
ति आत्मनः इति परकीयासनव्युदासार्थं यत्नेनापरिहारेणैव नास्तु स्थितिमित्युक्तं नात्युच्छ्रितं नातिनीचमिति भूतलपाषाणादिसंश्लेषवातहोमा

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगस्य लक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते तत्रा- ५
सनमेव तावत्प्रथममुच्यते शुचाविति शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मनः आस-
नं नात्युच्छ्रितं नातिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्च उत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिन-

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ११ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचि-
कुशोत्तरं पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनां ११ त्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

~~नं तत्रासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनां~~ ११ प्रतिष्ठाप्य किं तत्रेति तत्र तस्मिन्नास-
नेऽपविश्य योगं युञ्ज्यात् कथं सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्य एकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि ते-
षां क्रिया संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियः स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याह आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमित्येतत् १२ ॥ ॥

निम्नोन्नतादिसंभावितदोषनिराकरणार्थं चैलं वस्त्रमजिनं चर्म पशूनां त्वक् मृगस्य कुशा दर्भास्ते चोत्तरे यस्मिन्नुपरिष्टादारभ्यते तथोक्तं प्रथमं
चैलं ततोऽजिनं ततश्च कुशा इति प्रतिपत्तिक्रमः पाठातिक्रमस्तिक्रम्यादौ कुशास्ततोऽजिनं ततश्चैलमिति क्रमं विवक्षित्वाह विपरीतो वेति ११
यथोक्तमासनं संपाद्य किं कर्तव्यमिति प्रश्नपूर्वकं कर्तव्यं तन्निर्दिशति प्रतिष्ठाप्येति योगं युञ्जानस्येति कर्तव्यताकलापं च दर्शयति कथमिति
सर्वेभ्यो विषयेभ्यः संहृत्य मनस्तदेकस्मिन्नेव ध्येये विषये समाधानं व्यवस्थितं तस्येन्द्रियाणां च व्यापारक्रियाणां संयमनं तदुभयं कृत्वा
योगमनुतिष्ठेदित्याह सर्वेति आसनेऽयं योऽसौ स्थित्वा यथोक्तरीत्या योगानुष्ठानस्य प्रयोजनपूर्वकं फलमाह स किमर्थमित्यादिना १२

श्री रामनम

मयोक्तविशेषणवतो योगारूढेष्वत्तमत्वं योगानुष्ठाने प्रपतितव्यमिति संगाभिधानानंतरं प्रधानमभिदधाति अत एवमिति आरम्भैरंत
र्योधिकारत्वं विशेषणत्रयं योगस्य स्वरूपमिति सततमिति तस्यैव पंचाशास्तुपन्यसति रहसीत्यादिना सर्वदेसाम्हरदीघु [illegible]

त्तियोगी

अत एवमुत्तमफलप्राप्तये योगीति योगी ध्यायी युंजीत समादध्यात सततं सर्वदा आत्मानमंतःकरणं रहस्येकांते गि
रिगुहादौ स्थितः सन्नेकाकी असहायो रहसि स्थितः एकाकी चेति निराशीरपरिग्रहः १० विशेषणत्रयं संन्यासं कृत्वेस

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १० ॥ ॥ ॥

र्थः यतचित्तात्मा चित्तमंतःकरणमात्मा देहश्च संयतौ यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्चापरिग्र
हरहितः संन्यासित्वेपि सकृत्सर्वपरिग्रहः स युंजीतेत्यर्थः १० ॥ १० ॥ १० ॥

कालयोरुपलक्षणं समस्तानामाकांक्षेपति अंतःकरणमिति गिरिगुहादाविति आदिशब्देन योगप्रतिबंधकदुर्जनादिविद्रुतेदेशोग्र
ह्यते विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह रहसीति योगं युंजानस्य संन्यासित्वो विशेषणं नास्ति दर्शयति यतेति सतिसंन्यासित्वे किमि
त्यपरिग्रहस्य ग्रहणमेवं पुनरुक्तेरित्याशंक्य कौपीनाच्छादनादि स्वपिसत्त्वेनि हस्त यंमिसाह संन्यासित्वेपीति १० ॥ ॥

गी॰भा॰६
९

योगं युंजानस्य विशेषणांतराणि दर्शयति किंचेति अंतःकरणस्य प्रशांती रागद्वेषादिदोषराहित्यं तस्याः प्रकर्षो णगादिहेतोर्विनिवृत्तिः विगतभयत्वं सर्वकर्मपरित्यागे शास्त्रीयनिश्चयवशान्निःसंदिग्धबुद्धित्वमपि साधुआशीसादिशब्देन त्रिसर्वगुणत्वानेशौ चावचनादिग्रह्यते विशेषणांतरमाह किंचेति उपसंहृत्य योगनिष्ठो भवेदिति शेषः मनोवृत्त्युपसंहारे ध्यानमपि न सिध्येत्तस्य तद्

किंच प्रशांतेति प्रशांतात्मा प्रकर्षेण शांत आत्मांतःकरणं यस्य सोयं प्रशांतात्मा विगतभयः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणां व्रते ब्रह्मचर्ये गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्नुस्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः किंच मनः संय

126

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः १४ ॥

म्यं मनसो वृत्तीरुपसंहृत्येत्येतत् मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोयं मच्चित्तो युक्तः समाहितः सन्नासीतोपविशेत् मत्परो अहं परो यस्य सोयं मत्परो भवति कश्चित् रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति किं तर्हि राजानं देवं वा अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च १४

सा वृत्तिनिरूपतादित्याशंक्याह मच्चित्त इति विषयांतरविषयमनोवृत्त्युपसंहारेण त्वन्मेव तन्नियमनात्तद्ध्यानानुपपत्तिरित्यर्थः मच्चित्तत्वेनैव मत्परत्वस्य सिद्धत्वान्मत्पर इति पृथक् विशेषणमनर्थकमित्याशंक्याह भवतीति अंतःकरणशुद्धियोगस्यावांतरफलम् १४

ग

राम॰
९

उक्तमनुष्ठानंतरश्लोकसिपुनरुक्तमर्थमाह वचिमिति समंसमञ्जुलंकायंशरीरंमध्यमचलमिति विशेषणमवतार्यतस्यतात्पर्यमाह
स्थिरमिति कायपकरणयोर्विषयपारवश्यमचलत्वमचलत्वंस्थैर्यंपकिमितीचशाह्लोयोः उकल्प्यतेस्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेवयोगांग
त्वेनात्रविधित्सितंकिंनस्यादित्याशंक्याह नहीति तर्हिकिमत्रविवक्षितमिति पृष्टे पूर्वंकमाह किंतर्हीति दृष्टिसन्निपातो दृष्टे
स्त्वाद्रूपरूपादिविषयप्रवृत्तिरहिंसकत्वमनावनायासेनसिध्यतीति चाह स्वेति समाधानस्यप्राधान्येनाः अस्यविवक्षितत्वा
दृष्टेर्विषयपहिलेनंत[illegible]गमसंगात्तस्याविषयेभ्योव्यावृत्तांतरेवसन्निपातोविवक्षितोभातीत्यर्थः तथापिकथंस्वनासाग्रसंप्रेक्ष

वाच्यमासन्नमुक्तं अधुनाशरीरधारणंकथमिमुच्यते सममिति समंकायश्चशिरश्चग्रीवाचसमंकायशिरोग्रीवंत
स्मध्यारयन् अचलंचलनमधारयन्नश्चलनेतंभवत्सर्वौविशनदृश्फलमिति स्थिरः स्थिरोभूत्वेत्यर्थः संप्रेक्ष्य सम्यक्
प्रेक्षणंदर्शनंकृत्वेवेतीवशब्दोलुप्तोद्रष्टव्यो नहिस्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिहविधित्सितं किंतर्हिचक्षुषोदृष्टिसंनिपा

समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंस्थिरः संप्रेक्ष्यनासिकाग्रंस्वंदिशश्चानवलोकयन् १३ ॥ ॥

तोऽसव्यान्तःकरणसमाधानापेक्षोविवक्षितः स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेवचेद्विवक्षितंमनस्तत्रैवसमाधीयेतनात्मनि आत्म
निहिमनसः समाधानंवक्ष्यत्यात्मसंस्थंमनःकृत्वेति तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसन्निपातएवसंप्रेक्ष्येत्युच्यते दि
शश्चानवलोकयन्दिशांचावलोकनमन्तरान्तराकुर्वन्नित्येतत् १३ ॥ ॥ ॥ ॥

णमत्रस्तुतमविवक्षितमिति शंकामाह स्वनासिकेति तत्रैवमनःसमाधाने कार्यात्मनिरित्याशंक्य वाक्यशेषविरोधान्मैवमित्याह आ
णमत्रस्तुतमविवक्षितमिति शंकामाह स्वनासिकेति तत्रैवमनःसमाधाने [illegible] आत्मनि
हीति किंतर्हिसंप्रेक्ष्येत्यादौविवक्षितमित्याशंक्याह तस्मादिति दृष्टिरत्नोत्राचक्षुषोर्यादृष्टिस्तस्याबाह्यादिविषयादेतुरवेनांत
रेवसन्निपातनमत्रस्वकीयंनासिकाग्रंनासिकाग्रंतंप्रेक्ष्येतिविवक्षितमित्यर्थः तत्रैवोत्तरमपिविशेषणमनुकूलमित्याह दिशश्चेति अन
वलोकयन्नासीदित्युत्तरत्रसंबंधः अन्तरान्तरादिशामवलोकनमपियोगप्रतिबन्धकमिति तन्निषेधः १३ ॥ ॥

गी॰भा॰६ श्रुतिसिद्धमर्थं निगमयति तस्मादिति तेसारेर्थो व्याख्यानांतरमाह अथवेति किं तदन्नपरिमाणं योगशास्त्रोक्तं यदधिकं न्यूनं वा

म्य २० व्यवहारतो योगानुपपत्तिरित्याशंक्याह उक्तं हीति पूर्वार्द्धेनेनार्द्धं ततो प्रभुक्तेन तु वायोः संचारणार्थायं चतुर्थमवशेषयेदिति वाक्य

मादिशब्दार्थः यथानासंतमश्नतोऽनश्नतश्च योगो न संभवति तथा संतमेवयतोऽत्यश्नतश्च न योगः संभवतीत्याह [illegible]

[illegible]र्थः यथा नासंतमश्नतोऽनश्नत [illegible] योगो [illegible] संभवतीत्याह नचेति १६

आहारनिद्रादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगमन्वयमन्वाचष्टे कथं पुनरित्यादिना अन्नस्य नियमेन

तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयात् अथवा योगिनो योगशास्त्रे परिमाणादतिमात्रमश्न पठितात्स्वप

127 मा१ तो योगो नास्तीत्युक्तं हि अर्द्धमशनस्य सव्यंजनस्य तृतीयमुदकस्य तु वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदि

त्यादिपरिमाणं तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन १६ कथं पुनर्योगो भ

नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य यो

वतीत्युच्यते युक्तेति युक्ताहारविहारस्य आह्रियते इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ ॥ गो भवति दुःखहा १७

२ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य स युक्ताहारविहारस्तस्य तथा च नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तौ स्वप्नावबोधश्च तौ व

१ नियतकालौ यस्य स युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य तस्य योगिनः योगो भवति दुःखहा दुःखा

न्यर्द्धमशनस्येत्यादि विहारस्य नियतत्वं योजनान्न परं ॥ नि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः

च्छेदित्यादि कर्मसु चेष्टाया नियतत्वं वाङ्नियमादिराज्ञो मे यमतो दर्शनादिका परिमिते काले जागरणं मध्यतः स्वपनं पुनरपि दर्शनादि

का परिमिते जागरणमिति स्वप्नावबोधयोर्नियतकालत्वमेवं प्रयतमानस्य योगिनो भवतो योगस्य फलमाह दुःखहेति सर्वा एम॰

धा णीत्यादि आध्यात्मिकादिभेदभिन्नानीत्यर्थः यथोक्तयोगमन्तरेणापि स्यादुःखनिवृत्तिरित्याशंक्याह सर्वेति विशुद्धविज्ञान १०

द्वारेति शेषः १७

संमतिपरमफलकथनं तेनानंतरश्लोकमादत्ते अथेति योगस्वरूपं तदंगमासनं तद्रूपं तत्स्थितविशेषणमित्यस्यार्थस्य कथनानंतरमि
त्यथशब्दार्थः आत्मानं युंजन्निति संबंधः आत्मशब्दो मनोविषयः यथोक्तो विधिरासनादिः उक्तविशेषणत्वयोगेन नार्थे सदे
त्युक्तं योगी ध्यायी स आसीतेत्यर्थः मनःसंयमस्य योगप्रसंगे साधारणत्वं दर्शयति नियतेति शांतिशब्दितो परतेः सर्वसंसारनिवृ
त्तिपर्यवसायित्वं मत्वा विशिनष्टि निर्वाणेति यथोक्तपांदृक्तं ब्रह्मस्वरूपावस्थानादर्थांतरमाह मत्संस्थामिति मदधी

अथेदानीं योगफलमुच्यते युंजन्निति युंजन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदा योगी नियतमानसः निय
तं संयतं मानसं मनो यस्य सोयं नियतमानसः शांतिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शां
तेः सा निर्वाणपर मा तां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति १५ हारादिनियम उच्यते नात्यश्नतस्त्विति न

इदानीं योगिन आम

योगिन आ

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति
न चैकांतमनश्नतः

अत्यश्नतः आत्मसंमितमन्नपरिमाणमतीत्याश्नतः अत्यश्नतो न योगोऽस्ति न च एकांतमन॥
श्नतो योगोऽस्ति यदुक्तं आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवतीति श्रुतेः अ॥

नं अनश्नतोऽनिकाममित्यर्थः १५ आहारादिसाहित्येन विहारजागरितादिरुच्यते आत्मासंमितमन्नपरिमाणमश्नीयादि आहारंभि
यमेऽशनपथश्रुतिं प्रमाणयति यद्वा इति तदन्नं भुज्यमानं यद्वा इति मक्षिकाद्युदितमवसनुष्ठानयोग्यतामापाद्यानुष्ठानद्वारे
ण मोक्षं रक्षति न पुनस्तदन्नमस्यानर्थाय भवतीत्यर्थः यत्तु न यदात्मसंमितं न भूयोऽधिकतरं शास्त्रमतिक्रम्य भुज्यते तदात्मानं
हिनस्ति भोक्तुरनर्थाय भवति यच्चान्नं कनीयोऽल्पतरं शास्त्रमित्यपायाबाधयते तदनुष्ठानयोग्यतादिहानेन रक्षितुं क्षमते
तस्मादत्यधिकमत्यल्पं चान्नं योगमारुरुक्षता नासात्म्यमित्यर्थः

गी॰भा॰६
११

द्विविधः समाधिः संप्रज्ञातोऽसंप्रज्ञातश्च ध्येयैकाकारसवृत्तिभेदेन कथंचिद्वृत्तितापश्यानासंप्रज्ञातः समाधिः कथमपि ध्येयगता
मानात्सैव सवृत्तिः संप्रज्ञातसमाधिश्च तस्मात्सर्वसमाधित्वेनाभिधायासंप्रज्ञातस्य समाधेरधुना लक्षणं विवक्षुरा
ह यत्रेति काले समाध्युपलक्षिते एवकारस्तुष्यतीत्यनेन संबध्यते चकारस्य संबंधमाह यस्मिंश्चेति काल तु एव विवक्षमे
कारकत्वेन निर्दिष्टमात्मानं तत्पदार्थत्वेनाचष्टे परमिति आत्मनीत्यस्य त्वंपदार्थविषयत्वमाह स्वयमेवेति परमात्मा नि

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत् यत्रेति यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तं उपरतिं गच्छ
ति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेना
न्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्वे एवात्मनि तुष्टिं भजते २० किंच सुखमिति सु

128

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० सुखमात्यंतिकं यत्तद्बु
द्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१

सुखमात्यंतिकमनंतमेव भवतीत्यात्यंतिकं अनंतमित्यर्थः यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैव इंद्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्रा
ह्यमतीन्द्रियमिंद्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः वेत्ति तदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न चैवा
यं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपात् न प्रच्यवत इत्यर्थः २१ ॥ ॥ ॥

नं मतीत्येवं तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन् तुष्टिहेतुभावात्तुष्यत्येवेत्यर्थः तस्मिन्काले योगसिद्धिर्भवतीति शेषः २० योगसि
द्धिकालं प्रकारांतरेण प्रकटयति किंचेति बुद्धिशब्दः स्वानुभवविषयः इंद्रियनिरपेक्षस्वानुभवगम्यत्वोक्तेरतीन्द्रियमिति
पुनरुक्तमित्याशंक्याह अविषयेति पदच्छेदो न चैवादिः अपेक्षितपूरणमात्मस्वरूप इति तस्मात्तत्त्वत इति संबंधः नैवेत्येक ल्प
कारसंबंधोक्तिः चकारः समभ्याहृत्य संबंधनीयः यत्रेति पूर्ववत्संबंधः २१ ॥ २२

कदायुक्तो भवति:

सफलस्य सांगस्य योगस्योक्तानंतरं यस्य सहीस्यादावुक्तफलानुवादेन पूर्वोक्तं लक्षयितुमनंतरश्लोकमवतारयति अथाधुनेति विशेषेण संपतत्वमेव संक्षिपति एकाग्रतामिति आत्मन्येवेति एवकारार्थं कथयति हित्वेति केवलमाहितीपत्वं तस्मात्मस्थितिं विवृणोति स्वात्मनीति चित्तस्य हि कल्पितस्यात्मैव तत्वं तत्रानुरन्ध्रतः सर्वतो वारिते ग्रधिष्ठाने निमग्नं तिष्ठ

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युक्ते यदेति यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिंतामात्मन्येव केवलं च तिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः निस्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले १८ तस्य योगिनः समाहि

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यथा दीपो
निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९ ॥ ॥ ॥

तं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते यथेति यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेंगते नेंजति न चलति सोपमा उपमीयते अनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिंतिता योगिनो यतचित्तस्य संयतांतःकरणस्य युंजतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः १९ ॥ श्रीगणेशाय नमः

तीति भावः तस्यामवस्थायां सर्वेभ्यो विषयेभ्यो आहृतं न सोयुक्तो भवतीयतस्तस्माह निःस्पृह ॥
इति १८ उपमा योगिनः स्थिरस्य धैर्यस्य दृष्टांतमित्यर्थः उपमा शब्दस्य प्रदीपविषयसिद्धार्थं करणव्युत्पत्तिं दर्शयति उपमीयत इति योगिनो यथोक्तविशेषणावतश्चित्तस्य धैर्यस्येति शेषः १९ ॥ श्रीगणेश ॥ ॥

गी॰अ॰६
१२

129

रतश्च योगस्य कर्त्तव्यत्वमित्ति मतिज्ञानीते किंचेति केन क्रमेण कर्त्तव्यमित्यपेक्षायामाह संकल्पेति संकल्पः शोभनाध्यासः ततः सर्वो
निस्पृहस्य पुनः शोषतश्चेति पुनः किंविशिष्टमित्याशंक्याह निर्लेपेनेति यथा शोषो न भवति तथा सर्वेषां कामानां शोभनाध्यासाधीनानां
मागस्य योगानुष्ठाने शयत्वचद्विवेकयुक्तेन मनसा करणसमुदायस्य सर्वतो नियमनमपि तत्र शेषवतेन कर्त्तव्यमित्याह किंचे
ति २४ कामं साम्यज्ञेरो इंद्रियाणि मनस्याह स किं कुर्यादिति शंकितारं मत्साह शनैः शनैरिति सहसा विषयेभ्यः सर्वशा उपरमे

किंच संकल्पेति संकल्पप्रभवान् संकल्पः प्रभवो येषां ते संकल्पप्रभवाः कामास्तांस्त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो नि
र्लेपेन किंच मनसैव विवेकयुक्तेन इंद्रियग्राममिंद्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समंततः सर्वतः २४ श
नैरिति शनैः शनैः न सहसा उपरमेत् उपरतिं कुर्यात् कया बुद्ध्या किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धैर्येण गृहीत

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः २४ शनैः शनैरुपर

या धैर्येण युक्तयेत्यर्थः आत्मसंस्थमा ॥ मेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत्
त्मनि संस्थितं आत्मैव सर्वं न ततोऽन्यत् किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् एष योगस्य परमो वि

मनसोऽनवस्थास्यं संभवतीत्यभिप्रेत्याह नसहसेति तत्र साधनं धै ॥ धिः तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा कर्तुमशक्तो योगी २५
र्ययुक्तया बुद्धिरित्याह कथमित्यादिना भूम्यादीन्याहृतपर्यंताः महदादीरष्टद्रव्यं पूर्वं धारणं कृत्वा तत्र उत्तरक्रमेण प्रविलापये
दिति भावः अथ क्रमेणात्मनि प्रविलाप्यात्ममात्रनिष्ठं मनो विधाय चिंतितपित्वाभावादितिस्थ्यो भवेदित्याह आत्मेति तत्र संस्थि
तिमेवमनसो विहृतां गति आत्मैवेति योगविधिमुपक्रम्य किमित्युक्तमित्याशंक्याह यत इति यत्र यत्र ततोऽनैश्चल्यमित्ये
षं मनुमनसः शब्दादिविषयेभ्यो रागद्वेषवशात्संततं चंचलस्यास्थिरस्य तत एव स्वभावेनैव हठात् सकृत्तोऽनैश्चल्येनै

[illegible]

१२

प्रकारांतरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि किंचेति आत्मलाभान्न परं विद्यते इति स्मृतिस्तामाचष्टे यमात्मलाभमिति लाभांतरं पुत्रहृषार्थेभ्र
त ततस्तस्मादात्मलाभादितियावत तं विद्यादित्युत्तरत्र संबंधः यस्मिन्निति सार्धवतारयति किंचेति अपरिपक्वयोगोपयाहृष्टिनेन दुः त
त्प खेन महता तेन चैवं विचाल्यते यस्मिन्स्थितो योगी तं योगं विद्यादिति पूर्वेण वा २२ तं विद्यादित्यादि सार्धपद्येहितं दूरपन्नवताः रपति
यत्रेति तमित्यात्मावस्थाविशेषं परामृशति दुःखसंयोगस्य वियोगो वियोगसंज्ञितो युज्यते ऽसक यंयोगसंज्ञितः सा हि सा शंकाह

किंच यं लब्ध्वेति यं लब्ध्वा परमात्मलाभं लब्ध्वा आप्यच अपरमन्यल्लाभांतरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिंतयति।
किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते २२ यत्रोपरमते
इत्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः तमिति तं विद्यात् विजानीयात् दुःखसंयो

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ तं विद्याद्दुःख
संयोगवियोगं योगसंज्ञितं स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३ ॥ ॥ ॥

गवियोगं स्वेच्छसंज्ञितं तं विपरीतलक्षणेन विद्यात् हि जानीयादित्यर्थः योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारंभेण योगस्य कर्तव्यता
नोच्यते निश्चयानिर्वैरं यो योगस्य साधनत्वविधानार्थं यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यो निर्विण्ण
चेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं कितश्चैतयेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः

त विपरीतेति दुःखपंकिहि योगावस्थासुखत्वात्तन्नि\\
विलक्षणं दुःखमेवेति दुःखसंयोगाभावो योगसंज्ञामर्हतीत्यर्थः उपसंहृते योगफले किमिति पुनर्योगस्य कर्तव्यत्वमुच्यते तत्रा
ह योगफलमिति प्रकारांतरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशार्थमन्वारंभः योगं युंजानस्य क्षणाद् दुःखासंसिद्धिमलभमानः संशयानः निव
र्तेतेति तन्निरासार्थं पुनः कर्तव्योपदेशः। यद्वा निति मन्ने आह निश्चयेति तयोः साधनत्वविधानमेवास्य योगस्य साधयति स च येति २३ जन्म ग
निजन्मांतरेवा सेत्स्यतीत्यध्यवसायः योक्तव्यः कर्तव्यः २३

गी०भा०६
१२

पापपदस्यं पलसएां उएयसापि संस्पर्शात्तादात्म्यमैकरस्यं उत्कर्षो विषयासंस्पर्शो योगमनुतिष्ठतो ब्रह्मभूतस्य सर्वानर्थनिवृत्तिनि
रतिशयमक्षयं सुखं प्राप्निल स्वरूपेणेति हि विधो मोक्षो हेतुना केन स्यादिति शंकमानं प्रत्याह इदानीमिति स्वमात्मानमीश्वरतरतिसंबंधः सर्वभूतान्यपि
तद्विशेषणत्वेन पश्यति चेन्न भिन्नवस्तु ज्ञानमिति नो वि[illegible]धानि वृत्तिरित्याशंक्याह सर्वभूतानीति उक्ते दर्शने चित्तसमाधानमुपायं द
र्शयति योगेति विषमेषु उपाधिषु तद्गतरागादिषु सममेव दर्शनं तदनुपदर्शितं दर्शनं प्रतिबंधकं यस्य पदस्यति सर्वत्रेति २९ उक्तस्यैक

इदानीं योगस्य यत् फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते सर्वेति सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमा
त्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः
सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य सः

230

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९ यो मां पश्यति सर्वत्र
सर्वं च मयि पश्यति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३०

सर्वत्र समदर्शनः २९ एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च
ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि
स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान् मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति तस्य च मम चैकात्मत्वात् स्वात्मा हि नामात्मनः
त्वज्ञानस्य फलं विकल्पलेशं कोशिथिलयति एतस्येति तत्रैकत्वदर्शनमनुवदति यो मामिति तं ॥ प्रिय एव भवति ३० ॥
त्फलमिदानीमुपन्यस्यति तस्येति नानानुवादभागं विभजते पश्यतीति तत्फलोक्तिभागं व्याचष्टे तस्यैवमिति आत्मैकत्वदर्शिनो यी
श्वरो नित्यत्वान्न प्रणश्यतीत्याशंक्याह नेति अहं परमात्मेश्वरेण तं प्रति परोक्षो भवामीत्यर्थः स्वेति तदिव्याचष्टे विद्वानिति विद्वानिवावि
द्वानपीश्वरस्येन नश्यतीत्याशंक्योक्तं नेत्यादिना अविद्वद्विषयस्वरूपेणासतोपि व्यवहितत्वाद्विषयानष्टमापन्ने सर्वः ईश्वरस्याविद्व
द्विषयपारोक्ष्यमपरोक्षत्वे हेतुमाह तस्येति आत्मैकत्वेपि कथंमिथ्यो परोक्षत्वं तत्राह स्वात्मेति ३०

एम०
१३

योगारंभः सम्यग्यर्थः एवं शाठ्येन मनसैवेसा रिडकृप्रको रोगृल्यते २५ स्वाभाविको दोषो मिथ्यात्नानाधीनो रागादिशब्दादेर्मनसो नियमनं कथ
मित्याशंक्याह तत्तन्निमित्तमिति याथात्म्यनिरूपरागस्पिसुखदुःखसंमिश्रत्वाद्यालोचनेनैव तत्र तत्र वैराग्यभावनया तत्तदाभासीकृसततस्त
तो नियम्यैतन्मनइतिसंबंधः २६ मनसो वशीकरणेनोपशमे किं स्यादित्याशंक्याह प्रशांतमिति योगाभ्यासो विषयविवेकद्वारेण मनो निग्रहाद्याद्य
त्तिः प्रशांतमात्मन्येवमलीनमिति यावत मनस्तद्धत्वोरभावे स्वरूपभूतसुखाविर्भावस्तस्यायाशैवसिद्धं द्योतयितुं हिशब्दः मोहादिक्लेशप

यत इति यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादेर्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चंचलमस्थैर्यंचलमतएवास्थिरं ततस्ततस्त च
स्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाभासीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं न
येत् आत्मवश्यतामापादयेत् २६ एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः प्रशांतमनसं प्रशांतं मनो यस्य सप्रशां प्रशांतेति
तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७ प्रशांतमनास्तं प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैति उपगच्छति शांतरजसं प्रक्षी

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६ प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्त
मं उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखम

णं मोहादिक्लेशं राजसमित्यर्थः ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैवसर्वमित्येवं निश्चयवंतं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मा \\ श्नुते २८ ॥
दिवर्जितं २७ युंजन्नेवं यो यथोक्तेन क्रमेण योगी योगांतरायवर्जितः सदा सर्वदात्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासे
न ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेणात्मना संस्पर्शो यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमसंतमत्यंतमतीमवृत्तत्वेतूत्सत्यंतमश्नुते व्याप्नोति २८ ॥ ॥

श्रुतिं वा योगिनि यथोक्तं सुखं प्राप्निमाधंसमनो विलयमुपेयपरिहरति शांतेति तस्यात्मदर्शादिविलक्षणमाह ब्रह्मभूतमिति अ
स्मदादेरपि सत्तो ब्रह्मभूतत्वेन तुल्यं जीवन्मुक्तत्वमित्याशंक्याह अकल्मषमिति धर्माधर्मप्रतिबंधरहितमुक्तरूपयोक्तसुखप्राप्तिरित्याशंक्याह त्र गा
कल्मषमिति २७ उत्तमसुखं योगिनो भवतीत्युक्तं तदेव स्फुटयति युंजन्निति क्रमोपयोक्तो मनसेंद्रियग्रामनिरोधादि योगांतरायो रागद्वे
षादिः सदात्मानं युंजन्निति संबंधः २८

ब्रह्मणि॥

श्री

मनश्चंचलमस्थिरमित्युपक्रम्य संनिविशेषेश्चित्तस्थैर्ये दुःशकमिति तन्न्यायानस्तु दुःशकावबुभुत्सया पृच्छतीति प्रश्नमुत्थापयति एत
स्येति तस्यामुपायं पृच्छुः शुश्रूषुरिति संबंधः मनश्चंचलत्वेपि तन्निग्रहद्वारा योगस्थैर्यं संपाद्यतामित्याशंक्याह प्रसिद्धमिति ३३
कृष्णपदस्य निष्पत्तिप्रकारं सूचयति कृषतेरिति कथं कर्षकत्वमाप्तकामस्य भगवतः संभवतीत्याशंक्याह भक्तेति ऐहिका
मुष्मिकसर्वविषयदोषाकर्षणशीलत्वाद्वेति द्रष्टव्यं प्रमथ्नातीति क्षोभयतीति तदेव क्षोभकत्वं प्रकटयति विक्षिपदिति दुर्निवा

231

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुः ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायमर्जुन यो
यमिति योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन मधुसूदन एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चंचलत्वान्म
नसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत ३३ चंचलमिति चंचलं हि मनः कृष्ण इति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रू

अर्जुन उवाच योयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिरां ३३
चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुःकरं ३४ श्रीभगवानुवाच असंशयं महा

पं भक्तजनं पापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः हि यस्मान्मनश्चंचलं न केवलमत्यर्थं चलं प्रमा बाहो मनो दुर्निग्रहं चलं ॥
थि च प्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिंद्रियाणि च विक्षिपत्सत्परवशीकरोति किंच बलवत्प्रबलं न केनचिन्नियंतुं शक्यं किं
च दृढं तंतुनागवदच्छेद्यं तंतुनागेति समुद्रजीवविशेषः तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव यथा वायोर्दुः
ष्करो निग्रहस्ततोपि दुःकरं मन्ये इत्यभिप्रायः ३४ श्रीभगवानुवाच एवमेतद्यथा ब्रवीषि असंशयं नास्ति संशयो मनो दु

रत्वमभिप्रेतं हि भयादाकृष्टमाशंक्य तं विशेषणांतरमाह किंचेति अच्छेद्यत्वं विशेषणांतरमाह किं ॥ निग्रहं चलमित्येवं ॥
च दृढमिति तंतुनागो वरुणपाशः शृंखलितो जलचारो पदार्थो संततहत्त्वापाद्धनुमशक्यत्वेन प्रसिद्धो विवक्षितः वायोरिवेत्युक्तं व्यनक्ति ठ
यथेति ३४ प्रश्नमंगीकृत्य प्रतिवचनमुत्थापयति श्रीभगवानिति कुत्र संशयपराहित्यं तत्राह मन इति ॥ ॥ ७ ॥

विद्वदीश्वरयोरेकत्वानुवादेन विद्याफलं विवृणोति यस्माद्वेति तस्मादेकत्वदर्शनात्पूर्वमपतितमस्मीति शेषः सर्वो हि नानूयो नाम
न फलविधिरिति मत्वाह इसे तदिति रागादिरहितस्य यमनियमादिसंस्कारवतः स्वैरं मद्भक्तस्य भवे पिता मगीकृसंतानस्तोति
सर्वथेति मतिभासतो विषयेष्वेष्टयोगी कोरकृतो ताननर्वोनिसनुत्कृत्वं मात्तीति कर्तुमच्छायति वधादिसाधनाद्दे यथोक्तमिति
यस्मात्त्वाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी इसे तस्य सर्वस्मोकार्थं सम्यग्दर्शनमनुघतत्तस्य फलं मोक्षोपिद्धी यतो सर्वथा सर्वप्रकारै
र्वर्तमानोपि स समदर्शी योगी मयि देहस्य वे पामेव वर्तते नित्यमुक्तावस्थानमोक्षं प्रति केनचिन्न तिवध्यत इत्यर्थः
३१ किंचान्यत् आत्मेति आत्मा स्वयमेव उपमा तस्याः उपमायाः भाव औपम्यं तेन आत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु तत्तत्
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ३१ आत्मौपम्येन सर्वत्र
त्वं पश्यति योर्जुन त्वं च किं समं पश्यतीत्यपेक्षते ॥ समं पश्यति योर्जुन सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ वा
यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलं वा स्त्यर्थं यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथात
था सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमिति सर्वत्रात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं
पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति अहिंसक इत्यर्थः यश्चैवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परमोत्कृष्टो मतो
३२ हिंसां प्राप्नोति हेत्वाचरणस्यापि मतिवधकत्वक धनासारपीडनत्व योगिनः स ॥भिप्रेतः सर्वयोगिनामध्ये ३२
स्यादर्शनमस्य मतिबंधकत्वेन सतः फलं त्वं किं चेति अस्य पिशिबिद्धु आते यामे योगिनो निर्देशाहृतयोगमहात्मनि लयः
उपमौ वैपम्यमात्मा चेतसो पम्यं चेतेन सर्वभूतेषु यः सम्यग्दर्शनफलमभिलषति नवस्त्यास्थिति किमपेक्षया तस्य परमत्वं न
नास्त्येवेति ३३
[illegible] पश्यतीत्युक्तं तस्यैव समदर्शनं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति [illegible] विकल्पार्थं वा यानि [illegible] इति उ समदर्शी त्वं सम १

श्री

उपायोवैराग्यादिःपूर्वोक्तोमनोनिरोधःप्रश्नांतरमुपायोपपत्तितद्वैसादिनांअमनोनिरोधस्तुदुःखसाधनत्वमाशंक्यपरिहृतेसतिभ्रष्टपुनरवकाशंमन्निन्मोवाचेतिसंबंधःलोकद्वयसाधककर्मसंभवेकुतोयोगिनोनाशाशंकोत्साशंक्याहयोगाभ्यासेति तथापियोगानुष्ठानंपरिपाकंप्राप्तमपितत्सम्यग्दर्शनसामर्थ्यात्मोक्षोपपत्तेर्योकृतत्वत्सनाशाशंकेतिचेन्मैवम् नैकांतरायत्वात्तयो

तत्रयोगाभ्यासांगीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानिकर्माणिसंन्यस्तानि योगसिद्धिफलंचमोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनमप्राप्तमितियोगीयोगमार्गात्मरणकालेचलितचित्तइतितस्यनाशमाशंक्यार्जुनउवाच अयतिरिति

अर्जुनउवाच अयतिःश्रद्धयोपेतोयोगाच्चलितमानसः अप्राप्ययोगसंसिद्धिंकांगतिंकृष्णगच्छति ३७

अयतिरप्रयत्नवान् योगमार्गेश्रद्धयोपेतआस्तिक्यबुद्ध्यान्वितोयेतोयोगादंतकालेपिचलितंमानसंमनोयस्यसचलितमानसः भ्रष्टस्मृतिःसोऽप्राप्ययोगसंसिद्धिंयोगफलंसम्यग्दर्शनंकांगतिंहेकृष्णगच्छति ३७ ॥ ॥ ॥

गत्यैहिकमन्निमायेगसंसिद्धेरसिद्धिरित्यभिसंधायाह योगसंसिद्धीति अभ्युदयनिःश्रेयसंबहिर्भावोनाशोयोगमार्गेतत्फलस्यसम्यग्दर्शनस्यादर्शनादितिशेषः तर्हिततोबहिर्मुखत्वेनवासंसृतिकंसंसृज्जतइत्याशंक्याह श्रद्धयेति तर्हियोगमार्गमाश्रित्यप्रयतेनेत्याहयोगादितिमरणकालेव्याकुलेंद्रियस्यज्ञानसाधनानुष्ठानावकाशाभावात्प्रत्युतचलितमानसत्वमित्याह अप्राप्येति गम्यतइतिगतिःउत्तरार्धःसामान्यप्रश्नमनंतरंविशेषप्रश्नोद्भवः ३७ ॥ ॥ ॥

कथं तर्हि मनोनिरोधो भवतीत्यत आह द्वित्विति अभ्यासत्वरूपेण सामान्येन निर्दिशति अभ्यासो नामेति कस्यांचिच्चित्तभूमावि
सविशेषितो ध्येयो विषयो निर्दिश्यते समानमस्य प्रावृत्तिर्विजातीयप्रत्ययानन्तरितेति शेषः चित्तस्येति षष्ठी मस्य पश्यन्ते हि का
रु.२ रत्वयोगन्नान्यौ वैराग्यस्वरूपं निरूपयति वैराग्यमिति तेषु वैतृष्ण्यं वैराग्यं नामेति संबंधः तत्र हेतुं सूचयति दोषेति विषयेषु तस्मा
द्विषयेषु दोषदर्शनमभ्यस्तं तेन वैतृष्ण्यं जायत इति विग्रहमार्गं निर्दिशति विक्षेपेति तस्मिन्नगृहीते निरुद्धे मनोनिरोधस्य

किंत्वभ्यासेन तु अभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानमस्य प्रावृत्तिश्चित्तस्य वैराग्यं दृष्टादृष्टेषु भोगेषु दोषदर्शना
भ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैव तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यते इत्यर्थः ३५
यः पुनरसंयतात्मनात्मने असंयतेति असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयतस्तथात्मान्तःकरणं य
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ३५ असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तु य
स्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुःप्रापो दुःप्राप्य इति मे मतिः यतनु॥ तता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६
पुनर्वश्यात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भू
पुं यो पि प्रयत्नं कुर्वता शक्यो वाप्तुं योगस्तु पायतो उपायोऽभ्युपायात् ३६ ॥
किंस्विद्धिसपेक्षायामाह एवमिति अभ्यासहेतुर्वैराग्यदृढं चित्तप्रचारनिरोधेन रुद्धवृत्तिकं मनो विषयविरक्तमन्तर्निष्ठं भ
वतीत्यर्थः ३५ संयतात्मनो योगप्राप्तिः सुलभेत्युक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति यः पुनरिति व्यतिरेको यन्मात्रपरं द्रुवोऽहं मन्दृप
व्याकरोति असंयतेति इत्थं कान्त्यव्याख्यानपरमुत्तरार्धमाचष्टे यत्तिसाहिना अन्तःकरणस्य स्ववशत्वेतिद्वेविधेय
ग्याराताव्याख्या वतामवत्तम मित्याह यततेति ३६

गी०भा०टी० तत्र हेतुमांगं क्रियजत्तेन हीसाहिनाउभयभ्रष्टस्यापि श्रद्धेद्दिपसंपमादेः सामि कृतस्य च वणादेश्च भावादुपपन्नं स्वभक्तत्वं ता
६ तेति कथं पुत्रस्यानीयः शिष्यः संबोध्यते पितुरेव तातनशब्दत्वाद्दिसारांसाह तनोतीति तेन पुत्रस्यानीयः सशिष्यस्तातेति संबोध
नमविरुद्धमित्यर्थः नगछतिकुत्सितां गतिं कल्याणकारित्वादितिनाशाभावः ४० योगभ्रष्टस्य लोकद्वयेपि नाशाभावे किं भवतो
तिपृछति किंत्विति तत्र श्लोकेनोत्तरमाह प्राप्येति कथं समास्तीति विशेष्यते तत्राह तामथ्योदिति कर्मणि व्याप्रतस्य कामि

नहि यस्मात् कारणात् गात् कल्याणकृत शुभकृत् कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं गैहे तात तनोत्यात्मानं पुत्ररूपेण वृत्ति
तिपिता तात उच्यते पितैव पुत्रः इति पुत्रोपि तात उच्यते शिष्योपि पुत्र एव तः नगछति ४० किं तस्य भवति प्राप्येति
पु योगमार्गप्रवृत्तः संन्यासी तामथ्यो प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र च उषित्वा वासमनुभूय

133

नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीम
तां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते ४१ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ ॥

शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरांस्त॥
का श्चैगतस्य पेशुचीनां पयोक्तबोरीतां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोभिजायते ४१ अथेति अथवा श्रीमतां
कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमतां श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

णो योगमार्गभ्रष्टस्य नन्वपपत्तेल्लक्ष्यहृत्ता वधिफलाभिलाषविकलस्येश्वरे समर्पितसर्वकर्मणस्तभ्रंशशंकानवकाशा इत्यर्थः
समानांनित्यत्वं मानुषसमाविलक्षणत्वं वैराग्याभावविवक्षया विभूतिमतां गृहे जन्मेति विशेष्यते ४१ अद्धावैराग्यादिकला
राधिक्येपक्षांतरमाह अथवेति योगिनामिति कर्मिणां गृहस्थानां मा भूदिति विशिनष्टि धीमतामिति ७ ॥ ८ ॥ ए०भा० ६

प्रश्नमेव विवृणोति । कच्चिदिति प्रश्नालंकारार्थं कच्चिदिति संभावनागीरुत्सग्याचष्टे किमिति उभयविभ्रष्ट इत्यस्य सह्येति कर्मसा
क्षिणा श्रद्धानासिद्धेर्विशाकलितमर्धेयध्यानमर्पितिर हृदि साहक्षिकेति नाशशंकानिमित्तमाह निराश्रय इति कर्ममार्गा
द्यावरुभावे विज्ञानमार्गावष्टम्भसम्भविष्यतीत्याशंकाह विमूढ इति नहि कर्मिलंभनीयमाशंकाफलाभिलाषे सं
न्यस्याशेषसमर्पितमर्थ्यं वा कर्मानुष्ठितो निष्फलोऽलम्बनं ध्यानं वा सम्भवात्सर्वकर्मसंन्यासिन स्तु विक्षिप्तानां त्याज्ञानोपायाञ्ज

कच्चिदिति कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च भ्रष्टः सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यति अप्रतिष्ठो नि
राश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन् ब्रह्मणः पथि ब्रह्मसमाप्तिमार्गे ३८ एतदिति एतन्मे मम संशयं कृष्ण छेत्तुमपनेतुम

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे सं
शयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ३९ श्रीभगवानुवाच पार्थ नैवे

शयं कृष्ण छेत्तुमपनेतुमर्हसि अशेषतः त्वदन्यः त्वत्तोऽन्यः ऋषिर्देवो वा छेत्ता ना हनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते
शयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न संभवति अतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ३९ पार्थेति पार्थ नैवे
हलोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः स योगभ्रष्टस्य नास्ति

म विच्छिन्ने ऽनर्थमासिष्यं काप्युक्तेति भावः ३८ यथोपदर्शितसंशयापाकरणार्थमर्जुनो भगवन्तं प्रेरयन्नाह एतदिति मत्तोऽन्यः ऋ
षिर्देवो वा त्वदीयं संशयं छेत्ता स्यादित्याशंक्याह त्वदन्य इति अन्यस्य संशयछेत्तुरभावे फलितमाह अत इति ३९ योगिनो ना
शाशंकापरिहारं वक्तुं तस्मादाह श्रीभगवानिति यदुक्तमुभयभ्रष्टो योगी नश्यतीति तत्राह पार्थेति तत्र हेतुमाह नहीति योगिनो
मार्गद्वयाद्भ्रष्टस्यैहिको नाशः शिष्टगर्हालक्षणो न भवतीति श्रुतार्थः सम्भाव्यत्वापि तथामुष्मिकनाशस्तु सतमिसा
कान्तद्रूपनिरयप्राप्तिरेवं कृतस्यावैयर्थ्यमनिशानीतेनाशो नास्तीति ४० ॥

योगभ्रष्टस्याधर्मादिप्रतिबंधेपि तर्हि पूर्वाभ्यासवशाद्बुद्धिसंबंधः स्यादित्याशंक्याह तेनेत्यादिना यदि योगभ्रष्टेन योगाभ्यासजनितसंस्कारप्राबल्यात् बलवदधर्म[illegible]मधेदृष्टं कर्म न कृतं स्यात्तदा तेन संस्कारेण वशीकृतः सन्नेवादिरहितोपि बुद्धिसंबंधमागम्य वृत्तीत्यर्थः विपक्षे योगसंस्कारस्याभिभूतत्वाद्देहारंभकत्वमित्याह अधर्मश्चेदिति योगसंस्कारस्याधर्माभिभूतस्य कार्यमकृत्वैवाभिभावमात्रेण नाशः स्यादित्याशंक्याह तत्क्षय इति कालव्यवधानाच्चिरस्थितिरिति शंकितव्योक्तं नेति तत्र जलायुकादृष्टांतमनुसंसंस्कार

न कृतं चेद्योगाभ्याससंस्कारात्बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते। अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोपि संस्कारोऽभिभूयत एव तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते [illegible] न दीर्घकालस्थस्यापि वि

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४

नाशस्तस्यास्तीत्यर्थः जिज्ञासुर्योगस्वरूपं ज्ञातुमिच्छन् योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्तते अपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ४४ छ।

स्य दीर्घतापाःस्तमधिगतत्वादिति भावः कैमुतिकन्यायोक्तिपरमुत्तरार्द्धं विभजते जिज्ञासुरित्यादिना अत्रापि संन्यासीति विशेषणं पूर्ववदवधेयमित्याह सामर्थ्यादिति न हि कर्मी कर्ममार्गे प्रवृत्तस्ततो भ्रष्टः शंकितुं शक्यते अतः संन्यासी पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो योगभ्रष्टोऽभीष्टः सोपि वैदिककर्मतत्फलं वातिवर्तते किमुत योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः सदाभ्यासं कुर्वन् कर्म तत्फलं वातिवर्तते इति वक्तव्यमिति योजना योगनिष्ठस्य कर्मतत्फलातिवर्तनं न ततोऽधिकफलावाप्तिर्विवक्ष्यते ४५

234

ज्ञानविद्यावतां शुचीनां श्रीमतां कुले जन्म दुर्लभं दुर्लभादपि दुर्लभं यस्मात्कारणात्तस्मादिति साह एतद्धीति किमपेक्ष्यास्य जन्म-
नो दुःखलभ्यत्वमपि दुःखलभ्यत्वं तदाह पूर्वमिति यद्यपि विभूतिमतां मतिशुचीनां गृहे जन्म दुःखलभ्यं तथापि तदपेक्षया इदं
जन्म दुःखलभ्यतरं यदीदृशं शुचीनां श्रीमतां विद्यावतामिति विशेषणोपेते कुले लोके जन्मलक्षणमाराणामित्यर्थः यद्युक्तमनन्तरं ज-
प न्मोक्तं तस्मिन्नतस्मिन्देहेऽन्तरं तमाह यस्मादिति ४२ कुले सामान्यविषयेऽतिरोधः पूर्वस्मिन्देहे भवं तत्रानुष्ठितसाधनविशेषयुक्तमि-

एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले [illegible] दुर्लभतरं दुःखेन लभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथो-
क्तविशेषणे कुले यस्मात् ४२ तत्रेति तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्यात्मयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्दे-

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् यतते च ततो भूयः संसिद्धौ
कुरुनन्दन ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ॥ ॥

हे भवं यं पौर्वदेहिकं यतते च यत्नं करोति तन्न तस्मिन्नेव पूर्वकृतात्संस्कारात् भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्द-
न ४३ कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इत्युच्यते पूर्वेति यः [illegible] पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रिय-

सर्वः तर्हि यथोक्ते जन्मनि साधनानुष्ठानमन्तरेण तु बुद्धिसंबन्धः स्यादिति शङ्कामाह य \\ ते हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो
नि यतते चेति ४३ प्रयत्नः श्रवणाद्यनुष्ठानं विषयोपरि पूर्वसंस्कारैः स्वाभ्यासवशेन यः प्रवर्तते यतितं प्रायोऽप्यवृत्तिरनिष्ट-
यास्यादिति शङ्कामाह पूर्वेति स हि योगभ्रष्टः समनन्तरजन्मकृतसंस्कारवशादुत्तरस्मिन्जन्मनि ध्यानिष्ठत्वविप्रयोगमपसे
वालकष्टो भवतीत्यर्थः तत्र केऽमुत्रिकन्यापरत्वयति द्विज्ञातामुरिति पूर्वबुद्धिं किञ्जते यः पूर्वेति तस्मान्नेष्टुमानस्यम वृतिरि

षष्ठः ॥

गी॰भा॰६ न्त्वादित्सो विरण्ड्या सत्वं कारणमन्तरमिसे तेषामुपासकाधूयां सो योगिनो गम्यंते तेषां कतमः श्रेयानिष्यते तत्राह योगि
१८ नामिति यो भगवंतः सगुणं निर्गुणं वापथो केनचेतसा श्रद्दधानः सन्ननुवर्तमत्तुसंधत्ते स युक्ततमो मतः अंतःशयेन यु

योगिनामिति योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनांतरात्मनांतःकरणे
न श्रद्धावान् श्रद्दधानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मनां श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७ इति श्री ॥॥

Z35

४७ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पादपूज्यशिष्यस्य श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभ
गवतः कृतौ समयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥

क्तः श्रेयानीश्वराभिमतः न हि तदीयोऽभिप्रायोऽन्यथा भवितुमर्हतीत्यर्थः तदनेनाध्यायेन कर्मयोगस्य सम्यग्ज्ञानहेतोर्म
र्यादां दर्शयता सांगश्च योगो विवृतवता मनोनिग्रहोपायोपदेशेन योगभ्रष्टस्यासति नाशाशंकावकाशं शिथिलयता तं
पदार्थोऽभिहितस्तस्मान्निरूढो त्मावाभार्यता नालुप्तिरिति साधितम ६७ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धा टी॰
नंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृता यां गीताभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः ६ संवत १८६० १८

योगनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वे हेत्वंतरं वक्तुमुत्तरश्लोकमवतारयति कुतश्चेति मदुक्तप्रयत्नोऽपि क्रमेणाभ्यासेनैवाधिकप्रयत्नसद्भावे हेतोर
किंचित्करत्वमित्याशंक्य हेत्वंतरमेव प्रकटयति प्रयत्नादिति तत्र योगविषये प्रयत्नातिरेकेन तीव्रयः ततः संचितसंस्कारात्सु
हापादिति यावत् समुत्पन्नसम्यग्दर्शनवर्षित्मक्रमेण गतिः संन्यासिनो लभ्यते तेन श्रीकृष्णमुक्तिमित्युत्तराधिकं प्रयत्नो भवेदल्प

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति प्रयत्नादिति प्रयत्नादधिकं यतमान इत्यर्थः तत्र तु योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः वि
शुद्धकिल्बिषः संशुद्ध्या योऽनेकेषु जन्मसु किंचित्संस्कारजातमुपचि नउपचितमतेनोपचितेनानेकजन्मकृते

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ४५ तपस्विभ्योऽधि
को योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ ॥ ॥ ॥

नसंसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धः ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन् याति परां प्रकृष्टां गतिं ४५ यस्मादेवं तस्मात् तपस्वि
भ्य इति तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानवद्भ्योऽपि ज्ञानवन्तः शास्त्रपांडित्यसंतस्तद्भ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्योऽग्निहोत्रा
दिकर्मवद्भ्योऽधिको योगी तस्माद्योगी भवा

प्रयत्नस्तु चिरेणैव मुक्तिभागीत्यर्थः ४५ सम्यग्ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुत्वं ॥
योगस्योक्तमनन्य योगिनः सर्वाधिकत्वमाह यस्मादिति योगस्य सर्वस्मादुत्कर्षो रवव्यपकर्तव्यतायां योगिनः सर्वाधि
क्यं साधयति तपस्विभ्य इति योगिनो ज्ञानिनश्च यथोपपत्त्यालक्ष्यं तस्य ज्ञानिभ्योऽधिकत्वमित्याशंक्याह ज्ञानमिति योगिनः
सर्वाधिकत्वे फलितमाह तस्मादिति ४६

गी०अ०१०
१

इतश्च कश्चिदेव भगवत्प्रभावं वेत्तीत्याह किंचेति कोऽसौ प्रभावो भगवतो प्रभावं यं वस्तुतो न विदुरित्यपेक्षायां पारमार्थिकं प्रभावं तज्ज्ञाने फलं च कथयति यो मामिति पदद्वयापौनरुक्त्यमाह अनादित्वमिति ३ भगवतो लोकमहेश्वरत्वे हेत्वंतरमाह एतच्चेति मुमुक्षुभिराराध्यत्वसिद्ध्यर्थं बंधमोक्षसाधनं पुरुषस्तुत्याशेषजगत्स्रष्टृत्वाधिष्ठातृत्वलक्षणासोपाधिकं भगवत्प्रभावमभिधत्ते बुद्धिरितिसार्धमाहीसार्धश्लोकेन

किंच यो मामिति यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न ममान्य आदिर्विद्यतेतोहमजोऽनादिश्च अनादित्वमजत्वे हेतुः तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं असंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ३ इतश्चाहं महेश्वरो लोकानां बुद्धिरिति बुद्धिरंतःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं ज्ञानं बुद्धिमानदतीवदेति ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः असंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४

बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चात्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक् सत्यमुच्यते दमो बाह्येन्द्रियोपशमः शमोऽन्तःकरणस्य शान्तिः सुखं आह्लादो दुःखं संतापः भवः उद्भवः अभावस्तद्विपर्ययः भयं त्रासः अभयमेव तद्विपरीतं ४

सूक्ष्मतरसूक्ष्मतमस्वार्थो गृह्यते उक्तं सामर्थ्यं बुद्धिरित्यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धं प्रमाणपतितं हेतुमिति आत्मादीनि तदवबोधवंतं हि ज्ञानिनं वदंति अंतःकरणस्योपशमो विषयेभ्यो व्यावृत्तिरिति शेषः ४ ॥ ॥ ७

दा

236

लं०
१

श्रीभगवतेनमः ॐ अध्यायषट्केसिद्धमर्थंसंक्षेपतोनुभाषते सप्तमइति तत्त्वंसोपाधिकंनिरुपाधिकंचविभूतयः सविशेषनिर्विशेषरूप
प्रतिपत्त्युपयोगिन्य उत्तराध्याये स्याध्यायषट्केनसंबंधंवदन्नध्यायांतरमवतारयति अथेति उक्ताः सविशेषध्याने निर्विशेषप्रतिपत्तौ
चविशेषत्वेनेतिशेषः ननुसविशेषंनिर्विशेषंचभगवतोरूपंप्रागेवतत्रोक्तंतत्रकिंपुनरध्यायेनत्याह उक्तमपीति यद्यपितत्रतत्रतत्त्वमुक्तं
तथापिपुनर्वक्तव्यंदुर्विज्ञेयत्वादित्यपितोमन्यतेतत्रइतियोजना प्रहृष्टत्वंवचसःस्पष्टयति निरतिशयेतितदेवंतच्चोदिशिनष्टि यन्निरतिशमिति
प्रीतरये॥ ॥ सप्तमेध्यायेभगवतस्तत्त्वंविभूतयश्चप्रकाशितानवमेच अध्येशनीयेषुतेषुचिंत्योभगवानस्तेनेभावाः वक्तव्यास्त
त्त्वंचभगवतोवक्तव्यं उक्तमपिदुर्विज्ञेयत्वादित्यतोभूयइति भूयएवशृणु हेमहाबाहोमेममपरमंप्रकृष्टं निरतिश
यवस्तुप्रकाशकंवचः वाक्यं यत्तेतुभ्यंप्रीयमाणायमद्वचनात्प्रीतिमतेत्वमत्तोवामृतमिवपिबस्ततोवक्ष्यामिहितकाम्यया

श्रीभगवानुवाच भूयएवशृमहाबाहोशृणुमेपरमंवचः यत्तेहंप्रीयमाणायवक्ष्यामिहितकाम्यया १
नमेविदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः २

हितेच्छया १ किमर्थंवक्ष्यामीत्यतआह नमइति नमेविदुःनजानंतिसुरगणाः किंतेनविदुः ममप्रभवंप्रभुशक्त्यातिशयंअ स्त
थवाप्रभवंजन्मनापिमहर्षयः अस्मादयोविदुः नजानंतितत्रहेतुः अहमादिःकारणंहियस्मा
त्सृष्टकार्यसिद्धेःसत्सृष्टकिंस्तुविकेस्याशंकामाह प्रीयमाणायेति ॥ देवानांमहर्षीणांचसर्वशःसर्वप्रकारैः २
ततोवक्ष्यामितुभ्यमितिपूर्वेणसंबंधः १ हितकाम्ययादुर्विज्ञेयत्वज्ञानेकश्चिदन्योपिपरेण चोपदेक्ष्यतीतिनेनचमेमत्तत्त्वता
नभविष्यमतोभगवद्वचनमंतरेणकिंचित्करमितिशंकित्वापरिहरतिकिंतदमित्यादिनारेहस्योभ्यवादयश्चभगवत्स्वभावेनविदंती
सत्रप्रश्नपूर्वकंहेतुमाहकस्मादिति निमित्तत्वेनोपादानत्वेनचसर्वात्मनाभगवानेवहेतुस्तर्हिकारणेनतस्यप्रभावविद

सोपाधिकंप्रभावंभगवतोदर्शयित्वातत्ज्ञानफलमाह एतामिति बुध्याद्युपादानत्वेनविविधाविभूतिर्भवनंवैभवंसर्वात्मकत्वंतदाह विता
रमिति ईश्वरस्यतत्तत्कार्यसंपादनसामर्थ्यंयोगस्तत्फलमैश्वर्यंसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वंचमहीयःशक्तिज्ञानलेशमात्रस्यमन्वादयोभगवा
दंशअंशेनज्ञानंतेचतदाह त्यवेति यथाविभूतियोगंतथानिरंकुशत्वेनेतिवेदनस्यनिरंकुशत्वेहेतुः यथावदिति सोपा
धिकज्ञानंनिरुपाधिकज्ञानेद्वारमित्याह सोऽविकंपेनेति उक्तेऽपिप्रतिबंधाभावमाह नात्रेति ७ कथंतावकविभूत्यैश्वर्येज्ञान

फलं
त

एतामिति एतांयथोक्तांविभूतिंविस्तारंयोगंचयुक्तिंचात्मनोघटनसामर्थ्यंवायोगैश्वर्यसामर्थ्यंसर्वज्ञत्वंचयोगजंयोगजत्वंतेम
ममहियोयोगंयोवेत्तीतितत्त्वतस्तत्त्वेनयथावदित्येतत्सोऽविकंपेनाप्रचलितेनयोगेनसम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेनयुज्यतेसं

एतांविभूतिंयोगंचममयोवेत्तितत्वतः सोऽविकंपेनयोगेनयुज्यतेनात्रसंशयः ७

अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते ८

बुध्यतेनात्रास्मिन्नर्थेसंशयोऽस्ति ७ कीदृशेनाविकंपेनयोगेनयुज्यतइत्युच्यते अहमिति अहंपरंब्रह्मवासुदेवाख्यंस
र्वस्यजगतःप्रभवः उत्पत्तिर्मत्तएवस्थितिनाशक्रियाफलोपभोगंदर्शनलक्षणंविक्रियारूपंसर्वंजगत्प्रवर्तते ७

मुक्तयोगस्यहेतुरितिमत्वायदुक्तंतीति कीदृशेनेति उक्तज्ञानमाहात्म्यात्प्रतिष्ठिताभगवन्निष्ठासिद्ध्यतीत्याह उच्यतेइति प्रभवमस्मा
दितिप्रभवःसर्वप्रकृतिः सर्वात्मेत्याह उत्पत्तिरिति सर्वज्ञात्सर्वेश्वरात्मनोनिमित्तात्सर्वस्थितिनाशादिर्भवति मयाचोदितोयोमिणांप्रे
र्यमाणास्तर्वंयथास्वमर्यादामनतिक्रम्यचेष्टतेतदाह मत्तइति ॥ ८ ॥ ॥ ०

यथाशक्तीति पात्रे श्रद्धया स्वशक्तिमनतिक्रम्यार्थिनां देशकालानुगुण्येन प्रतिपादनमित्यर्थः ३ ज्ञानां बुद्ध्यादीनां सामग्राणामीश्वरा
दुत्पत्तिं प्रतिजानीते भवन्तीति नानाविधत्वे हेतुमाह स्वकर्मेति ५ कथंचिदपि तेषामात्मातिरेकेणाभावान्मत्त एवेत्युक्तं न केवलं भगवतः स
र्वप्रकृतित्वमेव किं तु सर्वेतत्त्वसेवैश्वरत्वरूपमधिष्ठातृत्वमपीत्याह मिवेति भृग्वादयो विशिष्यंताः सर्वज्ञा विद्यासंप्रदायप्रवर्तका
स्तच्चेति मनूनामपि पूर्वत्वेनाद्यत्वमनुक्त्वा अनेके ते मनवस्तत्राह सावर्णिका इति प्रसिद्धाः पुराणेषु प्रजानां पालकाः स्वयमीश्वरा श्चेति

अहिंसेति अहिंसा अपीडा प्राणिनां समता समचित्तता तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिरित्येवं तपः इंद्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दा
नं यथाशक्ति संविभागः यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः अयशस्त्वधर्मनिमित्ताकीर्तिः भवंतीति भावाः पचोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणि
नां मत्त एवेश्वरात् पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ५ किंच महर्षय इति महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वे तीतमेका

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः भवंति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः सप्त पूर्वे
चत्वारो मनवस्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६

ल सेवे धिनं अस्त्वारो मनवस्तथा सावर्णिका इति प्रसिद्धाः ते च मद्भावा मद्भावनावन्तः स्ववेन सामर्थ्येनोपेता मानसा
मनसैवोत्पादिता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिलोके इमाः स्थावरजंगमाः प्रजाः ६

शेषः महर्षीणां मनूनां च तुल्यविशेषणं तं चेति मयि सर्वेश्वरे मद्भावेन ताभावनायेगोतेनया भावनाफलमाह ते स्वयमिति ये स्वयं राजाधि
षितत्वेन तान् स्वपर्यंतरस्म र्थः तेषामन्वानो वै शिष्ट्यमाह मानसा इति मन्वादीन् विशिनष्टि येषां मिति विधा पाजन्मना च संततिभू
तामन्वादीनामस्मिन् लोके सर्वाः प्रजास्तत्र्यः ६ ॥

यदुक्तं सोऽविकंपेनेत्यादि तदर्थमभिकांक्षत्वात्तदिदानीमुदाहरति ये यथोक्तेति । नित्याभियुक्तानामनवरतं भगवत्यैकाग्र्यं संपन्नानामित्यर्थः
पुत्रादिलोकत्रयहेतुत्वर्थितेन वा गर्भवासत्वेन वा प्रत्यहं जीवनोपायसिद्धये भजनमिति शंकित्वा दूषयति किमित्यादिना प्रागुक्तानां स्वा
भक्तिं हेतेहेनकुर्वतामित्यर्थः तेभ्योऽहं तत्वस्तानेप्रयच्छामीत्याह ददामीति उक्तबुद्धिसंबंधस्य फलमाह येनेति १० श्लाकनन्यं प्रकर्ष
काष्ठांगतांतः करणापरिणामे निरस्ताऽशेषविशेषभगवद्रूपप्राप्तिहेतोर्बुद्धियोगे प्रश्नपूर्वकमुक्तानधिकारिणो दर्शयति केनेति

ये यथोक्तप्रकारैर्भजंते मां भक्ताः संतः तेषामिति तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमा
नानां किमर्थित्वादिकारणेनेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थः ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः
सम्यग्दर्शनं मत्तत्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगं येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमा

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते १०
तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः ॥ ॥ ११॥

त्मत्वेनोपयांति प्रतिपद्यंते १० केनेमच्चित्तादिप्रकारैर्मां भजंते किमर्थं वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबंधहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां
त्वद्भक्तानां ददासीत्याकांक्षायामाह तेषामिति तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकंपार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेक
भगवत्प्राप्तेर्बुद्धिसाध्यत्वेन तस्या निमित्तापन्नत्वं भक्तेभ्यो बुद्धियोगं ददासीत्ययुक्तं तो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहांधकारं तमो
क्तमिति निवशंकते किमर्थमिति तेषां बुद्धियोगं किमर्थं ददासीति संबंधः भगवत्प्राप्तिप्रतिबंधकनाशको बुद्धियोगस्तेन नास्ति तत्प्रा
प्तेरनित्यत्वमित्याशंक्याह कस्येति भक्तानां तत्प्राप्तिप्रतिबंधके किंचिदवशेषयतीत्याकांक्षायामिति अविवेको नामाऽज्ञानं ततो जा
तं मिथ्याज्ञानं तदुभयमेकीकृत्य तमो विवक्ष्यते ॥ श्रीगोपालजीसहाये

रस्यं मम सर्वात्मत्वं सर्वप्रकृतित्वं सर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च महिमानं ज्ञात्वा मय्येव निष्ठावन्तो भवन्तीत्याह अहमिति संसारासारता ज्ञानवतां भगवद्भजनेऽधिकारं द्योतयति बुधा इति परमार्थतत्त्वं पूर्वोक्तनीत्या ज्ञात्वा तत्प्रेमादराभिनिवेशाख्यो भावस्तेन संयुक्तत्वं च भगवद्भजने भवति हेतुरित्याह भावइति ८ न केवलमुक्तमेव भगवद्भजने साधनं साधनान्तरं चास्तीत्याह किंचेति ईश्वरात्प्रतीचः प्रागुक्तादन्यत्र चित्तप्रचारणहिंसं भगवद्भजनोपायमाह मयीति चक्षुरादीनां भगवत्संप्राप्तिस्तद्गोचरत्वात्तस्येत्याशंक्याह मय्युपसंहृतेति भगवद् अपि एवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वाः भावसमन्विताः भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ८ किंच मच्चित्ता इति मच्चित्तामपि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः मद्गतप्राणा मद्गताः प्राप्ताश्चक्षुरादयः प्राणाः येषां ते म

इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ८ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् कथयन्तश्च
मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ९

द्गतप्राणाः मय्युपसंहृतं करणा इत्यर्थः अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतद्बोधयन्तः अवगमयन्तः परस्परमन्योऽन्यं कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ते च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ९ तिरेकेण जीवनेऽपि नादरस्तद्विषयत्वाधिनेन भक्तानामित्याह अथवेति आचार्येभ्यः श्रुतत्वादकथया परस्परं भगवन्तं सब्रह्मचारिणो बोधयन्ति तदपि भगवद्भजनसाधनमित्याह बोधयन्त इति आगमोपपत्तिभ्यां भगवन्तमेव विशिष्टधर्माणां शिष्येभ्यो गुरवो व्यपदिशन्ति तदपि भगवद्भजनमेवेत्याह कथयन्त इति भक्तानां तुष्टिरती स्वरसतः स्यातामित्याह तुष्यन्तीति मनोरथपर्यात्या रतिः प्राप्तौ कामुकसं
तेमतिसुखहरणमाह प्रियेति ९

निरस्ताशेषविशेषं निरुपाधिकं सोपाधिकं च सर्वात्मत्वादि भगवतो रूपं तद्विषयं च श्रुत्वा निरुपाधिकरूपस्य प्राकृतबुद्ध्यनवगाह्योक्तिपूर्वकं
मद्यानुग्रहाय सर्वेदा सर्वेषु हि आद्य सोपाधिकरूपविस्तारेणाश्रोतुमिच्छन् पृच्छतीत्याह यथोक्तामिति परं ब्रह्म भवानिति लक्ष्यनिर्देशः
तस्य लक्षणार्थं परं धामेत्यादि विशेषणत्रयं धामशब्दस्य स्थानवाचित्वेऽप्यावर्त्ते यन्न्यायाचैव तेज इति तस्यैव तन्नस परमतेजन्मादिरहि
त्येन कौटस्थ्यं प्रदर्शितं पावनमसंततमुद्धलमुच्यते पदे देवल हरणपरं ब्रह्मेतभ्यवानेवनान्यैरत्तर्पेः कुतस्त्वमेवमत्तासीत्याशंक्याह पूर्वाचार्यादि
ष्यपोक्तभगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा अर्जुन॰ परमिति परं ब्रह्म परमात्मा भ्रष्टं निरंजनमिति परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं पु
रुषपरमं पुरुषं भवान् पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिविभवं आदिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशील १२ ईदृशं

अर्जुन उवाच परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं १२ आहुस्त्वा
मृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३

आहुः कथयंति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा असितो देवलो प्येवमेवाह व्यासश्च स्वयं चैव ब्रवीषि मे १३
स्मात् पुरुषमिति दिवि परमे व्योम्नि भवतीति दिव्यः तेन सर्वप्रपंचातीतं दिव्यमिति द्योतनेरिति देवः सत्वादिः सर्वमूलत्वादत एवाजस्तं सर्व
गतमाकाशमिति संबंधः १२ उक्तविशेषणं त्वामृषयः सर्वे यस्मादाहुस्तस्मात् छवनात्तवोक्तं ब्रह्मत्वं युक्तमित्याह ईदृशमिति ऋषिग्र
हणेन गृहीतानामपि नारदादीनां विशिष्टत्वात्पृथग्ग्रहणं असितो देवलः पिता किमन्यैस्त्वं स्वयमेवास्मानमुक्तरूपं न्ययमुक्त
वानित्याह स्वयं चेति १३ ॥ श्रीरामजीशरणायेनमः

न च तन्नाशकत्वं जडस्य कस्यचित्त्वदन्तर्भूतस्य युक्तं तेनाहं नाशयामीत्युक्तं केवलचैतन्यस्य जडबुद्धिवृत्तेर्वा तत्ताभावं नाशकत्वमाशंक्य
विशिनष्टि आत्मेति तस्याशयस्थत्वन्निष्ठावृत्तिविशेषो वा कोऽप्यबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तोऽप्यात्मा सहायसामर्थ्यादज्ञानादिनिवृत्तिहेतुरित्य
र्थः बुद्धिवृत्तिबोधस्याज्ञानादिनिवर्त्तकत्वमुक्तं गोचरे तु तन्निवर्त्तकत्वमिति पक्षान्तरमाह ज्ञानेति देहाद्यव्यक्तान्तानात्मवर्गातिरिक्त
वस्तुगोचरत्वमाह विवेकेति भगवति संहाविहितया भक्त्या तस्य प्रसादोऽनुग्रहः स एव स्नेहस्तेनासेचनद्वारास्योत्पत्तिमाह भक्तीति मय्ये
व भावनायामभिनिवेशो वातस्तेन प्रेरितोऽयं जायते न हि वातप्रेरणमन्तरेणादौ दीपस्योत्पत्तिरित्याह मद्भावेनेति ब्रह्मचर्यमष्टांगमादि

नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्ने
हाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्त्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्या

नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

वृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥११॥

त् शब्दः शमादिसंग्रहः तेन हेतुनाहितसंस्कारवती या प्रज्ञा सेयं वर्त्तिर्भवति न हि स्नापं तर्हि वर्त्तिरहितेन केन दीपो निर्वर्त्स्यतेतत्तदाह ब्रह्मचर्येति न चाधारा
दृते दीपस्योत्पत्तिर्दृष्टेत्याह विरक्तेति यद्विषयेभ्यो व्यावृत्तं चित्तं रागाद्यकलुषितं तदेव निवातमपवरकं तत्रस्थितत्वमस्य दर्शयति
विषयेति भास्वतेति विशेषणं विशदयति नित्येति सदातनं चित्तैकाग्र्यं तत्पूर्वकं ध्यानं तेन जनितं सम्यग्दर्शनफलं तदेव भाः तद्वज्ज्ञानमस्य
तेनेत्यर्थः तेनाज्ञाने सकार्ये निवृत्ते भगवान्स्वरूपमेव प्रकाशी भवतीति मत्वा व्याख्यानमेव पदं समुपप्रतिज्ञानेति ॥११॥

कथमिति

सुगमः =

वक्तव्यां विभूती विशिनष्टि याभिरिति यथा लोकानस्मदादीन् व्याप्नोषि ता विभूतीः शेषेण वक्तुमर्हसीत्यर्थः १६ किं च ये विभूतीः ध्यानेनुतिष्ठसीत्याशं
क्यं ध्यानेनाकेयं प्रकारप्रश्नेन फलं कथयति योगो नामैश्वर्यं तद्वस्यास्तीति योगिन् हे सर्वविषमति त्वां केन प्रकारेण सततमनुसंदधा
नो विशुद्धबुद्धिर्भूत्वा निरुपाधिकं त्वां विजानीयामिति प्रश्नः प्रश्नान्तरं प्रश्नोति केषु केष्विति १७ चेतना चेतनभेदादुपाधिविवृत्स्वाञ्चे

याभिर्विभूतिभिरात्मनो महात्म्यविस्तरैरिमांल्लोकांस्त्वं प्राप्य तिष्ठसि १६ कथमिति कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिन् त्वां सदाप
रिचिंतयन् केषु च भावेषु चिंत्योसि ध्येयोसि भगवन्मया १७ विस्तरेणेति विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं वि
भूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन अर्दनैर्गतिकर्मणो रूपम् असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां नरकादिगमयितृत्वा

याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु केषु च १६
भावेषु चिंत्योसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति

त्जनार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय न तृप्तिर्हि यस्मान्नो बोध
स्मान्नास्ति मे ममामृतमेव तत्त्वन्मुखनिःसृतं वाक्यामृतं १८ ॥ ॥

उक्तवचने प्रवृत्तं प्रश्नमुपसंहरति विस्तरेणेति अर्दनेर्गतिकर्मणो जनार्दनेति रूपं ततः असाद्यति असुराणामिति प्रकारान्तरेणाह य
येभ्यः प्राप्यति अभ्युदयेति ननु पूर्वमेव सप्तमेऽध्याये च विभूतिरैश्वर्यं चेश्वरस्य दर्शितं तत्किमिति भूयोऽनुशिष्यते तत्राह भूय इति
अमृतं न ममामृतं प्राप्यमित्यर्थः १८

२४०

ऋषिभिस्त्वया चोक्तत्वादुक्तं सर्वं सत्यमेवेति मन्यमान आह सर्वमिति किंतदित्याशंक्यात्मरूपमित्याह यन्मामिति देवादिभिः सर्वैरप्यमानज
यात्वद्रूपे विशिष्टवक्तव्यतरत्वामनर्थकमित्याशंक्याह नहीति प्रभवो नाम प्रभावो निरुपाधिकस्वभावः यत्र देवादीनामपि दुर्विज्ञेयं तत्र तत्पे
तराणां का कथा मनुष्याणामित्यर्थः १४ कश्चिदेवं महतां महेनानेकजन्मसंसिद्धो जानाति त्वदनुगृहीतस्त्वत्स्वरूपमित्यभिप्रेत्याह यत इति स्वय
मेवोपदेशमन्तरेणेत्यर्थः आत्मना प्रत्यक्षेणाविषयत्वपेतिपावत आत्मानं निरुपाधिकरूपं नैव च सोपाधिकमपि रूपमन्यस्य गोचरेत्यर्थः

सर्वमिति सर्वमेतत्त्वया यदुक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रतिवदसि वक्ष्यसि विभावसे हे केशव नहीति ते तव हे भगवन्व्य
क्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः १४ यतस्त्वं देवादीनामादिरतः स्वयमिति स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वमिति शेषः ज्ञानैश्वर्या

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव नहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं
पुरुषोत्तम भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः

दिशक्तिमंतमीश्वरं पुरुषोत्तम भूतानि भावयतीति भूतभावनः हे भूतभावन भूतेश भूतानामीश हे देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमिति
वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि

तीत्याह निरतिशयेति पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति भूता शपतीति पराणीच तत्स्वरूपत्वं संबोधनेन बोध्यते सर्वपूज्यत्वं सर्वकर्तृत्वं च कपयति
भूतानीति सर्वेश्वरत्वमाह भूतानामिति उक्तं तत्सोपाधिकरूपं देवादीनामाराध्यत्वमधिपतित्वमाह देवेति जगतः सर्वसत्त्वाभिलेन
व पालयितृत्वमाह जगदिति १५ यस्मादस्मदृषिमागोचरास्त्वद्वासनादिदृशासितत्त्वत्कृतां त्वामनत्वपैवतद्रूपं वक्तव्यमित्याह वक्तुमिति दिव्यत
मप्राकृतत्वं संग्रसन्नयमन्याचष्टे आत्मनइति ६

तत्र तत्र प्रधानत्वेन परस्य ध्येयत्वमेवं शब्दार्थमेव दर्शयति आदित्यानामित्यादिना २१ मंत्रवृास्तासमूहा यानां मृगादीनां मध्ये सा
मवेदोस्मीति ध्यानांतरमुदाहरति वेदानामिति २२ संघाते जीवाधिष्ठिते यावभ्यं चत्वं सर्वत्रव्यापिनी चैतन्याभिव्यंजिकेति रो

आदित्यानामिति आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामादित्योहं ज्योतिषां रविः प्रकाशयितॄणां मध्ये अंशुमान् रश्मिमान् मरीचिर्नाम म
रुतां मरुद्देवताभेदानां अस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदानामिति वेदानां मध्ये सामवेदोस्मि देवानां रुद्रादित्यानां वास
वः इंद्रोस्मि इंद्रियाणामेकादशानां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना कार्यकारणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिश्चेतना २२

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदानां सामवेदो
स्मि देवानामस्मि वासवः इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्ते
शो यक्षरक्षसां वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं २३ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस
्पतिं सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २४ श्रीगोपालजी सहाये ॥

रुद्राणामिति रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च वसूनामष्टानां पावक
श्चास्मि अग्निः मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहं २३ पुरोधसामिति पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि पार्थ बृ
हस्पतिं स हि इंद्रस्येति मुख्याः पुरोधाः सेनानीनां सेनापतीनामहं स्कंदो देवसेनापतिः सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां
षः २४ बृहहिनेष्ठ बृहस्पतेर्मुख्यत्वे हेतुमाह स हीति एकमिंद्रसोकारस्य बृहस्पतिकत्वेन तदीयप्रधानत्वेन ॥ सागरोस्तारोगस्ति २४
च प्रधानत्वमुच्यते २५

प्रष्टारं विश्वं अपि तु भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति हंतेत्यनुमतिं आवर्त्यं जिज्ञासावच्छिन्नं कालं दर्शोपपत्तिः इदानीमिति हि विभवत्व मप्राकृतत्वमस्मद्गोचरं त्वयावासान्वयं पृच्छत्येति पाठस्तात इति सर्वे विभूतीनां वक्तव्यत्वप्राप्ताद्युक्तं यदेति किमिस्मिन्न शेषतो विभूतयो नोच्यन्ते तत्राह प्राधान्यत इति तत्र हेतुः पन इति १९ विभूति प्रदर्शने प्रस्तुते तस्यादावेव पारमार्थिकं परमेश्वरं रूपं दर्शयितुं श्रोतुरर्जुनस्य मनः समाधानार्थं पतते तवेति सोपाधिकमपि कालात्मनिकं परस्य रूपं प्रथमाद्यस्यमाणं श्रोतुश्चित्तसमाधाने कर्तव्यमेवेत्याह तावदिति श्लोकेश

हेतन्त इति हंतेदानीं ते दिव्या हि विभवा ह्यात्मविभूतयः आत्मनो मम विभूतयो याः तास्ताः कथयिष्यामीत्येतत् प्राधान्यतो यत्र यत्र प्राधान्यं यायाविभूतिस्तां तां प्राधान्येनाप्राधान्यतः कथयिष्याम्यशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं यतो नास्त्यंतो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः १९ तत्र प्रथममेव तावच्छृणु अहमिति अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनि

श्रीभगवानु० हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च २०

द्र इत्यर्थः घनकेश इति वा सर्वेषां भूतानामाशयेंतर्हृदि स्थितो नित्यं ध्येयस्तदशक्तेन तु चेतनेष्वचेतनेषु भावेषु चिंत्योऽहमित्याह अहमेवादि
र्भूतानां कारणं उत्पत्तिर्मध्यं च स्थितिरंतः प्रलयश्चाहमेव च ध्येयोऽहं २० ॥

नेऽस्मिन् विद्याकर्मपूर्वे मा प्रज्ञाप्ताशयो हृदयं सर्वेषां भूतानां हृदये स्थितोऽपि प्रत्यगात्मा नासौ रूपमेवेति वाक्यार्थमाह सर्वेषामिति परंतु मनो ध्येयो ध्यातापर मात्मा न मात्मत्वेन ध्यातुं नालं तत्प्रत्याह तदशक्तेनेति वक्ष्यमाणादित्यादिषूपासने ध्येयत्वमप्यदेवकारणं किं चितनं तत्र ध्येयमित्याशंक्याह यस्मादिति सर्वकारणत्वेन सर्वेशत्वेन सर्वेश्वरत्वेन चापरस्य ध्येयत्वमवेक्षितं नान्यस्याकस्य विलाशादित्यादिदृष्टे

यत्नेनेत्यर्थः ३ उक्तं ध्यानाशक्तेर्योऽयमत्र विभूतयो गमपरिगणितं चेति

गी भा १०

अहमादित्स्रे स्माद्युक्तमेव पुनः किं होच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याशंक्याह भूतानामिति सर्गशब्देन सर्ज्यंतरत्तिसन्नोत्तीकार्यापिरागृह्यंते अध्यात्मविद्येति आत्मत्वतः करणपाणातिरत्रिद्या निवर्तिका गृहीता प्रवदतां सेवंधीवादो वीतरागकथा तत्वनिर्णयावसाना ३० ३१ प्रह्लाद इति प्रल्हादो नाम भक्तोऽस्मि दैत्यानां दितिवंशानां कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं मृगाणां च मृगेंद्रः सिंहो व्याघ्रो वाहं वैनतेयश्च गरुडस्तान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणां ३० पवनइति पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि रामः शस्त्रभृतां शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथी श्रीरामोऽहं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां श्रवंतीनामस्मि जाह्नवी गंगा ३१ सर्गाणामिति सर्गाणां सृष्टीनां आदिरंतश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलयाहमर्जुन ॥ भूतानां जीवा

य प्रल्हादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् मृगाणां च मृगेंद्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ३० पवनः पव
तामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१ सर्गाणामादिरंत
श्च मध्यं चैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२ ॥ ॥

धिष्ठातॄणामेवादिरंतश्चेत्युक्तमुपक्रमे इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानोऽस्मि वादो वीतनिर्णयफलत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितंडानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ३२ श्रीरामचंद्रायनमः ० ९

प्रवदतामितिलक्षणपाकथाभेदोपादानं तदानिर्धारणोषष्ठीत्याह प्रवक्तॄति ३२ ॥ ७ ॥

142

स्व०

जपयज्ञस्य यज्ञान्तरेभ्यो हिंसादिराहित्येन प्राधान्यमुपेत्याह यज्ञानामिति शिखरवत्तामुच्छ्रितां पर्वतानां मध्ये मेरुरहमिति त्वज्ञेऽपि स्थितिशीलानां तेषामेव हिमवान् पर्वतराजोऽस्मि स्थैर्यभेदं गृहीत्वाह स्थावराणामिति ॥ २५ ॥ सर्ववृक्षाणामित्यत्र वृक्षशब्देन वनस्पतयो गृह्यन्ते प्र

महर्षीणामिति महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानां मध्ये एकमक्षरमोंकारोऽस्मि यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः देवा एव सन्तः ऋषित्वं प्राप्ता मंत्रदर्शित्वात्ते देवर्षयः तेषां नारदोऽस्मि गंधर्वाणां चित्ररथो नाम गंधर्वोऽस्मि सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवा इति उच्चैःश्रवसमश्वानां उच्चैःश्रवानामानमश्वं मां विद्धि जानीहि अमृतोद्भवं ऐरावतस्य अश्वपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां नेमां विद्धि रत्न उ

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७ ॥ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥ अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

वर्तते नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि ॥ २७ ॥ आयुधानामिति आयुधानामहं वज्रं दधीचेरस्थिसंभवं धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सा मान्या वा कामधुक् प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कंदर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥ अनंत इति अनंतश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजः वरुणो यादसामहं अब्देवतानां राजाहं पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥ जनयतीति प्रजनः संततिमाश्रित्याह प्रजनयितेति सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते २६ २७ २८ २९ ७

गीभा१०
८

द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वेषां पापहरकारणमन्वाद्योपदेशेनु पराभिप्रेतेविधूतं स्वाभिप्रेतेनवासंवादयतामिस्मात् छलस्येति नेत्रोप्तुतिरनांता
न्ने लक्षणो जयः व्यवसायः फलदेनुग्रहः ३६ धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वं उशना शुक्रः कविशब्दोत्र योगिको न रूढः येनरुक्ता

द्यूतमिति अक्षदेवनादिलक्षणं छलं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मि जेतॄणां व्यवसायोस्मि व्यवसा-
यिनां सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहं ३६ वृष्णीनामिति वृष्णीनां वासुदेवोस्मि अयमेवाहं त्वत्सखा पांडवानां धनंजयस्त्वमेव मु-

243

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६
वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ३७
दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८

नीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ३७ दंड इति दंडो दमयतां दम-
यितॄणामस्मि अदांतानां दमकारणं नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ३८

न ३७ अदांतानामुत्पथानपि पूर्ववर्तयतां दंडो ह्युत्पथप्रवृत्तौ नियन्ता हेतुरित्यर्थः नीतिर्न्यायो धर्मस्य जयोपायस्य प्रकाशकः मौ-
नं वाचो संयमस्त्वमुन्मनावाचक्षुर्भ्रमवर्जितं श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधिजन्यसम्यग्ज्ञानं ज्ञानं ३८

रा॰
८

सर्वहरश्चस्समुद्भवमथोत्तरमाह अथवेति भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति उत्कर्षेति कीर्त्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः श्रीर्लक्ष्मीः कान्तिः शोभा वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिका स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः धृतिर्धैर्यं क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता स्त्रीषु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति प्रासामिति ३३ ३४ वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावांतरविशेषमाह बृहदिति छंदसां मध्ये गायत्रीनाम अक्षराणामिति अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य किंच अहमेवाक्षयः क्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वस्य जगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ३३ मृत्युरिति मृत्युर्हि विविधधनादिहरः प्राणहरश्च अथवा प्राणहरः स सर्वहरश्चाहमेव सोऽहं अथवा परमेश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भव
श्च भविष्यतां कीर्त्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ३४ बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छंदसामहं मासानां मा
र्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ३५ मा

सोऽहमुद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः कीर्त्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा इत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबंधेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ३४ बृहत्सामेति बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि गायत्री छंदसामहं गायत्र्यादिछंदोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः मासानां छंदस्तत्रहमित्युक्ते छंदसां मध्ये गायत्र्याः स्वरूपप्राधान्यादित्याशंक्याह गायत्र्यादीति हि ॥ मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसंतः ३५ जाते द्वितीयजन्मजननीत्वादित्यर्थः मार्गशीर्षो मृगशीर्षे मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं सस्यकरत्वाप्र पिलादित्याह मासानामिति वसंतो रमणीयत्वादिति शेषः ३५

गी॰भा॰१०
९

244

सर्वेषां सुगमत्वाभावात् एकदेशो विभूतिरुक्ता भक्तानुग्रहार्थं साकल्येनानभिधानात् अथवेति पक्षांतरं परिग्रहार्थमथवेत्युक्तं बहुधा विस्तीर्णेनैनेन नेत्यर्थेनसंज्ञातेनसावशेषेणानुशब्देनास्मिन्किंचित्फलं स्यादित्याह बहुनेति न हि विभूतिषूक्तासु ज्ञातासु सर्वं ज्ञातं भवेत्कात्स्न्येनेदं विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः तर्हि केनोपदेशेनालं भाव्यं शेषसर्वोपदेशानां संक्षेपेणेत्याह अशेषतइति विशेषतस्तदर्थमनेन विधरणं सर्वभूतस्वरूपेणानस्वप्रपंचोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेनांशेन कृत्स्नं जगद्विधृत्य स्थितोऽस्मीति संबंधः तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति तथा चेति तद

अथवेति अथवा बहुनाएतेनैवमादिनोक्तिं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात् सावशेषेण अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तंभनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगदेकांशेन एकावयवेन एकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् तथा च मं

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन विष्ट
भ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२

त्रवर्णः पादोऽस्य सर्वा भूतानीति स्थित इति ४२ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

नेन भगवतो नानाविधा विभूतिरौपचारिकत्वेन हेयत्वेन चोपदिष्टा जगत्सर्वं प्रपंचात्मकं श्रेयस्करूपं दर्शयित्वा त्रिपादस्यामृतं दिवीति प्रपेचातीतं निरुपाधिकं तत्त्वमुपदिष्टं नापरिपक्वोऽपि संक्षिप्तेनैकत्वानः तत्परत्वं स्यादिति सिद्धं भवतीति ४२ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां गीताभाष्यटीकायां दशमोऽध्यायः समाप्तः १०

८०
९

जामयं मात्रप्रतिविंविते चैतन्यं वीजं किमिति स्थावरं जंगमं वा त्वदतिरेकेण न भवति नद्यार मोति तस्मादिं त्वद्रूपेणासत्व माशंक्योक्तं अहमेवेति स्था
त्मनोपकर्षादित्यर्थः मय्येव सङ्क्षिप्तानंदस्वरूपेणास्तवे सार्तिर्दरिसतः शाब्दार्थः ३९ दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशंकां वारयति नेत्यादिना न
देवोपपादयति नहीं इति कथनं हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्राहराद्यलिति ४० अनुक्ता अपि विभूतयः संग्रहीतुं लक्षणमाह यद्यदिति

यच्चापीति यच्चापि सर्वभूतानां वीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन प्रकरणोपसंहाराय विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति चराचरं चरमचरं वा मया वि
ना यत्स्यात्तद्भवेन्मया। पृथक्ष्व निरात्मकं शून्यं हि तत्तस्मादेतन्मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ३९ नान्तोस्तीति नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां
हे परंतप नहीं अरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनां त्रिपत्ताशशानकुं ज्ञानुवा केनचित् एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४०

यच्चापि सर्वभूतानां वीजं तदहमर्जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ३९ नान्तोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां
परंतप एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंश संभवम्

यद्यदिति यद्यत् लोके विभूतिमत् विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीः लक्ष्मीस्तया सहितं उत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं
जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंशसंभवं तेजसोंशः एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोंशसंभवमित्यवगच्छ ४१

वस्तु प्राणिजातं श्रीमत्स्वसमृद्धिमद्धा शोभावद्धा कांतिमद्धा सप्राणं वलवदूर्जितं तदाह उत्साहेति संपन्नं त्वस्मादिति संभवः तेजसः अंशेन
त्मसंभवः ईश्वरस्य शक्तेर्वा शस्तेजोंशः संभवोस्येति तेजोंशसंभवं तेनदाह तेजसरति ४१ ॥ ७

श्री

भगवद्भक्तो हि मां प्रपद्यति कथमिति ईश्वरभजने एकनिष्ठतां दर्शयति मन्मना इति एवं भगवंतं भजमानस्य मम किं स्यादित्याशंक्याह मामेवैति समाधाय भगवत्येवेति शेषः एवमात्मानमिति एतन्निरूपयति अहं हीति अहमेव परमयनं तवेति मत्परायणस्तत्पराभूतः सन् मामेवात्मानमेष्यसीति संबंधः तदेवं प्रथमानोपेयं निरूप्य नवमेनाध्यायेनाध्याभिधानमुखेन निजेन पारमार्थिकेन रूपेण

कथं मन्मनेति मन्मना भव मच्चित्तो यस्मात्त्वं मन्मना भव तथा मद्भक्तो भव मद्यजनशीलो भव मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यसि स्वामिनमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तमेवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा च परा गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीतिर

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४

ष्यतेन परेण संबंधः मत्परायणः सन्नित्यर्थः ३४ इति श्रीगीतायां गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ नवमोऽध्यायः ९

प्रसत्त्वेन ज्ञाने परमेश्वरस्य परमाराधनमित्यभिदधता सोपाधिकं तत्स्वार्थं निरुपाधिकं तत्स्वरूपं व्याख्यातने ३४ इति श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीभगवदानंदज्ञानकृतायां भगवद्गीताभाष्यटीकायां राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः समाप्तः ९

रेत्यर्थः एवंप्रपंचपतितउत्तमजेति भगवंतंभजमानस्य कथंदुराचारत्वंप्रीतिस्यक्ताभगवतीत्याशंक्याह क्षिप्रमितित्तत्रिदुराचारो एकंधर्मेचित्तंत्वनदाह
शाश्वदिति उपरामोदुराचारादुपरमः किमितित्वद्भक्तस्यदुराचारादुपरतिःस्यात दुराचारोपहतचेतनतयाकिमिमसौनूनंनश्यतीत्याशंक्याहकौंते
ति ३१ एतच्चभगवद्भक्तेर्विधानत्वेत्याह किंचेति नमेभक्तःप्रणश्यतीत्यत्रहेतुमाह भगवानेवभक्ताधिकारेजातिनियमोनास्तीत्याहमांही

उक्तस्यचवाह्योदुराचारत्वामेनतः सम्यग्व्यवसायस्तामध्यात् क्षिप्रमिति क्षिप्रंशीघ्रंभवतिधर्मात्माधर्मेचित्तंयस्यसः शश्वच्छांतिंशांतिंचो
पशमंनिगच्छतिप्राप्नोति मत्परायणःमाधवकौंतेयप्रतिजानीहिनिश्चितंप्रतिज्ञांकुरु नमेमद्भक्तोमयिसमर्पितांतरात्मामद्भक्तोनप्र
णश्यतीति ३१ किंचमांहीति मांहिपार्थव्यपाश्रित्य॥ आपत्तेनगरीहीत्वायेपिस्युर्वेतेः पापयोनयः पापयोनिर्येषांतेपा

क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छतिकौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति ३१
मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युःपापयोनयः स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांग
तिं ३२ किंपुनर्ब्राह्मणाःपुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभज

पयोनयः पापजन्मानः केतइत्याह स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिगच्छंतिपरांगतिंप्रकृष्टांगतिं ३२ किंपुनरीति किंपु
नर्ब्राह्मणाःपुण्याःपुण्ययोनयोभक्ताराजर्षयस्तथाराजानश्चतेऋषयश्चराजर्षयः यतएवमतोनित्यंक्षणभंगुरमसुखंचसु
खवर्जितंइमंमनुष्यलोकंपुरुषार्थसाधनंदुर्लभंमनुष्यत्वंलब्ध्वाभजस्वसेवस्वमां ३३

ति ३२ यदिपापयोनिःपापाचारोप्यत्रत्वत्परायणःपरांगतिंगच्छतितर्हिकिमुत्तममनसाभक्तिनिमित्तेनेत्यंत्यासादिना किंवातच्छ्रेनेत्याशंक्याह
किंपुनरीतिउत्तमजातिमतांब्राह्मणादीनांप्रतिपादनपरागतिर्दर्भोलभ्यतेअतोभगवद्भजनंतत्रैकांतेनविधातव्यमित्याह यतइतिम
उच्यतेअतिरिक्तेषुपस्यादिदेहेदुर्भाग्येभजनयोग्यताभावान्माप्यमनुष्यत्वंतद्भजनेप्रयतितव्यमित्याह दुर्लभमिति ३३

गी॰ भा॰ ७
१

अनुयोगिनं त्वद्रूपं प्रतिपत्स्यामहे त्वय्येवासक्तिं तथापि मम किं ज्ञानं ध्यानमित्याशंक्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे यत्त्वमेवमिति
एवंभूतो यथोक्तध्याननिष्ठः पूर्वं वेदेन मय्यासक्तमनास्त्वं सन् तथाविधः सन्नसंशयमविघ्नमाः संशयोपपन्नज्ञानेन तथा
स्यात्तथा मां ज्ञास्यसीति संबंधः समग्रमिति तस्यार्थमाह समग्रमिति विभूतिर्नानाविधैश्वर्योपसंपत्तिः बलं शरीरसा
सामर्थ्यं शक्तिर्मनोगतं सामर्थ्यं ऐश्वर्यमीशितव्यविषयमीशनसामर्थ्यं आदिशब्देन ज्ञानेच्छादयो गृह्यते असंशयमिति
पदस्य क्रियाविशेषणत्वं विशेष्यस्य क्रियापदेन संबंधं कथयति संशयमिति विना संशयं भगवत्तत्त्वपरिज्ञानमेव स्फोरयति एवमेवे
भवति यत्त्वमेवंभूतः सन् असंशयं समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां येनोपायेन प्रकारेण ज्ञास्यसि
संशयमंतरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणु अभिधीयमानं मया १ तच्च मद्विषयं ज्ञानमिति ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानस

असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १ ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञा

हितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः तेऽहं ज्ञानं विवक्षितं तत्स्तौति श्रोतुरभि॥ तव्यमवशिष्यते २ ॥ ॥
मुखीकरणाय यज्ज्ञात्वेति यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनरन्यज्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नैवावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञः
ष्का तिभगवत्तत्त्वं ज्ञातव्ये कथं मम ज्ञानमुपदेक्ष्यसि इत्यल्पीमाशंक्याह तेनैकेणेति १ ज्ञास्यसीत्युक्तम्॥ स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः २
ऐहज्ञानशंकापात्रमपि हि सर्वं तदुक्तिप्रकारमेव विवृणोति न त्वेति इदमेव परोक्षज्ञानं चैतन्यमेतस्य स्वविज्ञानस्य भवतिलंभे किंस्या
दित्याशंक्याह यज्ज्ञात्वेति इदमा चैतन्मनः सपरोक्षत्वं व्यावर्तयति तदेतत्साक्षाद्विज्ञानमिति विशेषणेन स्फुटयते अनेन विशेषेण तत्त्वेदनक्र
लोपमासेन श्रोतारं तेद्युक्तमेव करोति ततज्ञानमिति शाब्दिकज्ञानेन सर्वविज्ञानं श्रुतिमाश्रित्य सोन्नतामुद्दिशन्नर्थमाह यज्ज्ञातेति २ एम॰
१

146

श्रीगणेशायनमः ॐकर्मसंन्यासात्मकसाधनप्रधानेनत्वंपदार्थंप्राधान्येनवांप्रथमषट्के व्याख्यायमध्यमषट्केनतत्पदार्थनिष्ठंतत्पदार्थनिष्ठयाव्याख्यानुमारभमाणः समनंतराध्यायमवतारयति योगिनामिति अतीताध्यायांतेमद्गतेनांतरात्मनायोभजतेमामितिमयाप्रश्नबीजंप्रदर्शितं कीदृशंभगवतस्तत्वंकथंवातद्गतेनांतरात्मनास्यादित्यर्जुनस्यप्रश्नरूपेजातेस्वयमेवभगवानुवाचइष्टमेतत्कुर्मनिबद्धक्रमेणानिरूपयितुं परमेश्वरस्यसमग्रविशेषणंतं सकलजगदाश्रयत्वादिनानाविधविभूतिभागित्वंतथास

श्रीभगवतेनमः योगिनामपिसर्वेषांमद्गतेनांतरात्मना श्रद्धावान्भजतेयोमांसमेयुक्ततमोमतइतिप्रश्नबीजमुपन्यस्यस्वयमेवेदृशंमद्योगेनत्वमेवंमद्गतेनांतरात्मनास्यादितितद्विवरिषुर्भगवानुवाच मयीति मयिवक्ष्यमाणविशेषणेपरमेश्वरे आसक्तंमनोयस्यसमयासक्तमनाः पार्थयोगंयुंजन्मनःसमाधानंकुर्वन्मदाश्र

श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाः पार्थयोगंयुंजन्मदाश्रयः ॥ ॥ ॥

योयोहिकश्चित्पुरुषार्थेनकेनापिपार्थयोगंयुंजन्मनःसमाधानंकुर्वन्मदाश्रयोऽहमेवपरमेश्वरआश्रयोयस्यसमदाश्रयोयोहिकश्चित्पुरुषार्थेनकेनचिदर्थीभवतिसतत्साधनंकर्माग्निहोत्रादितपोदानंवाकिंचिदाश्रयंप्रतिपद्यतेअयंतुयोगीमामेवाश्रयंप्रतिपद्यतेहित्वान्यत्साधनांतरंमय्येवासक्तमनाः ॥ ॥ ॥

क्तिर्मनसोविषयांतरपरिहारेणतन्निष्ठत्वंमनसोभगवत्येवासक्तौहेतुमाह योगमिति विषयांतरपरिहारेहियोगेनरमाणोऽयमनोभगवत्येवप्रतितिष्ठतीत्यर्थः तथाविलाश्रयेदृढोमनःस्यापपतितानामश्रमसाशंक्याह मदाश्रयइति योगिनोयद्यपरमाश्रयत्वेनतस्मिन्नेवासक्तमनस्त्वमुपपन्नंतदुपपादयति कोहीतिईश्वरात्वाश्रयस्यसमर्पयतिपजिमेवमकटयतिहितेषि

गी॰भा॰ ७
२

अहंकारस्तोभिमानविशेषात्मकस्तेनांतःकरणमप्येतदावर्जयति अहंकार इति अविद्यासंयुक्तमित्यविद्यात्मकमित्यर्थः कथं मू
लकारणस्याहंकारशब्दत्वमित्याशंक्योक्तमर्थं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेत्यादिना मूलकारणस्याहंकारशब्दत्वे हेतुमाह प्रवर्तकत्वा
दिति तस्य प्रवर्तकत्वं प्रपंचयति अहंकार एवेति स एवाहंकारोऽस्य कार्यप्रवृत्तितयोऽभावे सर्वाप्रवृत्तिरिति प्रसिद्धमित्यर्थः उ
क्ता प्रकृतिमुपसंहरति इतीयमिति इयमित्यपरोक्षतोक्ता हि दृश्येति यावत् ऐश्वरी तदाश्रयात्तैश्वर्योपाधिभूता प्रकृतिर्व्यक्ते महदा
द्याकारेणेति प्रकृतिः त्रिगुणं जगदुपादानं प्रधानमिति मतं स्फुटयति मायेति तस्या लोकाद्याकारेण परिणामयोग्यत्वं द्योतयति श

अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तं यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यते एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्यु
च्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्याहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम ऐश्वरी मायाशक्ति

२४७

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतां महाबाहो ययेदं
धार्यते जगत् ५

रिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरितिरष्टधा भेदमागता ४ अपरे अपरा न परा निकृष्टाऽशु
द्धाऽनर्थकरी संसाररूपा बंधनात्मिकेयमितोऽस्या यथोक्ता यास्तु अन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां
२ जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां महाबाहो यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदंतः प्रविष्टया ५ ॥ ॥

क्तिरिति अष्टधेति अष्टभिः प्रकारैरिति यावत् ४ अचेतनवर्गमेकीकर्तुं प्रकृतेरष्टधा परिणाममभिधाय विकारावच्छिन्नं कार्यैक
त्वं चेतनवर्गमेकीकर्तुं पुरुषस्य चेतनस्याविद्याशक्त्यवच्छिन्नस्यापि प्रकृतित्वमुक्तां प्रकृतिमनूद्य दर्शयति अपरेति निकृष्टत्वं
स्पष्टयति अनर्थकरीति अनर्थकरत्वमेव स्फोरयति संसारेति कथंचिदप्यनन्वयाहत्वं पीतुशब्दः अन्यामसंतविलक्षणामि
ति यावत् अन्यत्वमेव स्पष्टयति विशुद्धामिति प्रकृतिशब्दस्यान्यप्रयुक्तस्यार्थो तस्मादाह ममेति प्रकृष्टत्वमेव प्रोक्तत्वेन स्पष्टयति जी

२

भगवत्तत्त्वज्ञानस्य विशिष्टफलत्वमुक्त्वा फलितमाह ज्ञानं त इति ज्ञानस्य दुर्लभत्वमपूर्वकं मत्कृपयेति कथमित्याशंक्य सहस्रशब्द
स्य बहुवाचकत्वमुपेत्य व्याकरोति अनेकेष्विति सिद्धये सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिसिद्ध्यर्थमित्यर्थः १ तस्मान्नानां कथमिति ह्व
मित्याशंक्याह सिद्धानामेति सर्वेषामेव तेषां ज्ञानोत्पत्तौ ज्ञानस्य सुलभत्वमित्याशंक्याह येषामिति २ ज्ञानार्थमप्यल्पसत्त्वहानाज्ञानलाभस
त्त्वदुर्लभपद्धारेण मुक्तेरप्यतिदुर्लभत्वाभिधानस्यैवोत्तरश्रोत्रचने फलमिति मत्वाह श्रोतारमिति आत्मनः सर्वात्मनः परिपूर्णत्वमव — कुत्वे
तारयन्त्यास्तावत्परां प्रकृतिमुपन्यस्यति आद्येति भूमिशब्दस्य व्यवहारयोग्यस्थूलपृथिवीविषयत्वं व्यावर्त्तयति भूमिरितीति

कथमित्युच्यते मनुष्याणामिति मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति सिद्धये सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सि
द्धानां सिद्धानामेव हि तेषां मोक्षाय प्रयतमानानां तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् २ अतः श्रोतारं प्ररोचनेनाभि

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३ भूमिरापोऽनलो वायुः

भूमिरिति — तं मुखीकृत्याह भूमिरिति पृथिवी मात्रमुक्तेति [illegible] स्थूलता भिन्ना प्रकृ [illegible] खं मनो बुद्धिरेव च ॥ — तत्त्वातिनस्थूल नायस
तिरष्टधेति वचनात् आपः वायुरपोऽपि तन्मात्रारूपे वा आपोऽनलो वायुः खं मन इति मनसः कारणमहंकारोऽत्र बुद्धिरित्यहं

तत्त्वहेतुमाह भिन्नेति प्रकृतिस्तम्मिन्नाहाराणं गन्धतन्मात्रं स्थूलं पृथिवी प्रकृतिरस्या विकारो भूमिरिति ॥ कार कारणमहत्तत्त्वं ॥
एतेन विशेषरूपसमर्थः भूमिशब्दवदेव वारिशब्दानामपि सन्मात्रभूतविवक्षणमाह तत्ततेष्वपि प्रकृतिसमानाधिकरणविशेषणान्मा
त्राणां सर्व एव प्रकृतेः नानुत्तरोत्तरविकाराणां विशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः मनः संकल्पशब्द सविकल्पात्मककरणविषयत्वमाशं
क्याह मन इतीति तत्त्वत्वं व्यहंकारात्मवेतं कल्पविकल्पयोरसंभवात् अहंकारात्मकं मनः संभवतीत्यर्थः निश्चयलक्षणा बुद्धिरित्युपगमात् बुद्धि
शब्दस्य निश्चयात्मककरणविषयत्वमाशंक्याह बुद्धिरिति इति महदहंकारणगर्भं समष्टिबुद्धिरुपमंतरेण व्यष्टिबुद्धेः सिद्ध्यतीत्यर्थः
ति

गी॰भा॰७
३

248

प
स्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥ मूलः १०

अवादीनां सारादिरूपेणोतत्वमतीतेत्वस्येव सर्वं प्रोतमिति संपृक्तमिति मणित्वाप्रस्तुतिकेनेति तत्रोत्तरमुत्तरार्थेन दर्शयति उच्यत इति सारः
मधुरः हेतुरिति यावत् रसोऽहमिति कथं तत्राह तस्मिन्निति अप्सु योरसः सारस्तस्मिन्नपि मधुररसे कारणभूते प्रोता आप इति वक्तव्ये
सर्वं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्याह एवमिति उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाप्रभास्मीत्यादिनाचष्टे प्रभेति चन्द्रादित्ययोः प्रभात्मभूते मयि तौ प्रोतौ ताविस
र्थः तत्र वाक्यार्थं कथयति तस्मिन्निति प्रणवभूते परस्मिन् वेदानां प्रोतत्ववदाकाशे यः सारभूत शब्दस्तद्रूपेण मय्यम्बरं प्रोतमाकाशमित्या
ह तथेति पौरुषं नृष्विति भागं पूर्ववद्विभजते तथेत्यादिना पुरुषत्वमेव विशदयति पुरुष इति पुंस्त्व सामान्यात्मके परस्मिन्नीश्वरे
प्रोतास्तद्विशेषास्तदुपादानत्वेनैवेतन स्वभावत्वादित्यर्थः ८ मयि सर्वमिदं प्रोतमित्यस्यैव परिहर्तुं गार्थं प्रकारान्तरमाह पुण्य
केन ॥ केनमैरणविशिष्टेन वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते रस इति सोऽहमप्सु अपां सारः स रसस्तस्मिन् रसभूते मय्यापः
प्रोताः तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन्नपि खं प्रोतं तथा पौरुषं पुरुषस्वभावो यतः पुंबुद्धिर्नेषु तस्मिन्नपि पुरुषाः
प्रोताः ८ पुण्य इति पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्नपि गन्धभूते पृथिवी प्रोता पुण्यत्वं गन्धस्वभावात् एवं पृथि

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥ पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चा ५

म्यां दर्शितमवादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थं पुण्यत्वं गंधादीनामविघ्नधर्मापेक्षयेतं संसारिणां भूत॥ [illegible]
विशेषसंसर्गनिमित्तं भवति तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसाविति तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवंति सर्वाणि भूतानि स जीवनं तपश्चा

इति पृथिव्यां पुण्यत्वं ॥ द्वि तोपः सुरभिर्गन्धः सोऽहमस्मीत्यन्वयो वाक्यार्थं कथय॥ स्मि तपस्विषु तस्मिन्नतपसि तमपि तपस्विनः प्रोताः ८
ति तस्मिन्निति कथं पृथिव्यां गन्धस्य पुण्यत्वं तत्राह पुण्यत्वमिति यत्तु पृथिव्यां गन्धस्य स्वाभाविकं पुण्यत्वं दर्शितं तत्तदवादिषु रसादेः स्वा
भाविकपुण्यत्वस्योपलक्षणार्थमित्याह पृथिव्यामिति मधुमो सक्ताः पंचापि गुणाः पुण्याः एवं सिद्धादिभिरेव भोग्यत्वादितिभा
वः कथं तर्हि गंधादीनामपुण्यत्वमितिभानं तत्राह अपुण्यत्वमिति तदेव स्फुटयति संसारिणामिति नद्यादयः स्वकार्यैर्भूतैः सह
परिणममानाः प्राणिनां पापादिवशादपुण्याः संपद्यन्ते रसप्रभृतयः यच्चाग्नौ तेजः तद्रूपेण मयि प्रोतोऽग्निरित्याह तेज इति जीवनं भूतेष्वपि
सर्वाणि भूतानि प्रोतानीत्यर्थः तथेति जीवनशब्दार्थमाह येनेति अन्नरसेनामृतात्वेनेत्यर्थः तपश्चास्मीत्यादितात्पर्यमाह तस्मि

ध
र्थः एवं सर्वत्र यथा
मप्सु रस एवं प्रभास्मि
शशिसूर्ययोः प्रणव
कारः सर्ववेदेषु त
न्प्रणवभूते मयि स
वेदाः प्रोता २

२

न्तितिचित्तैकाग्र्यमनाद्यकाहृद्वातपः तदात्मनीश्वरे प्रोता
स्तपस्विनो विशेषणप्रभावे विशिष्टस्य वस्तुनो भावादित्यर्थः ८
ब
५

तम०
३

उक्ते प्रकृतिद्वये कार्यलिंगकमनुमानं प्रमाणयति एतद्योनीनीति प्रकृतिद्वयस्य जगत्कारणत्वे कथमीश्वरस्य तदुपपन्नमित्याशं-
काह अहमिति एतद्योनीनीत्युक्ते सत्यनेतरप्रकृतेर्जीवभूतप्रकृत्यावेतत्वद्वहेत्वाद्यवधानेनाबह्मत्वेति माशंक्य आकरोति एतदिति
सर्वाणि चेतनाचेतनानि जनिमंतीत्यर्थः सर्वभूतकारणत्वेन प्रकृतिद्वयमंगीकृते चेत्कथमहमित्युक्तमित्याशंक्याह प्रभावादिति
मम प्रकृती परमेश्वरस्योपाधिभूतया स्थिते इत्यर्थः तर्हि प्रकृतिद्वयं कारणमीश्वरे कृतिजगतो नेकविधकारणगोकारणस्यादित्याशं-
काह प्रकृतीति अपरप्रकृतेरचेतनत्वात्परप्रकृतेश्चेतनत्वेपि किंचिज्ञत्वादीश्वरस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वकारणत्वं युक्तमित्याह

तत्र एतदिति एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येवमुपधा-
रय जानीहि यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानां अतो ऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव [illegible]

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ मत्तः परतरं नान्यत्किंचि-
उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेण ॥ दस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७ ॥
हं सर्वस्येश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ६ यत एवमतो मत्त इति मत्तः परमेश्वरात्परतरं अन्यत्कारणांतरं किंचिन्नास्ति
न विद्यते ऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतम
वेतेति ६ प्रधानात्परतो ऽहं न तं पुरुषं ॥ ग्रथितमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः दीर्घपटतंतुवत्सूत्रे च मणिगणा इव ७ ॥
परमात्मनो ऽपि परो ऽहमस्मि स्यादित्याशंक्य प्रकृतिद्वयद्वारा सर्वकारणत्वमीश्वरस्योक्तमुपजीव्य परिहरति मत्तस्मादिति नान्यद-
स्ति परमित्यत्र हेतुमाह मयीति परतरशब्दार्थमाह अन्यदिति स्वातंत्र्येणास्य सर्वमतं प्रत्यृहः निषेधफलं कथयति अहमेवेति स
र्वजगत्कारणत्वेन स्थितमित्यर्थः हि लीयते आत्मानेनावि शरदपति यस्मादिति दीर्घेषु तिपट इव पटघटितेषु पटस्यानुगतिरवगम्य
ते नेहस्य सेवानुगतं जगदित्याह दीर्घेति यथा वर्णगणाः सूत्रे ऽनुस्यूतास्तेनैव धीयंते तद्वदात्मा देविभक्ती यत्नेन यायदेवात्मभूतेन

तिश्रुतो

सर्वथा मत्तो निष्कृष्य विनश्यमेव स्यादित्यो कोऽन्ते ह
ध्यानमाह सत्वेति ७

तंतस

गी०भा०७
४

त्विदानीं स्फोरमिवंजकानां भावानां ईश्वरत्वसाली भिधाना ईमेषामनत्तरोपलक्षमामाहुक्तं किंचेति प्राणिनां त्रैविध्येहें तं दर्शी
यन्वासाध्यमाह ये केचिदिति तांहि पितु रिवपुत्राधीनत्वे अनेन ज्ञापमानानामहदधीनत्वं तावापि स्यादिति विकिं पावत्वहू व्यसमत्त
क्तिरित्याशंक्याह यद्यपीति मम परमार्थत्वान्नेषां कल्पितत्वान्न तद्गुणदोषो मयि स्पृशन्तीत्यर्थः ते वामपितुर्देवस्य तच्चताते

249

किंच ये चैवेति ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्थाः राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसास्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्रा
णिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वात्मेव यद्यपि तेमत्तो जायंते तथापि न त्वहं तेषु
तदधीनस्तद्वशो यथा संसारिणः ते पुनर्मयि मदधीनाः १२ एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्व
२ ज्ञं तात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजमसहेतुकाणां मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् तत्रैव किंनि

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२ त्रिभिर्गुणम

मित्यं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते त्रिभिरिति त्रिभि ((यैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परम
यै
गुणमयैर्भावैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः पदार्थैः एभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत्
मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं जन्मादिसर्वभावविका
मव्ययं किमिति कल्पितत्वनिसारं स्याह ते पुनारिति त्रिविधानां भावानां स्वात्मत्वमीश्वरकापे ((रवर्जितमित्यर्थः २२ ॥॥
त्वेन तदधीनत्वात् पावककल्पितस्याधिष्ठानसत्तामतीत्यात्मेव तत्र हुलाजत्यं च तत्त्वतिदित्यर्थः १२ सतीश्वरस्य स्वातंत्र्ये नि
त्यशुद्धत्वादेव च कर्तृत्वजगतस्तदात्मकत्वं संसारित्वमिति शंकातद्दशानारिसाह एवंभूतमपीति यद्यप्येवं चोदिते किं पश्चात्केत्या
त्वामात्मभूतं स्वप्रकाशं सर्वो जनस्तथा न जानातीति मन्वानः शंकते तत्रैवेति श्लोकेनोत्तरमाह उच्यते इति एभ्यः परमित्यमपंच

[illegible]

रम०
४

ननु सर्वाणि भूतानि स्वकारणे प्रोतानि कथं तेषां त्वयि प्रोतत्वं तत्राह बीजमिति बीजं तरणे पेत्तयाऽनवस्थां निवारयति सनातन-
मिति चैतन्यस्याभिव्यंजकं तत्त्वनिश्चयसामर्थ्यं बुद्धिस्तद्वतां प्राज्ञबुद्धिस्तद्भूतेष्वपि बुद्धिमंतः प्रोता भवंतीत्याह किंचेति प्रागल्भ्य-
वतां प्रागल्भ्यं तद्भूतेष्वपि तद्वंतः प्रोता इत्याह तेज इति १० तद्धि प्रागल्भ्यं परानभिभवसामर्थ्यं परैरप्रधृष्यत्वं पञ्च बल-

बीजमिति बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनं किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरंतःकरणस्य बु-
द्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् १० बलमिति बलं सामर्थ्यमोजो बलव-
लवतामहं तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णा असंनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रंजना

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् १० बलं बलव-
तां चाहं कामरागविवर्जितम् धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ

प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जितं देहा-
दिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि नतु संसारिणां तृष्णारागकारणं किंच धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धः कामा-
नअविरुद्धो यः शास्त्रानुभूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राय यो ऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि भरतर्षभ ११
बलवतां बलं तद्भूतेष्वपि तेषां प्रोतत्वमित्याह बलमिति कामस्य धारित्वं पूर्वं कस्यापि बलस्यानुमतिं वारयति तच्चेति कामरागवीर्ये का-
र्यत्वमाशंक्याह धर्मेति कामतृष्णेत्यादिना विशेषणसामर्थ्यं सिद्धं भावसंस्पर्शं वारयति नचेति शास्त्रार्थाविरुद्धकाम-
भूतेष्वपि तथाविधकामवतां भूतानां प्रोतत्वं विवक्षन्नाह किंचेति धर्माविरुद्धं कामं गृह्णाति चेति ११ ॥ ॥ ॥

गीभा०७
५

भगवन्निष्ठायां मायातिक्रमहेतुत्वे तदेकनिष्ठत्वमेव सर्वेषामुचितमिति चेत्तत्राह नेति पापकारित्वेनाविवेकभूयस्त्वादि
सान्ताद्दिभूयस्त्वाद्भूयसां जनानां भगवन्निष्ठत्वसिद्धिरित्याह उअतरति मौढ्यपापकारित्वे हेतुरन्तरावनिः कृपः संमुषित

परित्वात्प्रपन्ना मा पापमेतत्तरंतिकस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यंत इत्युच्यते न मामिति न मां परमेश्वरं दुःकृतिनः पापकारि
रोगमूढाः प्रपद्यंते नराधमाः नराणां मध्ये अधमा निकृष्टास्ते मायया अपहृतज्ञानाः संमुषितज्ञानाः आसुरं भावं हिं
साऽनृतादिलक्षणमाश्रिताः १५ ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः चतुर्विधेति चतुर्विधाश्चतुःप्रकारा भजंते शरणमां सेवं

जे

न मां दुःकृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजंते मां
जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते

250

ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणोऽर्जुन आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः अभिभवं
आपन्नो जिज्ञासुः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छतीति यः अर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्ववित् भरतर्षभ १६ तेषामिति
तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवसेवक नित्यमन्यस्य भजनीयस्याभावदर्शनात् ततः एकभक्ति
र्विनतिरस्कृतं ज्ञानं स्वरूपचैतन्यमनेषामिति तत्त्यारूप केषांतद्विल || विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते ऽतिरिच्यते तस्स
श्रेष्ठतामुपैतीति भावः आह ये पुनरिति ते भगवंतमिति शेषः ये त्वां भजंते ते किं सर्वे मायां तरंतीति नैवेति मायया नावैचि आ
दिसाह चतुर्विधा इति आपन्नो निवृत्तिमिच्छन्निति शेषः तत्त्वविदिति शास्त्रज्ञानवान् मनन्तत्त्वसाक्षात्कारमात्रार्थे सुमुक्षुरिति यः
१६ चतुर्विधानां तेषां सुकृतिनां भगवदभिमुखानां तुल्यत्वमाशंक्याह तेषामिति ||

एम०
५

सर्वे किं प्राणिहि संप्रयोक्तानादिसिद्धमायापारवश्यपरिवर्जनाद्योगान्नगतेनेकदा विद्यपि तत्त्वबोधसमुदयसंभावने साशंकं तेक
थपुनरिति भगवदेकशरणानपाते तु हानद्वारेण मायापातिक्रमः संभवतीति परिहरति उच्यतेरति कथं दुरत्ययत्वेन तद्दुरत्ययः सा
दिति तत्राह मामेवेति प्रधानस्यैवत्वात्तं अमायापायामुद्दत्यति देवस्येति स्तातं अमायायास्तु पपत्ति हिशब्दद्योतितां हेतूकरोति यस्मा

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामंतीत्युच्यते दैवीति दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभू
ता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया तत्रैवं सति ।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते १४ ॥ ॥ ॥

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यंते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरंति अतिक्रा
मंति संसारबंधनान्मुच्यंत इत्यर्थः १४

मायाअनु
भवोसिध्या

रिति अनुभवसिद्धासा नाकस्मादपालायमर्हतीत्याह एषेति जगतां तत्त्वमतिपत्तिप्रतिबंधकत्वाद्गुणाः सत्वादयः स्व भू
मेति मायोक्तमेव मायायाः संबंधमनूद्य विशिनष्टि दुरत्ययेति विभजते दुःखेनेति मामेवेत्यादिव्याचष्टे तत्रेति तस्मिन्मायाया दुरत्य
यत्वोक्तौ सा दुरत्ययेत्यत्रैति यावत् मामेवेत्येवकारेण मायायास्तद्वतो ऽपि निवेशाभावो विवक्ष्यते सर्वात्मना कर्मानुष्ठानादि
व्यवधानमंतरेणेत्यर्थः मायातिक्रमे मोहातिक्रमो भवतीति मत्वा विशिनष्टि सर्वेति मायातत्कृतमोहयोरतिक्रमेपि कथं पुरुषा
र्थसिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति १४

गी॰भा॰स॰

151

सर्वमात्मानं पश्यतोऽपि तस्य तत्र कथं यथोक्तो निश्चयः स्यादित्याशंक्याह आस्थित इति आरोढुमिति आरोहे हेतुं सू-
चयति स ज्ञानीति आरोढुं प्रवृत्तत्वमेव स्फुटयति मामेवेति १८ उत्तरश्लोकस्य तात्पर्यमाह ज्ञानीति ज्ञानार्थसंस्कारेणैवा-
सन्ना तत्र जन्मनि उपयकर्मानुष्ठानजनिता बुद्धिशुद्धिस्तदाश्रयाणां तद्भूतानामन्ते ज्ञानजन्मनोऽपीति यावत् ज्ञानवत्त्वं प्राक्तने-
ष्वपि जन्मसु संभावितमित्याशंक्याह प्राप्तेति ज्ञानवतो भगवतः प्रतिपत्तिमपेक्ष्य ग्रहणविशेषणोक्तिः कथमिति यथोक्तज्ञानसतेर्हेत्व-

आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मा-
मेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः १८ ज्ञानी पुनरपि स्तूयते बहूनामिति बहूनां जन्मनां ज्ञाना-
र्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रप-
द्यते कथं वासुदेवः सर्वमिति य एवं सर्वात्मानं प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽस्त्यधिको वाऽतः सुदुर्लभो मनुष्या-

आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स
महात्मा सुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २०

णां सहस्रेष्विति हि उक्तं १९ आत्मैव सर्वो वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते [illegible] कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादि-
विषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने
प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं तमास्थायाश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिताः स्वया आत्मीयया २०

दुर्लभत्वं सूचयति महात्मेति महत्त्वं सर्वोत्कृष्टमात्मा यस्येति महात्मत्वे फलितमाह न तत्सम इति तत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं क-
थयति मनुष्याणामिति किमिति तर्हि सर्वेषां संभूते भगवति यथोक्तज्ञानं नोदेतीत्याशंक्यानन्तरमभिसंबोक्तं तद्विनिधायोत्त-
नानुरूपे हेत्वंतरमाह आत्मैवेति कामैर्नानाविधैरपहृतविवेकविज्ञानस्य देवतान्तरनिष्ठत्वमेव प्रसज्यते परदेवताप्रतिप-
त्त्यभावे कारणमित्याह कामैरिति देवतान्तरनिष्ठत्वे हेतुमाह तं तमिति प्रसिद्धो नियमो जपोपवासप्रदक्षिणनमस्कारादिः नियम-

तस्य विशिष्यमाणत्वे हेतुमाह प्रियो हीति नित्ययुक्तत्वं भगवत्स्वात्मनिं संस्थातमाश्रित्य चेतस्त्वं अस्मात्तारेतं ह्यतोर्भगवानेव सारः सोहम
स्मीत्येकस्मिन्नहितोपत्वस्मादसंतं भिन्ने भगवति भक्तिः स्नेहविशेषो स्यैसेकभक्तिः तस्याधिकोहेतुं विशुद्धरोगादि प्रियो हीत्यादि
नां भगवतो ज्ञानिनश्च परस्परं प्रेमास्पदत्वे प्रसिद्धत्वं प्रमाणयति प्रसिद्धं हीति आत्मनो ज्ञानिनं प्रति प्रियत्वेपि भगवतो वासुदेवस्य
कथं तस्य प्रतिप्रियत्वमाशंक्याह तस्मादिति अहं ज्ञानिनो निरुपाधिकप्रेमास्पदं परमपुरुषार्थत्वेनात्मत्वेन च गृहीतत्वादिति सर्वः ज्ञा
निनो भगवन्तं प्रति प्रियत्वं प्रकटयति स चेति १७ ज्ञानी चेदसर्वेश्वरस्य प्रियो भवति नर्हि विशेषणांतरमप्यादितरे चाप्रिय

प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः प्रसिद्धं हि लोके आत्मा प्रियो भवतीति तस्मात् ज्ञानिन आ
त्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः स च ज्ञानी मम वासुदेवस्यात्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः १७ न तर्हि आर्तादयस्त्रयो वा

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं ॥ ॥ ॥

सुदेवस्य प्रियाः किं तर्हि उदारा इति उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोपि मम प्रिया एवेत्यर्थः न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम मा
ऽप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत इति मे मम मतं निश्चयः ॥

त्वं मामन्निति शंकमानेन तर्हीतरेषां भगवन्तं प्रति प्रियत्वमत्र विवक्षितमित्याह नेति अत्यर्थमिति विशेषणस्य तर्हि किं प्रयोजन
मिति पृच्छति किं तर्हीति सर्वेषां भगवत्प्रियत्वे तुल्ये ज्ञानिनि अतिरिक्तमंगीकृत्य विशेषणमित्याह उदारा इति तत्र किं
ममात्मनि साधकाद्वारतामित्याह मे मतमिति ज्ञानिनस्त्वात्मत्वे हेतुमाह आस्थित इति तर्हि ज्ञानिनोऽतिरिक्तेषु वि
षयत्वमाह न पोपीति ज्ञानिनोऽतिरिक्तानां भगवदभिमुखत्वेपि ज्ञानाभावादप्राधान्यं भगवतीति विषयते साशंक्याह नहीति
कस्तर्हि ज्ञानवतो विशेषस्तत्राह ज्ञानी त्विति तत्र च विशेषणं प्रकटयति तत्कस्मादित्याहिना १८ ॥ ॥

गी॰भाष॰
७

किंतर्हिसाधनमनंतफलायेत्याशंक्य भगवद्भक्तिरित्याह मद्भक्ता इति अस्यार्थमुक्त्वा श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह एवमिति देवताप्राप्तौ भगवत्प्राप्तौ चेति शेषः आयासे वा साम्ये देवताविशेषं तु प्रतिपद्यंते अंतवत्फलायेति वक्तव्यं २३ तुल्ये वैषम्ये कारणमविवेकातिरिक्तं नास्तीत्यभिप्रेत्याह अहो खल्विति भगवज्जनस्योत्तमफलत्वेपि प्राणिनां प्रायेण तन्निष्ठ

देवान्देवयजो यांति देवान् यजंतीति देवयजो देवान् यांति मद्भक्ता यांति मामपि एवं समानेप्यायासे मामेव न प्रपद्यंते २३ अनंतफलायाः होरक्तु कष्टं वर्त्तंते रसंतु कोशं दर्शयति भगवान् किंनिमित्तं तामेव न प्रपद्यंते रत्यस्य

१५२

देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि २३ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं
मन्यंते मामबुद्धयः परंभावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं २४ ॥ ॥

ते अव्यक्तमिति अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतं इदानीं मन्यंते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि संतं अबुद्धयो अविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपं अजानंतः विवेकिनो मम अव्ययमपरिहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भाव ताभावं प्रश्नपूर्वकं निमित्तं निवेदयति किंनिमित्तमित्यादिना अप्रकाशं शरीरग्रहणा\मजानंतो मन्यंत इत्यर्थः २४ त्पूर्वमिति शेषः इदानीं लीलाविग्रहपरिग्रहावस्थायामित्यर्थः प्रकाशस्य तर्हि कदाचित्कत्वं भगवति मा मंस्तेत्याह नित्येति कथं तर्हि भगवंतमागंतुकं प्रकाशं मन्यंते तत्राबुद्धय इत्युत्तरं तद्विवृणोति परमिति मम अनुत्तममिति विशेषणाद्वयं सोपाधिकनिरुपाधिकभावार्थं २४

राम॰

तत्तद्देवताप्रसादात्कामिनामपि सर्वेश्वरे सर्वात्मके वासुदेवे क्रमेण भक्तिर्भविष्यतीत्याशंक्याह तेषां चेति स्वभावतो जन्मांतरी-
यसंस्कारवशादित्यर्थः भगवद्विहितत्वात्स्थिरत्वाच्छ्रद्धायाः स्थापनाधीनया देवताविशेषमाराधयतो पि भगवदनुग्रहादेव फल-
प्राप्तिरित्याह योयोयामिति २० हेतेनिर्वर्तयतीत्यर्थः २१ आराधितदेवताप्रसादफलमात्रे किमीश्वरेणेत्याशंक्य सतस्य सर्वेतस्य कर्म
तेषां च कामिनां योय इति योयः कामी यांयां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन् अर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्यत
स्य कामिनोः अचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तो स्वभावतो यां देवतातनुमर्चितुमिच्छ
तीति २१ स तयेति स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः सन् तस्या देवतायाः तन्वा आराधनमीहते चेष्टते लभते च ततः तस्या

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं २१ स तया श्रद्धया
युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् २२ अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमे

आराधितायाः देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मि\\ धसाम्
तांस्तानुपयातैर्भगवता विहिताः कामाः तस्मात्तान्नावश्यं लभते इत्यर्थः हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामनुप च दे
रितं कल्पां नहि कामा हिताः कस्यचित् २२ यस्मादंतवत्साधनमाराधनं अविवेकिनः कामिनश्चातः अंतः अंतवदिति अंतव
तं फलविभागाभिज्ञस्य तत्तद्देवताधिष्ठातृत्वात्तस्यैव फलदातृत्वमित्याह\\ छिन्ना शिक्षु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञानां
यो सर्वज्ञेनेति एको बहूनां विदधाति कामानिति श्रुतिमाश्रित्य हितानिति पदच्छेदं व्याचष्टे यस्मादिति हितानिति संकुचितमिति पदं संप्रसा
ह हितानिति मुख्यत्वसंभवे किमित्यौपचारिकत्वमित्याशंक्याह नहीति २२ देवतापूर्वकाराधको कामानां हितानां वे हेतुमाह यस्मादिति त्वामा
किंच ये कामिनस्ते न विवेकिनस्तत्रस्थं विवेकपूर्वकमतः शास्त्रार्थः बुद्ध्यवधारणार्थः कामफलस्य नाशित्वे किमिति। कामनिष्ठि
\\ले जंतूनामित्याशंक्यापरं ताभ्यां दित्याह अल्पेति ॥
[illegible]त्वात्कामीनां कृतौ हितत्वाशंके त्याह अविवेकिनः इति कामानामनंतत्वं नत्वेन हि तत्त्वमात्रं त्वाह अंतरितत्वेषाम विवेपूर्वका २

गी॰भा॰म॰
८

153

भगवत्तत्त्वविज्ञानप्रतिबंधकं मूलाज्ञानातिरिक्तं प्रश्नद्वारेणोदाहरति केनेत्यादिना पुनःशब्दात्प्रतिबंधकांतरं विशेषकं गम्यते व
अपरोक्षसमवांतरप्रतिबंधकमिदमागत्यते विशेषमाकांक्षापूर्वकं विशिनष्टि केनेति विशेषापेक्षायामिति द्वंद्वश पं
ब्देन गृह्येते तयोरपीच्छाद्वेषयोर्ग्रहणं द्वंद्वशब्दार्थोपलक्षणार्थमित्यभिसंधायाह तावेवेति तयोरस्पर्यायमेकत्रानुपपत्तिर

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबंधेन प्रतिबद्धानि संति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदंतीत्यपेक्षायामिदमाह इच्छा त
इति मत्तत्त्वज्ञानरहितानामिच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेन इच्छा
द्वेषसमुत्थेन केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह द्वंद्वमोहेन द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तेन तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्पर
स्परविरुद्धौ सुखदुःखहेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वशब्देनाभिधीयेते तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुख

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ ॥

दुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमात्मविषयज्ञानो
त्पत्तिप्रतिबंधकारणं मोहं जनयतः नहीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहि
रपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः संमूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबंधे ज्ञानं नोत्पद्यत इति अतस्तेनेच्छाद्वेषस
मुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वय ॥

होत्वा विशिनष्टि यथाकालमिति न च तयोरनधिकरणं किंचिदपि भूतं ॥
संसारमंडले संभवतीत्याह सर्वभूतैरिति तथापि कथं तयोर्मोहहेतुत्वमित्याशंक्याह तत्रेति तयोराश्रयः सप्तम्यर्थः
उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन प्रपंचयति नहीति पूर्वभागानुवादपूर्वकमुत्तरभागेन फलितमाह अत इति प्रत्य रा॰म॰
गात्मनि अहंकारादिप्रतिबंधबाहुल्यवतो ज्ञानोत्पत्तेरसंभवोऽतःशब्दार्थः ॥ ८

अविवेकस्य मतानं भगवन्निर्दिशति । वंधकमुक्तं तस्मिन्नपि निमित्तं प्रश्नपूर्वकमानाघत्तानमुपन्यस्यति तदेतावन्मित्याहिना
त्रिभिर्गुणमयैरित्यत्रौपाधिकरूपस्याप्रतिपत्तौ कारणमुक्तमत्र तु सोपाधिकस्याप्रतिपत्तौ विशेषं गृहीत्वा आचष्टे नाहमितीति त
स्य हि भगवच्छक्तिरुपपन्नेत्याशंक्याह योगमायेति सर्वस्य लोकस्य नेप्रकाशोहमि सत्र हेतुमाह योगेति अनादि निर्वाच्य मायाच्छ
न्नत्वादेवमहमिष ये लोकस्य मोहं तत एव प्रदीपस्वरूपविवेकाभावात्मन्निष्ठत्वमाहित्वमित्याह अतएवेति २५ ननु यथा
भगवानात्मस्थत्वेनस्यापि लोकस्यैव ज्ञानप्रतिवंधः स्यादित्याशंक्याह वेदेति न हि यं मायामायाविनो विज्ञानं प्रतिवध्नाति मा

न तद्ज्ञानं किं निमित्तमित्युच्यते नाहमिति नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोहमित्यभिप्रायः का
योगमायासमावृतः योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया तया योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः अत एव ग
मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययं २५ यद्वा योगमायया समावृतोऽमालोको नाभिजानाति नासौ यो

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५ वेदाहं सम
तीतानि वर्त्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६ ॥ ॥ ॥

गमायामदीयासतीमभेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिवध्नाति यथान्यस्यापि मायाविनो मायाज्ञाने तद्वत्परत एवमतः वे
दाहमिति अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्त्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं तु मां
वेद न कश्चन मत्तत्त्वं मच्छरणमेकं मुक्त्वा न तत्त्ववेत्ता भोगादेवं मां भजेत

यात्वात्तल्लौकिकमायावत् अथ भगवानेश्वरोऽमायाम्
तिबंधस्तानीमायाविलाल्लौकिकमायाविवहितत्र्यः भगवतो मायाप्रतिबंधस्तावत्ताः भावेस्वं वेत्त त्वमप्रतिबंधसिद्धमित्याह पत
इति लोकस्य मायाप्रतिबंधः विज्ञानत्वादेव भगवत्साभिमुख्यसूक्ष्मज्ञानमित्याह मामिति कालत्रयपरिछिन्नाः परिछिन्नसमस्तवस्तु
षे परिज्ञाने प्रतिबंधो नैश्वरस्याली तिघो तनैत्तुशब्दः मा स्विति लोकस्य भगवत्तत्वविज्ञाने प्रतिबंधं द्योतयति तर्हि तत्प्रत्यक्तिविफलेसा
स्यवरोह मद्भक्तमिति तर्हि सर्वोपि त्वद्भक्तिं कुर्यात् नास्तीति ने साहममतत्त्वेति विवेकवतो मद्भजनेन त्वविवेकवत्स्यस हर्वसा

५

अधिकारिणः

गी॰भा॰स॰ ९

यथोक्तानामधिकारिणांभगवद्भजनफलंप्रश्नद्वारादर्शयति तेकिमर्थमिति जरामरणादिसंसारणोप्योवंधत्तदुःखेवार्थंभग
वद्भजनमित्यर्थः संप्रति सगुणस्यसप्रपंचस्यसमर्थमाश्रयहार्थंध्येयत्वमाह मामाश्रित्येतिजरादिसंसारनिवृत्त्यर्थंनिर्गुणं
निःप्रपंचंमामुत्तमाधिकारिणोज्ञानेनाश्रित्यक्रमाभेदेवपेप्रयतंतइत्याहावितिसाह जरेतिमध्यमाधिकारिणःप्रसाह मामिति
परमेश्वरमाश्रयणंनामविविधयविधखलेनभगवदेकनिष्ठत्वमित्याह मत्समाहितेति प्रयतनंभगवन्निष्ठासिद्धयर्थंबहिरंगानां
यत्ना इतिनामेतरैरंगाणांचश्रवणादीनामनुष्ठानंप्रारब्धेजगदुपादानंपरंब्रह्मसकलंयेविदुरित्यपेक्षामासमस्ताध्यात्मवस्तु
त्वेनसकलकर्मत्वेनचतद्विदुरित्याह कृत्स्नमिति २९ नकेवलंभगवन्निष्ठानांसर्वाध्यात्मकंकर्मात्मकब्रह्मवित्त्वमेवकिंतर्हि

254

तेकिमर्थंभजंतइत्युच्यते जरेति जरामरणमोक्षायजरामरणमोक्षार्थंमांपरमेश्वरं आश्रित्यमत्समाहितचित्ताः
संतोयतंतिप्रयतंतेयेतेयद्ब्रह्मपरंतद्विदुः कृत्स्नंसमस्तमध्यात्मंप्रत्यगात्मविषयंवस्तुतद्विदुःकर्मचाखिलंस
मस्तंविदुः २९ साधीतिसाधिभूताधिदैवं अधिभूतंचाधिदैवंचाधिभूताधिदैवंतेनसह अधिभूताधिदैवेन

जरामरणमोक्षायमामाश्रित्ययतंतियेतेब्रह्मतद्विदुःकृत्स्नमध्यात्मंकर्मचाखिलं २९ साधिभूताधि
दैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुःप्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ॥ ॥ ॥ ॥

साधिभूताधिदैवंचमांयेविदुः साधियज्ञंचसहाधियज्ञेनसाधियज्ञंयेविदुः प्रयाणकालेमरणकालेपिचमांतेवि
दुः युक्तचेतसः समाहितचित्ताइति ३० इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुभाष्येशंकरभगवतःकृतौसप्तमोध्यायः ७

भूतादिसहितंतद्विदितमपिसिध्यतीत्याह साधिभूतेति अध्यात्मकंमाधिभूतमधिदैवमधियज्ञश्चेतिपंचकंतद्ब्रह्मयेविदुस्तेषांय
थोक्तज्ञानवतांसमाहितचेतसामांपदव्यस्थायामपिभगवज्ज्ञानंप्रतिहतमितिदृष्टीसाह प्रयाणेति अपिचेतिनिपाताभ्यांत
स्यामवस्थायांकरणग्रामस्यव्यग्रहतयाज्ञानसंभवेपिमपिसमाहितचित्तानामकृतज्ञानेवतांभगवत्तत्त्वमनुभवपन्नत्वमप्राप्ति
तिघोसतेतदनेनसप्तमेनोत्तममधिकारिणंप्रतितत्पदनिरूपणतातदर्थमेवसर्वात्मकत्वादिकमुपदिशतामहतिदुष्करोणानवेका
रणत्वादितिचेदंगातसद्वाच्यंतत्त्वसंचोपस्थितं ३० इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यसत्कृतौगीताटीकायांसप्तमोध्यायः ७

कर्म

राम ९

क्तूलप्रवृत्तं महिम्ना स्वरूपशक्त्या च पुरुकृत्येवं पथ्योक्तप्रतिबंधप्रवृत्तिविधानसामर्थ्यमिति द्योतनार्थं भारत परंतपेति संबो ति
धनद्वयं तत्त्वज्ञानप्रतिबंधे प्रकृतमुक्तांतरकारणमुपसंहरति मोहेति २७ जायमानभूतानां मोहप्रदर्शनं तत्रत्येकलित
माह यत इति भगवत्तत्त्ववेदनाभावे तन्निष्ठत्वे धुर्यं फलतीत्याह अत एवेति परिस्पर्धीरिणो भूतानि जन्म प्रतिपद्यमाना २८ श्रु
सं निर्मूलानि संति भगवत्तत्त्वपरिज्ञानशून्यानि भगवद्भजनपरा ख्वानि तर्हि शास्त्राचार्योपदेशेन भगवद्भजनमुद्यमानमधिक

सर्वभूतानि संमोहितानि संति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मनि उत्पत्तिकाले इत्येतत् यांति गच्छंति हे परंतप मोहवशा एव सर्वभूतानि म
जायमानानि जायंते इत्यर्थः २७ यत एवमतस्त्वद्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि प्राणिनो भूत
म न जानंति अत एवात्मभावेन मां न भजंते नित्ये केचित्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः संतः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भ

सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप २७ येषां त्वंतगतं पापं जना
नां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८॥

जंतरमपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुक्तं अत एवेति येषामिति येषां त्वंतरं तःगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म
येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणः तेषां पुण्यकर्मणां क्षीणपापानां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः पर्योक्तेन द्वंद्वमोहे
न निर्मुक्ताः भजंते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं सर्वपरित्यागव्रतेन निश्चितविज्ञाना दृढव्र
ता उच्यंते २८॥

उ योभावादनर्थकमापद्येतेति शंकते के पुनरिति अनेकेषु जन्मसु सुकृतवशात् पापक्षयाद्दुरितानां द्वंद्व\\
मपुक्तमोहविरहितानां भक्तानां च योऽदृष्टस्य वतां भगवद्भजनाधिकारित्वात् शास्त्रविरोधो नास्तीति परिहरति उक्तरिति द्वंद्वघो
सतमर्थमाह जरेति जरेति मोक्षसिद्ध्यर्थं समाश्रयमाश्रित्य कृतमहतो पापोपशमपुण्यस्य कर्मणो दर्शयितुं विशिनष्टि ये ते इति उ
भयविधशुद्धिर्द्वंद्वनिमित्तमोहनिवृत्तिफलमाह ते ब्रह्मेति मोहनिवृत्तेर्भगवन्निष्ठापर्यंततामाह भजंत इति ते यानानापरिग्रह

वतां भगवद्भजनप्रतिहतिमाशंक्याह द्वेति २८

गी.भा.अ
९

व्याख्यातस्य प्रश्नसप्तकस्य प्रतिवचनं भागवतमवतारयति यथाक्रममिति क्रमेणोक्तानां प्रश्नानां क्रमेणैव प्रतिवचनेषूत्तर
श्लोकं प्रतिपत्तिसौकर्यं च सिध्यतीति विधाभावो विशिनष्टि यथाक्रममिति तत्र प्रश्नत्रयं निर्णेतुं भगवद्वचनमुदाह अ
रति अक्षरमिति किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्य प्रतिवचनमक्षरं ब्रह्म परममिति तत्राक्षरशब्दस्य निरुपाधिके परस्मिन्नात्म
न्यविनाशित्वव्याप्तिमत्त्वसंबन्धात्मवृत्तिमुत्पादयति अक्षरमित्यादिना कथं पुनरक्षरशब्दस्य यथोक्ते परमात्मनि वृ
त्तिप्रयोगमन्तरेण मुख्यसप्रवृत्तिराश्रियते मुख्यार्थे तेरपि संभवादित्याशंक्याह द्यावापृथिव्यादिविषयनिरंकुशप्रशा

255

इत्थं प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय अक्षरमिति अक्षरं न क्षरतीति अक्षरं परमात्मा एतस्य वा
अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः ओंकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्र

श्रीभगवानुवाच अक्षरं ब्रह्म परमं ॥——॥

ह्मेति परेण विशेषणादनुग्रहणं परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षरे उपपन्ने तर विशेषणं तस्यैव श्री
परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः ॥ ॥

सनसंपरस्मादन्यस्मिन्नसंभवान्न चाविधप्रशासनकर्तृत्वेन श्रुत\\
मक्षरं ब्रह्मैवेत्याह एतस्येति हृदिर्योगमपहरतीति न्यायाद्योंकारे वर्णसमुदायात्मनि अक्षरशब्दस्य रूढ्या प्रवृत्ति
राशापि नुपपत्तेस्तार्थमाह ओंकारस्येति प्रतिवचनोपक्रमे प्रक्रान्तमोंकारमक्षरमेवोत्तरत्र विशेषितं भविष्य रम
तीत्याशंक्याह परस्य विशेषणाविरोधान्न तस्य प्रक्रमः संभवतीत्याह परममिति चेति किमध्यात्ममिति प्रश्नस्योत्तरं स्व ९
भावोऽध्यात्ममित्यादि तद्व्याचष्टे तस्यैवेति ॥ ॥

८२

श्रीगणेशाय नमः ॐ सप्तमाध्यायान्ते येषां त्वन्तगतं पापमित्यादिना येषां ब्रह्मादीनामनुसंधानमुक्तं प्रयाणकालेऽपि भ
गवतः स्मरणं दर्शितं तत्र हि इदं जिज्ञासमानः सन्नपृच्छतीति प्रश्नसप्तकमवतारयति तेब्रह्मेति प्रश्नबीजानि तद्विषयभूतानि
ब्रह्मादीनि वस्तूनीति यावत्तद्युक्तिं तद्विषयपृच्छति लं धाने तत्रैषां प्रश्नानां निर्णयार्थमित्याह अतद्दति यदुक्तं ते ब्रह्म
तद्विदुरिति तत्किं सोपाधिकं निरुपाधिकं वा ब्रह्मशब्देन उभयवाचित्वसंभवादिति मत्वाह किं तदिति पदोक्तं कृत्स्नमध्यात्ममिति त
त्रात्मानं देहमधिकृत्य तस्मिन्नधिष्ठाने तिष्ठतीति सध्यात्मं शरीरेण श्रोत्रादिकरणग्रामो वा मरत्सं तं ब्रह्मैव वा विवक्षितमित्याह
किमध्यात्ममिति विज्ञानेपतं तन्नेक मोरोनत्वं तेपि चेति स्तोत्रे कर्म तो हि विष्णुनिहारणात्मकं मेघावितत्वमित्से चकीह कर्म त्वहौ
तमिति पृच्छति किमिति त्रराज्तराभ्यां कार्यकारणाभ्यामतीतस्य भगवतो न किंचिद्दैवमस्तीति सूचयति उक्तयोन्येति सा

श्रीगणेशाय नमः ॐ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवतार्जुनस्य प्रश्नबीजानि उपदिष्टानि अतस्तान् प्रश्नार्थं

अर्जुन उवाच किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १ अधियज्ञः क
धिभूताधिदैवमित्युक्ताधिभूतं तथाहेन पृष्टि थं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः २
आदिष्ठभूतेषु वर्तमानं किंचिद्देवगत्यतो किं वा तत्समस्तमेव कार्यमिति निर्द्धारयितुं पृच्छति अधिभूतमिति अधिदैवमिति च
दैवतविषयमनुध्यानं वा देवतेषु आदित्यमंडलादिषु वर्त्तमानं चैतन्यमेवाभिव्यक्तिर्वा मित्यर्थः तत्रोर्मस्तोति अधिदैवमिति १ साधि
यज्ञं चेत्यत्राधि यज्ञशब्देन यज्ञमधिकृतो विष्णुरात्मा वा परो देवता वेति प्रश्नं निरूपयति अधियज्ञ इति स च कथं केन प्रकारेण
अस्मिन्देहे चिंतनीयः किं तादात्म्येन किं वा सं तादात्म्येनेत्याह कथमिति सर्वं याविदं किमस्मिन्देहे वर्तते न तो वा बहिर्वा देहे चेत्संको
चतुर्भ्यादिलक्षणातिरिक्तो वेति जिज्ञासया पृच्छते कोऽत्रेति अधियज्ञः कथं कोऽत्रेति न प्रश्नभेदः कः कथमिति तत्प्रकारभेदे द्विविधं वृत्तपे
तिद्वयपेक्षमुत्क्रमाह्निबितानानामुद्रं प्रयाणकाले चित्तवहनुसंधाने विधया तत्त्वमुपक्रमेण इशापकरणग्रामवैयग्र्यान्नियत

माधानानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह प्रयाणेति २

अर्जुन
उवाच

गी·भा·अ० २

संप्रतिप्रश्नत्रयस्योत्तरमाह अधिभूतमिति अधिभूतं च किं प्रोक्तमिति प्रश्नस्य प्रतिवचनमधिभूतं क्षरो भाव इति तत्राधिभूतपदमनूद्य व्याख्येयमर्थं कथयति अधिभूतमित्यादिना तस्य निर्देशमंतरेण निर्ज्ञातुमशक्यत्वात्प्रश्नद्वारा तं निर्दिशति कोऽसाविति क्षयिमात्रमेव संगृह्णातीति वक्तुमुक्तमेव व्यनक्ति यत्किंचिदिति अधिदैवं किमिति प्रश्ने पुरुषश्चेत्यादिवचनं तत्रपुरुषशब्दमनूद्य व्याख्येयमर्थं तस्योपन्यस्यति पुरुष इति तस्यैव संभावितमर्थांतरमाह पुरि शयनाद्वेति वैराजं देहमासाद्यादित्यमंडलादिष्वंतरवस्थितो लिंगात्मा व्यष्टिकरणानुग्राहकोऽत्र पुरुषशब्दार्थः स चाधिदैवतमिति स्फुटयति

256

अधिभूतमिति अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुष आदित्यांतर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकर

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोहमेवात्र देहे देहभृतां वर ४ ॥ ॥

तं

णानामनुग्राहकः सोऽधिदैवं अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वाख्या यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां ४

अस्मिन्निति अधियज्ञः कथमित्यादिप्रश्नं परिहरन्नधियज्ञशब्दार्थमाह अधियज्ञ इति कथमुक्तायां देवतायामधियज्ञशब्दः साक्षिसाशंकाश्रुतिमनुसरन्नाह यज्ञो वै इति यैव देवताधियज्ञशब्देनोच्यते सा च ब्रह्मणः सकाशादभिन्ना भेदेन प्रतिपत्तव्येत्याह स हि विष्णुरिति श्रुत्युक्ती यज्ञस्य देहाभूमिरत्रेत्युक्ते देहसामानाधिकरण्याद्धि तत्र तस्य व्याख्यानं अस्मिन्निति किमधियज्ञो बहिरुत वा देहाश्रित इति संदेहे मा भूदित्याह देहे इति तेन यज्ञस्य देहादिकरणत्वं भावयन्नधियज्ञाभिमानिदेवतात्वेन भगवतो विष्णुत्वे तत्राह यज्ञो हीति एतेन न स्युरादिरतिरिक्तत्वमुक्तमवधेयं न हि परदेवताद्दर्शिनी सा अधियज्ञशब्दिता तथा आदिष्टं तथा न च नुभावस्य नुमत्वं देहान्तर्विभक्तीति देहभृतः सर्वे प्राणिनस्तेषामेव वरः श्रेष्ठ उक्तं हि भगवता तातात्वादेव पातिरहेणांस च्चादविदधानसार्जुनस्य

छु
कै
पुं
दृ

रान
२

स्वकीयो भावः स्वभावः श्रोत्रादिकरणग्रामः स चात्मनि देहे ऽहंप्रत्ययविषयत्वेन वर्त्तत इति भ्रमं प्रतिभासं व्यावर्त्य स्वभावपदं विगृह्णाति स्वभाव इति एवं विग्रहपरिग्रहे स्वभावोध्यात्ममुच्यत इत्यस्यायमर्थो निष्पन्नो भवतीत्यत आह एवं कं कथयति स्वभाव इति तस्यैव परस्येत्यादिनोक्तं विस्तरेणात्ममिति विशिनष्टि परमार्थेति परमेव हि ब्रह्म देहादौ प्रविश्य प्रत्यगात्मभावमनुभवति तत्स्रष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरित्यर्थः किं कर्मेति प्रश्नस्योत्तरमु

विश

स्वभाव इति स्वभावः स्वो भावः स्वभावोध्यात्ममुच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोध्यात्ममुच्यते ऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते भूतभावोद्भवकरो भूतानां भावो भू-

स्वभावोध्यात्ममुच्यते भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ ॥ ॥

तभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतस्माद्धि बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतानि उद्भवंति

पपारते भूतेति भूतानां स्वभावास्तेषामुद्भवः स्व॥ उत्पत्तिस्तां करोतीति युक्तमिति सिद्धवत्कृत्य विधान्तरेण व्युत्पादयति भूतानामिति भावः सत्ता वा वस्तुभावो वा तदुद्भवं भूतवस्तूत्पत्तिकरत्वं वक्ष्यति वैदिकं कर्मा चोल विशेषणं कर्मशब्दितमिति विसर्गशब्दार्थं दर्शयन् विवृणोति विसर्ग इत्यादिना कथं पुनर्यथोक्तस्य यज्ञस्य सर्वेषु भूतेषु सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वेन तदुद्भवकरत्वमित्याशंक्याग्नौ प्रास्ताहुतिरित्यादिस्मृतिमनुसृत्याह एतस्माद्धीति ३

गी.भा.श्लो. ३

संततं भावनां प्रतिनियतफलप्राप्तिनिमित्तां सपक्षस्य हेतुरिति संगीकृत्यानंतरश्लोकमवतारयति यस्मादिति विशेषणांतरमवतो
भगवदनुस्मरणस्य भगवत्प्राप्तिहेतुत्वं तस्मादित्युच्यते सर्वेषु कालेष्वारणेऽनंतरयत्नांसहेतिपावह भगवदनुस्मरणे विशे
षणत्र यस्माद्धिंसप्रशाद्यमिति योसते भगवदनुसंधानं कर्त्तुमसत्त्वात्तेनस्वहस्वधर्ममपि कुरु युद्धमित्युपदिशता भग
वता समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः भागिभीकृतो भातो शंकाह मनोबुद्धिगोचरक्रियाकारकफलमपि ब्रह्मैवेति भावयन्युध्यस्वे
तिपुत्रवता क्रियादिकलापस्य ब्रह्माभिरिक्तस्य भावाभिलापात्रात्र समुच्चयो विवक्षितः इत्यर्थः उक्तं भावस्वधर्मे विवर्त्तमानस्य प्रयोज
नमाह मामेवेति उक्तसाधनवशात्फलमाप्तौ प्रतिबंधाभावं सूचयति असंशय इति ७ एतस्य पूर्वश्लोकोक्तार्थानुष्ठायी
भगवंतमंतकाले प्राप्नोतीत्याह किंचेति अभ्यासेति विभज्यते मयीति निजहि वितसमर्पणस्य विषयभूते भगवतो यं तरं वस्तु त इत्ये

यस्मादेवं तस्माद्भावना देहांतरप्राप्तौ कारणं तस्मादिति तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युद्धं च स्वधर्मं कुरु
मयि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन् मामेव यथास्मृतमेष्यसि प्राप्स्यसि असंशयो
न संशयोऽत्र विद्यते ७ किंच अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेन मदर्पितसमर्पणविषयभूते एकस्मिंस्तुल्यप्रत्ययावृ

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामि
ना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ८

त्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानंतरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्तं तत्रैव व्यापृ
तं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिनाऽन्यत्र विषयांतरे गंतुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं
तिमन्वानो विशिनष्टि चिंतेतित्र्यं पुरुषं दिव्यं दिवि सूर्यमंडले भवं याति गच्छति हे पार्थ अनुचिंतयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्या
तएलकालेषु विजातीयप्रत्ययेषु विच्छिद्य विच्छिद्य जायमाने यथापि सजातीयप्रत्ययसंपाद्यनिरपेक्षो योगिनोऽपि स्याद्धिंसा शंकाह विलक्षणेति अ
भ्यासाख्येन योगेन युक्तं चेतः सो विहरतीति तत्र वैवेतिर्नीपापश्रेष्ठोऽभ्यासयोगः तमभ्यापि परमस्यते ननु माकृतानं चेतसस्तथा साशंक्य
विशिनष्टि योगिना तच्चेतो विषयांतरपरमश्रेयस्तं तर्हि पुरुषार्थप्राप्तिहेतुः स्यादित्याशंकाह नान्यगामिनेति प्रेमादिकं विष
यांतरं यावद्यम अस्य त्रातुर्भावृत्तोऽन्यस्य शीलमस्य यस्ते नापि स पौरुषश्रेष्ठधर्मान्तरेण परमपुरुषनिष्ठतेनेत्यर्थः तदेव पुरुषं सविशिनष्टि परमं दि
व्यं परमश्रेष्ठाखिलानर्थसमनतिशयानैर्स्त्वं च भागेव भाव्यात्तेन हृदयाकाशे न मयेत इतीय अभ्यासवादि सेरस्तादि श्रुतिमनुसरन्नाह दि

निश्चितपवित्रितमा करोति ध्यायन्निति किंविशिष्टमित्युक्त
धमनुचिंतयन्निति संबंधः ८

दीति नग्रावेशयतोभिव्यक्तिरेव भवनं ष्टौ जोक्तं चेतसा पयोक्तं पुरुषमनु
स्वं तपनवाति तमेवेति संबंधः अनुचिंतयन् सन्नाग शा हूर्ध्वा वहेश्या हे

257

257

ति

मयीति

दिव्यं

परम

२

स

यत्तु प्रयाणकाले चेत्यादि चोदितं तत्राह अंतकाले चेति मामेव सर्वधारणेनाध्यात्मादिविशिष्टत्वेन स्मरणे व्याकृते विशि-
ष्टस्मरणे हि चित्तविक्षेपान्न प्रधानं स्मरणमपि स्यात् न च मरणकाले कार्यकरणपारवश्याद्भगवदनुस्मरणासिद्धिः स-
र्वदैव नैरंतर्येण हृदि धिया भावितिसमर्पितचेतसः तत्कालेऽपि कार्यकरणजातमगणयतो भगवदनुसंधानसिद्धेः शरी-
रे तस्मिन्नहंममाभिमानाभावादिति प्रावृत प्रयातोऽसन्मुक्तशरीरमुपादानं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिमाश्रि-

अंतकालइति अंतकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रया-
ति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ५ न मद्विषय एवायं
नियमः किं तर्हि यं यमिति यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं स्मरंश्चिंतयन्त्यजति परित्यजत्यंते प्राणवियो-

अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५ यं यं वापि
स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम् तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः

गकाले कलेवरं तं तमेव स्मृतं भावं ॥
मेवैति नान्यं कौंतेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भावः स भावितो स्मर्यमाणतयाभ्यस्तो येन स तद्भा-
वभावितः सन् ६

साहंकारीति स्वाभेदध्येयं संशयमपनयति याति वेति ॥ अंतकाले भगवंतमनुध्यायतो भगवत्प्रा॥
प्तिनियमवदन्यदपि तत्काले देवादिविशेषं ध्यायतो देहं सत्यजतस्तत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीति दर्शयति यमित्यादिना कथं पुनरंतका-
ले परवशस्य नियतविषयस्मृतिर्भवितुमर्हति तत्राह सदेति देवादिविशेषवस्तस्मिन्निति सप्तम्यर्थः भावो भावना वास-
ना भावो भावितः संपादितो येन पुंसा स तथाविधः तच्च यं यं स्मरति तं तमेव देहत्यागादूर्ध्वं गच्छतीति संबंधः ६॥

गी॰भा॰श्रु॰
८
ची

इतश्च भगवदनुस्मरणं सफलत्वादनुष्ठेयमित्याह किंचेति कदा तदनुस्मरणे प्रयत्नातिरेकोऽपेक्ष्यते तत्राह प्रयाणकाले
ति कथं तदनुस्मरणमित्युपकरणकलापमपेक्षमाणं प्रत्याह मनसेति योऽनुस्मरेत्स किमुपैतीति तत्राह तमिति मरण
काले क्लेशबाहुल्येऽपि मोहाभ्यासप्रसादादासादितबुद्धिवैभवो भगवंतमनुस्मरन्स्वयं यथास्वं तमेव देहाभिमानं विगमय्य तमु
पगच्छतीत्यर्थः भगवदनुस्मरणस्य साधनं मनसैवानुष्ठेयमिति स्मृत्युपदिष्टमाचष्टे मनसेति तस्य चंचलत्वान्न स्थै ते

किंच प्रयाणकाल इति प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिस्तया यु

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ० ॥ ॥

क्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च यु
क्त इत्यर्थः ॥

र्यमीश्वरे सिध्यति तत्कथं तेन तदनुस्मरणमित्याशंक्याह अचलेनेति ईश्वरानुस्मरणे प्रयत्नेन प्रवर्तितं विषयविमुखं
तस्मिन्नेवानुस्मरणयोग्ये यौनःपुन्येन प्रवृत्त्या निश्चलीकृतं न तच्चलनविकलं तेनेति व्याचष्टे चलनेति संप्रत्यनुस्म
रणाधिकारिणं विशिनष्टि भक्त्येति परमेश्वरे योऽणप्रेम्णा सहितो विषयांतरविमुक्तोऽनुस्मरेदित्यर्थः योगबलमेव स्फो
रयति समाधिजेति योगः समाधिः चित्तस्य विषयांतरहतिनिरोधेन परस्मिन्नेव स्थापनं तस्य बलं संस्कारप्रचयो ध्येयैका
ग्र्यकरणं तेन तत्रैव स्थैर्यमित्यर्थः चकारसूचितमन्वयमन्वाचष्टे तेन चेति ०

तन्

758

चकारात्क्तयावानाम्नो ऽक्षमन्त्रिसत्तुक्ष्यते तत्र ध्यानद्वारा प्राप्यस्य पुरुषस्य विशेषणानि दर्शयति कविमिति क्रांतदर्शिनमती
तादेरशेषस्य वस्तुनो दर्शनशीलत्वं ते निमित्तत्वार्थमाह सर्वज्ञमिति चिरंतनमनादिमतः सर्वस्य कारणत्वादनादिमित्य
र्थः सूक्ष्मनाकाशादितः सूक्ष्मतरं तदुपादानत्वादित्यर्थः यो यथोक्तगुणमनुचिंतयेत्स्मरेत् यातीति पूर्वेणैव संबंधः धरतीति योऽन्यानेनवि

येत्स तमेव
चिंत

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते कविमिति कविं क्रांतदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः
प्रशासितारं अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिंतयेद्यः कश्चित् सर्वस्य कर्मफलजातस्य
धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विधातारं विधातारमचिंत्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचित्

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्व
स्य धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ९

चिंतयितुं शक्यत इत्यचिंत्यरूपमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्ष
णान्मोहांधकारात् तमनुचिंतयन् यातीति पूर्वेणैव संबंधः ९ ॥ ॥ ॥

शिष्टजासादिमतोऽपि यथोक्तमनुचिंतनं फलवद्भवति तत्स्मरणादेवाभिलाषं साह यः कश्चिदिति फलमत उपपत्तेरिति न्यायेनाह स
र्वस्येति एतदप्यमेयं ध्रुवमिति श्रुतिमाश्रित्याह अचिंत्यरूपमिति नहि परस्य किंचिदपि रूपं वस्तुतोऽस्ति चक्षुरूपवदेवहीति मायापाके
स्थितमपि नास्मदादिभिः शक्यते चिंतयितुमित्याह नास्येति मूलकारणादज्ञानात्तत्कार्याच्च परस्तादुपरि शेषत्वावस्थितं परमार्थतो
ऽज्ञानतत्कार्यास्पृष्टमित्याह तमसस्तीति ९

गी०भा०अ० ५

किंचेति केषां पुनः संन्यासिनां तदाह वीतरागा इति सानुष्ठेयं ब्रह्मचर्यं विधानादपि ब्रह्मलते पत्वेनमसिद्धमित्याह यच्छेति कथंत
द्दिव्यप्रोक्तं ब्रह्मज्ञानमत्ता शास्त्रभिसां कुलिनैचेतसमर्थेन मस्ताह तत्पदमिति यत्समाराणेनोपायेनेल्लभ्यमत्सकी कुवेंत्रौं काराउ
ब्रह्मोपासनस्य तु फलं तु कामस्तिंसयोहेति सत्यकामेनाभिध्यानफलं जिज्ञासुनां वाक्ति तिपिप्पलादः सर्वोप्यापि स्वलोक्तिं म
पतेतिपितात्स्वप्रसिद्धमर्थमेवयोगात्मता वभिधानस्य फलं वदे नेकं त्वम्पल्ल भावेदपत्रः मनुष्येषु मध्ये स्वयोधित्वं तो मतप

किंचविशंति प्रविशंति सम्यक् दर्शनप्राप्तौ यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागाः विगतोरागो येभ्य
स्ते वीतरागाः यच्चाक्षरमिच्छंतो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः ब्रह्मचर्यं गुरौ चरंति तत्तेपदं यदक्षरं ख्यं परंजीपं

विशंति यद्यत[illegible] यो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११ ॥ ॥ ॥ ॥

तेनुम्भं संग्रहेण संक्षेपेण वक्ष्ये कथयिष्यामि यो ह वैतद्भगवन्मनुष्येषु प्राणांतमोंकार
मभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्यपक्रम्य यः पु
नरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेत्यादिना वचनेन ॥ । । ॥

सत्यसिद्धमभिध्यानं यथाविधि अतिप्रासवेदसारभूतमोंकारस्याभिसंबंधेन ध्यायीत तं तस्याभिध्यानस्य प्रापणादिति नापे
नमरणांतमनुष्ठेयं सचैवमनुतिष्ठन् कृते साभिध्याने न लोकानां जेतव्यानां बहुत्वात् कतमं लोकं जयतीति प्रश्ने पृष्टवते सत्य
कामाय पिप्पलादनामा किलाचार्यः प्रतिवचनं भोवाचैतत्सत्यकाम अभिध्येयमोंकारं परापरब्रह्मत्वेन महीकृत्येति एतद्वारमिति
मात्रेणाकारोकारमकारात्मकेनेति भावत योभिध्यायीतेमेव यथाभिध्यातं पुरुषमधिगच्छतीति साक्षिवचनेनोपासनमोंकारस्ये
ऋमिसर्थः ॥

२५९

त

त

रा०म० ५

यत्नकथानां योगाभ्यासेनं यातीति तत्राह ९ वेमिति चित्तं हि स्वभावतो विषयेषु व्याप्तं तेभ्यो विमुखीकृत्य हृदयपुंडरीका
कारे परमात्मध्यानेन यत्नतः स्थापनीयं । अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे इत्यादिश्रुतेः तत्र चित्तं वशीकृत्य आदौ तेन तंक्र
मेणानुपदिशति तत्रेति २३ पिंगले दक्षिणेतरे नाड्यौ हृदयान्निःसृते तस्मादेव हृदया दूर्ध्वगमनशीलया
सुषुम्नाख्यनाड्या हृदयात्प्राणमानीय कंठं च लंबितेन सहृद्य मांसखंडमाप्य घंटेनाध्वना भ्रुवोर्मध्ये तमावेश्य अप्रमाद
वान् ब्रह्मरंध्राभिमुखं कविं पुराणमित्यादिविशेषणं परमं पुरुषमुपगच्छतीत्यर्थः भूमिजयक्रमेणेति स च भूम्यादीनां पं

र्वं हृदयपुंडरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम
गप्रमत्तः सन् स एवं बुद्धिमान् योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्राप्नोति दिव्यं द्योतनात्मकं ॥
जी योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामंतरेणापि ब्रह्माप्यंतरस्यैवं प्राप्तस्यदस्यते पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्राप्नोतीति पि

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं ॥१०॥ यदक्षरं वेदविदो वदंति ॥ ॥ ॥ ॥

सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वचनादिनाभिशेषणं विशेषस्याभिधानं करोति भगवान् यदक्षरमिति पदद्वयं न क्षरतीत्यक्षरं
अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञाः वदंति तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंतीति श्रुतेः सर्वविशेषनिवर्तकत्वेनो
वानां जपो वशीकरणं तस्य तस्य भूतस्य स्वाधीनत्वे ९ दैविसिद्धांतद्वारे योसे तदुच्यते स ॥ चिवदर्श स्थूलमनणीरित्यादि ॥
तमित्यादि व्याचष्टे सर्वमिति ९ येन केनचित्साध्यध्यानकाले भगवदनुस्मरणे प्राप्ते तस्याभिधानं निपेतुमक्षरस्य तेय
लेनम्रकृतेपरमपुरुषस्येयविध ह्यहूप्रसिद्धिमामाणिकत्वमाह ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म मा ओंकारः अविषये तीवि
ब्रह्मणि वेदार्थविदामपि कथं वचनमित्याशंक्याविषयत्वेऽप्युपलक्षणत्वेनेति मत्वा श्रुतिमुदाहरति तदाहुरिति तथापि तस्मिन्नवि
षये सर्वविशेषनिरपेक्षत्वेन मनुविं तमित्याशयमा [illegible]
[illegible] द्योतिनकेवलविदुद्दनुधवेति हृष्ययो कृत्वब्रह्मकिंतमत्कोपरसतेपा

ग्गा
ज

॥ व्रसमारः

गी.भा.भा.
८

तर्हि कथमनन्यचेताः सततमित्यादि वक्ष्यते तत्राह ममेति ओंकारोपासनं प्रसक्तं तद्वन्तं तं तत्फलमनुप्रसक्तं तद्द्वार
वाप्यनाद्यस्मादिव कथं कोटिनिविष्टमित्यर्थः उक्तेर्थे समनन्तरस्वयमुत्थापयति इममेवमर्थं इति श्रोत्रादीनां केन्द्रो
स्वलं तत्राह उपलब्धाविति तेषां संयमनं विषयेषु प्रवृत्तानां दोषदर्शनद्वारेण तेभ्यो वैमुख्योत्पादनं कोयं मनसो हृदये
निरोधस्तत्राह निःप्रचारमिति मनसो विषयाकारां वृत्तिं निरुध्य हृदये वशीकृतस्य कार्यं दर्शयति तत्रेति ऊर्ध्वमित्यत्रा
पि हृदयादिति संबध्यते सर्वाण्येव लब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि संनिरुध्य वायुमपि सर्वतो निगृह्य हृदयमानीय तत्तो नि

प्रसक्तानुप्रसक्तं च फलं विविदिषेवमर्थं तत्र श्लोकद्वयमारभ्यते सर्वेति सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि चोपल-
श्री ब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि निरुध्य हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधनं कृत्वा निःप्रचारमापाद्य तत्र व
शीकृतेनात्मना स्वात्मना हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्या मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धा
160 सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् १२ ओमित्येका
१२ ४ ३
रयितुं १२ तत्रैव वचधारयन्नु ॥ क्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् १३
मिति ओं ब्रह्मेत्येकाक्षरं ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोंकारं व्याहरन्नुच्चारयंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्यः
प्रयाति म्रियते स त्यजन्देहं शरीरं स त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेनेत्य
मा गत्यापुरुषस्याकंठं क्रमध्येलनाटक्रमेण प्राणं मूर्द्ध ॥ र्थः स एवं सन् याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिं १३ ॥
न्याधाय योगधारणामास्थितो ब्रह्म व्याहरन्मां च तदर्थभूतमनुस्मरन्परमां गतिं यातीति संबंधः १२ यथोक्तयोगधारणार्थं प्रकृतो
मूर्द्धनि प्राणमाधाय धारयेत् किं कुर्वीतेत्याशंकानंतरश्लोकमवतारयति तत्रैवेति एकं च तदक्षरमोमित्येवंरूपं तत्कथं ब्रह्मेति वि एव ८
शिष्यते तत्राह ब्रह्मणोऽभिधानमिति यः प्रयातीति मरणमुक्तं त्यजन्देहमिति तु वचनात्तत्कृतिरूप्यपितामहादिसाधारणविशेषणार्थं
विहरतोति देहत्याग एवमोंकारमुच्चारयन्नर्थं चाभिध्यायन्प्राणान्निरुध्य तनुं त्यजेदित्यर्थः परमामिति गतिविशेषणं क्रममुक्तिविवक्षया
इह मं

प्रश्नश्रुतिवलंटवल्लीचतत्वेवार्थेमहत्तेसाह अन्यत्रेति अत्रावधाने नोपनिषदां अवधानेन च कर्मस्तुतीनां परत्त्विमत्रामन्नि
र्यवसानं दर्शयति सर्वेति तपसामपि सर्वेषां चित्तशुद्धिद्वारा तत्रैव पर्यवसानमित्याह यदिच्छंतीति तस्यैव वक्तानार्थ
मष्टांगब्रह्मचर्यं तत्तत्रविहितमित्याह यदिच्छंतइति तस्य पदस्योपन्यस्य ब्रह्मणः संक्षेपेण कथनमोंकारद्वारकमिति
कथयति ओमित्येतदिति उदाहृतवचनानां तात्पर्यं दर्शयति परस्येति तस्य वाचकरूपेण वा तस्यैव प्रतीकत्वेन वा विवक्षि
तस्योंकारस्योपासनं पर्योक्तं वैचनेतत्क्रममिति संबंधः ननु परस्मिन्ब्रह्मणि तस्य सा हि वाक्यादेव प्रतिपत्तिसिद्धिः कारणे

अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादित्युपक्रम्य सर्वे वेदा यत्पदमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंतीति यदिच्छंतो ब्रह्मच
र्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतदित्यादिभिर्वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतीकरूपेण च + ओंकारवाचे ब
ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मंदमध्यमतुरीणां विवृत्तिरसौ ओंकारस्योपासनं कालांतरे मुक्तिफलमुक्तं पंचदेवे दश मांवक्तप्रतीर
ह्यपि कविं पुराणमनुशासितारं य ६ सर्ववेदविदो वदंतीति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्यु
पायभूतस्योंकारस्य कालांतरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्ष्यं ११ ॥ ॥ ॥ ॥

भविष्यति किमित्युपासनमोंकारस्योपन्यस्यते तत्राह योति यद्यपि विशिष्टस्याधिकारिणो विनैवोपासनमुपनिषद्भ्यो ब्रह्म स्यो
णः प्रतिपत्तिरूपपत्तेन यथापि मंदानामधमानां च तद्धीहेतुत्वेनोंकारो विवक्षितः तस्योपास्यत्वं ब्रूतेत्याह एतद्ध्येवेति पितृयदिद
मित्यर्थः तस्य च क्रममुक्तिफलत्वादुक्तेपत्वं स्तूयते कालांतरेति भवतेर्भूतीनां महतिस्तावता महत्तेति किमपात
मित्याशंक्याह अक्षरं परमिति तदिहापि वक्ष्यमाणसूत्रेण संबंधः उपासनमेवोपास्योपन्यासद्वारेणोपन्यस्यतीति कवि
मित्यादिना पूर्वोक्तरूपेणोक्तः संनिधानत्वेन प्रतीकत्वेनेत्यर्थः ओंतोपासनास्यानंस सोपक्रमत्वे संगिरते पो
गेति ११ स्यो

भगवंतमुपगतानामपुनरावृत्तौ नतो विमुखानामनुपजातसम्यग्धियां तु पुनरावृत्तिर्ध्रुवेति द्रुसाह ये पुनरिति अर्पयामस्तो
मगमनादभ्युत्थानमिति श्रुतेः स्वर्गादिगतानामपि समाने वा न वा वृत्तिरिति आशंकते किं पुनरिति अपवादस्तु तो कर्मणो
मृतत्वसंपत्तिकत्वं विवक्षितं तां परिहरति उच्यतइति एतेन भूरादिलोकचतुष्टयं प्रविष्टानां पुनरावृत्तावपि जनादिलोकत्रयं
गतानामपुनरावृत्तिरिति विभागोक्तिः स्वमाणिकत्वादेव हेयेत्यर्थः तथाहि तत्र ह्येवं स्वर्गादिगतानामपि पुनरावृत्तिः शंकते

ये पुनर्मां न प्राप्नुवंति ते पुनरावर्त्तंते किं पुनस्त्वतोन्ये लोकाः पुनरावर्त्तंत इत्युच्यते आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात्स्वं
तिं बृहत्त्वं भूतानीत्यस्मिन् वनं ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः
सर्वे पुनरावर्त्तिनः पुनरावर्त्तनस्वभावा हे अर्जुन मामेकमुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते १६

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौंतेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥ सहस्रयुगपर्यं
तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रात्रिं युगसहस्रांतां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्त्तिनः कालपरिछिन्नत्वात्कथं सहस्रेति सहस्रयुगपर्यंतं सहस्राणि युगानि प
र्यवसानं पर्यंतो यस्य तदहः सहस्रयुगपर्यंतं ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः रात्रिमपि युगसहस्रांतामहः प्र
नेत्याह मामिति प्रायवत्संपातश्रुतिवद्धी पूर्वं भासानां परिमाणमेव के विदुः इत्याह ते अहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जनाः
निवृत्ताविधानां पुनरावर्त्तेरभावमाहनिकीसर्थः १६ यस्मात्स्वाभावादिकी वैराग्ययुक्तावबुद्धिस्तस्यैवोक्ते यं वृद्धिरुदे
तोतिमत्वासंवृद्धिहुर्यं ब्रह्मलोकसहितानां पुनरावृत्तौ हेतुं प्रश्नद्वारा दर्शयति ब्रह्मेति उक्तमेव हेतुमाकांक्षापूर्वकमु
त्तर श्लोकेन साधयति कथमित्यादि पयोऽन्तः अहोरात्रविदः एवं मात्तैलैन प संवत्सरादिपरवशत्वं संख्यापुरवच्छिन्नत्वात्प्रजा

तत्पर

नो

पैन

पनैस्तहृतिं नामपि लोकानां पर्यायेण कालपरिछिन्नत्वे
नपुनरावृत्तिरित्थमेसमाचष्टे सहस्रेत्यादिना १७

नन्वायुर्निरोधविधुराणां उदीरितधारणासामर्थ्यं न पुनः क्रमेणासंभवाद्दुर्लभा परमा गतिरायातेति तत्राह किंचेति २ तस्य
भगवदनुस्मरणमपि तथाविधस्य सततं नित्यशः स्मरतीति विशेषणयोः पुनरुक्तत्वमाह सततमित्यादिना उत्क्रमेणयो
३ न रूक्तिं व्यक्तीकरोति नैरन्तर्येणाजिन्नागुरिच्छयारहः स्वजातीयदिनानुकर्मत्वयैवेति विशेषविवक्षामाह सततमिति १४ अ

किंच अनन्येति अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्य
शः सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते नित्यश इति दीर्घकालमुच्यते न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरंत
र्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः
यतः एवमतो नन्यचेताः सन्मय्यपि सदा समाहितो भवेत् १४ ततः किं त्वल्लभ्येन किं स्यादित्यत आह तत्र

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४ मामुपेत्य पु
नर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५ ॥ ॥

यतो लभ्येन प्रभवति मामुपेत्येति मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य सम्प्राप्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति किं विशि
तत ष्टं पुनर्जन्मेत्यत आह विशेषणद्वयेन आह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुः
खानीति दुःखालयं न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वभावं च नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः
न्यस्य तत्समाहितचेतसं मतीश्वरत्वात्सौलभ्यमेव मिमुच्यन्ते किं तां ना ॥ संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः ॥
सांत्वप्येवा बति इतेकिं वा पुनरावर्तन्ते चन्द्रलोकाद्विवेति संदेहापाकरणाय तवेति तन्नोत्तरश्लोकेन निश्चयं दर्शयति आब्रह्मेति
ईश्वरो वा गमनेन स्वामी यथा आभिनिवाचष्टे मन्यावर्तिति पुनर्जन्मोऽपि इत्यत्र प्रश्नत्वस्य प्रतिपत्ति किमित्यादिना महात्मत्व प्र ५
रूपं स्वलवेति श्रुत्यं पवनस्तस्मिन्नेवेश्वरे समुत्पन्नं सम्यग्दर्शनोपलब्धेति शेषः १५

भूत्वा

गी॰भा॰अ॰
८

कथंपुनर्भूतसमुदायोऽस्वतंत्रःसन्नेवंपुनोभूत्वाप्रविलीयतेतत्राह अविद्यादीति आदिशब्देनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यंते यथोक्तंक्लेशपंचकंमूलंप्रतिलभ्यधर्माधर्मात्मककर्माणिप्रवर्तंते तद्वशादेवायंतत्त्वोभूतसमुदायोजन्मविना शावनुभवतीत्यर्थः प्राणिनिकायस्यजन्मनाशाभ्यासोक्तेरर्थसिद्धमर्थमाह रात्र्यागइति संसारेविपरिवर्तमानानां प्राणि

अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्चावशोभूतग्रामोभूत्वाभूत्वाप्रलीयतइत्यतःसंसारेवैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह भूतग्रामइति भूतग्रामोभूतसमुदायःस्थावरजंगमलक्षणोयःपूर्वस्मिन्कल्पेआसीत्सएवायं

भूतग्रामःसएवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते रात्र्यागमेवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे १९ ॥ ॥ ॥

नामोभूत्वाभूत्वापुनरहरागमेप्रलीयतेपुनःपुनःरात्र्यागमेभूःस्वयेऽवशोऽस्वतंत्रएवपार्थप्रभवतिजायतेऽव
त्तिजायतेऽवशएवाहरागमे १९

नामस्वातंत्र्यादवशानामेवजन्ममरणप्रबंधदर्शनंधाहरागमनेनसंसारेणेतिवैराग्यंतस्मिन्प्रदर्शनीयंतदर्थंचेदंभूताना महोरात्रमात्रनिवचनमित्यर्थः समनंतरवाक्यानिर्दिष्टपरामृश्यते रात्र्यागमेप्रलयमनुभवतोऽहरागमे प्रभवंतिप्र तिपद्यमानस्यप्राणिवर्गस्यतुल्यंपारवश्यमित्याशयवानाह अहरिति १९ ॥ ॥ ॥

एम॰
८

सांख्यमतं

गाः

अस्यार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह यत इति यत्प्रजापते रहर्युगसहस्रपरिमितं यावत्सराद्भिः सावित येतिकालविदान
भिमायमत्र स संवात्समस्याहोरात्रस्य कालपरिमाणं दर्शिपितवान् नैव विभज्य कार्यं कथयति प्रजापतेरिति अत्र भक्तेर्मयाकु
तमिति शंकां वारयति अव्यक्तमित्यादिना जातिमतिपोनिभूताव्यक्तिं आवर्त्तपति स्थावरेति अत्र तदुसजिन सर्कि
प्रसादिशति अभिव्यज्यंत इति पूर्वोक्तमव्यक्तसंतकं स्वापावस्थं ब्रह्मप्रजापतिशब्दितं तस्मिंस्त्रिपावत १८ नन्व

बौद्धमतं
व्यावर्तयति

यत एवं कालपरिच्छिन्नाः ते ऽतः पुनरावर्त्तिनो लोकाः प्रजापते रहर्नियमं वर्तिरात्रौ च तत् इष्यते अव्यक्तादिति अव्यक्ता
द्व्यक्ते प्रजापतेः स्वापावस्थात्तस्माद्व्यक्तात् व्यक्तयो अभिव्यज्यंत इति व्यक्तयः स्थावरजंगमलक्षणाः सर्वाः प्र

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८ ॥ ॥ ।

[illegible]

जाः प्रभवंत्यभिव्यज्यंते अहः आगमो अहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधे तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः
स्वापकाले प्रलीयंते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्ताव्यक्तसंज्ञके १८ अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषप
प्रबोधे ब्रह्मणो यो भूतग्रामो भूत्वा तस्यैव स्वापकाले विलीयते तस्मात् अन्यो \\ रिहारार्थं बंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफ

ऋयो

भूयो ब्रह्मणो ऽहरागमे भूत्वा पुनरात्र्यागमे परवशो विनश्यति न त्वेवं प्रसवातिरेकस्यं भूतग्रामविभागो भवेदिताशंना
नंतरं श्लोकतात्पर्यमाह भूतेति प्रतिकल्पं प्राणिनिकायस्याभिन्नत्वे सति अकृताभ्यागमादिदोषप्रसंगान्न परिहाराय
भूतग्रामस्य प्रतिकल्पमेकत्वात् एयमिति सर्वः यदि स्थावरजंगमलक्षणस्य प्राणिवर्गस्य प्रतिकल्पमन्यत्वं तदैकेन स्व
धर्मो स्वावधितो ऽपरेणाकाड्हृपात्मनो बंधमोक्षार्थं स शास्त्रस्य प्रवृत्तिरफलाप्रसज्येत अतस्तत्तत्कल्पापत्तिपयाने
फलं प्राणिवर्गस्यानवीनत्वात् उपपत्तिरित्याह वंधेति ॥

गी॰भा॰अ॰
८

263

यथोक्तेऽव्यक्ते भावे श्रुतिसंमतिमाह अव्यक्त इति तस्य परमगतित्वं साधयति यं प्राप्येति योसावव्यक्तोऽभावो प्रदर्शितः
स येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमभिसादिश्रुतावक्षर इत्युक्तः तमक्षरं भावं परमां गतिं पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा ग-
तिरित्याद्याः श्रुतयो वदंतीत्याह योसाविति परमपुरुषस्य परमगतित्वमुक्त्वा व्यनक्ति यं प्राप्येति न हि सोऽभवं पदमि-
ति श्रुतिं नगरेत्याह यदिति तद्धामेति २१ ननु अव्यक्त इतीरितस्य तदिति तस्य परमपुरुषस्य प्राप्तौ कश्चिद्विशेषः तथा च हे

अव्यक्त इति योसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां सर्वोत्कृष्टां गतिं यं भावं प्राप्य गत्वा
न निवर्तंते संसाराय तद्धाम स्थानं परमं मम विष्णोः परमं पदमित्यर्थः २१ तत्प्राप्तौ तूपाय उच्यते पुरुष

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्तंते तद्धाम परमं मम २१ पुरुषः स परः पार्थ
भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यांतःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं २२

इति पुरुषः पुरिशयनात् पूर्णत्वाद्वा स परः पार्थ योनिरतिशयो यस्मात्पुरुषान्न परं किंचिदिति स तु भक्त्या लभ्यस्तु तत्
न लक्षणया अनन्यया आत्मविषयया पुरुषस्यांतःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि कार्यं हि कारणस्यांतर्वर्ति भव-
तुरेष्वित्यो यस्मिन्नग्रे सादृर्वकालीनख्ये स्वापावस्थायामपि वर्तंते इति तत्राह येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं आकाशेनेव
तत्र व्यावृत्तिति परस्य पुरुषस्य सर्वकारणत्वं सर्वव्यापकत्वं च विशेषणद्वयमुदाहरति यस्येति निरतिशयत्वं विशदयति पूर्णा-
दिति पुरिशयोऽवधारणार्थः भक्तिर्भजनं सेवा अन्यया इति एवमादि लक्षणत्वाद्यावर्तयति तानेति उक्तोपायस्य विषयतो
वैशिष्ट्यमाह अनन्ययेति कोसौ पुरुषो यद्विषया भक्तिस्तस्मात्सौ पर्यीमेसाधारणत्वा ईश्वरत्वमुपसेतिकि यं भूतानां तदेतत्

स्यत्वं तत्राह कार्यं हीति स पर्यगादिति श्रुतिमाश्रित्या
कि ८ येनेति २२

ग्र॰
८

उपयोगीति

अक्षरं ब्रह्म परममित्युपक्रमात्तत्रैवोपयुक्तं किं तद्ब्रह्मेत्युक्तमित्याशंक्य वृत्तमनूद्यानंतरश्लोकस्य संगतिमाह यदुपन्यस्तमिति
अक्षरस्वरूपं निर्दिदिक्षितं तस्मिन्पूर्वोक्तयोगमार्गस्य कथमुपयोगः स्यादित्याशंक्य तस्य तदुपायत्वेनेत्याह अनेनेति गं
तव्यमिति योगमार्गोक्तिरुपयुक्तेति शेषः पूर्वोक्तात्प्रकृतादिति संबंधः परत्वाद्धस्य व्यतिरिक्तविषयत्वे तुशब्देन वैलक्ष
ण्यमुक्त्वा पुनरन्यशब्दप्रयोगात्पौनरुक्त्यमित्याशंक्याह व्यतिरिक्त इति तुना द्योतितं वैलक्षण्यमन्यशब्देन प्रकटितमन्यो

व्रह्म

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः ओम् इत्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना अथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमु
च्यते अनेन योगमार्गेणेदं गंतव्यमिति परस्तस्मादिति परो व्यतिरिक्तो भिन्नः कुतः तस्मात्पूर्वोक्तात्तुशब्दोऽक्ष
रस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यम

॥१ ऽव्यक्तार

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० ॥

स्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह अन्य इति अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तो ह्यनिन्द्रियगोचरः परस्तस्मादित्युक्तं कस्मात्पुनः परः
पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तादन्यो विलक्षणो भाव इत्यभिप्रायः सनातनश्चिरंतनो यः स भा
भिन्नत्वविभागे भेदेषु सालक्षण्यमालक्ष्यते तत्र व्यावर्तकादिन्त्रशेपि वलक्षणलो ॥ वः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न वि
नसादृश्यमाशंक्यते तन्निरासार्थमन्यपदमित्यर्थः यद्यपि परशब्दसामर्थ्यादेवाभिन्नो भावविशेषणार्थत्वे पुनरुक्तिः शंकैव नास्तीति
द्रष्टव्यं अनादिभावस्यान्तस्याविनाशित्वमर्थसिद्धं तद्व्यावर्तयति यः स भाव इति संबंधः हि विनश्यद्धि कार्यं तत्प्रलये तेन विनश्यति तत्र
विनाशहेत्वभावादविनश्वर इत्यर्थः २० ॥

गी॰भा॰अ॰
१०

यथोपक्रमं व्याख्याय यथाश्रुतं व्याख्याति अग्नेवेति कथं तर्हि देवतानामतिनैत्रीरंग्वहरेण कालप्राधा ज्ञातवाहकदेश
न्येन निर्देशः क्रियते तत्राह भूयसेति मार्गद्वयेपि कालाद्यभिमानिन्यो देवताः कालशब्देनोच्यंते कालाभिमा
निनीनां भूयस्त्वात्कालशब्देन सर्वासां देवतानां उपलक्षणं विवक्षितं कालकथनमित्यर्थः यथाऽम्रारण्य
भूयस्त्वाद्दृश्यमानेष्वपि इतरेषु आम्रैरेव वनं निर्दिश्यते तद्वदित्युदाहरणमाह आम्रेति ननु मार्गद्वि

अग्निर्ज्योतिरिति अग्निः कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी अथवा अग्नि
ज्योतिशब्दौ यथाश्रुते एते देवते भूयसां तु निर्देशो यत्र काले न कालमिति आम्रवनवत् तथाहर्देवताह

264

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः २४ ॥

रभिमानिनी शुक्लः शुक्लपक्षदेवता षण्मासा उत्तरायणं तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्राप्येवं साप
स्तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाता मृता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपराः जनाः क्रमेणेति श
षः शेषो न हि सद्यो मुक्तिभाजां सम्यग्दर्शने निष्ठानां गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामंतीति श्रुतेः ब्र
नां भोगभूमीनां वा तत्तद्देवैः ॥ ह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते क्रमेणानुगच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः
दानासंभवे किमिति देवताग्रहणमित्याशंक्यातिवाहिकाल्लिंगादिति भावेनोत्तरमाह इति स्थितत्वादिति तेषामग्न्यादीनां समी
पमिति सामीप्येन वेति तत्र सो ब्रह्मकार्योपाधिकं परं वा ब्रह्म परंपरयो मुक्त्यालंबनत्वात्तत्रैव क्रमेणोक्तं तु क्रमेणगुरुणमभ्ये पंचब्रह्मा
सीति विधावतोऽव्यवच्छिन्नत्वं ब्रह्मोपासनेति न तु ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वात्परं ब्रह्मविदां मैव पंगतिरत एव न वादरायणवि व रम्
करणविरोधादित्याह नहीति २४ १

नत्वृत्तानां पत्ता परमपुरुषप्राप्तिहेतुत्वान्नत्त्वत्तानं मार्गमपेक्ष्य फलापकर्षं नैविदुषां गत्युत्क्रांतिनिषेधश्रुतेः तथा च मार्गोक्ति
रप्रक्रमे सा क्रमसगुणधारणानां तद्रूपरे शोऽधिवानि सांपेप्रसाद मृतानामिति वक्ष्यइति पञ्चकालरसादित्वमतेरति
संबंधः सचेद् उत्क्रांत्यस्ताहि किंमिस आत्मादिभावेन सविशेषं ब्रह्म आपत्ता फलत्वे पमूर्द्धन्यनाडीसंबंधे देवानेपष्णुपासता
यवक्तव्ये कालोनिर्दिश्यते तत्राह यत्रेति तोन सोऽर्थो मार्गस्तदुक्तिशेषत्वेन कालोक्तिरिति सर्थः पितृयाणमार्गोपन्यासस्तुहि

उत्तरोमार्गो=

अकृतानां योगिनां ब्रह्मणा वावेशितनयलक्षणीनां कालांतरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्राप्तिफलत्वे उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति तत्र कालस्य सा
हित्य विवक्षितार्थसमर्पणार्थत्वमुक्तं अनावृत्तिमार्गोपन्यासस्तु तत्र स्तुत्यर्थः यत्रेति यत्रकाले प्रयाता इति व

यत्रकाले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः प्रयाता यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३ ॥ ॥ ॥

तत्र
अनावृत्ति
स्तुत्यर्थः

व्यहितेन संबंधः यत्र यस्मिन्काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव योगिन इति कर्मिणश्चो
च्यते कर्मिणस्तु गुणतः कर्मयोगेन योगिनामिति विशेषणात् तत्र तत्र विधं ते योगिनः यत्र काले प्रयाता मृता यो
गिनो नावृत्तिं यांति यत्र काले प्रयाता मृता आवृत्तिं यांति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३ ॥ ॥ ॥

च

किमिति किं यतेतत्राह आवृत्तीति मार्गांतरस्यावृत्तिफलत्वादस्यैवानावृत्तिफलत्वात्तद्रूपे तथा महीयानयमिति निस्तुतिर्वि
वक्षितेति भावः योगिन इति ध्यायिनां कर्मिणां च तंत्रेणाभिधानमित्याह योगिन इति कथं कर्मिषु योगिशब्दो वर्त्तनामित्या
शंक्यानुष्ठानगुणयोगादित्याह कर्मिणस्त्विति गुणतो योगिन इति संबंधः तत्रैव दृष्टांतोपक्रमसात्रकूलमाह कर्मयोगे
नेति श्रौतिकस्मार्तकाम्यचरितानां कार्यमाह यत्रेति योगिनो ध्यायिनो वरविवक्षिताः ये आवृत्तावधिकृता योगि
नः कर्मिण इति विभागः कालप्राधान्येन मार्गोपन्यासक्रमप्राप्तमेव प्राधान्योक्तसंदेहं वपानं पं यान्ति प्रयाता यांति तं कालमि

वि

गी०भा०अ०८
११

गतेरपासमत्वान्न हि द्वाभ्यां नैतौति नैते इति योगस्य मोहापोहकत्वे फलितमाह तस्मादिति कालमकालमनुवदति सर्वेष्विति यो
गापक्रमसामर्थ्यमित्यर्थः योगी ध्याननिष्ठो गानिमुखिध्यायन्नेवमुच्यति केवलकर्मिणस्तु मार्गज्ञापकं न कर्तव्यं स्वेनस्मै
नोसमर्थः योगसांगुण्यहेतुफलमेति सफलमत्वं विहितमित्युपसंहरति तस्मादिति २७ श्रद्धार्थं योगं स्तौति
वेदेष्विति पवित्रपाणित्वमाचमनादिसाहित्यमध्ययनस्य सम्यक्त्वमंगोपांगोपेतत्वमनुष्ठानस्य साद्गुण्यं तपसां तु तत्त्व
तेमनो ब्रह्मापैकान्म पूर्वकत्वं दानस्य च सम्यक्त्वं देशकालपात्रानुगुणत्वमिदं विदित्वेत्यत्रेदंशब्दार्थमेव स्फुटयति स

धूमो धूममार्गगा

नैते इति नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन्संसारायैका मोक्षाय चेति जानन् योगी न मुह्यति न कश्चि
न कश्चिदपि तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तः समाहितो भवार्जुन २७ शृणु योगस्य माहात्म्यं वेदेष्विति वे

अंग शतेन

देषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपस्सु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु पुण्यफलं उपास

765

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु
फलं पुण्यफलं प्रदिष्टम्॥ चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं २८
लं प्रदिष्टं शास्त्रेणात्येति संगच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्यानुष्ठाय यो
गी परमुत्कृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः २८ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
यं ते — तेयथा विहितं तद्धुत्सेसाहव॥ परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्ये महापुरुषयोगो नामाष्टमो
धिपत्तः कालो नैमित्तकमस्ति प्रतिभासाक्षात्कारेणवेदिति इष्टं तथा चिरमिति वचनालोचनायां हि लयतीसभावान्त्वकार्ये इति
वृत्तपावरोहृतपस्मतिस्यतत्त्वा भस्मेति विरुध्यते न चेदं वेदनमात्रमाति कर्म किंतु अनुष्ठानपर्यन्तमित्याह सम्यगिति अवहितो ध्याने नि
ले — योगी सन्नुक्तेरैश्वर्यं विद्यते परमं पदं तदेव तिष्ठत्यस्मिन्निति स्थानं योगि नष्टानां दरोर्विफलं इति लापि नीमोक्ष लक्षणं फ
धां — लंकोत्तलप्पुष्टं मितिभावः तदनेन वचनेन योगमाहात्म्यं दर्शयता ध्येयत्वेनं तत्स्वरूपं व्याख्यातः २८ ॥ इति श्रीमत्प
रमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतौ भगवद्गीताभाष्यटीकायां महापुरुष

८ [illegible]

प्रवृश
नीभावः॥
गी०
११

मकृतं देवयानं पंथानं लोनुपितयाणमुपन्यस्यति धूम इति अत्रापि मार्गचिह्नानि भोगभूमिस्त्वयवस्थिघ आतिवाहि
कदेवताविषयत्वं धूमादिपदानां विभजते धूमे सादिनात ञे त्तिस मसी हर्वं वर्द्धे सामीप्याधीई स्थादी सादि
प्राप्तेनष्ट स्वस्वेन गत्वे ते हृत्रा सपेनुशमावाति तिम्नापस्त्चयति तस्तेपादिति ३१ आरोहावरोहयोर्मात्रवाद्वि
नापुनः शद्वेन संसारस्या नादित्वं स्मृतेः आरोहतानां ब्रह्मविदाम ब्रह्मप्राप्ति शंकानिवृत्त्यर्थम भिमानिनी देवताव्य
हणा पद्मार्गे यो भिसवमाह धूमेति ज्ञानमकाशकत्वाहि घामाप्य सादर्वीरादिमकारोपलक्षितलाद्युक्ता देवयान

धूम इति धूमो रात्रिः अपरपक्षाभिमानिनी देवता रात्रि अभिमानिनी देवता तथा कृष्णः कृष्णपक्षाभिमानिनी दे
वता षण्मासा सा दक्षिणायन अभिमानी च एवं देवते वृतत्त्वं धूमसिंधे भे चंद्रमशं ज्योतिः लक्षणं इष्टादिकारी
त योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा संदनिवर्तते ३२ भुक्केति भुक्तावकृमा च भुक्तक्रमेलानमकाशक
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ३२ भुक्के
लिंगती हैते जगतः शाश्वते मते एकया यात्यनावृत्तिमन्यया वर्त्तते पुनः २६ ॥
तातभुक्तातहमावातहला ॥
ति ऽ एते भुक्ल कृष्णे हि गती जगतं धिक्कृतानां ज्ञानकर्मणो जनाः सर्वे सैवे गतीसंभवतः शाच्वते नित्येसं
सारस्य नित्यत्वात् मते इते विधेते तदेकयाच्छलपाधास नाहृत्तिमावृत्तिमन्यये नरग
ख्या त्यन्मतिलद्भावात्तज्ज्ञानप्रकाश ॥
प्रा कत्वादभावात् धूमाद्यप्रकाशोपलक्षितता दविद्याॅ प्रसाद्भक्रुत्स्नापि तत्काणल सन्तानाति तयोर्गसोः अक्रिसत्तिम
सिद्धत्वों हि शाश्वते जगतः तत्सवन्नकर्माधिकार विषयत्वेन संकोचहेतुमाह नजगत इति अन्यया ज्ञानकर्मोपदेशान
र्थकादिसर्थः तयोर्नित्यत्वे हेतुमाह ज्ञातास्मेति मार्गयोर्ज्ञानत्ततार्थमाविवेकफलितमाह नैतेति कममुक्तिनाशक्तिः भूयो

भोक्तव्यवर्गमिह पंशोषकर्मवशादिसर्पः
यत्नीतेपुनः भूयः २६

266

ज्ञानंब्रह्मचैतन्यंतद्विषयंवाप्रमाणज्ञानंतस्यतैर्नैवविशेषितत्वानुपपत्तिमाशंक्याकरोति अनुभवेति विज्ञानमनुभवःसाक्षात्कारस्तेनसहित मित्यर्थः उक्तज्ञानप्राप्तस्यकिंस्यादित्यतआह यज्ज्ञात्वेति १ तदभिमुख्यति ह्येतस्मान्नेत्तोति तथेति ब्रह्मविद्याविद्यानांराजाश्रेष्ठत्व त्रहेतुमाह दीप्तीति कुतोब्रह्मविद्यापाविद्यांतरेभ्योदीप्यतिशायित्वंतदाह दीप्यतेहीति दृश्यतेहिविद्वांतरेभ्योलोकेपूजातिरेकोब्रह्मवि दामितिभावः उत्कृष्टतमंशुद्धिकारणंब्रह्मज्ञानमित्येतदुपपादयति अनेकेति तत्रश्रुतिस्मृतिप्रमाणपितृभ्योनशाक्येकगम्यमिदंज्ञानंकिंतु

किंतज्ज्ञानेकिंविशिष्टंविज्ञानसहितमनुभवयुक्तंयज्ज्ञानंज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबंधनात् १ तच्चराजविद्येतिराजविद्यावि द्यानांराजादीप्यतिशायित्वात् दीप्यतेशोभतेशोभनेनब्रह्मविद्यासर्वविद्यानांराजाराजगुह्यंगुह्यानांराजापवित्रंपावनमिदमु त्तमंसर्वेषांपावनानांशुद्धिकारणानामिदंब्रह्मविज्ञानमुत्कृष्टंजन्मानेकजन्मसहस्रसंचितमपिधर्माधर्मादिसमूलंकर्मक्षणमा त्राद्दहतीत्यतोऽस्यकिंतस्यपावनत्वंवक्तव्यं किंचप्रत्यक्षावगमंप्रत्यक्षेणसुखादेरिवावगमोपलब्धिर्यस्यतत्प्रत्यक्षावगममने

ज्ञानविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्ष्यसेऽशुभात् १ राजविद्याराजगुह्यंपवित्रमिदमुत्तमंप्रत्यक्षावगमंधर्म्यं
सुसुखंकर्तुमव्ययम् २

कगुणवतोपिधर्मविरुद्धत्वंदृष्टंरूपेनपापारस्येनहि आत्मज्ञानंधर्मविरोधि किंतुधर्म्यंधर्मादनपेतंएवमपिस्यात्दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखंकर्तुं यद्यपिविवेकविज्ञानेनतथासांपादानांल्पसाकर्मणांसुखसंपाद्यानामल्पफलत्वंदुःकरणांचमहाफलत्वंदृ ष्टमितीदंतुसुखसंपाद्यत्वात्फलेऽल्पंभवेत्येतीतिप्राप्तेआह अव्ययंनास्यफलंनश्यतिकर्मवत्व्ययोऽस्तीत्यव्ययं २

प्रत्यक्षप्रमेयमिस्साहं किंवेति प्रत्यक्षमवगमोमानमस्मिन्नितितथापरोक्षागम्यतेऽनेनेत्यवगमंफलंप्रत्यक्षोऽवगमोऽस्येतिदृष्टफलत्वंज्ञान स्योक्तंवेधर्म्यमित्येतद्व्याकरोति अनेकेति धर्मस्येवतस्यक्लेशसाध्यत्वमाशंक्याह एवमपीति इत्युक्तविषयविवेकज्ञानंसंप्रयोगादुपदेशापे क्षात्तदनापारोऽनेनदृष्टंतच्चेदंब्रह्मज्ञानमित्याह पवेति अव्ययमिति विशेषणमाशंकापूर्वकंविवृणोति नचेत्यादिना अवहारमृतिमृत्युपर्यंता

[illegible]

श्रीभगवानुवाच अतीतानागताध्यायसांगत्यार्थं संवक्तुं वृत्तमनुवदति अष्टम इति नाडीसुषुम्णाख्याधारणालक्षणेन योगेन उक्तो यो
गो धारणायोगः सगुणः सर्वद्वारसंयमनादिगुणस्तेन सहितं तदर्थः तस्य लौकिकत्वं मनन्तराध्यायार्थं भ्रमाशंकाह तस्येति अग्निरर्चिरित्या
दिनोपलक्षितेन क्रममुक्तादेवयानेन पथेति यावत् ज्ञानानन्तरमेव यथोक्तफललाभात् अलमनेन मार्गेणेत्याशंकाह कालान्तर इति अ
र्चिरादिमार्गेण ब्रह्मप्राप्तौ मुक्तेर्मार्गापेक्षत्वान्न तस्येत्यादि श्रुतिविरोधः स्यादित्याशयेन शंकते तत्रेति वृत्तोर्थः सम्पूर्णार्थः उक्ताशंकानि
वृत्त्यर्थमनन्तराध्यायमुत्थापयति तदाशंकेति संप्रयुक्तेनापरोक्षत्वाभावेपि पूर्वोत्तरग्रन्थालोचनया बुद्धिसन्निधानादिदं शब्देन प्रसक्ता

= अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तस्तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टं तत्राने
नैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशंकाव्यावृत्त्यर्थमिति इदं ब्रह्मज्ञानमेव स्वप्रमाणमुक्तं [illegible] वेद्यक्षापे
भगवदुक्तं सन्निधीकृत्येदमित्याह तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः इदमेव सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं वासुदेवः सर्वमित्या

श्री भगवानुवाच इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे

त्मैवेदं सर्वमेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो नान्यदथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यादिश्रुतिभ्य
श्च ते तुभ्यं गुह्यतमं गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय ४ ॥ । ॥

नेतरदित्याह तुवाविति पूर्वतावानानन्तानन्तां विषयावधीतीतु शब्दस्यार्थ इति निपातार्थमेव स्फुटयति इदमेवेति तस्मि
न्नर्थे संवादकत्वेन श्रुतिस्मृती दर्शयति वासुदेव इति अद्वैतत्वाः नवनं हेतना नमपि कथं विमार्थं हेतुरित्याशंकाह नान्यदिति द्वैतज्ञानमोक्षायेन
भ्रमत्वमित्यत्र श्रुतिमुदाहरति अथेति अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थो थशब्दः अन्यतो द्वैतात्मना भिन्नत्वेन तदर्थः विदुस्तत्त्वमिति द्वैतस्य दुर्नि
रूपत्वेन कल्पितत्वान्नस्वानेऽरज्जुसर्पादितादनतुल्यत्वान्नस्येमत्वप्राप्तिरेनतु प्रीतिवकारार्थः अस्तपागुणे भूत्वे या विकारान्तरं हि तापत्राना

गी·भा·नं·
२

767

त्संश्लेषाभावे ऽपि किंचिन्निर्नाधेयत्वमत आह नहीति परमेश्वरस्य भूतेषु स्थित्यभावे ऽपि भूतानां तत्र स्थितिः स्थितेति कुतो ऽसंगत्वमत आह अंतरावेति न चे
त्सत्यं कारो ऽवधारणार्थः भूतानामीश्वरे ऽवस्थितिरित्यत्र हेतुमाह यद्येति आत्मनो ऽसंगत्वस्वरूपमित्यत्र प्रमाणमाह तथा चेति असंगश्चेदीश्वरस्त
र्हि कथं मत्स्थानि भूतानीत्युक्तं कथं च न चोक्तानि न च मत्स्थानीति तत्र हि तद्धमुदीरितं विरोधशंकां हरन्नेवेति तर्हि मत्संबंधः स्यादिति नेत्याह नेवेति
पूर्वोक्तेन न्यायेन असंगत्वेनेति यावत् असंगत्वपालुतो भूतां संबंधे ऽपि कल्पनया न दोष इत्यभिप्रायो ऽविरोधो ऽसतीति भावः आत्मनः सकाशादात्मनो ऽन्यत
योगात्कुतः संबंधोक्तिरित्याशंक्याह आत्तावीति यथा लोके वस्तुतत्त्वमज्ञानानभेदमारोप्य ममायमिति संबंधमनुभवति न तथेह संबंधव्यपदेश आ

न हि संसर्गित्वं क्वाविरोधेऽप्यभावे नावस्थितं भवत्युत तत्र वा संसर्गित्वान्मम न चेति न च मत्स्थानि भूतानि बुद्ध्यादीनि यत्र पश्य मे योगं योगयुक्तिमयत्नं
मममे ममानीश्वरस्य रहस्यमीश्वरं योगमात्मनो यथात्म्यमित्यर्थः न यावच्छ्रुतिरसंसर्गित्वादसंगत्वं दर्शयत्यसंगो न हि सज्जत इदं चार्थमसय ।
[illegible] भूतभृदसंगो ऽपि सन् भूतानि बिभर्ति न च भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः कथं पुनरुच्यते ऽसौ मा
त्मेति विभज्य देहसंघातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकवदुच्यत इत्यनुवदन् मम आत्मेति नतु आत्मन आत्मा अन्य इति लोकवदभिज्ञा

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं । भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५ यथाकाशस्थि
तो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

नं स्तं यथा भूतभावनो भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयति वा भूतभावनः ५ यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथे
ति यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगः महान् परिमाणतस्तथाकाशवत्सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थि
त्मनि स्वतो भेदाभावाद्दृष्टो भेदः सत्येव लोके संबंधबुद्धिदर्शनमत उक्तं न भगवानात्मनो देहादिसंघाते विभ ॥ तानीत्येवमुपधारय जानीहि ६
ज्याहंकारं तस्मिन्नारोप्यात्मनो ममात्मेति भेदं व्यपदिशति न तु यथावत्संघातस्य मेति व्यपदेशाज्ञत्तो निःसंकोचं स्वस्वरूपस्यात्मशब्देन निर्देशात् भूतस्थो
ता विसर्गः करणौ कारा संगत्वांगीकारेणैवात्मभूतानि भावयतीत्याह तथेति ५ एवं स्थितिं संहारणामसंगत्वाधारत्वमपावत् प्रदर्शितमादिश्लोक
द्वयेनोक्तार्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह यथेति यो जनानां सहस्रमपि स्थितिसहारलोकागम्यते आकाशे सर्वेतोन अधारत्वकथं मितिसाद्धं
क्याह महानित्यादि यथा सर्वगामित्वात् सदा परिमाणतो महान्वायुराकाशे सदा तिष्ठति तथा ऽऽकाशादिनि महांत्यपि तत्त्वानि भूतानात्माकाशकल्पे ष्ठणी

पूर्वोक्तासंगे परस्मिन्नात्मनि संश्लेषमंतरेण स्थितानीत्यर्थः ३

वि

र

९७
२

आत्मज्ञानोस्य धर्म्यं श्रद्धावतां तन्निष्ठानां परमपदप्राप्तिमुक्त्वा ततो विमुखानां संसारप्राप्तिमाह पुनरिति आत्मज्ञानं तत्फलयोर्नास्तिकानेवं विशिनष्टि पापेति उक्तानामात्मधर्माणां भगवत्प्राप्तिसाधनानां भावात् प्राप्यमाणमित्यप्रसक्तप्रतिषेधः स्यादित्याशंक्याह मत्प्राप्ताविति ३ स्तुतिनिदाभ्यां ज्ञानं निष्कामकर्मीभूतप्तौ मा भूदित्यारभते तुच्छेति सोपाधिकस्याप्युक्तस्य वनमभिप्रेत्य विशिनष्टि मतेति अनवच्छिन्नस्य भगवद्रूपस्यानि

ना

अतः श्रेष्ठमात्मज्ञानमेव पुनः अश्रद्दधाना इति अश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिताः आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य सस्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः असुतृपाः परंतप अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैवाशंकेति मत्प्राप्तिमार्गे साधनभेदभक्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः निवर्तन्ते निश्चयेन आवर्तन्ते क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारस्तस्य वर्त्मनि नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गे तस्मिन्नेव वर्तन्ते इत्यर्थः ३ इति स्तावनं तु सार्जुनमभिमुखीकृत्याह मयेति मया मम यः परो भाव

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ३ मयात
तमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४

स्तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः तस्मिन्नपरमव्यक्तमूर्तौ स्थितानि सर्वभूतानि वृक्षादीनि स्वरूपेणानिरूपितेनैरात्मकं किंचिदध्यस्तत्वेनाशयाद्वृक्षत्वमन्ते अतो मत्स्थानि मया आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानीत्युच्यते तेषां भूतानामहमेवात्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासते तो बुद्धीभिर्न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितोऽहं नैवतत्सम्बन्धाभावेनाकाशस्याप्यन्तरात्मा सोऽहं ४ ॥

मत्तस्थानि

११

रूपाधिकत्वमेव साधयति करोतीति व्याप्यव्यापकत्वे जगतो भगवतश्च परिच्छेदमाशंक्याह नत्विति तथापि भगवतो भूतानां चाधाराधेयत्वे नभेदः स्यादित्याशंक्याह न चेति निरात्मकस्य व्यवहारेणन्देहस्येव फलितमाह अतश्चेति इदं मत्स्य भूतात्मत्वेनैव स्थितिः स्यादित्याशं

॥ ति

माहते चाभिन्नैतस्य तेषु स्थितिभावस्थापपत्तिमन्ते बहिनि ४

ईश्वरस्य फलसंगाभावात्कर्तृत्वाभिमानाभावाच्च कर्मासंबंधवदीश्वरादन्यस्यापि तदुभयाभावो धर्माद्यसंबंधकारणमित्याह अतोन्यस्येति परिकर्मसु कर्तृत्वाभिमानो वा कर्मफलसंगो वा स्यात्तत्राह अन्यथेति ९ ईश्वरे सर्वसाक्षिण्युदासीनत्वं च विरुद्धमिति शंकते तर्हीति परिहरति पूर्वः सपूर्वः विरोधपरिहारार्थमुत्तरश्लोकमवतारयति तदिति तत्रोपाध्यक्षं समानाधिकरणमित्यभ्युपेत्य व्याचष्टे मयेत्यादिना प्रकृतिशब्दार्थमाह ममेति तस्याधिष्ठानत्वमावर्जयति त्रिगुणेति पराभिमतं प्रधानं व्युदस्यति अविद्येति साक्षित्वे प्रमाणमाह तथा चेति मंत्रे त्रिपात्मनाभेदं दर्शयति एक इति अखंड इत्यर्थः जात्यं प्रत्याह देव इति आदित्यवत्स्वप्रकाश इति सर्वभूतेष्विति किमिति तर्हि सर्वैर्नोपलभ्यते तत्राह गूढ इति बुद्ध्यादिवत्प

तच्च कर्मणामसंबंधे कारणमाह उदासीनवद्यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित्तद्वदासीनमात्मनो विक्रियाभावादसक्तं फलसंगरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु ततोन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलसंगाभावश्चासंबंधकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ९ तत्र भूतग्राममिमं विसृजामि उदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यते तत्परिहारार्थमाह मयेति म

उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते १०

पा सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत्तथा च मंत्रवर्णः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौंतेय जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थासु ।

रिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिनत्ति सर्वव्यापीति तर्हि नभोवदनात्मत्वं नेत्याह सर्वभूतेति तर्हि तत्र तत्र कर्मतत्फलसंबंधित्वं तत्राह कर्मेति सर्वाधिष्ठानत्वमाह सर्वेति सर्वेषु भूतेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन संनिधिर्वासो यस्येत्यर्थः तेन केवलं कर्मणामेवाध्यक्षोपि तत्तद्बुद्धीनामपीत्याह साक्षीति दर्शनकर्तृत्वशंकां शातयति चेतेति अद्वितीयत्वं केवलत्वं धर्माधर्मादिराहित्यमाह निर्गुण इति किं बहुना सर्वविशेषशून्य इति चकारार्थः उदासीनस्यापीश्वरस्य साक्षित्वमात्रेण निमित्तीकृत्य जगतोरतन्मौनः पुन्येन सर्गसंहारावनुभवतीत्याह हेतुनेति कार्यवत्कारणस्यापि तस्याध्यक्षाधीनत्वं

।ति वक्तुं व्यक्ताव्यक्तात्मकमित्युक्तं सर्वावस्थास्वित्यनेन सृष्टिस्थितिसंहा
रावस्था गृह्यन्ते

आकाशेवाय्वादिस्थितिवदाकाशादीनिभूतानिस्थितिकालेपरमेश्वरेस्थितानिचेत्तर्हिप्रलयकालेततोमत्तःतिष्ठेयुरित्याशंक्याहसर्वेतिप्रकृ
तिशब्दस्यस्वभाववचनत्वाद्वर्जयतित्रिगुणात्मिकामितिसाचापरैवेतिप्रागेवसूचितेत्याह अपरामितितस्याश्चमदधीनत्वेनात्मत्वान्
ममाहमदीयामिति प्रलयकालेभूतानियथोक्तांप्रकृतिंयान्तिचेदुत्पत्तिकालेपिततस्तेषांपुनर्मत्तोमदधीनत्वंभूतानांस्वेच्छयेनेसादित्याशं

एवंवायुराकाशइवमयिस्थितानिसर्वभूतानिस्थितिकालेतानि सर्वभूतानीति सर्वभूतानिकौन्तेयप्रकृतिंत्रिगुणात्मिकांमायां
यान्तिमामिकांमदीयांकल्पक्षयेब्रह्मकल्पक्षये प्रलयकालेपुनर्भवेत्तानिउत्पत्तिकालेकल्पादौविसृजाम्युत्पाद्या
म्यहेश्वरवत् ॥७॥ एवमविद्यालक्षणांप्रकृतिमिति प्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामिपुनःपुनःप्रकृतितोजातंभूतग्राममंभूतसमुदायंसं

सर्वभूतानिकौन्तेयप्रकृतिंयान्तिमामिकां कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहम् ॥७॥ प्रकृतिंस्वामवष्ट
भ्यविसृजामिपुनःपुनः भूतग्राममिमंकृत्स्नमवशंप्रकृतेर्वशात् ॥८॥ नचमांतानिकर्माणिनिबध्नन्तिधनंजय

वर्तमानेकृत्स्नांसमस्तं तमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैःपरवशीकृतंप्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥८॥ तर्हितत्तस्यैवपरमेश्वर
स्यभूतग्रामंविषमंविदधतःतन्निमित्तौधर्माधर्मौस्यातांसंबन्धःस्यादित्यतआहभगवान् नचमामिति नचमामीशंतानिभूतग्राम ति
स्यविषमविसर्गनिमित्तानिकर्माणिनिबध्नन्तिधनंजय ॥९॥

क्याह पुनरिति ॥७॥ नाहंकीदृशीप्रकृतिःसाचस्वातन्त्र्येणोक्तेत्याशंक्याह एवमिति संसारस्यानादित्वद्योतनार्थंपुनःपुनरित्युक्तंभूतसमुदा
यस्याविद्यास्मितादिदोषपारवश्येहेतुमाह स्वभाववशादिति ॥८॥ यदिग्राह्यत्वेभूतग्रामंस्वभावादविद्यादितन्त्रंविषमंविदधासितर्हित
वविषमसृष्टिप्रयुक्तधर्मादिमत्त्वमित्यनीश्वरत्वा पतिरितिनिरंकुशेन नहीति नचेति सपूम्पापरमेश्वरोनिरूप्यते ॥९॥

सर्वाध्यक्षः सर्वभूताधिवासो नित्यमुक्तश्चेत्तर्हि किमिति त्वामेवात्मत्वेनाभेदेन वा सर्वे न भजन्ते तत्राह एवमिति विपर्यस्तबुद्धिमत्त्वं भगवदवज्ञायां कारणमित्याह मूढा इति भगवतो मनुष्यदेहसंबंधात्तस्मिन् विपर्यासः संभवतीत्याह मानुषीमिति अस्मदादिवद्देहतादात्म्याभिमानभवादतो आवर्जेपति मनुष्येति भगवन्तमवजानतामविवेकमूलत्वान्नहेतुमाह परमिति ईश्वरं वृन्तानां त्रिभुवनीनपेक्षापातदवज्ञाप्रतिबंधबुद्धयः शोच्या भवन्तीत्याह न नश्रेति भगवदवज्ञानादेवहेतोरवजानन्तस्ते जन्तवो वराकाः शोच्याः सर्वपुरुषार्थबाह्याः स्युरिति संबंधः तत्र हेतुस्तत्त्वपति तस्येति प्रहृतस

एवं मां नित्यं शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वेजन्तूनां आत्मानमपि सन्तं आवेति अवजानन्त्यवज्ञापरिभवं कुर्वन्तीति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबंधिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत्परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतमं जानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानं ततश्च तस्य ममावज्ञानभावेन हताः वराकास्ते ॥११॥ कथं मोघाशा इति मोघाशा

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरं ॥११॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः

येषां

वृथाशा आशिषो ते मोघाशास्तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणस्तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञानाः ज्ञानमपि तेषां निःफलमेव यस्मात् विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ ४

भगवतोऽवज्ञानमनादरणं निन्दनं वा तस्य भावने पौनःपुन्येन हतास्तज्जनितबंधदुरितप्रभावात्प्रतिबंधबुद्धयः परस्परं ॥११॥ भगवन्तमवजानतां प्रत्युपकर्षकं शोच्यत्वं विशदयति कथमिति भगवन्निन्दापराणां न कदाचिदपि प्राप्यं नाप्यवतीत्याह तथेति ननु भगवन्तं निन्दतोऽपि नित्यनैमित्तिकं काम्यकर्मानुतिष्ठन्ति तदनुष्ठानाच्च तेषां प्राप्येनासाप्यं भविष्यतीति नेत्याह तथेति परिभवतिरस्कारेण अवज्ञानमनादरणं तेषां मुमुक्षापर्यवसितानन्तानां श्राप्येनापि वस्तुमित्याशंक्याह तथा मोघेति तथापि लौकिकविवेकवशान्तप्राप्येनासाफल्यमित्याशंक्याह विचेतस इति

तथापि जगतः सर्गादिश्चे भिन्ना प्रवृत्तिः स्वाभाविकी नेत्याशंक्याह दृशीति नहि दृशाख्यात्मत्वं विना जडवर्गस्य कापि प्रवृत्तिरिति शब्दार्थः तामेव प्रवृत्तिमुदाहरति अहमित्यादिना भोगस्य विषयोपलम्भाभावे संभवान्नानाविधविषयोपलब्धिरीशपति पश्यामीति भोगफलमिदानीं कथयति सुखमिति विहितप्रतिषिद्धाचरणनिमित्तं सुखदुःखं चेत्याह तद्यमिति न च विमर्शपूर्वकं वित्तानेन विनानुष्ठानमित्याह इदमिति रशायाप्रवृत्तिरिति संबंधः सा च प्रवृत्तिः सर्वा इकुकर्मत्यपुरीहृत्स्थलविषयोतीत्युक्तनियमपति अवगतोसि तेनैव च प्रवृत्तिरवसानमित्याह अवसानेति परसाक्षस्य लमात्रेणज्ञाज्ञेयत्वं तत्र प्रमाणमाह योऽसेति अस्य जगतो योऽध्यक्षः सो निर्विकारः स एव प्रवृत्तिहेतुरीश्वरो व्योम्नि स्थितो दुर्विवेचः परः सर्वः ईश्वरस

दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं सुखदुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्यामि एतदर्थमिदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामीत्याद्यवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्नित्यादयश्च मन्त्रा एवमर्थं दर्शयन्ति ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंबंधिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात् किंनिमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने को अद्धा वेद क इह प्रोवाच कुत आजाता कुत इयं सृष्टिरित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यो दर्शि-
त
तं च भगवताऽज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति १०

साक्षित्वमात्रेण त्वध्यक्षत्वमिति निष्फलितमाह तत इति किंनिमित्ता परस्येयं सृष्टिर्नैतावद्भोगार्था परस्य परमार्थतो भोगासंबंधित्वात् सर्वसाक्षि सा भूतचैतन्यमात्रत्वाच्चान्यो भोक्ता चेतनान्तराभावादीश्वरस्यैकत्वाद्येन न साक्षिभोक्तृत्वाच्च तद् बहुत्ववर्गोऽपीति विरोधित्वाभेदेव प्रश्नो वा तदनुरूपं प्रतिवचनं वा युक्तं परस्य मायापरिबंधने सर्गे तस्यानवकाशत्वादिति सर्गः परस्यात्मनोऽनुदिते तपत्वे श्रुतिमुदाहरति को अद्धेति तस्मिन् प्रयुक्तापि संसारमेरुक्तेनास्तीत्याह क इहेति जगतः सृष्टिकर्तृत्वेन परस्मिन्नेव पत्र माशंक्य कुतः स्यात्तत्त्वतो न सृष्टिर्नेत्याह कुत इति नहीयं विविधा सृष्टिरस्मादपि कस्माचिदुपपद्यते अस्य स्ववस्तुनो भावादित्याह कुत इति कथं तर्हि सृष्टिरित्याशंक्य अज्ञानाधीनेत्याह दर्शितं चेति १०

270

उपासनप्रकारभेदप्रतिपित्सया पृच्छति ते केनेति नत्वप्रकारभेदो दीर्घाणां भक्तो क्रमं वतारयति उच्यत इति इत्युपते पश्यते प्रत्येकं नेने
जिघृक्षते ज्ञानयज्ञ एव ईश्वरं चेति चकारोऽवधारणे देवतान्तरध्यानस्यागमयिषया तत्त्वचिन्तनं दर्शयति अन्यानिति अन्येऽपि ब्रह्म नि
ष्कारिणः पावतः ज्ञानयज्ञमेव विभजन्ते तद्धेतीति उत्तमाधिकारिणामुपासनमुक्त्वा मध्यमानामधिकारिणामुपासनप्रकारमाह
ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्यत आह ज्ञानेनेति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं
चाप्यन्ये मामुपासते तत्र केचिदेकत्वेन एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते केचित्पृ
थक्त्वेन आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरवस्थित इत्युपासते केचित्तु बहुधावस्थितः स एव भगवान्सर्वतोमुखो
विश्वरूप इति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते १५ यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् १५
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् १६

स तत्राह अहमिति अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव अहं यज्ञः स्मार्तः किं च स्वधान्नं अहं पितृभ्यो यद्दीयते अहमौषधमन्नं सर्वे
श्रं प्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दवाच्यं व्रीह्यादि अथवा स्वधेति स्वधाकारमन्त्रः औषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजं मन्त्रो
ऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते अहमेवाज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च १६
केचिदिति तेषामेव प्रकारान्तरेणोपासनप्रकारं दर्शयति केचिदिति बहुप्रकारेणादित्यादिरूपेणेति यावत् १५ भगवदेकविषयमुपा
सनं न हि न सिध्यतीति शङ्कते यदीति प्रकारभेदे तादात्म्येन ध्यायन्तो विभागे तमेव ध्यायन्तीति तस्य सर्वात्मकत्वादि साधयति श्रौतस्मार्तेति
क्रतुयज्ञशब्दयोः पौनरुक्त्यं दर्शयन्नाचष्टे श्रौत इति क्रियाकारकफलजातं भगवदतिरिक्तं नास्तीति समुदायार्थः १६

न केवलमुक्तविशेषणवत्त्वमेव तेषां किंतु वर्त्तमानदेहपातादनंतरं तत्तद्गति क्रूरयोनिप्राप्तिश्च निश्चितेत्याह किंचेति मोहकरीमिति प्रकृ-
ति द्वयेपि तुल्यं विशेषणं छिंधि भिंधि पिब खादेति प्राणिहिंसारूपो रक्षसां स्वभावः असुराणां स्वभावस्तु न देहि न जुहुधि विपरस्वमपहरेत्यादिरू-
पं मोहो मिथ्याज्ञानं उक्तमेव स्फुटयति छिंधीति १२ के पुनर्भगवंतं भजंते तानाह येपुनरिति महान्प्रकृष्टो यज्ञादिभिः शोधित आत्मा
सत्वं येषामिति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह आ[illegible]ति तु शब्दोवधारणे प्रकृतिं विशिनष्टि दैवीमिति अनन्यस्मिन्प्रत्यग्भूते मयि परस्मिन्नेव मनो

किंच ते भवंति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मदर्शिनीं श्रिता आश्रिताः छिंधि भिंधि
पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः असुर्या नाम ते लोका इति श्रुतेः १२ ये पुनः श्रद्दधानाः भगवद्भक्तिलक्ष-
णे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः महात्मान इति महात्मानस्तु अक्षुद्रचित्ता मां पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयादिलक्षणामा-

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा
भूतादिमव्ययं १३ सततं कीर्त्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४

श्रिताः संतो भजंति सेवंते अनन्यमनसो अनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादिं भूतानामादिकारणमव्ययं १३ कथं भजनमिति सततं सर्वदा भ-
गवंतं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्त्तयंतो यतंतश्च इंद्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणेषु धर्मेषु प्रवृत्ताः दृढव्रताः दृढं स्थिरमचलं व्र-
तं येषां ते दृढव्रता नमस्यंतश्च मां हृदये शयमानमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः संतः उपासते सेवंते १४

सांडेत्तसस्त येषामिति निरुक्तिमाश्रित्य व्याकरोति अनन्यचित्ता इति ज्ञात्वेत्येतेन भेदानुपपत्तेः शास्त्रोपपत्तिभ्यामाहात्म्यं ज्ञात्वा जनाः सेवंते तस्मात्तालेति १३
८ त अनन्यमनस्त्वेनाभिनं भजनप्रकारं पृच्छति कथमिति तं प्रकारमाह सततमिति सर्वदेति अशरणावस्थास्वपि द्युते कीर्त्तनं वेदांतश्रवणं प्रणव-
जपश्च व्रतं ब्रह्मचर्यादि नमस्यंतो मां प्रतिचेतसा प्रह्वीभवंतो ध्यानापरेण प्रेम्णा नित्ययुक्ताः सदा संयुक्ताः १४

दु

रत्नस्यसर्वात्मत्वेंभगवतोंनविभूतिं त्वभिनयाह किंचेति आदित्यात्मा पतेव छि.रिति निसृतिमवह्म व्याचष्टे कैश्चिदिति वर्षोत्सर्गो निय
ता वे कस्मैकस्मिन्काले विरुद्धाविस्याशंक्याह आघ.धीरिति ऋतुभेदेन वर्षस्य निग्रहोत्सर्गावेककर्तृकाववि रुद्धाविस्यर्थः यस्य कारणस्यं
वेधितेन यत्कार्यमभिव्यज्यते तदिह सदित्युच्यते कारणं संवेधित्वेनानभिव्यक्तकारणमेव नामरूपमसदित्यव हि पतेत्तदेतदाह स
दिति मन्यवादेस्तुदस्यति नपुनरिति भगवतो मत्तासत्त्वकार्यकारणकल्पनानिरधिष्ठानानां न तिष्ठेदिति मयि नहि यथा तु न तत्कार्ये

किंचेति तपामीति तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि वै
श्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानां सत्पसपन्तं वेधितया विद्यमानं

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

त तद्विपरीतमसच्चैवाहं अर्जुन तपुनरत्वं तमेवास्त भगवान् सर्वं कार्यकारणोभयात्मकः सदसती येऽर्वाञ्चैर्विचित्रप्रकारैरेकत्वपृ
थक्त्वादिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मो ब्रह्मयज्ञं उपासते ते तान् विरक्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्तीति ॥१९॥

स्यसत्त्वं कारणस्य चासत्त्वमास्थाय पर्यग्निसाशंकं स्वचारणेन निषेधति कार्येति न हि कार्यस्यास्तित्वे कस्य संभवाभावं भगवन्मते नापीतरस्याऽसं कारणस्य
निकमसत्त्वे कुतस्तु वस्तित्वादिदृष्ट्वीरित्यर्थः उक्तोर्थान्यत्रैर्भगवद्गीतिनि विषं बुद्धीनां किंफलमित्याशंक्य सर्वोपसाकामेणावामुक्तिरिति
हेत्विति ॥१९॥

६६

इतश्च भगवतः सर्वात्मकत्वमनुमेतव्यमित्याह किंचेति पवित्रं पूयतेनेनेति शुद्धस्यापरिशुद्धिकारणं पुरस्तं कर्मैस्ताह पावनमिति वेदितव्ये वृत्त
रिणावेदनसाधनमोंकारस्तत्रप्रमाणाद्यागादि च कारादर्थवेगिरसोमग्रहणे १० भगवतः सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति गम्यतइति गतिः प्रकृतिविलापां
तं कर्मफलं गतिरित्याह कर्मेति पोष्टा धर्मैकलस्यप्रदाता कार्यकारणप्रपंचस्याधिष्ठानमित्याह निवास इति शीर्यते दुःखमस्मिन्निति शुद्धस्तति

किंच पितेति पिता जनयिता अहमस्य जगतो माता जननी पित्री धाता कर्मफलस्य प्रदाता विधाता पितामहः पितुः पिता वेद्यं वेदितव्यं पवित्रं
पावनं ओंकारश्च ऋक्साम यजुरेव च १७ किंच गतिरिति गतिः कर्मफलं भर्ता पोष्टा प्रभुः स्वामी साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य निवासो
यस्मिन् प्राणिनो निवसन्तीति शरणमार्तानामभ्युपपन्नानामार्तिहरः सुहृत प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी प्रभव उत्पत्तिर्जगतः प्रलयः

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च १७ गतिर्भर्ता प्रभुः
साक्षी निवासः शरणं सुहृत प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययं १८

प्रलीयतेयस्मिन्निति तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालांतरोपभोग्यं प्राणिनां बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मि
त्वा णामव्ययं पावन्तं संसारमाविनाशादव्ययं न त्वन्यबीजवत् किं विनश्वरो हेति निसं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्नैव्येतीति गम्यते १८

माभूदित्याह शरणमिति प्रभवन्त्यस्माज्जगदिति प्रभुत्वमिमारापो कं उत्पत्तिरिति कारणस्य कथमव्ययत्वमित्याह पावदिति कारणमंतरेण वि
उत्पद्यतेः कार्यकरणविधुरे च्छेति किं कारणेनेत्याशंक्याह नचेति मात्रमदृष्टिसंसारदशायामेव कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्याशंक्याह किंचेति कारणं व्यतिरे
ति केनेश्वरेणापि कृत्स्नं तदमतमभिव्यक्तिरूप्यत्वकालस्य नाशो निमित्तं स्वतन्त्रस्य विशिनष्टि बीजेनेति १८

फलमनभिसंधाय त्वामेवाराधयतां सम्यग्दर्शननिष्ठानामसंन्तनिष्ठाभावानां कथं योगक्षेमौ स्यातामित्याशंक्याह येषु नरीति तेषां योगक्षेमं वहामीत्यु त्ता।असंबंधः ये अहमेव मां न विपतरतितुल्यधितिमाश्रित्याह अपृथगिति कायसेवकारोत्ताराल्म्यमावर्तयति पश्यन्तीति अहमेव वासुदेवः सर्वात्मान मत्तोन्यत्किंचिदस्तीति ज्ञात्वा तेएव प्रत्यंचमसदा ध्यायेनस्साह चिंतयंत इति प्राह तान् ध्यावर्तीनुरध्यानाधिकारिणो निर्दिशति संन्यासिन इति पर्युपासते परितः सर्वतो नवच्छिन्नतया पश्यंतीत्यर्थः नित्याभियुक्तानां नित्यमनवरतं माहेण ध्याने आपत्तानामित्याह सततमिति योगक्षेम मयोगक्षेमं तत्राप्युत्क्रममर्थमाह योगइति किंचित्परमार्थदर्शिनां योगक्षेमौ वहसीत्याशंक्याह ज्ञानीति ति अतस्तेषां योगक्षेमं वहामीति संबंधः

येपुनः निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः अनन्या इति अनन्याः अपृथग्भूताः परंदेवं नारायणमात्मत्वेन गताः संतश्चिंतयंतो मां ये जनाः संन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सततमभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं सच मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति ननु अन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव

अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२

भगवान् सत्यं वहत्येव किंतु अयं विशेषो अन्ये ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहंते नहि ते जीविते मरणे वा आत्मनो गृद्धिं कुर्वंति केवलमेव भगवच्छरणास्ते अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति २२ ॥

सम्यग्दर्शननिष्ठानामेव योगक्षेमं वहति भगवानिति विशेषणमसमर्पमाणः शंकते नन्विति अन्येषामपि भक्तानां भगवान् योगक्षेमं वहतीत्येतदंगीकरोति सत्यमिति नहि भक्तेषु तारतम्येन विशेषोऽस्ति तर्हि किमिति तत्र विशेषप्रतिज्ञा यत्र विवरणे ति अयमित्यादिना योगक्षेममुद्दिश्य प्रयत्नमीहंते चेष्टां कुर्वंतीति यावत् आत्मार्थं विश्वासार्थं योगक्षेममुद्दिश्य चेष्टाभावं स्पष्टयति नहीति गृद्धिः पिपासा कामनाभिलाषः रहानिनोतत्वं सर्वेषामनात्मैयाशंक्याह केवलमिति तेषां तदेकशरणत्वं फलितमाह अतइति इतिशब्दो विशेषोक्तेर्वेनसंबध्यते २२

अनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्थं योगक्षेममीहंते ६

272

१८०

श्री

श्री श्री

भगवद्भक्तानामपिनिष्कामानामेवमुक्तिरितिदर्शयितुंसकामानांपुंसांसंसारमवतारयति येपुनरितितिस्रोविद्याअधीयंतेविदंतीतिवाते
त्रैविद्यावेदविदस्तदाहऋगिति वस्वादिशब्देनचतुर्नहपेणानादित्याद्युग्यहेते ऋद्धकिल्विषानिरस्तपापाइतिपावन २० नहिस्व
र्गप्राप्तिरपिभगवत्प्राप्तितुल्येत्याशंक्याह तेनमिति पुण्येस्वर्गप्राप्तिहेतावित्यावत् पुरुसिद्धयोऽहिशरद्ःत्रयाणांहोत्रादीनांवे
येपुनरन्ताःकामकामाः त्रैविद्येति त्रैविद्याऋक्यजुस्सामविदः याज्ञिकाः मांवस्वादिदेवरूपिणंयज्ञैरेवसोमपाःसोमंपिबंती
तिसोमपास्तेनैवसोमपानेनतेपूतपापाः शुद्धकिल्विषायज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वापूजयित्वास्वर्गतिंस्वर्गगमनंस्वरेवगतिर्वा
स्वर्गतिस्तांप्रार्थयंतेतेनचपुण्यफलभासाद्यसंप्राप्यसुरेंद्रलोकंशतक्रतोःस्थानंअश्नंतिभुंजतेदिव्यान्दिविभवानप्राकृ

त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंतेतेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दि ञाप्य
विदेवभोगान् २० तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति एवंत्रयीधर्ममनुप्रप
न्नागतागतंकामकामालभंते २१

तान्देवभोगान्देवानांभोगास्तान् २० ते... नमितितेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंविस्तीर्णंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकमिमं
विशंतिआविशंतिएवंहियथोक्तेनप्रकारेणत्रयीधर्मंकेवलंवैदिकंकर्मानुप्रपन्नास्तेगतागतंगतंचागतंचगतागतंगम
नागमनंकामकामाःकामान्कामयंतइतिकामकामाःलभंतेगतागतमेवनतुस्वातंत्र्यंक्वचिल्लभंतेइत्यर्थः २१

इत्थंविहितानांधर्माणांसमाहारात्रिधर्मेतिदेववैधर्म्यमिदंतुप्रपन्नास्तदनुगतांइत्यावत्कामकामानागमनागमनंहाएका
॥ ॥ मिनफलाप्तिःस्त्रेदिष्टमेवंवेधितमित्याशंसारगतेति २१ ॥ ॥ ॥६

गी भा अ
९

273

यद्यन्यदेवताभक्ता भगवज्ज्ञानात् ज्ञानात्कर्मफलं लभन्ते तर्हि तेषां देवतान्तराणामपि किंचित्करमित्याशंक्याह येऽपीति देवतान्तरयाजिनामनावृत्तिफला
भावेऽपि तत्तद्देवतायागानुरूपफलप्राप्तिर्ध्रुवा अत्यन्तं किंचित्करमित्यर्थः देवतान्तरयाजिनामावृत्तिरूपकं तत्फलमाशंक्यापूर्वकमुदाहरति यान्त्य
भिसंधिना नियमो बल्युपहारप्रदक्षिणाप्रष्ठीभावादीत्यर्थः देवतान्तराराधनस्यानावृत्तिफलमुक्त्वा भगवदाराधनस्यानन्तफलत्वमाह यान्तीति भ
गवदाराधनस्यानन्तफलत्वे देवतान्तराराधनं त्यक्त्वा भगवदाराधनमेव पुरुषमायाससाम्यात्फलातिरेकाच्चेत्याशंक्याह समानेऽपीति अज्ञाना

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेन विधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि यागफलमवश्यंभाविकं यान्तीति यान्तीत्याह देवव्रता देवेषु व्रतं निय
मो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता देवान्यान्ति पितॄनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः भूतानि विनायक
मातृगणांश्च तुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीलास्तु समाना एव समानेऽप्यायासे मामेव न

व   यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५   यांति
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः २६

भजन्ते ज्ञानाभावेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः २५ न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तं फलमुक्तं सुखाराधनश्चाहं कथं प
त्रमिति पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनो भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि
गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः २६

धीनत्वेन देवतान्तराराधनवत्तोफलतोऽन्यूनतां दर्शयति तेनेति २५ अनेनफलत्वाद्भगवदा((
राधनमेव कर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य सुकरत्वाच्च तदेवाह न केवलमिति भगवदाराधनस्य सुकरत्वमेव प्रत्यक्षं सर्वकं प्रपञ्चयति कस्यचिदित्यादि नोपचितपुण्या
दिकं भक्तिपूर्वकं मदर्पणमपि तेन तेनापि शुद्धचेत्ताः तत्पत्र्यामाराधनीत्यस्य मद्धारणामीत्याह पत्रमित्यादिना २६

१५०
९

त्तद्देवतात्मनां पासैकात्मनः स्मिंस्त्वध्रुपगमा देवतांतरपराणामपि भगवद्भजनत्वाविरोधान्न देकनिष्ठत्वम् किंचित्करमिति मन्वानः शंक
ते नन्विति उक्तमंगीकृत्य परिहरति सत्यमित्यादिना देवतांतरयाजिनो भगवद्याजिभ्यो विशेषमाह अविधीति न ह्याकारोऽपि अविधीति १
ननु वस्वादिसंज्ञादिज्ञानपूर्वकमेव तदुक्तात्तद्याजिनो भवंतीति कथमविधिपूर्वकं तेषां यजनमिति शंकते कस्मादिति देवतांतरयाजि
नो यजनमविधिपूर्वकमित्यत्र हेतुत्वेनोत्तरश्लोकमुत्थापयति अहमिति सर्वेषां द्विविधानां यज्ञानां वस्वादिदेवतात्मनाहमेव भोक्ता स्वेनां

तर्यामा अपि देवतात्वमेवंतमप्रत्यक्षात्त्वामेव यजंते सत्यमेवं येपीति येप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सं
तो यजंते यजंतेप्ति श्रद्धया। ति श्रद्धयान्विता युक्ता अनुगतास्तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकमपि अविधिरज्ञानं तत्पूर्व
वकम् अज्ञानपूर्वकं यजंते इत्यर्थः २३ कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजंते इत्युच्यते यस्मात् अहमिति अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मा

येप्यन्यदेवताभक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं २३ अहं हि सर्वयज्ञा
नां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभिजानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते २४

र्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च मत्स्वामिको हि यज्ञः। अधियज्ञोहमेवात्रेति ह्युक्तं तथा न तु मामभिजानं
ति तत्त्वेन यथावदतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलात्च्यवंति ते २४
यज्ञपतिमित्येताः पूष्णस्य आत्मेवेति पूर्वसिद्धमेव हि इति हि शब्दः प्रभुरेवेत्युक्तं विवृणोति मत्स्वामिको हीति नन्वपूर्वोक्ता पुरातत्वार्थं प्रमाणयति अ
धियज्ञोहमिति न चापि देवतांतरयाजिनां यजनमविधिपूर्वकमित्युक्तं तः सिद्धतमाह तथा इति ममैवं फलेषु भोक्तृत्वे प्रभुत्वे च सतीति यावत्
तयोर्भोक्तृत्वाभावतत्त्वेन भोक्तृत्वेन प्रभुत्वेन च मां यथावत् यतो न जानंत्यतो भोक्तृत्वादिना मम ज्ञानाभावपि अस्मिन् पितृकर्माण्यपवे
ते कर्मफलादित्याह च्यवंतीति २४

रीभान: ९ भगवतो रागद्वेषवत्त्वेनानीश्वरत्वमाशंक्य परिहरति रागोत्पादिता तर्हि भगवद्भजनमकिंचित्करमित्याशंक्याह अग्निवदिति तत्र पंचपति प
चेति भक्तानभक्तांश्चानुगृह्णतोऽनुग्रहः न स्वभगवतोऽनेकधा रागादिमत्त्वमित्याशंक्याह येभजंतीति ये वर्णाश्रमादिधर्मैर्मां भजंति ते
नैव भजनेनाचिंत्यमाहात्म्येन परिशुद्धस्वरूपो मयि मत्समीपे वर्तंते अहमपि भक्तयोग्यचिंताभवंतीति तुशब्दोऽस्य विशेषस्य द्योतनार्थः ते बुवते षाम

हर रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान् यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तत्राह समोऽहमिति समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः अग्नि
वद्देहेहरं स्थानीयं यथाग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् ये भजंति तु मामीश्वरं भक्त्या
मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्त्तंते तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु नैतावता द्वेषो मम २९ अपरागमदकृते ने

274

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् २९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ३०

मोहात्म्यं अपि चेदिति अपि चेत् यद्यपि सुदुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभाक् अनन्यभक्तिः
सन् साधुरेव स मंतव्यः एव समंतव्यो ज्ञातव्यः सम्यग्व्यवसितो हि यस्मात् साधुनिश्चयः सः ३०

हमपि स्वभावतो वर्तमानस्तदनुग्रहपरो भवामि यथा आपः कमपि सा विश्वतेजः स्वच्छेषु रत्नादिषु प्रतिफलति न यथा परमेश्वरोऽनेनीपु
म तया भक्तिनिरस्तसमस्तकल्मषसत्त्वेषु पुरुषेषु सन्निधत्ते देवो ब्रह्मणि मामित्युक्त्वा मां भजंतीत्युक्त्वा दित्यर्थः २९ ब्रह्मणा भगवद्भक्तिस्तु
वन्मापी पत्नामपि न स्वाधिकारेऽस्तीति सर्वपाति अपि चेति सम्यग्वृत्त एव भगवद्भक्तो ज्ञातव्य इत्यत्र हेतुमाह सम्यगिति ३० त्व ९

टी.पाव
श

[illegible] तर्हिधनस्यसुकरत्वेनदेवावश्यकमित्याह पत्रमिति स्वतः शास्त्राद्वेप्राप्तं न वैरीतिपावनपरस्मातिंपनकिंविशेषणं नो
भुंक्ते हवनस्यस्वतंत्रत्ववारयति यत्करोषीतिमत्समर्पणंतंतत्सर्वं मह्यं समर्प्यपेत्स्यधीः २७ किमतोभवतितत्राह एवमितिभगवदर्पणउक्ता

यतएवमतः यत्करोषीति यत्करोषिपराचरसिंस्वतप्राप्तं यदश्नासि यच्चजुहोषिं हवनंनिवर्त्तयसि यत्तेस्यांजेवापददासि यत्तपश्चसि
ब्राह्मणादिभ्योहिरण्यान्नरत्नादि यत्तनपस्यसितपश्चसितकौंते यत्तत्कुरुष्वमदर्पणं मत्समर्पणं २७ एवंकुर्वतस्तवयद्भवतितत्
शृणु शुभाशुभफलैरिति शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभैरिष्टानिष्टफलैर्येषां तानिशुभाशुभफलानिकर्माणितैः शुभाशुभफलै

यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् २७
शुभाशुभफलैरेवंमोक्ष्यसेकर्मबंधनैः संन्यासयोगयुक्तात्माविमुक्तोमामुपेष्यसि २८

कर्मबंधनैः कर्माण्येवबंधनानितैः कर्मबंधनैरेवं मत्समर्पणेनाकुर्वन्मोक्ष्यसे सोयंसंन्यासयोगोनामसंन्यासश्चासौ
मत्समर्पणान्नपाकर्मैककर्तृत्वात् योगश्चासाविति तेनसंन्यासयोगेनयुक्तआत्माअंतःकरणंयस्यतत्त्वसतस्तत्संन्यासयोगयु
क्तात्मासन् विमुक्तोकर्मबंधनैः जीवन्नेवपतितेचास्मिन् शरीरेमामुपेष्यस्यागमिष्यसि २८

सर्वकर्मकुर्वतोजीवन्मुक्तस्यप्रारब्धकर्मावसाने विदेहकैवल्यमावश्यकमित्याह शुभेत्यादिनाभगवदर्पणकरणाच्चुक्तिःसंन्यास कर्मणां
योगाच्चेतिसाधनद्वयंकारणमपतिसोपमिति २८

गी॰भा॰टी॰
१

लमुक्तंथैविश्वासाभावात्तन्नतस्मिन्दिदृक्षा किंतु कृतार्थीबुभुषये त्याह एवमेतदिति येनप्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः
यथात्थमम पूर्वं निश्चितमथाकथने मानेनता हि किमिति मदुक्ते दिदृक्षेति कृतार्थीबुभूषये त्युक्तं मत्वाह तथापीति चतुर्भुजादिरूपेणैव त
थैमाह ऐश्वरमिति तमाचष्टे ज्ञानेत्यादिना ३ द्रष्टुं मयायोग्ये कुतो दिदृक्षेत्याशंक्याह मन्यसइति प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्र

एवमिति एवमेतन्नान्यथा यथायेनप्रकारेण त्वकथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामि तेतवज्ञानैश्वर्यश
क्तिबलवीर्यतेजोभिःसंपन्नमैश्वरंवैष्णवंरूपंपुरुषोत्तम ३ मन्यसइति मन्यसेचिंतयसि यदि मयाऽर्जुनेन शक्यं द्रष्टुमिति
प्रभोस्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरो हे योगेश्वर प्रसादं मतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे दर्शय
त्वमात्मानमव्ययं ४ एवंचोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्यमेइति पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोथसहस्रशःअनेकशः

एवमेतद्यथात्थत्वमात्मानंपरमेश्वरं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरंपुरुषोत्तम ३ मन्यसेयदितच्छक्यंमयाद्रष्टुमितिप्रभो
योगेश्वरततोमेत्वंदर्शयात्मानमव्ययं ४ श्रीभगवानुवाच पश्यमेपार्थरूपाणिशतशोऽथसहस्रशःनानाविधानिदि॰
ना व्यानिनानावर्णाकृतीनिच ५ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौमरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणिपश्याश्चर्याणिभारत ॰

त्यर्थः तानिचनानाविधानिअनेकप्रकाराणि दिविभवानिदिव्यान्यप्राकृतानि तानिच नानावर्णाकृतीनिचनीलपीतादिविलक्ष
णाकृत्याश्चाकृतयोवयवसंस्थानविशेषायेषांरूपाणांतानि नानावर्णाकृतीनि ५ पश्यादित्यानिति पश्य आदित्यान्द्वाद
शः वसूनष्टौरुद्रानेकादशः अश्विनौद्वौमरुतःसप्तसप्तगणामेतानन्यांश्चबहून्यदृष्टपूर्वाणिमनुष्यलोकेत्वयान्येनवाकेन
शास्तनेभ्यस्तिप्रभुलेभ्यणापायोगशब्दार्थमाह योगिनइति तमस्तादिव्यावष्टेप ((विस्मयावहाश्चर्याण्यद्भुतानि भारत ६
त्यादिति ७ अर्जुनमतिभक्तेसत्वापेप्राथिनेश्रवणेनाश्वासयन्माहात्म्यमिति ५ दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्तं तान्येवलक्षयतोः
नुक्रामति पश्यादित्यानिति तान्महत्तया पश्येति संबंधः नानाविधानीत्युक्तं तदेवस्फुटयति बहूनीति अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृ

छादिनानावर्णाकृतीनीत्यन्तं ग्रन्थःक्वापिपुस्तकेनास्ति ६

११०
१

175

विभूतिनां स्वरूप

श्रीगणेशाय नमः तेन तेनात्मना भगवदनुसंधानार्थमुक्ता विभूतीरनुवदति श्रीभगवानिति परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च वि
रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेनोक्तमित्यर्थः सोपाधिकमैश्वर्यरूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याऽध्यायान्तरमवतारयन्ननन्तरप्रश्नो
पयोगित्वेन वृत्तं कीर्तयति तत्र चेति पदेन तदशेषप्रपंचात्मकमखिलस्यैतत्सकारणत्वेन सर्वं स्वरूपं वदुपक्रान्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य
साक्षात्कारं पिपासुर्विपुरारिः पृच्छन्नित्याह श्रुत्वेति मपिकरणानि भिन्नी कृत्स्नोपकारोनुग्रहस्तदर्थमिति वचनो विशेषणाभिनाति

श्रीगुरवे न० श्रीभगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्ज
गदात्मस्वरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसं
ज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन वचसा मोहोयं विगतो मम अविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः १ किंच भव

अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोयं विगतो मम १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम २

ति भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात् कमलपत्राक्ष कम
लस्य पत्रं तद्दिलाक्षिणी यस्य तद्वत्त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यं महात्मनो भावः माहात्म्यमपि चाव्यय
मक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते २
शायत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वं सर्वशो ध्यानित्यादित्वं परार्थप्रधानवाक्ये मोहस्यापगमित्यात्मसात्त्विकत्वं दर्शयति १ अविवेकबु
नृतमा-च्चाध्यायः द्धिरज्ञानं विपर्यासात्मिका सदपूर्णासारभ्यन्तत्परार्थं निराधार्यमपि भगवदुक्तं वचोमयाश्रुतमित्याह भवेति त्वत्तो भूतानामुत्पत्तिप्र
लयौ त्वत्तः श्रुतौ विस्ताभ्यां सवधने महात्मन तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं वा सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमिति परिणाम्यात

द.कि योजपितुं त्वपिचेत्कमम २

गी·भा·टी·
२

षड्गादीति

176

(श्री

तद्देवरूपं विशिनष्टि अनेकेति दिव्यान्याभरणादीनि हारकेयूरादीनि भूषणान्युद्यतान्युत्थितानि १० उक्तरूपवंतं भगवंतं प्रकारांतरेण विशिनष्टि किंचेति अ आहारेणापदसंघटनासंभवात् ११ ननु प्रत्यक्षस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरत्तिन वा न चेत्काश्वादि साम्यपय

अनेकेति अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनं अनेकाद्भुतदर्शन अनेकान्यद्भुतानि विस्मयकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपे तथानेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्त्रादीन्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पदेना संबंधः १० किंच दिव्येति दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि अंबराणि वस्त्राणि च ध्रियंते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्यांबर

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १०
दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२

धरं दिव्यगंधानुलेपनं दिव्यगंधानामनुलेपनं यस्य तं दिव्यगंधानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनंतं नास्यांतोस्तीति अनंतं विश्वतोमुखं सर्वतो मुखं सर्वभूतात्मत्वात् दर्शयामास अर्जुनो ददर्शेति वाध्याह्रियते ११ पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भासा उपमोच्यते दिवीति दिव्यंतरिक्षे नतौ यस्मां वा दिवि सूर्याणां सहस्रस्य सहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तत्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो यदि वा न स्यात्ततो विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः १२ त्तिकी सदृशी सेत्याशंक्याह पाउनरीति सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना असंभाविताभ्युपगमाद्योपदिशब्दः साध्वेति निश्चयार्थः सा कथंचित्सदृशी न भवति न तु भवत्येवेति विस्तिलाह यदिवेति १२

१७०
२

न केवलमादित्यांस्त्वाद्येवं मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं किंतु समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुं मद्देहे सीत्याह नेत्यादिना सप्तमीद्वयं मिथः संबध्यते समासांतर्गतापि सप्तमी तत्रैवान्विता पादौ द्रष्टुमिच्छसि तर्हि इहैव पश्येति संबंधः ॥ मन्यसे यदि तच्छक्यमनुद्रष्टुमिति किमिति सप्रपंचमनवच्छिन्नं मामेव द्रष्टुं न शक्नोषि द्रष्टुमित्याह नत्विति कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्याशंक्याह दिव्यमिति दिव्यं स्वच्छं चक्षुर्वा स्वमाहात्म्ययोगशक्तिरूपं दर्शने वि न केवलमेतावदेव इहैकस्थमिति इहेति अस्मिन्नेकस्मिन् स्थितं जगत्समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तमानं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादि पश्य केसेपद्मजयेयमपदिवानोन्नपेषुरिति पदर्शोचः तदपि द्रष्टुमिच्छसि ॥ किंतु न तु मामिति न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा न तु शक्यसे द्रष्टुं तर्हि दिव्यं ददामि ते चक्षुर्येन पश्य मे योगमैश्वरमित्य

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः दर्शयामास
पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥

ऽस्य मैश्वरं योगमाहात्म्यातिशयमित्यर्थः ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनंतरं राजन् हे धृतराष्ट्र महायोगेश्वरः महा-श्चासौ योगेश्वरश्च हरिः नारायणो दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूपमैश्वरम् ॥

निर्योगं दर्शयति येनेति ॥ एवं ज्ञाने धृतराष्ट्राय संजयो निवेदितवानित्याह तेन परं निमरीपं लिम्नस्याख्यं रूपं नेत्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितुं क्षमं किंतु दिव्येन पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञानेन दिव्यचक्षुषा प्राधान्यादि निरोधकः हरत्यविद्यातत्कार्यमिति हरिः परमेश्वरः सम्यायोपहितस्य परममुत्कृष्टरूपं तद्दर्शितवानस्मिन्मानुरूपमिति ॥९॥ ॥

गी०भा०टी०

३

कथं भगवंतं प्रत्यर्जुनो भाषितवानित्यपेक्षितिकथ्यमिति तत्स्व अमवेदयितं परपन्नवतारयति पश्यपेति भूतविशेषसंघाः तेषु देवतानामंतर्भा
वेपि पृथक्करणमुत्कर्षान्वयस्मरणाः सर्वे देवतास्मत्वे पितेभ्यो भेदकथनं तदुत्पादकत्वादिति मत्वाह किं चेति ऋषीणामुरगाणां च किं
कथं पल्लया दर्शितं विश्वरूपं तद्देहे पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन० पश्यामीति पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान् सर्वां
स्तथा भूतविशेषसंघान् भूतविशेषाणां स्थावरजंगमानां नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसंघास्तान् किं च ब्रह्माणं चतु
र्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वान् उरगांश्च वा
सुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिविभवान् १५ किं च अनेकेति अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि मुखानि नेत्रा

२७७

अर्जुन उवाच पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुर: पृ
गांश्च दिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोनंतरूपं नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप पृ

णि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तं त्वामनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं [illegible] पश्यामीत्वा त्वां सर्वतः सर्वत्राः
नंतरूपमनंतानि रूपाणि अस्येत्यनंतरूपस्तमनंतरूपं नांतं मतोवसानं न मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरंतरं न पुनस्तवा
दिं न तव देव संदृश्यते नातं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप १६
विशेषमात्रपदार्थत्वं दिव्यानीत्युभयेषां विशेषणं १६ यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि अनेकेति आदिशब्देन मलमु
लमुच्यते नातेन मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं संबंधः संबपति नांतं पश्यामीति १६ ॥

रा८०

३

नकेवलमुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान् किंतु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभूतवानित्याह किंचेति तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य भा भगवद्रूपस्य दर्शनदशायामित्यर्थः १२ विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतं जगत् तस्योक्तविशेषणस्य किंच तत्रैकस्थमिति तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यत् दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा १३ तत इति ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टो

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा १३ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत १४

हृष्टरोमा हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा वा भवत् धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा बद्धीभूतस्तेन शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषत उक्तवान् १४

दर्शनानंतरं किमकरोदित्यपेक्षायामाह तत इति आश्चर्यवद्दृष्टिर्विस्मयः रोमाञ्चो हर्षस्तेषु सत्सु किं तत्त्वं प्रकर्षो भक्तिश्च रूपानिरूपः १४ श्रीरामचन्द्रार्पणम ॰ ॥७

गी॰भा॰ए॰
४
तः

यस्मिन्द्यौः पृथिवी तारादीपुंखाः पतनस्यैवं ततो निकृष्टसंज्ञातव्यत्वं अक्षरत्वात्कुतोक्षरस्य ज्ञातव्यत्वं तत्राह त्वमस्येति निःप्रपंचस्य ब्रह्म
णो ज्ञेयत्वे हेत्वंतरमाह किंचेति अविनाशित्वाच्चैव ज्ञातव्यत्वातिरिक्तस्याविनाशित्वे नहेयत्वादित्यर्थः ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं
त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यते इति
अव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः परमो मतोऽभिप्रेतो मे मम १८
किंच अनादीति अनादिमध्यांतमादिश्च मध्यं चांतश्च न विद्यते सोऽयमनादिमध्यांतस्तं त्वामनादिमध्यांतं अनंतवीर्यं न तव वीर्यस्या
न्तोऽस्तीत्यनंतवीर्यस्तं त्वामनंतवीर्यं तथा अनंतबाहुमनंता बाहवो यस्य तमनंतबाहुं त्वां शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तं

178

त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्त
बाहुं शशिसूर्यनेत्रम् पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

चंद्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च वक्त्रं यस्य तमनंतं दीप्तहुताशवक्त्रं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेज
सा विश्वमिदं तपंतं तापयंतं १९ द्यावापृथिव्योरिति द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वया विश्वरूपधरेणैकेन दिशश्च सर्वा
व्याप्ताः दृष्ट्वा उपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन् अथ इदानीं भा
धर्मसंस्थापनायोपपन्नं भवामीत्युक्तत्वात् गोप्तारसि तात १८ भगवतो रूपं विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विवृणोतीति किंचेति हुतमग्न्यात्तो जिह्व
नाशो वह्निः १९ प्रकृतमा भगवद्रूपस्य व्याप्तिमनेकि द्यावापृथिव्योरितीति तस्यैव भयंकरत्वमाचष्टे दृष्ट्वेति २० ॥

त्प॰
५

विश्वरूपत्वं भगवतस्तत्प्रकारान्तरेणाप्रपंचयति किंचेति परिच्छिन्नत्वं व्यावर्त्तयति सर्वतः अनंतरूपमिति दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदविरहेऽपि पुरतो वाप्यन्ततो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं किंतु सर्वत्रेत्याह समंततः इति दीप्तिमत्त्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति दीप्तेति १६

किंच किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषः तद्यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा विद्यते यस्येति स गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं च चक्रिणं तथा तेजोराशिं तेजःपुंजं सर्वतो दीप्तिमंतं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्तीति स सर्वतो दीप्तिमान् तं सर्वतो दीप्तिमंतं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्नि

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दी
प्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं ॥

रीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं समंतात्समंततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिम् अनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तं तथा तं दीप्तानलार्कद्युतिं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं न प्रमेयमशक्यपरिच्छेद्यमित्यर्थः १७ अत एव तव योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि अनुमानं करोमि त्वमिति त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म त्वं वेदित सप्रपंचे भगवद्रूपे ब्रह्मणि प्रकरणाद्विरुद्धत्वं मन्वानमित्यादिनिरुपाधिकवचनानाम् ॥ अक्षरं ब्रह्म परमम् ८।३ इति ॥
न्याशंक्याह अत एवेति योगशक्तिरैश्वर्यं तिरूपणात्मनो निःप्रपंचत्वं [illegible] परमार्थत्वाच्च त्वा

गी॰भा॰ए॰ दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयंकरत्वे हेतुं तदाह किंचेति तत्रावोक्ताः हृष्टा दृष्ट्वा सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां पश्यंतीति संबंधः २१ लोकत्रयं प्रव्य-
५ थितमित्युक्तमुपसंहरति पश्यादिति ईदृशं पश्यन्तो रूपं तस्मात्तद्रष्टृत्ति योजना भयेन लौकिकवदहमपि प्रव्यथितोऽस्म्यापीशदेहेंद्रि पप्र
किंचान्यैन स्तेति रुद्रा आदित्या वसवः ये च साध्याः रुद्रादयो गणाः विश्वे अश्विनौ विश्वेदेवाश्च अश्विनौ च देवौ मरुतश्चोष्मपाश्च पितरः
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः गंधर्वाः हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयो असुराः विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयः तेषां संघात
मूहाः गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः वीक्षंते पश्यंति त्वां ते विस्मिता विस्मयमापन्नाः संतस्तं तत्र एव सर्वे २२ पश्यात्रूपमिति रूपं महदति
279 प्रमाणं तेन बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि च यस्मिन् रूपे तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरुपादं ब-
हवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं किंच बहूदरं बहूनि उदराणि यस्मिन्निति बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बहुभिर्दंष्ट्राभिः

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२
वाहू रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् २३ नभःस्पृशं
दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो २४

करालं विकृतं तद्दंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोकाः लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिताः भयेन तथाहमपि २३ तद्वेदंकारां
नभःस्पृशमिति नभःस्पर्शं द्युस्पर्शमित्यर्थः दीप्तं ज्वलंतं प्रज्वलितं अनेकवर्णं अनेकवर्णं भयंकराणां नानासंस्थानां यस्मिन्त्वयि तं त्वा-
न मनेकवर्णमात्तानं व्यात्तानि विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिन्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि वि-
शालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो य-
स्य सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विंदामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो २४
प्याह यलनेन प्राप्तास्मीत्याह तदेवपेति २४ अर्जुनस्य विस्मयापटहीनेन न्यथितत्वे हेतुमाह दंष्ट्रेति २५ ११७०
५

अमी हीत्यादि समनंतरश्लोके यस्मिन्नात्मरूपमाह अथेति नं भगवंतं पांडवजनपमैकांतिके दर्शयंतं पश्यन्नर्जुनो ब्रवीतीत्याह तं पश्यन्निति द्वि
स्वरूपस्यैव प्रपंचनार्थमनंतरं श्लोके प्रपंचितमिति दर्शयति किंचेति असुरसंघा इति पदं छित्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशंती
त्यधुनां पुरा पहाजेपमपदिलानो जपेपुरिति अर्जुनस्य संशयश्चासीत् तन्निरासाय पांडवजनपमैकांतिकं दर्शयामी
ति प्रवज्ञो भगवान् तं पश्यन्नाह अमी हीति किंच अमी हि युध्यमाना योधाः त्वां त्वां सुरसंघा ये भूभारावतारणायाव
तीर्णा वस्वादिदेवसंघा मनुष्यसंस्थानास्त्वा त्वां विशंति प्रविशंतो दृश्यंते तत्र केचिद्भीताः प्रांजलयः संतो गृ

अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणंति स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षि
सिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

णंति स्तुवंति पलायनेप्यशक्ताः संतो युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलभ्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा म
हर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां सिद्धानां च संघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

सपिंडत्वं उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धकामेषु वांतरविशेषमाह अमी इति समरभूमौ समागतानां युद्धकामानां भारं प्र
भूतानां विश्वरूपविनाशमाशंकमानानां परिजिहीर्षतां स्तुतिपदं संभावयिषयेषु पुष्कलिकां दर्शयति पुष्कराति २१ अ

उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशं निदर्शनेन दर्शयति कथमित्यादिना २८ प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारं विशि
शेषं वोदाहरणान्तरेणाविष्करोति ते किमर्थमित्यादिना २९ योऽनुकामानो राज्ञो भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्शय भगवन्तम्द्रासो
कथं प्रविशंति मुखानीत्यादिना यथा नदीनामिति यथा नदीनां स्रवंतीनां बहवोऽनेकेऽम्बुनो वेगाः प्रवृद्धवेगां त्वरा विशे
षाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखाः द्रवंति प्रविशंति तथा तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोके शूरा विशंति
वक्त्राण्यभितो ज्वलंति प्रकाशमानानि २८ ते किमर्थं प्रविशंति कथं चेत्याह यथेति यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतंगाः प
शलभा विशंति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशंति लोकाः प्रा

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिज्वलंति २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृ
द्धवेगाः २९ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्र

णि तत्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९ स्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३०

नः लेलिह्यस इति लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानो जोटं ज्ञातः समंततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिः दीप्य
स मानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सह अग्रेण समस्तमिति तव किं भासो दीप्तय उग्राः क्रूराः प्रतपंति तापं कुर्वंति हे विष्णो हे व्यापनशील ३०
वप्रवृत्तिप्रकारं प्रत्यापयति त्वं गुणातीति भगवन्तप्रवृत्तिमेव पृच्छाम्यते रौपभासोप्रवृत्तिं प्रकटयति किंचेति ३०

दृश्यमानेपि भगवद्देहे परितो बाह्यभावे कारणांतरं पृच्छन्नेकमाह कस्मादिति दृष्ट्वैवेत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यवस्थितेति २४ अस्माकं जयं प
रेषां पराजयं च द्रक्ष्यतीति न पश्यामीत्याह पश्यन्निति २५ तत्र हेतुत्वेन श्लोकमवतारयति पतन्निति २६ न केवलं दुर्योधनादीनामेव परा
कस्मादिति दंष्ट्राकरालानीति दंष्ट्राकरालानि च दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि तेन तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसं
निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलः तत्तुल्यानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वैव न दिशः पूर्वापरविवेके
न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि अतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद हे देवेश संमुखानि भव देवेश जगन्निवास २५ येनास्माकम
पराजयशंका या आसीत् सा चापगतेत्यत आह अमी चेति अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयः त्वरमाणा विशंती

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयै
रपि योधमुख्यैः २६ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते
चूर्णितैरुत्तमांगैः २७

ति अवविशेनेन संबंधः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः अवनिं पृथिवीं पालयंतीत्यवनिपालास्तेषां संघैः किंच भीष्मो द्रोणः
सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैः योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह २६ किंच वक्त्राणीति
वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः संतः विशंति किंविशिष्टानि मुखानि भयानकानि भयंकराणि किंच केचित्
मुखानि विशतां मध्ये लग्ना दशनांतरेषु दंतानां रंध्रेषु मिलिताः सह दृश्यंते उपलभ्यंते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमांगैः
जयः किंतु भीष्मादीनामपीत्याह विंवेति भयवद्रूपे सामान्ये दृष्टांतमाह विंवेति प्रविष्टानां मध्ये केचिद्विशंतीति संबंधः २७

गी०भा०

त्वौदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकस्थां मत्प्रतिकूला देवं न भविष्यंतीत्येवं यस्मान्निश्चितं तस्मात्त्वमौदासीन्यमकिंचित्करमित्याह यस्मादिति
उत्तिष्ठ युद्धायोन्मुखो भव त्वं यशो लाभमभिनयति भीष्मेति किं तेनापुरुषार्थेनेत्याशंक्याह युद्धेयदिति राज्यभोगोपेक्षिते किमनपेक्षितेन
नेत्याशंक्याह जितेति भीष्मादिष्वनिरस्तेषु कुतो जय इत्याशंक्य तस्याशंक्याह मयैवेति न हि मत्तमारणाय न मे प्रवृत्तिरित्याह नि

यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मप्रमुखान्प्रति। अतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवलपुण्यै
र्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यमसपत्नमकण्टकं समृद्धं मया एते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियो
जिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेन हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ३३ द्रोणं चेति

या

781

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धं मयैवैते निहताः पूर्वमेव नि
मित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३३ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं १

[illegible] ३४ द्रोणं चेति द्रोणादिषु येष्वर्जुनस्याशंका तांस्तान्व्यपदिशति भगवान्मयेत्यादि तानिति तत्र
द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशंकाकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठः भी
ष्मः स्वच्छंदमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वंद्वयुद्धमगमन्न च पराजितः

जितेति सव्यसाचिपदं विभजते वामेनेति ३३ मयैवैतानि नोक्तं पुनः पुनः पतिः द्रोणं चेति किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो लयं
नेत्र आह येष्विति द्रोणादिषु कुतः शंकेत्याशंक्य तद्द्वयोः शंकानिमित्तमाह तत्रेत्यादिना १

त्व०

भगवत्तद्रूपमाद्गेनेनं इदं रूपं दर्शयता तस्मिन्नजिज्ञासे साशंक्याह पृच्छतीति उपदेशं शुश्रूषमाणो न उपदेशकर्तुः प्रद्वेषी भावो न मनुंक
त्वेष्यमितिसत्वपति नमोस्त्विति कौर्येणागमथे पत्ते प्रसादमिति लभेयमाज्ञानीमे किमर्थमिति त्वमिहानीमर्थे पतेस्मरीयाचे
ष्टां दृष्ट्वा तथैव प्रतिपद्यते स्याशंक्याह नतीति ३१ स्वयं पदर्थांचस्व प्रवृत्तिं तत्त्वेवं भगवान् नुक्तवानित्याह भगवानिति का

पत एव प्रयग्रस्वभावोनः आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेवमुग्ररूपः क्रूराकारो नमोस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्र
धान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुमिति शेषेरा विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं न हि प्रजानामि तव
ईप्सां प्रवृत्तिं चेष्टां ३१ कालोस्मीति कालोस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्र
वृत्तिम् ३१ श्रीभगवानुवाच कालोस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेपि त्वां न
भविष्यन्ति सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२

वृद्धिं गतोपदर्थं यत्प्रवृत्तोस्म तच्छृणु लोकानां समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः ऋतेपि विनापि त्वां न भविष्य
न्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्ष
ले त्रिपाशत्मपहितापुभेम्भरः अस्मिन्निति वर्गोप्यानुकूलोपलक्षितं त्वं लोकसंहारणे केवलं का ४ नेषु योधाः योधाः ३२
लक्ष्यपि वेक्षिते लोकसंहारार्थे त्वत्प्रयत्नापेक्षा सावधेय नो प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां नाम स्वयमेव विनापि त्वं हन्तुं समर्थः त्वा

त्याशंक्याह ऋतेपीति ३२

व

गी॰भा॰ए॰ पराजयमपास्तं करिष्यन्तीति संधिमिति बुद्ध्वा संजयो राज्ञे वृत्तान्तमुक्तवानित्याह संजय इति पूर्वोक्तं वचनं कालोऽस्मीत्यादि विश्वरूपदर्शी
८ नरेशायामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति संजयो राज्ञे विजिज्ञपयिषया शक्तस्तदुक्तेस्तात्पर्यमाह एवेति तमेवाभिप्रायं प्र

एतच्छ्रुत्वेति एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृतांजलिः सन् वेपमानः कंपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवो
क्तवान् कृष्णं सगद्गदं सह गद्गदया वाचा भयेन शब्देन भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णने
त्रत्वे सति श्लेष्मणा कंठावरोधः ततश्च वाचो पाटवं मंदशब्दत्वं पतत् सगद्गदस्तेन सह वर्त्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति

182

संजय उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा कंपमानः
भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

वचनक्रियाविशेषणमेतत् भीतभीतः पुनर्भयाविष्टचेतस्सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वा आहेति अवहितेन संबंधः अत्रावसरे
संजयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजय्येषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं
प्रति निराशः सन् संधिं करिष्यतीति ततः शांतिरुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाश्रौषीत् धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ३५ थ

अद्धारा विशदयति कथमित्यादिना तर्हि संजयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा संधिं न कारयामासेति तत्राह तदपीति ३५ ॥ १५०
८

अपप्रश्नेपि शंकानिमित्तमाह तथेति द्विमासूत्रं संपन्न इति संबंधः तत्र शंकापाकारणमाह यसेति कर्णीः पितृत्कारणं कथयति कर्णीपीति पूर्ववदेवसंबंधः हेत्वंतरमाह तासवेति सार्धैः खलाटमोघाघुत्तबध्रमेकम संततसमंधे पातपितैव

तथाज्ञपश्र्योपस्य पितातपश्य इति ममपुत्रस्य शिरो मे मोपातपिष्यतिपत्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति कर्णीपि वातवंदनयाशत्रुमात्वंमोघपासे पल्लःस्वपेपुत्रः कानीनोपनोः तस्त्वन्नाम्नैव निर्दिशः मयाहृतांस्त्वंजहि

तथास्मान् पितरो वीरान् मयाहृतांस्त्वंजहिमाय
पिष्टपुष्य स्वजनेन सितेन पल्लान् २८

निमित्तमात्रेण त्वं मा स्म निष्ठा त्ते भ्यो भयं मा कार्षीः उध्य स्वजनेन सितैः दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे पल्लान् शत्रून् २८

निर्वृत्ते तेजन्मना पितृस्य शंकनीयं त्वमाह स्वैवेति कुंतीकन्यावस्थायामेव प्रभावेनानुमोदितमनुत्तावत तत्तस्यामेव स्था व यामपत्रहभूवततदाह कानीन इति एतदेवाभिप्रेत्य कर्णो गृहणमित्याह यत इति उक्तेष्वमेषु च न तस्य शंकितव्य मित्याह मयेति २७

संप्रतिजगत्स्रष्टृत्वादिनापि त्वं योग्यत्वमसीति स्तुतिद्वारा दर्शयति पुनरपीति जगतः स्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह गरी
यस इति स्रष्टृत्वनिमित्तत्वमेवेति तत्तस्येश्वरवादिनां ज्ञानप्रयुक्तं त्वमेवेति महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थं ईश्वरस्यो
भयथाकारणत्वसर्वज्ञत्वेन साधयति वेत्तेति वेद्यवेदितृभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशंक्याह परं चेति मुक्तालंबनस्य ब्रह्म

पुनरपि स्तौति त्वमिति त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्पुरुषः पुरि शयनात्पुराणश्चिरंतनस्त्वमेवास्य
विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति किंच वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वे

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ३८

द्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनार्हं तच्चासि परं च धाम परमं पदं वैष्णवं त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तमनंतरूप अनंतो न वि
द्यते तव रूपाणाम् ३८

णोः पर्यंतरत्वमाशंकितोक्तं परं चेति परमं पदं तदपि त्वमेवेति संबंधः तस्य पूर्णत्वमाह त्वयेति व्याप्यव्यापकत्वेन भे
दं शंकित्वा कल्पितत्वात्तस्य मैवमित्याह अनंतेति ३९ ॥ ॥

किंतदर्जुनो भगवंतंप्रतिस्थाऊंदेवचनमुक्तवानितितदाह अर्जुनइति विशेषणात्वमेवमनक्ति पुक्तइति भगवतो हर्षादिविषयत्वंपुक्त
मित्यत्रहेतुमाह पतइति तवप्रकीर्त्याहर्षवदनुरागंचगच्छतितचेति तत्रैस्यनुरागंमंतरिक्षिसजगतोदेकदेशभूतेषुप्रीतिप्रहेषुकुतोजग
तोभगवतिहर्षानुरागाविसाशंक्याह किंचेतिइतअजगतोभगवतिहर्षादियुक्तमित्याह तर्नेइति ३६ उक्तेर्येहेत्वर्थेत्वेनोत्तरश्लोकम
वतारयति भगवत्तइति महात्मत्वमप्युरचेतत्वगुरुतरत्वात्मत्कारादियोग्यत्वमाह गुरुतरायेति तत्रैवहेत्वंतरमाह पतइति महात्म

स्थानइति स्थानेपुक्तंकिंतत्तवप्रकीर्त्यात्वन्महात्म्यकीर्त्तनेनश्रुतेनहृषीकेशयज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति स्थानेपुक्तमित्यर्थः
अव्ययंवाविशेषणास्थानइतिपदं पुनाहृषीकेति विषयोभग [illegible] वान् पतइत्याः सर्वात्मासर्वभूतसुहृच्चेतितथा
नुरज्यतेनुरागंचोपैतितत्तुविषयइति व्याख्येयं किंचरक्षांसिभीतानिभयाविष्टानिदिशोद्रवंतिगच्छंतितत्त्वस्थानेविषयत्वेनप्रसं
तिनमिद्धसंघाः सिद्धानांसमुदायाःकपिलादीनां तच्च स्थाने ३६ भगवतोहर्षादिविषयत्वेहेतुंदर्शयति कस्माच्चेति कस्माच्चहेतोस्तेनमं

अर्जुन० स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवंति सर्वेनमस्यंतिचसिद्धसंघाः ३६
ग कस्माच्चतेननमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोप्यादिकर्त्रे अनंतदेवेशजगन्निवास त्वमक्षरंसदसत्तत्परंयत् ३७ कस्माच्चेति

ननमेरन्नमस्कुर्युः हेमहात्मन् गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणोपि हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्त्ताकारणमतस्तस्मा आदिकर्त्रे कथमेवननमस्कु
र्युरतोहर्षादीनांनमस्कारस्यचस्थानेत्वमेतोविषयइत्यर्थः हे अनंतदेवेशजगन्निवास त्वमक्षरं तत्परंपदक्षरंतेपुरूपतोकिंतत्सदसत्
यद्विद्यमानंअसच्चयन्नास्तीतिबुद्धिस्तेउपधानभूतेसदसतीयस्याक्षरस्यतदक्षरंपरमार्थसत्सदसद्भ्यामुपचर्यतेपरमार्थेनतुसदसतःपरंपर
स्त्वादिहेतूनामुक्तानामुपसंहारमाह अत्तइति तत्रैवहेत्वंतराणिचाह त्वमिति हे अर्जुनभेति ॥ हरिर्वेदविशेषदीतितत्त्वमेवनान्यदित्यभिप्रायः ३८
अनवाधितत्वात्सर्वदेवनियंतृत्वात्सर्वजगदाश्रयत्वाच्चतवनमस्कारादियोग्यत्वंकारणाद्भिन्नमर्थः तत्रैवहेत्वंतरमाहत्वमिति तत्त्वमेवानमाहप
रितिकथमेकस्यैवसद्रूपत्वंतत्राह तेइतिकिंचयततो सततस्याधारप्रसुपाधित्वंततराह पहोरोतितितत्त्वरपरिसेतव्याचष्टे परमार्थेनसिततत्रं
ततत्वादिनाभावेनोननमस्कारादियोग्यत्वमुक्तं ३८

वीर्यविक्रमयोर्नपौनरुक्त्यमित्याह वीर्यमित्यादिना वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारादपौनरुक्त्यमित्याह वीर्यवानिति भगवति लोकज्ञो विशेषमाह त्वं त्विति उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपंचयति सर्वमिति सप्रपंचत्वेनारयति त्वमेति ७ अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमयति यच्चेति इदं शब्द-

अनंतवीर्यामितविक्रमः अनंतवीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः वीर्यवानपि कश्चिच्छस्त्रादिविषये न पराक्रमते मंदपराक्रमो वा त्वं तु अनंतवीर्यश्चामितविक्रमश्चेत्यनंतवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोषि यस्मात्तस्मात् असि भवसि सर्वः त्वत्तो विनाभूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः ७ यतोऽहं त्वन्महिमापरिज्ञानादपराद्धोऽतः सखेति मत्वा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं किं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च अज्ञा-

अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ७ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ७

नता अज्ञानिना मूढेन किमजानता तस्याह महिमानं महात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपं तवेदं महिमानमजानता इति वैयधिकरण्येन संबंधः तवेमम् इति पाठोऽपि यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वापि प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विस्रंभस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ७

यमाह विश्वरूपमिति न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्ये लिंगव्यत्ययः स्यादित्याह तवेति पाठांतरं संभावनापसामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेमामिना यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति संबंधः ७

284

तस्य सर्वात्मत्वे हेतुं तत्त्वं रमाह किंचेति कस्य पादिरित्यादिशब्देन विराड्हिरण्यगर्भयोर्ग्रहणं ते पितामहो ब्रह्मा तस्य पितासूत्रात्मा ज्ञानपर्यायी चेत्याह ब्रह्म
णोपीति सर्वदेवतात्मत्वमेवेत्युक्तेः फलितमाह नम इति सहस्रकृत्वः इति सहस्रकृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह बहुश इति पुनरुक्तितात्पर्यमाह पु
नश्चेति श्रद्धाभक्त्यतिशयात्कृतेन नमस्कारेण परितोषाभावं बुद्धेरात्मनो लप्रलप्रपुराहि त्वं तत्र दर्शनार्थे पुनरुक्तिरित्यर्थः ३९ विधांतरेण

किंच वायुरिति वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणः पांपतिः शशांकश्चंद्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता
प्रपितामहः पितामहो ब्रह्मा ब्रह्मणोपि पिता इत्यर्थः नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो नमस्ते बहुशो नमस्का

वायुर्यमोग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोपि नमो न
मस्ते ३९ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु ते सर्वत एव सर्व ः

रुक्तिफलमात्तावत्तिगणानं कृत्वसुचोच्यते पुनश्च भूयोपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयात्परितोषमात्मनो दर्शयति ३९ तथा च नमः पुर
स्तादिति नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतस्ते नमोस्तु सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय समस्त सर्वे ते नमः
भगवंतं स्तुत्वा नमस्कुर्वन्नभिमुखीकरोति नम इति पुरस्तात् दिशि स्थिताय पूरे इति सा पश्चाद्दिशि च ध्यन्यतरस्यां अवस्थितं तत्र वे त्वमेवं तस्मै तेन तुभ्यं न
मोस्त्वित्याह नम इति अथ पृष्ठतः समुच्चये पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेवं तस्मै तेन तुभ्यं नमोस्त्वित्याह चयोति किं बहुना यावत्सो दिशस्तत्र स
र्वत्र पर्यंते तत्तद्देशे त्वमेवं तस्मै ते तुभ्यं प्रह्वीभावः स्यादित्याह नमोस्त्विति फलितं सर्वात्मत्वं सर्वपते हे सर्वेति ६

गी॰भा॰
११

अभ्यधिकोऽस्तित्वं कैमुतिकन्यायेनदर्शयति त्वत्समइति तत्रहेतुमवतार्यव्याकरोति अप्रतिमेत्यादिना ४३ निरतिशयप्रभावं हेतुं कृत्वा प्रतिमेत्यादिना प्रसादयेप्रणामपूर्वकं त्वामित्याह पतनइति प्रसादनेनतरं भगवता कर्त्तव्यं प्रार्थयते त्वपुनरिति प्रियइवप्रिया
त्वत्समएवंतावदन्योनसंभवति कुतएवान्योऽभ्यधिकः स्यात लोकत्रयेपिसर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभावः प्रतिमीयतेययासाप्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य सनवप्रभावस्य सत्वमप्रतिमप्रभावः हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ४३ यतएव
तस्मादिति तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्वा प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमी

285

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं पितेवपुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देवसो
ढुं ४४ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५

शितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता च क्षमते सर्वं यथा सखा च सख्युरपराधं यथा प्रियः प्रियाया अपराधं क्षमते एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुमित्यर्थः ४४ अदृष्टपूर्वमिति अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयान्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मे अतस्तदेव मे दर्शय हे देव रूपं पन्मत्सात्वं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतोनिवासो जगन्निवास ४५ ॥ ॥

मं

पार्हसीति श्लोके संधिः आर्षत्वमदपाधुज्ञातमितिशेषः ४४ हेतूक्तिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते अदृष्टेति हृषितो हृष्टस्तुष्ट
इतिपावत भयेनताहं तु विह्वलदर्शनेनेत्यर्थः ४५ ॥ श्रीकृष्णायनमः

त्व॰
११

म यदुक्तमुक्तं तत्क्षन्तव्यमित्येवं न किंतु परिहासार्थं क्रीडादिष्वपि तिरस्कारांहृतं तत्तदपि सोढव्यमित्याह यच्चेति विहारः क्रीडा व्यायामो
वा शयनं तूल्यादिकास्तरणं आस्थायिका सिंहासनादेरुपवेशनमेतेषु विषयभूतेष्विति यावत् एकशब्दो रहसि स्थितमेकाकिनं वक्त्येकपप
तोऽस्माह तत्समक्षं सन्निधाविति पृष्ठभागे परोक्षे वा तदसत्कारं परिभवं न यथास्मान्न पापमन्याय्यं त्वमसत्कृतोऽसि तत्सर्वमिति योजना भगीहं
स्माह तत्क्षमयति क्षमाकारयितं आत्मन्यौपाधिमितत्वे हेतुमाह अप्रमेयमिति वाचनिकं मदीयमपराधजातं त्वया क्षन्तव्यमित्यत्र हेतुरदानो म

यच्चेति यच्चावहासार्थं परिहासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि भवसि क्व विहारशय्यासनभोजनेषु राकःप
विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्या आसनमस्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु एकः परोक्षः
सन् असत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि अथवा हे अच्युत तत्समक्षं तत्र क्रियाविशेषणं वेः प्रत्यक्षं वा सत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजा

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ४२ पिता
च सि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३

चा तं क्षामये क्षमाकारये त्वामहं अप्रमेयं प्रमाणातीतं त्वमतस्त्वं ४२ पितासीति पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थाव
रजंगमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूज्यार्होऽपि तो गुरुर्गरीयान् गुरुतरः कस्मात् गुरुतरस्त्वमित्याह न त्वत्समस्तुल्यो
महीयो। परमाधीनत्वपागल्लीनन्योगल्लीनोऽपि सोढव्यः इत्याह पनरेति ४३ न हीश्वरद्वयं संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः
गुणाधिकोऽन्यो जातस्त्वदधर्मो धर्मोल्लसतानं संप्रदायप्रवर्तकत्वेन शिष्यपितृत्वात् गुरुस्त्वं गुरुतामपि पित्र्यादीनां भूतत्वात् नेत्वप्रभवप्रकाश
धपतिनत्वमाहितिरीश्वराणां तुल्यमविषयतो मान रहितमित्यरम्भे प्रत्येकं त्वात् अनेककर्मस्वेरे त्वधीनानां नामतित्वैकमित्स्यापाम
न्यसक्तिहीषामसम्भवाघ्नेतरलोया रपुज्ञानमीं वृत्तानामलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

गीभा॰
१२

तच्चक्षुर्वेदेनप्रक्रान्तेनदर्शनंपरामृश्यते । वेदाध्ययनात्मयप्यज्ञाध्ययनश्चरंसांपुनस्तेनरथुक्तंमित्याशंक्याह नवेदेति नचवेदाध्ययनयज्ञदानादेवपुन्
विज्ञानमपिगृहीतमध्ययनस्याप्यवबोधान्तत्वादितिवाच्यं तस्याक्षरग्रहणान्ततापाद्धेः साधितत्वादितिभावः श्लोकचरणार्थेनसंर
म्भात्मनोममरूपदर्शनेनकृतार्थोऽवलंसंवञ्चरणमिततनस्तल्लोति नवेदेति नवेदयज्ञाध्ययनैः श्रुतमपिवेदानामध्ययनैर्यथावत्
यज्ञाध्ययनैः अवेदाध्ययनैर्यज्ञाध्ययनस्यसिद्धत्वात्तप्पयज्ञाध्ययनग्रहणंयज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थंतथानदानैर्नचक्रिया
भिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापितपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घोरैरेवंरूपः यथादर्शितंविश्वरूपःपश्यसित्वमेवंरूपः श

186

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपःशक्यअहंनलोके द्रष्टुंत्वदन्येनकुरुप्रवीर ४८
मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वारूपंघोरमीदृङ्ममेदं व्यपेतभीःप्रीतमनाःपुनस्त्वंतदेवमेरूपमिदंप्रपश्य ४९

क्यअहंनलोकेमनुष्यलोकेद्रष्टुंत्वदन्येननत्वत्तोऽन्येनकुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथेतिमातेव्यथामाभून्नेभयंमाचविमूढभा
वोमूढत्वंविज्ञानाद्दृष्ट्वोपलभ्यरूपंघोरमीदृक्यथादर्शितंममेदंव्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतिमनाश्चसन्पुनर्भूयस्त्वंतदेवतच्चतु
र्भुजंशंखचक्रगदाधरंतदेवेदंरूपमिदंप्रपश्य ४९ ॥ ॥ ९

नाकारणंत्वत्तोऽन्येनेमद्रूपमविहीनेनेतिशेषः ४८ विश्वरूपदर्शनमेवंस्तुत्वापद्यस्मात्तद्रूपमानादिभेषितंहितद्रूपसं
हरणमित्याह मातेव्यथेति ४९ ॥ । श्रीरामचन्द्रायनमः ॥

स्व॰
१२

तदेवदर्शयेत्युक्तं किं तद्रूपमपेक्षायामाह किरीटिनमिति चक्रं हस्ते यस्य तमितिव्युत्पत्तिं मत्वाह चक्रेति मदपेक्षाफलप्रदर्शनकर्तव्येत्या
ह यत इति चतुर्भुजेनेत्येकथं सहस्रबाहुत्वं तत्राह यन्नेमानिकेनेति सति विश्वरूपकथमेवरूपमास्केनत्राह उपसंहृत्येति ४५ अर्जु
किंच किरीटिनमिति किरीटिनं किरीटवंतं तथा गदिनं गदावंतं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्राप्ये पेत्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववद्विदित्यर्थः
यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन वसुदेवपुत्ररूपेण सहस्रबाहो वानेमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्व
रूपं तथैव पूर्वरूपेण भवेत्यर्थः ४६ अर्जुनं भीतमुपलभ्य उपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनैः प्रशंसयन् श्रीभगवान् मयेति

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६
श्रीभगवा। मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृ

मया प्रसन्नेन प्रसादोन्मुखेन अनुग्रहबुद्धिं कृत्वा प्रसन्नेन मया तवेदं हे अर्जुन परं रूपं विश्वरूपं दर्शितम् आत्मयोगात् आत्मन
रोश्वरस्य सामर्थ्यात् तेजोमयं प्रचुरं विश्वं समस्तमनंतमाद्यं च यदीदृशं रूपं मम त्वदन्येन त्वत्तो अन्येन केन
चिन्न दृष्टपूर्वं ४७

नेनत्वा मे हृषीकेशोत्पादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति अर्जुनमिति भगवत्प्रसादैकोपायलभ्यं न त्वन्येन मित्याशये
नाह मयेति ४७ ॥ ४ ४

उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुपपादयति भगवानिति नित्य व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवा इति ५२
दर्शनोपायाभावान्नु दर्शकत्वं शक्यते कस्मादिति वेदादिरूपायेषु सत्स्वपि भगवानुक्तरूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह नाहमिति २
श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शमिदं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वामिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्तीति वेत्यभिप्रायः ५२ कस्मात्तन्नाहमिति नाहं वेदैः ऋग्यजुःसा
मार्थ्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो य
था दर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वं ५३ कथं पुनः शक्यस्त्वमुच्यते भक्त्येति भक्त्या तु किं विशिष्टयेत्याह अनन्यया

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ५२ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन
न चेज्यया शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५३ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ५४

पृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथक्त्वेन कदाचिदपि भवति या सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया अन
न्यया भक्त्या त्वनुश्चनन्या भक्तिः तया अहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हे अर्जुन ज्ञातुं शास्त्रेण न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं
च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ५४ ॥ ॥

र्शनायोग्यत्वात्तद्द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशयेनाह दृष्टवानिति ५२ केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति पृच्छति कथमिति शास्त्रीय
ज्ञानद्वारेण तद्दर्शनेन तत्फलं सिध्यतीत्याह भक्त्या त्विति न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति विशेषयितुं पृच्छति किमित्यादिना अनन्याभक्तिमेव
व्यनक्ति सर्वैरिति ५४

787

वञ्छति पुनरनुभूतत्वमभिप्रेत्य तदेवेत्युक्तं रूपमिति तदिदं वज्जेरा ते सत्तो निवेदितवानिति साक्षात् ततयपदंति न यथाभूतेव वचनेमयाप्रत्नेनेसाद्वितर्भुजं
रूपे किं तस्य रूपस्य परिचित्तपरत्वं स्वपुदर्शनेन प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनस्याश्वासनं भगवतो युक्तमित्यत्र हेतुमाह महात्मेति

इत्यर्जुनमिति इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतवचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् भूयः पुन
राश्वासयामास चाश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ५० अर्जुन उ० दृष्ट्वेदमिति दृष्ट्वेदं मा
नुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन इति अर्दतेर्गतिकर्मणोऽसुराणां देवप्रतिपक्षं जनानां प्राणवियोग जनानां नर

संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भू
त्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुन उ० दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः
प्रकृतिं गतः ५१

कारिणमपि त्वां हे जनार्दन अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनैः सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा इदानीमधुना संवृत्तः सं
जातः किं च सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं गतः स्वभावं गतश्चास्मि ५१

एवं भगवदाश्वासितः सन्नर्जुन इदं प्रत्युक्तवानित्याह अर्जुन इति ५१

188

एतच्च सर्वं संक्षिप्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतो भगवत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीत्युपसंहरति अयमिति तदेवं भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य महत्त्वमेकदित्यादिश्यापेन क्रममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तन्मद्देवाद्यो योऽस्यवस्या पि

अयं तवोपदेशो नान्याकाचित् भवति मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ५५
इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्य
स्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ भगवतगीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनो नाम
एकादशोऽध्याय

नः ५५ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानकृतायां गीताभाष्यटीकाया
मेकादशोऽध्यायः ११ समाप्तः

१५

भक्तस्य स्थितिविशेषणाद्गम्येषामहं तु स्वमाशंक्याह अधुनेति समुच्चित्य संक्षिप्य उक्तीर्हत्येति पावत मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परः स्वाम्यपि के
रोतीत्युनरुक्तिरित्याह करोतीति भृत्यस्वामिने तु परमार्थगतिरिति निःश्रेयस तत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह मयेति न तत्रैव सर्वप्रकारैर्भजनं

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृदिति मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म
तत्करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः अहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः मद्भक्तः मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वो

तप

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः निर्वैरः
सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ५५

त्साहेन भजते स मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः प्रीतिस्नेहवर्जितो निर्वैरो निर्गत
वैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेति अहमेव तस्य परा ग
तिर्नान्या गतिः १

धनादिस्नेहस्य फलादिस्साशंक्याह सङ्गेति द्वेषपूर्वकमनिष्टाचरणं वैरं अत्रापकारिषु तदभावेऽपि भवत्येवापकारिष्वितिरां किन्त्वा
ह आत्मन इति ॥ ॥ ॥

मंदमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति येचेति यथाविशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिंत्यं कूटस्थमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरं अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे निरस्तेति करणगोचरत्वव्यतिरेकद्वारा स्फोरयति यथाविशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैः श्रौतिपर्वोद्धगतक्रियापदस्यानुसंगं सूचयति सर्वे तावत् एते योगं समाधिं विदंतीति योगविदः के पुनरतिशयेन राबांम

ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते अंजेर्धातोस्तत्कर्मकत्वात् इदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तदेवापि पर्यु-

ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १ श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां

पासते ते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः १ श्रीभगवानुवाच ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मय्यीश्वरे विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः ये भक्ताः संतो मां सर्वयोगे-
श्वराणामीश्वरं सर्वज्ञं

ध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति के अतिशयेनेति १ किमनयोर्योगयोर्मध्ये सुशको योगो वा पृच्छति किं वा साक्षान्मोक्षहेतुरिति विकल्पमुक्तमेगो-
त्तरे भगवानित्याह श्रीभगवानिति यदि ह्युतीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वान्न पृष्टव्यं तेसाह ये त्वक्षरेति यथा यथात्राह ये त्विति सर्वयोगेश्व-
राणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः १

789

श्रीगणेशाय नमः ॐ अशोच्यानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मण एव ज्ञेयत्वेन प्रतिपादनमुक्तमिति वदन्ते केनेयमिति द्वितीयेति अतिक्रा-
न्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह तेष्वेति सर्वेषामपि पूर्वं च स्वयोगैश्वर्य्यजन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियन्तृत्वाद्यानन्त्यैश्वर्य्ये सा-
मर्थ्यानेन सर्वत्रेश्वरप्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्याप्तत्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापद्य मन्दमध्यमयोरनुग्रहाय प्रोक्तमित्यर्थः एकाद

३ श्रीगुरवे नमः द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्य्यसर्वज्ञानशक्तिमत्त्वस-
त्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितं तमुपासनार्थमेव त्वया च द-
र्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीति अर्जुन उवाच एवमिति एवमित्यतीतानन-

अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥

न्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मकृदित्यादिना एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते ये समाहिताः
सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ॥

ये त्वन्तमनुद्रवन्ति विश्वरूपेति अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति मत्कर्मेति पद्याधिकारेणारम्भोपेतानि साधनानि निपेक्ष्य मध्यायान्तापवर्गापन्नादौ प्रश्नमुत्थापय-
न ति अर्जुन इति सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः एवंशब्दार्थमुक्त्वा तमनूद्य सततयुक्ता इति विभागं विभजते एवमिति ये भक्ता इ-
त्यनूद्य व्याचष्टे अनन्येति ॥ श्रीरामदूयनमः ॥ ७ वं

गी॰भा॰टी॰
२

अव्यक्तत्वमेवाचिंत्यत्वेपि हेतुरित्याह यद्धीति कूटशब्दस्योक्तार्थत्वं प्रयोगतः साधयति कूटरूपमिति आदिपदेन तार्यैः प्रहृतं किं तत्कूटं यत्कूटशब्दित
मित्याशंक्याह तथाचेति उक्तरीत्या कूटस्यानंतार्थत्वे सिद्धे पुनः कस्य संसारस्य बीजेन दृश्यमाणेन नानाविधदोषोपेतेन तद्देहसंख्याहृतं मायां तु
प्रकृतिं विद्यात् मम माया दुरत्ययेत्यादौ मायाशब्दितं तया प्रसिद्धमविद्यादि तदिति कूटशब्दितमित्यर्थः तत्राध्यक्षत्वेन केन रूपेण गोसाशंक्यापामाह त

180

यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिंत्यं तद्विपरीतत्वादचिंत्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमंतर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ
कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके तथाचाविद्याद्यनेकसंसारबीजमंतर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महे
श्वरं मम माया दुरत्ययेत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत्कूटं तस्मिन् स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया अथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मा

कूटस्थमचलं ध्रुवम् ३ संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४

त्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ३ संनियम्येति संनियम्य सम्यगुपसंहृत्येंद्रियग्राममिंद्रियसमुदायं सर्वत्र [illegible] सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तु
ल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः ये त एवंविधाः प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः

दृश्यमानेति कूटस्य शब्दस्य निश्चितत्वमर्थमाह अथवेति पूर्वमुपजीव्यानंतरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह अत एवेति ३ कथमक्षरमुपासते ते तदुपा
सनेनैव किं साध्यमिति तदाह संनियम्येति तुल्या हर्षविषादरागद्वेषादिरहिताः सम्यग्ज्ञानेनात्मानमुपनीततत्वात्तत्कर्मपरोपेक्षपरतं भवं विविच्य सित्वा
हयेतरति सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रतो निरताः सर्वेभ्यो हितमेव चिंतयंतः स्वदेवाचरंति ४

रामः
२

विमुक्तो त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशा निमित्तभूता तिमिरशब्दिता नानापतानकृतां दृष्टिं रविप्रियामिप्याधीयेस्यंतमिति वि शनच्छि विमुक्तोतिनि सम्यक्त्वेनाधपति
घ श्रुतीतेति तत्रोक्तो यो ध्येयो मत्क मे हृदि स्यादिति लिनूनि श्चयेनापनेमायागमनेनतस्तन्निपमेनानुध्यानेनतेनेसर्थे उपासते मपि स्मृ जिंस दाकुर्वतीत्यर्थः त्र
क्तोपासकानां युक्ततमत्वं व्यनक्ति नैरंतर्येणेति तदेव स्पष्टयति अहोरात्रमिति अह्नि च रात्रौ चोत्रामतिरापेन मामेव विषयांतर विमुक्ताश्चिंतयंती हेरा

नित्ययुक्ता इति विमुक्तरागादिक्लेशं तिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानंतराध्यायांतोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः संतः उपासते श्रद्धया प
रयोपेता ये ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरंतर्येण सहितेन मच्चित्ततया हेतुना मतिवाहयंति अतो युक्ते तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुं
किमितरे युक्ततमा न भवंतीति न किंतु तान् प्रति पक्षकत्वं तद्रूपं ये त्वक्षरमिति [illegible] ये तु अक्ष [illegible]

नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च

रमनिर्देश्यमव्यक्तत्वाद्यशब्दगोचरमिति निर्देष्टुं शक्यते अतो ऽनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते परि समंताद् उपासते उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपा प
स्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते अक्षरस्य विशेष
त् णमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापित्वं चाव्यक्तत्वादचिंत्यं

मर्थः २ वक्ष्यमाणं तदुपरि ब्रह्मादिस्तुतं पूर्ववत्केवलप्रकरणमिति किमिति पाठिका पर्वेभ्यः फलतो विशेषाभावेऽपि तु शब्दः अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह अव्यक्त
त्वादिति यतो ऽव्यक्तमतो निर्देश्यमिति योजना निरुपाधिके ऽपि अक्षरमुपासने निपद्यते उपासनमिति शास्त्रतो ऽध्य [illegible] तामथ्यानुपेक्षा ऽक्षेले नोपगम्योपास
नेनतथैवेति छतिपर्वां चिदेकज्ञानमक्षरमात्मानमेवाहमस्मीति भावयेतो ऽनेन हि हर्ष विवृतमित्याह यथेति ७

गी॰भा॰टी॰
३

पा २

तेकथंवर्तंते तत्राह अक्षरेति यद्यक्षरोपासकाः मामेव प्राप्नुवंतीति विशेष्यं तैर्न त किं सगुणोपासकास्त्वां नाप्नुवंति तेन तेषां क्रमेण मत्प्राप्तिरित्याह ये त्विति तु शब्दः शंकावि-
वृत्त्यर्थः ६ तेषां भगवन्त्वयाभिन्नो किंफलमिति शंकामनुभाव्य फलमाह तेषामित्यादिना समुद्धर्ता सम्यगुद्धर्ता अज्ञानावष्टंभ राणेनेत्यर्थः मृत्युरज्ञानं म

अक्षरोपासकानां पद्धतेर्नेतदुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः ये त्विति ये तु सर्वाणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्पराः अहं परो येषां ते मत्पराः संतोऽनन्येनैव अविद्यमानमन्यदा-
लंबनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायंतश्चिंतयंत उपासते ६ तेषां किं तेषामिति ते-
षां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरो दुस्तरत्वात्तेन

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसां ७ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८

त्यम॰ स्मात् संसारसागरात् अहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते-
मय्यावेशितचेतसस्तेषां ७ यत एवं तस्मात् मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं आधत्स्व स्थापय मय्येव अध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमा-
धत्स्व निवेशय तेन ते किं स्यादित्यत्राह निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि वासं करिष्यस्येव अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः सं-
शयाद्यनर्थहेतुत्वात्तेनं कार्यं तया युक्तः संसारः ७ भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठा पासनायाउपपत्तितव्यमित्याह यत इति अस-
हिताकरणोऽस्येकपरार्थे मनोवृत्त्योर्भगवत्येव स्थापने प्रश्नपूर्वकं फलमाह तत इति भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ प्रतिबंधाभावे सत्त्वपति संशयोऽत्रेति ८

त्रेनकर्नोऽसः ८

191

एम॰
२

ज्ञानवतांयथाज्ञानंभगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमेतदित्याह नत्विति ज्ञानिनोभगवत्प्राप्तिःसिद्धैवेत्यत्रप्रमाणमाह ज्ञानीत्विति ज्ञानवतांभगवत्प्राप्तौनरानुपयुक्ततमावक्तव्याः कथंसगुणब्रह्मोपासकान्युक्ततमानुक्तवानसीत्याशंक्याहनहीति ४ सगुणोपासकेष्वपिकश्चिदित्याह किंत्विति अक्षरोपासनस्यदुष्करत्वादुपासनान्तरस्यसुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह क्लेशइति अधिकएवेतरेभ्योदेहदर्शिभ्यःकामिभ्यइतिशेषः तेषांक्लेशस्याधिकतरत्वेहे

ननुतेषांवक्तव्यंकिंचित्तंमांतेप्रानुवंतीति ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमितिप्रयुक्तं नहिभगवत्स्वरूपाणांसतांयुक्ततमत्वमयुक्ततमत्वंवाच्यं
४ किंतुक्लेशइति क्लेशोधिकतरोयद्यपिमत्कर्मादिपराणांक्लेशोऽधिकएवक्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनोपरमार्थदर्शिनोदेहाभि

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्
अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यते ५

मानपरित्यागनिमित्तः अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्तेऽक्षरेआसक्तंचित्तंयेषांतेअव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसांअव्यक्ता गी
हियस्मात्तेषांगतिरक्षरात्मिकादुःखंदेहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते अतःक्लेशोऽधिकतरः ५

तुमत्वाविशिनष्टि देहेति अव्यक्तमत्यंतसूक्ष्मंनिर्विशेषमक्षरंतस्मिन्नासक्तमभिनिविष्टंचेतोयेषांतेषामित्तिपावन अक्षरोपासकानांक्लेशस्याधिकतरत्वेभगवानेवहेतुमाह अव्यक्तेतिदुःखंदुःखेनअतिकृच्छ्रेणेतियावत अनोदेहाभिमानत्यागादित्यर्थः ५

गी॰भा॰टी॰
४

ज्ञानस्य

उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह इदानीमिति ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयो अभ्यासो ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासो निश्चयपर्यन्तो ध्यानाभ्यासो वा ज्ञानस्य सति शिष्यमाणत्वे साल्प रत्वेन तुल्यत्वे हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह एवमिति प्रीणीत भगवानिति तस्मिन्कर्मसंन्यासपूर्वकमित्यर्थः पूर्वविशेषणवतो निपतत्वित्तस्पष्टत्वोपयोक्ता त्यागादित्यर्थः अनन्तरमेवेत्युक्त्यन्तरमिति ननु कर्मफलत्यागस्य स्तवः कोटिकरत्वे सम्यग्धीरेव तत्त्वे ति श्रुतिस्तुतिप्राप्तिर्विहन्यते तत्राह

कर्मफल=

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयो हीति श्रेयो हि प्रशस्यतरं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासाज्ज्ञानं तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मत्यागो विशिष्यत इति अनुषज्यते एवं कर्मत्यागात्पूर्वविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्न तु कालान्तरमपेक्षते अत्रस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसा

192

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ध्यानात्कर्मफलत्यागः ६

अशमर्थी:

धनमुपदिष्टं न प्रथममेवातः अश्रेयो हि ज्ञानमित्यादिनोत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मत्यागः स्तूयते तमकृतसंपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तौ वनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात्केन साधर्म्येण स्तुतिपरत्वेनैव प्रयुज्यते इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं

अत्र स्तौतीति दीर्घेण कालेनाऽदरनैरन्तर्येणानुष्ठिताद्ध्यानात्तु साक्षात्कारद्वारेण साधुत्वोपशान्तेस्तु त्याविधाध्यानात्त्यागस्य विशिष्टत्वोक्तेस्तद्धेय स्तुतिरेवेत्याह अतश्चेति तत्र हेतुमाह संपन्नेति संपन्नानि प्राप्तानि साधनान्यन्तःकरणानि तेषामपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरस्यानुष्ठे येत्वेनोपदेशात्त्यागे चोपदेशात्पूर्वस्मान्निदित्यर्थः त्यागे विशिष्टत्ववचनस्य केन साधर्म्येण प्रतिस्तुतित्वमिति पृच्छति केनेति उत्तरमाह पूर्वेति अम तत्वमुक्तमथमस्यैव जो भवतीति शेषः

१२॰
५

मत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्त्युपायांतरमाह अथेत्यादिना ९ एकमालंवनं स्थूलं प्रतिमादि समाधानेंततोऽभ्यंतरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यं हेत्वाभिनिवेशादभ्यासा
धीने योगेपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायांतरमाह अभ्यासेपीति अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थकर्माणि कुर्वाणस्य क्लिंसादिसाधं चाह अभ्यासेनेति सिद्धिर्वेत्यमाव

अथेति अथ एवं यथोक्तो वा मेंतथामपि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलेकर्जुंन सक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालंवने स
र्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्व आप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय
९ अभ्यासेपीति अभ्यासेप्यसमर्थोसि अशक्तोसि तेनर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मपरमो मत्कर्मप्रधानो भवेत्यर्थः अभ्यासेन

अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं अभ्यासयोगेनततोमामिछाप्तुंधनंजय ९ अभ्यासेप्यसमर्थोसिमत्कर्मपरमोभव म
दर्थमपिकर्माणिकुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोसिकर्तुंमद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागंततःकुरुयतात्मवान्

विनामदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्वशुद्धिं योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि १० अथैतदिति अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरत्वं त
त्कर्तुमशक्तोसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि तस्य समर्पणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं तर्हि योक
र्मणां फले संन्यासं सर्वकर्मफलस्य त्यागं ततो नंतरं कुरु यतात्मवान् संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ११

तव अपिचक्तव्यवधित्तचेतनार्थः १० भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शंकते अथेति बहिर्विक्षिप्तचेतस्त्वादित्यर्थः तर्हि भगवत्प्राप्त्युपायत्वेनं संपत्तस्थितो
भूत्वा कर्मफलं संकुर्वित्याह मद्योगमिति ११

गी·भा·टी·

५

रत्वात्म्याक्षरोपासनेकर्मानुष्ठानेनैवैकत्रप्रयुक्तमित्याह अक्षरेति नत्वक्षरोपासकवदस्मेषामपि ईश्वरात्मत्वाविशेषात्कुतस्तदधीनत्वं तत्राह यदीति कर्म
योगस्याक्षरोपास्ते श्रूयुगपदेकत्रयोगेहेत्वंतरमाह यस्माद्धेति कुतः कर्मैवेत्यादावितिशेषः किंचाक्षरोपासकोवाक्षरीश्वरमात्मानेवेत्तिनातो
क्रियायोगगुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवतिगुणत्वेश्वरत्वयोरेकत्वव्याघातात्तदंतोपिनाक्षरोपासनकर्मानुष्ठानैकत्रप्रयुक्तमित्याह नचेति अक्षरो

ते प्राप्नुवंति मामेवेत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातंत्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतंत्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्ता यदि
हीश्वरस्यात्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्यैव ते इति समुद्धरणकर्मेव कर्तृत्वेनानप्रस्तिपेशत्वं स्याद्यस्मादर्जुनस्यात्मतमेव
हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनानन्विर्तकर्मयोगभेददृष्टिमेनमेवोपदिशति नचात्मानमीश्वरं प्रमाणतोवुध्याकस्त्वितगु
णभावं जिगमिषतिकश्चिद्बुधः तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानां अद्वेष्टा सर्वभूताना

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३

मित्यादिधर्मपुंजसाक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीतिप्रवर्तते १२ अद्वेष्टेति अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टात्मनो दुःखहेतुमपि न किंचि
त द्वेष्टि सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति मैत्रः मित्रे भावो मैत्रं मित्रतया वा वर्तत इति मैत्रः करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वा
न्करुणः सर्वभूताभयप्रदः संन्यासीत्यर्थः निर्ममो ममेतिप्रत्ययवर्जितः निरहंकारो निर्गताहंकारप्रत्ययः समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वे
षरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोभिहतो वाविक्रियएवास्ते १३

पात्ति कर्मयोगयोरेकत्रयपीयौ पोगोपलितमाह तस्मादिति अक्षराणां कर्मिणां वक्ष्यमाणं धर्मजातमसंभवत्वेनोपयोगादक्षरनिष्ठानामेवेद
मुच्यते विरुद्धांशस्य तु सर्वोत्र वमिष्टमेवेत्यर्थः सर्वेषां भूतानाममध्येयो दुःखहेतुर्नविद्यानपिद्वेष्टीत्येवमाशंक्याह आत्मनइति तत्र हेतुः सर्वा
णीति सर्वभूतानामिति अभयतः संबध्यते ममप्रत्ययवर्जितो देहेपीतिशेषः युतस्वाध्यापहतताहंकारान्निःक्रांतत्वमाह निर्गतेति १३

193

श्रीयुक्तं

१८·
५

कामं प्रहाणात्वाँमृतत्वार्थत्वमकामयमानेरं स्याद्वापि सिद्धमित्याहत इति काम्यत्यागसाम्यात्तत्त्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य नैष्ठिकत्वमित्याशंक्याह कामाश्चेति कर्मफलत्यागादेव शांतिश्चेत्तत्तानभिष्ठापेक्षितेत्याशंक्याह तत्त्यागे चेति तथापि कथमत्तस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशंक्याह इति त्वेति विद्यावतस्त्यागवदविद्वत्त्यागत्वाविशेषाद्धृदि श्रिता इत्युक्तिः पुंसो नि स्तुतिमुपसंहरति इति तत्सामान्यादिति किमर्था स्तुतिरित्याशंक्य त्यागे ह्यविमुखस्य प्रवर्त्तयितुमित्याह प्ररोचनार्थेति त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति यथेति फलत्यागश्रेयोहेतुश्चेत्कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशं नस्मृतिं उ कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणां फलानि तत्त्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानंतरैव शांतिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञस्य सर्वकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्थेयं यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानीन्तना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयन्ते एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितं १२ अत्र चात्मेश्वराभेदमाश्रित्य विश्वरूपेश्वरे चेतः स

त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् १२

माधानलक्षणो योग उक्तः ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि चाथैतदप्यशक्तोसीत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयन्नितथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् १

हरावकर्मेति फलाभिलाषं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यापि तस्मिन्नरे श्रेयोहेतुतापापाविवक्षितत्वाज्ज्ञानानुष्ठानानर्थकमित्यर्थः १२ तं प्रत्यक्षेष्टसाधनतामुपं वृत्तं कीर्तयति अत्रेति तत्परोक्षराः स्यतिकोऽभेदो न तर्हि ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योगोऽस्ति नाभेदे आत्मध्येयताभावान्नापेक्षितो नाभेदे कर्मानुष्ठानं तत्स लत्यागो वा परस्यैतरयोगा हि स्यर्थं भगवदुक्तिसामर्थ्यादपि कर्मयोगादिनाभेददृष्टिमतो भवतीत्याह अथेति अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत्कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयतीत्याह तथेति अक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिपर्यन्ता इति भगवन्तमसादुवैतीति न तत्याक्षिर्मितः सात्तान्तरापूर्वा अपि नेतद्याचकर्मिणो नाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः १

अजीवयो।

गी॰भा॰टी॰
६

अनपेक्ष इति आदिपदमपेक्षणीयसर्वसंग्रहार्थं प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तुं कर्तव्येषु कर्तुं च समर्थः परैस्ताडितस्यापि नास्य व्यथा भयप्रसंगे जितसुखतितिमाश्रि
स्याद्गतेति १६ न च हृष्यतीत्यनेन यो न हृष्यति प्रहृष्टस्य स्वल्पापायमपि पश्यापायमपकर्षं घ्नन् पक्वतत्त्वं तमित्यभ्युपगमाद्द्वेष्टीत्यादि हिंसामपि त्वा

794

अनपेक्ष इति देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो निःस्पृहः शुचिर्बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्षः प्रत्युत्पन्ने
षु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः उदासीन इति उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनः गतव्यथो गतभयः
सर्वारंभपरित्यागी आरभ्यन्त इति आरंभा इहामुत्रार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारंभास्तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारंभप

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६
यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७

रित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः १६ किं च यो न इति यो न हृष्यति इष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं कां
क्षति शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७

निनोलक्षणमित्याह किं चेति सर्वारंभपरित्यागीत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विहितारंभत्यागस्यासंकोचोऽस्तीति विशिनष्टि शुभाशुभ इति
वैषम्यवृत्तभावादपि ज्ञानिनो विशेषमित्याह १७

ल॰
९८

अक्षरोपासकस्य ज्ञानवतो विशेषणान्तराण्याह संतुष्ट इति सततमिति सर्वत्र संबध्यते कार्यकरणसंघातस्वभावपर्यालोचनाद्धैर्यं स्थिरत्वं ऋजुत्वं कौटिल्यादिनाऽनभिभवनीयत्वं मद्भक्तो मद्भजनपरो ज्ञानवानिति यावत् १४ ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह प्रियो हीति किमर्थं तर्हि पुनरन्येनेत्यत्राह तादृशेति उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमेवास्त्याह यस्मादिति न केवलमुद्वेगं प्रत्युपादानत्वमेवास्य नास्ति नो उपपन्नं किं तु तत्कर्तृत्वमप्यस्यात् न चेति अन्तरि

संतुष्ट इति संतुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे लाभे च उत्पन्नालंप्रत्ययः तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च संतुष्टः सततं योगी समाहितचित्तः यतात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्यात्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः १४

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४ यस्मान्नोद्विजते लोको
लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्च्यते यस्मादिति यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संक्षुभ्यते लोकस्तथा लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः अमर्षोऽसहिष्णुता भयं त्रास उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५

स्तुत्यापकर्षप्रकर्षस्येति शेषः आसक्त स्वरादिदर्शनाधीनः उद्विग्नत्वमवेतनाज्ञ ननाधीनस्य लोकादिति यतत्वा १५ निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञा
ज्ञानिनो विशेषणमित्याह १५

पुनःपुनर्भक्तेर्ग्रहणमपवर्गमार्गे संप्रत्यमार्थज्ञानस्योपायोऽद्वेष्टेत्यादिधर्मजातं तान्नवतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति अद्वेष्टेत्यादिना चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह प्रियो हीति यद्यपि प्रथमोक्तं धर्मजातं तानवतो लक्षणं तथापि जिज्ञासून् नोत्तानोपायत्वेन प्रयत्नानुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति यस्मादिति तदेवं सोपाधिकाभिध्याने परिपाकान्निरुपाधिकमनुसंदधानस्याद्वेष्टा सर्वभूतानामि

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरोपासकानां संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंहरति ये त्विति ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तं अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः सन्तः मत्परमाः यथोक्ताक्षरमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमाः मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्ष

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः २०

णां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः यस्मात् धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः २० इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२

स्यादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्जनपतत्त्वमात्मसाक्षात्कारसंभवात्ततो मुमुक्षुणा प्रयत्नेन तद्धेतुवाक्यार्थधीविषयोऽवपयोग्यत्नमहार्थोऽनुसंधेय इति सिद्धं २० इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतौ गीताभाष्यटीकायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः १२

समइति अद्वेष्टेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः संप्रति सर्वत्रैवाविकृतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्र चेतने ह्रियादावचेतने च चंदनादावित्यर्थः १८
वाग्यमत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्त्येवाह किंचेति निंदादोषसंकीर्तनं स्तुतिर्गुणगणानं देहस्थितिमात्रफलेनान्नादिनान्नानिनः सं

समइति समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च संगवर्जितः १८ किंच
तुल्येति तुल्ये निंदास्तुती निंदा च स्तुतिश्च निंदास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी मौनवान् संयतवाक् संतुष्टो येन के

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः १८
तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९

त्र
नचित् शरीरस्थितिमात्रेण तथा चोक्तं। येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति
किंच अनिकेतो न निकेतनमाश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सः। निकेत अनागारे इत्यादिस्मृतेः तत एव स्थिरमतिः पर
मार्थवस्तुविषया यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियः १९

त
भौनेत्र्याक्लि

तुल्येति स्मृतिं प्रमाणयति तथा चेति नियं निचामरादि स्वमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह किंचेति न कुर्यान्नोरके संगो न चैलेन चिउस्करे ना
गारेणासनेनान्नेयस्यैव मोभवितुमसः इति स्मृतिमुक्ते वेषु प्रमाणयति नेत्यादिना १९ ॥

गी.भा.च
१

ज्ञानं स्तौति ज्ञानस्यैव फलोपगमादनत्वस्येत्याशंक्याह प्राप्येति मुनिशब्दस्य चतुर्थाश्रमविषयत्वेन तन्मात्रादेव ज्ञानायोगात् कुतं तेषां मुक्तिरित्याशंक्याह मननेति
सिद्धेर्ज्ञानं तत्परमिति विशेषणात् ध्यावृत्तिमुक्तिं समाह मोक्षाख्यामिति देहाख्यस्य संबंधस्य पूर्वमाह अस्मादिति १ ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह तदे
अस्याश्चेति कथं ज्ञानाश्रयणं तदेतु श्रवणादिसामग्रीसंपत्तिद्वारेत्याह ज्ञात्वेति साधर्म्यं गोगवयोरिव विदुषीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशंक्याह मत्स्व
रूपतामिति साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदधीप्राप्ता गीताशास्त्रविरोधः स्यादित्याह न त्विति ज्ञानस्तुत्यर्थं तस्य फलस्याविवक्षितत्वाच्च नात्र तात्पर्यमित्याह फ
लेति साहन्त्येधीफलं हि त्याज्यानफलमप्युक्तं तं प्रसज्येते तस्यैव २ ज्ञानानां तेन ज्ञातानामेवावान्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्भवविष्यतीत्याशंक्याह ता

प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः १ अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति
इदमिति इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः न तु समानध
र्मता साधर्म्यमिह क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलयेऽब्र
ह्मणोऽपि विनाशकालेऽपि न व्यथन्ति च न व्यथां नापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः २ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह ममेति मम स्वभूता

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च २ मम योनिर्म
हद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ३

मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते
तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्व
यशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ब्रह्मादिस्थावरान्तानां ३

स सर्गेऽपीति २ ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायां बहिश्चेतसे विवक्षितमर्थमाह क्षेत्रेति स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं व्यावर्तयति मदीयेति ईश्वरीं त्रिगुणशक्तिं व्यावर्जयं
ति त्रिगुणात्मिकेति सांख्यीयप्रकृतिरपि महदादिवर्तितया योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि पुरुषोपादानत्वमभिप्रेतमित्याह सर्वभूता
नामिति प्रकृते महत्त्वं साधयति सर्वेति सर्वकार्यव्याप्तिमात्रापयोनाविवक्षितब्रह्मशब्देन लिंगं वैषम्यात्मा स्वेतस्य योनिं कथंचिदित्याशंक्याह योनिरिति तस्मिन्नि
त्यादिव्याचष्टे तस्मिन्निति ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारकत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदमन्यद्दर्शितमित्याशंक्याह क्षेत्रेति ३

त्व॰
२

196

८१

श्रीगणेशायनमः ॐ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमुक्तं तस्यापि तु स्वध्यायांतरमवतारयन्नध्याययोरुत्थाप्योत्थापकत्वरूपां संगतिमाह स
र्वमिति सिद्धांतेनाध्यायांतरारंभं सूचयति अथवेति तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति ईश्वरेति प्रकृतिस्थत्वेउरुषस्यप्रकृतत्वात्तस्यैकाध्यासक्तस्यैव गुणे
ष्वशब्दादिविषयेषु संगोऽभिनिवेशः सोऽपि ध्यानमुक्ताः तानिक्षिप्य तदुत्तरत्वेनाध्यायारंभ एवं वेदितव्य इत्यध्यायसंबंधमित्युक्त्वाह कस्मिन्निति पूर्वोक्ते
नार्थेनाध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकारः परमित्यस्य भाविकालार्थत्वव्यावृत्त्यर्थं पितुः संगतिमाह परमिति भूयः शब्दस्याधिकार्थत्वमिहनास्तीत्याह पुनरि
ति पुनःशब्दार्थमेव विवृणोति पूर्वेष्विति पुनरुक्तिस्तर्हीत्याशंक्यासकृदुक्तेऽपि न दुर्बोधत्वात्पुनर्वचनमर्थवदित्याह तज्ज्ञानेति विशेष्यप्रकरणनिर्दिष्टमिति

श्रीगुरवेनमः सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं परं भूयस्तादित्याद्यध्यायारंभः अथवा ई
श्वरपरतंत्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतंत्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु संगः संसारकारणत्वमित्युक्तं पुरुषः
कस्मिन्गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नंतीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभग

श्रीभगवानुवाच परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धि
मितो गताः

व्या० परमिति परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबंधः भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामीति तच्च परं परवस्तुविषयत्वा
त् किं तत्ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तमं उत्तमफलत्वात् ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति तानि न मोक्षाय इदं तु मो
किं तदिति निर्धारणे षष्ठी मानायतनस्य प्रकर्षं दर्शय ((येति परोत्तमशब्दाभ्यां श्लाघितमिति श्रोतुर्बुद्धिरुत्साहनार्थं पुनस्तत्त्वज्ञानं ।
ति सर्वेषामिति परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशंक्य विषयफलभेदान्नैवमित्याह उत्तममिति ज्ञानेनेत्यादौ ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तान्यथे श
चज्ञानस्य साध्यत्वेनोत्तमत्वाज्ज्ञानस्य कर्मजेनेत्याशंक्याह ज्ञानानामिति नामानित्वादीनामग्रहणमिति शेषः इतीज्याहंदेवंविदे वशेषो द्रष्टव्यः प
योक्तज्ञानात्प्रशंसाकुतस्तत्तज्ज्ञानस्य प्रकर्षमित्याह यज्ज्ञात्वेति ज्ञात्वेति समाह मोक्षबुद्धीति ।

संभवत्यस्मादिति संभवः प्रकृतिः संभवो येषां ते तथेति प्रकृतिजन्यानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वमाह, तेचेति सांख्यीयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां आवर्जयति भगवदिति स्वकार्यसंबंधेन नित्यरां बध्नंतीत्यविकारस्य तस्योपदर्शनीयं नीति क्रियापदं व्याख्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे महांताविति देहवंतं देहमात्मानमभिमन्यमाने देहस्वामिनमित्यर्थः कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमित्याशंक्य कुर्यान्मेरावणाधिपमिति न्यायेन माया माहात्म्यमिदमित्याह अव्ययमिति स्वतो धर्मितो वा व्ययपरिहितमित्यर्थः पापामाह अव्ययत्वं चेति ५ लिप्यते न स पापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नंतीति वचनमिति शंकते नन्विति स्वकार्यानुबंधेन क्रियापदं आचक्षाणैरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वान्मैवमित्याह परिहृतमिति किंलक्षणा गुणाः केन बध्नंतीत्यपेक्षा

तेच प्रकृतिसंभवा भगवन्मायासंभवा निबध्नंतीव हे महाबाहो महांतौ समर्थतरावाजानुप्रलंबौ बाहू यस्य स महाबाहुः हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवंतमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादित्वादित्यादिश्लोके ५ ननु न देही लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नंतीत्यन्यथा उच्यते परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नंतीवेति तत्र सत्त्वमिति तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मलत्वात्स्फटि

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६

करवंमणिः प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति कथं सुखसंगेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखे संजननमिति ॥६

यामाह तत्रेति निर्धारणार्थं तत्रेति सप्तमीं व्याचष्टे तत्र सत्त्वादीनामिति पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं निर्मलत्वं स्वच्छत्वमावरणवारणक्षमत्वं तस्मात्प्रकाशकं चैतन्याभिव्यंजकं निरुपद्रवमिति निर्मलं सत्त्वं सुखस्याभिव्यंजकमित्यर्थः केन द्वारेण तदात्मानं निबध्नातीति पृच्छति कथमिति सुखसंगेन बध्नातीत्युत्तरं तदेव विवृणोति सुख्यहमित्यादिना प्रागुक्तसुखस्याभिव्यंजकसत्त्वपरिणामोऽत्र विषयस्तज्जनितसुखमुच्यते संश्लेषापादनमेव विशदयति मृषैवेति॥ ॥६

297

गर्भशब्देनोक्तं संयोगस्य फलं दर्शयति संभवइति आदिकर्त्तासभूतानामिति तस्माद्धिरण्यगर्भकार्यत्वाद्वा भूतानां कथं ययोक्तगर्भाधानं निमित्तत्वमि
त्याशंक्याह हिरण्यगर्भेति ३ ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्यगर्भोद्भवमभ्युपेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिविशेषेषु देहविशेषाणां कारणा
न्तरसंभवान्नेत्याह सर्वयोनिष्विति तत्र तत्र देहे त्वेनरं प्रतिभासेकुतः स्वेहेतुत्वमित्याशंक्य सत्वतद्रूपेणास्मैवावस्थानादित्याह सर्वावस्थानिति ४ एवं क्षेत्र
क्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता वृत्तैवा विषयासक्तेति स्वरूतोक्तं रहानीमध्यायादावुक्तमाकां हाद्वयं प्र विवृ्यानंतरश्लोकेनोत्तरमाह केगुणा इति

संभवउत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेणानंतरं तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ३ सर्वयोनिष्विति देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयो
निषु कौंतेय मूर्त्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छितांगावयवा मूर्त्तयः संभवंति पाशा तासां मूर्त्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीज
प्रदो गर्भाधानस्य कर्त्ता पिता ४ केगुणाः कथं बध्नंतीत्युच्यते सत्वमिति सत्वंरजस्तमइत्येवं नामानो गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिव

संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्त्तयः संभवंति याः तासां ब्रह्म महद्योनि
रहं बीजप्रदः पिता ४ सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ५

तद्व्याश्रिताः नगुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं तस्मात् गुणाइति नित्यपरतंत्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निबध्नंतीव तमास्प
दीकृत्यात्मानं प्रतिलभंत इति निबध्नंतीत्युच्यते ॥

सत्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशंक्य परंतत्र सत्वादिस्याद्गुणत्वं इति रूपादिवद्गुणत्वं शब्दः सत्वादिषु कथं गुणशब्दः सत्वादिद्रव्याश्रितत्वेनि
श्रितत्वात्किं न स्यादित्याशंक्याह पारिभाषिक इति प्रकृत्यात्मकानां तेषां सत्वादिद्रव्यत्वान्न वर्तते त्याह नरूपादिवदिति गुणानां प्रकृतेस्त्रयः यगुणेरन्यत्वे कु
तस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशंक्याह नगुणेति अत्यंतभेदे गवाश्ववत्तद्भावानुपपत्तेस्तद्भावाभेदे च तद्भावासंभवादिरोषानकृतत्वे गुणपरि
भाषेत्याशंक्याह तस्मादिति क्षेत्रज्ञं प्रतिनित्यपारतंत्र्ये हेतुमाह अविद्येति केगुणा इत्यस्यानंतरमुक्तं कथं बध्नंतीत्यस्योत्तरमाह क्षेत्रज्ञमिति तदेवोपपाद
यति तमास्पदीकृत्येति ॥

रजस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नातीत्याशंक्याह रज इति रज्यते संसज्यतेऽनेन पुरुषो विषयेष्विति रागोऽसावात्माऽस्येति रागात्मकं रजो विद्धि जानीहीत्याह रंजनादिति समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः तृष्णा चासंगश्च तृष्णासंगौ तयोः समुद्भवः तमिति विग्रहं गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विशिनष्टि तृष्णासंगयोरर्थभेदमाह तृष्णेत्यादिना रजोलक्षणमुक्त्वा निबंधकत्वप्रकारमाह तद्रज इति कर्मसंगं विभजते दृष्टेति अकर्तारमेव पुरुषं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ७ तमस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नातीत्यत्राह तमस्त्विति गुणानां प्रकृतिसंभवत्वाविशे

रजो रागात्मकमिति रजो रागात्मकं रंजनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः आसंगः प्राप्ते विषये मानसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः तृष्णासंगसमुद्भवं तृष्णासंगयोः समुद्भवं तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः हे कौन्तेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजननं तत्परता कर्मसंगस्तेन निबध्नाति रजो देहिनं ७ तमस्त्विति तमस्तृतीयो गुणो

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसंगेन देहिनं ७ तमस्त्वज्ञानजं वि
द्धि मोहनं सर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८

अज्ञानजं अज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चालस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो निबध्नाति भारत ८ ॥ ॥ ७

षेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावानापत्तेरिति मत्वाह अज्ञानादिति मुख्येति हिताहितेन मुह्यत्यनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबंधकमिति कार्यद्वारा तमो निर्दिशति मोहनमित्यादिना लक्षणमुक्त्वा तमसो बंधनकरत्वं दर्शयति प्रमादेति कार्यतारतम्याविवेको विहितस्य कर्त्तव्यस्याकरणं प्रमादः निरीहत्वमुत्साहप्रतिबंधस्तालस्यं स्वापो निद्रा ताभिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयतीत्यर्थः ८

किमितिमय्येवेतिविशेषणंसंगस्यवस्तुत्वसंभवादित्याशंक्याह सैवेति नन्विच्छासंगोभिनिवेशश्चेत्येकोर्थस्तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात् किम् विषयेत्याशंक्यमनोधर्मत्वादिच्छादेर्नात्मधर्मत्वमित्याह नहीति इच्छादेरनात्मधर्मत्वे किंप्रमाणमित्याशंक्याह इच्छादिश्चेति तस्यानात्मधर्मत्वसंभवे फलितमाह अत इति संजयतीवसत्त्वमितिशेषः इवकारप्रयोगे हेतुमाह अविषयेति तस्यावस्तुनोऽनात्मसंबंधस्य यापिसंबंधांतराभावा दसावात्मानात्मधर्मत्वमापाद्यदृष्टत्वमात्रहेतुः सत्कीर्येति वर्जितमदंतःकरणस्यविषयत्वादात्मनःसाधकत्वेनतन्नाश्रयत्वेयतिर्नदविवेकरूपावि

सैषाऽविद्यानादिर्विषयधर्मो विषयिणो भवति इच्छादिश्च धर्मोऽन्तःक्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवताज्ञोऽविषयो वस्तुकी यधर्मभूतयाऽविषयविषय्यविवेकलक्षणया । ह्यात्मधर्मे सुखे संजयतीव सक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव तयाऽज्ञान संगेन ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नात्मनः । आत्मधर्मत्वे संगानुपपत्तेर्बंधानुपपत्तेश्च सुखदे वज्ञानादौ संगो भेतव्यः अनघस्यासन् ६

ध्येतिं तत्स्वरूपमाह विवयेति प्रयोक्ताऽविद्यामाहात्म्यमिदं परस्य रूपे गतं कर्मैव सक्तिसंपादनमित्याह अलेति तत्रेदं वस्तु रूपेति सक्तमिवेति प्रकारांतरेण सत्त्वस्य निबंधकत्वमाह तथेति ज्ञापनेनैव निःसत्त्वपरिणामो ज्ञानेनेन ज्ञात्महमिति विपरीताभिमानेन तत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह ज्ञानमित्यादिना विपक्षे दोषमाह आत्मेति स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वात्तत्त्वज्ञः संगायोगात्तत्कारणे बुद्धौ च तन्निबंधनमनुपपन्नं नित्यत्वमित्या त्मेः ज्ञानेश्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मे संगस्य प्रवेशदा विधकत्वं सूचयति सुखदेति पापादिदोषहीने नस्यैवाचरणात्त्वधिकारनिषेधानपत्तिश्च नयोति ६ ॥

अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिंगमाह रज इति उपक्रमं यथ्यस्यारंभस्य विषयं पृच्छति कस्येति काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषय त्वेन निर्दिशति कर्मणामिति अनुपशमो वाह्यांतःकरणानामिति शेषः लोभाद्युपलंभाद्रजोवृत्तिर्विवृद्धेति भावः १२ उद्भूतस्य तमसो लिंगमाह अप्रकाश इति सर्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणाभ्यामुक्तस्तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः प्रमादो व्याख्यातः मोहो विदित

रजस उद्भूतस्येदं चिन्हं लोभ इति लोभः परद्रव्यादित्सा प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा आरंभः उद्यमः कस्य कर्मणाम् अशमः अनुपशमः हर्षरागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ १२ अप्रकाश इति अप्रकाशो अविवेकः अत्यंतमप्रवृत्तिः प्रवृत्त्यभावः तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेको मूढतेत्यर्थः तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिं

लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च
तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्य-

299

गानि जायंते हे कुरुनंदन १३ मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह यदेति यदा सत्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रपद्यते देहभृत् आत्मा तदोत्तमविदां महदादितत्वविदामित्येतत् लोकानमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् १४

व्यस्यान्यथावेदनं तस्यैव मौढ्यान्तरत्वमाह अविवेक इति अविवेकातिशयादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति भावः १३ सात्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति मरणेति संगः सक्तीरागस्तृष्णा तद्धलादनुष्ठानद्वारा लभ्यमानत्वं च गौणत्वं सत्वादिगुणप्रयुक्तमिति यावत् तत्र सत्वगुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह यदेति मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भवो मलं तेन रहितान् आगमसिद्धान् ब्रह्मलोकादीनित्यर्थः १४

ल्व.
५

उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षस्तत्राह पुनरिति सुखे स्वाध्ये विषये समुत्कृष्यते सत्त्वमित्याह सत्त्वमिति संजयतीत्यस्यार्थमाह संश्लेषयतीति कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृष्यते इत्याह रज इति प्रमादे प्राधान्येन तमसोत्कर्षयति ज्ञानमिति ९ इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते विरोधेन वा क्रमेणेति संदेहास्पदमिति उक्तमिति सत्त्वोत्कर्षाधीनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तर

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते सत्त्वमिति सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति रजः कर्मणि भारत संजयतीति वर्त्तते ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्त्तव्याकरणं ९ उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्यपेक्ष्यते रज इति रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवेदुद्भवति वर्द्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्द्धते यदा तृष्णाकर्मेत्यादि स्वकार्यमारभते ऽनेन तमआख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूयत

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ९ रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं
भवति भारत रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा
विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ११

यैव वर्द्धते यदा तदा ज्ञानावरणादिस्वकार्यमारभते १० यदा यो गुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिंगमुच्यते सर्वद्वार इति सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेषु अन्तःकरणस्य वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन् सर्वद्वारेषु उपजायते तदेव ज्ञानपदेव प्रकाशो ज्ञानात्मा वृत्तिरुपजायते यदा ज्ञानप्रकाशेन लिंगेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ११

माह उच्यत इति सत्त्वाभिवृद्धिमेव लिंगतो निर्दिशति रजस्तमसोस्तिरोधानं दूरापास्तमिति यावत् रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्येण कथयति नवेति तमसोपि वृद्धिं तत्कार्येण निर्दिशति तम इति १० उत्तरश्लोकद्वयस्याकाङ्क्षां दर्शयति यदेति सत्त्वोद्भवलिंगदर्शनानन्तरं श्लोकमुत्थापयति उच्यत इति सर्वद्वारेष्वित्यादि तत्त्वप्रमितिनिमित्तेन तथा उत्तरार्द्धेऽपि शब्दपर्यायोऽनतिरपार्थः ११

गी·भा·च·
५

सत्वगुणस्य वृत्तं शोधनं ज्ञानं कर्मैवान्तत्र तिष्ठन्ती तितपाएजसा रजोगुणनिमित्ते ज्ञाने कर्मणि रताः १८ कश्चिद्गुणो कथमित्यादि स्या
न प्रत्याख्याय गुणेभ्यो मोक्षणां कथमिति पृष्टा व्याख्यानार्थं ज्ञानानुवादपूर्वकं मिथ्याज्ञाननिवृत्तिकं सम्यग्ज्ञानं प्रस्तौति पुरुषस्येत्यादिना
पुरुषस्य या गतिः साचेति शेषः मोक्षं गुणेभ्यो विश्लेषपरं वैको बुद्धभावः सम्यग्ज्ञानोक्तिपरं श्लोकं व्याख्यातुं प्रतीकमादत्ते नान्यमिति स

ऊर्द्धमिति ऊर्द्धं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्वस्थाः सत्वगुणवृत्तस्थाः मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसाः जघन्यगुणवृत्त
स्थाः जघन्यश्चासौ गुणश्चेति जघन्यगुणस्तमस्तस्य वृत्ते निद्रालस्यादिनाम्नि स्थिताः जघन्यगुणवृत्तस्थाः मूढाः अधोगच्छ
न्ति पश्वादिषूत्पद्यन्ते तामसाः १८ पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सु
खी दुःखी मूढोहमस्मीत्येवंरूपो यः सङ्गस्तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वे ध्या

ऊर्द्धं गच्छन्ति सत्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः १८ नान्यं गुणेभ्यः क
र्त्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९ ॥ ॥

ये यदुक्तं इह सत्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवा इत्यारभ्य गुणाः स्वरूपं गुणवृत्तं गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबद्धस्य च
पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्तम् अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्ष उच्यत इत्याह भगवान् ना
न्यमिति नान्यं कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान् सन्नानुपश्यति गुणा एव सर्वावस्थाः स
र्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति गुणेभ्यश्च परं

स्वादिकार्यविषयस्य गुणशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह कार्येति विद्वानेनपेमनुवादार्थः
अभ्रशराघेमुक्त्वापर्वार्द्धस्यापिकमर्थमाह गुणा एवेति सर्वावस्थास्तत्तत्कार्यकरणाकारपरिणता इति यावत् सर्वकर्मणां कायिकवाचिक
मानसानां विहितप्रतिषिद्धानामित्यर्थः

200

एप·
५

ब रजःसमुद्रेकेमृतस्यफलविशेषंदर्शयति रजसीतिजायते शरीरंगृह्णातीत्यर्थः यथासत्वेरजसिचप्रवृद्धेमृतोब्रह्मलोकादिषुमनुष्यलोकेचजा
यतेदेवादिषुमनुष्येषुचजायते तथैवेत्याह तद्वदिति १५ भावानांफलमुक्त्वा सात्विकादीनांकर्मणांफलमाह कर्मणेति सुकृतस्यशोभन
स्यकृतस्यपुण्यस्येत्यर्थः सात्विकस्यानुष्ठितस्येति यावत् सात्विकंसत्वेन निर्वृत्तंनिर्मलंरजस्तमःसमुद्भवमलरहितं क्रांतंरजःशब्दस्य
राजसेकर्मणि कुतोवृत्तिस्तत्राह कर्मेति दुःखमेवदुःखबहुलंदुःखमेवेत्यर्थः कथमित्यंव्याख्यायतेतत्राह कारणेति पापमिश्रस्यपुण्यस्यरजो

रजसिविवृद्धेप्रलयंमरणंगत्वाप्राप्यकर्मसंगिषुकर्मासक्तियुक्तेषुमनुष्येषुजायते तथातद्वदेवप्रलीनोमृतस्तमसिविवृद्धेमूढयोनिषुप
श्वादियोनिषुजायते १५ अतीतश्लोकार्थस्यैवसंक्षेपउच्यते कर्मणइति कर्मणःसुकृतस्यसात्विकस्येत्यर्थः आहुःशिष्टाःसात्वि
कमेवनिर्मलंफलमिति रजसस्तुराजसस्यकर्मणइत्यर्थः कर्माधिकारात्फलमपिदुःखमेवकारणानुरूप्याद्रजसमेवतत्त्यात्ता

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलं २
रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं १६ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच

नंतमसस्तामसस्यकर्मणोऽधर्मस्यफलंवत १६ किंचगुणेभ्योभवति सत्वादिति सत्वात्लब्धात्मकत्वात्संजायतेसमुत्पद्यतेज्ञानंरजसोलो घ
भएवचप्रमादमोहौचोभौतमसोभवतोऽज्ञानमेवचभवति १७ ॥ ॥ ॥

निमित्तस्यकारणत्वात्तदनुरोधात्फलमपिरजोनिमित्तंयथोक्तमुक्तमित्यर्थः अज्ञानमविवेकप्रायंदुःखंतामसाधर्मफलमित्याहतमसेति १६ वि
हितप्रवृत्तिविरुद्धज्ञानकर्माणिसत्वादीनांलक्षणानिसंक्षिप्यदर्शयति किंचेति ज्ञानंसर्वकरणद्वारकंअज्ञानेविवेकाभावः १७ सात्विकादिज्ञान
कर्मफलान्युक्तान्युक्तसंग्रहार्थंसामान्येनोपसंहरति। किंचेति वक्ष्यमाणफलद्वारापिसत्वादिज्ञानमित्यर्थः

गी भा व
६

प्रश्नत्रयस्वरूपमनूद्य तदुत्तरं दर्शयति गुणातीतस्येति प्रत्यक्षो भगवानिति संबंधः किंवचनस्य त्रिधा प्रयोगदर्शनात्प्रश्नद्वयार्थमित्युपलक्षणं प्रश्नत्रयार्थ
त्वमिति द्रष्टव्यं उत्तरमवतारयति तत्र श्लोकमात्रस्य येयमारं यत्तावदिति तानि सम्यग्दर्शिनं द्वेष्टीत्युक्तमेव स्वरूपेण विशेषेण असम्यग्दर्शिनो
द्वेषं तेषु प्रकटयति ममेत्यादिना सम्यग्दर्शिनः संप्रवृत्तेषु प्रकाशादिषु द्वेषाभावमुपसंहरति तदेवमिति नहि ज्ञानोत्पादिका चष्टे यथा वे

४
नि३

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं श्रीभगवानुवाच यत्तावत्कैर्लिंगैर्गुणाती
तो भवतीति तच्छृणु प्रकाशमिति प्रकाशं च सत्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भू
तानि मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम
वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशस्तथा सात्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्सुखे च संजनयन्मां बध्नातीति तानि द्वेष्टि

श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति २२

असम्यग्दर्शित्वेन न तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि यथा च सात्विकादिपुरुषः सात्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्ता
नि कांक्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि कांक्षतीत्यर्थः २२ एतन्न परं प्रत्यक्षं लिंगं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मार्थमेवैतल्ल
क्षणं नहि स्वात्मविषये द्वेषमाकांक्षां वा परः पश्यति अथेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह

ति तेषामनात्मीयत्वं सम्यक्पश्यतानुकूलप्रतिकूलता आरोपरोपितेनोद्विजन्नैतेभ्यश्च न स्पृहतीत्यर्थः २२ स्वानुभवसिद्धगुणातीत
स्य लक्षणमुक्तमित्याह एतच्चेति परप्रत्यक्षत्वाभावं प्रपंचयति नहीति आचारविषयं कैर्लिंगैरित्यादिपीठसहितो प्रश्नं परिहरति अथेति

श्रीरामकृष्णाय नमः   श्रीगोपालजीसहाय॰

१२०
६

परंव्यतिरिक्तं व्यतिरेकमेव स्फोरयति गुणेति निर्गुणं बुद्ध्यात्मानमित्यर्थः मद्भावं ब्रह्मत्वमसौ प्राप्नोति बुद्ध्य भावोऽसाभिव्यज्यते इत्यर्थः १९ अव
धिभूतत्वमपोह्य विद्वान् ब्रह्मत्वं प्राप्नोत्येतत्प्रकारं विवृणोति कथमित्यादिना यथोक्तानित्येतदेव व्याचष्टे मायेति मायैवोपाधिस्तत्संभूतान् तदा
त्मनः सत्त्वादीनन येभूतानित्यर्थः राजसः समुद्भवन्तीति समुद्भवाः देहस्य समुद्भवाः देहसमुद्भवाः तानिति पुंल्लिंगं गृहीत्वा व्याचष्टे देहोत्पत्ती
नीति यो विद्वान् अविद्यामयान् गुणान् जीवन्नेवातिक्रम्य स्थितस्तमेव विशिनष्टि जन्मेति उत्तराद्धेनोक्तं सप्रसंगं दृष्टान्तमिष्टमस्तम्

गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं वासुदेवत्वं वासुदेवः सर्वमित्येवंपरस्य न द्रष्टाऽधिगच्छति १९ कथमधिगच्छतीत्युच्यते गु
णानिति गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् जन्म
मृत्युजरादुःखैर्जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव मुक्तः सन् विद्वान् अमृतमश्नुते एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः २०

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २० अर्जुन उवाच कैर्लिंगैस्त्रीन्
गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते २१

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुते इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य कैरिति कैर्लिंगैश्चिह्नैस्त्रीनेतान् व्याख्यातान् गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भव
ति हे प्रभो किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः कथं केन प्रकारेणैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते २१

[illegible]ज्ञानस्य फलमुपसंहरति गुणानिति २० सम्यग्धीफलं गुणातिक्रमं पर्वेकमत्र तत्त्वमुक्तं श्रुत्वा मुक्तस्य लक्षणं तदनुक्रममिति पृच्छति कैरिति द्वा
प्रश्नमुत्थापयति जीवन्नेवेति यथाव्याख्याताः सत्त्वादयो गुणास्त्रयस्तानभिभूतानध्यासानतीतोऽतीतः स कैर्लिंगैस्त्रीनतीतो भवतीति ज्ञानेच्छया वाक्यानीति
सार्थपर्वमत्र इयानि यस्मात् फलं लभ्यते लिंगानि कानि तानीति पृच्छति कैरिति यथोच्छेदो व्याप्यत्वमित्यर्थः प्रश्नान्तरं किमाचार इति तान् सगु
णानन्ययोपायो व्यक्तस्तादृगुपायप्रकारं जिज्ञासया प्रश्नान्तरं कथमिति २१

अमृत

ती

गी·भा·

रतस्य गुणातीतस्य लक्षणान्तरमित्याह । किंचेति मानः सत्कारस्तिरस्कारोऽपमानः परकृतौ तयोः शत्रुपक्षयोः पक्षयोर्नैव विशेषो न कस्यचित्संहेति वचनात् त्याह तुल्य इति विदुषो मित्रादिबुद्ध्यभावात्तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्ययुक्तमित्याशङ्क्याह यद्यपीति सर्वकर्मत्यागे देहधारणमपि न सिद्ध्येत् भावान्न स्यादित्याशङ्क्याह देहेति उक्तविशेषणो गुणातीतो ज्ञातव्यः इत्याह गुणेति २५ यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तन्निहि दोषद्वयात्मकं प्रयत्नसाध्यं विद्याधिकारिणा

२०२

किंच मानापमानयोरिति मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः तुल्यो मित्रारिपक्षयोः यद्यपि उदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रायेण तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति अयं तु तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह सर्वारंभपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारंभाः सर्वांश्चैतानारंभान् सर्वारंभान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारंभपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यति

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५

रेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः गुणातीतः स उच्यते २५ उदासीनवदित्यादि गुणातीतः स उच्यते इत्येतदन्तमुक्तं यावत् प्रयत्नसाध्यं तावत् संन्यासिनानुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवति अधुना कथं च त्रीन् गुणान् अतिवर्तते इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह ॥ ८॥ ९

त्वेन साधनत्वेनानुष्ठेयमुक्तमुत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्योक्तधर्मजाते स्थिरीभूतं स्वानुभवसिद्धं लक्षणत्वेन तिष्ठतीत्युक्ते धर्मजाते विभागं दर्शयति उदासीनवदित्यादिना प्रश्नद्वयमेवं परिहृत्य तृतीयं प्रश्नं परिहरति अथेति ॥ ॥

१५०

दृष्टांतं व्याचष्टे यथेति उपेक्षितस्य प्रपाते तत्वापोगादिसर्पैः आत्मविदात्मकौरस्यन्तानेनासीनो निवृत्तकर्तृत्वाभिमानो प्रयतमानो भव तीति दार्ष्टांतिकमाह तथेति गुणातीतस्तोपायमार्गो ज्ञानमेव शब्दादिभिर्विषयैरसकृत्स्पर्शतानात्मा चयवत्समारोसाह गुणैरिति उपनतानां विषयाणां रागद्वेषद्वारा प्रवर्तकत्वमित्येतत्प्रपंचयति तदेतदिति योवतिष्ठतिस गुणातीतः उक्त एवांतेवधः अवपदेस तिष्ठते एत्मनेपदं प्रयोगो कथं पास्मैपदमित्याशंक्याह छंदोभंगेति पाठांतरे नुपाधितानुवर्तिनमा अनुष्ठानेकरणाकारपरिणामानां गुणानां विषयाकारपरिणति उपपत्ते

उदासीनेति उदासीनवद्यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथा यं गुणातीतस्तोपायमार्गो वृस्थित आसीन आत्मवित् गुणैर्यः सत्त्वा सीनविचाल्यते विवेकदर्शनावस्थानात् तदेतत्स्फुटीकरोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तंत इति योवतिष्ठ ति छंदोभंगभयात्परस्मैपदप्रयोगः योऽतिष्ठतीति पाठांतरे नेंगते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः । किंच समदुःखेति समदुः

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तंत इत्येवं योवतिष्ठति नेंगते २३ समदुःखसुखः स्वस्थः
समलोष्टाश्मकांचनः तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

खसुखः समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्थः स्वात्मनि स्थितः प्रसन्नः समलोष्टाश्मकांचनः लोष्टवाश्मा च कांचनं च समानि यस्य तुल्यप्रियाप्रियः प्रियं चाप्रियं प्रियाप्रिये समे यस्य तुल्यप्रियाप्रियो धीरो धीमान् तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः निंदा चात्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निं दात्मसंस्तुती यस्य स तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

वृत्तिनैमेमेतिपरक्षन स्ववलनपाकुः सुहृद्विमात्मनो नज्ञातानीत्याह मानापमानयोरिति स्व गुणातीतस्य लिंगांतरमाह किंचेति तपोः समत्वरागद्वेषाभ्यां मानापमानयोः कीर्तिलाभिमानानास स्वत्वं प्रसन्नत्वं सान्ध्येरपृष्ठुतात्मिविध्येय स्वविरु हृष्वा प्रियाप्रियेयोः संभवेपिलोकदृष्टिमाधित्यार प्रिये चेति प्रियाप्रियग्रहणो नंमहीनानोंको चलाहीनोद्रात्मणपात्राजनकस्य यग्रहणाभि

स्तु द्वारोषेमित्रात्मसं त्रिराक्त्मनो गुणातीतने २५

सं

गी॰भा॰ष॰तु
२

नित्यत्वमपि भूपपादितं तेन पर्वाभ्यामपौनरुक्त्यं शंकितार्थस्य धर्मशब्दस्य वृत्तरापनुपपत्तिमाशंक्याह ज्ञानेति अर्थैर्यदिपतंबंधोस्य सुलभावैनैयेतुमै
कांतिकस्य सुक्त अव्हारपि मुक्तावाक्यार्थमाह अमृता हीति प्रतिष्ठापस्मादित्यर्वैरासंवेधः तस्मात्स्वगात्म्यपरमात्मतया निश्चयवेसम्य
ग्ज्ञानेनेति योजना अस्य श्लोकस्य पूर्वश्लोकेनैकवाक्यतामाह तदेतदिति विवृणोति तवात्मार्थं प्रपंचयति येनेति साशक्तिः ब्रह्मैवेति कथं
सामानाधिकरण्येनत्राह शक्तीति व्याख्यानांतरमाह अथवेति विशेषणानि पूर्ववद्यौनरुक्त्याविनेतव्यानि तद्वेनाध्यायेन हेत्रंशे च सं

शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्यानंदरूपस्यैकांतिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य प
रमानंदरूपस्य परमात्मा प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते इति तदेतद्ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्युक्तं येनेश्वरशक्त्या
भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः यद्वा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वा

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे॰

त्सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाश्रयः किंविशिष्टस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य किं
च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकांतिकस्यैकांतनियतस्य च प्रतिष्ठाहमिति वर्तते २७ श्री
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतः कृतौ भगवद्गीताभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः

प्र योगस्यक्षेत्राकारणात्त्रैगुण्यं च प्रश्ननिरूपणद्वारेण च सम्यग्ज्ञानस्य सकलसंसारनिवर्तकत्वमित्येतदुपपादयताध्याये स्तोऽर्थतत्साध्यं गुणेभ्य
ल्यत्वादिमुक्तस्य पत्नसिद्धलक्षणमिति निर्धारितं २७ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगव
दानंदज्ञानविरचितायां गीताभाष्यटीकायां चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः १४ ॥ ॥ ॥

203

१५०
१२

मच्छुव्कसमंसारिविषयत्वेत्र्यावर्जयति ईश्वरमिति तत्रैव नारायणशब्दसंमूर्त्तिभेदो व्यावर्त्तितं तस्य ताटस्थ्यं व्यवच्छिनत्ति सर्वेति मुख्यामुख्याधिकारिभेदेन विकल्पः भक्तियोगस्य पारदृढकत्वं व्यवच्छेत्तुम् अव्यभिचारेणेत्युक्तं तथा च दृढेनेति भजनं परमप्रेमस्तरावधुपासनेन नेतियेषामासेवते पराकुर्वित्तं तांश्चिन्तामहानुत्तं ध्यातीत्यर्थः स भगवदनुग्रहकृतसम्बन्धी संपन्नो विद्वान् जीवन्नेवेत्यर्थः २६ विद्वान्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुं प्रब्रू

मां चेति मां चेश्वरं नारायणं सर्वेम् तद्दृष्टपाश्रितं योपतिः कर्मी वा अव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगो भजने भक्तिः सैव योगस्तेन विवेकज्ञानान्यके न हि भक्तियोगप्रः सरो भगवदनुग्रहः प्रसादजो भवति भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्यपोत्था न ब्रह्मभूयाय भवनं भूयः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः २६ उत्तरार्द्धं व्यनेन ब्रू

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते २६ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम
मृतस्याव्ययस्य च

स्यतार इति ब्रह्मणः परमात्मनः हि यस्मादहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा कीदृशस्य ब्रह्मणः किं विशिष्टस्यामृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः ११ श्रीरामकृष्णाय नमः

ति पुनरिति तत्रोत्तरमाह अव्ययत इति ब्रह्मशब्दस्यापरत्विबाधकं मुख्यार्थग्रहणमभिप्रेत्याह परमात्मन इति तं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्प्रत्यगात्मनो परमात्मन इति त्वं तदुपपादयति प्रतितिष्ठतीति यद्ब्रह्मप्रत्यगात्मानि प्रतितिष्ठन्तीति तन्न किं विशेषणाभिप्रायेण तापात्रकमृतस्येत्यादि तच्चामृतशब्देना व्ययपदस्य पुनरुक्तिं परिहरति अविकारिण इति ०

प्रशंन

गी॰ भा॰ टी॰
२

द्रव्ययज्ञस्वाध्यायेनं पंथकारणा दैवी संपदमभिजातस्य विशेषांतराणि दर्शयति किंचेति त्यागशब्देन ज्ञानारंभं कस्मान्नोच्यते नेत आह एवमिति लज्जाकार्यान्निवर्त्तेत गेही निभिन्नामनोवृत्ती २ दैवीसंपदम्प्राप्तस्य विशेषाणान एवपिसंपत्तीस्माह किंचेति व्यावर्त्यकीर्त्तयति नेति अध्यात्माधिकारादितिशेषः क्षमाऽक्रोधयोरेकार्थे

किंच अहिंसेति अहिंसा अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यमप्रियानृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं त्यागः संन्यासः पूर्वदानस्योक्तत्वात् शांतिरंतःकरणस्योपशमः अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररंध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु अलोलुप्त्वमिंद्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया मार्दवं मृदुता अकार्ये ह्रीर्लज्जा अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं २ किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं न त्वक्गता दीप्तिः क्षमाक्रुष्टस्य ताडितस्य वांतर्विक्रियानुत्पत्तिरुत्पन्नायाः प्रशमनमक्रोध

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनम् दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् २ तेजः क्षमा धृतिः शौ

चमद्रोहो नातिमानिता भवंति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ३

स्य च विशेषः धृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादप्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोंतःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि करणानि देहश्च नावसीदंति शौचं द्विविधं मृज्जलाभ्यां कृतं बाह्यं आभ्यंतरं च मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचं अद्रोहः परजिघांसाभावः अहिंसनं नातिमानिता अत्यर्थं मानोतिमानः स यस्य विद्यते सोतिमानी तद्भावोतिमानिता नातिमानिता तस्या अभावः पूज्यतातिशयभावनाभाववृत्तस्यर्थः भवंत्येतानि संपदमभिजातस्य किंविशिष्टां संपदं दैवीं देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः हे भारत ३

तेनेयोन्यः कृत्कमाशंक्य परिहरति उत्पन्नायाइति तयोरेव विशेषान्नयोन्यः कृतं फलतीत्याह कृत्स्नमिति विशदयति येनेति शौचस्य द्वैविध्यमेव प्रकटयति मृज्जलाभ्यामिति नाद्वे नैर्मल्यमेव स्फोरयति मायेति उक्तमुपसंहरति एवमिति अतिमानित्वाभावमेव व्यनक्ति आत्मनरुक्ति कस्येतानि विशेषणानी संपत्साप्यामा भवतीति साधकस्य मनुष्यदेहस्यैवं कथं दैवसंपदमभिलक्ष्य जातत्वमित्याशंक्याह देवेति ३

204

प
न
न

लक्ष्
२

श्रीगणेशाय नमः ॐ व्यवहितेन संबंधं वदन्नध्यायांतरमवतारयति दैवीति दैवीसंपत्ति राक्षसीमासुरींचैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादावितिरोधः प्रकृतीनां वि
स्तरेणादर्शने कुत्रोपयोगस्त्यांकविभज्योपयोगमाह संसारेति अतीतेचाध्याये कर्मानुबंधीन्यधश्च मूलान्यनुसंततानीत्युक्तं कर्मेयंआवासनाः संसारस्या
वांतरमूले तेनौकास्तामनुष्यदेहे प्राग्भावीयकर्मानुसारेणाव्यक्तमानाः सात्त्विकादिभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्ताविर्निर्गुणभगवानुक्तवादित्याह भ २
गवानिति अभीहत्ताशात्स्यादिदैवीसंपदेतंहितानुष्ठान निहत्तपरविचनापरस्यआज्ञेनवशीकारणमायाहृदये न्यायाकृत्वावहिरन्यवाच्यवहरणमनंतमयथा

श्रीगुरुभ्यो नमः ॐ दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेध्याये सूचितास्तासांविस्तारप्रदर्शनाय अभयंसत्त्वसंशुद्धिरित्यादि अध्यायआरभ्यते त
त्र संसारमोक्षाय दैवीप्रकृतिर्निबंधनायासुरी राक्षसी चेति दैव्याआदानाय प्रदर्शनं क्रियते तरयोः परिवर्जनाय च श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयमभीरु
ता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यांतःकरणस्य संव्यवहारेषु परवंचनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानंशास्त्रत आचार्यतश्चा धी
त्मादिपदार्थानां अवगमो वगतानामिंद्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्व्यवस्थानं तन्निष्ठता

श्रीभगवानुवाच अभयंसत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवम् १

एषां प्रधानानां प्रथमो दैवी सात्त्विकी संपत्पञ्चयेषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सा सात्त्विकी उच्यते दानं यथाशक्ति संविभागोन्नादीनां दमश्च
बाह्यकरणानामुपशमो ऽतःकरणस्योपशमं शांतिरिति वक्ष्यति यज्ञश्च श्रौतो ऽग्निहोत्रादिः स्मार्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं तपो
वक्ष्यमाणं शारीरादि आर्जवमृजुत्वं सर्वदा १ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

एवं पुनमाहिपदेनविप्रलंभाद्यभिरहः उक्तं सर्वं तं शिष्याह मुदेतिराधेत्प्रभपाद्यात्तानादिसिसंतात्रिधोक्ते तिपातुतत्राभेव सात्त्विकीं प्रकृतिं प्रकटयति पचेति
तानेकर्मणिवाऽधिकृतानामभीरुतायायाप्रकृतिः सातेषांतत्रसात्त्विकीसंपदित्यर्थः महाभाग्यानां प्रत्युक्तमोदैवीसंपदुक्त्वा तत्प्रति सर्वेषां पंचधा संभवेदंस
५ पदं अपरिशांति दानमिति बाह्यकरणविशेषकारणमात्र अंतःकरणस्येतिदेवयज्ञादिरिसाद्याद्दे नवित्तवृत्तोभूतपसोमनुष्यपतस्थे नित्र्यमुक्तं १

गी० भा० बो०
२

न्वध्यायशेषेणासुरसंपद्दर्शनमुपक्रमते तस्यास्त्याज्यत्वेन पंकप्रक्षालनंन्यायावतारादित्याशंक्याह प्रत्यक्षीकरणेति वर्जनीयामासुरीं संपदं विवृणोति प्रवृत्तिं चेति तां विहितां प्रवृत्तिं न जानन्तीत्यर्थः तां च निषिद्धां क्रियां न जानन्तीति संबंधः न शौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह अनाचारा इति शौचसत्ययोराचारान्तर्भावेऽपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन पृथगुपादानं ॥७॥ असुराणां जनानां विशेषणान्तरमपि [illegible]त्याह किंचेति विद्यत इत्यादिना पूर्वेण संबंधः शास्त्रैकगम्यमदृष्टमिति भित्तीकृत्य प्रवृ॰

अध्यायपरिसमाप्तेरासुरी संपत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते अस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति प्रवृत्तिमिति प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुः न जानन्ति न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥७॥ किंच असत्यमिति यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वं असत्यमप्रतिष्ठं नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अतोऽप्रतिष्ठं चेति ते आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकमस्य शा- ८

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं ॥
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं ८ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतो ९

205

सितेश्वरो न विद्यते इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः किंच अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं संभूतं किमन्यत्कामहैतुकं कामहैतुकमेव कामहैतुकमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियं ८ एतामिति एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषां ते ल्प
ऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबंधः जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ९

न किंचेति

सधिष्ठात्रात्मकेन ब्रह्मणा रहितं जगदिष्यते चेत्कथं तदुत्पत्तिरित्याशंक्याह किमन्यदित्यादि आक्षेपस्तत्र समर्थमाह न किंचिदिति ८ यथोक्तां दृष्टिं वृत्तिसहितैव दृष्टैवेत्याशंक्याह एतामिति प्रागुपदिष्टामेतां लोकायतिकदृष्टिमवलम्ब्येति यावत् नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टयति विभ्रष्टेति विषयाण्डशाल्पत्वं दृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वं जगतः प्राणिजातस्येति यावत् ९

एवं८
२

आदेयत्वेन दैवीं संपदमुक्त्वा हेयत्वेनासुरीं संपदमाह दंभेति उत्सेको मदो महत्त्वधीर्गर्वहेतुः आत्मन्युत्कृष्टत्वारोपोऽभिमानः क्रोधस्तु कोपापरपर्यायः स्वपरयोरपकारप्रवृत्तिहेतुर्नेत्रादिविकारलिंगोंतःकरणवृत्तिविशेषः पारुष्यं निष्ठुरः प्रसन्नरुक्षवाक्कृत्तस्वभावः पारुष्यंत उपहरति पदेति ४ तामभिजातस्य दंभादीन्यज्ञानांतानि भवंतीत्यनुषज्यते कार्यफलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसी चेति द्रष्टव्यमित्याह तयोरिति फलविभागो संपदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जुनस्याभिप्राये भगवतो वचनमित्याह तवेति

त्त अथेदानीमासुरीं संपदुच्यते दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त उत्सेको अतिमानः पूर्वोक्तः क्रोधश्च पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्विरूपं रूपवान्हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्याद्यज्ञानं चाविवेकः ज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषयमभिनातसेत्याह असुराणां संपदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ४ अनयोः संपदोः कार्यमुच्यते दैवीति दैवी संपद्या सा विमोक्षाय संसारबंधनात् निबंधायेति नियतो बंधो निबंधस्तदर्थमासुरी संपन्मता अभिप्रेता या राक्षसी ता तथैवमुक्ते। अर्जुनस्यांतर्गतं भावं किमहमासुरीसंपद्युक्तः किंवा दैवीसंपदित्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान् माशुचः शोकं मा कार्षीः

शि

दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरी ४ दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता
माशुचः संपदं दैवीमभिजातोसि पांडव ५ द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन्दैवो विस्तरशः प्रोक्तः आसुरं पार्थ मे शृणु ६ व आसुर एव च दै

संपदं दैवीमभिजातोसि हे पांडव अभिलक्ष्य जातोसि भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ५ द्वौ भूतेति द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ भूतसृष्टी भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंपद्युक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतेः लोकेस्मिन्संसारे इत्यर्थः तेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एवोक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गः अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तारप्रकारैः प्रोक्तः कथितो नासुरो विस्तरशो नातस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय ६

नत्राभिजात्यं हेतुं करोति पांडवेति ५ निर्दिष्टानां राक्षसीं संपत्तत्रैव पतिता कस्मान्नोक्ता तस्या आसुर्यामंतर्भावादित्याह द्वाविति भूतानां द्वैविध्यमानत्वेनोक्तौ यत्रासरामुराहरति द्वेति संपद्द्वययुक्तेभ्योऽतिरिक्तानामपि प्राणिभेदानां संभवात् कुतो देहिनां द्वित्वनियतिरित्याशंक्याह सर्वेषामिति ६

न

इदमन्यत्कुर्वे प्राप्स्यामि आनन्त्येन विपरिवर्जमानमित्येतद्यथोक्तमदभिप्राये प्रतिबंधकः शत्रुरपि न संभवतीत्याह असाविति त्वेजोनिः हीतानां त्वयापि रिभवेपि तुल्या नाशत्रूणां परिभवो निश्चितो न भवतीत्याशंक्याह सर्वेति ऐश्वर्ययोजिरेके पि कुतस्ते भोगसामर्थ्यमित्याशंक्याह अहमिति सिद्धत्वमेव स्फुरयति संपन्न इति १४ बलवानोजस्वी सुखी रोगरहितः विद्यावज्जधनाभिजनेमे तुल्यो नास्तीत्याह आद्य इति तथापि यागदानाभ्यां तत्फलेन वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्याह

असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मया हतः दुर्जयः शत्रुर्हनिष्ये चान्यानप्येकानपि किमनेके करिष्यंतीति तपस्विनः सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः ईश्वरोऽहं भोगी सर्वप्रकारेणाचसिद्धः हं संपन्नः पुत्रैर्नप्तृभिर्न केवलं मानुषः बलवान् सुखी चाहमेव १४ आढ्य इति आढ्यो धनेन अभिजनवान्सत्पुरुषश्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित् कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि न

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी १४ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्यो
ऽस्ति सदृशो मया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः प्रस
क्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ १६

टादिभ्यः मोदिष्ये हर्षमतिशयं प्राप्स्यामीत्येवं अज्ञानेन विमोहिता विविधं अविवेकभावमापन्नाः १५ अनेकेति अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः मोहजालसमावृताः मोहोऽविवेकस्तानं तदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निविष्टाः संततेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरके अशुचौ वैतरण्यादौ १६

किंचेति नचैतेषामेषोऽभिप्रायः साधीयानित्याह इत्येवमिति १५ उक्तप्रकारविपर्ययेणात्मानस्य विवेकविकलानां किं स्यादित्यपेक्षायामाह अनेकेति कामादिविषयास्तेषां भोगेषु तत्प्रसक्तेषूपभोगेष्विति यावत् १६ ॥ ॥ ॥ ॥

तानेवं दुराचारान् प्रकारांतरेण विशिनष्टि नैवेति २० तानेव विधांतरेण विशिनष्टि चिंतेति चिंतामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकामपरिमेयविषयत्वा
त्परिमातुमशक्यामाश्रिता इति संबंधः एष कामोपभोगः परमयतो सुखस्येत्येतावत्सारश्चिकं तु नास्ति सुखमिति निश्चयवंत इत्याह एतावदिति २१ आसुरा
शेवं १ नेव कामेति काममिच्छामाश्रिता वह्निवद्दुःपूरमशक्यपूरणं दंभमानमदान्विताः दंभश्च मानश्च मदश्च दंभमानमदास्तैरन्विताः मोहादविवेकतः गृ न
हीत्वोपादाय असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् प्रवर्त्तंते लोके अशुचिव्रताः अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशुचिव्रताः १० चिंतामिति चिंतामपरिमेयांचापरिमातुमश
क्यते अस्याश्चिंताया इयत्ता अपरिमेया तां प्रलयांतां मरणांतां उपाश्रिताः सदा चिंतापरा इत्यर्थः कामोपभोगपरमाः काम्यंत इति कामाः शब्दा श
दयस्तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोगस्तेनैव निश्चिता एतावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैरिति आशापाशशतैः आशा

काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्त्तंतेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयांच प्रलयांतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा
एतावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्य मया लब्धमिदं
प्राप्स्ये मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३

एवं पाशास्तैश्शतैः आशापाशशतैर्बद्धा नियंत्रिताः संतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं येषां ते कामक्रोधपरायणाः ईहंते
कामभोगार्थमीहंते चेष्टंते कामभोगार्थं कामप्रयोजनाय न धर्मार्थं अन्यायेनार्थसंचयान् अर्थप्रचयान् अन्यायेन परस्वापहरणादिना इत्यर्थः १२ इद
शश्च तेषामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं अद्य इदानीं मया लब्धं इदं अन्यत् प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकारं इदं चास्ति इदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुन
र्धनेनेनाहं धनी प्रविख्यातो भविष्यामि १३ ॥ ॥
"केञपायार्थे विषयानवगतो पायार्थे विषयावाप्त्यर्थेना आशापाशशता ॥
पाशाः स्वपाशास्तेषां शतैर्बद्धा बद्धा इव येयतः पूर्वान्मते तत्र तत्र नीयमाना इत्याह आशापाशेति १२ तेषामभिप्रायोपि विवेकविरोधी इत्याह इदमद्येति
दूष्यंगो हि रागादि १३ ॥ ६

नेव पुनर्विशिनष्टि आशापाशेति अशा ३

207

तेषामुक्तविशेषणानांतामसुराणांकिंस्यादितितत्राहतानिति भगवतोनैर्घृण्यप्रसंगप्रसक्त्यादिशत्ति अधमैति १९ ननुतेषामपिक्रमेणबहूनांजन्मनामंतेश्रेयोभविष्यतिनेत्याह आसुरीमिति तेषामीश्वरप्राप्तिशंकाभावेकथंतन्निषेधस्यादित्याशंक्याहमामित्यादिनो यस्मादासुरीसंपदनर्थपरंपरायाःसर्वेपुरुषार्थपरिपंथिनीतस्माद्यावत्पुरुषःस्वतंत्रोनेकांचित्सारंवश्यकीयांनिमायत्वात्तावदेवतेनासौपरिहरणीयेतिसमुदायार्थः २० कथमासुरीसंपदंतेनभेदवनानत्यमिति तानहंसर्वान्सन्मार्गप्रतिपक्षभजान्साधुद्वेषिणोमांद्विषतश्चक्रूरान्संसारेष्वेवनरकसंसरणमार्गेषुनराधमानधर्मदोषबलात्क्षिपामिपातयामिअजस्रंसंततमशुभानशुभकर्मकारिणआसुरीष्वेवक्रूरकर्मप्रायासुव्याघ्रसिंहादियोनिषुक्षिपामीत्यनेनसंबंधः १९ आसुरीमिति आसुरींयोनिमापन्नाःप्रतिपन्नाःमूढाःस्वविवेकिनःप्रतिजन्मतमोबलास्तवयोनिषुजायमानाअधोगच्छंतीमूढाःमामीश्वरंअप्राप्यअनासाद्यैवकौंतेयततस्तस्मादपियांतिअधमांनिकृष्टतमांगतिमामप्राप्यैवेतिनमत्प्राप्तौकाचिदप्याशंकास्तनो

तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु १९ आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्म
नि मामप्राप्यैवकौंतेयततोयांत्यधमांगतिं २० त्रिविधंनरकस्येदंद्वारंनाशनमात्मनःकामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत्

मद्विष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः २० सर्वस्याआसुर्याःसंपदःसंक्षेपोपघच्यते यस्मिंत्रिविधेसर्वासुरीसंपद्भेदोनंतोप्यंतर्भवति यत्परिहारेणपरिहृतश्चभवतियन्मूलंसर्वस्यानर्थस्यतदेतदुच्यते त्रिविधमिति त्रिविधंनरकद्वारंत्रिःप्रकारंनरकस्यप्राप्तौद्वारंनाशनमात्मनःपत्तद्वारंप्रविशनराचेनप्रपतिआत्मानामेचित्पुरुषार्थोपयोगयोग्योनभवतीत्येतदुच्यते द्वारंनाशनमात्मनइति किंतत्कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत्परंएतत्द्वारंनाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत्त्यागत्तिरिप २१

तोपुरुषोद्वेषेणापिपरित्यज्यशक्येतेत्याशंक्याह सर्वस्मादिति संक्षेपोक्तिफलमाह एतैरिति कामादौत्रिविधेसर्वस्याआसुरीसंपद्भेदस्यांतर्भावेपिकथमसौपरितोपतेतत्राह परिहारेणेति कामादिपरिहारेणासुरीसंपद्भेदपरिहारोपिकथंसर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशंक्याह यन्मूलमितिकथमात्मनोनिजस्वरूपांशेकोतितत्राह कर्मेविदिति त्रिविधमपितामसानपगोरशिनमाकाशाद्वारविशेषतोद्रंपयति किंततदितिनस्मादितिव्याचष्टे एतैरितेकामा

श१

दित्यागेसतिअनर्थावरणश्रेयःप्रतिबंधनिवृत्तौज्ञाप्यातात्मीतिभावः २१

सु३।१२

ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तेरुक्तवैतरणपादौ पतनमिति चेत्तत्राह आत्मेति आसुरीं संपदमभिजातैस्तैर्धर्मे ज्ञातमेवं संचीय-
ते प्रवृत्तेरपि वैदिके कर्मणि नैव पुरुषमिसुक्तं १७ बलं तान्नान्यत्र अहरहर्देवो द्विजं तस्मात् अहंकारमिति अहंकारमेव स्फारयति विद्यमानैरिति अध्यारो-
पितैर्विशिष्टविषयत्वादहंकारस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्मत्वमाह अविद्याख्य इति विवेकिभिस्त्यज्यत इति यत्नादेव तु सत्वयति कष्टतम इति तदे-
व स्पष्टयति सर्वेति संश्रिता इति संबंधः कार्यकारणसामर्थ्यमुक्तविशेषणाबलं अहंकारएव महद्दोषी रागपर्यन्तत्वेन परिणतो दर्पेत्यं व्याकरोति
आत्मेति आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्मनैव संभाविता आत्मसंभाविता न साधुभिस्तथा अप्रणतात्मानो धनमानमदान्विता धननिमि-
त्तो मानो मदश्च ताभ्यामन्विताः यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दंभेन धर्मध्वजितया पाखंड विधिपूर्वकं विहितांगेतिकर्तव्यता रहितैः १७ अहमिति
अहंकारं अहंकरणं अहंकारः विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषा-

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं
क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः १८ ॥ ७

णां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयमंतःकरणाश्रयो म
दोषविशेषः सोऽपि पत्यपि विनादोषप्राप्तेऽपि धर्मान्नश्यति हृष्टो दृप्यति दृप्तो हि धर्ममतिक्रमतीति श्रुतेः कामं स्त्र्यादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयं एतानन्यांश्च म-
हतो दोषान्संश्रिताः किंचेति मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषंतो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तो- सां
ऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः १८ ॥ द्वयोर्नामेत्यादिना असंमाभ्यहोषान्मात्तपरिन्न न केवलं उक्तमेव गेवाविरोधः किं-
तु कष्टतममपि विशेषणान्तरमाह किंचेति पद्यमीश्वरं प्रति द्वेषस्तेषां संभाव्यते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रति द्वेषः न हि तत्र भोक्तारमंतरेणान्य-
रस्यावस्थानमित्याशंक्याह तद्बुद्धीति तेषामीश्वरं प्रति द्वेषमेव प्रकटयति मच्छासनेति ईश्वरशासनस्य श्रुतिस्मृतिरूपत्वात् तदुल्लंघनं तदुक्तानुष्ठान-
पराङ्मुखत्वं १८

सा

वैतै ५२

सम्यग्

शास्त्राद्यत्कर्मणो निष्फलत्वं फलितमाह तस्मादिति कर्तव्याकर्तव्यौ धर्माधर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेपि मम किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह ज्ञात्वेति स्वक
र्म क्षत्रियस्य युद्धादि इतिशब्दोऽध्यायसमाप्त्यर्थः तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेणाभिव्यज्यमानसात्विकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैवा

तस्मादिति तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं
विधिर्विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानोक्तं कुर्यात्तन्न कुर्यादित्येवं लक्षणं ज्ञेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि इहेति कर्माधिका

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ इति श्रीभगवद्गीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे देवासुरसंपद्योगो नाम षोडशोऽध्यायः समाप्तः

धिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति २४ इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ षोडशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥ ॥

सुरीसंपद्द्वयमाहात्म्येनाभ्यामुपदिश्य कामक्रोधलोभानपहाय पुरुषार्थिना शास्त्रप्रमाणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्द्धारितं २४ इति श्री
मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानविरचितायां गीताभाष्यटीकायां षोडशोऽध्यायः समाप्तः
१६

204

न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरीं संपदं तु जह्यान्मोक्षमेव सम्यग्धीद्वारा लभते किंतु लौकिकमपि सुखमित्यपेरर्थः २२ आसुर्याः संपदो वर्जने श्रेयः सम्यक्करणे किं
कारणं तदाह सर्वस्येति तस्य कारणत्वं साधयति शास्त्रेति उक्तमुपजीव्यानंतरश्लोकं प्रवर्तयति आतरति शिष्यते अनुशिष्यते बोध्यते तेनापूर्वार्थ
एतैरिति एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति किमा
त्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणात्पापानि परांगति मोक्षमपि एति २२ सर्वस्यैतस्यासुरीसंपत्परि
वर्जनेन श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं शास्त्रप्रमाणं दुर्भयं शंक्यं कर्तुं नान्यथा अतः यः शास्त्रेति यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदस्तत्स्वविधिं कर्त्त

एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगति २२ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य
वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगति २३ श्रीरामचंद्रायनमः

व्याकर्तव्यं ज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधात्ममुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन् न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति ना
स्मिन्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा २३ ॥ ॥ ७

इति शास्त्रं तच्च विधिनिषेधात्मकमित्युपेत्य व्याचष्टे कामेति कामस्य कारणं कामकारः तस्माद्धेतोरित्युपेत्य कामाधीनां शास्त्रविमुखप्रवृत्तिं निरस्यति
कामेति ॥ कामाधीनप्रवृत्तेः सहपर्यायो योग्यत्वं तेषु रत्या योगितिसिद्धिरित्याह नापीति २३ ॥ ॥

जीवानां तु तद्भेदः स्थिरिश्चेद्भाजां वृत्तिश्चेत् प्रिस्थानां नाशे रौरवमिश्रा शंका संसारस्यात्यधर्मत्वे निराहृत्य संघातनिरूपणं कर्तुं संघातो निरूपकात्माऽऽह प्रकृति-
श्चेति भोगश्चापवर्गश्चार्थौ तयोरेव कर्तव्यतया पितावृतं नन्वनेन श्लोकेन शरीरं निर्दिश्यात्मस्ये त्यपि वक्तव्या किमिति संघातस्योपनीतमाह इदमिति उ-
क्तेयं भगवद्वचनमवतारयति तदेतदिति तत्र इदं तु लक्षणे सर्वनाम्ना स्वसमानाने निर्दिशति इदमिति अथ प्रसंगाद्विशिष्टं किंचिदिति शरीरं क्षे-
त्रशरीरस्योत्पत्तिर्नोऽस्मत्वे क्षेत्रनाम्नि निरुक्तमाह क्षतेति क्षयो नाशः क्षरणमपक्षयः बीजभूतं फलमिति न हि दृष्टं सा इदं तु क्षेत्रपदात्तु

का

प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेंद्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं सं-
घात इदं शरीरं तदेतत् श्रीभगवा० इदमिति इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति हे कौंतेय क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वा २
अस्मिन्कर्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमिति इति शब्दः एवंशब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतत् शरीरं यो वेत्ति विजानाति आपादतलमस्त-

देहे=

श्रीभगवा० इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः १

शरीरं क्षेत्रं यो

कं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयंति क्षेत्रज्ञ इति इति शब्दः
एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत् क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः के तद्विदः ते क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदंति ते तद्विदः १

श

पारिभाषितमिति पदे क्षेत्रशब्दविषयमप्याविष्करोति इत्याह इति शब्द इति क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनास्य संबन्धः इदं देहमुत्तमांगं ज्ञानेनेति तिरोहितं दृष्ट्वाऽऽहा-
न इति स्वाभाविकेनाव्यामोहमिति ज्ञाने औपदेशिके देहानात्मा इत्यपत्वादिति विभागशः स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः क्षेत्रमित्येवेति शब्दवदस्यापीति
शब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इतीति क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञत्वेन तं प्राहुरिति संबंधः प्रकृतं प्रश्नपूर्वकमाह केत्यादिना १

हे

श्रीगणेशायनमः ॐ प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्तत्वंपदार्थावुक्तौ अंतिमस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानो ऽधुनारभ्यते तत्र शेषाध्यायमंतिमं षडध्यायमारभ्य पिण्ड्यवहितं वृत्तं कीर्तयति सप्तम इति प्रकृतिद्वयमस्यानंतं अवारयति ईश्वरस्येति भूमिरित्यादिनोक्तां सत्वादिरूपां प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह संसारेति हेतुत्वान्नामित्यादिनोक्तां प्रकृतिमनुक्रामति परा चेति परत्वे हेतुस्तत्वपरं ईश्वरात्मिकेति किमर्थमीश्वरस्य प्रकृतीद्वयमित्याशंक्य कारणत्वाय याभ्यामित्याह

गुणादि =

सप्तमे ऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना ऽपरा संसारहेतुत्वात् परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतीद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते अतीतानंतराध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा वर्तंते इत्येतदुक्तं केन पुनस्ते तत्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रिया भवंतीत्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते ०

याभ्यामिति वृत्तमनूद्य वक्ष्यमाणाध्यायारंभप्रकारमाह तत्रेति व्यवहितेन संबंधमुक्त्वा ऽव्यवहितेन तं विवक्षुरव्यवहितमनुवदति अतीतेति निष्ठोक्तेरितिसंबंधः निष्ठामेवाचष्टे यथेति वर्तंते धर्मज्ञानमनुतिष्ठंति तथापदर्शितेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना अव्यवहितमेवमनूद्य तेनोत्तरस्य संबंधं गिरते केनेति तत्वज्ञानोक्तेरुक्तार्थेन संगच्छयार्थप्रकारः ०

टी० भा० २

अथ चन्द्रमोक्षाभिवाञ्छितीति निश्चितेनैतस्य संसारित्वे या शंका द्वितीयं हेत्वप्रतिरेकेणेति जीवेश्वरयोरभेदेऽपि तदापि तत्त्वोऽन्यसंसारिभावात्तस्य च संसार निषेधे संसारेऽज्ञानात्तत्त्वं गच्छेत् तयोर्मध्ये पूर्वं गृहस्थेष्टत्वं निराचष्टे तत्रेति संसाराभावे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यादि द्विविधः शास्त्रस्य तद्धेतु कर्मविषय कर्मकाण्डस्याऽनर्थक्यमीमांसा प्रसक्तेश्च संसारे नरस्य तत्र च श्रुते ज्ञानकाण्डस्य मोक्षहेतु ज्ञानार्थस्यानर्थक्यमतो न प्रसंगो यावदिष्टं तेन च संसार भावप्रसंगस्यानिष्टत्वे हेतुं तमाह प्रत्यक्षादीति तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति प्रत्यक्षेणेति अहमादिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति विभक्ते

ईश्वरव्यतिरेकेणान्यो संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसाराभावप्रसंगात्तयोरुभयमनिष्टं बन्धमोक्षहेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसंगात् प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे न ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वोपपत्तेः दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता नेनतया च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः श्रेयश्च प्रेयश्चेति विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति तथा च व्यासः द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः इह द्वे वेह विद्ये इत्याद्यविद्यायाश्च सह कार्येण विद्यया हानं तत्र विहितं श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते ०

विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वान्मत्रासादादिवदित्यर्थः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधाद्युक्तमेकमिवस्य संसारित्वमित्यनेकेऽपि संसारित्वमविद्यातो विद्यातो संसारित्वमिति विभागानुपपत्तिरित्युक्तमाशंक्य दूरमिति स्वरूपतो विरोधवत्फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह तयेति फलभेदोक्तिमेवव्याचष्टे विद्येति तयोर्हि धीविलक्षणत्वे वेदव्यासस्यापि संमतिमाह तथाचेति उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमुदाहरति इहेति द्वयोरपि निष्ठयोस्तुल्यत्वमुपादेयत्वमिति शंकां शातयति अविद्याया इति ०

२७०

एक० २

दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां पापादेर्हि भाविनामनात्मधर्मत्वनिष्ठोपेक्षादेहात्मसु स्कांख्यानामिव तावन्मात्रेण मुक्तिर्न च तत्प्रेप्सितः सर्वदेहेष्वेको ऽसि एवं कस्ये
न परमार्थेनाभेदो ऽसौ कस्य तन्मनूद्य प्रश्नद्वारा दर्शयति राव मित्यादिना यथोक्तलक्षणो दृश्यादेहान्निरूढं दृष्टा मितये चापीति निपातौ जीवस्य सत्त्वज्ञानस्य
देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयापायो भिन्नकर्मोन क्षेत्रज्ञं मा एवं दृश्यादन्यो देवी विधि किं नु मां चापि विद्धीति तं वक्ष्यते यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञः तं मामेव विद्धीति संबंधस्तत्र च
एवं तत्र क्षेत्रज्ञ तावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण तावनेन तावता तत्र क्षेत्रज्ञमिति क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि यो ऽसौ
सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः हे भारत यस्मात् क्षेत्र - क्षेत्र

ज्ञ

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम गी

क्षेत्रज्ञयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते
म तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतं मम परमेश्वरस्य विष्णोः ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्ततश्चेश्वर
स्य संसारित्वं प्राप्तं २॥

गो ति सर्वेति तन्नहि अविद्योपाधिकभेदभाजः ननु ईश्वरोऽनौच्चस्य कर्मसंसारिणो नवृत्तत्वाद्धीरित्याशंक्याह यस्मादिति ज्ञानं च हि भजते यथा दर्शितं तेश्चवि
शिनष्टि क्षेत्रेति नन्वेवं भेदविनिवृत्तास्त्वान्मिसम्यग्ज्ञानेन निवृत्तिः क्षेत्रज्ञस्य विवेकज्ञानस्य बाध्यबाधकत्वेनात्मानो ह्यात्मोक्षोपपत्तिरेव तेन सम्यक्त्वं ति छि रितिभावः जी
वेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाशिंधति नन्विति जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरेणस्य जीवेर्वातरजीवो नाशो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्यानिरालंब
नत्वाद्युपपत्तिमाप्त्यासे वनशाश्वत पूर्णांगादिस्यर्थः ७

विद्याविद्याविषयेऽस्तीत्युदाहरति स्मृतयश्चेति तत्राविद्याविषयं वाक्यमाह अज्ञानेनेति विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति इहैवेत्यादिना विद्याफलमनर्थध्वस्तिरविद्याफलमनर्थप्राप्तिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाभ्यामापादयितुमिष्यतीत्याह न्यायतश्चेति तत्रैव पुराणसंमतिमाह सर्पानिति उदपानमिति अन्नमनिर्वाच्यमविद्यमाने कूपं यथात्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्येति योजना न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां न्यायमुक्तं विवृणोति तथा चेति तत्रादावन्वयमाचष्टे देहादिष्विति अनाद्यनिर्वाच्याविद्यादृष्टिहात्मा देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिमादधाति तत्कृतो रागादिना प्रेर्यते तेन तत्फलकामः कर्मानुतिष्ठति तत्कृतौ च यथाकर्म नूतनं देहमादत्ते पुरातनं त्यजतीत्येवमविद्यावतः संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति देहादीति श्रुतियुक्तिभ्यां

स्मृतयश्च अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः समं पश्यन् हि सर्वत्र इत्याद्याः न्यायतश्च सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टं तथा च देहादिष्वात्मबुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति प

भेदे ज्ञाते रागादिध्वस्त्या कर्मोपरमाद्दोषसंसारासिद्धिरित्यविद्याराहित्ये बन्धध्वस्तिरित्यर्थः उ १ यादेहाद्यात्मत्वमात्मनः॥ क्तान्वयादेरन्यथासिद्धिं शिथिलयति इति नेति उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावादित्यर्थः अन्वयादेरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रतिनीतमित्याह तत्रेति ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारस्येन परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वमाभासरूपं प्रातिभासिकं सिध्यतीत्यर्थः आत्मनो ब्रह्मता स्वतश्चेदहमित्यात्मभाने ब्रह्मतापि भायादित्याशङ्क्याह यथेति देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्त्वेऽपि तस्मिन्नहमिति भात्येव तदतिरिक्तत्वेन भाति किं त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासत्तेन

ध्यात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् ब्रह्मत्वेनाभानस्य विद्यातोः
ब्रह्मत्वमेवत्वस्य भातीत्यर्थः॥

211

हो

१-अन्यथा:

राम॰
३

अविद्यासत्कार्याहातखेत्यत्रश्रुतीरुदाहरति ऋतपत्वाविदिति इहेति जीवदवस्थायांचेच्छब्दोविद्योदयेदोलभ्यद्योती अवेदी दहवद्धेतिविदितवानित्यर्थः अथविद्यानंतरमेवसत्यमवितथंपुनरावृत्तिवर्जितंकैवल्यंस्यादित्याह अथेति अविद्याविषयेपि श्रुतिमाह नचेदिति जन्ममरणादिरूपासंसृतिर्विनष्टिः तस्यामहत्वंसम्यग्ज्ञानंविनानिवर्त्तयितुमशक्यत्वं विद्याविषयेश्रु त्यंतरमाह तमेवमिति परमात्मानंप्रत्यक्त्वेनयःसाक्षात्कृतवान्सएवेहजीवन्नेवमुक्तोभवतीत्यर्थः विद्यांविनापिहेत्वंत रतोमुक्तिमाशंक्याह नेति भयहेतुमविद्यांनिराकुर्वतीतज्जंभयमपिनिरस्यति विद्यतेइति अत्रवाक्यांतरमाह विद्वानिति अविद्याविषयेवाक्यांतरमाह अविदुषइति प्रतीच्येकरसेत्वल्पमपि[illegible]भेदंमन्यमानस्यभेददर्शनेनांतरमेवसंसारध्रौव्य

ऋतपत्वाविदिहचेदवेदीदथसत्यमस्तिनचेदिहावेदीन्महतीविनष्टिस्तमेवंविद्वानमृतइहभवतिनान्यःपंथा विद्यतेनायविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनअविदुषस्त्वथतस्यभयंभवत्यविद्यायामंतरेवर्त्तमानोब्रह्मवेदब्रह्मैवभ वति अन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवंसदेवानामविद्यःसदेदंसर्वंभवतियदाचर्मवदित्याद्याः

मित्यर्थः तत्रैवश्रुत्यंतरमाह अविद्यायामिति तन्मध्येतत्परवशतयास्थिताःस्वत्वमजानंतो ॥ सहत्वदः ॥ देहाद्यभिमानवंतोमूढाः संसरंतीत्यर्थः विद्याविषयेश्रुत्यंतरमाह ब्रह्मेति अविद्याविषयेश्रुत्यंतरमाह अन्योसा विति भेददृष्टिमनूद्यतन्निदानमविद्यैत्याह नेति सचमनुष्याणांपशुवद्देवादीनांप्रेष्यतांप्राप्नोतीत्याह यथेति विषयेवाक्यांतरमाह आत्मवदिति इदंसर्वंप्रत्यग्भूतंपरंब्रह्मेत्यर्थः ज्ञानादेवतुकैवल्यमित्यत्रश्रुत्यंतरमाह यदेति नखल्वाकाशंचर्मवन्मानवोवेष्टयितुमीष्टेतथापरमात्मानंप्रत्यक्त्वेनाननुभूयनमुच्यतइत्यर्थः आदित देनानुक्ताविद्याविद्याफलभेदाःश्रुत्यंतरोक्ताः नाक्षिप्यंतेनप्राप्नोमारापंस्तुवयति सहत्वद

दिनकृ =

त्म

दिन

ईं

सुखित्वादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विरोधहेतुरित्याशंक्याह नेति तदेवानुमानं स्फारयति अविद्येति विमतं नात्मधर्मः आगमापायित्वात्संसारवदित्यनुमानान्तरमाह दृश्यत्वादिति आदिशब्दाद्दृश्यत्वजडत्वादि गृह्यते सुखादीनां जरादिवदनात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारित्वेति फलितमाह तत्रेति आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शे दृष्टान्तमाह यथेति यथाभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते परस्य संसारित्वापादनं तदपक्रममित्याह एवं चेति आत्मनि संसारस्यारोपितत्वात्तदभिन्ने परस्मिन्नादं कैवं तस्याकर्तृत्येतदुपपादयति नहीति स्थाणोः पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्तत्वेनास्पर्शे दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्यक्रममनुवदति यत्त्विति वैषम्यं दूषयति तदसदिति तर्हि केन सममिति पृछा।

क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयो केचन ज्ञातुरात्मनो भवंति अविद्याध्यारोपिताः जरामरणादयस्तु न भवंतीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो न भवतीत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्ययाध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किंचिद्दुष्यति यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगंधमात्रमपि नाशंक्यं नहि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टो यत्तूक्तं न समो दृष्टांत इति तदसत् कथं अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं तन्न व्यभिचरति यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकांतिकत्वं दर्शितं जरादिभिरविद्यावत्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न॥

ति कथमिति अभीष्टसाधर्म्यं दर्शयति अविद्येति तस्योभयत्रानुगतिमाह तन्नेति ज्ञेयांतरे ज्ञेयस्यारोपनियमात्तु ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशंक्याह यत्त्विति नायं नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह तस्यापीति ज्ञेयस्यैव ज्ञेयांतरेऽध्यासनियमस्येति यावत् अतो ज्ञातरि नारोपव्यभिचारशंकेत्यर्थः आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शंकते अविद्यावत्वादिति काविद्या विपरीतग्रहादिर्वा अनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं वा नाद्यो विपरीतग्रहादेस्तमःप्रहितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मधर्मत्वायोगादित्याह नेत्यादिना॥

जरा

आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यकं भातीत्यक्रमत्वभयेन स्पष्टयति सर्वेति अतस्मिंस्तद्बुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र दृष्टान्तमाह यथेति पुरस्थे
नेवस्तुनि स्थाणौ वाविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहादावनात्मन्यात्मधीरविद्याजेति निश्चितेत्यर्थः देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्म
स्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यादेर्देहे विनिमयः स्यादित्याशंक्याह नेवेति स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरः
पाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वा वक्रत्वादिर्न पुंसो दृश्यते मिथ्याध्यस्तेनात्मना ह्यस्तु तो धर्मो ऽतिकरादिनिदृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टा
न्तिकमाह तथेति जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह सदेति कामसंकल्पादिस्तु नैरनात्मधर्मत्व

सर्वं जडत्वं हि प्रसिद्धं देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतो यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो नैवेतावता पुरुष
धर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य देहधर्मो वा चैतन्यस्य सुखदुःखमोहा
त्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामरणवन्न तुल्यत्वादिति चेत् स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव स
न्तौ ज्ञात्रान्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहध
र्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नाचैतन्यादिप्रसंगाद्यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः॥ ॥

त्वानादित्यर्थः किंच विमतो नात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवन्न चेहेत्वसिद्धिरतस्मिंस्तद्बुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्वव
दविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह अविद्येति स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्यत्वे देहादेरुक्ते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादि
तिशंकते नेति तदेव प्रपंचयति स्थाणुरित्यादिना ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासाद्द्वयोर्भयोर्ज्ञेयत्वसापेक्षा दृष्टान्तस्य व्याप्याश्र
सस्यापि साम्याद्धानिरित्यर्थः देहात्मवद्धर्मेमत्वाभावे फलितमाह अत इति उपाधिधर्माणां सुखादीनामुपहिते जीवे वक्तव्य
मफल्कमतिप्रसंगादिति परिहरति नेत्यादिनाऽपि प्रसंगमेव प्रकटयति यदीति सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वाद
चैतन्यं जरादिकं चात्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः॥

नकरणोंचक्षुषीत्यादिनोक्तमेवंपरिहारंप्रपंचयति तन्नेत्यादिना तिमिरादिदोषवत्त्वतोविपरीतग्रहादिक्लंनग्रहीतुरात्मनोस्तीत्यत्रहेतु
माह चक्षुष इति तदुक्तेनांजनादिसंस्कारेणतिमिरादेरपाकृतेदेवदत्तस्यग्रहीतुर्दोषाद्यनुपलंभान्नतस्यधर्मत्वमतोविमतंनतत्त्वतो
नात्मधर्मोदोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वासंमतवदित्यर्थः किंचविपरीतग्रहादितत्त्वतोनात्मधर्मोवेद्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह संवेद्यत्वाच्चेति
किंचयद्वेद्यंतत्तस्मातिरिक्तवेद्यंयथादीपादीतिव्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपिवेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वेसंवेदितानसंवेद्यधर्मत्वान्वेदित
त्वाद्यथादेवदत्तोनस्वसंवेद्यरूपादिमानित्यनुमानांतरमाह संवेद्यत्वादेवेति किंचविपरीतग्रहादयस्तत्त्वतोनात्मधर्माव्यभिचारित्वा

तन्नयथाकरणेचक्षुषिविपरीतग्राहकादिदोषस्यदर्शनान्नविपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तंवा तैमिरकत्वादिदोषोग्र
हीतुश्चक्षुषःसंस्कारेणतिमिरेऽपनीतेग्रहीतुरदर्शनान्नग्रहीतुर्धर्मोयथातथासर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्य ग
यास्तन्निमित्ताःकरणस्यैवकस्यचिद्भवितुमर्हन्तिनज्ञातुःक्षेत्रज्ञस्यसंवेद्यत्वाच्चनैतेप्रदीपप्रकाशवन्नज्ञातृधर्म
त्वंसंवेद्यत्वादेवस्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वंसर्वकरणवियोगेचकैवल्येसर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमादा
त्मनोयदिक्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्स्वोधर्मस्ततोनकदाचिदपितेनवियोगःस्यादविक्रियस्यचव्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्या
सं त्मनःकेनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेःसिद्धंक्षेत्रज्ञस्यनित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्चनन्वेवं

त्क्षणत्वादिवदित्याह सर्वेति उक्तमेवविवृण्वन्नात्मनोविपरीतग्रहादिः ॥सतिसंसारसंसारित्वाभावेशास्त्रानर्थक्यादिदोषः
स्वाभाविकोवागंतुकोवेतिविकल्प्याद्यंदूषयति आत्मन इति अतोनिर्मोक्षोऽविद्यातज्जध्वस्तेरभावादितिभावः आगंतुकोपिस्व
तश्चेदमुक्तिःपरतश्चेत्तत्राह अविक्रियस्येति विभुत्वादविक्रियत्वादमूर्तत्वाच्चात्माव्योमवन्नकेनचित्संयोगविभागावनुभवति
नहिविक्रियाभावेव्योम्निवस्तुनःसंयोगविभागावसंगत्वाच्चात्मनस्तदसंयोगान्नपरतोपितस्मिन्विपरीतग्रहादीत्यर्थः तस्मा
त्मधर्मत्वाभावेफलितमाह सिद्धमिति आत्मनोनिर्धर्मकत्वेभगवदनुमतिमाह अनादित्वादिति ईश्वरत्वस्यात्मनःसंसारि
त्वेविधिशास्त्रस्याप्रसादेश्चानर्थक्यात्तात्विकमेवतस्यसंसा
रित्वमितिशंकतेनन्विति॥

स्याहेति॥

विद्याति॰

तदेव प्रपंचयति तामसो हीति आवरणात्मकत्वं वस्तुनिः सम्यक्प्रकाशप्रतिबंधकत्वं विपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वं विद्यायाह्लेन सायति विवेकेति न च कारणाविद्या नाद्यनिर्वाच्या आत्मधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्धर्मस्य दुर्वचत्वादिति भावः किं च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्मधर्मतेत्याह तामसेचेति तमःशब्देनाज्ञानोत्थवस्तुप्रकाशप्रतिबंधकतिमिरकाचादिदोषस्तस्मिन्नस्त्यज्ञानेमिथ्याधीः संशयश्चेति त्रयस्योपलंभात्सति तस्मिन्नप्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्न केवलात्मधर्मतेत्यर्थः दोषस्य निमित्तत्वान्न भावकार्यस्योपादाननियमादनिर्वाच्याविद्या

अविद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वादविद्याविपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा विवेकप्रकाशभावे तदभावात्तामसे त्वावरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः आहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या न करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेर्न तु मन्यसे ज्ञानधर्मोऽविद्या तदेवं चाविद्याधर्मवत्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति॥ ॥

याभ्यासमंते रात्मैव विपर्ययादेरुपादानमिति चोदयति अग्रहेति विपरीतग्रहादेर्दोषोत्थत्वे समर्थः अग्रहादित्रितयमविद्याविपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्त्वप्रसंगान्नात्मा तदुपादानं किं तु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वं ग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात्करणधर्मत्वे करणमविद्योत्पत्तेः करणं न चेतनं तु रविद्यासिद्धेरिति वाच्यमज्ञोऽहमित्यनुभवात्तावेच्च परामर्शात्तदवगमात्कार्यलिंगकानुमानादागमाच्चेतनत्वसिद्धेरिति परिहरति नेत्यादिना संगृहीतचोद्यपरिहारयोर्ग्रंथं विवृणोति यत्त्विति अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातुरसंसारित्वात्तु तर्हि छीरगवदविद्या किं करिष्यतीत्याशंक्याह तदेवेति मिथ्याज्ञानादिवत्त्वमेवात्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह तत्रेति॥ ॥

गु

या

ध्ये॥

गी·भा·१३ द्वितीये पि क्रमभाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं चेति विकल्प्याद्ये सदाप्रसंगाद्बंधमोक्षयोरव्यवस्था स्यादित्याह क्रमेति क वि
६ ल्पांतरं निरस्यति अन्येति बंधमोक्षावस्थे न परमार्थे अस्वाभाविकत्वात्स्फटिकलौहित्यवदिति स्थिते फलितमाह तथा चेति वस्तुत्व
मिच्छताः वस्थयोरवस्तुत्वोपगमादित्यर्थः इतश्चावस्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह किंचेति अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्यौगपद्यायो
गाद्वा क्रमे बंधस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पश्चात्त्वमिति स्थिते बंधस्यादित्वकृतं दोषमाह बंधेति तस्याकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽना ष्या
दित्वमेष्टव्यमंतवत्त्वं च मुक्त्यर्थमास्थेयं न च तद्घटादिभावरूपं नित्यं यथात्मेति आदि विरुद्धमित्यर्थः मोक्षस्य च स्वात्मकृतं दोष

214

स्थितिगती इवैकस्मिन्क्रमभावित्वेन निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षप्रसंगो निमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसंगः तथा च सत्यभ्युपगमहानिः किंच बंधमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बंधावस्था पूर्वं प्रकल्प्य अनादिमत्यंतवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थादिमत्यनंतवती च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते न चावस्थावतोऽवस्थांतरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् अथानित्यत्वदोषपरिहाराय बंधमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यते अतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्व

शुद्धि माह तथेति सा हि ज्ञानादिसाध्यत्वादादिमती पुनरावृत्त्यनंगीकारादनंता च तच्च यत्सादिभाव॥ त्पुरुषविषयत्वात्शास्त्रस्य॥
रूपं तदंतवद्यथा घटादीति आगमांतरविरुद्धमित्यर्थः किंच क्रमभाविनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा संबध्यते न वा प्रथमे पूर्वावस्थ
या यासहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थायामपि पूर्वावस्थाऽवस्थानादनिर्मोक्षः पूर्वावस्थां त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा ॥ राम०
पूर्वसंगोत्तरसंगयोरात्मनः सातिशयत्वान्नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह नचेति आत्मनोऽवस्थाद्वयसंबंधो नास्तीति द्वैतोपगमन् ष्टे ६
दूषयति अथेत्यादिना तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषसाम्यान्नाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशंक्याविद्याविषये चेत्युक्तं विवृणोति ष्ट

विद्यावस्थायामविद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह नसर्वैरिति विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोरभावस्य सर्वे वादिसंमतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादिचोद्यमप्येव न प्रतिविधेयमित्यर्थः संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वैरिति अभिप्रायोऽज्ञानात्मकेस्वाभिप्राय माह कथमित्यादिना तर्हि मुक्तान्प्रति विधिशास्त्रस्याप्रामाण्यादेश्चानर्थक्यमित्याशंक्याह नचेति नह्यव्यवहारातीतेषु गुणदोषाशंके त्यर्थः द्वैतिनां मते मुक्तात्मस्विवास्मत्पक्षेपि ईश्वरस्येश्वरत्वे न प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायामाश्रितमिति फलितमाह न

न सर्वैरभ्युपगमत्वात् सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति कथमभ्युपगत इति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते नचैतेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु अविद्याविषये चार्थवत्त्वं यथा द्वैतिनां सर्वेषां बंधावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवं न तु आत्मनो बंधमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यात् द्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बंधावस्थायामात्मनः परमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्नात्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावदात्मनो बंधमुक्तावस्थे फग

थेति द्वितीयं दूषयति अविद्येति तदेव दृष्टांतेन विवृणोति यथेति २ ॥ यस्मात्तां क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न संभवतः॥ वमद्वैतिनामपि विद्योदयात्प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति दोषः द्वैतिभिरद्वैतिनां न साम्यमिति शंकते नन्विति अवस्थयोर्वस्तुत्वेत न्मते शास्त्राद्यर्थवत्त्वे फलितमाह अत इति सिद्धांते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति वैषम्यमाह अद्वैतिनामिति व्यावहारिकं द्वैतं तन्मते पि स्वीकृतमित्याशंक्याह अविद्येति कल्पितद्वैतेन व्यवहारान्न तस्य वस्तुतेत्यर्थः बंधावस्थाया वस्तुतत्वाभावे दोषांतरमाह बंधेति आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति नेति अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति यदीति तत्राद्यं दूष पति युगपदिति ॥

प२

स्प

अ

विदुषोपिएवमाविद्यकंसंबंधमपेक्ष्यविधिनिषेधविषयांधियमुक्तामेवव्यक्तीकरोति दृष्टेति नन्वविदुषोमिथ्याभिमानवन्नविदुषःसोस्तुवर्त्ततेतथाचाविद्यासंबंधापेक्षयानयुक्ताविदुषोयथोक्ताधीरितितत्राह यथेति पितापुत्रौभ्रातेत्यादीनांमिथोन्यत्वदृष्टावप्यन्योन्यनियोगार्थस्यनिषेधार्थस्यचधीर्दृष्टापितरमधिकृत्यविधौनिषेधेवातस्यतदनुष्ठानाशक्तौपुत्रस्यतद्विषयाधीर्दृष्टान्यथातःसंप्रतियदाप्रैष्यन्मन्यतेऽथपुत्रमाह त्वंब्रह्मत्वंयज्ञस्त्वंलोकइत्यादि संप्रतिपत्त्याभृत्यादेर्वानुष्ठानस्यपुत्रकार्यताप्रतिपादनात्पुत्रेचाधिकृत्यविधिनिषेधप्रवृत्तौतस्यतदुक्तौपितुस्तत्त्वधीरूपगतातथाभ्रात्रादिष्वपिदृष्टव्यंएवंविदुषोहेतुफलाभ्या

शास्त्रार्थविषयाफलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेपिसतिइष्टफलहेतोः प्रवर्तितोस्म्यनिष्टफलहेतोश्चनिवर्तितोस्मीतियथापितृपुत्रादिनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शनेसत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिर्व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेवफलहेत्वोरात्माभिमानस्यसिद्धत्वात्प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थोहिफलहेतुभ्यामात्मनोन्यत्वंप्रतिपद्यतेनपूर्वंतस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमितिसिद्धं॥ ॥

मन्यत्वदर्शनेपिप्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसंबंधादविरुद्धाविधिनिषेधार्थाधीरित्यर्थः पुत्रादीनांमिथ्याभिमानान्नियोनियोगधीर्युक्तानतत्त्वदर्शिनस्तुतदभावान्नदेहादिसंबंधाधीनानियोगधीरितिपरिहरति नेत्यादिना किंचसर्वापेक्षायज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिसर्वापेक्षाधिकरणेसम्यग्ज्ञानस्यादृष्टसाध्यत्वोक्तेर्विधिनिषेधार्थानुष्ठानंसम्यग्ज्ञानात्पूर्वमितिकुतोविदुषस्तदनुष्ठानमित्याह प्रतिपन्नेति सत्यदृष्टेसम्यग्धीहेतौसति चाशुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यांविविदिषावाक्याच्चविधिनिषेधानुष्ठानात्पूर्वंनसम्यग्धीरित्याह नपूर्वमिति विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगेफलितमाह
तस्मादिति॥ त्पर

न्तरेव स्फुटयति अविद्वांसो हीति फलं भोक्तृत्वं हेतुः यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरहंकृतयोरनात्मनोर्भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योऽहमित्याद्यात्मदर्शनमधिकारकारणं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः विद्वांसमपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशंक्याह नेति भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्राह्मण्यादिमतो देहाद्भिन्नाच्चात्मनोऽन्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफलाद्यनात्मात्मीयाभिमानाभावादित्यर्थः आत्मनो देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहाद्यात्मधीरित्येतदुपपादयति न हीति विदुषो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि मेतव्यमुभयोरपि शास्त्रप्रवृत्त्यविशेषादित्याशंक्याह न हीति तत्रस्थो यस्मिन्देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः स

> अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनं न विदुषां विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा ऐकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थोऽपि नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिः तथा फलहेत्वोरपि ननु प्राकृतसंबंधापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः॥

न्नित्यर्थः ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि कदाचिन्नियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते तस्मान्नियोगविषयभ्रान्तियोऽज्ञानादात्मनोऽविवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्तेरित्याह नियोगेति अविवेकिनो नियोज्यधीर्भवतीति दृष्टांततुल्यात्फलहेतौ चात्मदृष्टिविशिष्टस्याविदुषः संभवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमेवेत्याशंक्याह तथेति विधिनिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं संप्रति शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनैवार्थवत्त्वं शास्त्रसमर्थनमिति शंकते नन्विति प्रकृतिरविद्या तज्जातो यो देहाद्यभिमानात्मा संबंधो विद्योदयात्प्रागनुभूतस्तद्रूपेणापि विधिना प्रवर्तितो निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति विधिनिषेधविषयासत्त्वादपि विधिशास्त्रार्थधीर्युक्तैवेत्यर्थः॥

गी॰भा॰१३
८

विधांतरेण शास्त्रस्यानर्थक्यं चोदयति विवेकिनामिति दृष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्नहि देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवतां तयोरधिकारस्तेन तान्प्रति शास्त्रमनर्थवन्न च देहाद्यात्मत्वदृशस्तत्राधिक्रियंते तेषां यद्यदाचरतीति न्यायेन विवेकिनोनुगच्छंतां किंद्वाराव प्रवृत्तेरतोधिकार्यभावाद्विध्यादिशास्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः किं सर्वेषां विवेकित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किं वा कस्यचिदेव विवेकित्वेपि तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह नकस्यचिदिति मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति अनेकेष्विति तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टांतमाह यथेति द्वितीयं दूषयति न चे

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीं न च विवेकिनमनुवर्तंते मूढा रागादिदोषतंत्रत्वात्प्रवृत्तेरभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तं तस्मादविद्यामात्रे संसारो यथादृष्टविषय एव ॥

226

ति किंच विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषामप्यप्रवृत्तिरित्याशंक्य नियतं श्येनादौ तदप्रवृत्तावपीतरप्रवृत्तेरित्याह अभिचरणादौ चेति अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यास्पदं सर्वं संग्रहीतुमादिपदं इतश्चाविवेकिनां प्रवृत्त्यभावेपि नाज्ञस्याप्रवृत्तिरित्याह स्वाभाव्याच्चेति प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकूलयति स्वभावस्त्विति प्रवृत्तेरज्ञानजत्वे विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबंधस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य सिद्धमिति फलितमाह तस्मादिति दृष्टमेवानुसरन्नविद्वान्यथादृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रयः संसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्वद्विषयत्वात्तद्धेतुविधिशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः ॥

न

राम॰
८

समाधानाभ्यां

शास्त्रस्याविरुद्धविषयत्वेनोक्तमर्थं बलमाक्षेपसमाधिभ्यां प्रपंचयितुमाक्षिपति नन्विति चकारादूर्ध्वमप्रवृत्तिरिति संबध्यते आत्मनो देहाद्यतिरेकं प्रपद्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावाद्विहिते यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यभक्षणादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहाद्यात्मत्वमनुभवतामपि तत्पक्षे तेषां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह अतइति आत्मनो देहाद्यतिरिक्तं परोक्षमपरोक्षं च देहाद्यात्मत्वं प्रपद्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह नेत्यादिना प्रसिद्धं तत्र शास्त्री

ननु स्वर्गकामो यजेत कलंजं न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां चातः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते यथाप्रसिद्धस्तु विधिप्रतिषेधश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां

पाभिमता एतद्देवविन्न एव न ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा परोक्षज्ञानवतो वा प्र ॥नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यं॥

प्रवर्त्ते

वृत्तिनिवृत्ती विवक्ष्यसीति विकल्प्याद्यं दूषयति ईश्वरेति नैनिवर्तते चेत्यपि द्रष्टव्यं द्वितीयं निरस्यति तथेति पूर्ववदत्रापि संबंधः तृतीयमंगीकरोति यथेति विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धिमनुरुन्धानः सन्निति यावत् चकारान्निवर्तते चेत्यनुकृष्यते ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षं च देहाद्यात्मत्वं प्रपद्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह अतइति॥

तृतीयमुत्थापयति इदं चेति सिद्धांतादविशेषमाशंक्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञानं वस्तुतो भिन्नत्वेन तद्विषयत्वांगीकारान्नैवमित्याह क्षेत्रं चेति अहंधीविषयस्यात्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धांताभेदोस्तीत्याह अहं त्विति संसारित्वमेव स्फोरयति सुखीति संसारस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्यापुमर्थासिद्धिरित्याशंक्याह संसारेति कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्वमित्याशंक्याह क्षेत्रेति क्षेत्रज्ञात्वत्तो निकृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानेन कथं संसारोपरतिमुत्पादयेदित्याशंक्याह ध्यानेनेति संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्धितादीश्वरादन्यत्वमिति वक्तुमितिशब्दः तदेवान्यत्वमुपपादयति यश्चेति ममसंसारिणः संसारीश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानेन तव कर्तव्यमित्युपदिशति सक्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयोन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः आत्मा संसारी परस्मा

इदं चान्यत्पांडित्यं कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य विषयः अहं तु संसारी सुखी दुःखी च मूढो जातो मृतो विफलः क्षीणो बद्धोऽहं ममैवेत्येवमादयः सर्वे आत्मनि अध्यारोप्य तेषां संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पंडितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा॥ ॥

दात्मनोन्यस्तस्य ध्यानाधीनज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्यमित्येन तज्ज्ञानं पांडित्यमिति मतं दूषयति एवमिति अयमात्मा ब्रह्मेत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः ननु संसारस्य वस्तुत्वांगीकारात्तत्प्रतीत्यवस्थायां कर्मकांडस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकांडस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यथोक्तज्ञानवान् पंडितापसदत्वेनाक्षिप्यते तत्राह संसारेति करोमीति मन्यमानो यः स पंडितापसद इति एवैशासंबंधः कर्मकांडे हि कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसंबंधबोधपदर्थवदिष्टं ज्ञानकांडमपि तथाविधसंसारित्वं पराकृत्याखंडैकरसे प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवस्यदर्थवद्भवेदित्यर्थः किंचात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वाब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयबहिर्भूतः स्यादित्याह आत्महेति॥

क्षेत्रज्ञं क्षेत्रज्ञस्य

नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयंती स्वकार्यं संसारमपि तस्मिन्नाधत्ते तेनास्यैव शास्त्राधिकारित्वं नेत्याह नेति अविद्यादेः शुद्धे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसंबंधेपि तस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखीकरोतीत्यत्राह नचेति तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति नहीति क्षेत्रज्ञस्य वस्तुनोऽविद्याऽसंबंधे भगवद्वचोपि द्योतकमित्याह अत इति क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति बुध्यमानोपि स्वस्येश्वरत्वमीश्वरोस्मीति न बुध्यते तत्राह अज्ञानेनेति आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे विद्वदनुभवविरोधः स्यादिति चोदयति अथेति एवमित्यभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तं इदमा क्षेत्रकलत्रादि पंडितानामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः किं पांडित्यं देहाद्यात्मदर्शनं किंवा कूटस्थात्मदृष्टिराद्ये संसारित्वादृष्टेरिति विकल्प्याद्यं निराकुर्वन्नाह शृण्विति तत्त्ववस्तुतोसंसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकत्वं संसारित्वमिति शेषः

न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं न ह्यूषरदेशं स्नेहेन पंकीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथाविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किंचित्कर्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति च अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पंडितानामपि शृण्विदं तत्पांडित्यं यत्क्षेत्र एवात्मदर्शनं यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाकांक्षेयुर्मम स्यादिति विक्रियैव भोगकर्मणी अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान्प्रवर्तते विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापा ((रोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते))

संसारि

द्वितीयं दूषयति यदीति नहि कूटस्थात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतोऽसंसारित्वं विरुध्येत कूटस्थात्मधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः आत्मानमविक्रियं पश्यतोपि कुतो भोगकर्मणी न स्यातामित्याह विक्रियेति अविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्माकांक्षयोरभावे कस्य शास्त्रप्रवृत्तिरित्याशंक्याह अथेति फलार्थित्वाभावाद्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते सत्यनंतरमविद्वान्फलार्थित्वादनुपायेकर्मणि प्रवर्तते शास्त्राधिकारीत्यर्थः विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावे निषेधाधीननिवृत्तेरविदुषेच त्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धेरित्याशंक्याह वि

गी·भा·१३
१०

228

नतावदविद्यासंसारंसंसारिणांचकल्पयंतीस्वतंत्रा[illegible]व्याघातात्सारं तेष्वेवाश्रयांतराभावात्क्षेत्रज्ञस्यतद्वत्त्वेसंसारित्वमितिशंकते
नन्विति नचाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादितिभावः यत्नत्वान्नदंष्ट्रोरगवदविद्याकिंकरिष्यतीतितत्राह तत्कृतंचेति अविद्या
तज्ज्ञयोर्ज्ञेयत्वान्नात्मधर्मतेत्युत्तरमाह नेत्यादिना तदेवप्रपंचयति यावदिति ज्ञेयस्यक्षेत्रधर्मत्वेपिक्षेत्रद्वाराक्षेत्रज्ञस्यतत्कृतदो
षवत्त्वेसाशंकमाह नचेति क्षेत्रस्यापिज्ञेयत्वान्नतेनचितोवस्तुनःस्पर्शोस्तीत्युपपादयति यदीति धर्मधर्मित्वेनसंसर्गेपिज्ञेय
त्वेकाक्षतिरित्याशंक्याह यदीति आत्मधर्मस्यात्मनाज्ञेयत्वेतस्यापिज्ञेयत्वापत्याकर्मकर्तृविरोधःस्यादित्यर्थः किंचविम

नन्वविद्यावत्त्वमेवक्षेत्रज्ञस्यसंसारित्वदोषस्तत्कृतंचदुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यतेनज्ञेयस्यक्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञा
तुःक्षेत्रज्ञस्यतत्कृतदोषानुपपत्तेः यावत्किंचित्क्षेत्रज्ञस्यदोषजातमविद्यमानमासंजयति तस्यज्ञेयत्वोपपत्तेः
क्षेत्रधर्मत्वमेवनक्षेत्रज्ञधर्मत्वंनचतेनक्षेत्रज्ञोदुष्यतिज्ञेयेनतुज्ञातुःसंसर्गानुपपत्तेःयदिहिसंसर्गःस्यात्ज्ञे
यत्वमेवनोपपद्येतयद्यात्मनोधर्मोऽविद्यावत्त्वंदुःखित्वादिचकथंभोप्रत्यक्षमुपलभ्यते कथंवाक्षेत्रधर्मः ज्ञेयं =ष्टंभा
चसर्वंक्षेत्रंज्ञातैवक्षेत्रज्ञइत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेःक्षेत्रज्ञविशेषणत्वंक्षेत्रज्ञधर्मत्वंतस्यचप्रत्यक्षोपल

तंनक्षेत्रज्ञाश्रितंतद्धेयत्वाद्रूपादिवदित्याह कथंवेति किंचमहाभूतानीत्या ((भ्यत्वमितिविरुद्धमुच्यते ऽविद्यामात्राव·
दिनाज्ञेयमात्रस्यक्षेत्रांतर्भावान्नाविद्यादेर्ज्ञातृधर्मतेत्याह ज्ञेयंचेति किंचैतयोर्वेत्तीत्युक्तत्वात्क्षेत्र[illegible]दिमाह ज्ञ =[illegible]
ज्ञस्यज्ञातृत्वनिर्णयान्नतत्रज्ञेयंकिंचित्प्रविशतीत्याह ज्ञातेवेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवंस्वाभाव्येसिद्धेक्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरि
तिफलितमाह इत्यवधारितइति विरोधाच्चनक्षेत्रज्ञधर्मत्वं अविद्यादेरित्याह क्षेत्रज्ञेति विरुद्धवादित्वमस्यलंदर्शयति अ
सिद्ध२

राम·
१०

ननु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यनेन न सर्वक्षेत्रांतर्यामी परो जीवादन्यो निरूप्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत्कथमित्यमाक्षिप्यते तत्राह कथमिति किंच तत्त्वमसीति वचःप्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदिशतः कृतस्य हानिमकृतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्विकभेदस्य कल्पनां कुर्वन्कथं व्यामूढो न स्यादित्याह कृतेति ननु केचन व्याख्यातारो यथोक्तं पाठं त्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिश्लोकं व्याख्यातवंतः तत्कथमुक्तं पांडित्यमास्थातुष्णींमूढत्वं तत्राह तस्मादिति क्षेत्रज्ञं चापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैकं तत्त्वाभीष्टं स्यहपि तु प्रत्यक्तमेव बोधमनुद्रवति पण्डितमिति तात्विकमेकत्वमतात्विकं संसारित्वमित्यंगीकृ-

त्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् कृतहानिमकृताभ्यागमं च कुर्वंस्तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसंग इत्येतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति तथा च दृष्टांतो दर्शितो मरीच्यंभसोषरदेशो न पंकीक्रियत इति संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसंगदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तो ॥ २१

क्तमेव समाधिं स्मारयति एताविति ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्योपेऽपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति कथमिति कथमिति कल्पितसंसारेणाकल्पनाधिष्ठानमदूषयत्तु वस्तुतो न संबध्यमिति परिहरति अविद्येति तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टांतं स्मारयति तथा चेति ईश्वरस्य संसारित्वप्रसंगप्रकटीकृतप्रसंगांतरनिरासमनुस्मारयति संसारिणाइति ॥ ॥

मु२

ममैवाविद्यावत्त्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शंकते नन्विति तर्हि प्रश्नानर्थक्यमिति सिद्धांती स्वाभिसंधिमाह जानासीति आत्मानमविद्यावंतं जानन्नपि न तद्विषयाध्यक्षाभावात्त्यजामीति शंकते जानामीति अविद्यावतो प्रत्यक्षत्ववदतातस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वाद्व्यतिरेकेणानुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्युपेत्य दूषयति अनुमानेनेति आत्मनोऽविद्यासंबंधग्रहे कात्तुमेयत्तिरित्याशंक्य ज्ञाते वात्मा स्वस्याविद्यासंबंधं बुध्येतान्यो वा ज्ञातेति विकल्प्याद्यं दूषयति नहीति तत्काले स्वस्यामविद्यां प्रतिज्ञातृत्वावस्थायामि

अथवि॰

२१९

ननु ममैवाविद्या जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वंतं चात्मानं जानामि न तु प्रत्यक्षेणानुमानेन चेज्जानासि कथं संबंधग्रहणं न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाविद्यया तत्काले संबंधो ग्रहीतुं शक्यते अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वान्न च ज्ञातुरविद्यायाश्च संबंधस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं संभवत्यनवस्थाप्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसंबंधो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापरिहार्या यदि पुनरविद्या ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति॥

ति यावत् अविद्यां विषयत्वेन गृहीतत्वात्तज्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि कुतः संबंधज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह अविद्ययेति द्वितीयं निरस्यति न चेति यो ग्रहीता स न संभवतीति संबंधः तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च संबंधस्तच्छब्दार्थः अनवस्थामेव प्रपंचयति यदीति आत्मनः स्वपरज्ञेयत्वायोगात्तस्मिन्नविद्यासंबंधस्याप्रामाणिकत्वान्निमानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह यदि पुनरिति॥

मात्रपरस्याप्यावर्त्यमानयुक्त्याख्यमवष्टंभांतरमिति वक्तुं केवलपदं ययाविद्यया विरुद्धमपि निर्वोढुं शक्यते तस्याः स्वातंत्र्याभावाच्चितोन्यस्याविषयकत्वेनातदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभाववत्तयातदाश्रयत्वव्याघातात्तदाश्रयजिज्ञासया पृच्छति अत्राहेति आश्रयमात्रं पृच्छते तद्धि द्वेधो वा प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशत्वं मत्वाह यस्येति अविद्यादृश्याः दृश्या वा दृश्यत्वे पारतंत्र्यात्किंचिन्निष्ठत्वेनैव तद्दृष्टेर्नाश्रयमात्रं प्रष्टव्यमदृश्यत्वे वाप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः द्वितीयमालंबते कस्येति अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशे

केवलंत्वत्राह साविद्याकस्येति यस्यदृश्यतेतस्यैवकस्यदृश्यतइत्यत्रोच्यते अविद्याकस्यदृश्यतइतिप्रश्नोनिरर्थकः कथंदृश्यतेचेदविद्यातद्वंतमपिपश्यसिनचतद्वत्युपलभ्यमानेसाकस्येतिप्रश्नोयुक्तोनहिगोमत्युपलभ्यमानेगावःकस्येतिप्रश्नोर्थवान्भवेत् ननुविषमोदृष्टांतोगवांतद्वतश्चप्रत्यक्षत्वात्तत्संबंधोपिप्रत्यक्षइतिप्रश्नोनिरर्थकः नतथाविद्यातद्वतोश्चप्रत्यक्षोयतःप्रश्नोनिरर्थकःस्यादप्रत्यक्षेणाविद्यावताविद्यासंबंधेज्ञातेकिंतवस्यादविद्यायाअनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्याममस्याद्यस्याविद्यासतांपरिहरिष्यति॥ ॥

यस्यात्मनोपि स्वानुभवसिद्धत्वात्प्रश्नस्य निरवकाशत्वेनुत्तरमाह अत्रेति प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति कथमित्यादिना तथापि कथं प्रश्नासिद्धिस्तत्राह नचेति तदेव दृष्टांतेन स्पष्टयति नहीति दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोर्वैषम्यं चोदयति नन्विति अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेपि प्रश्नानर्थक्यमित्याह अप्रत्यक्षेणेति अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेपि तेनाविद्यासंबंधे सिद्धे प्रष्टुस्तव प्रश्नानर्थक्यं समाधिर्न कश्चिदित्यर्थः अनुद्भूतपराभिसंधिः शंकते अविद्याया इति अविद्यावतस्तत्परिहारान्नान्येन प्रयतितव्यमित्याह यस्येति॥

२

एवंश्लोकद्वयंव्याख्यायश्लोकांतरमवतारयति इदमिति कुत्रसंग्रहोक्तिरुपयुज्यतेतत्राह व्याचिख्यासितस्येति प्रतिपत्तिसौकर्यार्थंसंग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः वक्ष्यमाणोर्थःश्रोतुर्मनःसमाधानार्थंसंक्षिप्तेनवाक्यार्थोमायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह यन्निर्दिष्टमिति इदंशरीरमितियन्निर्दिष्टंतच्छरीरंतच्छब्देनपरामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्येतियोजना क्षेत्रंज्ञातव्यमित्यध्याहारः यच्चेति येनरूपेणाह्लपचरितिनरेवक्षेत्रेविशेष्यते तस्यक्षेत्रस्यस्वकीयाधर्माजन्मादयस्तैर्विशिष्टस्यज्ञेयत्वेहेयत्वंफलति चशब्दःपंचकस्येतरेतरसमुच्चया

इदंशरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्यक्षेत्राध्यायार्थस्यसंग्रहश्लोकोयमुपन्यस्यतेतत्क्षेत्रंयच्चेत्यादिव्याचिख्यासितस्यह्यर्थस्यसंग्रहोपन्यासोन्याय्यइति यन्निर्दिष्टमिदंशरीरंइति तत्क्षेत्रमिति तच्छब्देनपरामृशतियच्चेदंनिर्दिष्टंक्षेत्रंतद्यादृक्

तत्क्षेत्रंयच्चयादृक्चयद्विकारियतश्चयत् सचयोयत्प्रभावश्चतत्समासेनमेशृणु ३

यादृक्यादृशंस्वकीयैर्धर्मैश्चशब्दःसमुच्चयार्थोयद्विकारियोविकारोयस्यतद्यद्विकारियतोयस्माच्चयत्कार्यमुत्पद्यतइतिवाक्यशेषःसचयःक्षेत्रज्ञोनिर्दिष्टःसयत्प्रभावःयेप्रभावाउपाधिकृताःशक्तयोयस्यसयत्प्रभावश्चतत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं
यथाविशेषितंतत्समासेनसंक्षेपेणमेममवाक्यतःशृणुश्रुत्वावधारयेत्यर्थः ३

र्थत्वमाह चशब्दइति विकारित्वेनापिहेयत्वंसूचयति यद्विकारीति यत्कार्यंतत्सर्वंयस्मादुत्पद्यतेतत्कारणत्वाज्ज्ञातव्यमित्याह यतइति क्षेत्रमिवक्षेत्रज्ञंज्ञातव्यंदर्शयति सचेति ज्ञातव्यमितिसंबंधः चक्षुराद्युपाधि कृतदृष्ट्यादिशक्तिवशात्तस्यज्ञातव्यत्वंसूचयति यत्प्रभावइति तेनोक्तेनप्रभावेनतस्यज्ञातव्यतेतिशेषः कथंयथाविशेषितंक्षेत्रंक्षेत्रज्ञोवाशक्योज्ञातुमित्याशंक्य
भगवद्वाक्यादित्याह तदिति ३

यदा चैवं तद्देन दृश्याहार्यैर्ज्ञातुरात्मनो न किंचिद्दुष्यतीत्येतदसह्यमानाः शंकते नन्विति किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वाना द्यस्त्वेनाभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावान्न द्वितीये ज्ञातृत्वस्यौपचारिकत्वान्न तत्कृतो दोषोऽस्तीत्याह नेत्यादिना असंगस्यापि क्रियायां क्रियो पचारं दृष्टांतेन स्फुटयति यथेति आत्मनि वस्तुतो हि क्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति यथाचेति गीताशास्त्रं समस्यर्थः स्वत एवात्म नि क्रियाद्यात्मत्वाभावो भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति संबंधः कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भातीत्यत्राह अविद्येति यथावस्तुतो नास्त्यात्मनि क्रियादिरूपचारात्तु भाति तन्यातनत्रतज्ञानीनप्रकरणेषु भगवताक्तो मत इत्याह नचेति न केवलमतीतेषु

यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिन्न दुष्यति नन्वयमेव दोषोपनतदोषबलसेन्न विज्ञातृत्वं न विज्ञानस्वरूप स्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत् यथात्र भगवताक्रियाकारकफलात्मत्वा भाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः अविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यन्ते तत्र तत्र यएनं वेत्ति हंतारं प्रकृ तेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः नादत्ते कस्यचित्पापमित्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिरुत्त रेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामो नन्वेवं सत्यात्मनि निष्क्रियाकारकफलात्मताभावः स्वतोः भावेः विद्याध्यारोपितत्वे कर्मा णामविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तं सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र दर्शयिष्यामः सर्वशास्त्रार्थोप संहारप्रकरणे च समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परेत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः अलमिह बहुप्रपंचेनेत्युपसंह्रियते

वप्रकरणेषु वास्तवक्रियाद्यभावादात्मन्याध्यासिकी नदर्शितता किंतु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवदभिप्रायदर्शनं भविष्यती त्याह उत्तरेषु चेति आत्मनि वास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ लोकमेकोऽस्या विद्वदधिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्यजेत ज्ञात्वा कर्मार भेतेत्यादिशास्त्रविरोधः स्यादिति शंकते इतेति शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानाभिप्रायत्वाद्धानाद्यप्रतीतात्मधीविधुरस्यैव कर्मको ऽधिकारितेत्यंगीकरोति सत्यमिति कथमज्ञस्यैव कर्माधिकारित्वमुपपन्नमित्याशंक्याह एतदेवचेति ज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठायामेवा धिकारो निष्ठांतरे त्वज्ञस्यैवेत्युपसं[illegible]त्याह सर्वेति तदेतदज्ञा प्रति समासेनेति जीवब्रह्मत्वगोचरे स्वाभप

गमेन किंचिदवशिमित्युपसंहरति अलमिति १

स्तात्येति

क्षेत्रादियाथात्म्यस्तुत्या प्रलोभिताय किं तदिति जिज्ञासवे यथोद्दिष्टं क्षेत्रं निर्दिशति महत्त्वे हेतुमाह सर्वेति भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभावाद्धेत्वहानिरित्याशंक्याह स्थूलानीति अहंकारो हेतुप्रत्ययलक्षणइति संबंधः भूतानां प्राग्नोतिकत्वेनोभिमानमात्रात्मत्वमत्वाहंकारं विशिनष्टि महाभूतेति महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थमहंकारे हेतुमाह अहंकारे

स्तुत्याभिमुखीभूतायार्जुनायाह भगवान् महाभूतानीति महाभूतानि महांति च तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि स्थूलानींद्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यंते ऽहंकारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणोऽहंकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिः म

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५ ॥

ममाया दुरत्ययेत्युक्तं एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः एतावत्येवाष्टधाभिन्ना प्रकृतिः चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः इंद्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पंच बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धींद्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पंच कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेंद्रियाणि तानि दश एकं च किं तत् मन एकादशं संकल्पाद्यात्मकं पंच चेंद्रियगोचराः शब्दादयो विषयास्तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ५

ति ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि शंकते तेन तदर्थमाह ममेति अवधारणारूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्येवेति पंचतन्मात्राण्यहंकारो महदव्याकृतमित्यष्टधाभिन्नत्वं मूलप्रकृत्या महत्तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयश्चकारार्थः दशेंद्रियाण्येव विभज्य स्फुटयति श्रोत्रेत्यादिना तदेव प्रपञ्चद्वारा स्फुटयति किं तदिति उक्तेषु तन्मात्रादिषु तंत्रांतरीयसंमतिमाह तानीति ५

शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानि गृह्यंते १

श्लोकांतरस्यतात्पर्यमाह तदिना विवक्षितंजिज्ञासितमित्यर्थः स्तुतिफलमाह श्रोत्रिति नकेवलमाप्तोक्तैरेवंक्षेत्रादियाथात्म्यं संभावितंकिंतुवेदवाक्यादपीत्याह छंदोभिश्चेति ऋगादीनांचतुर्णामपिवेदानांनानाप्रकारत्वंशाखाभेदादिहंनकेवलंश्रुतिश्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तंयाथात्म्यंकिंतुयौक्तिकंचेत्याह किंचेति कानितानिसूत्राणीत्याकांक्षाह आत्मेत्येवेति आदिपदेन

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यंविवक्षितंस्तौतिश्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारंगीतंकथितंछंदोभिःछंदांसिऋगादीनितैश्छंदोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथक्विवेकतोगीतंकिंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चएवब्रह्मणःसूचकानिवाक्यानिब्रह्मसूत्राणितैः पद्यतेज्ञायतेब्रह्मेतितानिसूत्रपदान्युच्यंतेतैरे

ऋषिभिर्बहुधागीतंछंदोभिर्विविधैःपृथक् ब्र
ह्मसूत्रपदैश्चैवहेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ ॥

एवंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यंगीतमितिप्रवर्तते आत्मेत्येवोपासीतेत्यादिभिर्हिब्रह्मसूत्रपदैरात्माज्ञाप्यते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्निःसंशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ४ ॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मविदाप्नोतिपरमथयोन्यांदेवतामित्यादीनिविधाविधासूत्राण्युक्तानि आत्मेतिक्षेत्रज्ञोपादानंतद्ब्रह्मसंज्ञोपलक्षणं अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादीन्यपिसूत्राणिपत्रेगृहीतान्यन्यथाछंदोभिरित्यादिनापौनरुक्त्यादितिमत्वाविशिनष्टि हेतुमद्भिरिति ४ ॥

तप्ते लोहपिंडे वह्नेरभिव्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिवृत्तिरभिव्यज्यते तत्र चाग्निरभिव्यक्तो लोहपिंडमेवाग्निवद्दाह्यदाहयतीति तथात्मचैतन्यं बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तामेवात्मवत् प्रबोधयत्यतस्तदाभासानुविद्धा सैव चेतनेत्युच्यते सा च मुख्यचेतनं प्रति ज्ञेयत्वादंतदूपत्वात्क्षेत्रमेवेत्यर्थः धृतिस्तुरूपोत्साहः क्षेत्रत्वं तस्याद्दर्शयति धृतिरित्यादिना नन्वन्येपि संकल्पादयो मनोधर्माः संति ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यंते तत्राह संघेति तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह यतइति इच्छादिवदस्मिन्नवसरे संकल्पादीनामपि दर्शितत्वात् सिद्धवत्कृतस्य प्रकरणा

तप्तइव लोहपिंडेग्निरात्मचैतन्याभासरससविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् धृतिर्ययावसादप्रानि देहेंद्रियाणि ध्रियंते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं संघातः करणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यंतं ६ क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तत्॥ ॥

विभागार्थं यतो भगवानुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतोउक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्ववृत्तिबुद्धिधर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः विरक्तस्य ज्ञानाधिकारार्थं वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति यस्येति क्षेत्रभेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः संहतिः समष्टिशरीरं ६ ननु उक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्यदुच्यते तत्राह क्षेत्रज्ञ इति अमानादिमदिसादिनावक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान्विवक्षितं विशेषणसहितं ज्ञेयं यत्तदित्यादिनावक्ष्यतीति संबंधः किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते तत्राह यस्येति ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राक्तनग्रंथस्य तात्पर्यमाह अधुनेति॥

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकश्च विकार इति पठंति अव्यक्ताहंकारादीनां त्रैगुण्याभिमानादिधर्मकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहं लोकमेंद्रियाणां विषयानुक्तेर्वैरूप्यप्रसंगात्तेषां च निरूपणात्स्वस्वप्रकृतत्वात्स्वरूपनिर्देशो नैव कृतस्तेत्रेप यच्चपाद्कृचेति व्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविकारत्वनिवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन तद्विकारीत्येतन्निरूपयन्मतांतरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयति अथेति सर्वज्ञोक्तिविरोधादुपेयं वैशेषिकं मतमिति मत्वोक्तं भगवानिति उपलब्धजातीयस्योपलभ्यमानस्यादानेच्छायां हेतुमाह सुखेति इति शब्दो हेत्वर्थः सुखहेतुत्वात्तस्मिन्नेच्छेत्यर्थः इच्छां सुखतद्धेतुविषयत्वेन व्याख्यायात्मध

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाँचक्षते वैशेषिकास्तेपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छाद्वेष इति इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् एवं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छांतःकरणधर्मो

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतं ६

ज्ञेयत्वात्क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवांस्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रं संघातो देहेंद्रिया

र्मत्वं तस्यानुद्रष्यति ज्ञेयमिति तथापि कथं क्षेत्रांतर्भूतत्वं तत्राह ज्ञेयत्वादिति इ ।। णां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तांतःकरणवृत्तिः

च्छावद्द्वेषोपि धर्मो बुद्धेरित्याह तथेति कोसौ द्वेषो यस्य बुद्धिधर्मत्वं तत्राह यज्जातीयमिति तस्यापीच्छावत्क्षेत्रांतर्भावमाह सोयमिति इच्छाद्वेषवद्बुद्धिधर्मः सुखमपीत्याह तथेति तस्यापि स्वरूपतो ज्ञाक्षेत्रांतःपातित्वमाह अनुकूलमिति [illegible] दुःखस्यापि स्वरूपतो ज्ञाक्षेत्रमध्यवर्तित्वमाह दुःखमिति देहेंद्रियात्मवादो यः प्रसिद्धस्तं तु क्षेत्रांतर्भूतमेव संघातं विभजते देहेति विज्ञा

नकेवलममानित्वादीन्येवज्ञानस्यांतरंगसाधनानिकिंतुवैराग्यादीन्यपितथाविधानिसंतीत्याह किंचेति दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषुरागेत स्यतिवधंज्ञानेनोत्पद्यतेतिमत्वाव्याकरोति इंद्रियेति आविर्भूतोगर्वोहंकारस्तदभावोपिज्ञानहेतुरित्याह अनहंकारइति इंद्रियार्थेषुवैराग्यमुक्तमुपपादयति जन्मेति प्रत्येकंदोषानुदर्शनमित्युक्तंतत्रजन्मनिदोषानुदर्शनंविशदयति जन्मनीति यथाजन्मनिदोषानुसंधानंतथामृत्यौदोषस्यसर्वमर्मनिकृंतनादेरालोचनंकार्यमित्याह तथेति जन्मनिमृत्यौचदोषानुसंधाने

किंच इंद्रियेति इंद्रियार्थेषुशब्दादिषुदृष्टादृष्टभोगेषुविरागभावोवैराग्यमनहंकारोऽहंकाराभावएवच जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्मचमृत्युश्चजराचव्याधयश्चदुःखानिचतेषुजन्मादिदुःखांतेषुप्रत्येकंदोषानुदर्शनंजन्मनिगर्भवासयोनिद्वारानिःसरणंदोषस्तस्यानुदर्शनं तथामृत्यौदोषानुदर्शनं तथाजरायांप्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदो

इंद्रियार्थेषुवैराग्यमनहंकारएवच जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ८

षानुदर्शनंआलोचनंपरिभूतताचेतितथाव्याधिषुशिरोरोगादिषुदोषानुदर्शनंतथादुःखेष्वाध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेष्वथवादुःखान्येवदोषोदुःखदोषस्तस्यजन्मादिषुदर्शनंदुःखंजन्मदुःखंजरादुःखंमृत्युर्दुःखंव्याधयोदुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयोदुःखंनपुनःस्वरूपेणैवदुःखमित्येवंजन्मादिषुदुःखदोषानुदर्शनात् देहेंद्रियविषयभोगेषुवैराग्यमुपजायते वज्जरादिष्वपिदोषानुसंधानंकर्तव्यमित्याह तथेति व्याधिषुदोषस्यासत्यतारूप ॥ततःप्रत्यगात्मनिप्रवृत्तिःकरणानामात्मद स्यानुसंधानंदुःखेषुत्रिविधेष्वपिदोषानुसंधानंप्रसिद्धंव्याख्यानांतरमाह अथवेति यथाजन्मादिषुदुःखांतेषुदोषदर्शनमुक्तंतथातेष्वेवदुःखात्म्यदोषस्यदर्शनंस्फुटयति दुःखमित्यादिना कथंजन्मादीनांवास्येंद्रियग्राह्याणांदुःखत्वंतत्राह दुःखेति जन्मादिषुदोषानुदर्शनकृतंफलमाह एवमिति वैराग्येसत्यात्मदृष्ट्यर्थंकरणानांतदाभिमुख्येनप्रवृत्तिरितिवैराग्यफलमाह

अमानित्वादिलक्षणांविदधातीत्युत्तरग्रंथसंबंधः ज्ञानसाधनसमुदायबोधनंकुत्रोपयुज्यतेतत्राह यस्मिन्निति योग्यमधिकृतमेवविवृणोति य त्यरइति एतत्ज्ञानमितिवचनात्कथमिदंज्ञानसाधनमित्याशंक्याह तदिति नहिध्यानस्यवक्तृद्वारादर्थंसूचयति भगवानिति अमानित्वा दिनिष्ठस्यांतर्धियोज्ञानमितिनियमार्थमाह अमानित्वमिति मानस्तिरोहितोविलेपः सचात्मन्युत्कर्षारोपहेतुः सोस्येतिमानी तस्यभावो मानित्वमितिआकरोति अमानित्वमित्यादिना प्रतियोगिमुखेनादंभित्वंविवृणोति अदंभित्वमिति वाङ्मनोदेहैः रपीडनंप्राणिनामहिंस

ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणंयस्मिन्सतितत्त्वविज्ञानयोग्याधिकृतोभवति यतः सन्यासीज्ञाननिष्ठउच्यते अमानित्वा दिगणोज्ञानसाधनत्वात्ज्ञानशब्दवाच्यंविदधातिभगवान् अमानित्वमिति अमानित्वंमानित्वंमात्मनःश्लाघनंतदभावोऽमानित्वम दंभित्वंस्वधर्मप्रकटीकरणंदंभित्वंतदभावोऽदंभित्वम् अहिंसा अहिंसनंप्राणिनामपीडनं क्षांतिः परापराधप्राप्तावविक्रियाऽर्जवमृजुभा

अमानित्वमदंभित्वमहिंसाक्षांतिरार्जवं आचार्योपासनंशौचंस्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ ॥ ॥

वोऽवक्रत्वमाचार्योपासनंमोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्यशुश्रूषादिप्रयोगेनसेवनं शौचंकायमलानांमृज्जलाभ्यांप्रक्षालन मेतच्चमनसः प्रतिपक्षभावनयारागादिमलानामपनयनंशौचंस्थैर्यंस्थिरभावोमोक्षमार्गएवकृताध्यवसायित्वमात्मविनि ग्रहआत्मनउपकारस्यात्मशब्दवाच्यस्यकार्यकरणसंघातस्यविनिग्रहः स्वभावेनसर्वतः प्रवृत्तस्यसन्मार्गएवनिरोधआत्मविनिग्रहः ७

कार

नंतद्देवाहिंसेत्याह अहिंसेति परापराधस्यचित्तविकारकस्यप्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वंक्षांतिरि त्याह क्षांतिरिति अवक्रत्वमकौटिल्यंयथाहृदयंव्यवहारः सैवऋजुत्वंप्रकृतिनिमित्तत्वंचेत्यर्थः उपनीयतुयंशिष्यमित्यादिनोक्त माचार्यमवच्छिनत्ति मोक्षेति शुश्रूषादिपदंनमस्कारादिविषयंवाह्यमभ्यंतरंचद्विःप्रकारंशौचंक्रमेणाभजते शौचमित्यादिना मन सोरागादिमलानामितिसंबंधः तदपनयोपायमुपदिशति प्रतिपक्षेतिरागादिप्रतिकूलस्यभावनाविषयेषुदोषदृष्ट्यादिनेतियाव त् स्थिरभावमेवविशदयति मोक्षेति मोक्षेति आत्मनोमित्यनेन [illegible] तिशापस्यकुतोविनिग्रहस्तत्राह

भावोमानित

गी·भा·१३ साधनांतरमाह किंचेति अनन्ययोगमेवसंक्षिप्तंव्यनक्ति नेत्यादि उक्तधीद्वाराजातायांभक्तेर्भगवतिस्थैर्यंदर्शयति
१६ नेति तत्रापिज्ञानशब्दस्तद्धेतुत्वादित्याह साचेति देशस्यविविक्तत्वंद्विविधमुदाहरति विविक्तइति तदेवस्पष्टयति

किंच मयिचेति मयिचेश्वरेनन्ययोगेनापृथक्समाधिनानान्योभगवतोवासुदेवात्परोस्त्यतः सएवनोगतिरित्येवं
निश्चिताः अव्यभिचारिणीबुद्धिरनन्ययोगस्तेनभजनंभक्तिर्नव्यभिचरणशीलाअव्यभिचारिणीसाचज्ञानंविविक्त
देशसेवित्वंविविक्तः स्वभावतःसंस्कारेणवाअशुचित्वंविविक्तेषुहिदेशेषुचित्तंप्रसीदतियतस्ततआत्मादिभाव
224 आदिभिः सर्पव्याघ्रादिभिरहितअरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिर्विविक्तोदेशस्तंसेवितुंशीलमस्येतिविविक्तदे

मयिचानन्ययोगेनभक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १०

शसेवी तद्भावोविविक्तदेशसेवित्वंविविक्तेषुहिदेशेषुचित्तंप्रसीदतियतस्ततआत्मादिभावनाविविक्तेउपजा
यतेऽतोविविक्तदेशसेवित्वंज्ञानमुच्यते अरतिररमणंजनसंसदिजनानांप्राकृतानांसंस्कारशून्यानामवि
नीतानांकलहोन्मुखितचित्तानांसंसत्समवायोजनसंसन्नसंस्कारवतांविनीतानांसंसत्तस्याज्ञानोपकारकत्वा संसद
त्अतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञानार्थत्वात्ज्ञानं १०

अरण्येति उक्तदेशसेवित्वंकथंज्ञानेहेतुस्तत्राहविविक्तेष्विति आत्मादीत्यादिशब्देनपरमार्थवाक्यार्थश्चोच्यते ननु राम०
रतिविषयत्वेनाविशेषतोजनसंसन्मात्रंकिमितिनगृह्यतेतत्राह तस्याइति संतः संगस्यभेषजमित्युपलंभादित्यर्थः १० १६

जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुषु किमित्युपसंख्यातमित्याशंक्य वैराग्यद्वारा धीहेतुत्वादित्याह एवमिति ८ ज्ञानस्यांतरंगमेव हेत्वंतरमाह किंचेति नन्वसक्तिरेवाभिष्वंगाभावस्तथा च पुनरुक्तिरित्याशंक्याभिष्वंगोक्तिद्वारा निरस्यति अभिष्वंगो नामेति अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावनन्यत्वधिया तद्गते सुखदुःखादावात्मनि तद्भावनाख्यसक्तिविशेषमेवोदाहरति यथेति उक्त

एवं ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ८ किंच असक्तिरिति असक्तिः सक्तिः संगनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिष्वंगोऽभिष्वंगाभावो अभिष्वंगो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणो यथान्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ ॥

क्वेत्याह पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु आदिग्रहणादन्येष्वप्यत्यंतेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता क्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानं ९

विशेषणयोराकांक्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह तच्चेति सदा हर्षविषाददशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह नित्यं चेति तदेव विभजते इष्टेति तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति तच्चैतदिति ९

अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभि
मुख्यमापादयितुं प्रवचनफलोक्तिपरमनंतरवाक्यमित्याह किमित्यादिना तदेव विशिनष्टि अनादिमदिति आदिमत्त्वरहित
मआकृतस्यापि नञो विशेषं दर्शयति किं तदिति भोक्तुरपि भोग्यात्परत्वमित्यतो विशिनष्टि ब्रह्मेति अनादीत्येकं पदं मत्पर
मिति चापरमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरिति मतांतरमुत्थापयति अत्रेति एकपदत्वसंभवे किमिति पदद्वयमित्याशंक्याह

ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाह
यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतत्वमश्नुते न पुनर्म्रियत इत्यर्थः अनादिमत् आदिरस्यास्तीत्यादिमत् न आदिमत् अनादिमत् किं त
त्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतम् अत्र केचित् अनादिमत्परमिति पदं छिंदंति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्य

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ११

मनिष्टं स्यादिति अर्थविशेषं च दर्शयन्तः अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्सं
भवति न त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न सत्तन्नासदुच्यत इति विशिष्टशक्ति
मत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धं॥

बहुव्रीहिणेति आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थस्तस्मिन्नादिम
त्वनिषेधे नास्ति मतुपोऽर्थवत्त्वमिति मतुपानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिंदंतीति पूर्वेणासंबंधः आदिरस्य नास्तीत्य
नादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशंक्याह अहमिति उक्तव्याख्यानस्यापुनरुक्तत्वान्नायं पुनरुक्तिसमाधिरित्या
ह सत्यमिति अर्थासंभवं समर्थयते ब्रह्मण इति तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यादित्याशंक्याह विशिष्टेति॥ ॥

साधनांतरमाह किंचेति आत्मादीत्यादिशब्दः नात्मार्थस्तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तन्नित्यत्वं तन्नैव निष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञाने समर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यंतत्वं तन्निमित्तं तत्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारस्तत्फलालोचनं किमर्थमित्याकांक्षायामाह तत्त्वेति प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्वज्ञानार्थदर्शनमर्थवदिति शेषः ज्ञानस्यांतरंगहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति किमिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशंक्याह परिहरणायेति तत्र हेतुः संसारेति तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्तद्धेतुत्वान्मानित्वादिसाज्य

किंच अध्यात्मेति अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्यालोचनं तत्वज्ञानार्थदर्शनं तत्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति एतदमानित्वादि तत्वज्ञानार्थदर्शनांतमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात् अज्ञानं यदतोस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दंभित्वं हिंसाऽक्षांतिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणायेति

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्वज्ञानार्थदर्शनं एतत् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ११

सारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ११ यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकांक्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि ननु यमानियमा अमानित्वादयो नैते ज्ञेयं ज्ञापयंते न ह्यमानित्वादिकस्य चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तत्स्वरूपस्य परिच्छेदकं दृश्यते न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निर्नैष दोषः ज्ञानं निमित्तत्वाज्ज्ञाने च स्यादन्यत्वं तेन न तस्य ज्ञेयत्वेत्यर्थः इति शब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ११ उत्तर ॥ न ज्ञानमुच्यत इत्येवं वाम ज्ञानसहकारित्वं ग्रंथमवतारयति यथोक्तेनेति अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति नन्विति वस्तुपरिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वमाशंक्याह नहीति परिच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात्परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रेति स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्व्यतिरेकदृष्टांतं दर्शयति नहीति व्यतिरेकदृष्टांतमाह यथेति अमानित्वादीनां [illegible] नैष दोष इति तत्र हेतुत्वेनोक्तं सारय

[illegible] ज्ञानफले [illegible] ज्ञानेति॥

अस्तिशब्दावाच्यत्वादवस्तुत्वप्रसंगेऽस्य तदप्रयोजकत्वमाह नतावदिति नास्तिवुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तदभावाद्ब्रह्मणो
नावस्तुत्वमित्येतदेवव्यक्तीकर्तुंचोदयति नन्विति सर्वासांधियामस्तिधीत्वेननास्तिधीत्वेनवानुगतत्वेऽन्यतरधीगोचरत्वाभावेब्रह्म
णोनिर्वाच्यंदुर्वारमितिफलितमाह नचेति ब्रह्मणोघटादिवैलक्षण्यादुभयवुद्ध्यविषयत्वेऽपिनानिर्वाच्यतेत्याह नेत्यादिना घ
टादेरिंद्रियग्राह्यस्योभयवुद्धिविषयत्वेऽपिब्रह्मणस्तदग्राह्यस्यनोभयधीविषयत्वंतथापिनानिर्वाच्यत्वंसच्चिदेकतानस्य

नतावन्नास्तिनास्तिवुध्यविषयत्वान्न ननुसर्वावुद्धयोऽस्तिनास्तिवुद्ध्यनुगताएवतत्रैवंसतिज्ञेयमप्यस्तिवुध्यनुग
तप्रत्ययविषयंवास्यान्नास्तिवुध्यनुगतप्रत्ययविषयंवास्यान्नातींद्रियत्वेनोभयवुध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वा
द्यदींद्रियगम्यंवस्तुघटादिकंतदस्तिवुध्यनुगतप्रत्ययविषयंवास्यान्नास्तिवुध्यनुगतप्रत्ययविषयंवाइदंतुज्ञे
यमतींद्रियत्वेनशब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्नघटादिवदुभयवुध्यनुगतंचप्रत्ययविषयमित्यतोनसत्तन्नासदित्यु त
च्यतेयत्तूक्तंविरुद्धमुच्यतेज्ञेयंतन्नसत्तन्नासदुच्यतइतिनविरुद्धमन्यदेवतद्विदितादथोअविदितादधी
तिश्रुतेः श्रुतिरपिविरुद्धार्थेतिचेद्यथायज्ञायशालामारभ्यकोहितद्वेदयद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्तिवानवेतीत्येव
मितिचेत्॥ ॥

शब्दप्रमाणादविषयत्वेनदृष्टत्वादित्युक्तमेवप्रपंचयति यद्धीति परोक्तंविरोधमनुवदति यत्त्विति श्रुत्य
वष्टंभेननिराचष्टे नविरुद्धमिति साऽपिविरुद्धार्थत्वान्नमानंवोधकत्वस्याविरोधापेक्षत्वादितिशंकते श्रुतिरिति नस्याविरुद्धा
र्थत्वेनाप्रामाण्येदृष्टांतमाह यथेति प्राचीनवंशंकरोतीतिपारलौकिकफलयज्ञानुष्ठानार्थंशालानिर्माणंप्रस्तुत्यकोहितद्वेदे
त्याद्यापरलोकसत्वेसंदिहानायथाविरुद्धार्थाश्रुतिरप्रमाणमेवंविदिताविदितान्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः

तथापि मतुपो बहुव्रीहिणा तुल्यार्थस्य कथं नानर्थक्यं तत्राह तस्मादिति अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षः समर्थितः संप्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेवं कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तावुक्तानुवादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति अमृतत्वेति सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्ययादिति विभागः ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वादुपक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति नन्विति निर्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह नेत्यादिना अनिर्वाच्यत्वेन सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदमनुरूपमिति

तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह न सत्तत् ज्ञेयमुच्यते विधिमुखेन इति नाप्यसत्तदुच्यते ननु महता परिकरबंधेन कंठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यते इति न अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म नेति नेत्यस्थूलमनणिवत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचो गोचरत्वा। प्रति.वि त्ननु तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देनोच्यते अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तत् ज्ञेयं विरुद्धं च ज्ञेयं तदस्त्यस्तिशब्देन नोच्यत इति च॥

ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगाद्दृश्यत्वात्तद्धर्मनिह्नुतये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमितिपरिहरति सर्वास्विति ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखोपदेशायोगे हेतुमाह वाच इति ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वेनरविषाणवन्नास्तित्वमित्यनिष्टमाशंकते नन्विति एवमुत्सर्गेपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशंक्याह अथेति ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह विप्रतिषिद्धं चेति॥ ० ॥ ० ॥

सर्वविशेषरहितस्यात्मनोऽसंगो चास्य स्वरक्षैः दृष्टेश्च विपरीतस्य प्राप्तेर्ब्रह्मणः अन्यत्वे प्रत्यक्षेनेंद्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैत सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन च सत्त्वं दर्शयन्नादौ देहादीनां प्रवृत्तिमत्तां रथादिवच्चेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमान स्तत्प्रसक्तं चेतनं ब्रह्मेत्याह सर्वत इति तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्मार्थः तदाशंकेति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते ननु सर्वदेहेषु पाणि पादमस्येति कथं पाणीनां च पादानां च देहस्थत्वेनात्मधर्मत्वं तत्राह सर्वेति करणप्रवृत्तिरथादिप्रवृत्तिवत्प्रेक्षापूर्वकत्वाच्चेतना

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशंकायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिकरणोपाधिद्वारेणतदस्तित्वं प्रतिपादयस्तदाशं कानिवृत्त्यर्थमाह सर्वत इति सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वत्र पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयं सर्वप्राणिक

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १३

रणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नं क्षेत्रोपाधि भेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यते इति उपाधिकृतं मिथ्यारूपम प्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादि॥

विद्यात्पूर्विकेत्यर्थः उक्तप्रवृत्त्या चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वमित्याशंक्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाच्चेतना स्तित्वं तदस्तित्वमेवेत्याह क्षेत्रज्ञश्चेति तस्य क्षेत्रोपाधित्वेपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुखादिमत्त्वमित्याशंक्याह क्षेत्रं चेति क्ष त्रस्योपाधित्वात्तस्मिन्विशेषोक्तिरिति भावः कथं तर्हि न सत्तन्नासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशंक्याह क्षेत्रेति पाणिपादादि मत्त्वमौपाधिकं मिथ्या चेत् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्याशंक्याह उपाधीति॥

नेयंश्रुतिर्विरुद्धार्थत्वेनाऽमानं तया ह्यात्मा ब्रह्मण्यद्वितीये प्रयुक्तप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह नविदितेति यत्तु विरुद्धार्थत्वे
कोहीत्युदाहृतं तत्तदर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थे तात्पर्यादित्याह यदीति अत्र जात्यादिमत्त्वे तत्र वाच्यत्वं यथा गवादेर्न ब्रह्म
णो जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैवबोध्यत्वमित्याह उपपद्यते चेति नोच्यत इति निषेधेनैवतस्योपदेश इति शेषः
जात्यादिमतोऽर्थस्यैव वाच्यत्वेन तत्रैव संगतिग्रहादिति प्रपंचयति सर्वो हीति अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसंगतेर्वा

नविदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वाद्यथायमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवाद उप
पत्तेश्च सदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागु
णसंबंधद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति नान्यथादृष्टत्वात्तद्यथा गौरश्व इति वा जातितः प
चति पठतीति क्रियातः शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतो धनी गोमानिति संबंधतो न तु ब्रह्म जातिमदतो न स
दादिशब्दवाच्यं नापि गुणवद्येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निःक्रियत्वान्निःकलं
निःक्रियं शांतमिति श्रुतेः न च संबंध्येकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं य

शब्दस्य न बोधकत्वमर्हतीत्याह नान्यथेति जात्यादेः सच्छब्दविषयत्वमुदाहरति त ॥ तोवाचोनिवर्त्तंत इत्यादिश्रुतिभ्यश्च १२
ऽश्वेत्यादिना ब्रह्मणस्त्वगोत्रत्वमवर्णत्वमित्यादिश्रुतेः जात्यादिमत्त्वाभावान्न शब्दवाच्यतेत्याह नापीति केवलो निर्गुणश्चेति
श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न वाच्यतेत्याह नापीति निष्क्रियत्वे मानमाह निःकलमिति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वस्याशेषोपनिषत्सिद्धत्वा
द्विशिष्टस्य संबंधस्य तस्मिन्नसिद्धेर्न तद्द्वारापि तस्य वाच्यतेत्याह नचेति ब्रह्मणोऽभिधावृत्त्या शब्दावाच्यत्वे हेत्वंतराण्याह अद्वय
त्वादिति ब्रह्मणोऽवाच्यत्वे श्रुतिमपि संवादयति यत इति १२

आरोपादृते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशंक्याह उपाधीति इंद्रियविशेषणीभूतं सर्वशब्दात् ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाच्चात्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह अंतःकरणे चेति श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारत्वादर्पितयोरिह ग्रहणमित्याह अपि चेति तयोरपीहोपादाने फलितमाह इत्यत इति अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह सर्वेति उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह ध्यायतीति कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं न वास्तवमित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाकांक्षाद्वारा दर्शयति कस्मादित्यादिना सर्वकरणराहित्ये फल

उपाधिभूतं पाणिपादादींद्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ताशंकामाभूदित्येवमर्थः श्लोकारंभः सर्वेंद्रियेति सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानींद्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धींद्रियकर्मेंद्रियाख्यान्यंतःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेंद्रियग्रहणेन गृह्येते अपि चांतःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणबहिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेंद्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तत् ज्ञेयमि

सर्वेंद्रियः गुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं असक्तं॥ ० ॥ ० ॥

त्यर्थः ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः कस्मात्पुनः करणान्व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेंद्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तत् ज्ञेयं यत्त्वयं मंत्रोऽपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिः सर्वेंद्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तत् ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थः न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः अंधो मणिमविंददित्यादिमंत्रार्थवत्तस्य मंत्रस्यार्थो यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितं॥ ॥

माह अत इति साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्ग्रहीत्रादिक्रियावत्तापामात्रविशेषकत्वात्कुतोऽस्य करणैर्व्यापारैर्व्यापृतत्वमित्याशंक्यानुवादरूपत्वं मंत्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह पश्यतीति करणगुणानुगुण्यभजनमंतरेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मंत्रस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशंक्यान्तरसंभवान्नैवमित्याह अंध इति अर्थवादस्य श्रुतेस्तात्पर्याभावान्न प्रतिकूलतेत्यर्थः सर्वकरणराहित्येन व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्यसंगोक्त्योक्तमेवेह तूक्त्वा वस्तुतः सर्वसंगवर्जितत्वमाह

[illegible]

मिथ्यारूपमपिज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्रवृद्धसंमतिमाह तथाहीति पाणिपादादीनामन्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्यव्यपदेशे कोहेतुरितिचेत्तत्राह सर्वत्रेति ज्ञेयस्यब्रह्मणःशक्तिसन्निधिमात्रेणप्रवर्त्तनसामर्थ्यंतत्सत्वनिमित्तीकृत्यस्वकार्यवंतोभवंति पाणिपादवदितिकृत्वेतियोजना सर्वतोक्षीत्यादावुक्तमतिदिशति तथेति तत्ज्ञेयंयथासर्वतःपाणिपादमितिव्याख्यातंतथे

तथाहिसंप्रदायविदांवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिःप्रपंचंप्रपंच्यतइति सर्वत्रसर्वदेहावयवत्वेनगम्यमानाः पाणिपादादयोज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याइतिज्ञेयसद्भावेलिंगानिज्ञेयस्येत्युपचारतउक्तंतेतथा व्याख्येयमन्यत्सर्वतःपाणिपादंतत्ज्ञेयंसर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतोक्षीणिशिरांसिमुखानिचयस्यतत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतश्रुतिमच्छ्रुतिःश्रवणेंद्रियंतद्यस्यतत्श्रुतिमल्लोकेप्राणिनिकाये सर्वमावृत्यसंव्याप्यतिष्ठतिस्थितिंलभते १३

त्युक्तमेवस्फुटयति सर्वतइति सर्वतोक्षीत्यादेरक्षरार्थमाह सर्वतोक्षीति अक्षिश्रवणवत्वमविशिष्टज्ञानेंद्रियवत्वस पाणिपादमुखवत्वंचाविशिष्टकर्मेंद्रियवत्वस्यमनोबुद्ध्यादिमत्वस्यचोपलक्षणं एकस्यसर्वत्रपाणिपादिमत्वंसाधयति सर्वमिति १३

प्राणिभ्यो

इतोपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्यास्तीत्याह किंचेति बहिरित्यारभ्येयमादाय व्याचष्टे त्वमिति भूतेभ्यो बहिर्बाह्यं विषयाद्यात्मकमित्यर्थः
कथमनात्मन एवात्मत्वं कल्प्यते येत्याह आत्मत्वेनेति अंतः शब्दार्थमाह तथेति भूतानां चराचराणामंतर्मध्ये प्रत्यग्भूतमि
त्यर्थः द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे बहिरित्यादिना यन्मध्ये भूतात्मकं नानाविधदेहात्मनाभासमानं तदपि ज्ञेयांतर्भूतं तेन तत्त्व
सदित्यर्थः कथं चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्राह यथेति अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पादेस्तदंतर्भाववद्देहाभासस्यापि
ज्ञेयांतर्भावान्नासत्वमध्यज्ञेयस्य सिद्धं तद्व्यमित्यर्थः सर्वात्मकं चेत् ज्ञेयं सर्वैरिदमिति किमिति गृह्यते इति शंकते यदीति ३ ना

किंच बहिरंतरिति बहिस्त्वक्पर्यंतं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते तथा प्रत्य
गात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वांतरुच्यते बहिरंतश्चेत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्त इदमुच्यते चरं चरमेव च यच्चराच
रं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासं यदि चरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न वि

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् १५

ज्ञेयमित्युच्यते सत्त्वं सर्वावभासं तत्तथापि व्योमवत्सूक्ष्मम् अतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदु
षां विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातम् अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोप्य ट्या
दमिति ग्राह्यत्वयोग्यत्वाभावान्नेत्याह उच्यत इति सर्वं वस्त्वात्मनाभास ॥ विदुषामप्राप्यत्वादंतिके च तदात्मत्वाद्विदुषां १५
तत्त्वदयोग्यत्वं कथमित्याशंक्याह सत्त्वमिति सूक्ष्मत्वेपि किं स्यादित्याशंक्याह अत इति सूक्ष्मत्वमतींद्रियत्वं तस्यावि
ज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिस्तत्राह अविदुषामिति विशेषणफलमाह विदुषां त्विति तेषामात्मत्वेन ज्ञातं चेत्कथं
दूरस्थत्वमित्याशंक्याह अविज्ञाततयेति कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्त्वं तत्राह अंतिके चेति विद्वदविद्वद्भेदापेक्षया दूरस्थत्वदू
रे तदिहांतिके चेति श्रुतिः तदर्थोत्र प्रसंगादनूदित इत्यर्थः १५

वस्तुतः सर्वसंगाभावेपि सर्वाधिष्ठानत्वमाह यद्यपीति स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं पुष्णातीत्येतदुपपादयति सदिति विमतं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्धधीबोध्यत्वात् प्रत्येकं चंद्रानुविद्धधीबोध्यचंद्रभेदवदित्यर्थः सर्वं सदास्पदमित्यप्युक्तं

यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्चैव सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सदनुबुद्ध्यनुगमान्न हि मृगतृष्णिकादयोपि निरास्पदा भवंत्यतः सर्वभृत् सर्वं बिभर्तीति स्यादिदं चास्मन्मते यस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तै

सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १४ ॥

त र्वर्जितं तज्ज्ञेयं तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धृ तत् ज्ञेयमित्यर्थः १४

मृगतृष्णिकादीनां तदभावादित्याशंक्याह नहीति तेषामपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वायोगान्निरूप्यमाणेत्तदधिष्ठानं सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमित्यर्थः सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वमुक्तमुपसंहरति अतइति इतश्च ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह स्यादिदं चेति नहि तस्योपलब्धृत्वमसत्त्वे सिध्यतीत्यर्थः १४

उत्तरार्द्धस्यतात्पर्यमाह ज्ञानादेरिति उक्तं भक्तमुद्दीपनंप्रकटीकरणमितियावत् ज्ञानममानित्वादिकरणाद्युतज्ञेतिशेषः ज्ञानगम्यंज्ञेयमितिपुनरुक्तिंशंकित्वोक्तं ज्ञेयमिति उक्तत्रयस्यबुद्धिस्थतयाप्राकट्यंप्रकटयति तदेतदिति १७ तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति त्वमर्थमुक्तार्थंसविकारंक्षेत्रंपदवाच्यार्थंविवेकसाधनंचामानित्वादितत्पदार्थंचशुद्धंतन्द्रावोक्तमर्थमुक्त्वातेषांफलमुपसं

ज्ञानमिति ज्ञानादेर्दुःसंपादनबुद्ध्याप्राप्तावसादस्योत्तंभनार्थमाह ज्ञानममानित्वादिज्ञेयंयत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तंज्ञानगम्यंज्ञेयमेवसत्ज्ञानफलमितिज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानंतुज्ञेयंतदेतत्त्रयमपिहृदिबुद्धौसर्वस्यप्राणिजातस्यधिष्ठितंविशेषेण स्थितं १७ तत्रैवहित्रयंविभाव्यते यथोक्तार्थोपसंहारार्थोयंश्लोकआरभ्यते इतिक्षेत्रमिति इत्येवंक्षेत्रंमहाभूतादिधृत्यंतंतथाज्ञानममानित्वादितत्वज्ञानार्थदर्शनपर्यंतंज्ञेयंचज्ञेयंयत्तदित्यादितमसःपरमुच्यतइत्येवमंतमुक्तंसमा

ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितं १७ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भा

सतःसंक्षेपतएतावान्सर्वोहिवेदार्थोगीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तोस्मिन्सम्यक्दर्शनेकोधिक्रियते॥वायोपपद्यते १८

तइत्युच्यते मद्भक्तोमयीश्वरेसर्वज्ञेपरमगुरौवासुदेवेसमर्पितसर्वात्मभावोयत्पश्यतिशृणोतिस्पृशतिवासर्वमेवभगवान्वासुदेवइत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तःसएतद्यथोक्तंसम्यक्दर्शनंविज्ञायमद्भावायममभावोमद्भावःपरमात्मभावस्तस्मैपरमात्मभावायोपपद्यते मोक्षंगच्छति १८ तत्रसप्तमेईश्वरस्यद्वेप्रकृतीउपन्यस्तेपरापरेक्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे॥

घो

हरति यथोक्तेति पूर्वार्द्धंविभजते इत्येवमिति वक्तव्यांतरेसतिकिमितित्रितयमेवसंहृतंतत्राह एतावानिति उत्तरार्द्धमाकांक्षाद्वाराऽवतारयति अस्मिन्निति ईश्वरेसमर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनयति यत्पश्यतीति विज्ञायलब्ध्वेत्यर्थः १८ प्रकृतिमित्यादिवक्ष्यमाणानंतरग्रंथसंबंधीत्याशंक्याव्यवहितेनसंबंधार्थंव्यवहितमनुवदति तत्रेति॥ ऽ ॥ ऽ ॥

ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह किंचेति तद्धि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्भेदे मानाभावात् भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादतोऽद्वितीयं सर्वत्र प्रत्यग्भूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहसमित्याह अविभक्तं चेति कथं तर्हि देहादिभेदधीरित्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह भूतेष्विति तत्र हेतुः देहेष्विति कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह भूतेति निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह प्रलयेति तर्हि कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याह ग्रसेति १६ इतोपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह

किंच अविभक्तमिति अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेवं विभाव्यमानत्वात् भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य १६ किंच सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेत् तज्ज्ञेयं तम

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्र
भविष्णु च १६ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते॥ ॥

स्तर्हि न किं तर्हि ज्योतिषामपीति ज्योतिषामादित्यादीनामपि तत् ज्ञेयं ज्योतिरात्मचैतन्यं ज्योतिः येन ज्योतिषेद्धानि हि दीप्यन्ते येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतिभ्यः स्वतेजःप्रदादिस्वगतं तेजइत्यादि तमसोज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते॥

किंचेति हेत्वन्तरमेव स्फोरयितुं शङ्कयति सर्वत्रेति ननु तमोमेनतव्यमित्याह नेति तर्हि किं तत्स्वरूपमिति पृच्छति किं तर्हीति तत्रोत्तरं ज्योतिषामिति सूर्यादीनां बुद्धीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह ज्योतिषामिति तदेवोपपादयति तदेवोपपादयति आत्मेति तत्र श्रुतिरूपं प्रमाणयति येनेति उक्तार्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति स्वतेजसेति तेषु सातमसोपि तमसास्पृष्टत्वमाहं कोक्तं तमस इति॥

वंध वंधमोक्षाभावः

किंचकार्यत्वेप्रकृत्योस्तदुत्पत्तेःप्राक्संबंधाभावेतद्भिन्नैवात्मनोमोक्षस्याभावात्कदाचिदुभयाभावेपुनस्तदप्रसंगात्प्रकृतिरूपस्यकार्यत्वेना ह बंधेति प्रकृत्योर्मूलकारणत्वेनानुपपत्तिरित्याह नित्यत्वइति स्वपक्षेदोषाभावंप्रश्नपूर्वकंप्रपंचयति कथमित्यादिना संभवः सत्ताप्रापकोहेतुः प्रकृतेरनादित्वेविकाराणांगुणानांचतत्कार्यत्वादात्मनोनिर्विकारत्वंनिर्गुणत्वंचसिध्यतीतिभावः १९ विका

२३१

बंधमोक्षाभावप्रसंगाच्चनित्यत्वेपुनरीश्वरप्रकृत्योःसर्वमेतदुपपन्नंभवेत्कथंविकारांश्चगुणांश्चैववक्ष्यमाणान्बुद्ध्यादिदेहेंद्रियांतान्गुणांश्चसत्त्वदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धिजानीहिप्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीश्वरस्यविकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिकामायासासंभवोयेषांविकाराणांगुणानांचतान्विकारान्गुणांश्चविद्धिजानीहिप्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् १९ केपुनस्तेविकारागुणाश्चप्रकृतिसंभवाः कार्येति कार्यकरणकर्तृत्वेकार्यंशरीरंकर

कार्यकरणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते॥ ॥

णानितत्स्थानित्रयोदशदेहस्यारंभकाणिभूतानिविषयाश्चप्रकृतिसंभवाविकाराःपूर्वोक्ताइहकार्यग्रहणेनगृह्यंतेगुणाश्चप्रकृतिसंभवाःसुखदुःखमोहात्मकाःकरणाश्रयत्वात्करणग्रहणेनगृह्यंतेतेषांकार्यकरणानांकर्तृत्वमुत्पादकत्वंयत्तत्करणकर्तृत्वंतस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वेहेतुःकारणमारंभकत्वेनप्रकृतिरुच्यते॥ ॥

संका
आकाशादीनां

राणांगुणानांप्रकृतेश्चस्वरूपमाकांक्षाद्वारानिर्णेतुमुत्तरश्लोकःसर्वार्धंपातयति केपुनरिति पुरुषस्यानादित्वकृतंबंधहेतुत्वमाह पुरुषइति पूर्वार्धंव्याचष्टे कार्यमित्यादिना ज्ञानेंद्रियपंचकंकर्मेंद्रियपंचकंमनोबुद्धिरश्चेति त्रयोदशकरणानि तथापिभूतानांविषयाणांचाग्रहणात्कथंतेषांप्रकृतिकार्यतेत्याशंक्याह देहेति तथापिगुणानामिहाग्रहणात्प्रकृतिकार्यत्वंतत्राह गुणाश्चेति॥

तयोश्च प्रकृत्योरुक्तं भूतकारणत्वमित्याह एतदिति भूतानामिवं प्रकृत्योरपि प्रकृतत्वं तदपेक्षयानवस्थानान्न भूतयोनित्वेति शंक
ते द्वेचेति तथाकृताभ्यागमादिकारणायेवं बंधस्य निदाने ज्ञानार्थमात्मनो विक्रियादिदोषनिरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वसे
अत्वेनोक्तं प्रकृतिप्रकृतिविकारभावं वर्दर्शयति अपरेयइति स च योपत्व भावश्चेत्युद्दिष्टं व्याचष्टे प्रकृतिमिति ईश्वरस्याः
पराप्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्ता परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति ईश्वरस्येति तयोरनादित्वमुपपा
दयति नेत्यादिना तत्र युक्तिमाह नित्येश्वरस्येति ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथमित्याशंक्याह प्रकृतीति तस्य जगज्जन्मा

एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तं द्वेचेश्वरस्य तत्प्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते प्रकृतिमिति प्रकृतिं पुरु
षं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतीपुरुषावुभावप्यनादी न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि यु
क्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां ईश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते अनादी सत्यौ सं

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् १९

सारस्य कारणं न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयंति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति यदि पुनः प्रकृति
पुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं तदसत्प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्व
रस्यानीश्वरत्वप्रसंगात्संसारस्य निर्निमित्तत्वे निर्मोक्षत्वप्रसंगात्शास्त्रा

दीत्वात्तं अमेवेश्वरत्वं न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशंक्याह ॥
याभ्यामिति प्रकृत्योरनादित्वं कुत्रोपयुक्तमित्याशंक्याह तेइति मतांतरमाह नेत्यादिना तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्टव्य
मित्याशंक्याह तेन हीति प्रकृत्योरेवं मूलकारणत्वे श्रुतिस्मृतिसिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह यदीति प्रकृतिद्वयस्य कार्य
त्वपक्षं प्रत्याह तदसदिति किंच प्रकृतिद्वयमनपेक्ष्येश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्यात्तस्मान्मुक्तानामपि तेनः संसाराप्तेरनिर्बंधान्मोक्षशा

नर्थक्यप्रसंगात् ॥

स्त्राप्रामाण्यान्नेश्वरस्यैव संसारहेतुतेत्याह संसारस्येति निर्निमि
त्तत्वं प्रकृतिद्वयापेक्षामंतरेणेश्वरस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् ॥

नि

आत्मनो विक्रियस्य संसरणानोचितमित्याक्षिपति कः पुनरिति सुखदुःखा[illegible]साक्षात्कारो भोगः स चाक्रियस्यैवं दृष्टः संसारः त
थाविधभोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह सुखेति श्लोकव्याख्यानसमाप्तावितिशब्दः २० श्लोकांतरं प्रश्नोत्तरत्वेनाव
तारयति परेति निमित्तवक्तुमारो संसारित्वमस्याविवेकाध्यासादित्याह पुरुषइति यस्मात्प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्मा

कः पुनरयं संसारो नाम सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति २० यस्तु पुरुष
स्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किं निमित्तमित्युच्यते पुरुषइति पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृ
तावविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत् हि यस्मात्तस्माद्भुंक्ते उ
पलभत इत्यर्थः प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पंडितोहमि
त्येवं सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु भुज्यमानेषु यः संगः आत्मभावः संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः स यथा का गुणो

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् कारणं गुणसंगोस्य सदसद्योनिजन्मसु २१

मो भवति तद्वक्तुर्भवतीत्यादिश्रुतेः तदेतदाह कारणं हेतुर्गुणसंगः गुणेषु संगोस्य पुरुषस्य भोक्तुः सदसद्योनिजन्मसु शक्तिर
सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयः यस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विष
यभूतेषु कारणं गुणसंगो वा सदसद्योनिजन्मत्वस्य संसारस्य कारणं गुणसंग इति संसारपदमध्याहार्यं सद्योन
यो देवादियोनयः असद्योनयः पश्वादियोनयः सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः २१

भुंक्त इति योजना गुणविषयं भोगमभिनयति सुखीति अविद्यायां भोगहेतुत्वात्किं कारणं गवेषणीयमित्याशंक्याह सत्यामपी राम॰
ति संगस्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वमाह स यथेति उक्तेर्थे द्वितीयार्धमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना साध्याहारं यो २४
नर जनांतरमाह अथवेति सदसद्योनीर्विविच्य व्याचष्टे सद्योनय इति योनिद्वयनिर्देशात् मध्यवर्तिनो मनुष्ययोनयोपि ध्वनि
ता इत्याह सामर्थ्यादिति २१

उक्तरीत्यानिष्पन्नमर्थमाह एवमिति पाठांतरमनूद्यव्याख्यापूर्वकमर्थभेदमाह कार्येत्यादिना व्याख्यांतरमाह अथवेति एकादशेंद्रियाणिपंचविषयाइतिषोडशसंख्याकोविकारोत्रकार्यशब्दार्थः महानहंकारोभूततन्मात्राणीतिप्रकृतिविकृतयः सप्तकारणांतेषांआरंभकत्वेनकर्तृत्वेनहेतुराश्रयोमूलप्रकृतिरित्यर्थः उत्तरार्द्धस्यतार्थमाह पुरुषश्चेति तस्यपरमात्मत्वे

एवंकार्यकरणकर्तृत्वेनसंसारस्यकारणंप्रकृतिः कार्यकारणकर्तृत्वइत्यस्मिन्नपिपाठेकार्यंयदस्यविपरिणामस्तत्तस्यकार्यंविकारः विकारिकारणंतयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोःकर्तृत्वइतितान्येवकार्यकारणान्युच्यंते अथवाषोडशविकाराः कार्यंसप्तप्रकृतिविकृतयः कारणंतेषांकर्तृत्वेहेतुप्रकृतिरुच्यते आरंभकत्वेनेव पुरुषश्चसंसारस्यकारणंयथास्यात्तदुच्यते पुरुषःजीवः क्षेत्रज्ञः भोक्ताइतिपर्यायः सुखदुःखानांभोग्यानांभोक्तृ

पुरुषः सुखदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २० ॥ २० ॥

त्वउपलब्धृत्वेहेतुरुच्यते कथंपुनरनेनकार्यकारणकर्तृत्वेनसुखदुःखभोक्तृत्वेनचप्रकृतिपुरुषयोःसंसारकारणत्वमुच्यतइति अत्रोच्यते कार्यकारणसुखदुःखरूपेणहेतुफलात्मनाप्रकृतेःपरिणामाभावेपुरुषस्यचेतनस्यासतितदुपलब्धृत्वेकुतःसंसारःस्यात् यदापुनःकार्यकारणहेतुफलात्मनापरिणतयाप्रकृत्याभोग्ययापुरुषस्यतद्विपरीतस्यभोक्तृत्वेनाविद्यारूपःसंयोगःस्यात्तदासंसारःस्यादिति अतोयत्प्रकृतिपुरुषयोःकार्यकारणकर्तृत्वेन ॥ सुखदुःखभोक्तृत्वेनचसंसारकारणत्वमुक्तंतद्युक्तमुक्तं

अवच्छिन्नत्ति जीवइति तस्यप्राणधारणनिमित्तस्यतदर्थंचेतन त्वमाह क्षेत्रज्ञेति तस्यौनोपाधिकत्वंवारयति भोक्तेति तयोःसंसारकारणत्वमुपपादयितुंशंकयति कथमिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतयोस्तथात्वमित्याह अत्रेति तत्रव्यतिरेकंदर्शयति कार्येति नहिनिरस्यमुक्तस्यात्मनःस्वतःसंसारोस्तीत्यर्थः

इदानीमन्वयमाह यदेति अन्वयादिफलमुपसंहरति अत इति ॥

गी॰भा॰१३
२५

उक्तमेव व्यनक्ति यतइति यथा यजमानस्य ऋत्विजां च यज्ञकर्मणि गुणां वा दोषं वा सर्वं यज्ञाभिज्ञः सन्नुपद्रष्टा विषयीकरोति तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयतीत्युपद्रष्टा उपद्रष्टेति पक्षांतरमाह यद्वेति अनुमंता चेत्येतद्व्याकरोति अनुमंतेति ये स्वयं कुर्वंतो व्यापारवंतो भवंति तेषु कुर्वत्सु यास्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषोनुमननं तद्वानुमोदनं तत्समस

233

यतः परोंतरो नास्ति द्रष्टा सोतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा अनुमंता अनुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्त्तानुमंता चाथवा अनुमंता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमंताथवाप्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवार

नुमंता च भर्त्ता भोक्ता॥ ० ॥ ० ॥

यतीत्यनुमंता भर्त्ता भरणं नाम देहेंद्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्च नित्यात्मकृतमेवेति भर्त्तात्मेत्युच्यते भोक्ताग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यंत इति भोक्तात्मोच्यते॥ ॥

न्निधिमात्रेणाकर्त्तापि यः सोऽनुमंतेत्यर्थः आख्यांतरमाह अथवेति तदेव स्फुरयति कार्येति अर्थांतरमाह अथवेत्यादिना भर्त्तेति पदमादाय भरणं किं नामेति पृच्छति भर्त्तेति तद्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्त्तृत्वं साधयति देहेति भोक्तेत्युक्ते क्रियावत्वे प्राप्ते भोगश्चिदवसाननेति न्यायेन विभजते अग्नीति॥

राम॰
२५

उपादानकारणं = निमित्तकारणं =

१ संगस्य संसारकारणत्वेनाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकस्मादेव हेतोस्तदुपपत्तेरित्याशंक्याह एतदिति अविद्योपादानं संगो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः द्विविधहेतूक्तेर्विवक्षितं फलमाह तस्येति स संगस्याज्ञानस्य च तयोः निवृत्तेस्तन्निवर्तकं वाच्यमित्याशंक्याह अस्येति वैराग्ये सति संन्यासस्तत्पूर्वकं च ज्ञानं स संगाज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः उक्तज्ञाने मानमाह गीतेति अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह तच्चेति तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिनानंतरमासदित्यंतेनात्मनिषेधेन सर्वतःपाणिपादमित्यादिना चोतद्धर्माध्यासेनोक्तमित्याह यज्ज्ञात्वेति प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षान्निर्देशायोत्तरश्लोकमुत्थापयति तस्येति कार्यकरण

एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याविद्या गुणेषु च संगः कामः संसारस्य कारणमिति तत्परिवर्जनायोच्यते अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं यज्ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृ

उपद्रष्टा ॥ ॥

तो यथर्त्विक्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋत्विक्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्ततआरभ्यांतरतमश्च प्रत्यक्समीपश्चात्मा द्रष्टा ॥ ॥

तां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन्निधिमात्रेण तेषां साक्षीत्येवमर्थत्वेन उपद्रष्टेति पदं व्याचष्टे समीपस्थ इति लौकिकस्येव द्रष्टुरस्यापि स्वव्यापारविशिष्टतया निष्क्रियत्वविरोधमाशंक्याह स्वयमिति स्वव्यापाराहित्ये सन्निधिरेव द्रष्टृत्वं दृष्टांतेन स्पष्टयति यथेति उपद्रष्टृत्वस्यार्थांतरमाह अथवेति बहूनां द्रष्टृत्वेधिकस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह तेषामिति उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थता तत्रैव सामीप्यावसानात्प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥

नसभूयोभिजायतइत्युक्तमाक्षिपति नन्विति ज्ञानोत्पत्त्यनंतरंजन्माभावस्योक्तत्वात्पुनर्देहारंभमुपेत्यनाक्षेपःस्यादित्याशंक्याह यद्यपीति तथापीस्युस्त्रीणिजन्मानीतिसंबंधः वर्त्तमानेदेहेज्ञानात्पूर्वोत्तरकालीनानांकर्मणांफलमदत्वानाशायोगाज्जन्मत्रयमावश्यकमतीतानेकदेहेष्वपिकृतकर्मणां नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेतिस्मृतेः अदत्वाफलमनाशादस्तितृतीयमपिजन्मेत्याह प्रागिति फलदानंविनापिकर्मनाशेदोषमाह कृतेति नयुक्तइतिकृत्वाफलमदत्वाकर्मनाशोनेतिशेषः विमतानिकर्माणिफलमदत्वानक्षीयंतेवैदिककर्मत्वादारब्धकर्मवदितिमत्वाह यथेति नाशोनज्ञानादितिशेषः नन्वनारब्धकर्मणांज्ञानान्नाशोयुक्तोऽप्रवृत्तफलत्वादारब्ध

ननुयद्यपिज्ञानोत्पत्त्यनंतरंपुनर्जन्माभावउक्तस्तथापिप्राक्ज्ञानोत्पत्तेःकृतानांकर्मणामुत्तरकालभाविनांचयानिचातिक्रांतान्यनेकजन्मकृतानितेषांफलमदत्वानाशोनयुक्तइतिस्युस्त्रीणिजन्मानिकृतविप्रणाशोहिनयुक्तइति यथाफलेप्रवृत्तानामारब्धजन्मनांकर्मणांनचकर्मणांविशेषोवगम्यते तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपिकर्माणित्रीणिजन्मान्यारभेरन्संहतानिवासर्वाण्यपिकंजन्मारभेरन्नन्यथाकृतविनाशेसर्वत्रानाश्वासप्रसंगःशास्त्रान ष
मूं र्थक्यंचस्यादित्यतइदमुक्तंनसभूयोभिजायतइति॥

कर्मणांतुप्रवृत्तफलत्वेनबलवत्वान्नज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्याह नचेति अज्ञानोत्थत्वेनज्ञानविरोधित्वाविशेषात्प्रवृत्ताप्रवृत्तफलमनुपयुक्तमितिभावः कर्मणांफलमदत्वानाशाभावेफलितमाह तस्मादिति ननुकर्मणांबहुत्वात्तत्फलेषुजन्मसुकुतस्त्रित्वमारंभककर्मणांत्रिःप्रकारत्वादितिचेन्नानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसंभवात्तत्राह संहतानीति नास्तिज्ञानस्यैकांतिकफलत्वमितिशेषः उक्तकर्मणांजन्मानारंभकत्वेप्रागुक्तंदोषमनुभाष्यतस्यातिप्रसंजकत्वमाह अन्यथेति सर्वत्रेत्यारब्धकर्मस्वपीतियावत्फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासःकर्मणांजन्मानारंभकत्वेकर्मकांडानर्थक्यंदोषांतरमाह शास्त्रेति अनारब्धकर्मणांसत्स्वपिज्ञानेजन्मारंभकत्वध्रौव्येफलितमाह इत्यतइति॥

विशेषणांतरमादायव्याचष्टे महेश्वरइति परमात्मत्वमुपपादयति देहादीनामिति अविद्याकल्पितानामितिसंबंधः परमत्वंप्रकाश
त्वेसः पूर्वोक्तविशेषणवानितियावत् परमात्मशब्दस्यप्रकृतात्मविषयत्वेऽपेक्षितमनुकूलयति अतइति तस्यताऽस्यंप्रश्नद्वारा
प्रत्याचष्टे क्वेति कस्मात्परत्वंतदाह अव्यक्तादिति तत्रैववाक्यशेषाऽनुकूल्यमाह उत्तमइति सोऽस्मिन्देहेपरःपुरुषइतिसंबंधः

महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतंत्रत्वाच्चमहानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मादेहादीनांबुद्ध्यंतानांप्रत्यगात्मत्वेनकल्पितानाम
विद्यापरमउपद्रष्टृत्वादिलक्षणश्चात्मेतिपरमात्मासोऽतः परमात्मेत्यनेनशब्देनचाप्युक्तः कथितःश्रुतौ क्वासोऽस्मिन्
देहेपुरुषः परोऽव्यक्तादुत्तमःपुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतइतियोवक्ष्यमाणः क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिइत्युपन्यस्तोव्याख्यातो

महेश्वरः परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः २२ यएवंवेत्ति।पुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह सर्वथाव
र्तमानोपिनसभूयोभिजायते २३

पसंहृतज्ञत्तमेनंयथोक्तलक्षणमात्मानं यएवमितियएवंयथोक्तप्रकारेणवेत्ति ॥
पुरुषंसाक्षादहमितिप्रकृतिंचयथोक्तामविद्यालक्षणांगुणैःस्वविकारैःसहनिवर्तितामभावमापादितांविद्यासर्वथा
सर्वप्रकारेणवर्तमानोपिसभूयःपुनःपतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरेदेहांतरायनाभिजायते नोत्पद्यतेदेहांतरंनगृह्णातीत्यर्थः

सोधितार्थयोरैक्यज्ञानंप्रागुक्तंफलोक्त्यास्तौतीति क्षेत्रज्ञंचेति २३ यथोक्ते ॥ अपिशब्दात्किमुवक्तव्यं स्ववृत्तस्थोनजायतइत्यभिप्रायः
नप्रकारेणजीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः साक्षादपरोक्षत्वेनेतियावत् यथोक्तामनाद्यनिर्वाच्यांसर्वानर्थोपाधिभूतामि
त्यर्थः विद्याप्रागुक्तैकत्वगोचरयाप्रकृतिमविद्यारूपांसकार्यामभावमापादितांयोवेत्तीतिसंबंधः सर्वप्रकारेणविहितेननिषेधेन

चेत्यर्थः पुनर्नकारोऽन्वयार्थः निपातसूचितंन्यायमाह
अपीति ॥

सर्वशब्दश्रुतेसंकोचंशंकते ज्ञानेति प्रकरणादिसंकोचकाभावान्नैवमित्याह नेति आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवद
ति यद्वेति आभासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति तदसदिति आस्मादिमत्वे कथमाभासत्वमिति पृच्छति कथमिति
प्रवृत्तफलत्वोपाधिनाहेतोर्व्यभिचारादाभासत्वधीरित्याह तेषामिति तदेव प्रपंचयति यथेत्यादिना धनुषः सकाशा
दिषुर्मुक्तो बलवत्प्रतिबंधकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबलप्रतिबंधकं विना प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगादृते न क्षयो

ज्ञानोत्तरकालभाविनामेवं सर्वकर्मणामिति चेन्न संकोचे कारणानुपपत्तेः यत्तूक्तं यथा वर्तमानजन्मारंभ
काणि कर्माणि न क्षीयंते फलदानाय प्रवृत्तान्येवं सत्यपि ज्ञाने तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न
युक्त इति तदसत् कथं तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात् यथा एवं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्त
रकालमपि आरब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तते एवं शरीरारंभकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेप्या
संस्कारवेगक्षयात्पूर्ववद्वर्तत एव यथात्र एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोप
पसंह्रीयते तथानारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्वीजीक्रियंत इति पतितेस्मिन् वि

प्रारब्धकर्मणः

न च तत्त्वज्ञानं तादृक्प्रतिबंधकं उत्पत्तावेवं पूर्वप्रवृत्तेनैव कर्मणा ॥ इहच्छरीरे न सम्यग्योभिजायत इति युक्तमेवोक्तमिति
प्रतिबंधकशक्तित्वादित्यर्थः यत्र ज्ञानेनादाह्यत्वं तत्र प्रवृत्तफलमित्यन्वयेपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाह्यत्वमिति
न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशंक्याह सम्यगेवेति प्रवृत्तिनिमित्तभूतोऽनारब्धो वेगोऽनेनेति विग्रहः स्वाश्रयस्थानि साभासां
तःकरणनिष्ठानीति यावत् विमतानि तत्त्वधीनिमित्तनिवृत्तानि तत्कृतकारणनिवृत्तत्वाद्रज्जुसर्पादिवदिति व्यति
रेकसिद्धिरिति भावः विदुषो वर्तमानदेहपातेहत्वभावात्तत्त्वधीरैकांतिकफलेत्युपसंहरति पतितइति २३

श्रुत्यवष्टंभेन परिहरति नेत्यादिना ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि संमतिमाह इहापीति ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे सर्वधर्मान्परित्यज्येति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणं भवतीत्याह वक्ष्यति चेति ज्ञानादनारब्धाशेषकर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह उपपत्तेश्चेति तामेव विवृणोति अविद्येति अज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मकर्माणि तानि जन्मांतरारंभकानि यानि तु विदुषो विद्यादग्धक्लेशबीजस्य प्रतिभासमात्रशरीराणि कर्माणि न तानि शरीरारंभकाणि

नंक्षीयंते चास्य कर्माणि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति तस्य तावदेव चिरमिषीकातूलवत्सर्वकर्माणि प्रदह्यंते इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः इहापि चोक्तो यथैधांसीत्यादिना सर्वकर्मदाहो वक्ष्यति चोपपत्तेश्चाविद्याकामक्लेशबीजं निमित्तानि हि कर्माणि फलारंभकाणि जन्मांतरांकुरमारभंते इहापि चस्माह कामाभिसंधीनि कर्माणि फलारंभकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तं बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहंति यथा पुनः ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानां ज्ञानेन दाहो न त्वतीतानामनेकजन्मांतरकृतानां दाहो युक्तः न सर्वकर्मणा

दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः प्रतीतिमात्रदेहानां कर्माभासानां न फलारंभ इति विशेषणात्॥ ॥ कृतेऽस्मिन्नर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह इहापीति नत्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिकक्लेशानां कर्मद्वारा देहानारंभकत्वे वा सांतरमपि प्रमाणयति बीजानीति ज्ञानानंतरभाविकर्मणां ज्ञानेन दाहमंगीकरोति अस्त्विति विरोधिग्रस्तानामेवोत्पत्तेरिति हेतुमाह ज्ञानेति अस्मिन् जन्मनि जन्मांतरे वा ज्ञानात्पूर्वभाविकर्मणां न ततो दाहो विरोधिनं विना प्रवृत्तेरित्याह न त्विति कृतिस्यति

विरोधान्नैवमिति परिहरति नेत्यादिना॥

अथमतमानंधिकारिणोमोक्षमार्गेप्रवृत्तिंप्रतिलंभयति अन्येत्विति आचार्याधीनांश्रुतिमेवाभिनयति इदमिति उपासनमेवविवृणो
तिश्रद्दधानाइति परोपदेशात्प्रवृत्तानामपिप्रवृत्तेःसाफल्यमाह तेपीति तेषांमुख्याधिकारित्वंव्यावर्तयति श्रुतीति तेपीत्यपिना

अन्येत्विति अन्येत्वेतेषुविकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यःश्रुत्वाइदमेवचिंतयते
त्युक्ताउपासते श्रद्दधानाःसंतश्चिंतयंति तेपिचातितरंत्येवातिक्रामंत्येवमृत्युंमृत्युयुक्तंसंसारमित्येतत्श्रुतिपराय
णाःश्रुतिःश्रवणंपरमयनंगमनंमोक्षमार्गप्रवृत्तौपरंसाधनंयेषांतेश्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाःस्व
यंविवेकरहिताइत्यभिप्रायः किमुवक्तव्यंप्रमाणंप्रतिस्वतंत्राविवेकिनोमृत्युमतितरंतीत्यभिप्रायः २५ क्षेत्रज्ञेश्वरै अत्र

अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वान्येभ्यउपासते तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः २५
यावत्संजायतेकिंचित्सत्त्वंस्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभः २६ ॥

कत्वविषयंज्ञानंमोक्षसाधनंयत्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुतइत्युक्तंतत्कस्माद्धेतोरितितद्धेतुप्रदर्शनार्थंश्लोकआरभ्यते याव
दिति यावद्यत्किंचित्संज्जायतेसमुत्पद्यतेसत्त्वंवस्तुकिमविशेषेणेत्याह स्थावरंजंगमंस्थावरंजंगमंचक्षेत्रक्षेत्रज्ञ
संयोगात्तज्जायतइत्येवंविद्धिजानीहि हेभरतर्षभ कः पुनरयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोऽभिप्रेतः॥ ॥ ॥

सूचितमर्थमाह किमिति २५ ऐक्यधीर्मुक्तिहेतुरितिप्रागुक्तमनूद्यप्रश्नपूर्वकंजिज्ञासितहेतुपरत्वेनश्लोकमवतारयति
क्षेत्रेति सर्वस्यप्राणिजातस्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबंधाधीनोयस्मादुत्पत्तिस्तस्मात्क्षेत्रज्ञात्मकपरमात्मातिरेकेणाप्राणिनिकाय
स्याभावादेकज्ञानादेवमुक्तिरित्याह कस्मादिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबंधमुक्तमाक्षिपति कःपुनरिति॥

ज्ञेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वंपदार्थश्चानंतरमेवबोधितौ तयोरैक्यं च क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युक्तं इदानीं तद्दृष्टिहेतून्यथाधिकारं क
थयति अत्रेति ध्यानारंभसाधनं किं रूपमिति पृच्छति ध्यानेनात्मेति तद्रूपं वदन्नुत्तरमाह गन्धादिभ्य इति एकाग्रतयोपसंहृत्ये
तिसंबंधः यच्चिंतनं प्रत्यक्चेतयितरि इति एवं वैराग्यान्वयः किं तच्चिंतनमित्यतो दृष्टांतद्वाराद्भुतत्ववर्णनेन ध्यानं प्रपंचयति तद्वेति
विवक्षितज्ञानानुरोधेनेति यावत् आत्मानं पश्यंति परमात्मतयेति शेषः केचिदित्युत्तमाधिकारिणो गृह्यंते मध्यमाधिकारि

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यंते ध्यानेनेति ध्यानेन ध्यानं नाम गंधादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणा
नि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिंतनं तद्ध्यानं तथा ध्यायतीव बकः ध्यायतीव पृथिवी ध्यायंतीव पर्वताः इत्युपमोपादानात् तैलधारावत्संततो विछिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यंत्यात्मानं प्रत्यक्

ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे २४

चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनांतःकरणेन केचिद्योगिनः अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा म
या दृश्या अहं तेभ्योन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिंतनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यंत्यात्मानमा
त्मनेति वर्तते कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणात्तेन सत्त्वशुद्धि

णो निर्दिशति अन्य इति सांख्यशब्दितं साधनं किंनामेत्यतस्के विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञान ॥ ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे २४
हेतुतया योगत्वमस्या योगशब्दितमित्याह सांख्यमिति अधमानधिकारिणः संगिरते कर्मेति चित्तैकाग्र्यं योगः तादर्थ्यं कर्म
णः शुद्धिहेतोरनेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितं कर्मेत्याह गुणात इति अपरे पश्यंत्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुषंगमंगीकृत्याह

गी
७८

उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह यथोक्तेति तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालांतरे तुल्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयसंभवादित्याशं
क्याह तस्येति सम्यग्ज्ञानादज्ञाने तत्कार्ये निवृत्ते मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह यस्त्विति उत्तरग्रंथमवतारयितुं व्यवहितं वृत्तं कीर्तय
ति नेत्यादिना अविद्यानाशे निर्बीजमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तत्संस्कारश्चादिशब्दार्थः अवहितमनंतरमव्यवहितमनुवदति जन्मेति २६
अवधानावधानाभ्यां सर्वानर्थमूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह अत इति तस्मात्संक्षेपोक्तत्वादनुक्ता ाकवारं

237

एवं निश्चितविज्ञानोपेतस्य यथोक्तसम्यक्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात् य एवं वेत्ति पुरुषं
प्रकृतिं च गुणैः सह इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शन
फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तो
ऽतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दांतरेण चांते समं सर्वेष्वित्यादि सममिति समं निर्वि

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यंतं॥

शेषं तिष्ठंतं स्थितिं कुर्वंतं क्व सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेंद्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य
परं परमश्चासावीश्वरश्च ईशनशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठंतं तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति तं च परमे
श्वरमविनश्यंतं इति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं॥ ॥ २ ॥ ७ ॥

र्थाप्रवृत्तिहेतुत्वेत्याशंक्यातिसूक्ष्मार्थत्वान्मंदेन पुनःपुनर्वचनमधिकारिभेदानुग्रहायेति मत्वाह उक्तमिति सर्वत्र परमे शम॰
कत्वात् तोत्कर्षोपकर्षवत्त्वमित्याह सममिति परमत्वमीश्वरत्वं चोपपादयति देहेति आत्मा जीवस्तमित्यादिनान्वयोक्तिः न २९
आत्मनाशादात्मनस्यापि नाशमाशंक्याह तं चेति अविनश्यंतमिति विशिनष्टीति संबंधः उभयत्र विशेषणाद्वयस्य तात्पर्य
माह भूतानामिति॥

क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण संबंधः संयोगो वा समवायो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति न तावदिति द्वितीयं निरस्यति नापीति वास्तवसंबंधाभावे-
ऽपि तयोरध्यासरूपः सोऽस्तीति परिहरति उच्यत इति भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह विषयेति इतरेतरवदिति क्षेत्रं क्षेत्रज्ञे वा तद्धर्मस्य क्षेत्रा-
नविकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादेरारोपरूपो योगस्तयोरित्याह इतरेति तत्र निमि- सं
त्तमाह क्षेत्रेति अविवेकादारोपितसंयोगे दृष्टान्तमाह रज्ज्विति उक्तं संबंधं निगमयति सोयमिति तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूच-

यथा न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावैसंश्लेषद्वारकः संबंधविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवति आकाशवन्निरवयव-
त्वान्नापि समवायलक्षणः तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूपयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेका-
भावनिबंधनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्सोयमध्यासस्वरूपः
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणो यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राक्दर्शितरूपात्क्षे-
त्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञे-
यः यं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगंधर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इति॥

यति मिथ्येति कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्याशंक्याह यथेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादिस्त्वंपदार्थविषयं शास्त्रम-
नुसृत्य विवेकज्ञानमाकाशमहाभूतादिधृत्यन्तात्क्षेत्रादुपद्रष्टेत्यादिलक्षणं प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञं मुञ्जेषीकान्यायेन विविच्य सर्वोपा-
धिविनिर्मुक्तं ब्रह्मस्वरूपेण ज्ञेयं योऽनुभवति तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छतीति संबंधः कथमस्य निर्विशेषवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशे-
षत्वहेतोः सत्वादित्याशंक्याह क्षेत्रं चेति बहुदृष्टान्तोक्तेर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते॥

यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति इतरदिति परस्वरूपनिष्ठेभ्योऽतिरिक्तादित्यर्थः २७ प्रकृतं सम्यग्ज्ञानेन किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्यानडेतो पुनरुक्तं प्रवर्त्तयितुं श्लोकांतरमित्याह यथोक्तस्येति यस्मादित्यस्य ततः शब्देन संबंधः सर्वभूतेषु तुल्यतयावस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्मान्न हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां परां गतिं प्राप्नोतीति योजना तत्र पादद्वयेनाज्ञानादज्ञानध्वस्ताध्यस्यानर्थस्योक्तोऽज्ञानमिथ्याज्ञानयोरावरणयोर्नाशे सर्वोऽस्तंगाते स्तौ

तथैवेहाद्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स एव पश्यतीति इतरे पश्यंतोऽपि न पश्यंति विपरीतदर्शित्वादनेकचंद्रदर्शिवदित्यर्थः २७ यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोकश्चारभ्यते समं पश्यन्निति समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थि-

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिं २८ ॥

तमीश्वरं अतीतानंतरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः समं पश्यन् किं न हिनस्ति हिंसां न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनात् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्यां ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति यथा न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नांतरिक्ष इत्यादि नैष दोषः अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः॥ ॥

परमपुरुषार्थं परमानंदमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः न हिनस्त्यात्मनात्मानमिति तं यदयुक्तमादाय चोदयति नन्विति न पृथिव्यामिति प्राप्तिहानिषेधवन्नांतरिक्षे न दिवीति प्राप्त्यभावाच्च यं निषेधो मुख्यो नेष्यते तथेहापि प्राप्तिं विनांनिषेधो न युक्तिमानित्याह यथेति अज्ञानामात्मनैवात्महिंसासंभवाद्दुष्टांतस्थावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते नैष दोष इति॥

नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्येपि कथमत्यंतवैलक्षण्यं सविशेषत्वभिन्नयोस्तुल्यत्वादिति शंकते कथमिति भूतानां सविशेषत्वादिभा
वेपि परस्य तदभावादत्यंतवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारेष्वादित्वमाह सर्वेषामिति तत्र हेतुमाह जन्मेति न हि जन्मांतरे
णोत्तरे विकारा युज्यंते जन्मवतस्तदुपलंभादित्यर्थः विनाशानंतरभाविनोपि विकारस्य कस्यचिदुपपत्तेर्न तस्यांत्यविकारत्व मि
त्याशंक्याह विनाशादिति तस्यांत्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह अंतरेति तेषां जन्मादीनां कार्याणि कारणानि च तत्कसत्वानि तदधिक

जन्म कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशांता विनाशास
रोन कश्चिदस्ति भावविकारः भावाभावात् सति धर्मिणि धर्मा भवंत्यतोंत्यभावविकारानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः
प्रतिषिद्धा भवंतीत्यर्थः तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यंतमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च य एवं पश्येत्युक्तं पर

यः पश्यति स पश्यति २७ ॥

मेश्वरं पश्यति स पश्यति ननु सर्वोपि लोकः पश्यति किं विशेषणेनेति सत्यं पश्यति किंतु विपरीतं पश्यत्यतो विशि
नष्टि स एव पश्यतीति यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चंद्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचंद्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति ॥ ॥

रणानितैः सहेति यावत् परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यंतवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति तस्मादिति निर्विशेषत्वं सर्वभावविका
रविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वं यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे परमिति उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्त
माक्षिपति नन्विति ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्दर्शित्वेपि विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्यैव सम्यग्दर्शित्वमिति वि त्व
वक्षितत्वाद्विशेषणानामिति परिहरति सत्यमिति उक्तमेव दृष्टांतेन विवृणोति यथेत्यादिना ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

उक्तापरस्यशक्तिर्मायेत्यत्रश्रुतिसंमतिमाह मायांत्विति अन्येनकेनचित्क्रियमाणानिनभवंतीतिकर्माणीत्येवकारार्थंमाह नान्ये
नेति किंतदस्मिन्निर्दिष्टमित्युक्तेसांख्याभिप्रेतप्रधानाख्यप्रकृतिरित्याह महदादीति सर्वप्रकारत्वंकाम्यत्वनिविडत्वादिनाप्रका
रवाकृत्स्नमात्मानमुक्तविशेषणंयः पश्यतीतिपूर्वेणसंबंधः सपश्यतीत्युक्तंपुनरुक्तेरित्याशंक्याह सपरमार्थेति आत्मनांप्र
तिदेहंभिन्नत्वेतेषुसमदर्शनमफलमित्युक्तमित्युक्तस्यकः समाधिरित्याशंक्याह निर्गुणस्येति २९ प्रकृतेर्विकाराणांच

मायांतुप्रकृतिंविंद्यादितिमंत्रवर्णात्तयाप्रकृत्यैववचनान्येनमहदादिकार्यकारणाकारपरिणतयातान्येवकर्माणिवाङ्मनः
कायारभ्याणिक्रियमाणानिनिर्वर्त्यमानानिसर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभतेतथात्मानंक्षेत्रज्ञमकर्त्तारंसर्वोपाधिवि
वर्जितंपश्यतिसपरमार्थदर्शीत्यभिप्रायः निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येवभेदेप्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः २९ पु
नरपितदेवसम्यग्दर्शनंशब्दांतरेणप्रपंच्यते यदेति यदायस्मिन्कालेभूतपृथग्भावंभूतानांपृथग्भावंपृथक्त्वमेक

कर्माणिक्रियमाणानिसर्वशः यःपश्यतितथात्मानकर्त्तारंसपश्यति २९ यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्य

स्मिन्नात्मनिस्थितमेकस्थमनुपश्यतिशास्त्राचार्योपदेशतोमत्वात्मप्रत्यक्ष ॥ति ततएवचविस्तारंब्रह्मसंपद्यतेतदा ३०
त्वेनपश्यत्यात्मैवेदंसर्वमितिततएवचतस्मादेवचविस्तारमुत्पत्तिंविकाशमात्मनः प्राणआत्मनआशाआ[illegible]आ
त्मनःस्मरआत्मनआकाशआत्मनस्तेजआत्मनःआपआत्मनआविर्भावतिरोभावौचात्मतोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्ता

सांख्यवत्सुरूपादन्यत्वप्रसक्तौप्रत्याह पुनरपीति उपदेशजनितंप्रत्य ॥रंयदापश्यतिब्रह्मसंपद्यतेब्रह्मैवभवतितदातस्मिन्
क्षदर्शनमनुवदति आत्मैवेति भूतानांविकाराणांनानात्वंप्रकृत्यासहात्ममात्रंतयाप्रलीनंपश्यति नहिभूतपृथक्त्वंससांप्र
कृतौकेवलेपरस्मिन्विलापयितुंशक्यतइत्यर्थः पदिएणादात्मनेरणवप्रकृत्यादेर्विशेषांतस्यस्वरूपलाभमुपलभ्यतन्मात्रंतापश्य
तीत्याह ततएवेति उक्तमेवविस्तारंकृत्स्नवदंशेनस्पष्टयति आत्मतइति ब्रह्मसंपत्तिर्नामपूर्णत्वेनाभिव्यक्तिरसर्णत्वहेतोःस
र्वस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति ज्ञानसमानकालैवमुक्तिरितिसूचयति तदेति ३०

239

१प

बा

बा
भि
ब्रह्म
रामः
३१

संग्रहवाक्यं विवृणोति सर्वोहीति अनात्मशब्दो देहादिविषयः अविद्ययामारोपितात्महंतृत्वं निगमयति इत्यात्महेति तथापि पारमार्थिकस्यात्मनो हननाभावान्न तेषां सर्वेषामात्महंतृत्वमित्याशंक्याह यस्त्विति उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महंतृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति सर्वइति आत्मनैवात्महननमविदुषां दृष्टं तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धुमित्याह यस्त्वितरइति उभयथापीत्यारोपितानारोपिताभ्यामित्यर्थः ज्ञानादनर्थभ्रमध्वंसी पूर्वोक्तपरमानंदप्राप्त्या परितृप्तत्वं युक्तमित्याह ततइति २८ श्लोकांतरं शंकोत्तरत्वेनावता

सर्वोह्यज्ञोत्यंतप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मैः कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं चैवं हत्वान्यमेवं तमपि हत्वान्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हंतीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मा असावपि सर्वदा विद्यया हतइव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महन एवाविद्वांसो यस्त्वितरोय

प्रकृत्यैव च॥ ४४॥

थोक्तात्मदर्शी स उभयथाप्यात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः २९ सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मसु इत्येतदाशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका॥

रपि नुपपन्नमनुवदति सर्वेति प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनात्मनो भेदभानान्न सम्यग्दर्शनमिति शंकते तदिति स्वगुणैः सत्त्वादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात्प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टेष्वात्मसु कथं साम्येन दर्शनमित्येतदाशंक्य परिहरतीत्याह एतदिति प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्त्तयति प्रकृतिरिति मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति॥

तस्मिन्पक्षेप्रक्रमभंगः स्यादिति दूषयति ततइति ईश्वरातिरिक्तजीवानंगीकारान्नोपक्रमविरोधोस्तीतिशंकते अथेति तर्हिश्रुतौतत्कर्तृ
त्वादेरधिकरणंवक्तव्यमिति एवंवाद्याह कइति परस्यैवकर्तृत्वाद्याधारत्वान्नास्तिवक्तव्यमित्याशंक्याह परोवेति नास्तीतिवाच्यमिति
एवंशासंबंधः नहिकर्तृत्वादिभाक्के परस्यास्मदादिवदीश्वरत्वमितिभावः परस्यान्यस्यवाकर्तृत्वादावविशिष्टेशरीरस्थोपीत्यादि

चततइदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याद्यथनास्तीश्वरादन्योदेहीति कः करोतिलिप्यतेचेतिवाच्यंप
रोवानास्तीति सर्वथादुर्विज्ञेयंदुर्बोधंचेतिभगवत्प्रोक्तमौपनिषदंदर्शनंपरित्यक्तंवैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैश्चतत्रायंप
रिहारोभगवतास्वयैवोक्तः स्वभावस्तुप्रवर्ततइत्यविद्यामात्रंस्वभावोहिकरोतिलिप्यतइतिव्यवहारोभवति नतुपरमार्थ

यथासर्वगतंसौक्ष्म्यादाकाशंनोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ३२

240

तएकस्मिन्परमात्मनितदत्यतएकस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शनेस्थितानांज्ञाननिष्ठानांपरमहंसपरिव्राजकानांतिर
स्कृताविद्याव्यवहाराणांकर्माधिकारोनास्तीतितत्रतत्रदर्शितंभगवता ३१ किमिवनकरोतिनलिप्यतइत्यत्रदृष्टांत
माह यथासर्वगतमिति यथासर्वगतंव्याप्यपिसत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशंखंनोपलिप्यतेनसंबध्यतेसर्वत्राव

केशवः

श्रुतिमूलमपिज्ञातुंवक्तुंचाशक्यत्वात्त्याज्यमेवेतिपरीक्षकसंमतस्योपसंहरति सर्व॥ स्थितोदेहेतथात्मानोपलिप्यते ३२
थेति परस्यवस्तुतोकर्तुरभोक्तुश्चाविद्यमानदारोपाद्दैषमेवभगवन्मतमितिपरिहरति तत्रेति तमेवपरिहारंप्रपंचयति
अविद्येति व्यावहारिकेकर्तृत्वादावविशिष्टेपारमार्थिकमेवकिंनेष्यतेतत्राह नत्विति वास्तवकर्तृत्वाद्यभावेलिंगमुपन्यस्य
ति आत्मइति सूक्ष्मभावादप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः नसंबध्यतेपंकादिभिरितिशेषः ३१ ३२

राम०
३२

देहादिद्वीयादि=

परिछिन्नत्वेन सर्वात्मत्वं प्रागात्मनो देहादिगतेन कर्तृत्वादिना न दुष्टत्वं दृष्टं हि पवित्रस्यापि पंचगव्यादेरपवित्रसंसर्गान्न दोषेण दुष्टत्वमित्याशंकामनन्धीनतरत्वेन श्लोकमवतारयति एकस्येति अनादित्वेनेव साधयति तथापि किं स्यादित्याशंकां कार्यत्वेकृतव्ययाभावः सिद्धांतीत्याह यद्वीति तथापि गुणापकर्षद्वारको व्ययो भविष्यतीत्येतत्साह नवेति निरवयवत्वादेवावयवद्वारकस्य निर्गुणत्वाद्गुणद्वारकस्य च व्ययस्याभावेपि स्वभावतो व्ययः स्यादित्याशंक्याह परमात्मेति परमात्म

आदेरिति

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वेन दोषसंबंधेप्यात्मा इदमुच्यते अनादीति अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिःकारणं न यस्य नास्ति तदनादि यद्ध्यादिमत् तत्स्वेनात्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न व्येति तथा निर्गुणत्वात्सगुणो गुणाव्ययाद्व्येत्ययं तु निर्गुणत्वात् न व्येतीति परमात्मायमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एव

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः शरीरस्थोपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ३१

मतः शरीरस्थोपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति तदकरणादेव तत्फलेनं न लिप्यते यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते अयं त्वकर्ता अतो न लिप्यत इत्यर्थः कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावत्

जीवः

ति

न स्वतो परतो वाव्ययाभावे फलितमाह यत इति स्वमहिमप्रतिष्ठस्य कर्मधर्मशरी॥ इन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते॥ रस्थत्वेनत्वाह शरीरस्थेति सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति कूटस्थत्वाद्देहादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः कर्तृत्वाभावेपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशंक्याह तदकरणादिति तदेवोपपादयति यो हीति परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टमिति पृच्छति कः पुनरिति परस्मादन्यस्य कस्यचिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशंकामनुवदति यदीति ॥

नकरोतिनलिप्यतेचेत्यत्रद्रष्टृत्वेनदृश्यधर्मास्पृष्टत्वेहेतुमाह किंचेति दृष्टांते विवक्षितमंशंदर्शयति रवीति उभयविधमर्थमेवस्फु
टयति रविवदिति ३२ अध्यायार्थंसफलमुपसंहरति समस्तेति विशेषंकौटस्थ्यपरिणामादिलक्षणंतदेवममानित्वादिनिष्ठ

किंच यथाप्रकाशयतीति यथाप्रकाशयत्यवभासयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविःसवितादित्यःतथानहूः महाभूतादिधृत्यं
तंक्षेत्रमेकःसन्प्रकाशयतिकःक्षेत्रीपरमात्मेत्यर्थः रविदृष्टांतोत्रात्मनउभयार्थोपिभवतिरविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेकःआत्मा
अलेपकश्चेति ३३ समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयंश्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवंयथा

यथाप्रकाशयत्येकःकृत्स्नंलोकमिमंरविः क्षेत्रंक्षेत्रीतथाकृत्स्नंप्रकाशयतिभारत ३३ क्षेत्रक्षे
त्रज्ञयोरेवमंतरंज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षंचयेविदुर्यांतितेपरं ३४ ॥ ३४ ॥

प्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषंज्ञानचक्षुषाशास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्ययिकंज्ञानंचक्षुस्ते
नज्ञानचक्षुषाभूतप्रकृतिमोक्षंचभूतानांप्रकृतिरविद्यालक्षणाव्यक्ताख्यातस्याभूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनंचये
विदुर्विजानन्तियांतिगच्छन्तितेपरंपरमार्थतत्त्वंब्रह्मनपुनर्देहमाददतइत्यर्थः ३४ इतिश्रीगीताभाष्येशंकरभगवतःकृतौ
॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगोनामत्रयोदशोऽध्यायः १३

तयाक्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतःसर्वानर्थनिवृत्त्यापरिपूर्णपरमानंदाविर्भाव
लक्षणपुरुषार्थसिद्धिरितिसिद्धं ३४ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानगिरिकृ
तायांगीताभाष्यटीकायांत्रयोदशोऽध्यायःसमाप्तः १३ शु॰

गी·भा·टी श्रीगणेशाय नमः पूर्वैरध्यायैर्विस्तरेण यतस्तत्तो निशिपूर्तयोक्तमर्थं सुखप्रतिपत्त्यर्थं तं संक्षेपेणोपसंहृत्य अभिधातुमध्यायांतरमवतारयति सर्व
१ स्यैवेति उपसंहृत्य सर्वं वक्तव्यमिति संबंधः किं चोपनिषत्सूपनिषत्तो वित्तत्तस्यार्थे स्पष्टबुद्धिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये संक्षिप्याभिधानं कृतमेवमुपनिषदां गीता
नां चैकार्थत्वादित्याह सर्वश्चेति कथं सर्वोपि शास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये संक्षिप्योपसंह्रियते तत्राह सर्वेषु हीति ननु वेदार्थश्चेदशेषतोऽत्र संजिहीर्षितस्तर्हि
किमिति त्यागे नैकेन संन्यासयोगादिति चेदार्थैकदेशविषयप्रश्नप्रतिवचनं तत्राह अर्जुनस्त्विति पृच्छते पोतु तत्त्ववेदितुमिच्छामीति विशेषणाद

श्रीगुरवे नमः सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषु उ
क्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्याये अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषबुभुत्सुरुवाच संन्यासस्येति संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्येत्येतन्महाबाहो तत्त्वं तत्त्वभाव
स्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतदिच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतद्धृषीकेश पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन केशी नामासुरस्त
न्निषूदितवान् भगवान्वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना संबोध्यतेऽर्जुनेन १ तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय पृ

अर्जुन उवाच संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन १ श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां
न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

ष्टवते तन्निर्णयाय भगवानुवाच काम्येति काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्यानुष्ठानं कवयः पंडि
ताः केचिद्विदुर्विजानंति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबंधितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागस्तमाहुः क
थयंति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पंडिताः २

पृथगर्थत्वमनयोरस्तीति गम्यते बुभुत्सितत्संपृष्टत्वादेकदेशत्वाद्वा उक्तप्रश्नोपपत्तिरिति भावः १ ननु पूर्वेष्वध्यायेषु तत्र तत्र संन्यासत्यागयोरुक्तत्वात्किमिति प्र
श्नस्तोपच्छो तेऽस्तोनेतदयोगात्तत्राह तत्र तत्रेति न निर्लुठितार्थौ न निरूढार्थौ न विविक्तार्थौ विस्पष्टं बुभुत्सया प्रश्नस्य प्रवृत्तत्वान्न पृच्छानुपपत्तिरभिप्रायं प्रश्नेन प्रतिप
द्य भगवानुक्तवानित्याह काम्येति पक्षद्वयोपन्यासेन संन्यासत्यागशब्दयोरर्थभेदं कथयति काम्यानामिति २ ॥ ॥

242

हयवा २
कश्चित ३
ग

टी०
१

प्रकारांतरेण तु खल्वस्य विनियोगमाह यज्ञेति नामत्रयोच्चारणांगस्याद्गुणं सिध्यतीति प्रकरणार्थमुपसंहरति तदेतदिति २६ अथ सच्छब्दान्वितस्यापि कर्मणो नाम
त्रयोच्चारणाद्वैगुण्ये ब्रह्मप्राधान्यं न स्यादित्याशंक्याह सद्भावेति सत्पूर्वोक्ताप्रकृतं यज्ञादि दुष्यते सर्वं यज्ञादि सद्गुणमिति विशेषः तस्मात्तत्त्वसाधयति प्रशस्ते
ति ऐहिकामुष्मिकं वा फलं मे श्रद्धितेनापि कर्मणा संपत्स्यते कुतोऽस्यास्तत्त्वमित्याशंक्याह तथेति तस्योभयविधफलहेतुत्वे हेतुमाह साधुभिरिति निर्दिशंति हि
साधवः श्रद्धाराहित्ये कर्म अतोऽनेन तदुभयफलोपयिकमित्यर्थः तदनेन शास्त्रानभिज्ञानामपि श्रद्धावतां श्रद्धायाः सात्त्विकत्वादित्रैविध्यभाजां राजसतामसा
यज्ञ इति यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोऽर्थीयमथवा
यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्सदित्येवाभिधीयते तदेतद्यज्ञदानतपआदिकर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्र
ह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति २७ तच्च सर्वं श्रद्धाप्रधानेन यत्नेन संपाद्यते यस्मात् अश्रद्धेति तस्मादश्रद्ध

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ अश्रद्धया हुतं द
त्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह २८

तपस्तप्तं अनुष्ठितं अश्रद्धयाऽश्रद्धयैव कृतं यत्तु स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ न च तद्बहु
आयासमपि प्रेत्य फलाय नो इहार्थं साधुविनिन्दितत्वादिति २८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
स्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ श्रीगीताभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः १७

हारादित्यागेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वे कृतपरिणामानां प्रागुक्तमपि यज्ञादि विगुणमपि ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहृतायां शुद्धबुद्धीनां श्रवणादिसाम
ग्रीसंपन्नानां तत्त्वसाक्षात्कारवतां मोक्षोपपत्तिरिति स्थितं २८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञान
कृतौ श्रीगीताभाष्यटीकायां सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः १७

गी॰ भा॰श्री
२

प

243

मीमांसकपक्षमाह त्यैवेति कर्माधिकृतैर्वेदितियावत् कर्म नित्यं नैमित्तिकं च काम्यानां कर्मणामिसारम्भश्लोकाभ्यां कर्मिणो॰ कर्मिणो । अधिकृतानेनधि-
कृतान्प्रत्यपेक्ष्य दर्शितविकल्पानामुक्तिः तत्र शङ्कामाह कर्मिणामिति एवकारस्य व्यवच्छेद्यमाह नत्विति तदेव स्फुटयति ज्ञानेति कर्माधिकृतानां ज्ञाननिष्ठानां वि-
भक्तनिष्ठत्वेन पूर्वोक्तानामपि शास्त्रार्थोपसंहारे पुनर्विचार्यत्ववत् ज्ञाननिष्ठानामपि विचार्यत्वमत्राविरुद्धमिति शङ्कते नन्विति संन्यासानां परमार्थ-
ज्ञाननिष्ठानां नात्र विचार्यतेत्युत्तरमाह न तेषामिति ननु तेषामपि स्वात्मनि क्लेशदुःखानि पश्यतां तदनुरोधेन राजसकर्मत्यागस्तेषु विचार्यत्वेन स्यादत आह न-
त्वेवं यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे कर्मिणामेवाधिकृतानां त्वेयैते विकल्पाः ननु तान्निष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य ज्ञानयोगे-
न सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता इति कर्मोधिकारादपाकृतापेन तान्प्रति विहिता ननु कर्मयोगेन योगिनामिति अधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा ।
अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे पद्याविचार्यन्ते तेषां सांख्यानामपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यतामिति न तेषामीह क्लेशदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ३

कायक्लेशदुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ति रज्ज्वादीनामिवान्धर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति नापि नैष्क-
र्म्येणात्मनि पश्यन्ति येन नियतकर्म मोहात्परित्यजेयुः गुणानां कर्मणैव किंचित्करोमीति हि ते संन्यस्यन्ति सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य तस्मादिहे
तत्त्वविदः संन्यासप्रकार उक्तस्तस्मादधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो
कायेति तत्र हेत्वाभासो कर्तृत्वेन करोतीति रज्ज्वादीनामिति स्वात्मनि सांख्यादीनां क्लेशाद्यप्रतिपत्तौ फलितमाह अत इति नेतु तेषां क्लेशाद्यदर्शनेऽपि स्वा-
त्मनि कर्माणि पश्यतां त्यागोपपत्तेः तेषां कायक्लेशादिकरत्वान्नेत्याह नापीति अज्ञानान्मोहेमाह्यात्मनि अपि तमपि कर्म तन्मूढ एवं न तत्त्वविदां स्वात्म-
नि कर्मादर्शनेनैव न त्यागो हेत्वभावादित्यभिप्रेत्याह मोहादिति कथं तर्हि तेषामात्मनि कर्माण्यपश्यतां प्राप्त्यभावेन त्यागः संन्यासस्तत्राह गुणानामिति अ-
विवेकप्राप्तानां कर्मणां त्यागस्तत्त्वविदामित्युक्तं स्मारयन् प्राप्तप्रतिषेधं प्रसादिशन्ति सर्वे इति तत्त्वविद्भ्योऽन्येऽत्र विचार्या इति फलितमाह तस्मादिति येनात-
त्त्वविदस्त एवेत्युत्तरत्रसंबन्धः ३

रा०
२

पि

न किमिदानीं संन्यासत्यागशब्दयोरन्योन्यं किं भिन्नार्थत्वं तथा च प्रसिद्धिविरोधः स्यादित्याशंक्यावांतरभेदेपि नात्यंतिकभेदोस्तीत्याह यदीति पुत्राभावाद्यायोत्तत्यागो वीगवन्नित्यनैमित्तिककर्मणामफलानां फलत्यागानुपपत्तेरुक्तत्यागशब्दार्थो न सिध्यतीति शंकते नन्विति नित्यनैमित्तिककर्मफलस्वर्गाद्यापुत्रसाद्रस्याभावात्त्यागसंभवादुक्तत्यागशब्दार्थः संभवतीति समाधत्ते शब्दोपरतिभगवज्ज्ञानेषां फलत्वमिष्टमित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति न हीति न हि संन्यासिनाम संन्यासिनां च नित्याद्यनुष्ठायिनां अविशेषेणानन्तफलं स्यादिति चेन्नैवेत्याह नन्विति वृत्तसमनुकर्षणं चकारार्थः प्रसक्तस्य च त्ववेर्थ प्रहृत्तोपयोगित्वेन संगत्यादिकाम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वार्थो वक्तव्यः सर्वथापि परित्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोरेकोर्थः स्यात् न घटपटशब्दाविव जात्यंतरभूतार्थौ ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलपरित्यागः पृथावध्यायाः पुत्रत्यागो नैव दोषः नित्यानामपि कर्मणां भगवज्ज्ञानफलत्वस्येष्टत्वात् वक्ष्यति भगवान् अनिष्टमिति न तु संन्यासिनामिति च संन्यासिनामेवाहि केवलकर्मफलास्येवं दर्शयन्संन्यासिनां नित्यकर्म

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः

फलप्राप्तिर्भवति अत्यागिनां प्रेत्येति दर्शयति त्याज्यं दोषेति त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवत् दोषो यस्यास्तीति दोषवत् तत्किं तत्कर्म बंधहेतुत्वात्सर्वमेव अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पंडिताः सांख्यदृष्टिमाश्रिताः अधिकृतानां तु कर्मिणामपीति ।

स्वमारपति संन्यासिनामिति काम्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिलाषाच्छेदकत्वेन यानीत्युक्तं परस्य प्रतिपक्षनिरासेन द्रष्टुपित्तं विप्रतिपत्तिमाह त्याज्यमिति । कर्मणः सर्वस्य दोषवत्त्वे हेतुमाह दोषवदिति दोषवदित्येतत्तत्र दृष्टांततेनाप्यवचनाह अपरेति कर्मण्यनधिकृतानामेकमेव कर्मणामेव कर्म त्याज्यं कर्मिणां न त्यागे प्रत्यवायादित्याशंक्याह अधिकृतानामिति न हि तेषामपि कर्मत्यागतो प्रत्यवायो हिंसादिप्रयुक्तस्य कर्मणो न ज्ञाने परं प्रत्यवायादिति भावः सांख्यादिप्र

॥ समाप्तिरिति शब्दः ७ ॥ ७

गी॰भा॰१८
३

244

ज्ञाननिष्ठान्प्रयुक्तौ विकल्पावनुपपन्नौ कुतस्तेषामधिकारस्तत्राह येतिति संन्यासिनां विकल्पानर्हत्वेन ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकार इत्यभूमः सुप्रदेशेषु साधितत्वात्तत्साधनीयत्वाभिप्रेत्याह तथेति २ कर्माधिकृतान्प्रत्येवोक्तविकल्पप्रवृत्तावपि कुतो निष्ठारणासिद्धिरित्यत्राह तत्रेति तमेव निश्चयं दर्शयितुमादौ त्यागगतमवान्तरविभागमाह त्यागो हीति ननु त्यागसंन्यासयोरुभयोरपि प्रकृतत्वाविशेषे त्यागस्यैवावान्तरविभागाभिधाने संन्याससोपेक्षितत्वमापद्ये

येत न परमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामेवाधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पार्हा इत्युपपादितम् अस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन्नुद्देशे तृतीयाध्याये च ३ तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु निश्चयमिति निश्चयं शृणु अवधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते हे भरतसत्तम भरतानां साधुतम त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह त्यागो हीति पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः सम्यग्शास्त्रेषु कथितः यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवा

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ५

व्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थस्तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायं मे शृणु ४ कः पुनरसौ निश्चयस्तत्राह यज्ञ इति यज्ञो दानं तपस्त्वेतत्त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं कार्यं करणीयमेव तत् कस्माद्यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकारणानि मनीषिणां फलानभिसंधीनामित्येतत् ५

तेनेत्याह त्यागो हीति सात्त्विको राजसस्तामसश्चेत्युक्ते यैस्त्रैविध्येऽपि त्वयमेव निश्चयप्रसंभवात्किमत्र भगवतेन निश्चयेनेत्याशंक्याह यस्मादिति भगवतोऽन्येनोक्तविभागे तत्त्वानिश्चयाद्भगवन्निश्चयस्य श्रोतव्यतेति निगमयति तस्मादिति ४ तमेव भगवतो निश्चयं विशेषतो निर्धारयितुं प्रथमं पूर्वकमनंतरं श्लोकप्रवर्जितं दर्शयति कः पुनरसीति यज्ञादीनां कर्मणां त्यागे हेतुमाह यज्ञ इति न केवलं न त्याज्यं किंतु कर्तव्यमेवेत्याह कार्यमेवेति प्रतिज्ञातमेवं विभज्य हेतुं विभजते कस्मा

कर्मण्यधिकृतानामनात्मविदां कर्मत्यागासंभवान्नादर्शीपत्तिपेयोदेति तन्निंदाकुर्वन्नप्युक्तं सारं आह कर्मणामिति किं च परमार्थसंन्यासिनां प्रशंसनोपलंभा
न्न निंदाविषयत्वमित्याह सर्वेति किं चात्रापि सिद्धं प्राप्तोपयोगस्यादित्नां ताभ्न निष्ठायावत्समाप्तत्वात्त हत्वानेह विचार्पतेत्याह त्यक्तेति कर्माधिकृतानामेवात्र
विवक्षितत्वेन तान्निनिष्ठानामिसुपसंहरति तस्मादिति ननु संन्यासशब्देन सर्वकर्मसंन्यासस्याप्यत्वात्तयाविधंसंन्यासिनामिह विवक्षितत्वं प्रतिभाति तत्राह
कर्मेति संन्यासशब्देन मुख्यस्यैव संन्यासस्य ग्रहणं गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययादन्यथा नेह संभवे हेतूक्तिवैयर्थ्यादप्राप्तेतिपेधादिति शंकते सर्वेति नेहे गुरु प्र
पूर्वाच मोक्षात्त्यागः संभवति कायक्लेशभयात्तेन एवं तामसात्त्यागिनो राजसाश्चेति निंदंते कर्मणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तु सर्वेषां सर्वारं
भपरित्यागी मौनी संतुष्टो येन केन चिदनिकेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतत्व भणने च परमार्थसंन्यासिनो विशेषितत्वात्तत्वस्य इति च तमनसस्प्रापण
ते निष्ठेति तस्मात्तान निष्ठः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः कर्मफलत्याग एव सात्विकत्वेन गुणेन तामसत्वादिपक्षपातसंन्यासउच्यते न मुख्यः सर्वकर्म
संन्यासः सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च न हि देहभृतेति तु वचनान्मुख्य एवो निचेत्तदहेतुवचनस्य तु स्यार्थत्वान्न प्रयासागास्थो निरेतत रमिति कर्म
द्वादशाध्याये फलत्यागस्तु निरेव प्रयोक्ता नेकपक्षानुष्ठानं शक्तिगतमर्जुनं प्रति विधानान्न[illegible]स्य पि न हि देहभृता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तु सर्वेन सर्व
कर्माण्यनतास्तम्यस्यैव कुर्वन्न कारपन्नास्तेरसस्यपक्षस्यापवादः केन चिद्दोषोपि न तु शवसरस्तात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवेष संन्यासस्या
ग विकल्पः
वचनं सर्वकर्मसंन्यासासंभवसाधकं कर्मफलत्यागस्तु निपरत्वादिपीररहरतिनेत्यादिना एतेदेहभृतोनेन सर्वपनिप वेति दृष्टांतेपिप पाश्रुतार्थत्वं किं
न स्यादित्याशंक्याह पुण्येनेति न हि फलत्यागे केवलाज्ञानं विना मुक्तिरुक्ता मुक्तेर्ज्ञानैकाधीनत्वसाधकस्तु तिस्मृतिविरोधादहेह्यादिना चानेनात्मैवतान
साधनविधानान्न[illegible]स्मादेतत्स्यागस्तु तिरेवात्र्याथेत्यपेः दृष्टागतम्संदेहाद्यौ इति केयोजपूर्तिनेति प्रागुक्तपक्षेपवादविवक्षया हेतूक्ते मुख्यार्थत्वमेव
ति किं न स्यादित्याशंक्य तदपवादे हेत्वभावान्नैवमित्याह न तु ते न चोपमेव हेतूक्तिस्तदपवादिकान्यथासिद्धेरुक्तत्वादिति भावः मुख्यसंन्यासापवादसंभवे तं
न्यासत्यागविकल्पकस्य कथं सावकाशे त्याह तस्मादिति ॥ ९ ॥ ॥ ९ ९ ७ ।

त्वमित्याशं १

गी॰ अ॰ १८ काम्यानां बंधहेतुत्वं निश्चितमित्यत्रैव पूर्वोत्तरवाक्यानुकूल्यं तद्दर्शयति त्रैगुण्येति किंच पूर्वश्लोके यज्ञादिनित्यकर्मणां प्रकृतत्वात् तच्छब्देन संनिहितं बाधि-
४ नां परामर्शात् काम्यकर्मणां च काम्यानां कर्मणामिति अवहितानां सन्निहितपरामर्शके तच्छब्दे विषयत्वान्न काम्यकर्मापेतान्यपीत्यपदेशमर्हतीत्याह
त्यंवे हूरेणेति ६ नित्यकर्मणामवश्यकर्त्तव्यत्वमुक्तमुपजीव्यापेक्षितं पूर्वोत्तरश्लोकमवतारयति तस्मादिति ननु कश्चिन्नियतमपि कर्मत्यजन्नुपलभ्यते तत्रा- स्यकर्मणः
ह मोहादिति अज्ञानां पावनत्वापरिज्ञानं अतस्तस्य नित्यकर्मत्यागो मोहादित्येतदुपपादयति नियतस्येति नित्यत्यागस्य मोहकृतत्वे कृते तत्तामसत्वमित्या- त्वे
त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यैस्त्रैविद्या मां सोमपाः क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंतीति च दूरेणाव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ६ तस्मात्तत्सा-
धिकृतस्य मुमुक्षोः नियतस्येति नियतस्य तु नित्यस्य संन्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते अस्य पावनत्वेष्टत्वान्मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य
245 परित्यागो नियतं चावश्यकर्त्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितो मोहस्तमस इति ७ किंच दुः

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८

रव दुःखमिति दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयात्त्यजेत् परित्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेत न लभते ८ ॥ ७

कर्मणः शंकामाह मोहश्चेति ७ एतस्य नित्यत्यागो नात्र संभवतीत्याह किंचेति ननु मोहं विनैव दुःखात्मकं कर्म कायक्लेशभयात्त्यजतीति करणनिमित्तिकार्यं जं- त
न्यपेत्याशंक्याह तथा चेन तत्त्यागस्तामसो युक्तस्तत्राह दुःखमित्येवेति यत्कर्म दुःखात्मकमयासस्साध्यमित्येवालोच्य तत्त्विवेकं जनेन देहेन्द्रियाणां च क्लेशा-
त्स नो भयात्त्यजति तत्तस्य कायक्लेशनिमित्तत्यागं कृत्वापि न तत्फलं मोक्षं लभते किं तु कृते नैव राजसेन त्यागेन तदनुरूपं नरकं प्रतिपद्यते इत्याह दुःख-
मेवेत्यादिना कर्मत्यागस्तामसो राजसश्चेति द्विविधो दर्शितः ८ ॥ ॥ ॥ ७ स्व।
४

शंकरवाक्यमवतार्य व्याकरोति २

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति एतान्यपीति उपसंहारश्लोकाक्षराणि व्याकरोति निरस्तानीत्यादिना अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह निश्चयमिति प्रकृतार्थोपसंहारे गमकमाह एतान्यपीति अपिशब्दस्य विवक्षितमर्थं दर्शयति सासंगस्येति व्यावर्त्त्यं कीर्त्तयति नत्विति एतान्यपीत्यादिवाक्येन नित्यकर्मविषयमिति मतमुपन्यस्यति अन्य इति नचेदिदं नित्यकर्मविषयं किंविषयं तर्हीत्यत एतानीत्यादिना नित्यानामफलत्वमुपेत्य चोद्यमयुक्तमिति दूषयति तदसदिति यज्ञकाम्या

एतेति एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि संगमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां परित्यज्य कर्त्तव्यानीति अनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमं निश्चयं ग्रएवमेनमत्रेतिप्रतिज्ञाय पावनत्वं च सहेतुमुक्त्वा एतान्यपि कर्माणि कर्त्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहारात् एवं नानुपूर्वी पूर्ववचनमेतान्यपीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थतोपपत्तेः सासंगस्य फलार्थिनो बंधहेतुत्वे एतान्यपि तु मुमुक्षोः कर्त्तव्यानीति अपि शब्दस्यार्थः नत्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्युच्यते अन्येव तोपपत्तेः नित्यानां कर्मणां फलाभावात् संगं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते एता

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्त्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ६

न्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि एतानि अपि कर्त्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति तत्र तु नित्यानामपि फलवत्त्वस्योपपादितत्वाद्यज्ञो दानं तप इत्येव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बंधहेतुत्वाशंकायामिह सोऽमुमुक्षोः कुतः काम्येषु संगः दूरेण ह्यवरं कर्मेति निंदितत्वात् यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रेति च काम्यकर्मणो बंधहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्

कर्मणां
[illegible]त्पाज

नि अपि कर्त्तव्यानीति तन्निरस्यति एतान्यपीति किंच काम्यानां भगवता निंदितत्वात्तेषु मुमुक्षोरनुष्ठानमित्याह यज्ञार्थादिति किंच मुमुक्षोरपेक्षितमोक्षापेक्षया विरुद्धफलत्वात्काम्यकर्मणामनेनोक्तत्वात्तदनुष्ठानमित्याह यज्ञार्थादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

गी॰भा॰२५ एवं पूर्वापरविरोधं परिहृत्यानंतरश्लोकतात्पर्यमाह यस्त्विति फलरागादिनेत्यादिशब्देन कर्मस्वरूपसंयोगो गृह्यते अंतःकरणमकलुषीक्रियमाण
५ मिति छेदः विशुद्धेंऽतःकरणे किं स्यादित्याशंक्याह विशुद्धमिति मलविकलत्वं विशुद्धत्वं संस्कारत्वं प्रसन्नत्वमिति भेदः क्रमेण श्रवणाद्यावृत्तिप्र
रेरोत्पथे तन्निष्ठे पात्मतत्त्वनिष्ठोक्ता काम्यकर्मणि तत्त्याज्यत्वेन द्वेषमभिनयति किमिति उभयत्र द्वेषप्रीती च न करोतीति सामान्येनोक्तं कर्तारं प्रश्न
पूर्वकं विशेषतो निर्दिशति कः पुनरिति त्यागीत्युक्तं त्यागिनमभिमन्नक्रियप्रवीणोनेति कर्मणि संगस्यत्तत्फलस्य च त्यागो नेति यावत् उक्तमेवं त्या

२४६ यस्त्वधिकृतं संगं त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च नित्यं कर्म करोति तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणमंतःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं वि
विशुद्ध्यति तत् विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धांतःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठ
स्यात्तद्वक्ष्यामीत्याह न द्वेष्टि अकुशलं अशोभनं काम्यं कर्म शरीरारंभद्वारेण संसारकारणं किमनेनेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धि
ज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमित्येवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुसंगं प्रीतिं न करोतीत्येतत् कः पुनरसौ त्यागी यो

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

उक्तेन संगफलपरित्यागेन तद्युक्तस्त्यागी यः कर्मणि संगं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यं कर्मानुष्ठापी स त्यागी कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुष
ज्जते इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्येतत् अत एव च मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षण
या प्रज्ञया संयुक्तस्तद्धान्मेधावी मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः छिन्नो विद्याकृतः संशयो यस्मात्तस्य त्यावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनं नान्यत् किं

णिने विवृणोति यः कर्मणि नित्ये तत्फलं त्यक्त्वा जितं बंधः काम्ये निषिद्धे कर्मणि बंधहेतुत्वेन द्वेष्टि नित्ये नैमित्तिके च मो॥ विदित्वैवं निःस्वपेन छिन्नसंशयः १० पथार्थग्रहणसामर्थ्य
सहेतुरिति न प्रीतिं परैतत्रैकालविशेषं पष्ठति करोति नित्यादिकर्मणां फलाभिसंधिवर्जनेन क्षपितकल्मषस्य तत्त्वं पयार्थ्यग्रहणसमर्थे बुद्धे तेनेनात्त २०॰
भावेशास्त्रप्राप्तमुक्तप्रीतिद्वेषयोरभावो भवतीत्याह उन्मातेरिति चतुर्थपादं व्याकरोति अतएवेति समुदुपर्यायग्रहणसामर्थ्यं समावेशित्वादित्यर्थः छि ५
६ न्नसंशयत्वमेव विशदयति आत्मेति परं निःश्रेयसं तस्य च साधनं सम्यग्ज्ञानमेवेति योजना १०

कृतंमनसित
थापकर्मके
व्योत्तर्यां

फलांतनभावनां

संप्रति सात्विकं त्यागं प्रश्नपूर्वकं वर्णयति कःपुनरिति कर्त्तव्यमित्येवकारेण नित्यस्याभ्यांतरं निषिध्यते नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणात्तेषां फलं सक्त्वेत्यस युक्तमित्याशंक्याह नित्यानामिति फलं सक्त्वेत्यस्य विधानेरेण तात्पर्यमाह अथवेति नहि विधिनाकृतं कर्मानर्थकं विध्यानर्थक्यात्तेन श्रौतफलाभावेपि नित्यंकर्मविधितोनुतिष्ठतामात्मानमज्ञानेन तु परिहितमस्यात्तस्मिन्कर्मण्यात्मसंस्कारफलकल्पनं तद्वाणीं प्रसवापत्त्यनात्मकारणं कर्त्तृत्वमनस्ति निर्वर्त्तिं करोतीति वा नित्यकर्मण्युक्तां कल्पनां मंगलमित्यादिनं फलकल्पना च फलं सक्त्वेत्यनेन भगवान् निवारयतीत्यर्थः नित्यकर्मसु फलत्यागोक्तेः संभवे फलितमाह अतर

कःपुनः सात्विकस्त्यागः कार्यमिति कार्यं कर्त्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचाम अथवा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथापि नित्यंकर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति। कल्पयंत्येवाज्ञास्तत्र तामपि कल्पनां निवारयति फलं त्यक्त्वेत्यनेनातः साधूक्तं संगं त्यक्त्वा फलं चेति स त्यागो नित्यकर्मसु संगफलपरित्यागः सात्विकः

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ९

सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमतः ९ ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र राजसतामसावुक्तौ त्यागौ कथमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडंगविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् नैष दोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वादस्ति हि कर्मसंन्यासफलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिंदया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्विकत्वेन स्तूयते स त्यागः सात्वि

भाष्य

९ कर्मतत्फलत्यागयोस्त्यागसंज्ञासंपृक्ततया प्रकृतत्यागो हि त्रैविध्यं प्रतिज्ञातं प्रतिज्ञानुरोधेन हि विधेयस्त्यागस्तृतीयो विधातव्यः तद्विरोधेन सुत्पादयतो भगवतोऽकौशलमापतितमिति शंकते नन्विति प्रक्रमप्रतिकूलमुपसंहारवचनमनुचितमित्यत्र दृष्टांतमाह यथेति परोक्तविरोधेन प्राप्तमकौशलं प्रत्याह नैष दोष इति कर्मत्यागफलत्यागयोस्त्यागत्वेन साम्यात्कर्मत्यागनिंदया फलत्यागस्तुत्यर्थमिदं वचनमित्युपगमान्नेन विरोधोऽस्तीत्युक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह त्यागसामान्ये विशदयति अस्ति हीति त्यागसामान्ये निर्देशस्य स्तुत्यर्थत्वं समर्थयते तत्रेति ९

मु

निः

गी॰भा॰
६

उक्ताधिकारिणः सर्वकर्मसंन्याससंभवेपि फलाभावे कुतस्तत्सकर्जे अतेतिशंकते किंपुनरिति गौणस्य मुख्यस्य वा संन्यासस्य फले पिपृच्छिषितमिति विकल्प्य उच्यत इति सर्वकर्मत्यागो नाम तदनुष्ठानेपि तत्फलाभिसंत्यागः स चामुख्यसंन्यासस्तस्य फलमाह अनिष्टमिति मुख्येन तु संन्यासेन सर्वकर्मत्यागे सम्यग्धीद्वारा सर्वसंसारोच्छित्तिरेवावधिफलमित्याह न त्विति पादत्रयं व्याकरोति अनिष्टमित्यादिना तिर्यगादीरित्यादिपदं वशिष्टनिरूपणो संग्रहार्थं देवादिपदं विशिष्टोल्लक्षणो नियहणापेत्ति विभागः फलशब्दं व्युत्पादयति बाह्येति कारकं चारकमनेकविधत्वमुक्त्वा मिथ्यात्वमाह अविद्येति तत्कृतत्वेन दृष्टिमात्रे देहलेहृतं तमाह इंद्रेति प्रतीतिनोऽपरणीपत्वे सत्वपति महामोहेति अविद्योस्य सर्वविद्याश्रितत्वादात्माश्रितत्वे वस्तुतो नास्तीत्याह प्रत्यगिति

किंपुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं इष्टं देवादिलक्षणं इष्टानिष्टसंयुक्तं मिश्रं मनुष्य
लक्षणं चैव त्रिविधं त्रिःप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिंद्रजालमायोपमं महामो
हकं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलनिर्वचनं तदेवंसणफलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्या त

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित १२ कर्मिणां

सिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं न तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठो
ऽविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयति कदाचिदित्यर्थः १२ श्रीरामचंद्रायनमः ।।

उक्तं फलं कर्मिणां मिथ्येति चेन्मुख्यसंन्यासफलोक्तिपरं पादत्रयं कथमिष्टमित्याशंक्याह अत्यागिनामिति फलाभिसंधिविकलानां कर्मिणां देहयात्राहेतुकर्मानुष्ठायि फलमावश्यकमित्यर्थः कर्मिणामेव सतामफलाभिसंधीनाममुख्यसंन्यासित्वाज्जघन्यामुख्यसंन्यासस्य फलमुक्त्वा चतुर्थपादं व्याचष्टे नत्विति अमुख्यसंन्यासमनेनतरं प्रहृतेव्यवच्छिनत्ति परमार्थेति तेषां प्राधान्येन धर्ममुपदिशति केवलेति [illegible] क्वचिद्देशे काले वा नास्तीति यथोक्तफलमेषामिति संबंधः तर्हि परमार्थसंन्यासोऽफलत्वात्तेनानुष्ठीयेतेत्याशंक्य तस्य मोक्षावसायित्वान्नैवमित्याह नहीति १२

त्या॰
६

२४७

पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यं लोकमित्यस्याः श्रुतेरर्थोऽनेन भगवता कृतः ३
ग

न द्वेष्टीत्यादिना श्लोकेनोक्तमर्थं संक्षिप्यानुवदति योऽधिकृत इति पूर्वोक्तप्रकारेण नित्यकर्माणि तत्फले च संगत्यागेनेत्यर्थः कर्मजन्यो योगस्तदनुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् क्रमेणाश्रवणाद्यनुष्ठानद्वारेणाकर्तृरूपं ब्रह्मप्रत्यक्त्वेन संबुद्ध इति संबंधः परमनिष्क्रियत्वे हेतुमाह जन्मादीति उक्तज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागद्वारा मुक्तिभाक्त्वं दर्शयति स एवेति आत्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागसंभावनामुक्त्वा तद्धीनस्य तदसंभवे हेतुवचनत्वेनानन्तरश्लोकमवतारयति यः पुनरितिनाबाधितमात्मनि कर्तृत्वविज्ञान

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तं यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतयाहं कर्तेति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तत्त्यागे इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह न हीति न हि यस्माद्देहभृता देहं बिभर्तीति दे-

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११

हभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितोऽतस्तेन देहभृताज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण तस्मात्परमार्थदर्शिनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुं ११

अशेषे संन्नत्यागस्याभावलक्षणं नयेतियावत् एतमर्थं पश्यन्नपि तस्य सर्वकर्मसंन्यासासंभवे हेतुमाहेति योजना यस्मादित्यस्य तस्मादित्यनेन संबंधः विवेकिनोऽपि देहधारिणो देहभृत्त्वाविशेषे कर्माधिकारः स्यादिति शंकां वारयति न हीति कर्तृत्वाधिकारस्तत्प्रयुक्तं कर्मानुष्ठानं तस्मादिति यावत् ज्ञानवतो देहधारणेऽपि तदभिमानित्वाभावो नञः शब्दार्थः अज्ञस्य सर्वकर्मत्यागायोगमुक्तं हेतुं दर्शयन्फलितमाह तस्मादिति कर्मानुष्ठायिनस्त्यागित्वोक्तिः किंप्रयुक्तेत्याशंक्याह कर्म्यपीति कर्मिणोऽपि फलत्यागेन त्यागित्ववचनं फलत्यागस्तुत्यर्थमित्यर्थः कस्य तर्हि सर्वकर्मत्यागः संभवतीत्याशंक्य विवेकवैराग्यादिमतो देहाभिमानहीनस्येत्युक्तं निगमयति तस्मादिति ११

गीभा०१८
७

कर्मणोऽधिष्ठानादीनि मानमूलस्यात्तेपानीत्युक्तमिदानीं पूर्वपक्षं विशेषतस्तानि निर्दिशति कानीत्यादिना प्रतीकमादाय व्याकरोति अधिष्ठानमिति उ
पाधिलक्षणो बुद्ध्यादिस्पाधिलत्वेऽसत्यात्मस्वभावो बुद्ध्याद्यनुविधायीति इमौ नात्मनि पस्पन्दुपहितत्वं तत्प्रधानरस्य ये: तत्र कार्यलिंगमनुमानेन सत्त्वप्रतिपत्ते रस्मातीति
ति तानेंद्रियाणि पूर्वं पंच कर्मेंद्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यानि चेष्टापाविविधत्वान्नानाप्रकारेत्युक्तं देवस्य पक्षि तापं वीयार्थं जित्वपत्तमसेकी फलेन
हि प्राणापानादिचेष्टानामिप्यसंकरोऽ:त्रि दैवविशदयति आदित्यादीति १४ पंचानामधिष्ठानादीनामुक्तानां सर्वकर्मसु त्रिष्व पर्यसस्फुटपनि शरीरे

ध्यायतीव लेलायतीवेत्यादि
२

कानि तानीत्युच्यते अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयो अधिष्ठानं शरीरं तथा कर्ता उपाधिलक्षणो
भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्याः दैवं चैवात्र
मेवात्रैव च तुष्टेषु पंचमं पंचानां पूरणम् आदित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकं १४ शरीरेति शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिविधं तैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः न्याय्यं वा
धर्म्यं शास्त्रीयं वा विपरीतं वा अशास्त्रीयं अधर्म्यं चापि निमेषणाचेष्टादि जीवनहेतुतदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव

तेषु

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् १४ शरीरवाङ्मनोभिर्य
त्कर्म प्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५

248

ग्रहणेन गृहीतं पंचैते पंचोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां कारणानि कथमुच्यते शरीरवाङ्मनो
भिः प्रारभते इति नैष दोषः विधिप्रतिषेधलक्षणानि सर्वकर्माणि शरीरादित्रयप्रधानानि तदंगतया दर्शनश्रवणादि जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमु
च्यते शरीरादिभिरारभत इति
ति ननु जीवनहेतुर्निमिषोन्मेषादिकः मोक्तरसाधारणमेतत्तत्कर्मणः शिष्टकरणमिति तत्राह पंचेति अधिष्ठानादी
नां कर्ममात्रहेतुत्वं प्रतिज्ञाय शरीरादित्रिविधकर्महेतुत्वोक्तिरयुक्ता इति शंकते ननु इति पूर्वपार्विरोधं परिहरति नैष दोष इति ननु जीवनहेतूनि स्वाभा
विकानि कर्माणि दर्शनादीनि विधिनिषेधवाह्यत्वान्न देहादिनिवर्त्यानीत्याशंक्याह तदंगतयेति तस्य देहादित्रयस्य प्रधानस्यांगत्वसत्त्वादिति निमिषाद्यसे
नं जीवनहेतुं दर्शनादि प्रधानकर्मणः पंचत्वमेतमिति त्रैविध्यमविरुद्धमित्यर्थः ४

१७०

ननुपरमार्थसंन्यासवद्विशेषाद्ज्ञानां परमार्थसंन्यासोपि किं न स्यात्त्यागस्य सुकरत्वादित्यत आह अतःपरमार्थेति तस्य सम्यग्दर्शनादविद्यानिवर्त्तनीयत्वादारो
पितक्रियाकारकादिनिःशेषाऽरितिहेत्वर्थः विद्यावतःसर्वकर्मसंन्यासित्वसंभावनामुक्त्वा एवकारव्यावर्त्यं दर्शयति नत्विति अविदुषोऽशेषकर्मणामत्रेहेतुत्वं नावरो
गादीनांत्यागोपोगेकारकेष्वधिष्ठानादिष्वात्मदर्शिनेहेतुमाह [illegible]तिकर्मप्रधिष्ठानादीनां क्रियाकर्तृत्वं कार्यं तो विदुषस्त्वात्मत्वधीर्व्यासंगानेनारम्भो
रूपचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह [illegible]दिनिकर्मोपानामधिष्ठानादीनाय प्रामाणिकत्वाशंकामासाद्युक्तिपंचेति उत्तरश्लोकेनाधिष्ठानादिषु वस्तुमाणेषु त्वपर्व वस्तु
नां तेषामेव वैषम्यं दिदर्शयिषितेन हि चेतःसमाधानार्थं तान्नुएसते सांख्यशब्दस्मुत्पादयति [illegible]ख्याश्रीति आत्मात्वपदार्थोत्तरार्थे ब्रह्मतत्पौरेक्यधीस्त
अतःपरमार्थदर्शिनएवाशेषकर्मसंन्यासित्वसंभवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां [illegible]तस्याधिष्ठानादिनि क्रियाकर्तृणीकारका
एयात्मत्वेनपश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासःसंभवतीति तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति पंचेति पंचएतानि वक्ष्यमाणानिमहाबाहोकारणानि निर्वर्त्तकानिनिबोधमे
मतत्त्वेन च ज्ञात्वाचेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं चैतानिचकारणानि ज्ञातव्यतयास्तौतिसांख्येज्ञातव्याःपदार्थाःसंख्यायंते यस्मिन्शास्त्रे

पंचैतानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्वकर्मणाम् १३

तस्मिन्सांख्येवेदांते कृतं तोंतःकृतांते तस्मिन्वेविशेषणं कृतमिति कर्मोपनेन स्यांतः कृतस्यपरिसमाप्तिर्यत्रसकृतांतःकर्मांतइत्येतत्पर्यायानर्थः यदाने सर्वक
र्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यत इत्यात्मज्ञानेसजातेसर्वकर्मणांनिवर्त्तितंदर्शयति अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थेसांख्येकृतांतेवेदांतेप्रोक्तानिकथि
तानिसिद्धयेनिष्पत्त्यर्थंसर्वकर्मणाम्
उपपोगिनश्रवणमननादयःपरपर्योहेतत्वमापदंते उत्पादयंतेकृतानतरउत्सर्वेवेदांतेविषयत्वेविधानते [illegible]मस्यादिवाक्येदांतस्यतत्त्वधीद्वाराकर्मावसानभूमि
त्वेवाक्योपक्रमानुकूल्यंदर्शयति पापानिति इष्टानिष्टकृपापापानर्थः स्नानादित्ताननर्थःसमुदेसंपद्यते अतोपयाकृपादिकृतेकार्येसर्वेसमुदेनप्रवृत्तिनत
थासर्वेषुवेदेषुकर्मार्थेषुपावसत्त्वेनात्मनःक्षतोब्राह्मणस्यतानेनिवर्त्यवतिज्ञानेपुष्पपूस्थफलेव्याप्तंविशेषादित्यर्थः तत्रैववाक्यांतरमनुजामतिसर्वमिति उ
दाहृतवाक्यपोतात्पर्यमाहअतएवेति आत्मज्ञानेसतिकर्मनिवृत्तावपिकर्थवेदांतस्यकृतांतेशब्दमाह अतएवेतिज्ञानिमहद्वनन्तोनिवोधेतिपूर्वेणसंबंधः

अहंकर्तेत्यात्मदर्शनवतोऽपि नाविद्वत्त्वदर्शनमस्तीत्यत्र दृष्टांतमाह यथेति तिमिरोपहतचक्षुरनेकत्वं चंद्रं पश्यन्नपि तत्त्वतो नैनं पश्यत्येवमविद्वानात्मानं कर्तारं पश्यन्नपि तत्त्वतो नैनं पश्यतीत्यर्थः अधिष्ठानादिष्वविद्यया संबद्धात्मनः स्वात्मनि तत्कृतक्रियारोपे दृष्टांतमाह यथा वेति अन्येषु वाहकेषु परेषु धावत्सु कर्मेषु वाहने स्थितः स्वात्मानं प्रधावनकर्तारमविवेकादभिमन्यते तथाधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्गते स्वात्मानं कर्तारं मन्यमानो दुर्मतिरित्यर्थः १६ विपरीतदृष्टेर्दुर्मतित्वे शिष्टं तस्य गृह्णे सुमतित्वप्रश्नपूर्वकमाह कः पुनरित्यादिना अहंकर्तेत्यात्मनि कर्तृत्वप्रत्ययाभावे कुत्र कर्तृत्वधीरित्याशंक्याह एतर्हि कथं नहि अकर्तृत्वधीरात्मनीत्याशंक्याधिष्ठानादीनां तद्व्यापाराणां च साक्षित्वादित्याह अहंतेति आत्मनो न स्वतोऽस्ति क्रियाश्रयत्वमित्य

यथा नैमिरिको नैकं चंद्रं यथा वाभ्रेषु धावत्सु चंद्रे धावनं तथा वाहनस्थः परीक्षोऽन्येषु धावत्स्वात्मनि धावनं १६ कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक् पश्यतीत्युच्यते यस्येति यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहंकर्तेत्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्ययः त एव पंचाधिष्ठानादयोऽविद्ययात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहं अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीति बुद्धि

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते १७

रंतःकारणं यस्मात्स नैवोपाधिभूता न लिप्यते नानुशोचिनी भवति इदमहमकार्षं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति हत्वापि स इमाँल्लोकान्सर्वान्प्राणिन इत्यर्थः न हंति न हननक्रियां करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येण धर्माधर्मफलेन संबध्यते

त्र प्रमाणमाह अप्राणो हीति नापि तस्य हननोत्पादनशक्तिमत्त्वमित्याह अमना इति उपाधिद्वयात्तत्संबंधेऽशुद्धत्वे फलितमाह शुभ्र इति कारणसंबंधाद्धि माशंक्योक्तं अक्षरादिति कार्यकारणयोरात्मस्थितत्वेन पार्थक्ये सद्वितीयत्वमाशंक्य तयोरविद्यकयोरवस्तुत्वान्नैवमित्याह केवल इति जन्मादिंत्तवेवि क्रियारहितत्वेनैकरूप्यमाह अविक्रिय इति बुद्धिर्यस्येत्यादि व्याचष्टे बुद्धिरिति नानुशोचिनी नानुशयवती न क्लेशशालिनीत्यर्थः द्वितीयपादस्यास एवमुक्त्वा वाक्यार्थमाह इदमिति पापकर्मेदं मया मरणमस्य ते लोकानां प्राणसंबंधाभावे कुतो हिंसेत्याशंक्याह प्राणिन इति ॥

द्या

243

अवक्तः

२५
२

देहाद्याश्रये त्रिविधे कर्मणि सर्वकर्मणां तेषामपि कथं पंचानामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वं फलोपभोगकाले कारणांतरापेक्षासंभवादिति शंकां जन्मकालभाविनो
स्था.२ भोगकाले भाविनश्च सर्वस्य कारणानि तेष्वेवांतर्भावान्नैवमित्यभिसारपत्नेति १५ क्रियाकर्तृत्वमधिष्ठानादीनामायाधाः विदुषस्तेष्वात्मत्वदृष्टिमनुवदति तत्रेति तत्र
दंपरामर्शी योग्यष्टः तं संवंकर्मप्रतीकमारापपूर्वेण सह ऽक्षराणं वस्यपति एवमिति अधिष्ठानादीनां मुक्तरीत्या कर्तृत्वे सति सम्यग्ज्ञानं केवलं कर्तृत्वमात्मनोपनोः आरोप्य प
६ श्यन्तो मीनिरित्यात्मनि कर्तृत्वपश्यन्निस्यारतः नैवमिति कर्त्तारमित्यादिमाचष्टे तत्रेत्यादिना तेष्वधिष्ठानादिपुनैरधिष्ठानादिभिराराधितात्मभावैरित्यर्थः

फलकाले पितत्तत्प्रधानैर्भुज्यमेरतिपंचानामेवहेतुत्वेन विरुध्यते १५ तत्रेति तत्रैवमिति प्रकृतेन संबध्यते एवं निरुपितैः पंचभिरेव हेतुभिर्निर्वर्त्यमाने सति
कर्मणि तत्रैवं सतीति दुर्मतिः तिलस्य हेतुत्वेन संबध्यते [illegible] अविद्यानादिभिः पुनरेतेषु आत्मानमनन्यत्वेनाविषयाप
रिकल्प्यते क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति वेदांताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबु

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

द्धित्वाद्योपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति सोपि अकृतबुद्धिरेवातो ऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्म
णो वेत्यर्थः अतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा मतिरस्य जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति

अकर्तारमात्मानं कर्तारं पश्यतो [illegible] हेतुमाह [illegible] इति ननु [illegible] तत्त्वबुद्धिरेवाति [illegible] मात्मानुमन्यते असौ निरंपश्यती
त्यत्रयश्चप्रहाराहेतुमाह [illegible]त्यादिति ननु शास्त्रसंस्कृतबुद्धिरेवातिरिक्तात्मवादी कर्तृत्वं तस्यात्मकर्तृत्वमात्मनि पश्यन्नपि भवत्यकृतबुद्धित्वमाह यो येति
नस्यापि शास्त्रपूर्वकमाचार्योपदेशेन तदनुसारिन्यायेनाकृता हेतुबुद्धित्वादकृतबुद्धित्वमिति भावः सर्वः कौटस्थ्यमात्मनस्तत्त्वं पापात्मकर्मणोपि तत्त्व
मविद्याकृताधिष्ठानादिकृतत्वेन आत्मास्पृश्यमानात्मकर्मणो तत्सदृशीनाभावो जः शास्त्रार्थं दुष्टत्वस्यकोकर्तृ दुर्मतिस्तविरुणो तिन भनेनि ०
नुमन्यते नासौ २

गी॰ भा॰ १८

किंचात्मनः स्वनिष्ठाविक्रियोऽधिष्ठानादिनिष्ठत्वानाधःसंभिधविक्रियानुपपत्तेरात्मनो रहितत्वादित्याशयेनाह विक्रियावत्त्वेति सा चाप्युक्ते त्यक्तमिति शेषः द्वितीयं पूर्व-
वपत्तिनेत्यादिना अधिष्ठानादिकृतमपि कर्मत्वयोगादात्मन्यारोपितीत्याशङ्क्य तद्द्वारागमनवात्तत्त्वमाविषयेवेतिविकल्प्याद्यं दूषयति नहीति द्वितीयं निरस्यति पत्ति-
ति आत्मन्यविद्याप्रापितकर्मत्वात्मीयमित्येतद्दृष्टांताभ्यामुपपादयति यथेत्यादिना आत्मनो विक्रियत्वाभावे फलितमाह तस्मादिति नन्वप्रागेवात्म-
नो विक्रियत्वे प्रतिपादिते तत्त्विह कस्मादुच्यते तत्राह नापमिति शास्त्रादौ प्रतिपादितत्वेऽपि हेतुप्रवेकं संक्षिप्यात्मक्षेत्रतत्र प्रसंगेन त्वाप्रसारितोऽकर्माधिकारनिव-
त्तिमित्युपसंहरतीति संबंधः प्रतिपादितस्येहेतुनोपपादितस्यात्र निगमनं किमर्थमित्याशंक्याह शास्त्रार्थेति कर्माधिकारो विदुषो नेति स्थितं तत्स्वरेहाभिमा-

विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनः स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हतीति नाधिष्ठानादीनां कर्मणात्मकर्तृकाणामस्य नोहि परस्य कर्म परेण
कृतमागन्तुमर्हतीति पक्षविषयाणामपि तेन तत्तस्य यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः यथा तलमलत्वं बालैर्गृहीतमपि न आकाशस्य तथा वा
धिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेवेति नात्मनः तस्मात्पुरुषे तन्महेत्वन्तत्वबुद्धिलेपाभावाद्विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इत्येतत्पूर्वं हन्ति न हन्यत इति प्र-
तिज्ञातं तदुपपन्नतया प्रसारितहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मनो ज्ञात्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिः शास्त्रादौ संक्षेपत उक्तात्र
मध्ये प्रसारिता तत्र तत्र प्रसंगकृत्वेहोपसंहरतीति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति एवंवृत्तिदेहप्रत्यभिमानानुपपत्त्याऽ-
विद्याकृतोऽशेषकर्मणि संन्यासोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्टादित्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्य-
मित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्मा-
भिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

नाभावे संन्यासिनो ॐ सर्वकर्मत्यागसिद्धेरनिष्टमिष्टं मिश्रं चेति त्रिविधं कर्मफलं संन्यासिनां नेति प्रागुक्तं युक्तमेवेति परमप्रकृतमुपसंहरति एवं चेत्तर्हि पुन-
रविद्यायां सत्यां देहाभिमानिनस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं भवत्येवेति हेतुवचनसिद्धमर्थं निगमयति तद्विपर्ययाच्चेति अधिष्ठानादिकृतेन कर्मणात्मकृतत्वमविदुषामेव क-
र्माधिकारो देहाभिमानित्वेन तत्त्यागायोगाद्देहाभिमानाभावात्तु विदुषां कर्माधिकारनिवृत्तिरित्युपसंहृतमर्थं संक्षिप्याह तत्र स एष इति उक्तो गीतार्थो
वेदार्थत्वादुपादेय इत्याह सर्ववेदेति कथमयमर्थो वेदार्थो विप्रतिपत्तेः शक्यत इत्याह निपुणेति भाष्यकृता मानयुक्तिभ्यो विभज्यानुक्तत्वान्नास्यार्थस्य सो-
पाऽयत्वमित्याशंक्याह तत्रेति ॥ १८ ॥

250

२५०

विरहार्थी त्मास्तु निरपि न युक्ते ति शंकते नन्विति विरोधं परिहरति नैष दोष इति लौकिकदृष्टिमवष्टभ्य हत्वापीति निरैरं विराडं मिति देहे इति तात्विकीं दृष्टिमास्थाय प

न हन्तीत्यादि निर्देशमुपपादयति यदेति नाहंकर्त्तो किंतु कर्त्तृत्वं छायापरयोः साक्षी क्रियातान रक्तिमदुपाधिरूपविनिर्मुक्तः स्तोऽहं सन्कार्य्यकारणसं प्रु

वेधौ ढिमीयो विक्रियरैस्वं पारमार्थिकदृष्टेर्पर्यालोचिनत्वदृष्ट्यै हत्वापीमेन तत्त्वं हंमोत्पादिस्तो भयं दृष्टिद्वयाः वहंभादुपपन्नमित्युपसंहरति न हन्तीति केव

लमेवात्मानं कर्त्तारं पश्यन्न दुर्मतिरित्यत्रात्मविशेषणासमर्पकं केवलशब्दसामर्थ्यादात्मनो विशिष्टस्य कर्त्तृत्व मिति शंकते नन्विति आत्मनो वैशिष्ट्ययोगान्न

विशिष्टस्यापि कर्त्तृत्वमित्ति हवषपति नैष दोष इति अविक्रियत्वाभावेऽपि कथमात्मनोऽसंहतत्व मित्याशंक्याह अविक्रियोऽत्रेति अधिष्ठानादिभिरात्मनः संह प्रौढिरिति

ननु हत्वापि न हंतीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुतिर्नैष दोषः लौकिकपारमार्थिकं दृष्टिद्वये श्रयात्तदुपपत्तेः देहाद्यात्मबुद्ध्या हंतारमिति लौकिकीं दृष्टिमा

श्रित्य हत्वापीत्याह यथा दर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हंति न निबध्यते रिति तदुभयमुपपद्यत एव नन्वधिष्ठानादिभिः संभूयकरणमेवात्मा कर्त्ता

रमात्मानं केवलमिति केवलशब्दप्रयोगान्नैष दोषः आत्मनोऽविक्रियत्वस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः विक्रियावतो ह्यन्यैः संहन

नेन संभवति संहत्य वा कर्त्तृत्वं स्यान्न त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूय कर्त्तृत्वमुपपद्यते अतः केवलत्वं आत्मनः स्वाभाविक

मिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रं अविक्रियत्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं अविकार्योऽयमुच्यते गुणैर्यो न विचाल्यते शरीरस्थोऽपि न करोति

रस्थोपीत्युपपादितं गीतास्वेवं तावत्श्रुतिषु ध्यायतीव लेलायतीवेत्येवमाद्यासु न्यायतश्च निरवयवमपरतंत्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः

नने पिन कर्त्तृत्वमविक्रियस्य पक्षे विक्रियावत्त्वं स्यात् प्रधानादि स्यात् अतस्तेनेति संहतत्वानुपपत्तिं स्वीकरोतीत्यर्थः विनिश्चितं हन्तत्वे फलितमाह इतीने निकं पंतरहितं केवलं

अ त्वमात्मनि केवलशब्दार्थ इत्यर्थः अतः केवलत्वमात्मनो ऽनुपपन्नत्वात् विक्रियत्वमुपेत्याशंक्याह अविक्रियत्वे चेति तत्र श्रुतिवाक्यमुदाहरति अविका

र्योऽयमिति नायं हन्ति न हन्यते इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः उक्तवाक्यानामात्माविक्रियत्वे तात्पर्यं स्पष्टयति [illegible]

[illegible] इतीति निःकलं निष्क्रियं शांतमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थो वा हि शब्दार्थः पानिवाक्यानि नैरात्म्य

नो विक्रियत्वं दर्शितमिति योजना न्यायपक्षं स्पष्टयति निरवयवमिति पूर्वेणासंबंधः न्यायमेव दर्शयति निरवयवत्वेऽपि न सावयवत्वाद्विक्रियत्वे निरवयवपरत्वादाका

शवन्नापि परतो न गरस्याकांक्षसमाधीनत्वायोगादित्यर्थः ॥

सञ्

न्व

गा.षा.१ अनंतरश्लोक[illegible]कतात्पर्यमाह अथेति ज्ञानादिप्रस्तावानंतर्यमथशब्दार्थः इदानीं प्रस्तुतं तत्त्वानामथवान्तरभेदापेक्षायामित्यर्थः तेषां गुणभेदात्त्रैविध्ये हेतुमाह गुणात्म
कत्वादिति वक्ष्यमाणश्लोकेन वक्ष्यते इति शेषः एवंस्थिते प्रथममवान्तरभेदप्रतिज्ञा क्रियते इत्याह ज्ञानमित्यारभ्य तदिति कर्तारीति ज्ञानं तमेकमेवेति पर्यायाभ्यां भाष्यते नेन सि
२०म त्र कर्म शब्दवाच्यमित्याह नेति गुणातिरेकेण विधानं ज्ञानादिषु नेति निर्धारितमवधारणमित्याह गुणेति ज्ञानादीनां प्रत्येकं गुणभेद[illegible] प्रयुक्ते
त्रैविध्ये प्रमाणमाह प्रोच्यत इति ननु कापिलं पातंजलमित्यादिशास्त्रं विरुद्धार्थत्वादप्रमाणं कथमिह प्रमाणी क्रियते तत्राह तदपीति विषयविशेषविरो
धापेदानीं क्रियाकारकफलात्मनां सर्वेषां गुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन त्रिविधो वक्तव्य इत्यारभ्यते ज्ञानं कर्म चेति ज्ञानं कर्म च कर्ता च क्रि ज्ञापतेऽनेनेति
ॠषा भैग नेर यौ[illegible]कर्मकारकं पारिभाषिकं कर्मेप्सिततमं कर्म कर्ता निर्वर्तकः क्रियायास्त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादि
त्पान तिना भेदेनेत्यर्थः प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे कापिलमपि गुणसंख्याने शास्त्रं तदपि गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविष

२५१

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि १९

येष्वपि विरुध्यते हि कापिलागमो गुणव्यापारनिरूपणे भिनिप्रयुक्त इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थे तु स्वयं तेनोपादीयत इति न विरोधः यथा
स वत् यथाम्नायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणे ग्रन्थे मनः समाधिं कुर्वित्यर्थः २० स
धेपि प्रहरजेऽर्थे प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः यद्यपि कापिलादयो गुणवृत्तिविचारे गुणव्यापारस्य भोगादेर्निरूपणे च निपुणास्तथापि कथं न दोषपरा
त्मत्वप्रमाणीकृतमित्याशंक्याह नेहीति ज्ञानादिषु प्रत्येकमवान्तरे भेदो वक्ष्यमाणोऽपि तत्संतंत्रांतरेऽप्रसिद्धिकथनं तु नित्यादर्थेन कापिलादिमतो
पादानमिहोपयोगीत्यर्थः तत्रोपपादस्याविरुद्धार्थत्वे निगमयति नेति यथावदित्यादिव्याचष्टे यथाम्नायमिति १९ ॥ ॥

ल४°
१०

मीमांसा

शास्त्रार्थोपसंहारानंतरं पूर्वमर्थेनुक्तमिदानीमिति प्रवर्त्तकोपदेशापेक्षावश्योक्ता कर्मणां येषां विदुषां नाधिकारो विदुषां चाधिकारस्तेषां मिथ्यार्थे ज्ञानशब्दस्य करणव्यु- त्पत्त्या ज्ञानमात्रार्थत्वमाह ज्ञानमिति ज्ञेयशब्दस्यापि तद्धेतुत्वात् तन्मात्रार्थत्वमाह ज्ञेयमिति उपाधिलक्षणत्वेन तस्य प्राधान्यत्वमुपहितत्वेन तस्यावस्तुत्वाद्येन विषयाकल्पि- तं विशेषणमेतदेव ज्ञेयं सर्वकर्मप्रवर्त्तकमित्याह ज्ञेयमिति सर्वकर्मणां प्रवर्त्तकमित्यर्थः ज्ञेयं चोदनेति किं पापाः प्रवर्त्तकं वचनमिति भाष्यानुसारेण चोदनाशब्दार्थ- माह प्रवर्त्तिकेति सर्वकर्मणामिति पूर्वेणान्वयः त्रैविध्यं ज्ञानादीनां प्रागुक्तं कर्मणां चोदनेति विग्रहः ज्ञेयानां सर्वकर्मप्रवर्त्तकत्वमनुभवेन साधयति ज्ञानादीनामिति ज्ञानो-

अपेक्षितानां कर्मणां प्रवर्त्तकमुच्यते ज्ञानमिति ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते ज्ञेयमिति ज्ञेयं ज्ञानविषयं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते ज्ञेयं परिज्ञातेति उपा- धिलक्षणो विषयाकल्पितो भोक्ता एतेन त्रयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्त्तिका त्रिविधा कर्मचोदना ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादि प्र- योजनः सर्वकर्मारंभः स्यात् ततः पंचभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते करणं क्रियते-

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८

नेनेति बाह्यं श्रोत्रादि आंतरं बुद्ध्यादि कर्मेप्सिततमं कर्त्तुः क्रियया व्याप्यमानं कर्त्ता करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसं दा (हि गृह्यते अस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः कर्म एषु हि त्रिषु समवैतीति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८

पापनादिषु देनोपेक्षा विवक्षिता करणमित्यादेस्तात्पर्यमाह तत्रेति ज्ञानादीनां प्रवर्त्तकत्वादि स्वरूपमुक्ते पूर्वश्लोकभागमवतारयति यत्नेनेति वाक्यमेतत्सं- चेहि विविधं करणं करणमुपलक्षयति करणमिति उक्तलक्षणे कर्मैव स्वरूपमिति कर्त्तुरिति स्वतंत्रो हि कर्त्ता लोके प्रसिद्धः कारकाणां प्रयोजकत्वमिति स्याहकर्त्तेति कथमुक्ते त्रिविधे कर्मसंग्रहे संग्रहोक्तेत्याह यत्रेति कर्मणो हि प्रसिद्धं कारकाश्रयत्वमिति भावः १८

प्रवृत्त्यादि
ग्रहितं देव
बुकरणादि
गृह्यते

कर्म

प्रवर्त्तकमु-
च्यते

त्रिप्रकारा

= कर्तृत्वमि-
ति वैयाकर-
णा भगवान्
पाणिनिना उ-
क्तं

गी॰भा॰१८ सक्तत्वमेव व्यनक्ति एतावानिति एकस्मिन्कार्ये ज्ञानस्य सक्तत्वमेव दृष्टान्तेन साधयति यथेत्यादिना यन्निर्युक्तिकत्वं तदेव ज्ञानस्याभासत्वे कारणमित्याह अ
२२ हैतुकत्वादिति स्वरूपतो विषयतो फलतो वेत्याह अल्पेति तामसं ज्ञानमुक्तमल्पफलमेवानुभवं प्रमाणयति तामसानां हीति २२ त्रिविधं कर्मेव ना

यत्त्विति यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिव एकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तं एतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातः परमस्ती
ति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रमित्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं हेतुव
र्जितं निर्युक्तिकमतत्त्वार्थवत् यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहैतुकत्वादेवा

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

ल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतं तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं दृश्यते २२ अथ कर्मणस्त्रिवि ज्ञान
धत्वमुच्यते नियतमिति नियतं नित्यं संगरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं तद्विपरीतेन कृ
तमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते

गुणभेदेन श्लोकत्रयमित्याह अथेति तत्र सात्त्विकं कर्म निरूपयति नियतमिति २३

त्व॰
२२

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यं तावत्तत्त्वं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यार्थं श्लोकत्रयमवतारयति ज्ञानस्येति तत्र सात्विकं ज्ञानमुपन्यस्यति सर्वेति भूतानि कार्यकारणात्म
कान्युपाधिजातानि अद्वितीयमद्वैतमेकरसं प्रत्यगात्मभूतमबाधितं तत्त्वं ज्ञेयत्वेन विवक्षितमित्याह एकमिति विवक्षितमव्ययत्वं साधयति कूटस्थेति प्रतिदे
हमविभक्तमित्युक्तं व्यनक्ति विभक्तेष्विति तज्ज्ञानमित्यादि व्याकरोति अद्वैतेति ॥ २० ॥ द्वैतदर्शनान्यपि कानिचित् भवंति सत्वनिवेशानि सम्यग्दर्शना

ज्ञानस्य तावत् त्रिविधत्वमुच्यते सर्वेति सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरांतेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवाची एकमात्मव
स्त्वित्यर्थः अव्ययं न व्येति स्वात्मना धर्मैर्वा कूटस्थं नित्यमित्यर्थः ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावम् अविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदे
षु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवत् निरंतरमित्यर्थः अद्वैतात्मदर्शनं सात्विकं सम्यक्दर्शनं विद्धीत्यर्थः ॥ २० ॥ यानि द्वैतदर्शनानि असम्यग्भूता

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकम् ॥ २० ॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना
भावान्पृथग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

नि राजसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छित्तये भवंति पृथक्त्वेनेति पृथक्त्वेन तु यत् ज्ञानं भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यत् ज्ञानं नाना भावान् भिन्नानात्मनः
पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः वेत्ति विजानाति यत् ज्ञानं सर्वभूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः तत्
पु
ज्ञानं विद्धि राजसं तज्ज्ञो निवृत्तम् ॥ २१ ॥

ह यानीति तेषामसम्यक्त्वे हेतुमाह राजसानीति प्रतिदेहमन्यत्वेन भिन्नात्मनो येन ज्ञानेन जानाति तत् ज्ञानं राजसमिति व्याचष्टे भेदेनेति पृथक्त्वेन पृ
थग्विधत्वं च पुनरुक्तमित्याशंक्याह हेतुहेतुमत्त्वेन विभागं विवक्षित्वाह भिन्नेति ज्ञानस्य ज्ञानकर्तृत्वमयुक्तमित्याशंक्याह सर्वेति ॥ २१ ॥

गी॰भा॰ १८
२२

२६ नैवकर्त्तेति ध्यवुवन्नाद्देसात्विकं कर्त्तारं दर्शयति मुक्त इति संगो नाम फलाभिसंधिर्वा कर्त्तृत्वाभिमानो वा नाहं वदनशीलः कर्त्ताहमिति वदनशीलो नअ
वनीस धृतिः धारणं तां धैर्यं क्रियमाणस्य कर्मणो यदि फलानभिसंधिस्तर्हि नानुष्ठानविश्रंभः संभवेदित्याशंक्याह केवलमिति फलरागादिना सादि
शाद्वेन कर्मणो मा स्तित्युक्त इति छेदः २६ राजसं कर्त्तारं कथयति रागीति कर्मविषयो रागः कर्मफलप्रेप्सुरिति फलरागस्य पृथक् कथना

मुक्तेति मुक्तसंगो मुक्तः परित्यक्तः संगो येन स मुक्तसंगः अनहंवादी नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिर्धारणमुत्साहमुद्यमस्ताभ्यां स
मन्वितः धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाण
प्रयुक्तो न फलरागादिना युक्तो यः स निर्विकार उच्यते एवंभूतः कर्त्ता यः स सात्विक उच्यते २६ रागीति रागी रागोऽस्यास्तीति रागी कर्मफलप्रेप्सुः कर्म
फलार्थी लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णस्तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी हिंसात्मकः परपीडात्मकस्वभावः अशुचिर्बाह्यांतःशौचवर्जितो हर्षशोका

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्विक उच्यते २६ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसा
त्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः २७ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः विषादी दीर्घ
सूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते

न्वितः इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्तौ च शोकः २८ कैस्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यां समन्वितः संयुक्तः तस्यैव च कर्मणः संपत्तिविप
त्तौ हर्षशोकौ स्यातां ताभ्यां संयुक्तो यः स कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः २७ अयुक्त इत्ययुक्तोऽसमाहितः प्राकृतोऽत्यंतासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः
स्तब्धो दंडवन्न नमति कस्मैचित् शठः शक्तिगूहनकारी मायावी नैष्कृतिकः परवृत्तिच्छेदनपरः अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्त्तव्येष्वपि विषादी सर्वदाः
वसन्नस्वभावः दीर्घसूत्री च कर्त्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदा मंदस्वभावः यदद्य श्वो वा कर्त्तव्यं तन्मासेनापि करोति यश्चैवंभूतः स कर्त्ता तामस उ
स्वाभिप्रायप्रकटीकरणप्रवंचकः परपीडनेपरं वृत्तिविच्छेदनेन स्वार्थपरः स्तपे २८ दीर्घसूत्रपितृशीलमसेतिष्ठ स्वजितर्हीत्वा विवशितमर्थमाहर्त्ता
ध्यातामि एवं क्रियमाणे स्वस्यानिष्टमिदं केचिद्विदापयेत्तपयाप्नोर्वे वैक्रियते तथापि तं निष्ठमेवं संभावनोपनीतमिति श्चितापरंपरायामेव प्रवृत्तिशीलः सर्पे तदेवम

नम
न
ति
ति
स
मंदप्रवृत्ति

253

पः
२२

राजसं कर्म:

राजसं कर्म निर्दिशति यत्त्विति फलप्रेप्सुना कर्त्रा यत्कर्म क्रियते न तद्राजसमित्युक्तेरेव संबंधः तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण साहंकारेणेत्युक्तिः न क्रियते कर्मेति वि
वक्षाभावात् इति साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानवता निरहंकारेण तु तेनैवापेक्ष्य साहंकारेणाहा न तु तेन राजसत्कर्मेति न विवक्ष्यते चेत्तर्हि किमर्थं विवक्षितमिति च
छात्रिकितंडीति यो हि श्रोत्रियो लोकाद्वेदपरतन्त्रः सपरहंकाराद्युजितं कर्मनरपेक्ष्य सपरं साहंकारेणाहतं तेनैवस्तुतः मिसाद्रः मे

स्मृ यत्त्विति यत्तु कामेप्सुना कर्म फलप्रेप्सुना तेन यत्कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किंतर्हि लौकिकश्रोत्रियापेक्षया निरहंकारापेक्षया
यदि हि परमार्थनिरहंकारश्चात्मविन्नेतस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिर्हि तल्लौकिकस्यापि कर्मणो नात्मवित्त्वाहंकारः कर्माधिकृतत्व
जसंतानमसपोऽलौकिकेनात्मवित्त्वश्रोत्रियोऽनिरहंकार उच्यते निरहंकारो वेदान्त्यागरतितस्मात्तदपेक्षया एव साहंकारेणेत्युक्तं पुनःशब्दः पा

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥
अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

दपूरणार्थः क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महता आयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥ अनुबंधमिति [illegible] अनुबंधं पश्चाद्भावि
य ह्यत्सोऽनुबंध उच्यते तं चानुबंधं क्षयं कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयं वा धनक्षयं हिंसां प्राणिपीडां अनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं पदद्वयोः
अनुबंधादिन्य सपत शक्तोऽमीदं कर्म समापयितुमिति स्वसामर्थ्यमनपेक्ष्य पौरुषं ताभिमोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥२५॥
लौकिकेति ननु तत्त्वज्ञानवतो निरहंकारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्ष्य साहंकारेणेत्याहि किं न व्युत्पत्त्यारम्भो लौकिकेति विशेषणं तत्त्वस्य रागद्वेषात्मस्य विरोधं निवारित
त्वान्नतदपेक्षया सिद्धे विशेषणाभिप्रायः साहंकारस्यैव राजसकर्मणि कर्तृत्वमित्यत्र लौकिकस्याप्यपेक्षया साहंकारस्यैव तेनात्मविदो मनसः निर
अपेक्षया हंकारत्वापेक्षया लक्षणं तदपेक्षया साहंकारेणेत्युक्तं न चाहं लौकिक इति ॥२४॥ सेयमिति तामसं कर्मोदाहरति अनुबंधमित्यादिना ॥२५॥

गी.भा.१८ विशेषशब्देन ज्ञानात्मा वृत्तिरिष्टा कार्याकार्ये ये धर्माधर्माभ्यां पौनरुक्त्यं परिहरति प्रवृत्तिं चेति पूर्वश्लोके कार्याकार्यशब्दाभ्यां दृष्टादृष्टायोनोः कर्मणोः करणा ऽ
१३ करणे निर्दिष्टे नयोरेवात्र विग्रहातने धर्माधर्माभ्यामपवेपर्याया भागतापैनेत्यर्थः प्राबुद्धिपेपाबुभावो हानिर्णयेनेन जानातीत्यर्थः ३१ धर्मशब्दो नपुंसकलिंगो
पीत्यभिप्रेत्य धर्ममित्युक्तं तमसावृता। विवेकेन वेष्टिता इत्यर्थः कार्याकार्यादीन् ज्ञानानुक्ता अत्र संगृहीतान् सर्वार्थानित्युक्तं न मायाचेष्टः सर्वानेवेति ३२ विपरीतांश्चेति चका
३ [illegible] रेवं धारणोपहीत्वा विपरे
यथेति यया धर्मं शास्त्रचोदितं अधर्मं च प्रतिषिद्धं कार्यं वाकार्यं वाकार्यमेव चपूर्वोक्ते रावु कार्याकार्ये अयथावत्तनयथावत्तत्त्वतो निर्णयेन न प्रजाना
ति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१ अधर्ममिति अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसावृता तमोग्रस्ता सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्वि
परीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२ धृत्येति धृत्या यया। अव्यभिचारिण्येति अव्यवहितेन संबंधः धारयते किं मनःप्राणेन्द्रि

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१ अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता
२५४ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ३२ धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः
सा पार्थ सात्त्विकी ३३

यक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उन्मार्गप्रवृत्तं धारयति धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया
न भवंतीति योगेनेति योगेन समाधाने नाव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः एतदुक्तं भवति अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धार्यमा
णा योगेन धारयतीति या एवंलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

मानेवमुक्तं रत्नानीत्रैविध्यमुत्साहपत्नर्मेटो सात्त्विकी धृतिरुत्साहं प्रति धृत्येति निर्दिष्टानां चेष्टानां कर्तव्यधृत्या धारणं तत्र धारयतीति तदेवानुभवेन साधयति न
१ त्याहेति प्रियत्वेनयेति धृतिर्यल विशेषः तया धृत्या धार्यमाणा यथोपदिष्टाश्चेष्टा शास्त्रमनतिक्रममाणा स्वार्थान्नयात्र हिन्नो भवंतीत्यर्थः धृतिमेव समाध ना
विनाभूतत्वेन विशिनष्टि योगेनेति नित्यं धृतेर्नियमेन सामाध्यनुगतत्वकथमुक्तं क्रियाधारणे यथोगत्सारंभाह एतदिति उक्तक्रियाधार्यमाणेन योगेन
व्यक्तिणि समाधाने नैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्या विनाभूतया धृत्या धारयत्यन्यथा नटविनाभावाभावे नियमे नकहारणाति देरित्यर्थः ३३

एका०
१३

ज्ञानादीनां प्रत्येकं त्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमतां बुद्धेस्तज्जे धृत्या व्याप्तास्त्रैविध्यं सत्त्वपृति बुद्धेर्धृतेश्च विवरणं प्रतिजानीते प्रोच्यमानमिति अर्जुनस्यैजपत्वं बुमारूय धनं
ति दिगिति २९ तत्रादौ सात्त्विकीं बुद्धिं निर्दिशति वेति प्रवृत्तिं च रणमात्रमर्जुनाचरणमात्रं चेनिवृत्तिरिति किं नेष्यते तत्राह बन्धेति पत्मिन्त्वाके बन्धमोक्षाव
चेमनेनसिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योः रक्तत्वालकर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वान्मोक्षहेतुत्वाच्च संन्यासमार्गस्य तावेवात्र यथाविसर्पः करणाकरणयो निर्विशे

बुद्धेर्भेदमिति बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सात्त्विकादिगुणतः त्रिविधं मयाविवक्षितमू ओपन्यासः प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो
पृथक्त्वेन पृथक्कृत्वे न विवेकतो धनंजय दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनमाजह्रे तेनासौ धनंजयोऽर्जुनः २९ प्रवृत्तिं चेति प्रवृत्तिं च प्र
वृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः निवृत्तिं च निवृत्तिं मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः बन्धमोक्षसमानं नेवाकात्वात प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ
विसर्गगम्येनेकार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वा वैदिके वाकर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे संसारतन्त्र अदृष्टकालापः भयाभये दृष्टा

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय २९ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या
र्याकार्ये भयाभये बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ३०

कार्याकार्ययोः कर्मणोः भयाभये बिभेति अस्मादिति भयं तन्न भयं अभयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषयो भयाभययोः कारणे सं
सर्पः बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति सा पार्थ सात्त्विकी तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः

ननु सात्त्विकी योगाद्विषयापेक्षा सर्वज्ञानार्थे योग्य विषयं निर्दिशति किं सम्यक् निश्चयनिष्ठसाधनेऽपि विहसाधनमर्भय मिति विभजते भयेति वं धादिज्ञानमात्र
स्य बुद्धेरनेऽपि विशेषवाद्विशेषणं न तु बुद्धिर्वृद्धितस्य ज्ञानस्य प्रागेव त्रैविध्यप्रतिपादनात् किमिति बुद्धेरिदानीं त्रैविध्यं प्रतिज्ञापरत्वं तत्राह ज्ञान नि
ति नहि ज्ञानेन गतत्वात् पुनः धृतिबुद्ध्योः साध्योपेक्षाणं क्वाप्यतिद्विप्रतिपत्ति ३०

दुःखात्मकत्वे दृष्टान्तमाह १

गी॰भा॰ तत्रैतत्सात्त्विकं सुखमादेयत्वेन दर्शयति यत्तदिति प्रथमसन्निपाते विभजते ज्ञानेति कुतस्तस्य दुःखात्मकत्वं तत्राह अत्यंतेति विषमिवेति ज्ञानादिपरिपाकावस्थापरि

२४ णामेत्तस्मिन्नमृतमिति ततो जातमित्यभिप्रेत्य नाम्ना तत्रैव हेतुमाह आत्मनु रति आत्मबुद्धिरात्मबुद्धिर्वा योगात्माह आत्मविषयेति अंतःकरणे नैर्मल्याद्यासम्पन्नात्मक

र्वा हत्यस्मादिति तत्त्वद्रष्टारः ३७ एवं सत्त्वसुखे हेयत्वाय कथयति विषयेति बलसंघातस्यामंदवीर्यपराक्रममहत्त्वं तत्प्रयोजनं शरीरसौंदर्यप्रज्ञास्मृत्यादि

यत्तदिति यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारंभे अत्यंतायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति परिणामे ज्ञान
वैराग्यादिपरिपाकजं सत्सुखममृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता ततो जात
मात्मबुद्धिप्रसादजं अथवात्मविषया वात्मालंबना बुद्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्यतोऽस्मात्सात्त्विकं मतं ३७ विषयेति विषयेंद्रियसंयोगा

255

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रे
मृतोपमम् परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादो
त्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९

यत्सुखं जायते अग्रे प्रथमं क्षणे अमृतोपमं तस्य परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरका
दिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगस्य परिणते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ यदग्रे चेति यदग्रे चानुबंधे चावसानोत्तरकाले सुखं मोह
करमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चालस्यं च प्रमादश्च तेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९

ग्रहणसामर्थ्ये धारणशक्तौ जायमानविस्मरणेन धारणशक्तिः धनं गोहिरण्यादि उत्साहः कार्ये प्रत्युपक्रमादिः एतेषां नाशकत्वाद्वैषयिकं सुखं विष
समित्यर्थः तत्रैव हेतुत्वं तं माह अधर्मेति ३८ तामसं सुखं सोपाधिकमेवोदाहरति यदग्रे चेति अनुबंधशब्दार्थमाह अवसानेति मोहनं मोहकरं तदुत्प
त्तिहेतुमाह निद्रेति ३९ राम॰
२४

राजसींधृतिंदर्शयति ययात्विति तेषांधारणप्रकारमभिनयति मनसीतिफलाकांक्षीतिकसविशेषणंतत्राह प्रसंगेनेति ३४ तामसींधृतिमाचष्टे ययेति शोकं
प्रियवियोगनिमित्तंसंतापंविषादं बहलानामिंद्रियाणांग्लानिंविषयसेवाकुमार्गप्रवृत्तेरुपलक्षणमुक्तंस्वप्नादिमर्यादितंसर्वमेवकर्तव्यतयामन्यमानोमन
सिनित्यमेवकुर्वन्दुर्मेधानमुंचति किंतुधारयत्येवेतियोजना ३५ एवंमनउपाधानंतरश्लोकत्रयमाह गुणोत्पादितानांक्रियाकारकाणांगुणात्रैविध्योक्त्वा

ययेति यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्चकामश्चार्थश्चतान्धर्मकामार्थान्धृत्यायया धारयते मनसि निश्चयंकर्तव्यतया नवधारयतेऽर्जुन प्रसंगेनयस्य
यस्यधर्मादेर्धारणप्रसंगस्तेनतेनप्रसंगेनफलाकांक्षीचभवतिपुरुषस्तस्यधृतिर्यासापार्थराजसी ३४ ययेति यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं स
स्म तापंविषादंमदमेवसादंविषयसेवामदं विषयसेवाम [illegible] मनोवृत्तमन्यमानोममदंवमदमेवचमनसिनित्यमेवचकर्तव्य न

ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽर्जुनप्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ३४ ययास्वप्नंभयंशोकंविषादं
मदमेवचनविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ३५ सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ अभ्यासाद्रमतेयत्र
दुःखांतंचनिगच्छति ३६

रूपतयाकुर्वन्नविमुंचतिधारयतिएवंदुर्मेधाःकुत्सितमेधाःकुपुरुषोयस्तस्यधृतिर्यासातामसीमता ३५ गुणभेदेनक्रियाणांकारकाणांच र्थं
त्रिधाभेदमुक्त्वेदानींफलस्यसुखस्यत्रिधाभेदमुच्यते सुखमिति सुखंतुइदानींत्रिविधंशृणुसमाधानंकुर्वित्यनेनममभरतर्षभ अभ्यासात्
रिचयाद्बलेःरमतेरतिंप्रतिपद्यतेयत्रयस्मिन्सुखेनानुभवेदुःखांतंचदुःखावसानंदुःखोपरमंचनिगच्छतिनिःशेषेणप्राप्नोति ३६

अनेनफलस्यसुखस्यत्रैविध्योक्तावतरणीमाह सुखमितिद्वितीयपादेयथेरतंचैतत्त्रैविध्यंसमाधानमैकाग्र्यमवधानादितिशेषः यत्रेमभ्यासेवधानेज
त्रिविधंसुखमितिपूर्वेणसंबंधः ३६ श्रीरामचंद्रायनमः ७ ॥

गी॰भा॰ १८
२५

संप्रति वर्णचतुष्टयस्यानुष्ठेयं धर्मं ज्ञानमसंकीर्णमिति निःश्रेयसमुपन्यस्यति ब्राह्मणेति। उपनयनसंस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं समानमिति त्रयाणां समासकरणम्। इतरेषामसमासे हेतुमाह शूद्राणामिति। एकजातित्वमुपनयनवर्जितत्वं कर्मणामसंकीर्णत्वेन अवस्थापकं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति केनेत्यादिना स्वभावप्रभवैर्गुणैरित्यस्यार्थान्तरमाह अथवेति। उक्तव्यवस्थायां कार्यदर्शनं प्रमाणयति पूर्वेणीति स्वभावशब्दस्यार्थान्तरमाह अथवेति किमिति गुण ८

उरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते ब्राह्मणेति ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदानधिकारात् हे परंतप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् अथवा जन्मान्तरकृतसं- पं ५

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप। कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

स्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः गुणप्रादुर्भावस्य निःकारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशेषोपादानं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति नैष दोषः शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्ष्य

स्य

भिव्यक्तेरुक्तं वासनाधीनत्वं तत्राह गुणेति ननु नास्ति गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वं प्रकृतिजैर्गुणैरिति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रभवा रिति प्रकृतेर्गुणकारणत्वाभिधानादत आह स्वभाव इति वासनाकारणमिति गुणाभिव्यक्तेर्निमित्तकारणत्वं विवक्षितं प्रकृतिस्तूपादानमिति भावः उक्तमुपसंहरति एवमिति स्वभावप्रभवैः सत्त्वादिगुणैर्ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रविभक्तानीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति शास्त्रस्य धर्मविभागहेतोः सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव विभागज्ञापकत्वादुभयपक्षविभागहेतुत्वोक्तिरविरुद्धेति परिहरति नैष दोष इति ४१ ॥ ७

नहीतितैगुणो

२१

क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा संसारान्तर्भूतमेव किंचिद्गुणत्रयास्पृष्टमपि ह्यविद्वद्विषयतोऽसारांशमाह अथेति संसा
रस्य सर्वस्यैव गुणत्रयस्पृष्टत्वे प्रकरणं अन्यद्वा प्राणीत्यत्र प्राणिशब्देन प्रसिद्धास्थावरादिग्रहणं ते प्रकरणोपसंहृतमनुवदति सर्वेति तस्यानेकात्मक
त्वेन हेयत्वं सूचयति क्रियेति निर्गुणादात्मनो वैलक्षण्यापादनस्य हेतुमाह सत्त्वेति अनर्थत्वात्तस्य त्याज्यत्वमनर्थत्वं चाविद्याकल्पितत्वेनावस्तुनो व
स्तुवद्भानादित्याह अविद्येति न केवलमष्टादशे संसारो दर्शितः किंतु पञ्चदशेऽपीत्याह वृक्षेति चकारादुक्तः संसारस्य वृक्षरूपत्वे संसारच्छित्तिसाधनं सम्यग्ज्ञानं
च तत्रैवोक्तमित्याह असंगेति उक्तमनूद्यानन्तरसंदर्भतात्पर्यमाह तत्रेति उक्तो विनिवर्तयिषितः संसारः तन्निमित्तप्रश्नमापादयन्नस्यते सर्वो हि संसारो गुणत्र

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते नेति न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा अप्राणिजातं दिवि देवेषु वा
पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण संबन्धः सर्वः संसारः क्रियाकारकफल
लक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तः वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना तं चासंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

पदं तत्परिमार्गितव्यमिति चोक्तं तत्र चोक्तः सर्वस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्त
था वक्तव्यं सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य एतावानेव सर्वो वेदस्मृत्यर्थः ४०

यात्मको न च गुणेभ्योऽन्यः प्रकृत्यात्मकानां संसारकारणीभूतानां निवृत्तिर्युक्ता प्रकृतेर्नित्यत्वादित्याशंक्यापोह्य स्वधर्मानुष्ठानात्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या संगु
णानामस्तानात्मकानां निवृत्तिर्यथा भवति तथा स्वधर्मज्ञानेन कर्तव्यमिति उक्तार्थं प्रवृत्तिरित्यर्थः ब्राह्मणादिप्रयुक्तधर्मज्ञानानुपदेशे चोपसंहारप्रकरण
प्रकोपः स्यात्तदाह सर्वश्चेति उपसंहृते गीताशास्त्रार्थे पर्यवसितो वेदार्थः स्मृत्यर्थः सर्वोऽप्युपसंहृतस्तत्रापि प्रश्न इत्यपि वक्तव्यमवशिष्ट
मित्याशंक्याह एतावानिति अनुष्ठेयपरिमाणनिर्देशात्पुरुषाकांक्षानिवर्तनेन शास्त्रार्थोपसंहारश्लोकानां भपेचकारणं ४०

257

स्वभावेन तु प्रवृत्तस्य शमादिपरिचर्यान्तकर्मणां विभज्योक्तानां मनुष्यस्य फलमाह उपन्यस्यति एतेषामिति स्वभावाहितेति तत्तादेवमोक्षापेक्षामन्तरेणानुष्ठानादि स्वर्गः तत्र प्रमाणमाह वर्णाश्रमा इति शेषशब्देन भुक्तकर्मणः इति तं कर्मणा शेषशब्दितमुच्यते प्रत्येकं देशादिभिर्विशिष्टशब्दः तं वर्णं स्वादिरूपदेन तद्यथाम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्ध इत्यनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नु धर्महानिर्भवतीति स्मृतिः एतेरतः सर्वज्ञानां कर्मणां स्वर्गफलत्वमुक्तमित्याह पुराणे चेति उक्तं हि यत्तु सम्यक् करोत्येतत्तद्गृहस्थः परमां विधिं तद्वर्णविधमुक्तो। सोऽलोकानाप्नोत्यनुत्तमानिति प

कृषीति कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिश्च गोरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखनं गोरक्ष्यतीति गोरक्षस्तत्तद्भावो गोरक्ष्यं पशुपाल्यं वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं शुश्रूषा स्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभाव

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४

तः वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यादिस्मृतिभ्यः पुराणेषु च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् स्मरणान्तरात् दृष्टी देवज्यमाणं फलं न तत्र इष्यते

स्वर्गाणि पतत्स्वर्गीयानप्रस्य स्वस्वरेनुमुनिः सदैह सम्भव दोषान् नप्रपेल्लोकाश्च शाश्वतानि निमेषाश्रमं प्राप्ते पद्योक्तं स्मृतिः तत्तं कलिनवृद्धिप्रकृतं अग्निं धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं सर्वं लोकं प्रपन्ने द्विजातिरिति च सर्वेणैव पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिश्च काण्वः पदिप्रवृत्तो मोक्षापेक्षयोक्तानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि हमेश फलत्वेनैवोपासेत्यनीत्याह कारणान्तरादिति ॥ ॥

ल
३६

प्रविभक्तानि कर्माण्येवं प्रश्नद्वारा विविच्य दर्शयति शमो दमस्त्यादिना अन्तःकरणोपरमः शमो दमो बाह्यकरणोपरतिः संतोषतां त्यजति तपइति त्रिविधं तपः मे
पूर्वोक्तं दर्शितमित्याह तपइति शौचमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रागेवोक्तमित्याह शौचमिति क्षमा नाम [illegible] हृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकाराराहित्यं
ज्ञानं शास्त्रोत्थं पदार्थज्ञानं विज्ञानं शास्त्रार्थस्य स्वानुभवापत्तिः आपादानं त्रिधा व्याख्यातं स्वभावशब्दार्थमुपेत्याह ब्रह्मकर्मेति ४२ स्वभावो

ब्राह्मणत्वेन लोके कर्माणीत्युच्यते शमइति शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ तपो यथोक्तं शारीरादि शौचं व्याख्यातं क्षान्तिः क्षमा आर्जवमृ-
जुता एव च ज्ञानं विज्ञानं आस्तिक्यं आस्तिकभावः श्रद्दधानता आगमार्थेषु ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म स्वभावजं यदुक्तं स्वभाव-
प्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ४२ शौर्यमिति शौर्यं शूरस्य भावस्तेजः प्रागल्भ्यं धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादो

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ४३

त भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रवृत्तेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिर्युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः [illegible]
दानं देयेषु मुक्तहस्तता ईश्वरभावश्च ईश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति क्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेर्विहितं क्षात्रं कर्म स्वभा-

तु हारश्चतुर्ला षी

विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं महत्स्वपि विपत्सु देहेन्द्रियोत्तम्भनी चित्तवृत्तिर्धृतिरिति व्याचष्टे सर्वाव-
स्थास्विति दक्षस्य भावमेव विभजते सहसेति ४३ ॥ ॥ ॥ ७

गी॰भा॰१८
१०

नहि ब्राह्मणादीनां यथोक्तधर्मनिष्ठया सा आत्मोपलम्भस्तेन स्वस्तानैकलभ्यो [illegible] त्वालिंगं तु तन्निष्ठानां मु६ ऋद्धीनां कर्मसु फलमप्यस्तामी
स्व(प्र)सादाससादितविवेकवैराग्यवतां सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठायोग्यतासाधनं ज्ञानप्राप्तामुक्तिरीत्यभिप्रायात्केवलमिति ४६ स्वधर्मानुष्ठानस्य बुद्धिशुद्धिद्वारे
मोक्षावसायित्वात्तदनुष्ठानमावश्यकमित्याह यतएति न्यूनाङ्गोऽपि स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसादीनेन पापं प्राप्नोतीति तत्कार्यस्वधर्मः श्रेयानिति तत्रा
स्वभावेति स्वकीयवर्णाश्रमनिमित्तोक्तं स्वविहितं स्वभावजमित्यर्थः तावदुक्तमित्याह यदुक्तमिति नियतात्मकमपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्य
ग्रहणं तमाह यथेति रक्तस्य विहितं कर्म दोषवदपि कर्तव्यं प्रकारान्तरेण नेत्यवस्थादिग्रहणा तुर्वादप्यवेकल्पप्रतिस्वभावे सादिना नहि हिंसाविविज्ञो विष

स्व
स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य तपित्वाराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवः ४६ यतएवम
तः श्रेयानिति श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वधर्मः स्वो धर्मः विगुणोऽपि अन्यपि शब्दो रक्षः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं स्वभावेन नि
यतं यदुक्तं स्वभावजमिति तेन देवोक्तं स्वभावनियतमिति यथा विषजातस्येव कृमेः विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म

258

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः
परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७

कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापं स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तं ४७ परधर्मस्य भया
वहत्वेनात्मनः स्वेन हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठतीत्यतः श्रीएवद्वापनमः
नियमितं मरणं प्रतिपद्येत पापमपि [illegible] ननु पुरुषो दोषवदपि विहितं कर्म कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्युक्तमित्यर्थः ४८ तर्हि दोषरहितमेव विभाव्य ना
दि सर्वे रनुष्ठीयतां न पापप्राप्तिशङ्केत्याशंक्याह सहजमिति उक्तमित्यनुवर्तते न तु हि पापप्राप्तिशङ्कापरिहृता मे कर्मणि सहस्र मेव सर्वेषां सादिकं
कालानां भावान्येवमित्याह श्रेनात्मन इति एकैव इत्यापि सर्वेषः प्रकारान्तरं तं सम्यक् इत्यर्थ तथाह अतरति ॥ ॥

यतां२

१८०
१

तदेवं कारणानां तत्पमोक्षौपैत्यपानेषामनुष्ठाने मोक्षोपायेषु शमादिषु सात्विकेषु ब्राह्मणधर्मेषु क्षत्रियादीनामनधिकाराद् ब्राह्मणानामेव मोक्षो
न क्षत्रियादीनामित्याशंक्याह स्वे स्वे इति पद्या स्वे कर्मणि अभि तत्स्वबुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यतातः प्राप्ताप्राप्नुतान सम्मोक्षोपपन्ने
ब्राह्मणातिरिक्तस्यापि ज्ञानवतो मुक्तिरिति मत्वा पूर्वार्द्धं आचष्टे स्वे स्वे इत्यादिना संसिद्धिं राज्य स्वभावोत्थार्थं लगहीत्वा स्वधर्मनिरतत्वमात्रेण न
ह्याभेतारप्पैन संन्यासादिविधानानर्थक्यमिति मन्वानः शंकते किमिति न तावन्मात्रेण ज्ञानाभ्यासतो ज्ञाननिष्ठायोग्यता चेति परिहरति

स्वे स्वे इति स्वे स्वे यथोक्तं लक्षणभेदे कर्मण्यभिरतः तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानात् शुद्धिरूपसात्विकां पैंद्रियाणां ज्ञानाधिष्ठा
वं नयोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति नरः । क्षिह्नतः पुरुषः किं स्वकर्मानुष्ठानतएव साक्षात्संसिद्धिं न तु पर्यंतर्हि स्वकर्मनिरतः सि

नरः स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा
विंदति तच्छृणु ४५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्

द्धिं यथा येन प्रकारेण विंदति तच्छृणु ॥४५॥ यत इति यतो परमेश्वरात् भूतानां प्रवृत्तिश्चेष्टा यस्मादंतर्यामिणः ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्वा
नुरूपेण व्योम्ना सर्वमिदं ततं जगत् व्याप्तं ॥ ॥ ८

नेति नहि केवलं स्वधर्मनिरतस्य संसिद्धिरिति यच्छति तथेनरीति उत्तरार्द्धेनोक्तं प्रमाह स्वकर्मनिरतस्य तं प्रकारमेकाग्रचेतो भूत्वा शृणु त्वाधारवरस्वे
४५ तमेव प्रकारमाह यत इति यतः शब्दार्थे यस्मादित्युक्तं व्यमीकरोति यस्मादिति प्राणिनां प्रवृत्तिर्यस्मादीश्वरात् अंतर्यामिणो यस्मादंतर्या न्य
मिणो येन च सर्वं व्याप्तं तदेव परमेश्वरं कार्यं स्वकारणं निरिक्षोव तद्भावात् स्वकर्मणा । अर्चयमानवः संसिद्धिं विंदतीति संबंधः ८ न्य

गी॰भा॰ १२

१२

चोद्यमेव विवृण्वन्नाथ विभजते किमिति स्वाभाविगुणवदात्मनो नित्यप्रचलितत्वेनाशेषतत्त्वेन नैष्कर्म्यस्य शंकनापि स्वरूपविज्ञानेवेदनार्थसंस्कारसंज्ञानोऽस्त रा ध्वनितात्मकैर्धानाभिव क्रियाकारकाभेदाभावात्कारकस्यैवात्मनः क्रियात्वमित्युक्ते कर्माशेषतत्त्वस्य कुं शक्यमुभयत्रापि स्वभावभंगादित्याह उभयथेति प भ्रद्रपानुरोधेनाशेषकर्मत्यागायोग्यत्वे शेषे किञ्चोदयति अथेति कदाचिदात्मा सक्रियो निःक्रियश्च कदाचिदिति स्थितेऽफलितमाह तत्रेति उक्तमेव प्रपंचयति पक्षद्वयाद्धि शेषदर्शनेन विचारयति अथापीति आगमापायित्वे क्रियाणां तद्वतो द्रव्यस्य कथं स्थायित्वे साशंक्याह गुणमिति क्रिया शून्यकाले क्रियावत्त्वाभावेऽपि कथं कारकत्वं क्रियां कुर्वन्कारणकारकमित्युपगमादित्याशंक्याह तदेवेति क्रियाशक्तिमदेवकारकं केन क्रि

किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किं वा क्रियैवकारकं यथा बौद्धानां पंचस्कंधाः क्षणप्रध्वंसिनः उभयथापि कर्म णोऽशेषतस्त्यागो न भवत्यथ तृतीयेऽपि पक्षे यदा करोतीति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निःक्रियं तदेव तदेवं सति शक्यं क र्मोऽशेषतस्त्यक्तुं अयं त्वस्मिन्नतृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैवकारकं किं तर्हि व्यवस्थितं द्रव्यमेव विद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यतीति शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठते स एवमाह काणादास्तादेवं च कारकमित्यस्मिन्नपि सेकोऽषरत्वपक्षेत्र नु दोषोऽयत्र भागवतमतमिदं कथं तत्रापतेयत आह भगवान् नासतो विद्यते भावस्साऽदिकाणादादीनामसतो भावः सतश्चाभावः। तीदं मतमभागवतत्वेऽपि न्यायवच्चेत्को दोष इति चेदुच्यते दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् कथं

पाधिकरणोपरस्परव्यपाहित्स्वथं वैशेषिकपक्षे दोषाभावादिति सर्वैः स्वीकार्यं नेत्युपसंहरति तस्मिन्निति भगवन्मतानुसारित्वाभावादस्य पक्ष स्य त्याज्यत्वे निष्कर्षयति अपमेवेति भगवन्मतानुसारित्वमस्याप्रामाणिकमिति शंकते कथमिति भगवद्वचनमुदाहरन्परपक्षस्य दुष्टगुणत्वाभाव माह यत इति परेषामपि मतमेतद्गुणमेव किं न स्यादित्याशंक्याह काणादादीनां हीति भगवन्मतानुगुणत्वाभावोऽपि न्यायपौराणत्वेन दोषपरिहारकारण हीनां मतमुपादेयमेव न हि कारणं मनविरोधादुपेक्षितं भगवन्मतमिति शंकते अभागवतत्वेऽपीति न्यायवत्त्वमसिद्धमिति दूषयति उच्यत इति सर्वप्रमाण नुसारित्वाभावात्स्थानं तद्विरोधिनेत्याशयपतिकथमिति॥

२५९

संज्ञा।

दौ

तु२

लं॰
१२

न४

दौ२

सहजापुनरीति सहजं स्वभावनियतं नित्यं कर्म तद्धि हितत्वान्निर्दोषमपि हिंसात्मकत्वात्सदोषमित्यत्र हेतुमाह त्रिगुणेति सत्त्वादिगुणत्रयारब्धतया
हिंसादिदोषवद्वैदिकं कर्म विहितमप्येतस्मादभिप्रायः कर्मणां दोषवत्त्वं प्रपंचयति सर्वेति आरभ्यत इत्यारम्भः कर्मानुष्ठानाः सर्वकर्माणीत्येव कर्मणां प्रहृतत्वे
हेतुमाह प्रकरणादिति दोषेणोत्पादिकाश्चहे कश्चिदिति ते सर्वे दोषेणावृता इति सर्वं धः सर्वकर्मणां दोषावृतत्वे हि शब्दोपात्तं यस्मादित्यु
क्ते हेतुमेवाभिनेपति त्रिगुणत्वादिति स्वभावनियतस्य कर्मणो दोषवत्त्वान्न त्यागद्वारा परधर्ममातिष्ठमानस्यापि नैव दोषो याछिन्नो कः संभव
सहजमिति सहजं सह जन्मना वोत्पन्नं सहजं किं कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणत्वान्न त्यजेत् सर्वारंभा आरभ्यन्त इत्यारंभाः [illegible] सर्वके त्मक
मोऽग्निरिव तस्य कारणीस्येत [illegible] कश्चिदारंभः स्वधर्मः परधर्मो वा येन सर्वे दोषाः हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वात्तद्दोषेण
त्मकत्वात् धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः सहजस्य कर्मणः स्वधर्मस्यापि त्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषो नैव मुच्यते भयावहश्च परधर्मः नच

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८

शक्नोतः शेषतस्य त्वमस्ते न कर्मयनः तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः किं नरो षतस्य कृत्स्नशः कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति कि
शे वा तो पदितावद् शेषतस्त्सकृत्स्नशः शक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म [illegible] न शेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति तत्त्वमेव मशेषतस्त्याग एव नोपपत्ति
धृतेरतिचेत
तिन च परधर्मानुष्ठानं शक्यते भयावहत्वात्तच जातिकर्म तोऽशेषतो नाऽनुष्ठानेऽभवास्त्याशेषकर्मत्यागयोगात्तत्सहजं कर्म सदोषमपि न त्याज्यमिति वाक्यार्थः
माह सहजस्येति सहजं कर्म सदोषमपि न त्यजेदित्यत्र विचारमवतारयति किं सिति न हि कश्चिदिति न्यायादितिदोषः दोषो विहितं नित्यत्यागे प्रत्यवायः तदिदमस्य
सप्रयोजनस्य विचार्यत्वात् इक्ते संदेहे प्रयोजनं पृच्छति किंचातरितिनचायं नूपपलदर्शयति इति अशक्यानुष्ठानस्य गुणत्वेन प्रतिष्ठितत्वात् प्रतिदिहि मदोटधि
मगात्स्यस्य चुलकीहस्तधिवतो गुणवत्त्वेन इहरांत्तरोहीति अशेषकर्मत्यागस्य गुणवत्त्वे प्रियायकृत्न्यायेन तदुपायोगमनसा शक्यानुष्ठानमेतेति शंकते तत्रवेति ४

४२

सत

गी भा १४ कार्ये स्वोत्ततोपि कारणं संभवतीति तस्य च कार्येण संबंधः सिध्यतीत्याशंक्याह न हीति भूतत्वादेर्वर्त्ततः संबंधाभावे कारणस्य सत्तोपि न तेन संबंधोऽ
१९ मात्रं शक्यते सदसतोः संबंधाभावादित्यर्थः कार्ये स्वोत्पत्तेर्नास्तित्वान्नाभ्युपगमात्कारणेन संबंधः स्यादिति शंकते न चेति सत्तामेव द्व्यणुकादीनां कारण
संबंधसंकितं दूषयति न तत्संबंधादिति अनभ्युपगमेव विशदयति नहीति तदेवकापोक्तामापद्य कार्येऽव्यवहारे निर्वेहजोत्पत्तुपगमात्रात्ति संबंधाउ
पपत्तिरित्याशंक्यापरिहारांतरमेवमित्याह नचेति कार्यस्य कारणसंबंधात्पूर्वमसत्त्वाभ्युपगमे विपरीतशेषसिद्धमेव दर्शयति नाश्वेति तच्चाच्चानुपपत्तिरित्यत्रे

260 सत्ता १ न हि वंध्यापुत्रस्यत्वें . संबंधो वा कारणत्वं वा केनचित्प्रमाणेन कल्पयितुं शक्यं ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य संबंधः कल्प्यते अग्रा
काहिनो हिरण्यादिस्वकारणेन समवायलक्षणः संबंधः स ज्ञानमेवोच्यत इति न तत्संबंधात्प्रागसत्ताभ्युपगमात् न नहि वै
शेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिभ्यां पाणज प्रागुक्तघटादीनामपि सत्त्वमिष्यते नेवं मन्तव्यं घटाकारणप्राप्तिमिष्टेति न नन्वस्ति
जन्यत्वसंबंधः पारिशेष्यादिष्टो भवति नन्वसतोपि समवायलक्षणः संबंधो न भवतीति न वंध्यापुत्रादीनामदर्शनात्तथा घट
हे :प्रागभावस्य स्वकारणेन संबंधो भवतीति न च वंध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वमिति शेषोऽभावस्यैकत्वम्ः
विः

निरोधं संबंधिनोः सतोरेव संयोगेपि समवायः सदसतोः संभवेदिति तस्य नित्यत्वात् स्यात् तत्संबंधाभावेपि स्थितेनाव इत्यकत्वादिति शंकते न चेति ग
तिसदसतो मिथः संबंधस्यादृष्टत्वान्नेति निराचष्टे न वेति घटादिप्रागभावस्यात्यन्ताभावत्वाभावात् वंध्यापुत्रादिविलक्षणत्वेन पास्वकारणसंबं
धः सिध्यतीत्याशंक्याह घटादेरिति अथ प्रागभावस्य भावाविशेषेपि कस्यचित्कारणसंबंधो नेतरस्येति विशेषे हेत्वभावान्न प्रागभावस्य कारणसंबंध- एप्र
प संभवती स्यर्थः ॥ १९

वैशेषिकमतस्य सर्वप्रमाणविरोधं प्रकटयन्नादौ तन्मतमनुवदति यदीति असत्तो जन्मतत्सम्बन्धनाशादौ स्थिते फलितमाह तथा चेति उक्तमेव वाक्यं व्या-
करोति अभावइति सदेवासत्त्वमापद्यते इत्युक्तं व्याचष्टे भावश्चेति इति मतमिति शेषः तत्रैवाभ्युपगमान्तरमाह नचेति प्रकृतं मतं तत्प्रत्यर्थं इत्यभ्युपग-
म्यत इति शेषः परकीयमभ्युपगममनूद्य दूषयति नचेति एवमिति परपरिभाषानुसारेणास्यार्थः ध्वंसदशायां उत्पत्तेः प्रत्यापत्तेरिति शेषः कथं न हि तज्जन्मनोपि न
घटादीनां कारणापेक्षाणामुत्पत्तिर्न हि भावानां कारणापेक्षोत्पत्तिर्वीयुक्तेति तथा भावेति घटादीनां मध्यमक्षणे प्रागपि कारणात्मना सत्तामेवाव्यक्त- ते
नामरूपाणामभिव्यक्तिसामग्रीमपेक्ष्य पृथगभिव्यक्तिसंभवान्न किंचिद्बाधितमर्थः अत्र सत्कार्यवादे दोषान्तरमाह किंचेति परमते मानमेयव्यवहारे
यदि तावत् घटादिद्रव्यं प्रागुत्पत्तेः सन्तमेवासदुत्पत्तेश्च स्थितं किं त्रिकालं पुनरसत्त्वमेवासत्त्वमापद्यते तथा च सत्त्वसदेव सत्त्वमापद्यते अभावो
भावो भवतीत्यवश्यं भावइति तथा भावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यकारणमपेक्ष्य जायत इति
३२ नचैवमभावं सद्यते कारणापेक्षते इति एवं च वस्तु असतो शशविषाणादीनामदर्शनात् तथात्मकार्यस्य घटादेरुत्पद्यमानाः किंचिदपि
व्यक्तिमात्रं कारणमपेक्ष्योत्पद्यत इति प्रामाणिकं प्रतिपन्नं किंच असत्त्वसद्भावे सत्त्वासद्भावेन क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे प्रविश्यात् अतः
कस्यचित्स्यान्नामसदेवासत्सदेवेति विरुद्धोपपत्तेः किंचोत्पद्यत इति घटादेः स्वस्वकारणसत्तासंबन्धमाह प्रागुत्पत्तेश्चासत्
मर प स्यान्नास्त्वकार्यापारिपन्थ्यं स्वकारणैः परमाणुभिः स्वसमवायिसमवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते स एवं सत्कारणसंभवे न भवेति तमदर
तथैव तत्प्रकथमसतः सत्कारणभवेत्संबन्धो वाकेन चित्
क्वचिदपि स्यात् सोऽकस्यचिदित्यत्र हेतुमाह सत्त्व एवेति न हि सतोऽपि पेक्षितेन सैव उत्पत्तिप्राप्तेरिष्टत्वात्स्वावसत्त्वं चैवेति निष्प्रपंचं सैव सत्वे
प्रापेक्ष्य प्रागभावे तो पुनासा नेन सदसद्धानि योगेन न तथैति विश्वासाभावो तस्मान्नैवं कल्प्यमित्यर्थः अत्र सत्कार्यवादे न युक्तिमात्रमाह किंचेति तदेव
हेतुमन्तरेण पिण्डेऽप्यस्ति समवायविदित्य उत्पद्यन्ते इति परकीयपक्षं चन मेव व्याचष्टे प्रागिति संबन्धेन हि सत्त्वेन कारणत्वं बंधेसति कार्ये सत्ता संबन्धोऽभवन्
नौ उक्तं नहेत्वस्तूत्पत्तिकारणीति परमतमेवमनुभाष्यो दूषयति नचेति ६

कारकव्यापारात्प्राग्नर   म२

गी॰भा॰१४ ननुकार्यंकारणात्मनाप्रागपिसदेवाभिव्यक्तंकारकव्यापारात्तदभिव्यज्यतेतेनव्यक्तः।व्यक्तोनैजन्मनाशब्दव्यवहारान्मतांतराद्विशेषसिद्धिस्तत्राह अभिव्यक्तीति ६

२० भिव्यक्ति तदभिव्यक्तेः सत्वे असत्वे वा सत्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यात्तद्विषयप्रमाणविरोधः।द्वितीयपक्षेऽन्तरमनुवेदंसत्तासत्तः तन्निर्वर्तसेत्वा।योगेसएवदो

न॰र॰ षः कारकव्यापारादभिव्यक्तिवदभिव्यक्तेरपिसत्वेसएवदोषः असत्वेपिसतो।सत्वानंगीकारात्मानमेयव्यवहारेनक्वापिविश्वासः सतस्तदेवा।सदसद्वे

यो ष्वनिर्धारणादिसर्थः सांख्यपक्षप्रतिक्षेपन्यायेनपक्षांतरमपिप्रतिक्षिप्तमभिसाहरानेनेतिकारणस्यैवकार्यरूपापत्तिस्तस्यैवतद्रूपसंयोगेनसहपापि

त्तिर्नोशरस्येतदपिनपवेहयेस्थितेनषष्ठेचेपरस्यपरस्यापत्तेरनुपपत्तेनैवप्राप्नुहस्येस्थितेननष्टेनचास्यकुशलाभिसर्थः आरंभवादेपरिणामवा व२

दो अभिव्यक्तितिरोभावांगीकारणोप्य।भिव्यक्तितिभावयोविद्यमानत्वा।विद्यमानेनिरूपणोपूर्वेदेवप्रमाणविरोधशतोनकारणस्यैवसं

स्थानमुत्पत्सात्तीत्येतदप्ययुक्तं पारिशेष्यात्सदेकमेवतत्त।विघयोस्यजिविनाशादिधर्मैर्नैवतत्अनेकधाकल्प्यतर. तौरेभागवतं

२६२ मतमुक्तंनासतोविद्यतेभावइत्यस्मिन्श्लोके तस्यसत्याव्यभिचारणत्व्यभिचारज्ञेतोषामिति कर्पनहिं आत्मनोः विक्षिपत्वेनाशेषतः

कर्मणास्त्यागोनोपपद्यतेइति परिवत्तुभूतागुणापद्विंवा अविद्याकल्पितास्तेइत्यर्थः कर्मतद्यत्तन्मविद्याध्यारोपितमेवेसाविद्यान न

हिकश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुंशक्नोतीत्युक्तं ॥ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणम॥

देषुचेद्युत्पत्त्यादिव्यवहारानुपपत्तेःपारिशेष्यापातेरशेषपतिपारिशेष्यादिति एकस्यानेकविधाधिकल्प्यानुपपत्तिमाशंक्याह अविद्ययेति अ

स्याविमतस्यभगवन्मतानुरोधित्वाभावाद्विशिष्टासाम्प्रतेस्याशंक्याह शरीरमिति उक्तमेवभगवन्मतेविशदयति सत्यत्वपरास्येति सदेकमेवं

प स्तुस्यादित्तिशेषः इतिरेवाविकारप्रत्यपानोरजनादिधीवदर्थअभिचारादविद्यपातदेवसद्वत्वनेकधाविकल्प्य नेरस्याह अभिचाराद्वेति इतिमतं

श्लोकेदर्शितमितिसंबंधः आत्मनश्चेदविक्षिपत्वेभागवतेषष्ठेनहिसवैकर्मपरित्यागोपपत्तेः सहजस्यापिकर्मणस्त्यागासिद्धिरितिशंक तेकर्पमिति त्व॰

वा किंकार्यकारणात्मनांगुणानामविकल्पितानाधिकल्पितानांवाकर्म धर्मत्वेनेष्टेद्विधापिनिरोधकर्मस्यागोः विदुषोविदुषोवानाघ २०

घटस्याह यदीत्यादिना अविद्यारोपितमेवगुणाश्रितकार्यकारणारोपणात्कर्मेतिशेषः ॥ ०

घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं व्याप्यत्वादेवैवमिति विशेषमाशंक्य दूषयति एकस्येति प्रागभावस्येव प्रध्वंसाभावादेरपि सप्रतियोगिकत्वाविशेषे स्वकारणेन संबन्धाविशेषस्यादित्यर्थः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोर्विशेषाभावे फलितमाह अतएवेति कपालशब्दो घटकारणीभूतमृद्द्रव्यपरः विषयः सर्वो व्यवहारो घटाश्रितो जन्मनाशादिव्यवहारः प्रध्वंसाभावत्वं तु घटस्यैवाभावत्वे सत्यपि न घटत्वमापद्यते नापि कारणेन संबध्यते न चोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भवतीत्येतदप्युक्तं प्रागभावेनास्य विशेषाभावादित्याह नवेति असमंजसमित्यनेनेति संबध्यते असमंजसत्वमाह प्रध्वंसादेरिति अन्यो

एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणानामनेकेन हि विशेषो दर्शयितुं शक्यः

१४२ अस्ति च विशेषो घटस्य प्रागभावे कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते संबध्यते च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन संबद्धः सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावो भावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावस्य नेदृशं व्यवहारयोग्यत्वं हि च प्रागभावस्यैव घटगुणकादिद्रव्यारम्भस्योत्पत्त्यादिव्यवहारहेतुत्वमित्यनेन तदसमंजसम् अभावत्वाविशेषादसंत प्रध्वंसाभावयोरिव ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते किं तर्हि भावस्यैव हि भावापत्तिर्यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य पटापत्तिः एतदप्यभावस्याभावापत्तिरेव प्रमाणविरुद्धं सांख्यस्यापि पः परिणामपक्षः सोऽप्ययुक्तः धर्मोत्पत्तिं विना धर्म्यङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशेष्यते ८

न्याभावोऽत्यन्ताभावादिपदार्थो द्विविध इति देशकालयोर्गिरां व्यवहारो जन्मादिरेव प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यो भावत्वान्न ध्वंसादिवदित्यर्थः प्रागभावस्य घटाभावानुपगमादनुमानेऽसिद्धसाधनमिति शंकते नन्विति अभावस्य भावापत्त्यनुपगमे भावस्यैव धर्म्यापत्तिरित्यनिष्टं स्यादिति आरंभवादोक्तदोषं परिणामवादेऽपि समवतारयति सांख्यस्येति धर्मपरिणाम इति असतोऽपूर्वपरिणामस्योत्पत्तेः सततमपूर्वपरिणामस्य नाशात् सदसदेवं सत्त्वसदेवेति व्यवस्थात्रापि दुर्घटेत्यर्थः दूषयति भावस्यैवेति तस्मात्तदापत्तेरयोग्यत्वे दृष्टान्तमाह घटेति भावस्य भावापत्तिरनिष्टेति दार्ष्टान्तिकस्य

ता

६८२

गी॰भा॰टी॰
२१
३

संन्यासिनो नैष्कर्म्यप्राप्तिरित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यमाह तथा चेति ज्ञानप्राप्तियोग्यतावतो ज्ञानसम्पत्त्यर्थीयं तत्फलप्राप्तौ मुक्तावुक्तायां वक्तव्यशेषो नास्तीत्याशंक्याह व
वैकेनेति क्रमात्स्यैव स्तुत्वद्दिस उच्यते सिद्धिं प्राप्त इत्यस्य क्रमेव कस्मादनूद्यते तत्राह तदनुवाद इति उत्तरमेव पूर्ववृत्तं स्फोरयति किं तदित्यादिना ज्ञाननिष्ठाप्राप्ति-
क्रमस्य विस्तरेणोक्तौ बोधत्वमाशंक्याह परिहरति किमिति चतुर्थपादस्य पूर्वेणासंगतिमाशंक्याह यथेति निष्ठायाः सापेक्षत्वात्संबन्धिप्रतिनिर्देशं व्यभि

तथा चोक्तं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त इति पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्त-
स्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्
प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः किं च उत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते यथा येन

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०

प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् किं
विस्तरेण नेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति अनेन यां प्रतिज्ञातां ब्रह्मप्राप्तिं दर्शयितुमा-
ह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः कीदृशी सा यादृशमात्मज्ञानं कीदृक् तत् यादृश आ-
त्मा कीदृशोऽसौ ॥४

त्याह कस्येति या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सा प्रकृता न सज्ज्ञानस्य निष्ठेत्याह ब्रह्मेति ज्ञानस्य परा निष्ठा न प्रसिद्धेति कृत्वा साधनानुष्ठानाधीनं तत्प्राप्त्यङ्गमिति म-
त्वा पृच्छति कीदृशीति प्रसिद्धमात्मज्ञानमनुरुध्य ब्रह्मज्ञाननिष्ठा सुज्ञानेत्याह यादृशमिति तच्चापि प्रसिद्धमित्यतिदेशं कजे कीदृगिति स्वरूपेणैव विशेषो हे-
तिन्यायेनोत्तरमाह यादृश इति तस्मिन्नपि विप्रतिपत्तेरप्रसिद्धिमभिधाय पृच्छति कीदृश इति ॥ ४ ॥ ॥ ७ ९

३

राम॰
२१

262

द्वितीयं प्रत्याह विद्वांस्त्विति आरोपशेषवशाद्विदुषोऽपि नाशेषकर्मत्यागसिद्धिरित्याशंक्याह अविद्येति तामेवोपपत्तिं दृष्टांतेन स्पष्टयति नहीति विदुषोऽशेषकर्मत्यागे प्राचमिकमपि वचोऽनुकूलमित्याह एवंचेति अविदुषः सर्वकर्मत्यागायोगं च प्रकृताध्यायस्थमेव वाक्यमनुगुणमित्याह स्वे स्व इति वाक्यांतरमपि तत्रैवार्थे युक्तार्थमित्याह स्वकर्मणेति विदुषः सर्वकर्मत्यागो नाविदुषस्तथेत्युक्तं ४८ इदानीमुक्तमनूद्यानंतरश्लोकतात्पर्यमाह याचकर्मजेति चोऽवधारणार्थो भिन्न विद्वांस्तु पुनर्विद्यया अविद्यायां निवर्तितायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं अविद्याध्यारोपितस्याशेषतोऽनुपपत्तेः नहि तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितं द्विचंद्रादि तिमिरापगमेऽपि शेषोऽवतिष्ठते एवं च सतीदं वचनमनुपपन्नं सर्वकर्माणि मनसेत्यादि स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानव इति च ४८ या कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते असक्तबुद्धिरसक्ता संगरहिता बुद्धिरंतःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्मांतःकरणं यस्य

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९

स जितात्मा विगतास्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः य एवंभूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्स
स्य२ निःकर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणा सा सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तन्निमित्तेन वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति ४९

कर्मैव तत्क्ष्येत्यत्र संबध्यते साधनान्युपदिश्य नैष्कर्म्यसिद्धिमुपदिशति असक्तेति पुत्रादिविषये तत्संगाभावेऽपि तत्स्वातंत्र्याधीनत्वमाशंक्याह जितात्मेति असक्तिमुक्तां स्पृहाभावे वदन्नाश्चर्यमुक्तिरिष्टेत्याशंक्याह देहेति उक्तमनूद्य तत्फलमुपपति य एवमिति कर्मणां निर्गतौ हेतुमाह निष्क्रियेति सम्यग्ज्ञानावस्थेत्यनेन नैष्कर्म्यसिद्धिरुद् व्याख्यायापरमाह नैष्कर्म्येति प्रकर्षमेव प्रकटयति कर्मजेति संन्यासस्य स्तुतिरुक्त्वा सम्यग्दर्शनसाधनत्वप्रसिद्धेः उक्तं तादात्म्यमित्याशंक्य पक्षांतरमाह तन्निमित्तकेनेति ४९ ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ७

आत्मवत्त्वज्ञानस्यापि तर्हि निराकारत्वं भविष्यतीत्यत आह ज्ञानेनेति तद्बुद्धेर्ज्ञानात्मतां गतं तस्य भावनापौनःपुन्येनानुसंधानं तन्निष्ठां तन्मात्रे आत्मनि साक्षा-
त्कारद्रढिम्नैवेत्तत्सर्वमात्मनो ज्ञानस्य वा नाकारत्वेति ध्यतीत्यर्थः ज्ञानात्मनोः साम्यापत्त्यासेन सिद्धं ततो समाधत्ते नेत्रादिनाय यथोक्तसाम्यानुसारेणात्मचै-
तन्याभासव्याप्ता ज्ञानपरिणामवती बुद्धिः साभासबुद्धिव्याप्तमनः साभासमनोव्याप्तानीन्द्रियाणि साभासेन्द्रियव्याप्तस्थूलो देहस्तत्र लौकिकभ्रान्तिप्रमाणाय-
ति, अन्ततः इति आत्मदृष्टेर्देहमात्रे दृष्टत्वात्तत्र चैतन्याभासव्याप्तिरिन्द्रियद्वारा कल्प्यते इन्द्रियेषु चान्तर्दृष्टिदर्शनाच्चैतन्याभासवत्त्वं मनोद्वारा सिध्यति मनसि चात्म-
दृष्टेश्चैतन्याभासवत्त्वं बुद्धिद्वारा लभ्यते बुद्धौ चात्मदृष्टेर्ज्ञानद्वारेण चैतन्याभाससिद्धिरित्यर्थः देहे लौकिकमात्मत्वदर्शनं मायाभावादुपेक्षितमित्याशया

कृतत्व
ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति नासंगतं निर्मलत्वस्य स्थूलसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मचैतन्ये निर्मल्याद्युपप-
त्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिर्बुद्ध्याभासमनस्तदाभासानीन्द्रियाणि इन्द्रियाभासश्च देहः अतो लौकिके देहमात्र एवात्मदृष्टिः
क्रियते देहे चैतन्यवादिन इति लोकायतिकाश्चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इत्याहुः तथान्ये इन्द्रियचैतन्यवादिनोऽन्ये मनश्चैतन्य-
३२ वादिनोऽन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन ततोऽप्यनन्तरं सर्वो [illegible] मन्या [illegible] कृताखिलं विद्यावस्थमात्मत्वेन [illegible] प्रतिपन्नाः केचित्तत्रैव हि बु-
द्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासतात्म्यभ्रान्तिकारणमित्यत आत्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यं किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनि-
वृत्तिरेव कार्या नात्मचैतन्यविज्ञाने ॥

ह देहेति तथापि कथमिन्द्रियाणामप्यहीनमात्मत्वमित्याशंक्याह तथेति तथापि मनसोऽपदात्मत्वं तन्मायपरत्वमित्याशंक्याह अन्तरिति बुद्धेरात्मत-
मितिन्यायेनेति तत्त्वपात अन्येत्विति देहादेर्बुद्ध्यन्तस्यात्मत्वे [illegible] बुद्धिज्ञानमन्ये ज्ञानिनः परमं वारयति ततोपीति तत्र हि साभासे तं परमिति कारणोपासका- १
नामात्मत्वधीरस्तीत्यर्थः बुद्ध्यादौ देहान्ते लौकिकपरीक्षकाणामात्मत्वधीनां साधारणकारणमाह सर्वत्रेति आत्मज्ञानस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धत्वादे-
वविधिविषयत्वमपि परेष्टं परास्तमित्याह इत्यतः इति ज्ञानस्य विधेयत्वाभावे किं कर्तव्यमद्वयस्य आदिवाक्यशास्त्राशंक्याह किन्तर्हीति ॥

२६३

यादृश इति

भगवद्वाक्यान्युपनिषद्वाक्यानि वाश्रित्य परिहरन्ति न जायते म्रियते वेत्यादीनि वाक्यानि कूटस्थत्वमसंगत्वमित्यादि व्यापकं ज्ञानं सविषयाकारत्वादात्मन आविषयत्वादनाकारत्वाच्च तदाकारकज्ञानायोगादात्मप्रसिद्धावपि नात्मज्ञानप्रसिद्धिरिति चोदयति न चेति आकारवत्त्वमात्मनः श्रुतिसिद्धमिति तिष्ठतीति शंकते नन्वादित्येति उक्तवाक्यानामन्यार्थत्वदर्शनेन पूर्ववादीपरिहरति नेत्यादिना संग्रहवाक्यं प्रपंचयति दूषयतीति रूपाकारवत्त्वमात्मनो नास्तीत्याह अरूपमिति यदात्मनो विषयत्वाभावात्तद्विषयज्ञानेन संभवतीत्युक्तं तदुपपादयति अविषयत्वाच्चेति आत्मनो विषयत्वे श्रुतिरुदाहरति नेत्यादि

सवर्शी इत्वा २ यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्भिश्चाम्नायते अनन्तविषयाकारं ज्ञानेनाविषयो नाप्याकारवानात्मेष्यते क्वचिन्न नादिसर्वरीभा
रूपः स्वयंज्योतिरित्याकारत्वमात्मनः श्रूयते न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानां द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्त
मोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थान्यादित्यवर्णानि अरूपमिति च विशेषणं रूपप्रतिषेधादविषयत्वाच्च न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं अशब्दमस्पर्शमित्यादि ज्ञानस्याकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नं कथं न ह्यात्मज्ञाने सर्वैर्हि यद्विषयं ज्ञा आवा ५
नं तत्तदाकारं भवति निराकारश्चात्मेत्युक्तं ॥

न संदृशे तस्य संदृशेन विषयत्वाभावः स्वात्मनो रूपं न तिष्ठतीत्यर्थः तद्देवकरणगोचरत्वेनोपपादयति नेति शब्दादिशून्यत्वाच्चात्मा विषयो न भवतीत्याह अशब्द इति आत्मनो विषयत्वाकारवत्त्वयोरभावे फलितमाह तस्मादिति ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे सत्यात्मज्ञानमिति व्यपदेशासिद्धिरित्येकदेशी शंकते कथं तर्हीति कात्रानुपपत्तिरित्याशंक्याह सर्वेति आत्मनोऽपि हि विषयत्वेन ज्ञानस्य तदाकारत्वस्यादित्याशंक्याह निराकारश्चेति आत्म
नो विषयरहितत्वं चकारार्थः ॥

हुरवं

गी॰भा॰१ वहिर्मुखानामंतर्मुखानां वा ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्येति विकल्प्याद्यमंगीकरोति सत्यमिति पूर्वपूर्वविशेषणमुत्तरोत्तरविशेषणे हेतुत्वेन योजनीयं द्वि ब

हृ॰२२ तीयेति तद्विपरीतानामिति अंतर्निष्ठानामेवैतद्विषये सम्यग्बुद्धेरतिशयेन दुःसंपाद्यत्वे हेतुमाह आत्मेति तद्व्यतिरेकेणैव वस्त्वंतरस्यासत्वे कथमित्याशंक्याह यद्यपीति

अद्वैतमेव वस्तु द्वैतं तु आविद्यकं नान्यथा तात्त्विकमित्येतदेवं यथा स्यात्तथोक्तं वेदांतेषु तत्र तत्राध्यायेऽपेक्षितं योजना अंतर्निष्ठानामेवैतदर्हितोद्वैतेनास्तित्वबुद्धि

६ रित्यत्र भगवतोपि संमतिमाह उक्तं चेति परमेते निराकुर्वन् तद्दृष्टुं पसंहरन्नात्मनोऽनिराकार्यत्वेनासत्त्वं तदा स्वेन किं कारणमित्याशंक्याह तस्मादिति न त्वात्मा कथं

चित्तं ता न क्रियाप्याप्राप्तं क्रेतन्न स्वहेयोपादेयान्तरकोटिनिवेशात् प्राप्तत्व गोदिव तत्क्रियासाध्यत्वेनासिद्धत्वेनेत्याह नहीति आत्मत्वादेव प्रसिद्धत्वेन प्राप्तत्वादनात्मव

264

तस्मेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदांतानामत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां तद्विपरीतानां लौकिकं यद्याह कैर्द्वैतं तत्र

वस्तुनि सद्बुद्धिरितरेषां दुःसंपाद्या आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेर्यथा चैतदेवमेवं नान्यथा इत्यवोचाम उक्तं च भगवता यस्यां जाग्रति भू

शानि तानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बनकारणं न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादे

यो वा अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः सर्वाः प्रवृत्तयः व्यर्थाः प्रसज्येरन् न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुं न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखं आ

त्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छित्तये न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापे

त्तस्य हेयोपादेयत्वायोगात् क्रियासाध्यत्वे सर्वैः आत्मनश्चेदते क्रियाप्रसिद्धत्वे तदा सर्वप्रवृत्तीनामभ्युदयनिःश्रेयसार्थानामिति आत्मार्थत्वायोगादर्थि

नोऽभावे वैयर्थ्यमप्रमाणिकं स्यादित्याह अप्रसिद्धे हीति ननु प्रवृत्तीनां स्वार्थत्वे देहादीनामन्यतमस्यार्थित्वेन तादर्थ्यादित्याशंक्य घटादिवदचेतनस्यार्थित्वायोगा

न्नैवमित्याह नचेति ननु प्रवृत्तीनां फलावसायित्वात्सुखदुःखयोरन्यतरार्थत्वात्स्वार्थ्यं तत्राह नचेति प्रवृत्तीनां सुखदुःखार्थत्वेऽपि तयोः स्वार्थत्वासिद्धेरर्थित्वेनात्मा

सिध्यतीत्यर्थः किंच सर्वोपि शास्त्रपाठ्यात्मावगत्यवसानः सर्वो व्यवहारः नचात्मन्यप्रसिद्धे रूपज्ञानादिव्यवहारस्यांते ज्ञानापेक्षत्वे तेनात्मप्रसिद्धिरिष्टव्येत्याह आत्मेति त

त्वात्माप्रसिद्धौ प्रमाणद्वारा प्रसिध्यति प्रत्युत प्रसिध्यतीति न प्रमाणादेवेति [illegible]पात्तत्राह तस्मादिति मानमेयादिसर्वव्यवहारास्यात्मावगतं तत्त्वोपगमात्तद्वागेव प्रमाण

प्रवृत्तेरात्मप्रसिद्धेरिष्टत्वादित्यर्थः॥

ए॰
२२

न्या२ ले३

न

आत्मज्ञानस्याविधेयत्वे प्रागुक्तमतः शब्दजन्यहेतुं विवृणोति अविधेयेति देहेंद्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तैरुपलभ्यमानैः सहोपलभ्यते चैतन्मे नान्यथा तेषामुपलंभो न स्या-
त्वादित्यत्र विज्ञानवादिभ्रांतिप्रमाणयति अनन्यवेति सर्वं ज्ञेयं ज्ञानेनाप्रमेयं ज्ञायते न ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु संमतं हि स्वप्नदृष्टवस्तु ज्ञानातिरिक्तं नास्ती-
ति ते अभिमती त्यर्थः ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वात् ज्ञानत्ववत्त्वेन तामेष्टव्यमित्याशंक्याह प्रमाणांतरेति ज्ञानस्य स्वेनैव ज्ञेयत्वोपगमेनातिरिक्तप्रमाणानिरपेक्षतां च प्रति-
पन्ना इति संबंधः स्वात्मविज्ञानस्य सिद्धत्वेनाभिधेयत्वे फलितमाह तस्मादिति यत्नो अर्थभावनाबुद्धरणात्त ज्ञानस्य चात्मनेन प्रसिद्धत्वे कार्यं ब्रह्मण्यप्यन्यथा

अविद्याध्यारोपितं तत्सर्वं पराध्यारोपितविशिष्टतयाऽप्रमाणत्वान् इति अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव
नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणांतरनिरपेक्षतां च स्वसंवेदितत्वाभ्युपगमेन तस्यादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रेव सति कर्तव्ये न तु
ब्रह्मविज्ञाने यत्नः स्यात् प्रसिद्धत्वात् देवासिद्धाकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धित्वादस्मात् प्रतिहतसुविज्ञेयमात्मतत्त्वमात्मस्व-
तःप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरं अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनां बाह्याकारनिवर्तनबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातः परं सुखं सुप्र-
सिद्धं सुविज्ञेयं स्वात्मनन्यमस्ति तथा चोक्तं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यमित्यादि वेदविज्ञेयं परं न्यायो निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसा-
ध्यमात्मज्ञानमिति शेषः ६

प्र१ कथं यालौकिकानामित्यत्राह अविद्येति यथा प्रतिभासं दुर्विज्ञेयत्वादिरूपमेवं ब्रूयः किं न स्यात् तत्राह बाह्येति गुरुप्रसादं प्राप्य यान्तोऽपि न बुद्धेरेवापि सकलगो-
ति र्काहेषतत्त्वं बुध्यतामिति निर्देशः अहो नु यह आत्मप्रसादलब्धिगतपरशक्तितात्पर्यं वा अस्य योन प्रत्यक्तत्वं सन्धानात्मनो मनसो विषयव्यावृत्तस्य प्र-
त्यगेकाग्रतया तन्मात्रमाणमिति विवेकः आत्मज्ञानस्यात्मद्वारा प्रसिद्धत्वे वाक्योपक्रमं प्रमाणयति तथा चेति आत्मनो निराकारत्वात् तस्मिन् बुद्धेः प्रव-
त्तेः तस्य ज्ञाननिष्ठा सुसंपादानेति मनसुर्व्यापपत्तिर्दर्शिता ८

१७२ त्य

पंचं द्वारभेदमुदाहरति बुद्ध्येति अध्यवसायो बुद्ध्यात्मत्वनिश्चयः मायादिरहितत्वं संशयविपर्ययशून्यत्वं शब्दादिसमस्तविषयत्यागो देहस्थितिरपि दुःस्यास्या
द्विसाशं साह सामर्थ्यादिति विषयमात्रत्यागो देहस्थित्यनुपपत्तेर्ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः देहस्थित्यर्थेनानुज्ञातेष्वपि रागादित्तानन्निहाव
तिविधकेष्वुदस्येति शरीरेति धीरत्वज्ञविविक्तसेवीत्यादितिसंबंधः ५१ बुद्धेर्वैशारद्यपलेनकार्यकरणानियमनेदेहस्थितिहेतुव्यतिरिक्तविषयत्यागो देहस्थि
त्यर्थेष्वपितेषुरागद्वेषवर्जनेन भिन्नपापभेदे हिदेससपोप्पलसाध्यानीत्याह तत इति विजने काम्यप्रसादाद्यैर्विविक्तसेवित्वमाकरोति अरण्येति निरादिदो

ॐ: कंयकार्येति बुद्ध्या अध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धैर्येणात्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनेहृत्वा वशीकृत्य शब्दादी
न् शब्दस्पर्शादीन्येषां शब्दास्पदत्वात् विषयान् त्यक्त्वा सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रात् केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वेत्यर्थः शरीरस्थित्यर्थे
न प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ५१ ततः विविक्तसेवी अरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी लघ्वाशी
लघ्वशनशीलो विविक्तसेविलघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणं यतवाक्कायमानसः वाक् च कायश्च मानसं च यतानि नि

265

बुद्ध्याविशुद्धयायुक्तो धृत्यात्मानंविनियम्यच शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौव्युदस्य च ५१ विविक्तसेवीलघ्वाशीयतवाक्कायमानसः श्री
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२

य... संयतानि नियमितानि यस्य ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसः स्यादेवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः ध्यानमात्मस्वरूपचिंतनं योग आत्मविष
यैकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरो नित्यं नित्यग्रहणं मंत्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावदर्शनार्थं वैराग्यं विरागभावो
दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं समुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ५२ ॥ ७
बंसिवस्त्रंथेलक्ष्याशित्वं विशदयति लघ्विति लघुपरिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलमस्येति तपोच्यते विशेषणपौनरुक्त्यं परिहरति विविक्तेति निद्रादीत्यादि
शब्दादिलस्य दृष्टिविक्षेपका विवक्षिताः वक्ष्यमाणध्यानयोगपरत्वापत्त्वेन विशेषणांतरं विभजते वागादीति वागादिसंयमस्यावश्यकर्तव्यत्वं ज्ञानाभ्यासा
दिसंबंधे सत्यवागादिकरणोपरमस्यानायासेन कर्तव्यमुपदिशति नित्यमिति मंत्रजपादीत्यादिपदेन प्रादक्षिण्यप्रणामादयो ध्यानयोगप्रतिबंधका गृहीताः ज्ञान
योरेव ध्यानयोगयोरुपायत्वेनोक्तं विरागभावं विभजते दृष्टेति सम्यग्ज्ञानमेवमनक्ति नित्यमिति ५२

आत्माकारवृत्तित्वस्वाभाविकत्वे विवेकवत्तामारोपनिवृत्त्याज्ञाननिष्ठासंप्रसिद्धेस्सुपसंहरति सा चेति नन्वनाकारमेवानुमीमहे बुद्धिमितिवदताभ्रनाकार
मप्रत्यक्षमिच्छतां प्रामाण्योपगमेऽप्रसिद्धमेव ज्ञानं नेत्याह येषामिति सुखादिवद्विस्यानुभवगम्यं ज्ञानं नानुमेयं विषयावगत्यान्तरङ्गमिति तावितरेतरा अपरोक्षिति ६३
भावः इतश्च ज्ञानं प्रसिद्धमन्यथा तत्र जिज्ञासाप्रसक्तान्तरे च जिज्ञासाप्रसिद्धेश्चेतरस्योपगाद्वित्याह जिज्ञास्येति तदेव प्रपञ्चयति अप्रसिद्धत्वेति दृष्टान्तमाचष्टे
यथेति दार्ष्टान्तिकं विवृणोति तथेति इष्टापत्तिं निराचष्टे नचेति ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण ग्राह्यत्वमेतच्छब्दार्थः अनवस्थापत्तेरित्यर्थः ज्ञाने जिज्ञासानुपपत्तौ फ
लितमाह अत इति प्रसिद्धेऽपि ज्ञाने ज्ञातर्यप्रसिद्धिमापाद्य तदाह ज्ञातापीति ज्ञानस्येति ज्ञाताज्ञातारमन्यपि वसानादिसर्थः ज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेऽतश्च भावना वं
नि

ऽऽत्मज्ञाननिष्ठाविधिं किं नोस्य प्रसिद्धेति सिद्धं येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धम्
सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्च अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा
ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यं व्याप्तुमिच्छेन्न चैतदस्ति अतो। प्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यत एव प्रसिद्ध इति तस्मान्न ज्ञाने यत्नो
न कर्तव्यः किं त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ५० सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते

यथोपोद्घातिनो इत्तीत्याह तस्मादिति कृत्वा हि प्रपत्त्याभावनाश्रयाशङ्क्याह किं लिङ्गस्य विषये निराकारे चात्मनि ज्ञाननिष्ठायाः दुःसंपाद्यत्वाभावे
फलितं निगमयति तस्मादिति ५० वृत्तज्ञानस्य परां निष्ठामनूद्य श्लोकान्तरमवतारयितुं पृच्छति सेयमिति येयं वृत्तज्ञानस्य परा निष्ठा समारोपिता
सद्भिर्निवृत्तिद्वारा वृत्तिपरीतमात्मज्ञानसन्तानरूपोच्यते सा कापीति सुसंपाद्येति तदुक्तं लक्षके नोपायेनेति प्रश्नार्थः ५ ॥
श्रीरामचन्द्रायनमः श्रीगोपालजीसहाय ॥ श्रीरामकृष्णायनमः ॥

गी॰भा॰
२५
प

विवक्षितं तं समदर्शनं विशदयति ... आत्मेति ननु सर्वेषु भूतेष्वात्मनः समस्य निर्विशेषस्य दर्शनमत्राभिप्रेतं किं न स्यात्त्री ... हन्तात्मेति उक्तविशेषणावतो जीव
न्मुक्तस्य ज्ञाननिष्ठा प्रागुक्तक्रमेण प्राप्तासु प्रतिष्ठिता भवतीत्याह एवंभूत इति श्रवणमनन ... निदिध्यासनाभ्यासवतः शमादियुक्तस्याभ्यस्तैः
श्रवणादिभिर्ब्रह्मात्मनैरीत्यं समोहफलेत्तानेन सिध्यतीत्यर्थः आर्तादिभक्तत्रयापेक्षया भक्तिश्चतुर्थीत्युक्ता तत्र सप्तमस्य वाक्यमनुकूलयति यद्धानल
चतुर्विधः इति ५४ ननु समाधिसाध्येन परमात्मभक्त्यात्मकेन ज्ञानेन किमपूर्वमवाप्यते तत्राह तत इति भक्त्या समाधिजन्यया मां ब्रह्माभि
समः सर्वेषु भूतेष्वात्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः अतः समदर्शनमिह न स्वरूपमात्रत्वात् भक्त्या मामभिजानातीति
यावंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परां मुख्यां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तेः ५४ ततो ज्ञानलक्षणा
२६६
याभक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः यश्चाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुषः आकाशकल्पस्तमानद्वैतचैन

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४ भक्त्या मामभिजानाति
प्र यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं ५५

२ तत्त्वं प्राग्जैकारतम्यनंतरम्भपर्मनिधने तत्त्वतो भिजानाति ततो मामेव तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेवना .चस्तानंतरं प्रवेशक्रि
यैभिर्ल्लबिबक्षितं ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति ॥ श्रीगोपालजीसहाय ॥ ना०
मुख्येन प्रसन्नरूपा जानाति आप्नोतीत्यर्थः तदेवं ज्ञानेन भक्तिप्राधान्येन विवरणोति यावानिति आकाशकल्पत्वमनवच्छिन्नत्वमसंगत्वं चैतन्यमस्य विष
यतापेक्षत्वे प्रतिपत्तिः अहं तेति यत्तु ड्डयत्वो धात्मकत्वमात्मनो मन्यते तान्मूल्यसक्तं चैतन्यमात्रेति आत्मनि तन्मात्रेऽपि धर्मोऽतः एषपेक्ष धर्मधर्मित्वप्रसार
एकारसमिति सर्वविशेषपारहित्यो ज्ञातकोऽस्य मात्मनो व्यवस्थापयति अज्ञमिति उक्तविक्रियाभावेन द्वैततानात्तव धर्ते नुमाह अभयमिति तत्त्वता ला०
नमनूघनत्म्कत्वं विदेहकैवल्यं लभयतीत्याह तत इति तत्त्वज्ञानस्य तदन्तरो ज्ञप्रवेशक्रियाया अभिन्नत्वं प्राप्तेः प्रा ह नाचेति ६ २५

नंर प्र

तां निष्ठां संपन्नो विशेषणांतरं समुच्चिनोति किं चेति नित्यं ध्यानयोगपरत्वेन समुच्चितं कारणांतरं विवृणोति अहंकारमिति सामर्थ्यमात्रे बलशब्दादुपलभ्य
मानैकिमिति विशेषवचनमित्याशंक्याह स्वाभाविकत्वेनेति उक्ते ये मानमाह दर्प इति वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामस्यात्र पुनर्वचनं प्रहृष्टत्वमाप
।नार्थमहंकारादित्सोपीत्यह प्राप्य भावाजन्यागोक्तिरपुक्तेत्याशंक्याह देहेति परिग्रहाभावे ममत्वविषयाभावान्निर्ममत्वं कथमिति तत्राह देहेति अहं
कारममकारयोरभावेन प्राप्तामंतःकरणोपरतिमनुवदति शांत इति उक्तमनुष्ठानवन्नेतासौ ब्रह्मीभवतीति फलितमाह ब्रह्मेति तानन्निष्ठपदाह दैस
किं च अहंकारमहंकरणमहंकारो देहादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नतर स्त्रीणांदिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन त्यागस्याशक्यत्वान्नं दर्पो ना
म हर्षानंतरभावी धर्मातिक्रमहेतुः दर्पो हृष्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामतीति स्मरणात् तं कामम् इच्छां च क्रोधं द्वेषं चेष्टपरिग्रहं बाह्यमपि देहमनोगतदोषपरित्यागे
पि शरीरधारणप्रसंगेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यपरिग्रहः प्राप्तस्तं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निगतममभा

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति

वो निर्ममोऽत एव शांत उपरतः स हतायासोपपत्तिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ५३ अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतो ब्रह्म
प्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावः न शोचति किंचिदर्थवैकल्यमात्मनो वा वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न कांक्षति न ह्यप्रा
प्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद उपपद्यते। तो ब्रह्मभूतस्यायं स्वाभावोऽनूद्यते न शोचति न कांक्षति न हृष्यतीति वा पाठः
शब्दादिष्वभ्यः ब्रह्मणो भवनमनुसंधानपरिपाकपर्यंतं ज्ञानसाक्षात्कारेण तद्योग्यतेति पावनत ११ अयमिति तं प्रत्यनुज्ञानात्मलोकमवतारयति अनेनेति ब्रह्मा नं — ति
त्मिमुख्येसादिरत्र क्रमः ब्रह्मप्राप्तोऽजीवन्नेव निवृत्ताशेषाज्ञानयोनिरतिशयानंदब्रह्मात्मत्वेनानुभवन्नित्यर्थः अध्यात्मप्रसादात्तस्मिन्प्रसादः तत्तो
नर्थनिवृत्त्यापरमानंदाविर्भावश्च सलब्धो येन स प्रसन्नात्मा न शोचतीत्यस्यार्थमाह ब्रह्मभूतस्येति प्राप्तव्यपरिहार्याभावनिरूपादित्यर्थः
स्वभावानुवादमुपपादयति नहीति न ह्यप्राप्तविषयाभावान्न परिहार्यापरिहारात् प्रयुक्तः शोकः परिहार्यस्य वाभावादित्यर्थः यानंतरमार्गणपंथा
प्यनमोऽरत्नेनरमाचादित्यर्थः

नं२ कयर

यथोक्तोपायभक्त्या भगवज्ज्ञानं सिध्यतीत्याह भक्त्येति तत्त्वज्ञानस्य फलमाह यदंतरमिति ज्ञाननिष्ठा रूपया पराभक्त्या भगवत्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिरैकांतिकफलस्य ज्ञानस्य निवृत्तेः समानत्वात्मेष्टे होत्रे श्रौपचारिकत्वात्प्रकृतवाक्यमविरुद्धमुपसंहरति चारेति श्रौपदेशिकं ज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वरूपावस्थानात्मकस्य परमपुरुषार्थपदी कत्वमित्यस्मिन्नर्थे मानमाह अत एवेति तदेव शास्त्रमुदाहरति विदित्वेत्यादिना दर्शितानि वाक्यानि सर्वकर्माणि मनसेत्यादीनि नन्वेषां वाक्यानामविवक्षितार्थत्वान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्याशंक्याध्ययनविध्युपात्तत्वात्तेषां वाक्यानां तद्गुणोधिलाच्चेतरेषां नैवमित्याह न चेति तथापि स्तोत्रादिवन्न स्वार्थे मानतेत्य

त्याय परया भक्त्या भगवंतं तत्त्वतोऽभिजानातीति पदेनेतामेवेश्वरस्वेच्छमेहबुद्धिः शेषत्वेनोनिवर्त्तेते अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनेन विरुध्यते चरच सर्वविद्विवक्षितविधायि शास्त्रं वेदांतेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थं वच्मि वृत्तिर्विदित्वाव्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति न्यास एषामेवातपसामतिरिक्तमाहुः न्यास एवात्यरेचयदिति संन्यासः कर्मणां न्यासो वेदानिमलोकममुं च परित्यज त्यज धर्ममधर्मं च त्यादि इह दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामर्थवादत्वं शक्यं वदितुं न चार्थवादत्वे स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं संभवति प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा सा च प्रत्यक्समुद्रं गमनवत्कर्मणा सह भावित्वेन विरुध्यते पर्वतसर्षपयोरिवांतरवान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितस्तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ५५

माह न चार्थवादत्वमिति स्तुत्युपपत्तेरित्यंमेशोपपत्तिकं ज्ञाननिष्ठस्य संन्यासाधिकारो [illegible] तर्हि संन्यासिनः कर्मनिष्ठा प्राप्तमित्याह प्राप्तिगतिज्ञा कारणे ननिष्ठस्य कर्मनिष्ठाविरुद्धेस्तत्र दृष्टांतमाह नहीति ज्ञाननिष्ठास्वरूपानुवादपूर्वकं कर्मनिष्ठायास्तस्याः सहभावित्वं विरुद्धमिति शांकेतिकमाह प्रत्यगात्मेति कं यज्ञान्तकर्मणो विरोधधीरित्याशंक्य कर्मणो ज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवति स्मृतिविरुद्धत्वादित्याह यदीति श्रुतरेवानुभयोरेकधर्मिनिष्ठत्वेन सोऽकर्मभावसंपादकमेटवानित्यर्थः ज्ञानकर्मणोरसमुच्चये फलितमुपसंहरति तस्मादिति ५५ ७

भिन्नत्वाभावे कागतिर्भेदोक्तेरित्याशंक्यौपचारिकत्वमाह किंतर्हीति प्रवेश इति शेषः तुल्यप्राप्तिरेव फलांतरमित्याशंक्य ब्रह्मात्मनोर्भेदाभावान्न तान्नातिरिक्ता
त्प्राप्तिरित्याह सेयं त्वेवेति ज्ञाननिष्ठापरा परमात्मानमभिजानातीत्युक्तमाक्षिपति नन्विति विरुद्धत्वोत्स्फोरयितुं पृच्छति कथमिति विरोधस्फुटीकरणाय प्र
तिजानीते उच्यत इति तत्र ज्ञानोत्पत्तेरेव विषयाभिव्यक्तिरित्याह यदेति एवकारनिरस्यं दर्शयति न ज्ञानेति इत्यावर्त्यं पोः सि द्धमिति शेषः ज्ञानस्योत्पत्तेर्वृ वि रेः
षयाभिव्यक्तित्वेपि कथमुच्यते विरोधधीरित्याशंक्याह तत इति विरुद्धमिति शेषः शंकितं विरोधं निरस्यति नैष दोष इति उक्तमेव हेतुं प्रपंचयति शास्त्रे ति

किंतर्हि फलांतराभावात् ज्ञानमात्रमेव क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युक्तत्वात् ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया मामभिजानातीति कथं विरुद्ध
मिति चेदुच्यते यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति अत
श्च ज्ञानेनाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या ज्ञाननिष्ठया भिजानातीति नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदा
त्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात् शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वाद्य
मानित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिबंधनसर्वकर्मसंन्यासहितस्य स्वात्मानु
भवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता

योहि धात्वर्थानुत्तापी चापोपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिः आचार्यवान्पुरुषो वेद इति श्रुतेः तस्याः परिपाकः संशयादिप्रतिबंधध्वंसस्तत्र हेतुभूत
मुपदेशस्यैव सहकारिकारणं बुद्धिशुद्ध्यादि तदपेक्ष्य जनितमात्मैक्योपदेशाज्ज्ञानं तस्य कारकभेदबुद्धिनिबंधनानि सर्वाणि कर्मा
णि तेषां संन्यासेन सहितस्य फलरूपेण स्वात्मन्येव प्रकल्पनाद्धि तेन यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेति व्यवहितपदेनाकांक्षितैरित्यपेः
यं॥ एषोक्ता परा ज्ञाननिष्ठा कथं तर्हि सा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तेति तत्राह तयेति ७
दि

गी॰ भा॰ १८
२

प्रसादोनुग्रहःसम्यग्ज्ञानोदयः पदंपदनीयमपुनर्विरक्तान्यपीगम्यमव्ययमपरिणामिपारितिजं परमेश्वरप्रसादस्यैवंमाहात्म्यंपश्यतीदंतस्मात्तत्प्रसादार्थंमे वताड: पतितव्यमित्याह यस्मादिति भगवत्प्रसादप्राप्तादितोसम्यग्ज्ञानादेवमुक्तिर्नकर्ममात्रादिति ज्ञानेविवेकबुद्धिःस्यात्स्वपराद्व्यर्थमाह चेतसेति किमतोभ

यस्मादेवंचेतसाविवेकबुद्ध्यासर्वकर्माणिदृष्टादृष्टार्थानिमयीश्वरेसंन्यस्ययत्करोषियदश्नासीत्युक्तन्यायेनमत्परोऽहंपरोयस्यतवसत्वंमत्परःसन्बुद्धियोगंमपिसमाहितबुद्धित्वंबुद्धियोगस्तंबुद्धियोगमुपाश्रित्यापाश्रयोऽनन्यशरणत्वंमच्चित्तोमय्येवचित्तंयस्यतवसत्वंमच्चित्तःसततंसर्वदाभव ५७ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिसर्वाणिदुस्तराणिसंसारहेतुजातानिमत्प्रसादात्तरिष्यसिअतिक्रमिष्यसि अथचेद्यदित्वंमदुक्तमहंकारात्पण्डितोऽहमितिनश्रोष्यसिनग्रहीष्यसिततस्त्वंविनङ्क्ष्यसिविनाशंगमिष्यसि ५८ इदंचत्वयानमन्तव्यंस्वतन्त्रोऽहंकिमर्थंपरोक्तंक

चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परःबुद्धियोगमुपाश्रित्यमच्चित्तःसततंभव ५७ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिष्यसिअथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनङ्क्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसेमिथ्यैषव्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वांनियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणाकर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशो

रिष्यामीतियदिचेत्त्वमहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिनयुद्धंकरिष्यामीतिमन्यसेचिंतयसिनिश्चयंकरोषिमिथ्यैषव्यवसायोनिश्चयस्तेतवयस्मात्प्रकृतिःक्षेत्रस्वभावस्त्वांनियोक्ष्यति यस्माच्च ५९ स्वभावजेनशौर्यादिनाकौंतेययथोक्तेननिबद्धोनिश्चयेनबद्धःस्वेनात्मीयेनकर्मणाकर्तुंनेच्छसियत्कर्ममोहादविवेकतःकरिष्यस्यवशोऽपिपरवशएवतत्कर्मयस्मात् ६०

यतितएह मच्चित्तइति ५७ भीत्यापिप्रवर्तेतेतिमन्वानोविपर्ययेदोषमाह अथचेदिति ५८ स्वातंत्र्येसतिभीतेरकारणेनालोत्साहोक्षात्त्वं चेति इतश्चत्वयायुद्धान्नवैमुख्यंकर्तुमुचितमित्याह यस्माच्चेति ५९ स्वभावजेनस्वेनकर्मणानिबद्धइतिसंबंधः इतोपित्वयायुद्धंकर्तव्यमेवेत्याह यस्मादिति ६०

२६८

६०

नहि ज्ञाननिष्ठयैव मोक्षसंभवात्स्वकर्मानुष्ठानं सिद्धिरित्याशंक्याह स्वकर्मेतीति तामेव सिद्धिं प्राप्तिं विशिनष्टि ज्ञानेति ज्ञाननिष्ठायोग्यतयैव स्वकर्मानुष्ठानं भगवद
र्चनरूपं कर्तव्यमित्यर्थः ज्ञाननिष्ठायोग्यतापि किमर्थं स्यादित्याशंक्य ज्ञाननिर्वृत्तिरित्यर्थस्तामाह तन्निमित्तेति ज्ञाननिष्ठा कुतो पपद्यते सत्याह योगेति स्वकर्मणा भगवदर्चनेनात्म
नो भक्तियोगस्य परंपराप्राप्तफलस्य कार्यत्वेन विधेयत्वे विध्यर्थं स्तोतुमिति प्रवर्तमानः पतिः तथा गदितिति ज्ञाननिष्ठाकर्मनिष्ठारम्भयं प्रतिज्ञाय तेयतत्र विभागेन प्रति
पादिते किमिदानीं कर्मनिष्ठा पुनस्तु स्याकर्तव्यतया च्यते तत्राह सर्वेत्यादिति तन्नतत्रोत्सर्गे स्वकर्मानुष्ठानस्य पृथक्त्वेन फलादि होपसंहारः तच राद्धान्तेयेनिश्चयस

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनेन भक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता तन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा यो योग्यफलावसाना भगवद्भक्तियोगोऽधु
नोक्तः पुनः शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽपि ... मद्व्यपाश्रयो अहं वासुदे

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ५६

वरेश्वरोऽव्यपाश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो मय्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः सोपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं
वैष्णवं पदमव्ययम् ५६ पा

ठ त्रि दृष्टान्तोपदर्शनीयत्वार्थः यद्यपि कस्यचित्कर्मानुष्ठायिनो बुद्धिविशुद्धिद्वारा कैवल्यं सिध्यति तथापि पापवानुरल्पात्कर्मानुष्ठायिनोपि कस्यचित्बुद्धिविशुद्ध्यभावे कै द्वा
वल्यासिद्धिरित्यत्राह सर्वकर्माणीति सर्वशब्दार्थनिषिद्धान्यपि नरकादिपतनहेतूनि अनेन श्लोकं व्याचष्टे प्रतिषिद्धान्यपीति नित्यनैमित्तिकवदित्यर्थः निषिद्धाचरण
स्य प्रामादिकत्वमाचष्टे पतितः सदेति अनुतिष्ठन् वैष्णवं पदमाप्नोतीति संबन्धः पापकर्मकारिणो यथोक्तपदप्राप्तौ पापस्यापि भक्तिफलत्वमुपगतं स्यादित्य
त्राह मद्व्यपाश्रय इति तस्यैव तात्पर्यमाह मय्येवेति नहि ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमुपेक्षितं तस्यादित्यत्राह मत्प्रसादादिति ५६

हितं

269

गीताशास्त्रस्यार्थो वीर्यपैरा विमर्शेन ह्रणेनात्स्वपर्यार्थं प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रत्याह भूयोपीति किमर्थं पुनः पुनरभिदधासीत्याशंक्याह नमयाद्दिति ६४ हितमिति सा
धारणानिर्देशोक्तं परमपि मित्यादि विशेषणमित्याशंक्याह नृदीति तदेव प्रश्नद्वारा विवृणोति किं तदित्यादिना उत्तरार्द्धमाचष्टे तवेति एवमुक्तपारीत्याव
र्तमानस्त्वं तस्मिन्नेव वासुदेवे भगवति अर्पितसर्वभावो मामेवागमिष्यसीति संबंधः सत्यप्रतिज्ञाकरणे हेतुमाह प्रतरति रदानीवासा धैर्ये योधिना

नयाभवोपि मयोच्यमानं शृणु सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽप्यंतरहस्यमुक्तमप्यसकृत् भूयः पुनः शृणु मे मम प्रकृष्टं वचो वाक्यं न मया ताज्ञाप्यं चे
त्कारणाद्वक्ष्यामि किं तर्हि इष्टः प्रियोसि मे मम दृढमत्यं अभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेनकारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानसाधनं ६४
तदि सर्वहितानां हितमं किं तदित्याह मन्मना भव मद्भक्तो भव मद्यजनो भव मद्याजी मयि यजनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि मामेव कुरु त
त्रैवं वर्त्तमानो वासुदेव एव सर्व समर्पित साध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्व
त्रि४ स्तुनोन्यथा यतः प्रियोसि मे त्वं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुध्वा भगवद्भक्तेरवश्यं भावि मोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वा

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ६५ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज

क्ताथः ६५ सर्वकर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरं तत्त्वेनानामुपसंहृत्याधुनाकर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदांतविहितं व
क्तव्यमित्याह सर्वधर्मानिति सर्वे च ते धर्माश्चेति सर्वधर्मास्तान् धर्मशब्देनात्राधर्मोपि गृह्यते नैःकर्म्यस्य विवक्षितत्वात् नाविरतो दुश्चरितात् त्यज
धर्ममधर्मं चेत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणीत्येतन्मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरम् अच्युतं गर्भ
प्रवृत्तस्य प्रयोगित्वेन संगृह्णाति एवमिति वृत्तमनूद्यानंतरश्लोकतात्पर्यमाह ॥ जन्मजरामरणविवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं व्रज ॥॥॥
सर्वकर्मयोगेति धर्मविशेषणाद्धर्मानुत्तरो वा परतीति धर्मेति तान्निषेधेन मुमुक्षूणां धर्माधर्मयोस्त्याज्यत्वे श्रुतिस्मृती रुदाहरति नाविरतइति ६

ब
शर२

अर्जुनशब्दस्योक्तार्थे व्युत्पत्तिमुदाहरति अहश्चेति अहश्चकृष्णमहरर्जुनं विवर्त्तेते रजसी विद्याभिरित्यत्र किंचिदहस्तावत्कृष्णमत्यंतं कलुषितमिव लक्ष्यते किंचित्पुनरहरर्जुनमतिस्वच्छशुद्धस्वभावमुपलभ्यते एवमर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायपर [illegible] पा प्रयोगादर्शनात् कार्यं तन्मुख्यत्वमिति यंत्रारूढानीवेति कथमुच्यते तत्राह यंत्रशब्द इति तदेव प्रपंचयति यथेति दारुमयपंचालिका यथा लौकिको मायावी मायया भ्रामयन्वर्त्तते [illegible]

ईश्वर ईशनशीलः नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशे अर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति अहश्चकृष्णमहरर्जुनं चेति दर्शनात्तिष्ठति स्थितिं लभते स कथं तिष्ठतीत्याह भ्रामयन् भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढान्यधितिष्ठितानीवेति यंत्रशब्दो रथव्योमयानादिरूपं पुरुषारूढानि यंत्रारूढानि मायया छद्मना भ्रामयन् तिष्ठतीति संबंधः ६१ तमेवेश्वरं शरणमाश्रयेत् संसारार्तिहरणाय गच्छ सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ६१ तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परां शांतिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६३

परां

तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्प्रकृष्टां शांतिं परामुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं परमपदं प्राप्स्यसि शाश्वतं नित्यं ६२ इतीति ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरं अतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः मया सर्ववेत्रे तद्विमृश्य विमर्शेन पर्यालोचनं कृत्वा एतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थं ज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ६३

६ ३ ६ ३ ४

[illegible] तस्येश्वरेऽपि सर्वाणि भूतानि भ्रामयन्नेव हृद्देशे तिष्ठतीत्यर्थः ६१ ईश्वरः सर्वाणि भूतानि प्रेरयति चेत्साधुकर्मण्यपि पुरुषकारस्यानर्थक्यमित्याह तमेवेति सर्वात्मना मनोवाक्कायकर्मणा शरणं गच्छ इत्यर्थः ईश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यंतादि विशेषः ६२ मुक्तास्तिष्ठंत्यस्मिन्निति स्थानं शास्त्रमुपसंहर्त्तुमिच्छन्नाह इतीति ज्ञानमिति ज्ञानेक रणमेतत्सत्यागीताशास्त्रं यथेच्छसि तथा कुरु ज्ञानं कर्म वा यदिष्टं तदनुतिष्ठेत्यर्थः ६३

न २

यं २

270

संदेहप्रयोजनयोर्विचारप्रयोगाभावान्न विचारद्वारा परमपुरुषार्थसाधनं निर्द्धारणीयमपि । आहेति एवं विचारमवतार्य सिद्धान्तं गृह्णाति आत्मेति संग्रहवाक्यं वि-
वृण्वन्नादावात्मज्ञानापोह्यामविद्यां दर्शयति क्रियेति आश्रयोऽस्मात्तदनादित्वमाह आत्मनीति तामेवाविद्यामनात्मविद्यां स्वानुभवसिद्धां प्रपंचयति
ममेति अनाद्यविद्याकार्यत्वात्प्रवाहरूपेणानादित्वमुक्तमविवक्षितं तत्त्वादृष्टिरन्विष्टि अस्या इति तत्कारणविद्यानिवर्तकत्वमात्मज्ञानस्योपन्यस्यति
अस्या इति ननु नेदमुपपन्नं ज्ञानेन निवर्त्यपर्यविरोधेनोत्पन्नत्वान्नचात्मस्वप्नमलध्वात्मकस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्तत्राह अयमहमस्मीति क-

अतो विस्तीर्णान्तरमीमांस्यमेतत् आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् क्रिया-
कारकफलभेदबुद्धिरविद्यया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता मम कर्म अहं कर्ता अमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्या अनादिकालप्रवृत्ता अ-
स्या अविद्याया निवर्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं कर्मप्रवृ-
त्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात् तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति त्वा
पक्षद्वयं निवर्तयति अकार्यत्वाच्च निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः न हि नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते केवलं ज्ञानमपि अ-
नर्थकं तर्हि न अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं रज्ज्वादिवि-
षये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् ॥ १

र्थं तस्य कारणाविद्यानिवर्तकत्वमित्याशंक्याकार्योऽविद्यानिवर्तकत्वं दर्शयित्वाह कर्मेति आत्मज्ञानस्येत्यादिसंग्रहवाक्यं तु शब्दार्थो सविशेषाभावान्न
इत्या दर्शनार्थं वाक्यं शंकामाह तुशब्द इति पक्षद्वयव्यावर्तकत्वमेवास्य स्फुटयति नेत्यादिना तत्र कर्मासाध्यतां मुक्तेरित्याह अकार्यत्वाच्चेति एष नित्यो महिमे-
दि२ त्यादिश्रुतेः नित्यत्वेन मोक्षस्याकार्यत्वान्न तत्र हेतुत्वेन सप्रयोगमुपपादयति नहीति ...... मोक्षो न क्रियते चेत्तर्हि केवलमपि ज्ञानमनुपयुक्तमिति कृतन श्रो
स्त्वस्य तत्र हेतुधीरित्याशंक्याह केवलमिति ज्ञानानर्थक्यं दूषयति नेति दृष्टं प्रपंचयति अविद्येति पटुतममविद्यानिवर्तकज्ञानस्य कैवल्यफलावसायित्वं र-
ष्टमिति तत्र दृष्टान्तमाह रज्ज्वादीति १

कर्मणापि २

वेतरके=

मामेकमित्यादेस्तात्पर्यमाह नमत्तोऽन्यदिति अर्जुनस्य क्षत्रियत्वादुक्तसंन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायां मुख्योऽनधिकारोऽपि तं पुरस्कृत्य अधिकारिमात्रस्योपदिदिक्षुत्वाद् विरोधमभिप्रेत्याह अहं त्वेति उक्तेऽर्थे पौराणिकं वाक्यमनुकूलयति अनन्येति ईश्वरस्य तत्त्वैकरूपेण ध्यानेन निरन्तरं तद्द्वारा तत्सालम्बितत्वान्नते शोकावकाशोऽनावकाशो ऽस्तीत्याह अतइति ॥६६॥ पूर्वापरालोचनतो गीताशास्त्रार्थं व्याप्योपसंहृत्य तत्तात्पर्यं निर्धारितमपि विचारद्वारा निर्धारयितुं विचारमवतारयति अस्मिन्निति किं तत्त्वज्ञानमेव त्रिधा विभक्तं तत्त्वज्ञानमिति निमित्ताधावृत्तेशपस्याभासत्वान्न निरस्यत्वान्निमित्तमत्राप्यवृत्तिरिति कुत इति तत्तद्वाक्यपोतकानेकवाक्यदर्शनात् न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः अहं त्वा त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेनो याः उक्तं च नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता इतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ॥६६॥ अस्मिन्निति गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं तत्त्वज्ञानं किं कर्म वा आहोस्विदुभयमिति कुतः संदेहः यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यादीनि वाक्यानि केवलात्तत्त्वज्ञानात्

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

निःश्रेयससंप्राप्तिं दर्शयंति कर्मेत्येवाधिकारस्ते कुरु कर्मैवेत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयति एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः किं पुनरत्र मीमांसाफलं नन्वेतदेव तयोरन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधा रणं फलं ७

रणमित्यभिप्रेत्याह एतत्त्वेति कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वोक्त्या फलाभावेभ्योऽपि निःश्रेयससंप्राप्तिर्भवतीत्याह कर्मेत्येवेति न चापि समुच्चयपक्षं प्रापकं नास्तीत्याशंक्याह एवमिति ससंशयाकार्यमवश्यंभावी संशयमुपसंहरति इति भवेदिति संदिग्धं सप्रयोजनं च विचार्यमिति स्थिते नास्ति फलं संदिग्धमपि न विचार्यमिति किंतु प्राप्तं इति किं पुनरित्यादिना कर्मणोः समुच्चितयोर्वा मुक्तिं प्रति परमसाधनत्वावधारणमेव विचारफलमिति परिहरति नन्विति ७

271

ननुज्ञानमेवमोक्षंसाधयदात्मसहायत्वेनकर्मापेक्षतेकरणांसोपकरणापेक्षत्वात्तत्राह वर्णावीति ज्ञानमुत्पन्नमोपत्तावपेक्षकमपिनोत्पन्नफलंतदपेक्षंत्वोत्पत्ति
नोत्तरीयकत्वेनमुक्तेस्तन्मात्रापत्त्वादित्यर्थः पदुक्तमितिकर्तव्यत्वेनज्ञानंकर्मापेक्षमितितत्राह अविरोधीति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वात्तत्रकर्मणोविरहत
पासहकारित्वाःयोगात्फलेनदपेक्षेत्यर्थः कर्मणोपिज्ञानवद्ज्ञाननिवर्तकत्वेकुतोविरुद्धमेत्याशंक्याह नहीतिकेवलस्यसमुच्चितस्यवाकर्मणोमोक्षसाधा
हनत्वेपफलितमाह अतइतिकेवलंज्ञानमुक्तिसाधनमित्युक्तेनिषेधमाशंक्यतेस्यादित्यादिनानिषेधमनूद्यतन्निर्णयमाह पलावदितिनित्याकरणेप्रत्यवायप्राप्तेरि
तिहेतुंप्रपंचयति एतइति ज्ञानवतोपिनित्यानुष्ठानस्यावश्यकत्वात्केवलज्ञानस्यकैवल्यहेतुत्वेस्यर्थः कैवल्यस्यचनित्यत्वादित्यस्याभावसंदर्शयति नाभि

नापिज्ञानस्यकैवल्यफलस्यकर्मसाहाय्यापेक्षा अविद्यानिवर्तकत्वेनविरुद्धात् नहितमस्तमसोनिवर्तकमतः केवलमेवज्ञानंनिःश्रेयस
साधनमितिननित्याकरणेप्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्यचनित्यत्वात्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत यतोनित्यानांकर्मणामु
नुष्ठानात्मककरणेप्रत्यवायोनरकादिप्राप्तिलक्षणःस्यात नन्वेवंतर्हिकर्मभ्योमोक्षोन ज्ञानीत्यनिर्मोक्ष एवनैवंदोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य नित्या
नांकर्मणामननुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिःप्रतिषिद्धस्याकरणात् निषिद्धशरीरानुपपत्तिः काम्यानांचवर्जनाद्देहशरीरानुपपत्तिः वर्तमान
शरीरारंभकस्यचकर्मणः फलोपभोगक्षयेपतितेऽस्मिन्शरीरे देहांतरोत्पत्तौचकारणाभावादात्मन॰

ति नित्यनैमित्तिककर्मणांश्रौतानामकरणेप्रत्यवायकारणत्वस्यानुष्ठेयान्येवंतर्हितेभ्यः समुच्चितेभ्योमोक्षोन्नेत्युक्तत्वात्केवलज्ञानस्यवातदेतुत्व
दनिबंधनांमुक्तिर्नेतिश्लोकार्थः केवलस्यैवसाद्व्याकुर्वन्नित्यमोक्षप्रसंगंप्रत्यादिशति नैवदोषइति उक्तेर्नित्यत्वेनोपपत्तसिद्धेर्नतदभावशंकेत्युक्तंप्रपंच
यति नित्यानामिति काम्यकर्मवशाद्देहशरीरोपत्तिशंकितोक्तं काम्यानांचेति आरब्धकर्मवशात्तर्हिदेहांतरंनेत्याह वर्तमानेति तर्हिदेहांतरोपकर्मणां
स्यादित्याशंक्य कर्माशयस्यैकभविकत्वान्नेत्याह पतितेऽस्मिन्निति ० ॥ ७— ७—

उक्तेविषयेनमोनिवर्त्तकप्रकाशस्यकस्मिन्फले पर्यवसानंतत्राह विनिवर्त्तेति प्रदीपप्रकाशस्यसर्पभ्रमनिवर्त्तिद्वारारज्जुमात्रे पर्यवसानवदात्मज्ञानस्यापित
द्द्वैविद्यानिवृत्त्यात्मकैवल्यावसानं विनिदार्ष्टान्तिकमाह तथेति ज्ञानादीनां ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वं नाकर्मी ज्ञो रेव ति संभवात्कर्मसहितैवसा कैवल्यावसायिनीति चेन्ने
त्याह एषु धीनामिति कर्मसाहित्यं ज्ञाननिष्ठायां पर्ह्यो तेन साधयन्नाशंकते भुञ्जेति भुजिक्रियापालो किं सा वैदिकी सा स्वाग्निहोत्रादिक्रियापायोः सहानुष्ठान
वदग्निहोत्रादिक्रियायाज्ञाननिष्ठायाश्च साहित्यमित्यर्थः भुजिफले तृप्त्याख्ये प्राप्ते पिस्वर्गादौ नवैतौ चाग्निहोत्रादावपि तत्त्वाद्य उक्तं तत्र साहित्यं न

विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसाने हि प्रकाशफलमं ते ज्ञाने तथांश्राद्धीनां च हि दिक्रियाणि मंथनादीनां व्यापनकर्त्रादिकारका
णां तृधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे वाव्यापारएवमुपपत्ति पंचात्तया ऋच्छायोः पां ज्ञाननिष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादि
वाऽकारकस्यात्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरुपपन्नेति ज्ञाननिष्ठाकर्मसाहित्योपपद्यते भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्साहित्यमिति चे
न्न न कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वाद्युपपत्तेः कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतः संप्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थि
त्वाभावात्फलान्तरे न साधनभूतायां वा क्रियायाम प्रवृत्त्यानुपपत्तिर्नेहि ग्लप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य से अप्राप्तिफलव्यापा
रोपपत्तिस्तु हि ब पंचाधित्वं तस्मात्कर्मणो ज्ञानिनः श्रेयसः साधनत्वं न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो ०

तथा च सिद्धफलज्ञाननिष्ठालाभे स्वर्गादिनेर्द्देतोः कर्मणाप्यर्थित्वं तेन ज्ञाननिष्ठाकर्मणोर्नेसाहित्यमितिपरिहरति नेत्यादिना श्रेयस्त्वाकांक्षिवरणोन्मैवतेति तो
ज्ञाने फलत्वमित्यर्थः फलेनानेमेदैनौ च नार्थिनेत्यत्र हेतुमाह सर्वत इति सर्वतः प्लुतोऽमूदुदक इति तत्तु हृतोऽक्तिस्त फले ज्ञानादि न तस्मिन्प्राप्ते न तडागादि
विमोगाक्रियायो तदधीनेवेल्पानादीकं विरर्थित्वं तत्पणहतेऽपीत्यर्थः निरतिशयफले ज्ञाने लब्धे सातिशयपु फले कर्मणि नार्थित्वमिसेत तद्धातेनेत्फुर
वति इतीति कर्मणः साविशयफलत्वमुक्तमुपजीव्य फलितमाह तस्मादिति ज्ञानकर्मणोः साहित्यासंभवमपि पर्यवोक्तं निगमयति नचेति नहि प्रकाशतमसोरि
वविरोधाविरुद्धयोस्तयोः साहित्यमित्यर्थः ०

गी॰भा॰१८
३१

272

कर्मणा पितृलोक इति श्रुतेर्मिश्रं नित्यकर्मस्वपेहेत्वं नञ्ज्ञाह नित्यानामिति स्वस्य विपर्ययोक्तमर्थं समर्थयते यस्मादिति प्रेत्य कर्मफलमनुभूयते नः दोषेण विरि
ष्टजात्यादिभाजो जन्म पुण्यं तरस्येतदादिपदार्थः पञ्चमित्यानुष्ठानाऽपासदुःखभोगस्य तत्फलभोगत्वमिति तदिदानीमनुवदति येतीति नित्यस्य
नुष्ठेयमानान्यपास्यपर्यन्तानीति शेषः त्रयाणामपि नित्यानां काम्यानामिव हृष्टानि इति कपलमाशंक्य विशुद्धे शेतदत्र कामनैव नित्यमाह नवेति विशुद्धि
शफला श्रुतेस्तत्कामनायानिमित्तस्याभावान्न नित्यानि विधीयेरन् नित्यानि शंकाह जीवेति न नित्यानां विध्यसिद्धिरिति शेषः अनुभावितं हृय प
तिनेस्यादिना तदैव विवरणावनं निषेधमननघनजमर्थमाह यज्ज्ञामिति पूर्वजन्मनामिस्यादिहेतुं प्रपंचयति न होति कर्मान्तराप्रध्येपि देहे दुरितफलमि

नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेर्वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मणां पाऽनुपपत्तिर्न तावदनित्यानि कर्माणि दुः पे
खरूपत्वात्पर्वे ह्यनुष्ठीतकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यस्य फलम तत्प्रसुतत्वाज्जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति प्र ना२
वृत्तानां कर्मणां पुण्यदानायासभवात् दुःखफलविशेषानुपपत्तिः स्यात् पूर्वोक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां फलं नित्यकर्मानुष्ठानापा
सदुःखं भुज्यत इति न दुःसं न हि मरणकाले फलदानायांकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः
अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् तस्माद्दुरितदुःखविशेषफ
लत्वानुपपत्तेश्चानेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्व
न्द्वरोगादिबाधानिमित्तदुःखस्यान्यत्तु न हि शक्यते कल्पयितुं ॥ ॥ ॥ ॥

नित्यानुष्ठानायासदुःखं भुज्यतां कामनुपपत्तिरित्याशंक्याह अन्यथेतिपदुक्तं दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्चेत्यादि तत्तदुपपादयति तस्येति सम्भा
वितान्यनेकानि दुरितानि तानि च दुःखफलानि यदि तानि नित्यानुष्ठानायासरूपं दुःखं तन्मात्रफलानि कल्प्येरन् तदा तेष्वेवं कल्प्यमानेषु सत्सु नित्य
स्यानुष्ठेयत्वं स्यात् पापस्य मासोपवासादिरूपेण दुरितकृतो दुःखविशेषो न तत्फलं दुरितफलानां दुःखानां बहुलत्वात्तेन नित्यकर्मप्रयासविशेषेणैव तत्र तत्र दुःखवि
शेषफलकमित्युक्तमित्यर्थः किंच नित्यानुष्ठानायासदुःखमात्रफलानि चेत् दुरितानि तेन दुरितानि कल्प्येत तदा हन्त द्वन्द्वाद्वितरोगादिबाधस्यो
गादिबाधापादुःस्वदुरितनिमित्तत्वानुपपत्तेः स्वकृतस्वकृतत्वस्य वासम्भवात् अनुपपत्तिरेवोहिरिति वा यापाः स्यादिति स्यादहो देति ॥

तावदनंताति
योः२

दुरितानि

गी॰
३१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

णगादीनां कर्मान्तरं ततो देहान्तरं च भविष्यतीत्याशंक्याह स्वाभ्यादीनामिति आत्मनः स्वरूपावस्थानमिति संबंधः अतीतानंतजन्मभेदेष्वर्जितस्य कर्मणो नाभा-
फलस्यानारब्धस्य भोगेनानाशे पात्ततो देहान्तरं आदेकमविकल्पसाधारणिकत्वान्मुक्तेरफलसिद्धत्वेत्तिचोदयति ज्ञातिकेनेति नोक्तकर्मनिमित्तं देहान्तरं शंकि-
तव्यमित्याह ज्ञानेति नित्यनैमित्तिककर्माणि श्रौतान्यवश्यानुष्ठेयानि तदनुष्ठाने च महानायासस्ततो दुःखोपभोगस्तस्योक्तानारब्धकर्मफलभोगत्वोप-
गमान्न ततो देहान्तरमित्याह नित्येति नित्यादिनो दुरितनिवृत्त्या वघ्नविरोधान्नस्तु तु न निवर्तितत्तनो देहान्तरमित्याशंक्य तु तस्य नित्यादेरस्य त्वेनार-
ब्धेष्वनापविहत्वस्यासत्वानिष्ठत्वात्ततो देहान्तरापोगादित्याहेत्यलेन तत्र समफलान्तराभिति मत्वा प्रायश्चित्तमुपात्तदुरितनिवर्हणार्थं न फलान्तरा-
पेक्षं तथेष्टसर्वेमपि नित्यादिकमोपात्तपापनिराकरणार्थं ज्ञानिकिन्नपर्यवस्य यदेहान्तरारंभकमिति पराहाह प्रायश्चित्तवदिति तथापि प्रारब्धवशादे-
ताण्डीनां चाकरणस्य रूपावस्थानमेव कैवल्यमित्यफलसिद्धेकैवल्यमिति ज्ञातिकान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्याना-
रब्धकार्यस्योपभोगादनुपपत्तेः स्वपाभावात्तिविहितस्य कर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः प्रायश्चित्तवत्पूर्वोपात्तदुरि-
तक्षयार्थानां नित्यकर्मणां आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वात् अन्येषां च कर्मणामनारंभे फलसिद्धेः कैवल्यमिति अत एव विदि-
त्वा निमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतेः पापा स्वः पंथा मोक्षाय पञ्चानिपतेः इतिश्रुतेश्च नैवदाकारणेष्वनाते भवबद्ध विदुषो मोक्षो हि
भव श्रुतेश्चास्मा अलोकत्वमाप्नोतीति च पुराणस्मृते आरब्धफलानां पुण्यानां अपानुपपत्तेः पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां संभव
स्त पापपुण्यानामप्यनारब्ध फलानां स्यासंभवत्वात् च देहान्तरमहत्त्वात्स्वपानुपपत्तेर्मोक्षानुपपत्तिः धर्माधर्मैस्तेन नीचाख्ये च मोक्षाना
वदेहान्तरं शंकते नानाजन्मारंभकाणामपि यावदधिकारमवस्थानसंभवादित्याह अर्थ्यमाख्यातानां देहान्तरानुपपत्तेर्धर्मादेरानुपपत्तिः
स्मात् अनारब्धेनापि पूर्वार्जितकर्मणामेवं क्षीणत्वेपि कालान्तरे स्वकर्मोत्पत्तिर्देहान्तरारंभः शुद्धयाशंक्याह अनन्तानेकेति नानानेककर्मणो मुक्तिः
तिप्रसंगस्तस्य हेय न ज्ञानं विद्यतेऽयनायेति श्रुतेरिति संबंधः एवकारणे विवरणे स्यादित्याशंक्याह कर्मति परा चर्यं वाक्यार्थे
पिष्यति मानवानामहरेषामविकारं पशुत्वस्योत्तोधपेम्यतो निःश्रुतिमर्यादानुवदति ज्ञानादेवेति श्रौता येषां इति संवादयति तानादिति किंचन तीपत्ना व सानुभ्या
गुमानतीतं नेतनाभासे रपा पुण्यकर्मणामनारब्धफलानां नाशाभावे देहान्तरं प्रवाहानां विना मुक्तिरित्याह अनारब्धेति तथा विधानां कर्मणोना-
क्तिसंभावितेत्याह उपोति अनारब्धफलपुण्यकर्मभावे पिकर्म मोक्षानुपपत्तिरितिनाह तेषामेति एवं स्वकर्म स्वधानुपपत्तेः मोक्षानुपपत्ति

इष्टं तत्प्रपंचयति यस्मिन्निति तथा जीवनादिनिमित्ते विहितानां नित्यानां दुरितफलत्वासिद्धिरिति शेषः ननु प्रायश्चित्तेन निमित्तस्य पापस्य फलं किं न्नु तदनुष्ठानाभावाद्दुःखं तस्य पापस्य फलमिति शंकते अथेति प्रायश्चित्तानुष्ठानाभावाद्दुःखस्य निमित्तभूतपापफलत्वे जीवनादिनिमित्तनित्याद्यनुष्ठानाभावाद्दुःखमपि जीवनादेव फलं स्यान्नाभावाद्दुरितस्येति परिहरति जीवनादीति प्रायश्चित्तदुःखसत्त्वे निमित्तपापफलत्ववज्जीवनादिनिमित्तकर्मेष्वपि तदभावदुःखं जीवनादिफलमित्यत्र हेतुमाह नित्येति २ तत्र अनित्यानुष्ठानाभावाद्दुःखमेवोपात्तदुरितफलमित्याशंक्य उक्तमित्याह विधीति काम्यानुष्ठानाभावाद्दुःखमपि दुरितफलमित्युपगमात् प्रसंगस्येष्टत्वमाशंक्याह तथा चेति विहितानि तावन्नित्यानि न च तेषु फलं श्रुतं तेन च विना फलं विधि

यस्मिन्न पापकर्मनिमित्ते पठिते प्रायश्चित्ते न तु तस्य पापस्य फलमपेतस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्माननुष्ठानाभावाद्दुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत निमित्तप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् किं चान्यन्नित्यस्य काम्यस्य वाग्निहोत्रादेरनुष्ठानाभावाद्दुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानाभावाद्दुःखमेवुपपद्येत तद्दुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानाभावाद्दुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि फलं स्यात् तद्दुरितफलं प्रसज्येत तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात् विधानामर्थानुपपत्ते अनित्यानुष्ठानाभावाद्दुःखं प्रवेहत्तदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनानुपपत्तेरेवं विधानानर्थक्यानुपपत्तेरनुष्ठानाभावाद्दुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानां विधिबलाच्च विनिर्दिष्टं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यननुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यनभ्युपगममाने ७ ॥ ७

ष्टेन दुरितं निर्वर्हणाय यो नित्यानीत्यस्योपपत्त्यन्वत्वे न च तत्प्रयुक्ता काम्यानुष्ठानादपि दुरितनिवृत्तिः संभवादित्यर्थः किं च नित्याननुष्ठानाभावाद्दुःखातिरिक्तफलानि विहितत्वात् काम्यवदित्यनुमानान्नैतेषां दुरितनिवृत्त्यर्थत्वमित्याह एवमिति काम्यादिकर्मदृष्टान्तेनापि तदेव नित्यत्वोक्तिव्याघाताच्च नित्यानुष्ठानाद्दुरितफलभोगोक्तिरयुक्तेत्याह विरोधाच्चेति तदेव प्रपंचयति विनष्टं चेति इदं शास्त्रार्थमेव विशदयति नित्येति ८ ॥ ॥

इतश्चानित्यानुष्ठानोपात्तदुःखमेवदुरितफलमित्ययुक्तमित्याह निषेधेति दुःखमितिनशक्यतेकल्पयितुमितिपर्यवसानंवेधःपदितित्तदेवतस्यत्वंनतहिंसायाःपाषाणाव
हननादिदुःखंदुरितफलंनैवतत्कारणशुल्कंतंदुःखस्यानलकापत्ताटतस्तदाकस्मि कस्मादित्यर्थः नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखमुपात्तदुरितफलमित्येतद्ग्रहणत
त्वाच्चाप्युक्तंवक्तुमित्याह अग्रहणंचेति तदेवप्रपंचयितुंपृच्छति कथमिति तत्रोदोग्रहणमाह अग्रहणेतितत्पापिकथमस्माकंग्रहणजवादित्वंतत्राह नै अ॰
ति पुरुषनफलत्वमपुरुषन्तफलत्वमितिप्राचीनदुरितविशेषानुगमादविशेषेणसर्वेषांचतस्यपुरुषत्वान्नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखफलत्वसंभवान्नाग्रहणं
११७४. वादितेतिशंकते अथेति पूर्वोपात्तदुरितस्याविशेषेणारब्धफलत्वेविशेषणानर्थक्यमितिपरिहरति तत्तदुरितमात्रस्यारब्धफलत्वेनानारब्धफलस्य न५

नित्यकर्मानुष्ठानोपात्तदुःखमेवपूर्वकृतदुरितफलंनशिरसःपाषाणावहननादिदुःखमितिग्रहणंनैवेतदुच्यतेनित्यकर्मानुष्ठानोपात्तदुःखपू
र्वकृतदुरितकर्मफलमिति कथमप्रसक्तफलस्यहिपूर्वकृतदुरितस्यप्रयोजनोपपद्यतइतिग्रहणंतत्राप्रसक्तफलस्यकर्मणःफलंनित्यानुष्ठाना
यासदुःखमाहभवान्प्रसक्तफलस्येति अथसर्वमेवपूर्वकृतदुरितंतत्नप्रसक्तफलमेवेतिमन्यतेभवांस्तेनोनित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमे
वफलमितिविशेषणं मयुक्तं नित्य कर्मविधानर्थक्यप्रसंगस्योपपयोगेनप्रसक्तफलस्यदुरितकर्मणःत्पोपपत्तेः किंचश्रुतस्यनित्यदुःखं
चेत्फलंनित्यकर्मानुष्ठानायासादेवतन्नदृश्यतेव्यापांसादिजन्यदुःखस्येतिकल्पनानुपपत्तेः जीवनादिनिमित्तचविधानाग्निहोत्रनांकर्मे
णांप्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः ११ तत्स्योक्तफलविशेषणस्यानुपपत्तेरिमर्थःपूर्वोपात्तदुरितमारब्धफलंचेष्टेनैवतं
तत्पद्यंभवान्नित्यत्वस्यार्थेकर्मनविधानत्वमितिनिषेधातआह निषेधेति इतश्चानित्यानुष्ठानोपात्तदुःखंनोपात्तदुरितफलमित्याह विधेयेति तदेवस्फोरयति
श्रुतस्येतिपथ्याआपापस्नगमनादिकृतेदुःखेनान्यस्यदुरितस्येव्यनेनस्फलत्वसंभवात्तथात्मिरस्यश्रुतस्यक्तस्यानुहितस्यापायासापातपपेतस्यफलत्वानुप
गमात्तदनुष्ठानायासदुःखमेवचेत्फलंतर्हितत्स्यादेवनदृश्येनान्यस्यदुरितफलत्वंकल्प्यनित्यफलत्वसंभवादित्यर्थः दुःखफलत्वेनित्यानामननुष्ठाने
मेवक्षेपःस्यादित्याशंक्याह जीवनेति नित्यानांदुरितफलत्वानुपपत्तौहेत्वंतरमाह प्रायश्चित्तवदिति ८ ॥

गी भा१८
३३

274

किंच नित्यानामग्निहोत्रादीनां नादृष्टफलं तेषामेव काम्यानां तादृक्फलं न च हेतुं विनापि विभागो भागी स्यात् अग्निहोत्रादीनामितिफलकामित्वमात्रेणेति
न स्यादिति पूर्वेणासंबंधः यानि नित्यान्यग्निहोत्रादीनि यानि च काम्यानि तेषामुभयेषामेव कर्मत्वस्य विशेषाभावेपि नित्यानां तेषामनुष्ठानायासदुःखमात्रे
णाभ्युपेतफलत्वं रमस्ति तेषामेव काम्यानामंगाधिक्याभावेपि फलकामित्वमकारणं तेनाबुभ्याचरेण स्वर्गादिमहाफलत्वमित्ययं विभागो न प्रमाण
वानिति सर्वैः ३ उक्तविभागापोगे फलितमाह तस्माद्वेतिकाम्यवन्नित्यानामपि पितृलोक योगाद्येष्टफलवत्त्वेऽपि निवृत्तस्य पैतृत्वापोगात् आदृष्टेनात्नवि
शेषाभ्युपगंतव्यमित्याह अन्यत्रेति शुभाशुभात्मकेकर्मसर्वस्मिन्नविद्यापूर्वके चेरशेषतेनहि तस्मच्छपकारेण विद्येत्युपपद्यते ननु सर्वकर्माविद्यापूर्वकमिति तत्र

अग्निहोत्रादीनामेवकर्मत्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण पश्चपः काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलमंगेतिकर्तव्यतायाधिक्येनत्वं न तिफ
लकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुं तस्मान्नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विधे
र्वशुभाशुभस्वरूपकारणमशेषतो निवृत्तिकर्मोत्थानं यथावत् तदनुष्ठानमविद्याकामवीजं हि सर्वमेव कर्म तथा चोपपादितं अविद्वद्विषयं कर्म
विद्वद्विषया च सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा ३ उभौ तौ न विजानीतो वेदाविनाशिनं नित्यं ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां
ज्ञानेकर्मसंगीनां तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणा गुणेषु वर्त्तन्त इति मत्वा न सज्जते १

दभिप्रायं शंकमाह अविद्येति तत्र हि शब्दयोतितं पुष्कलं दर्शयति न प्रेति रतस्माविद्वद्विषयं कर्मेत्यादेरविदुष इति अधिकारभेदेन निष्ठाद्वयमित्युत्तरत्वात्सोपक
मममनुकूलयन्नात्मनि कर्तृत्वे कर्मलेपाभावोपपन्नतां नामान्यान्न भितिवदन्ना कर्मणां न मुक्तमिति दर्शितमित्याह ३ भवति श्वात्मानं पायात अज्ञानं नक
र्तृत्वादिरहितो भवतीति युक्ता कर्मसंन्यासे ज्ञानवतोऽधिकारित्वं सूचितमित्याह वेदेति निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेन वोद्धुम्य पितिवासंतरमाह ज्ञानेति नेदु
हि भेदं जन्येदित्यत्र चाविद्यामूलत्वं कर्मणः सूचयता कर्मनिष्ठाविद्वद्विषया न मो दितेत्याह तत्त्वनामिति पदुक्तं विद्वद्विषयासंन्यास पूर्विका ज्ञान
निष्ठेति तत्र तत्त्ववित्तु महावाहो गुणकर्मविभागयोरित्यादिवाक्यमुदाहरति तत्त्वविदिति

पृ।२

त्र०
३३

अभ्यस्तकर्मणो दुरितक्षयेतिपाकनन्तरादेति पदं नन्तरं पूर्ववदितितन्नस्यकार्यमिति निषमादित्यर्थः एतन्न नित्यानुष्ठाने दुरितफलभोगो न तिष्ठतीत्याशं-
क्याह किंवेति काम्यानुष्ठानस्य नित्यानुष्ठानस्य च यौगपद्यान्नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखेन दुरितफलभोगवत्काम्यफलसाधकर्मकृत्वं भवादिति
नुमाह नन्वित्यादिना नित्यकाम्यानुष्ठानयोर्यौगपद्येपि नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखात्स्वदत्तकाम्यानुष्ठानफलं भुक्तत्वादिति एकं तत्र येति का-
म्यानुष्ठानफले नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखाभिन्नं चेन्नहि काम्यानुष्ठानोपात्तदुःखं नित्यानुष्ठानोपात्तदुःखं च भिन्नं भिन्नं स्यादित्याह तदनुष्ठानेति
प्रत्ययस्येष्टफलसाधनत्वाच्चेत्यर्थः नचेति दृष्टविरोधमेवस्पष्टयति नहीति आत्मज्ञानवदग्निहोत्रादीनामोभे स्तात्सादन्वयेन सत्वान्यदुर्विकारए

सत्त्वोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति विरुध्यते किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यम
पि अग्निहोत्रादि तेनैव अनुष्ठितं भवतीति तदुपात्तदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात् तत्तन्त्रत्वात् यत्काम्याग्निहो
त्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानोपात्तदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत नचैतदस्ति दृष्टविरोधात् नहि काम्यानुष्ठानोपात्त
दुःखात्केवलनित्यानुष्ठानोपात्तदुःखं भिद्यते किंचान्यदविहितं अप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं न शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं
वा न तत्कालफलं भवेत् न परिदृश्यते स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलत्वे ज्योतिष्टोमेन स्यात् अन्यकर्मणामदृष्टे स्यात् १

मतो स्यात् किंचान्यदिति न देवकारणं विरुद्धमिति अविहितमिति पादसंमर्दनभोजनादि तत्कालं शास्त्रेण विहितं निषिद्धं वा तदनन्तरं फलं न यावदनुभवादित्यर्थः
शास्त्रीयं कर्म तु नानन्तरफलमनन्तरं स्याच्चोदितत्वाद् ज्ञाने दृष्टफले काहृष्टफले कर्मसहकारी भवति नापि तत्पर्यवसानमेव दृष्टफले भोजनकर्मैव वृत्तिस्समभिमिति वे
वसित्याह नत्विति शास्त्रीयमग्निहोत्रादेरपि फलानन्तर्ये स्वर्गादीनामनन्तरमनुपलब्धिविरोधेन तत्तत्स्वर्गादेरदृष्टेष्वपि तथाविधफलोपभयाद्युक्तमिर
ग्निहोत्रादिषु न स्यादित्याह नचेति॥ १

गी०भा०१८

२५

किंचत्रयोदशेयान्यमानित्वादीनिचतुर्दशेचप्रकाशंचप्रवृत्तिंचेत्यादीनियानिपंचदशेचयान्यमानमोहत्वादीनिउक्तानितैःसर्वैःसाधनैःसहितांध्रुवंसंन्यासिनस्तस्यैपास्त्व
स्तत्वेनापितेत्यानानिष्ठायामेवाधिक्रियेरन्नित्याहयैस्तैर्निष्ठाद्वयमधिकारिभेदेनप्रतिष्ठाप्यज्ञाननिष्ठानामनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलंभवति
किंतुमुक्तिमेवकर्मनिष्ठानांतुत्रिविधंकर्मणःफलंनमुक्तिरितिपाद्व्याथ्यविभागमभिप्रेतमुपसंहरति अनिष्टानादीति यदुक्तमविद्याकामबीजंसर्वंकर्मेति
तन्नशास्त्रावगतसकर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वानुपपत्तिरित्याक्षिपति अविद्येति ज्ञानेनसमाधत्ते नेति तत्राभिमतांप्रतिज्ञांविभजते पंचेति तउक्तरहानेत्वा. हे च

घ्र१ हेत्वाध्यायाध्यायपंचयोक्तत्वानुसाधनात्वाधिष्ठानादिपंचहेतुकंसर्वंकर्मसंन्यासिनामात्मैकत्वात्किंत्वज्ञानवतांपरस्वोज्ञाननिष्ठापांवृत्तेमानात्मभगवत
तत्वविद्यमनिष्टादिकर्मफलत्रयंपरमहंसपरिव्राजकानामेवलब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानांनभवतिभवत्येवमन्येषामज्ञानांकर्मिणामंत्या
सिनामित्येषगीतानामाणांलोकस्यकर्तव्याकर्तव्यार्थेस्वविभागोऽविद्यापूर्वकत्वंसर्वस्यकर्मणोऽस्तिइतितिचेन्नब्रह्महत्यादिवद्यपिशास्त्रांका
तंनिसंकर्मतथापिअविद्यावतएवभवतियथाप्रतिषेधशास्त्रावगतमपिब्रह्महत्यादिलक्षणंकर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतोभवति
अनापाप्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाभिसंनैमित्तिककाम्यादयपीतियज्ञातिरिक्तात्मनाज्ञानप्रवृत्तिनिसर्गादिकर्मत्वंतुपपन्नमितिचेन्नचलनात्मकसकर्म
तेर्शनात्मकर्तैकस्याहंकरोमीतिप्रवृत्तिदर्शनात् ॥ ७ श्रीएमवद्रुपनन·

275

यथेतिअविद्यादिमतोब्रह्महत्यादिकर्मसत्रहेतुमाह अन्येति दाष्टान्तिकंगृह्णातिनपीतिनामपूर्वविद्यादिमतोभवतीत्यविद्यापूर्वकत्वंतेषामेषितव्यमितिरर्थःपा
रलौकिककर्मसुदेहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानेविनाप्रवृत्त्यपेगान्तेषामविद्यापूर्वकत्वेनिशंकतेयातिरिक्तइतितत्सपिर्व्यतिरिक्तात्मज्ञानेपारमार्थिकात्मज्ञानाभावात
मिथ्याज्ञानादेवेतिसात्त्विककर्मसुप्रवृत्तेरविद्यापूर्वकत्वंतेषामप्रतिहतमितिपरिहरतिनेत्यादिनाकर्मणश्चलनात्मकत्वान्नात्मकर्तृकर्मेप्युक्तंतथापिदेहाद्यात्मे
हंममाभिमानद्वाराहंकरोमीत्यात्मनोमिथ्याधीपूर्विकाकर्मणिप्रवृत्तिर्दृष्टेतेनाविद्यापूर्वकत्वंतस्योक्तमितिसर्थः॥ ४

देहात्म
त्वे

त्वंतस्मात्ःक्रियत्वाद्देहादिसंघातस्यतुसक्रियत्वात्तत्काः. हैकं२

त्व०
२५

नत्वेववाक्यांतरंपठति सर्वेति विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यैवपांचमिकंवाक्यांतरमाह नैवेति नैवायंस्मिन्स्मर्येकपमति अनादीति मन्यतरजितंबंधः अतस्यचित्तमुखंयेकर्म न
मुद्धचित्तस्यकर्मसंन्यासो ज्ञानप्राप्तेहेतुरित्यत्र वाक्यांतरमाह आरुरुक्षोरिति पर्योक्ते द्विभागे सा पूर्विकंवाक्यमठच्छ्रणा मिसाह योगारूढ इति एवंत्रैपीक्षपैमिसादिनौवमि
कंवाक्यमविद्वद्विषयंकर्मैसंत्र प्रमाणयति अत्रैरति विदुषः संन्यासपरविका ज्ञाननिष्ठे सर्वेवन वमिकंवाक्यांतरमाह अनन्यादिति मामित्येनसाक्षाद्वष्टे पर्यो
क्तमिति तेषांसततयुक्तानामित्याद्विदृशमिकंवाक्यं तत्रैव प्रमाणयति ददामीति विद्यावतामेव भगवत्प्राप्तिर्निर्देशादेतेरषांतदंप्राप्तिःसूचितेत्यर्थःइति

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् द्वयोर्दृतः कारणमारुरुक्षोः कर्मकारणमारूढस्य योगस्य स शमएवंका
रणमुक्तं पंचयोऽप्यनंतज्ञानी त्वामेव मेमनप्रणाः कर्मिणोज्ञानिभक्तकामकामालभंते अनन्याश्चिंतयंतो मां नित्ययुक्ता ये योक्तास्मान
माकाशकल्पमकल्मषमुपासते ... बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते अपीन्नुकर्मिणोऽनुपयांति भगवत्कर्मकर्मिणो ये प्रोक्तन
मां अपिकर्मिणोज्ञानी ... नरहीनेफलत्यागीवसान्नसाधना अनिर्दिष्टा सर्वभेपासकानां द्वेष्टा सर्वभूतानामित्यध्यायप
रिसमाप्युक्तसाधना ६

इममर्थमाह अद्वेष्टेति ननु भगवत्कर्मकारिणोऽयुक्तमनसात्कर्मिणो विभुगुणंतं योनीत्याशंक्याह भगवदिति येन त्वं मे हृदिस्था येन भगवत्कर्मकारिण ति
स्तेयधयियुक्तनमात्तयाःपिकर्मिणोज्ञाःकौन्तेयभगवंतनसहस्रांगंनुग्रहं सर्वेः तेषामहं त्वेगमकं हरीयंतिं उमानेरीति चित्तसमाधानमात्मफ
लत्यागपर्यंतं यानुक्रमेणोक्तोपरोहीन साधनोपादानाद्योगासमर्थस्य भगवत्कर्मकारित्वाभिधानाद्भगवत्कर्मकारिणामतत्त्वविज्ञानमित्यर्थः
येत्वशक्तस्तन्निर्देश्यमित्यादिवाक्यावशेषेनविद्वद्विषयत्वं तत्संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठायानिर्धारयति अमानित्वेति उक्तसाधनानांतत्संन्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठाप
मधिकृत्यप्रवृत्तिरिति शेषः ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॰ती ॰

रामः

इतोपि देहादौ नाहंधीर्गौणी स्यात् गौणोत्तिपो देवदत्तो माणवको वा गौ धिपो विषयत्वं परो नैष सिंहो नायमग्निरिति जानाति नैवमविद्वानात्मनः संघातस्य च
ससर्पिभेदं संघातस्यानात्मत्वप्रसंख्यातो न संघाते हंशब्दप्रत्ययौ गौणावितथ्यैः संघाते तयोर्गौणत्वे दोषांतरं समुच्चिनोति तथेति तथा सत्यात्मनि कर्तृत्वादि
प्रतिभासोसिद्धिरिति शेषः गौणेन कृतं न मुख्येन कृतं भवत्युदाहरणेन स्पष्टयति न हीति यथापि देवदत्तमाणवकाभ्यां कृतं कार्यं मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां न
क्रियते तथापि देवदत्तगतक्रौर्येणामुख्यसिंहस्य माणवकनिष्ठपैंगल्येन मुख्याग्नेरिव च संघातगतेनापि जरत्वेनात्मनो मुख्यस्य किंचित्कार्यं कृतं भविष्यतीत्या
शंक्याह नेतीति देहादावहंधियो गौणत्वायोगे हेत्वंतरमाह स्तूयमानाविति देवदत्तमाणवकयोः सिंहाग्निभ्यां भेदधीप्रत्येके तत्र पाश्वस्याभावधीवदात्मनोपि मुख्य

गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित्साध्यते मिथ्याप्रत्ययकार्यत्वं नर्थमत्र भवति विषयं च जानाति नैष सिंहो देवदत्तः स्यान्नायमग्निरिति तथा गौणे
न देहादिसंघातेनात्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणात्मना कृतं स्यात् न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्याभ्यां सिंहाग्निभ्यां कृतं
स्यात् न च क्रौर्येण पैंगल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किंचित् क्रियते स्तुत्यर्थेनोपक्षीणत्वात् तत्स्तूयमानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहं
जं मग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्नेश्चेति तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात् नाहं पुनरहं कर्त्ता मम कर्मेति ये त्वाहुरात्मी
यैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति तन्न तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका निष्ठा १
हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः

स्मसंघातात्मदृशो ह्यतीते हि पुण्यापापयोर्हि समानात्मनिष्टं स्मारिस यःआत्मसो दृश्यपतिन्युनरिति संघाते हंधियो मिथ्याधीत्वेऽपि न तत्कृतमात्मनि कृतं त्वं किं
त्वात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैरस्य कर्तृत्वं वास्तवमित्यन्मतमनुवदति येत्विति तानादिकमपि कर्तृत्वं मिथ्याधीकृतमेव तानादीनां मिथ्याधीकार्यत्वादिति दूष
यति न तेषामिति न देहप्रपंचयेति मिथ्येति मिथ्याज्ञाननिमित्तकृते लौकिकविधिहं किंचिद्दिष्टमित्याएयनह्यागठभूतेन लिंगेन्द्रियाजिहाभ्यां क्रियमनिर्वर्त्यैत
येष्टमनिष्टं च फलेऽभुक्तोऽनेन संस्कारैरागद्वेषादिकाश्च तायः स्यात्मनि क्रियाकेर्वतीति उक्तं कर्तृत्वस्य च मिथ्यात्वमित्यर्थः

277

ॐ

आत्मनि:

सिद्धांतिदृष्टेः

यदुक्तं देहादिसंघाते ऽहमभिमानस्य मिथ्यात्वान्न तदास्तिपतिदेहादीति अहंधियो गौणत्वेन सर्वकं कर्म स्वपि गौणत्वापत्तेर्मनोनयो भावाज्जन्त्रिवत्संये
देहत्वेन्वेषणं न स्यादिति हूषपति नेति एतदेव प्रपंचयन्नादौ चोद्यं प्रपंचयति आमीयेति तत्र श्रुत्यवष्टंभेन दृष्टांतमाह यथेति दर्शितश्रुतेरात्मीये पुत्रे ऽहंप्रत्ययो
गौणो यथा संघाते ऽप्यात्मीये ऽहंप्रत्ययस्तथा पुत्र इत्यर्थः भेदधीपूर्वकं गौणधियो लोके प्रसिद्धमित्याह लोकेति लोकेऽवदानुरोधेनात्मीये संघाते ऽहंधीर
पीति गौणी स्यादित्यर्थः तिकमाह नहीति मिथ्याधियोपि भेदधीपूर्वकत्वं तमवादात्मीयसंघाते ऽहंधियो मिथ्यात्वमेव किं न स्यादित्याशंक्याह नैवमिति

दृष्टां त्वेऽ२

कर्मसु

पुत्रादिशरीरे

देहादिसंघाते ऽहंप्रत्ययो गौणो न मिथ्या रतिचेतन्नत्वात्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेरात्मीये देहादिसंघाते ऽहंप्रत्ययो गौणो यथात्मीये पुत्रे आ
त्मा वै पुत्रनामासीति लोके च मम प्राण एवायं गौरिति तद्वदेवायं मिथ्याप्रत्ययः विपरीतप्रत्ययः मिथ्याप्रत्ययस्त्वाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोर्
गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्याधिकारत्वं अधिकरणत्वस्य हेत्वान्न लुप्तोपमाशब्देन यथा सिंहो देवदत्तः अग्निर्माणवक इति सिंहवत्
ग्निरिवेत्यर्थे पैंगल्यादिसामान्यशब्दत्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणत्वस्यैवमनु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा १

आत्मा

कर्मसु

देहपुत्रादे:

रधीपूर्वकत्वाभावे कथं मिथ्याधीरदृष्टेति सा शंकाह मिथ्येति अधिष्ठानारोप्ययोर्विवेकाग्रहाज्जनुत्पत्तिरित्यर्थः देहादौ वहंधियो गौणत्वे ते जितोच्ये
विवने तत्कार्ये ष्वपी स्यादिपारिहारं विवृणोति नेत्यादिना देहभागं विभजते यथेति सिंहो देवदत्त इति वा अग्निर्देवदत्तः सिंहरिवे उपमपादेव तत्को
र्यायधिकरणत्तोनुप्रवृत्ते अग्निर्माणवकः स्वपि वा अग्निर्माणवको ऽग्निरिवेत्युपमया माणवकस्य पैंगल्याधिकरणस्यत्तु त्वयमेव न तत्पामनुष्यो हमि
ति वाक्यस्याधिकरणात्तस्य येनाभातीत्यर्थः देवदत्तमाणवकयोरधिकरणत्वकथमित्याशंक्याह कोयेति किंच गौणत्वं तत्सूत्वपंच निमित्तं कृत्वाति
हकार्ये न [illegible] किं सिंहदेवदत्ते साध्यते नापि माणवके किंचिदग्निकार्यं मिथ्याधीकार्यत्वेन यमात्मानुभवत्यतो नदेहादावहंधीर्गौणी स्यादतनेतिति २

गी॰अ॰१८
१६

स्वर्गकामादिवाक्यप्रामाण्यादात्मनो देहाद्यतिरेकज्ञानात्तस्य च केवलस्य कर्तृत्वं तज्जन्यं कर्मगौणैरेव देहाद्यात्मभिः कृतं प्राप्यते नहि तस्मेव योनातिरेकज्ञाने देहात्मत्वमात्मनो मुख्यं युक्तमिति चोदयति तत्रेति न देहादीनामात्मत्वं गौणं तदीयानात्मत्वस्याविद्यत्वेन मिथ्यात्वादेतेन गौणात्मभिरात्मकर्तृत्वमक्षिप्यते किंतु मिथ्यात्मभिरिति परिहरति नाविद्येति तदेवं विवृत्वेन नेजघंसमुद्दयति न गौणा इति कथं तर्हि देहादिविषयात्मत्वप्रत्ययस्याशंकाविद्याकृतेनेत्यादिहेतुं विभजते कर्त्तारमिति देहादीनामनात्मनामेव सतामात्मत्वं मिथ्याप्रत्ययपरिकल्पितमित्यत्र अन्वयव्यतिरेकावुदाहरति तमाचरति उक्तेन्वये शास्त्रीयतत्त्वाकारस्यान्यानामननुभवं प्रमाणयति अविवेकिनामिति व्यतिरेके विरहितशास्त्रधिताभामननुभवमुक्तकल्प

टी॰ अत्र शुद्धविषयत्वेऽनाप्रामाण्यमात्मकर्तृत्वं गौणं देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेन्नाविद्याकृतानात्मकत्वात्तेषां न गौणात्मानो देहेन्द्रियाद्यः कथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासंगस्यात्मनः संग तदात्मत्वमापाद्यते अनादिरविवेकभावान्न तदभावेऽत्राभावादविवेकिनोऽध्यस्तान कालेवालानां दृश्यते लौकिकी अहं गौरोऽहमिति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययो भवति नतु विवेकिनाम् मोहे देहादिसंघातादिभिन्नात्मवतां तत्काले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति तस्मात् मिथ्याप्रत्यय एवाभावान्न कृत्स्नतेषु गौणत्वं प्रसिद्धवस्तुभेदस्य विशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणप्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यान्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः

यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात् ॥ राम

देहे

ति पश्यतीति स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुभवानुसारेण सिद्धमर्थमुपसंहरति तस्मादिति तत्त्वतस्त्वात्र देहादावहंप्रत्ययस्य प्रतिरोधः किंच व्यवहारभूमौ अहंप्रत्ययस्य गौणत्वमापादकाभावान्न प्रकल्पते अभावान्न देहादावहं शब्दप्रत्ययो गौणो विस्पष्ट इत्याह पश्यतीति अदृष्टविषयत्वेन प्रामाण्यात्सत्यं गौरात्मनो देहादिव्यतिरेकावधारणात्तस्य देहादावहंममाभिमानस्य गौणत्वेन स्मृतमनुवदति पश्यतीति श्रुतिप्रामाण्यस्यादृष्टार्थविषयत्वान्मानान्तरसिद्धव्यतिरिक्तात्मनि वेदनाप्रामाण्याभावान्न तदवष्टम्भेन देहादावात्माभिमानस्य गौणताहेत्वन्तरमाह यस्येति ॥

श्लो॰
१७

278

क्षेत
व

ऽनीतानां नित्यानां जन्मनोर्विवर्तमानेपि जन्मनि कर्तृत्वादि संसारस्य वस्तुत्वमाशंक्याह यथेति विमतौ कालावविद्याकृतसंसारवंतौ कालत्वाद्वर्तमानकाल
वदित्यर्थः संसारस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह ततश्चेति तस्याविद्यकत्वे विद्यापोह्यत्वे हेत्वंतरमाह अविद्येति कुतोस्याविद्याकृतत्वं धर्माधर्मकृतत्वसंभवा
दित्याशंक्याह देहादीति आत्मनो धर्मादिकृतत्वस्याविद्यात्मनो विद्याविनाकर्मिणा देहाद्यभिमानः संभवस्तत्र आत्मनः संघातेऽहमभिमानस्याविद्या विषयाऽ
विद्यमानत्वेत्यर्थः आत्मनो देहाद्यभिमानस्याविद्यत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयन्नतिरेकं दर्शयति नहीति अन्वयं दर्शयन्नतिरेकमनुवदति य

यथास्मिन्जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथातीतेतरेपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः त८
संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः ततश्च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठाया मोक्षांतिकः संसारोपरम इति सिद्धम् अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभि
मानस्य तन्निवृत्तौ देहाद्यनुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः देहादिसंघाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मको नहि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहमत आत्मे
गवादेः परस्येति ज्ञानं नतेष्वहमिति प्रत्ययमन्यते कश्चिद्देहे ज्ञानं न तु स्थाणौ पुरुषबुद्धिवज्ज्ञानवद्विवेकजो देहादिसंघाते कुर्वेहमिति प्रत्ययेन
विवेकतो न ज्ञानं न यथात्मा वै पुत्रनामासीति पुत्रे देहप्रत्ययः तत्तु जनकत्वं धर्मो गौणो गौणोन चात्मनात्मनोऽन्याविस्मरणापेक्षा येन शव अन्यर
तेकार्ये गौणोऽसि हाग्निर्ध्वंमुख्योसि देहाग्निकार्ये वत ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

निमित्तोऽ
ज्ञानमित्युक्ते पितुरहंधीर्वेदपुत्रेपि देहाद्यहंधीर्गौणी इत्युक्तमनुवदति यथेति तत्र दृष्टांतं स्फुटयति गौणात्मविषयत्वं संगिरोतीति यथेति हि देहादावपि त
न पैवास्वकीयेस्मादहंधीर्गौणीत्याशंक्याह गौणेनेति नहि स्वकीये न पुत्रादिना गौणात्मना पितुर्भोजनादिकार्यं क्रियते न यादेहादेर्गौणात्मत्वेन
तेन कर्तृत्वादिकार्यमात्मनो मुख्यात्मनो न वास्तवं सिध्यतीत्यर्थः गौणात्मनो नास्ति वास्तवं कार्यमित्यत्र दृष्टांतमाह गौणो हीति नहि गौणोऽग्निरिति देन
देवदत्तेन मुख्याग्निरिति हकावेरि पतेनापि गौणात्मनो मातापितृके न मुख्याग्निकार्यं देहाद्यपाकादि तथा देहादिनाऽभोक्तात्मना मुख्यात्मनो न वास्तवं कार्यं कर्तृ
त्वादिकं नैशाक्षमित्यर्थः ८

ब्रह्मविद्यायां बाधकानुपपत्तिं दृष्टान्तेन साधयति यथेति देहादिसंघातवद्देहस्येत्यर्थः लौकिकात्मावगतेरित्यात्मावगतेर्विधिव्यतिरेकमुदाहरणेन स्फोरयति यथेति फल
मज्ञाननिवृत्तिः कर्मविधिश्रुतिवदिष्टफलं दृष्टान्ते विघटयति नचेति श्रवणादिकालपूर्वकं स्वाभाविकप्रवृत्तिव्यक्तौनां प्रतिषेधेन यागादौ लौकिकप्रवृत्तिव्यक्तौ जनय
ति कर्मकाण्डश्रुतिस्तद्वन्नेच विनापि कृद्धारां प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्तिमुत्पादयति न बाधकमेति विधिश्रुतीनां पारंपर्येण प्रत्यगात्मताना चेत्तास्तात्त्विकप्रामाण्य
सिद्धिरित्यर्थः नन्वेवमपि श्रुतेर्मिथ्यात्वाद्भ्रमाभासवदप्रामाण्यमिति चेन्नेत्याह मिथ्यात्वेपीति स्वरूपेणासत्यत्वेपि सत्योपेयद्वारा प्रामाण्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह
हृ

यथा ब्रह्मविद्यायां विधिशून्यत्वात्मन्यवगते देहादिसंघाते ऽहंप्रत्ययो बाध्यते ऽत्यात्मन्येवात्मावगतिर्न कदाचित्केनचित्क्वचिदपि बाधितुं शक्या
फलाव्यतिरेकादवगतेः यथाग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति न च कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरप्रवृत्तिजननेन प्रत्यगा
त्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् मिथ्यात्वेप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यमेव स्यात् यथार्थवादानां विधिशेषाणां लोकेपि
बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनं प्रकारान्तरस्यानौत्साद्देव प्रामाण्यमिति दिक् प्रागात्मज्ञातादेहाभिमान
प
निमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत्॥

धेनोत्तरो

279

यथेति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां श्रुतेरर्थे प्रामाण्यं भावेपि शेषविध्यनुरोधेन प्रामाण्यवत्प्रकृतेपि श्रुतेः स्वरूपेणासत्यायाः विषयसत्यत्वद्वारा सत्यत्वे
प्रामाण्यमविरुद्धमित्यर्थः वाक्यस्य शेषविध्यनुरोधेन प्रामाण्यनालौकिकमित्याह लोकेपीति कर्मकाण्डश्रुतीनामुक्तरीत्या पारंपर्येण प्रामाण्येपि तासा
त्र मप्रामाण्यमुपेक्षितमित्याशंक्याह प्रकारान्तरेति आत्मतत्त्वानवगमावस्थां प्रकारान्तरं तत्र स्थितानां कर्मश्रुतीनां स्वतात्पर्ये बाधकत्वेन तास्त्वादे
वप्रामाण्यमिष्टमित्यर्थः ज्ञानात्पूर्वं कर्मश्रुतीनां व्यावहारिकप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह प्रागिति प्रमीतिकर्तृत्वस्याविद्यात्वेपि श्रुतिप्रामाण्यमप्रत्यक्षमि
व
त्युक्तं॥

[illegible]मिथ्यात्मनो =
अज्ञाततविषयता
२४
रायश्[illegible]

श्रुतिप्रामाण्यस्यैरं द्विविषयत्वं स्यघपति[illegible]स्थादीति अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाणमिति स्थिते न ज्ञाते पि श्रुतिप्रामाण्यमित्याह [illegible]ति अज्ञातत्वसाध्य साधनसंबंधबोधिनः शास्त्रस्यानतिरिक्तार्थत्वं दीपस्यैफलितमाह [illegible]दिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि भिन्नज्ञाननिश्चितो देहादिसंघाते हं प्रत्ययस्य तिपावत अनन्यविषयत्ता चोदनाया नातिरिक्तान्यविषयत्वेनयुक्तं शरीरी तद्विषयत्वं गौ कारे विनत ब्रूते श्रवणमप्रभविष्यतीत्याह [illegible]तीति अपौरुषेयायाः श्रुतेरस्मा वितरोषणाः मानान्तरविरोधे पि प्रामाण्यमप्रत्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह [illegible]तीति स्वार्थबोधपरायाः श्रुते विरोधात्मत्वादि न स्वार्थवादित्वेन तस्याः विवक्षितमर्थान्तरमविरुद्धं तत्स्यात् स्वीकार्यं अविरोधेन तत्र प्रामाण्योपपत्तेरित्याह [illegible]र्थादीति अविरोधमवधार्य श्रुत्यर्थकल्पनान्यु

प्रत्यक्षादिप्रमाणोपलब्धे हि विषये मिलेत्रादिसाध्यसाधनसंबंधे श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषये [illegible]दृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य तत्सान्ये द्रष्टृ भिन्नज्ञाननिश्चितस्याहंप्रत्ययस्या [illegible] देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं [illegible] हि श्रुतिशतमपि शीतो ग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत् प्रामाण्यमुपैतीति [illegible]दि ब्रूयात् शीतो ग्निरप्रकाशो वेति तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः [illegible]प्रमाणान्तरं विरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा [illegible] मेतो भिन्ना प्रत्ययगोचरस्यात्मनो [illegible]भावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् न [illegible]ब्रह्मविद्याया अपवर्गोपपत्तेः [illegible] मेवबाधि श्रुतिवत् ब्रह्मविद्याया श्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगस्ति बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः १ ०

कैतिव्याह [illegible] सैमाह [illegible]ति अविद्यावत् [illegible]यीति स्वर्गकामे कर्मेति त्वपो वगमात् तत्त्वज्ञानापादितविद्याया अविद्याभावे तत्स्वीकर्तुरभावात् तर्हि तत्त्वज्ञानादविद्यानिवृत्तौ कर्मकाण्डप्रामाण्यमित्यवगम्यविधिविरोधः स्यादिति शंकते [illegible]दिति कर्मकाण्डश्रुतेर्विद्यार्थत्वेनाव्यवहारिकप्रामाण्यस्वलाभाविकप्रामाण्यभावेपि न श्रुत्यसैकोश्रुते व्यावहारिकप्रामाण्यस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वेनोपपन्नत्वान्नाप्रपयत्नविरोधः शास्त्रमीहरतिन श्रुतेस्तिकमेकांश श्रुतेस्तात्विकप्रामाण्यभावेष्वैकोश्रुतेरविनष्टसिद्धिर्विशेषादिति शंकते [illegible]दिति उत्पन्नायां ब्रह्मविद्यायां बाधकाभावेन प्रामाण्यस्वा नेऽहं न श्रुते स्वालिकं प्रामाण्यमिति हृदयविज्ञानन् [illegible]केति १

ॐ

दः १

यदुक्तमस्ति कुक्कर्मेयजमानस्येति तत्राह यजमानस्यापीति स्वव्यापारादेवमुख्यं कर्तृत्वमिति स्थिते फलितमाह तस्मादिति तदेव प्रपंचयति यदीति तर्हि सन्निधाना
देवमुख्यं कर्तृत्वं राजादीनामुपगतमिति नेत्याह नतथेति राजादीनां स्वव्यापारवत्त्वे पूर्वोक्तं सिद्धमित्याह तस्मादिति राजप्रभृतीनां सन्निधेरेव कर्तृत्वस्य गौणत्वे
जयादिफलवत्त्वस्यापि सिद्धं गौणत्वमित्याह तथाचेति तत्र पूर्वोक्तहेतुत्वेन समारोपयति नेति अन्यव्यापारेणान्यस्य मुख्यकर्तृत्वाभावे फलितमुपसंहरति तस्मा

यजमानस्यापि प्रधानस्य योगेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तस्मादध्यापकस्य कर्तृत्वोपचारः यः स गौण इत्युपक्रम्यते यदि स्वव्य
मेव तु कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणेनोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वे मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लो
ह भ्रामकत्वं तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारेणोपलभ्यते तस्मात्सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव तथा च सति तत्फलसंबंधोऽपि गौ
ण एव स्यात् न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते तस्मात्तदेवं तत्र सति देहादीनां व्यापारेणाव्याप्रत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति भ्रांति वि
भिन्नं च सर्वं नोपपद्यते यथा स्वप्नमायावैभवं च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रांतिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनु
पलभ्यते तस्मात् भ्रांतिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यंतमेवोपरम इति सिद्धम् ६

दिति कथं तर्हि त्वयात्मनि कर्तृत्वादि स्वीकृतं न हि बुद्ध्यादिहेतुकर्तृशास्त्रार्थवत्त्वादि निष्पादनञ्चात आह भ्रांतीति कर्तृत्वाद्यात्मनि भ्रांतमित्येतदुदाहरणे
न स्फोरयति यथेति मिथ्याज्ञानकृतमात्मनि कर्तृत्वादेस्तत्र व्यतिरेकं दर्शयति न चेति उक्तव्यतिरेकफलं कथयति तस्मादिति संसारभ्रमस्याविद्या
कृतत्वे सिद्धे परमप्रकृतमुपसंहरति इति सम्यगिति ॥६

यत्न

280

संप्रतिकर्तृत्वस्य प्रकारान्तरेण पारमार्थिकत्वमुपपादयति यदीति स्वव्यापाराभावेऽपि सन्निधिमात्रेण कुतो मुख्यं कर्तृत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तमाह यथेति स्वयमयुध्यमानत्वे कथं तत्फलवत्त्वमित्याशंक्य प्रसिद्धिवशादित्याह जितेति कायिकव्यापाराभावेऽपि कर्तृत्वस्य मुख्यकर्तृत्ववद् दृष्टान्तमाह सेनापतिरिति तस्यापि फलवत्त्वं एव तद्विशिष्टमित्याह क्रियेति अन्यकर्मणा अन्यस्य सन्निहितस्य मुख्यकर्तृत्वे वैदिकमुदाहरणमाह यथा चेति कथं ऋत्विक्कर्म यजमानस्येत्याशंक्याह तस्येति स्व

कृतमनुसेत् स्वयमव्यापृियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमात्रेण करोतीति तदेव च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनो यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजित इति च तथा सेनापतिर्वाचैव करोति क्रियाफलसंबंधश्चैतस्य सेनापतेश्च दृष्टः यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य तथा देहादीनां कर्मात्मकृतं तस्यात्मनः फलस्यात्मगामित्वात् यथा च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वात् व्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चात्मन इति नटस्त दकुर्वतः काकलप्रसंगात् तारकमनेकप्रकारमिति चेत् न प्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगेनेति तथा

व्यापाराद् ते सन्निधेर्वा स्वव्यापाराद्धेतोर्मुख्यकर्तृत्वे दृष्टान्तमाह यथा चेति क्रियां कुर्वन् कारणेऽकर्मकमित्यंगीकारविरोधश्चैतदिति दूषयति नटस्तदिति कारकविशेषविषयत्वेनाङ्गीकारोपपत्तिरिति शंकते कारकमिति स्वव्यापारमन्तरेण न किंचिदपि कारकमिति परिहरति नरोनेति दर्शनमेव विवरयति राजेति यथा राज्ञो युद्धे योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यत्वं तत्फलभोगोऽपि मुख्यमेव तस्य कर्तृत्वमित्याह तथेति ७

२८

शास्त्रसंप्रदायप्रवृत्तस्य धर्ममुत्तरश्लोकद्वयेन दर्शयति संप्रदायेति परस्याध्यापको निर्दिश्यते परमत्वं चास्य निरतिशयपुरुषार्थसाधनत्वमित्याह परममिति गोप्य
त्वमस्य रहस्यार्थविषयत्वात्तदुपयोक्तसंवादरूपग्रन्थस्यैतादृशस्य भक्तेषु स्थापनेच्छां तमाह यथेति मयि वासुदेवे भगवति अनन्यभक्तेष्वपि प्रयासमवाप्य यो ग्र
तः स्थापितं तन्मद्भक्तेष्वनन्येष्वपि योग्येषु यद्यभिमे स्थापयिष्यति तस्येदं फलमित्युत्तरं च संबंधः नाभक्तायेति भक्तिरधिकारिविशेषणत्वोक्तेर्मद्भक्तेष्विति पु
नर्भक्तिग्रहणमनर्थकमिति साशंक आह भक्तेरिति मुमुक्षुत्वादिसहकारिरहितस्य केवलसद्व्यर्थोपयोगमात्रशब्देन सूचितमेतन्न यापीतरेण स्फुटीकृत
संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह परमेयपयोक्ते परमे निःश्रेयसार्थे केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिम
त्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतो ऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः यथा त्वयि मया भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं
भवतीति गम्यते कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः अच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः तस्येदं फ

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ६८ न च तस्मान्मनुष्येषु क
श्चिन्मे प्रियकृत्तमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९

लं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ६८ किं च न च तस्मादिति शास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमो ऽति
शयेन प्रियकृत्तमो ऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येव सर्वेषु वर्तमानेषु न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्माद्द्वितीयो ऽन्यः प्रियतरो भुवि लोके ऽस्मिन्प्र
मितस्य विरोधः श्रवणपूर्वकमभिधानप्रकारमभिनयति कथमित्यादिना भगवति भक्तिकरणं प्रकटयति भगवतश्चेति पद्यत्वापेक्षितं पूरयति तस्येति मामेवै
ष्यत्यस्यान्वयं प्रगृहीत्वा व्याचष्टे मुच्यत एवेति ६९ ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य सद्गुरोर्नोक्ति विद्यासंप्रदाने प्रवृत्तिरिति तं
त्राह किं चेति इतरस्य विद्यासंप्रदाने मुमुक्षुणां पयोक्तविशेषणवतो कर्तव्यमित्यर्थः वर्तमानेषु मध्ये तनोऽन्यो नास्त्येव प्रियकृत्तमो नाप्यतीतेषु नाहं क
श्चिदासीदिति शेषः तस्माद्विद्यासंप्रदायकर्तुः सकाशात् ध्याननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वेऽपि तत्संप्रदायप्रवर्तकस्य श्रेष्ठतमत्वादुचिता विद्यासंप्रदाने प्रवृत्तिरि
ति भावः ६९

281

शास्त्रं तात्पर्यार्थे विचारस्थाने निर्धार्यानंतरं श्लोकमवतारयति सर्वधर्मानिति प्रकृते खल्वष्टादशाध्याय्या गीताशास्त्रार्थं तत्र प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुपसंहृत्यानेन चतुर्व
धर्मान्परित्यज्येत्यस्मिन्सारे विशे षगतत्त्वस्य संक्षेपेणोपसंहारं कृत्वा संप्रदायविधिवचनस्यावसरे सतीदानीमिति पातनिका क्रियत इति विस्तरेणोपसंहृतः शास्त्रार्थः सं
क्षिप्योपसंह्रियते नन्वाह शास्त्रार्थेति संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तो यः सर्वेषां हितपारुषिमार्घरोहितीत्यर्थः हितायेत्यत्र देवव्याख्या चेष्ट संसारेति कदाचनेति तद्वेः संव ६
ध्यते प्रतिषेधसामर्थ्यसिद्धमर्थं कथयति भगवतीति अर्थसिद्धेऽर्थे स्वरसेनाऽऽमनुस्वरस्य मेधावि [illegible]

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चांते इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपतश्चोपसंहारं कृत्वा। अथेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह इदं शास्त्रं ते
तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छित्तये नातपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्य[illegible]तेनाभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय क
दाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यं भक्तस्तपस्व्यपि सन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यं न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयति

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७

आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहते तावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यं भगवत्यनसूयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शु
श्रूषवे अनसूयवे वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते तथा मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मे
धाविने वा वाच्यं शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यं भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यं गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वा
त्वमेतन्मीवपत्ति मेधावीति विकल्पदर्शनादित्युक्तेषु विशेषणेषु मेधावित्वमपि प्रविशतीत्यर्थः विकल्पे पुनरेक ॥च्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ६७
यमधिकारी प्रतिपत्तिरिति तत्राह शुश्रूषेति नात्मा उक्ताय भगवत्यसूयारहिताय तपस्विने वाच्यमिति संबंधः तद्युक्ताय शुश्रूषाभक्तिः अनसूयाहितायेत्यर्थः
तपस्वित्वं मेधावित्वं वा निरपेक्षमधिकारिविशेषणमिति शंकां वारयति शुश्रूषेति भगवति दूषणारोपस्य नाम्नोऽसूयपति भगवतीति किं तर्हि वाच्यं तत्र रु
हि स्मारयन्नपि वीतं सर्वगुणसंपन्नायेत्याह गुरुशुश्रूषेति अनुक्तेनारविशेषणेऽपि लक्षणाय तु भयग्रहणे मेधाविनस्तपस्विनश्च नातीवापेक्षितेत्येवमन्यतद्
धिकाभावादित्ययुक्तिनमेवेति भावः ६७

गी॰भा॰१८
४०

282

आचार्येण शिष्याय पुनरावृत्तानां संशयविपर्यासानां तावदनेकधा परेच्छमिति दर्शयितुं भगवानर्जुनं पृष्टवानित्याह शिष्यस्येति प्रष्टुरभिप्रायं प्रकटयति स्वहृदगतमिति शि
ष्यश्चेदुक्तमगृहीतं तु नेहेत हितं प्रसौ हासीन्यमाचार्यस्योचितं तत्समग्रदृष्टुमित्यादिना शंक्याह पलान्तरमिति कच्चिदिति कोमलप्रश्नमेतमेव व्याचष्टे किमेतदि
ति द्वितीयं किंपरं एवं सम्याख्यानं तपा संबध्यते कच्चिदिति द्वितीयं प्रश्नं विभजते किंप्रणष्ट इति मोहप्रणाशप्रश्नं तं गदर्शयति पदपदेरति ७२ ह्येमो

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणाविवेकबुभुत्सया पृच्छति नस्यग्रहणे तातेपुनर्ग्राह यिष्यामि उपायान्तरेणापि इति प्रष्टुरभिप्रायेण एतत्
नरमास्याय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति कच्चित् किमेतत् मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं त्वया पार्थ किं त्वया एका
ग्रेणैव तता चित्तेन किं वा प्रमादेन कच्चिदज्ञानसंमोहो ज्ञाननिमित्तः संमोहो विचित्तभावो अविवेकता स्वाभाविकः किं प्रणष्टो यद

कच्चिदेतत्श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ७२ अर्जुन उवाच
व नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ०

योयं गीताशास्त्रश्रवणात्प्राक्तव मयैवोपदेष्टव्यात् पूर्वं त्वत्तो नृ अं धनंजय ७२ अर्जुन उ० नष्टो मोहो ज्ञानाज्ञः समस्तः सं
सारानर्थहेतुः सागर इव दुरुत्तारः स्मृतिश्चात्मतत्त्वविषया लब्धा यस्याला भात्सर्वग्रंथीनां प्रविमोक्षः ०

परिहृतात्मतानस्यात्तानसंदेहविपर्यासरहितस्य पृच्छस्य भगवदनुग्रहप्राप्तिरुपनेन भगवंतं परितोषयिष्यन्नर्जुनो विज्ञापितवानित्याह अर्जुनइति
अत्ता नोत्पस्याविवेकस्य न हत्व मेवस्य पतिस मस्तरति स्वयं ज्योतिषि प्रतीचि ब्रह्मण्येव विद्याश्रमं विद्यापन्न पतितां विदितं प्रकाशापत्तो तिम स्वाह
स्मृतिश्चेतिस्मृतिलाभे किं स्यादिति चेन्नराह यस्मा इति ०

त
तन॰
४०

संप्रदायप्रवक्तुः सर्वाधिकं फलं सवक्ताविस्पष्टः स्युक्तोन सविम्याधिदैवतमिति तिम्यापेनोक्त्वा संप्रश्नस्यैतुर्विवृतिनं फलमाह योपीति पद्योक्तः स्पशात्त्वस्पयोध्ये
तानेनेदं कृतं स्यादिति संबंधः तदेवाह अध्येष्यते इति तेनेदं कृतमित्यत्र देशवार्थं विशदयति ज्ञानेति तेनाहमिष्टः स्यामिति संबंधः चतुर्विधानां यज्ञानां
मध्ये ज्ञानयज्ञस्य श्रेष्ठ्यात्मया यज्ञानां ज्ञानयज्ञ इति विशिष्टत्वाभिधानात्तेनाहमिष्टः स्यामित्युपनयनस्तुतिरभिप्रेता साह विधीति पद्योत्तरमाह क

योपि अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रंथमावयोस्तेनेदं कृतं स्यात् ज्ञानयज्ञेन विधिज्ञं यो पाभ्युमानं सानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानस
त्वाद्विशिष्टतमः स्यात्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्याध्ययनं स्तूयते लविधिरेवादेवताद्विषयज्ञानं यज्ञफलं तुल्यमस्य फलं भवतीति तेनाध्ययने

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसू
यश्च शृणुयादपि यो नरः सोपि मुक्तः शुभान् लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१

नाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिरिति निश्चयः ७० अथ श्रोतुरीदृक्फलं श्रद्धावान् श्रद्धानो अनसूयश्चासूयावर्जितः सन्निमं ग्रंथं शृणुया
पो दपि न तु विशब्द्यात् किमुतार्थज्ञानवान् सोपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्तान् लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् अग्निहोत्रादिकर्मवताम् ७१ मा
लेति फलमेवं पृष्टः पृच्छतीति देवतादीति पठित्वा ज्ञानयज्ञस्य फलं केवलं तेन न तुल्यमस्याध्येतुः संपद्यते तस्य देवता ध्यानं त्वमिति स्यर्थः कथमध्ययनादेव सर्वात्मत्वं फ
लेन भवतीत्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति त्वत्राह नेति तेनाध्येत्रा ज्ञानयज्ञतुल्यं नाध्ययनेन श्रद्धावानिष्टः स्यादित्यनादुक्तफलमविरुद्धमित्यर्थः ७१ प्रवक्तुरध्ये
तुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति श्रद्धेति ७१

॥ ५ ७

एतस्य संवादस्य श्लाघ्यत्वं लिंगत्वेनेनेत्यभिप्रेत्याह इत्यहमिति परमं गुह्यं वाचोपपिकत्वात्सरहस्यं परं गुह्यमतिशयेन गुह्यं रहस्यमिति वा योगेश्वरात्तनं कमेव तद्दर्शयेत्वादयं स
संवादो येनोक्तः अथवा चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्य योगत्वात्संवादो योगस्तस्माह संवादमिति योगानामीश्वरो योगेश्वरस्तद्रूपहेतुत्वात् योगानस्फल
योत्ततः साक्षादव्यवधानेन श्रुतवानन्न परंपरयेत्याह योगेश्वरादिति स्वयं स्वेन परमेश्वररूपेणानिरस्कृतत्वान्नैश्वर्येण कथयतो व्याचक्षाणादिसर्वं ७४
यथोक्तं संवादं भगवतः श्रुत्वा किमुपेक्ष्यसे नेत्याह राजन्निति उपत्वं साधयति अद्भुतमिति पञ्चविश्वरूपादर्शनरूपं गुणमर्जुनाय भगवान्दर्शितवा

व्यासप्रसादात्तो दिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं परं योगं योगार्थत्वात्तं यो पियोगस्तं संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्सा
क्षात्कथयतः स्वयं परं परमेशः ७५ हे राजन् धृतराष्ट्र संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं श्रवणादपि पापहरं श्रुत्वा हृष्या

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परं योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५ राजन्संस्म
त्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपम
द्भु त्य तं हरेः विस्मयो मे महान्राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ७७

मि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ७६ किं बहुना यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वरः सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्वयोगबीजः कृष्णो पत्र पार्थो य
यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा ॰
न्रधुवा नार्थितदिहंनीतौ मनेति ७८ ७७ कृष्णो पि हृष्यार्जुनयोः नरनारायणयोः संवादस्य प्रामाण्यं पर्यपस्कृत्य पर्यवसाययति किं बहुनेति कथं सर्वेषां यो
गानामीश्वरो भगवानित्यत्राह तत्प्रभवत्वादिति सर्वे योगा ज्ञानेकमेव तस्य बीजे शास्त्रीयं ज्ञानवैराग्यादि तद्धि भगवदधीनं तदनुग्रहविहीनस्य न तद्योग
द्वतो योगानस्फलयो भग तदनुग्रहायत्ता भगवतो योगेश्वरत्वमित्यर्थः ७८

283

मोहनाशेस्मृतिलंभेचासाधारणंकारणमाह त्वत्प्रसादादिति प्रश्नजेनंप्रश्नप्रतिवचनेनलब्धमर्थंकथयति अनेनेतिपदुक्तंस्मृतिप्रतिलंभादशेषतोहृदयग्रंथीनां
विप्रमोक्षःस्यादितितत्रप्रमाणमाह तथाचेति ज्ञानादृतानंतत्कार्यनिवृत्तौ श्रुत्यंतरमपिसंवादयति भिद्यतइति भगवदनुग्रहाद्ज्ञानहतमोहहताहानंतरमा
त्मज्ञानेप्रतिलब्धेतदाज्ञाप्रतीक्षोहमित्युक्तएवमाकरोति स्थितेति तवववचनंकरिष्येहमितात्रेत्तात्पर्यमाह अहमिति ७३ शास्त्रार्थेसमाप्तेतस्यस्पा मवस्था

त त्वत्प्रसादात्तवप्रसादात्मोपालंभात्समाधिनेनाच्युत अनेनमोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेनसर्वंशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेतिनिश्चितंदर्शितं
भवतिपदुक्तोज्ञानसंमोहनाशश्चात्मस्मृतिप्रतिलाभश्चेति तथाचश्रुतात्वनात्मवित्शोचामीतिउपन्यस्यात्मज्ञानेनसर्वग्रंथिविप्रमोक्षउक्तः भिद्यतेहृदयग्रं
थिस्तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतइतिचमंत्रवर्णाः अथइदानींलब्धात्मनेष्टिनोस्मिगतसंदेहोमुक्तसंशयःकरिष्येवचनंतवाह त्वत्प्रसा

त्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ७३ संजयउवाच इत्यहंवासुदेव
स्यपार्थस्यचमहात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतंरोमहर्षणम् ७४

दातत्तन्तार्थीनममकर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ७३ परिसमाप्तसकलाम्नायशास्त्रार्थीः इदानींकथासंबंधप्रदर्शनार्थसंजयउवाच इत्येवम
हंवासुदेवस्यपार्थस्यचमहात्मनःसंवादमिमंयोगंमश्रौषंश्रुतवानस्मिअद्भुतंविस्मयकरंरोमहर्षणंरोमांचकरं ७४ तदेव

यःसंतयवचनंकुत्रोपयुक्तमितितत्राह परीसमाप्तइति वासुदेवस्यसर्वात्मसर्वेश्वरस्यहृतार्थेसपार्थेस्यपार्थस्यतत्सासुहृत्सस्समहात्मनोंभृद्धद्धेःसर्वाधिकारि
णिसंपन्नस्यसम्यग्वादेसंवादेगुरुशिष्यभावेनप्रश्नप्रतिवचनाभिधानमिममनुक्रान्तमद्भुतंविस्मयकरंरोमाणांहृष्यंतिपुलकीभवंत्यनेनेतिरोमहर्षणमाल्हा
दकरंयथोक्तंश्रुतवानस्मीत्याह इत्येवमिति ७४ प्रकृष्टसंवादेकथमश्रौषीरितिचेत्तत्राह व्यासेति ॥७४

आ०१८ श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः परमउत्कर्षः राज्ञो धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयाशां शिथिलीकृत्य पांडवेषु जयप्राप्तिमैकांतिकीमुपसंहरति
४२ इत्येवमिति उपायोपेयभावेन निष्ठाद्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात्कर्मनिष्ठापरंपरया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मो तत्त्वम:
क्षहेतुरिति शास्त्रार्थमुपसंहर्तुमितीत्युक्तं ७८॥ कांडत्रयात्मकं शास्त्रं पदवाक्यार्थगोचरम् आदिमध्यांतषट्केषु व्याख्या
यागोचरीकृतम् १ संक्षेपविस्तराभ्यां यो लक्षणोरूपपादितः सोर्थोतिमिनसंक्षिप्य लक्षणेन विवक्षितः २ गीताशास्त्रं शंकर:
महार्णवोस्यममत्तेवैकुंठकंठोद्भवम् श्रीकंठोपरनामवत्मुनिकृतं निष्ठाद्वयं द्योतितम् निष्ठा यत्र मतिप्रसादजननी

तत्र श्रीस्तस्मिन् पांडवानां पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रेयोविशेषो विस्तरो भूतिर्ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्ये

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ इतिश्रीभग
284 वद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः

वंमतिर्ममेति ७८ ॥ इतिश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृ
तौ गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

साक्षात्कृतं कुर्वती मोक्षेपर्यवसास्यती प्रतिदिनं सेवध्वमेतद्बुधाः ३ प्राचामाचार्यपादानां पदवीमनुगच्छता गीताभा
ष्ये कृता टीकाटीकतां पुरुषोत्तमम् ४ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंद राम०
ज्ञानविरचिते श्रीगीताभाष्यविवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः १८ (जगन्माययापत्रजन्मादिभेदैर्नरीनर्त्तिरुद्वांभुजंगा ४:
रिवत्तम् सदानंदरूपं यदुश्रेष्ठमेकं नतोऽस्म्यच्युतं सर्वथासाक्षिभूतं १) संवत् १८७४ मी० श्रावनवदी १५ ॥

178.
extra page
to fix in [illegible]

[illegible]𑆑𑆸𑆰𑇀𑆟𑆨𑆓𑆮𑆢𑇀𑆓𑆵𑆠𑆳
[illegible]𑆠𑆳𑆨𑆳𑆰𑇀𑆪𑆩𑇀

[illegible] 𑆑𑆁𑆨𑆳𑆰𑇀𑆪[illegible]
𑆩𑇀

गी०भा०१८ श्रीर्लक्ष्मीर्विजयः परमुत्कर्षः एतेन धृतराष्ट्रस्य स्वपुत्रेषु विजयाशा शिथिलीकृत्य पांडवेषु जयप्राप्तिमेकांतिकीमुपसंहरति ॥ यत्रेति ॥ उपायोपेयभावेन निष्ठा-

५२ द्वयस्य प्रतिष्ठापितत्वात्कर्मनिष्ठा परंपरया ज्ञाननिष्ठाहेतुः ज्ञाननिष्ठा तु साक्षादेव मोक्षहेतुरिति शास्त्रार्थमुपसंहृत्य प्रतीतो सुकरं ॥७८॥ क्रोडत्रयात्मकं शा-

गतमः स्त्रं पदवाक्यार्थगोचरम् ॥ आदिमध्यांतषट्केषु व्याख्ययागोचरीकृतम् ॥१॥ संते पवित्तराभाष्योल्लेखैर्ह्युपपादितः सार्थोऽतिमेनं संक्षिप्य लक्षणेन वि- श्लोकैः

वक्षितः ॥२॥ गीताशास्त्रमहार्णवोऽस्य मनने वैकुंठकंठोऽप्यहम् श्रीकंठापरनामवन्मुनिकृतं निष्ठाद्वयं योजितम् निःशेषत्रममतिप्रसादजननी सा- शांकरैः

तत्र श्रीस्तस्मिन्पांडवानां पक्षे विजयस्तत्रैव भूतिः श्रियो विशेषो विस्तरो भूतिर्ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥७८॥

285

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः १८

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः १८०

ज्ञानकार्यं सा सत्सु तं कुर्वीत मोक्षैकपर्यवसानं तिं प्रतिदिनं तं वध्येन क्षुधः ॥३॥ प्राच्यामाचार्यपादानां पदवीमनुगच्छता गीताभाष्ये कृता टीका टीकमानंदबोधत-

मम् ४० इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानंदपूज्यपादशिष्यभगवदानंदज्ञानविरचिते श्रीगीताभाष्यविवेचनेऽष्टादशोऽध्यायः

१८ संवत १९८४ उसवदी १७ वार सोमार ॥ श्री रामचंद्रायनमः [redacted] ७

राम

286

[illegible]

296